ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
115

Στέση Αθήνη

Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830

Βιβλιοθήκη της Ιστορίας των Ιδεών - 7

ΑΘΗΝΑ 2010

Εικόνα εξωφύλλου: Matthias Stomer.
Νέος που διαβάζει υπό το φως του κεριού
(Στοκχόλμη, Εθνικό Μουσείο).

Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 1700-1830

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
115

Στέση Αθήνη

Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830

Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη

Βιβλιοθήκη της Ιστορίας των Ιδεών - 7

ΑΘΗΝΑ 2010

Χορηγός της έκδοσης
Ίδρυμα Λίλιαν Βουδούρη

© Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72 73 554, fax 210 72 46 212
e-mail: kne@eie.gr

ISBN 978-960- 7916-93-8

στη μνήμη

του Τάκη και της Χριστίνας Αθήνη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Π. Μ. Κιτρομηλίδη xiii
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ xv
ΕΙΣΑΓΩΓΗ xvii

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΗΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ 3

1. Το ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα 4
   1.1. Η στροφή προς την αρχαιοελληνική και τη λόγια βυζαντινή παράδοση
   1.2. Οι δυτικοί απόγονοι
      α. *Αλληγορικές μεταπλάσεις*
      β. *Ψευδο-ελληνικές μυθοπλασίες*
2. Ειδυλλιακή πεζογραφία 22
   2.1. Το ποιμενικό μυθιστόρημα
      α. *Το αρχαίο ποιμενικό μυθιστόρημα*
      β. *Ο διάλογος με τη δυτική παράδοση*
   2.2. Ειδύλλια
   2.3. Η εξωτική εκδοχή
3. Ηθοπλαστικά και ηθογραφικά αφηγήματα 40
   3.1. Αισιοδοξία και ρεαλισμός
   3.2. Το «νοσηρό είδος»
   3.3. Τα «ηθικά διηγήματα» του Marmontel

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ 61

1. Η μύηση στον χριστιανισμό ή στα καθήκοντα του ηγεμόνα 63
2. Το ηδονικό και περιπετειώδες αφήγημα της Ανατολής 68
3. Άλλα δείγματα ενδιαφέροντος για τις ανατολικές αφηγήσεις 72

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΑΣΗΣ 75
1. Ηδογραφίες της πόλης 76
1.1. Ήθη της οθωμανικής πρωτεύουσας
1.2. Ήθη και έθιμα της γιαννιώτικης αυλής
2. Με το βλέμμα του διαβόλου 87
3. Όνειρα και οράματα 95
3.1. Η αισιοδοξία για το μέλλον
α. *Χρησμός Αγαθαγγέλου*
β. *Απανθίσματα...*
3.2. Η φωνή της συνείδησης
α. *Visione di Dionisio Ιερομόναχο*
β. *Όνειρο του Φώτου*
4. Ηδολογικά πεζογραφήματα του Διαφωτισμού 106
4.1. Marmontel, Bernardin de Saint-Pierre, Wieland
4.2. Στέφανος Κανέλος και Ιωάννης Βηλαράς
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΚΩΜΙΚΟΙ ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΗΡΩΕΣ 115
1. Τα «γελωτοποιά βιβλία»: Αίσωπος και Μπερτόλδος 115
2. Ο γελοίος ιππότης της Μάντσας 118
3. Η εκδοχή του Διαφωτισμού: Παπατρέχας 126
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗ ΚΑΙ ΜΥΗΣΗ 131
1. Η γόνιμη περιπλάνηση στην αρχαιότητα 131
2. Στον λαβύρινθο του Μπαρόκ 153
3. Το φιλοσοφικό ταξίδι στην Ανατολή 158
4. Η αναζήτηση της κοινωνικής εμπειρίας 165
ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: «ΙΣΤΟΡΙΚΑ» ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ 171
ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΑΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ 185
1. Η αισωπική μυθολογική παράδοση 186
1.1. Διασκευές από ξενόγλωσσους μύθους
2. Τα νεωτερικά αντίδοτα στην παραδοσιακή *Οκτώηχον* 192
3. Η οικειοποίηση της ιταλικής πεζογραφικής παράδοσης 197
3.1. Ρητορικές ασκήσεις
3.2. Η *Δεκαήμερος* ad usum juventutis
3.3. Μια προβληματική συγκατοίκηση
4. Η προσφυγή στα ξενόγλωσσα αναγνώσματα 205
5. Η παρέμβαση των προτεσταντών ιεραποστόλων 207
ΟΓΔΟΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΑ «ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ» ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ: Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΓΗΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕ ΞΕΝΕΣ ΜΟΡΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ 213
ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ 227

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΕΩΣ ΤΟ 1780 233
1. Αισθητικές και κριτικές ξυμώσεις στην αυλή των Μαυροκορδάτων 234
1.1. «Αδεκάστῳ νοΐ και άνευ προλήψεως»
1.2. «Αριθμίζετε και κάποια ρομάντσα»
2. Δαπόντες: «Μεζέδες θέλω τα ηδικά, και γλυκά τα πνευματικά διηγήματα» 246

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΣΤΟ ΚΛΙΜΑ ΤΩΝ ΓΑΛΛΩΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΣΤΩΝ 253
1. «Νἄχουμε το μάτι μας στην *Εγκυκλοπαιδεία*» 255
2. «Τα βιβλία πὄχουνε δόντια είναι πικρά» 262

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΚΟΡΑΪΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΛΑΣΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ 267
1. Η ορολογία και η ποιητική του μυθιστορήματος 270
1.1. «"Μυθιστορία": λέξις σύνθετος και ελληνικωτάτη»
1.2. Η γενεαλογία και η ποιητική του μυθιστορήματος
1.3. Η υιοθέτηση του «όρου μυθιστορία» και οι αντιδράσεις
2. Η θεωρία για τον αισωπικό μύθο 293

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΠΛΑΣΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ 297
1. Η μυθοπλασία στη *Ρητορικήν τέχνην* (Βιέννη 1815) 300
2. Η μυθοπλασία στα *Γραμματικών βιβλία Δ΄* (Βιέννη 1817) 303

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ 307
1. Η *Εφημερίς* της Βιέννης (1791-1797) 308
2. Ο προεπαναστατικός Τύπος, 1811-1821 311

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΙΣΕΙΣ (1790 κ.ε.) 321

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Η ΔΕΣΠΟΖΟΥΣΑ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΜΕ ΤΙΣ ΞΕΝΕΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΕΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΙΣ ΞΕΝΕΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΕΣ ΚΑΙ Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ: ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΑΠΟΨΕΩΝ 331

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ 347
1. Η διαγλωσσική μεταφορά 347
2. Η συγγραφική πατρότητα 350
α. *Ελλιπής ταυτότητα του κειμένου αφετηρίας*

β. Τυπογραφικές παραλείψεις στα κείμενα άφιξης
γ. «Τα παιδιά ενός κατώτερου Θεού»
δ. Η εσκεμμένη αποσιώπηση
ε. Η επινόηση ενός συγγραφέα
3. Η εκφορά του τίτλου ... 360
4. Η παρουσία του μεταφραστή ... 361
α. Η αφάνεια του μεταφραστή
β. Η συγκαλυμμένη αφάνεια

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ... 369
1. «Ώρα Septante, version de– στην *Εγκυκλοπαιδεία*» ... 369
2. Οι συνδηλώσεις των παρακειμένων ... 371

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ ... 385
1. Ο στολισμός του Γένους ... 385
2. Η αναζήτηση της γλωσσικής ταυτότητας ... 391

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΟΤΗΤΑΣ, ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΥ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ... 403
1. Προβληματισμοί για τη μεταφραστική πράξη ... 405
1.1. Ο Καταρτζής και η οπτική των γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών για τη μετάφραση
1.2. Ο Κοραής και ο κύκλος του
1.3. Ο «ελλαδικός δημοτικισμός»
2. Εκδοχές μεταφραστικής «απιστίας» ... 419
3. Η λογοτεχνική μετάφραση ... 427

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ... 439

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ ... 441

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ... 445

I. ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ ... 447

II. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΕΝΤΥΠΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ... 483

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ... 495

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ... 499

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ... 545

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το εγχείρημα στο οποίο αποδύεται η Στέση Αθήνη στην ανά χείρας εργασία της είναι ιδιαίτερα φιλόδοξο αλλά και το αποτέλεσμα είναι εντυπωσιακό. Στις σελίδες που ακολουθούν ο αναγνώστης θα συναντήσει ένα περιεκτικό πανόραμα της αφηγηματικής πεζογραφίας στην ελληνική γλώσσα που διατρέχει τον «μακρό» δέκατο όγδοο αιώνα. Μας εντυπωσιάζει η ποικιλομορφία των ειδών, το εύρος του διαλόγου με την παρακαταθήκη του ελληνικού λόγου και οι συναντήσεις με τις εκφραστικές παραδόσεις της Δύσεως αλλά και της Ανατολής που συνθέτουν το περίγραμμα αυτής της ανασκόπησης. Παρακολουθούμε την εμφάνιση της έντεχνης πεζογραφίας του νέου ελληνισμού διά της μελέτης του θέματος σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο απογραφής και συνθετικής παρουσίασης του διαθέσιμου υλικού το οποίο απαρτίζει το corpus της ελληνικής πεζογραφίας κατά την υπό εξέταση περίοδο (1700-1830)· στο επίπεδο των αισθητικών και θεωρητικών αντιλήψεων που διαμόρφωσαν τη σχετική παραγωγή και στο επίπεδο του διαλόγου με τις ξένες γραμματείες, ιδίως σε σχέση με τη λειτουργία της μετάφρασης ως αποφασιστικού μηχανισμού διαμόρφωσης της εκφοράς του έντεχνου νεοελληνικού λόγου. Εικονογραφεί το έργο της Στέσης Αθήνη με συγκεκριμένο τρόπο και με συστηματική αναστροφή με το πρωτογενές υλικό το ευρύ φαινόμενο των πολιτισμικών μεταφορών από τις οποίες πηγάζει στο σύνολό του ο πνευματικός πολιτισμός της νεότερης Ευρώπης. Η ελληνική περίπτωση, η οποία ανατέμνεται στην παρούσα μονογραφία, συνιστά ψηφίδα αυτής της ευρύτερης εικόνας.

Στο έργο αυτό η συγγραφέας προβαίνει όχι μόνο με τη στέρεη και εξαντλητική γνώση των πηγών που είναι εμφανής σε κάθε σελίδα της εργασίας της, αλλά και συνομιλώντας με άνεση αλλά ευτυχώς χωρίς υπερβολές με τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις του θέματος προσθέτοντας στις σχετικές συζητήσεις μια ευπρόσδεκτη ελληνική διάσταση.

Πέραν από τη συνολική παρουσίαση του θέματος και τις ερμηνευτικές δοκιμές που τη συνοδεύουν, το βιβλίο με τα παραρτήματά του συνιστά και ένα χρήσιμο εργαλείο έρευνας, από εκείνα που κατά κανόνα στοχεύει να προσφέρει το

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών στην ερευνητική κοινότητα των νεοελληνιστών. Ο αλφαβητικός κατάλογος συγγραφέων και κειμένων και η χρονολογική κατάταξη των έντυπων εκδόσεων έργων της ελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας αποτυπώνουν με ακρίβεια τα συναφή πνευματικά φαινόμενα και προσφέρουν στους μελετητές του Διαφωτισμού και γενικότερα της πνευματικής ιστορίας της υπό ανασκόπηση περιόδου χρηστικά εργαλεία για ελέγχους, διασταυρώσεις και, ας ελπίσουμε, ακόμη και συμπληρώσεις καθώς και ένα δείκτη γρήγορης αναφοράς στην επιτέλεση της δικής τους εργασίας.

Για όλους αυτούς τους λόγους με ικανοποίηση συνεχίζουμε και εμπλουτίζουμε τη σειρά μας της Ιστορίας των Ιδεών, την οποία από το 2001 εγκαινιάσαμε στο ΙΝΕ, με την παρούσα πολύμοχθη έκδοση δια της οποίας η Στέση Αθήνη πραγματικά συμβάλλει στην οριοθέτηση και χαρτογράφηση ενός σημαντικότατου πεδίου της έρευνας του πνευματικού ελληνισμού των νέων χρόνων. Το έργο της ενδιαφέρει άμεσα τους νεοελληνιστές αλλά και τους μελετητές της προγενέστερης αφηγηματικής παράδοσης στην ελληνική γλώσσα από το αρχαίο ποιμενικό μυθιστόρημα και τις βυζαντινές μυθιστορίες και προς αυτή την ευρύτερη κοινότητα των μελετητών του ελληνικού έντεχνου λόγου προσφέρεται από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών της χώρας μας ως βοήθημα στη συνέχιση μιας ευγενούς ερευνητικής προσπάθειας.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης
Διευθυντής ΙΝΕ/ΕΙΕ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Μεγάλο είναι το χρέος μου σε όλους όσοι παραστάθηκαν με την ηθική και επιστημονική τους συμπαράσταση στα διάφορα στάδια της εκπόνησης αυτής της εργασίας, η οποία στην πρώτη μορφή της υποστηρίχτηκε ως διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 2001. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επόπτη καθηγητή μου Γιώργο Κεχαγιόγλου για τη σταθερή του καθοδήγηση, τις μεθοδολογικές του συμβουλές και τις καίριες υποδείξεις του· χωρίς τη συνδρομή του η εργασία αυτή θα ήταν ασφαλώς ελλιπέστερη. Επίσης, ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τις συνεπόπτριες καθηγήτριες Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου και Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη για την ενθάρρυνση και τις λυσιτελείς παρατηρήσεις τους.

Η μελέτη αυτή είχε την τιμή να ενταχθεί στην εκδοτική σειρά Βιβλιοθήκη της Ιστορίας των Ιδεών του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Είμαι βαθιά ευγνώμων στον διευθυντή του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, καθηγητή Π. Μ. Κιτρομηλίδη για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε.

Πολλές είναι οι οφειλές μου στη φίλη, καθηγήτρια Άννα Ταμπάκη, που πρόσφερε απλόχερα το χρόνο της για να συζητήσει μαζί μου θέματα και ερωτήματα της έρευνάς μου· της χρωστώ εκτός των άλλων τον βιβλιογραφικό εμπλουτισμό της εργασίας μου, και, κυρίως, την εξοικείωσή μου με τον χώρο των χειρογράφων. Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη οφείλω στον καθηγητή Κώστα Στεργιόπουλο για την επιστημονική και ηθική του συμπαράσταση.

Στην καθηγήτρια Βίκυ Πάτσιου χρωστώ τη γνωριμία μου με τον κόσμο του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, η οποία απέβη από πολλές όψεις πολύτιμη· η τεκμηρίωση της εργασίας χωρίς τη συνδρομή του διευθυντή Ερευνών Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη και της κύριας Ερευνήτριας Ράνιας Πολυκανδριώτη, αλλά και την αμέριστη προθυμία της βιβλιοθηκονόμου Ελένης Μολφέση θα ήταν φτωχότερη.

Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη οφείλω στον αείμνηστο Δ. Ι. Πολέμη, στον καθηγητή Αλέξη Πολίτη και στον Μάνο Χαριτάτο που μου πρόσφεραν τη χαρά της αυτο-

ψίας σε δυσεύρετα κείμενα, χειρόγραφα και εκδόσεις από τις προσωπικές τους βιβλιοθήκες. Ευχαριστώ, επίσης, τον καθηγητή Κ. Γ. Κασίνη που μου έδωσε τη δυνατότητα να συμβουλευτώ σπάνια έντυπα στη βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών.

Στη διάρκεια της μακρόχρονης ενασχόλησής μου με το αντικείμενο, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της πραγματοποιήθηκε πριν από την ηλεκτρονική έκρηξη του κόσμου του βιβλίου και της ιστοτοπογραφίας, πολλοί φίλοι εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας συνέβαλαν με ποικίλους τρόπους στον εμπλουτισμό και την τεκμηρίωση της μελέτης μου: η Ναταλία Αγαπίου, ο Μάνος Βερναρδάκης, η Άννα Κατσιγιάννη, ο Μ. Ζ. Κοπιδάκης, η Μαρία Μάρκου-Borloz, η Μαριλίζα Μητσού, η Σοφία Μπόρα, ο Μίλτος Πεχλιβάνος. Τους ευχαριστώ για την έμπρακτη συμπαράστασή τους στην ερευνητική και συγγραφική αυτή διαδρομή και την ενθάρρυνσή τους σε διάφορα στάδια της πορείας της. Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου στους βιβλιοθηκονόμους της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, του ΕΛΙΑ και της Καΐρειου βιβλιοθήκης της Άνδρου που διευκόλυναν με αμέριστη προθυμία την έρευνά μου.

Θα ήταν σημαντική παράλειψη να μην αναφέρω τις συναδέλφους μου στο Πανεπιστήμιο Πατρών Κατερίνα Κωστίου και Γεωργία Γκότση για τις εποικοδομητικές προτάσεις τους και τις εύστοχες παρατηρήσεις τους στην τελική μορφή της εργασίας, καθώς και τον συνάδελφο Σπύρο Ράγκο για τον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας στην περιοχή της κλασικής φιλολογίας.

Ευχαριστώ τη Λαμπρινή Κουξέλη για τις τυπογραφικές βελτιώσεις στην τελική μορφή του βιβλίου. Η ολοκλήρωση της έκδοσης οφείλει πολλά στην υπομονή και στη γενναιοδωρία της Βάσως Αντωνίου· της εκφράζω αμέριστη ευγνωμοσύνη.

Όλα αυτά τα χρόνια ουσιαστική ήταν η υποστήριξη της αδελφής μου Πέπης Αθήνη· περιορίζομαι να την ευχαριστήσω για την κατανόησή της.

ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το βιβλίο αναλαμβάνει να φέρει στο προσκήνιο όψεις της αφηγηματικής πλασματικής πεζογραφίας, κατά τη διάρκεια μιας μακράς περιόδου της νεοελληνικής γραμματείας, η οποία ορίζεται συμβατικά από τις αρχές του 18ου αιώνα έως το τέλος της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Διερευνά ένα λογοτεχνικό φαινόμενο που καταλαμβάνει έως τις μέρες μας μικρό χώρο στις Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Για την επιλογή των αρχών του 18ου αιώνα ως συμβατικού termini post quem συνηγόρησαν οι διακριτές δραστηριότητες του κύκλου των πρώτων Μαυροκορδάτων στην περιοχή του αφηγηματικού πεζού λόγου, πρωτότυπου και μεταφρασμένου, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, καθώς και εκδοτικές πρωτοβουλίες που εκδηλώνονται στον παραδοσιακό χώρο έκδοσης του ελληνικού βιβλίου, τη Βενετία. Ο terminus ante quem έχει περισσότερο πολιτικο-ιστορική σημασία, καθώς ορίζεται από την επίσημη ίδρυση του ελληνικού κράτους, ενός ιστορικού γεγονότος που είχε σημαντικές επιπτώσεις στα ιδεολογικά, πολιτισμικά, εθνολογικά και εκδοτικά συμφραζόμενα (οριοθέτηση του γεωγραφικού πλαισίου δράσης του ελληνισμού, μετατόπιση των κέντρων έκδοσης του βιβλίου, μεταβολές στη διακίνηση του εντύπου, εμφάνιση νέων θεσμικών πλαισίων, όπως ο Τύπος κ.ά.).

Η μελέτη αποφεύγει να αναζητήσει απαντήσεις σε ερωτήματα περί απαρχών ή γέννησης του νεοελληνικού διηγήματος και του μυθιστορήματος, να μεταθέσει τη συζήτηση περί γενεαλογίας τους κάποιες δεκαετίες πρωτύτερα. Κινούμενη αυστηρά εντός του επιλεγμένου χρονικού πλαισίου επιχειρεί να αναδείξει όψεις της αφηγηματικής πλασματικής πεζογραφίας ως πολυσύνθετου λογοτεχνικού φαινομένου, που κερδίζει προοδευτικά την προσοχή από την πλευρά του πομπού και του δέκτη, του συγγραφέα, μεταφραστή ή εκδότη και του αναγνώστη. Κερδίζει το ενδιαφέρον και την προσοχή, κυρίως, ως ανάγνωσμα, αλλά και ως αντικείμενο άρθρωσης μετακειμενικού λόγου. Τόσο το επιχείρημα της επι-

λογής του termini post quem όσο και τα ιδεολογικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα –η πραγμάτευση εγγράφεται εντός των χρονικών ορίων της εμφάνισης, της ωρίμανσης και της κορύφωσης του κινήματος του νεοελληνικού Διαφωτισμού– δημιουργούν προσδοκίες προς την κατεύθυνση της ανανέωσης, οι οποίες, εντέλει, θα αποδειχτούν βάσιμες. Ωστόσο, η διερεύνηση που ακολουθεί δεν περιορίζεται στην ανάδειξη του νέου, του νεωτερικού ή του πρωτοεμφανιζόμενου αφηγήματος. Η υιοθέτηση των γόνιμων προβληματισμών της Πολυσυστημικής Θεωρίας (Itamar Even-Zohar, *Polysystem Theory*, Cl. Moisan, *Qu'est-ce que l'histoire littéraire*) για τη λογοτεχνική ιστορία, η οποία συλλαμβάνει το λογοτεχνικό φαινόμενο ως συνεκτικό σύνολο συστημάτων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση, υποδεικνύουν τη θεώρηση του αφηγηματικού υλικού ως συνόλου, χωρίς αποκλεισμούς και εξαιρέσεις. Υπό το πρίσμα της θεώρησης αυτής, το πολυσύστημα της νεοελληνικής αφηγηματικής πλασματικής πεζογραφίας, μέσα στα συμβατικά όρια που έχουν επιλεγεί, συνίσταται από ένα πλέγμα ετερογενών και δυναμικών συστημάτων και υποσυστημάτων: πρωτότυπη αφηγηματική παραγωγή –πρωτοεμφανιζόμενη αλλά και παλαιότερη που επιβιώνει ή αναβιώνει–, αρχαιόγλωσσα μυθιστορήματα, αφηγήματα από τον κορμό του «λαϊκού βιβλίου», πεζογραφία για παιδιά και νέους· ιδιαίτερα σημαντική και δυναμική παρουσία σημειώνει το υποσύστημα της εισαγόμενης, μεταφρασμένης, πεζογραφίας, το οποίο τείνει να καταλάβει το κέντρο του νεοελληνικού συστήματος.

Ο βασικός άξονας στον οποίο αρθρώνεται η μελέτη είναι ο διάλογος που καλλιεργεί το νεοελληνικό γραμματειακό σύστημα με τις γηγενείς και τις ξένες παραδόσεις· η εστίαση στην έννοια του διαλόγου επιτρέπει να σταθμιστεί η κινητικότητα ή η αδράνεια της ελληνικής γραμματείας, η αργοπορία ή ο συντονισμός της με τα δυτικοευρωπαϊκά ή τα γειτονικά γραμματειακά συστήματα, η συνέχεια ή η ρήξη της με την παράδοση, η εκμετάλλευση αναξιοποίητων κεφαλαίων του γραμματειακού παρελθόντος.

Η συγκέντρωση του corpus των πεζογραφημάτων, που αποτελεί τον βασικό πυρήνα της μελέτης, συνιστά προϊόν συστηματικής καταγραφής. Εκτός από το βιβλιογραφημένο σύνολο των έντυπων εκδόσεων κειμένων αφηγηματικής πεζογραφίας και τα αφηγήματα που δεν εκδόθηκαν αυτοτελώς αλλά δημοσιεύτηκαν σε σύμμεικτους τόμους, συλλογές και ανθολογίες, συμπεριλαμβάνονται και αφηγήματα που διακινήθηκαν σε χειρόγραφη μορφή. Η συμπερίληψη της χειρόγραφης παράδοσης –του «κινητού χειρογράφου»– κρίθηκε επιβεβλημένη, καθώς σημειώνει αξιόλογη παρουσία μέσα στο συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, κατά τη διάρκεια του οποίου δεν έπαψαν ποτέ να υπάρχουν προβλήματα δικτύωσης και διακίνησης του βιβλίου στις διάσπαρτες ελληνόγλωσσες κοινό-

τητες. Φυσικά, στην περίπτωση της χειρόγραφης παράδοσης η καταγραφή δεν μπορεί να θεωρηθεί εξαντλητική. Η συγκομιδή προήλθε στο μεγαλύτερο μέρος της από ειδικές μελέτες, δημοσιεύματα και περιγραφές και, σε μικρότερο ποσοστό, από αποθησαύριση σε καταλόγους χειρογράφων. Σε σύγκριση, επίσης, με τα δημοσιευμένα αφηγήματα στα οποία, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, στάθηκε δυνατή η αυτοψία, για αρκετά από τα χειρόγραφα η γνώση μου περιορίστηκε στη βιβλιογραφική περιγραφή. Επιπλέον, στο corpus συμπεριλήφθηκαν αναγγελίες εκδόσεων ή λανθάνουσες εκδόσεις, οι οποίες, είτε πραγματοποιήθηκαν είτε ματαιώθηκαν για ποικίλους εξωτερικούς παράγοντες (δυσχερείς συνθήκες έκδοσης, ανταγωνισμοί κ.ά.), δεν παύουν να συνιστούν πειστήρια για τις γραμματειακές, αναγνωστικές και εκδοτικές τάσεις.

Από τα πρώτα βήματα της καταγραφής του υλικού προέκυψαν πολλά διλήμματα γύρω από την οριοθέτηση και τη συγκρότηση του αφηγηματικού corpus. Ένα βασικό δίλημμα συνδέεται με τη δυσκολία του σημερινού μελετητή να αποφανθεί για τα κείμενα εκείνα τα οποία θα εντάξει στην κατηγορία του πλασματικού-λογοτεχνικού λόγου, προκρίνοντάς τα μέσα από το ευρύτερο σύνολο της χαρτογραφημένης αφηγηματικής πεζογραφίας, τα οποία επιπλέον προέρχονται από διαφορετικές γραμματειακές παραδόσεις, νεότερες και σύγχρονες, γηγενείς και ξένες. Το ζήτημα της διάκρισης ανάμεσα σε λογοτεχνικό και χρηστικό λόγο, σε ιστορική και πλασματική αφήγηση, σε έντεχνο πεζό λόγο και πλασματική πεζογραφία που έχει βρεθεί συχνά στο επίκεντρο της θεωρίας της λογοτεχνίας και της αφηγηματολογίας (G. Genette, *Fiction et diction*, J. Culler, «La littérarité» κ.ά.) και ανακύπτει, μάλιστα, με μεγάλη συχνότητα στις μελέτες που επικεντρώνονται σε παλαιότερες φάσεις της λογοτεχνικής ιστορίας, και, ειδικότερα, στην περίοδο του «φιλοσοφικού» και ιδεολογικά φορτισμένου ευρωπαϊκού 18ου αιώνα, προβλημάτισε πολλές φορές την παρούσα μελέτη. Η απουσία ειδολογικών όρων –η αρχαία ελληνική και βυζαντινή γραμματεία δεν κληροδότησαν ορολογία για την πλασματική πεζή αφήγηση– δεν μπορούσε να συνεισφέρει στην επίλυση του ζητήματος με το «κλείδωμα» των κειμένων σε ειδολογικές κατηγορίες. Η προερχόμενη από την παράδοση της ρητορικής ορολογία («ιστορία», «διήγημα», «διήγησις») αξιοποιήθηκε βέβαια συχνά, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής δείκτης. Ειδολογική ασάφεια διακρίνει, επίσης, και τα ξένα γραμματειακά συστήματα με τα οποία συνομιλεί η ελληνική γραμματεία· όχι μόνο δεν οριοθετούν τη λογοτεχνικότητα, αλλά συχνά επιδιώκουν την «απόκρυψη» του λογοτεχνικού ή πλασματικού χαρακτήρα της πεζογραφίας για ποικίλους, ποιητολογικούς ή κοινωνικούς λόγους. Επιπλέον, το γεγονός ότι ξένα αφηγήματα που αποδίδονται στα ελληνικά ή διατη-

ρούν διακειμενικές σχέσεις με ελληνικά αφηγήματα εντάσσονται στο λογοτεχνικό, και όχι στο ευρύτερο γραμματειακό, σύστημα των ξένων γραμματειών, συνοδευόμενα από ειδολογικούς όρους («conte», «roman», «tale») δεν μπορεί να προσφέρει μια κατηγορηματική απάντηση. Ένα λογοτεχνικό έργο στη γλώσσα αφετηρίας δεν εγγράφεται αναγκαστικά στη λογοτεχνία της γλώσσας άφιξης, πόσω μάλλον όταν το κείμενο-αφετηρία εισέρχεται με καθυστέρηση ακόμη και αιώνων στο γραμματειακό σύστημα άφιξης. Για την επίλυση των πολλαπλών διλημμάτων χρειάστηκε να συνυπολογιστούν πολλοί παράγοντες, μετά από διπλωματικούς χειρισμούς: σημάνσεις ειδολογικού χαρακτήρα στις σελίδες τίτλων, οι υποδείξεις του τρόπου ανάγνωσης στα προλογικά σημειώματα (εναρμόνιση με το αξίωμα του miscere utile dulci κτλ.), εκμετάλλευση λογοτεχνικών τεχνασμάτων (λ.χ. όνειρα, απόλογοι).

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αφιερώνεται στην παρουσίαση και εξέταση του χαρτογραφημένου υλικού, το οποίο κρίθηκε ότι πληροί ορισμένες από τις προϋποθέσεις που επιτρέπουν την ένταξή του στην κατηγορία της πλασματικής πεζογραφίας. Το μέρος αυτό, που είναι και το εκτενέστερο, περιλαμβάνει οκτώ κεφάλαια, διαρθρωμένα σε ενότητες. Η συγκρότηση των οκτώ κεφαλαίων και των ενοτήτων τους βασίζεται στον συνδυασμό ενδοκειμενικών κριτηρίων (ειδολογικά, δομικά, μορφικά και θεματικά γνωρίσματα) και παρακειμενικών ή μετακειμενικών ενδείξεων (υπότιτλοι, προλογικά σημειώματα, αγγελίες και βιβλιοπαρουσιάσεις στον φιλολογικό και ειδησεογραφικό Τύπο της εποχής, απόψεις σταχυολογημένες από την επιστολική επικοινωνία ή από άλλα, μη λογοτεχνικά κείμενα). Στην κάθε ενότητα, τα αφηγήματα παρουσιάζονται κατά χρονολογική σειρά, με τεκμήριο την εμφάνισή τους στο ελληνικό γραμματειακό σύστημα. Η συνεξέταση του παλαιότερου αφηγηματικού υλικού που επιβιώνει με το νεότερο, του λαϊκού με το λόγιο, του νεοελληνικού με το αρχαιόγλωσσο, του πρωτότυπου (;) με το προϊόν της διαγλωσσικής μεταφοράς (διασκευή ή μετάφραση) επιτρέπει να ανιχνευτούν σχέσεις, συγγένειες και συνεκτικοί δεσμοί ανάμεσα στα κείμενα, κοινές εμπειρίες και προσδοκίες ανάμεσα σε αναγνώστες και δημιουργούς-συντελεστές (συγγραφείς, εκδότες, μεταφραστές-διαμεσολαβητές) που διαβιώνουν στο ευρύτατο φάσμα του πολυκερματισμένου ελλαδικού, κεντροευρωπαϊκού και φαναριώτικου χώρου· εν ολίγοις, επιτρέπουν την εξέταση των κειμένων μέσα από το συγκεκριμένο πρίσμα που επιλέχτηκε: τον διάλογο της νέας ελληνικής γραμματείας με τις γηγενείς και εξωγενείς αφηγηματικές παραδόσεις, παλαιότερες και σύγχρονες.

Η πλασματική πεζογραφία, όπως κάθε λογοτεχνικό φαινόμενο (Cl. Moisan, *Qu'est-ce que l'histoire littéraire*), δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από τον

αισθητικό και τον διδακτικό/κανονιστικό λόγο, από την αντίληψη που διαμορφώνει το σύστημα, τη θεωρία που διατυπώνεται, την κριτική που ασκείται. Το δεύτερο μέρος της μελέτης αφιερώνεται στις αντιλήψεις που αναδύονται και στις θεωρίες που αρθρώνονται για τον πλασματικό αφηγηματικό πεζό λόγο, καθώς και στην «επίσκεψη των όρων» που υποκινεί η σταδιακά αυξανόμενη παρουσία του. Διαρθρώνεται σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις λανθάνουσες αντιλήψεις περί πεζογραφίας που ανιχνεύονται στον κύκλο των πρώτων Μαυροκορδάτων μέσα από τις αναγνώσεις, τις βιβλιογραφικές μνείες στον επιστολικό λόγο και κάποιες συγγραφικές ή μεταφραστικές επιδόσεις· το κεφάλαιο κλείνει με μια σύντομη αναφορά στην, επίσης, λανθάνουσα, αντίληψη του Δαπόντε. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζεται στους παιδευτικούς/διδακτικούς προβληματισμούς του Δημήτριου Καταρτζή που απορρέουν, κυρίως, από τον διάλογό του με τον γαλλικό εγκυκλοπαιδισμό. Το τρίτο, και εκτενέστερο, κεφάλαιο αφιερώνεται στον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος εισήγαγε τον όρο «μυθιστορία» και διατύπωσε έναν συνθετικό λόγο για τη γενεαλογία και τη θεωρία του αφηγηματικού πεζού λόγου. Στη συνέχεια εξετάζεται η παρουσία του πλασματικού πεζού λόγου στα εγχειρίδια ποιητικής και ρητορικής. Ο άξονας γύρω από τον οποίο αρθρώνονται τα τέσσερα αυτά κεφάλαια είναι, και πάλι, ο διάλογος με τις ξένες (δυτικές) γραμματείες και την ελληνική παράδοση της ποιητικής και ρητορικής. Το πέμπτο και το έκτο κεφάλαιο μεταφέρουν τη συζήτηση προς την πλευρά της υποδοχής της αφηγηματικής πεζογραφίας. Υποδοχή σε γενικές γραμμές θετική από τη μεριά του ειδησεογραφικού και φιλολογικού περιοδικού Τύπου –τα πρώτα βήματα του οποίου συντονίζονται με τη γενίκευση της στροφής προς τον αφηγηματικό πεζό λόγο–, αλλά συχνά επιφυλακτική ή αρνητική από ηθικολογικού, διδακτικού ή επιστημονικού περιεχομένου εγχειρίδια και πραγματείες, δοκίμια ή προλογικά σημειώματα.

Το αίτημα της καλλιέργειας του πεζού αφηγηματικού λόγου συνδέεται άρρηκτα με τη μεταφραστική πρακτική. Στο πολυσύνθετο ζήτημα της μετάφρασης της πεζογραφίας ως λογοτεχνικού και πολιτισμικού γεγονότος, που αναδεικνύεται ως δεσπόζουσα μορφή του νεοελληνικού διαλόγου με τις άλλες αφηγηματικές παραδόσεις, είναι αφιερωμένο το τρίτο μέρος της μελέτης. Διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο, εισαγωγικό, κεφάλαιο παρουσιάζονται οι προβληματισμοί που έχουν διατυπωθεί στην προγενέστερη βιβλιογραφία για τη μετάφραση πεζογραφικών κειμένων της συγκεκριμένης περιόδου, τους όρους που υπαγόρευσαν την καλλιέργειά της, το ζήτημα της «απιστίας» ή της «πιστότητας». Το κεφάλαιο κλείνει με τη διατύπωση ερωτημάτων αντλημένων

από τη θεωρητική και μεθοδολογική παρακαταθήκη των Μεταφραστικών Σπουδών σχετικά με το πολυσύνθετο φαινόμενο «μετάφραση», στα οποία επιχειρείται να δοθεί απάντηση στη συνέχεια. Στο δεύτερο κεφάλαιο, με αφετηρία μια συστηματική περιγραφική ανάλυση των στοιχείων τίτλου των αφηγηματικών κειμένων, γίνεται προσπάθεια να οριοθετηθεί η κατηγορία «μετάφραση». Στο τρίτο κεφάλαιο ανιχνεύεται η εικόνα και η αντίληψη που συνοδεύουν τη μετάφραση αφηγηματικών κειμένων ως δεσπόζουσας μορφής διαλόγου με τις ξένες γραμματείες, ενώ στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται να ερμηνευθεί το φαινόμενο μέσα στα ιδεολογικά και γλωσσικά συμφραζόμενα της περιόδου. Το πέμπτο, και τελευταίο, κεφάλαιο εστιάζεται σε ζητήματα «πιστότητας» - «απιστίας», αισθητικού και λογοτεχνικού αποτελέσματος και στους θεωρητικούς προβληματισμούς που τα συνοδεύουν, οι οποίοι εντάσσονται συχνά σε έναν διάλογο με την ευρωπαϊκή θεωρία και πράξη της μετάφρασης.

Στο τέλος της μελέτης επιτάσσονται δύο παραρτήματα. Το πρώτο, ο αλφαβητικός κατάλογος πεζογραφημάτων με βάση το όνομα του συγγραφέα, του μεταφραστή (στην περίπτωση άγνωστου συγγραφέα) ή του τίτλου, χωρίζεται σε τρεις ενότητες: Πρωτότυπα (νεοελληνικά έργα και ελεύθερες αναπλάσεις), Μεταφράσεις, και Αρχαιοελληνικά και Βυζαντινά (έργα). Κάτω από την κάθε αλφαβητική αναγραφή σημειώνονται οι έντυπες εκδόσεις, τα χειρόγραφα καθώς και οι εξαγγελμένες ή λανθάνουσες εκδόσεις που αφορούν το έργο ή τα έργα του συγκεκριμένου συγγραφέα. Το αλφαβητικό αυτό λημματολόγιο σχεδιάστηκε έτσι ώστε να λειτουργεί ως βιβλιογραφικό συμπλήρωμα της εξέτασης των αφηγηματικών κειμένων στις ειδολογικές-θεματικές ενότητες του πρώτου μέρους της μελέτης. Ταυτοχρόνως, επιχειρεί να προσφέρει ένα πρώτο σχεδίασμα, μια απόπειρα συνθετικής βιβλιογράφησης της πλασματικής αφηγηματικής πεζογραφίας της περιόδου που εκκινεί από τις αρχές του 18ου αιώνα και καταλήγει στο 1830. Το δεύτερο παράρτημα συνιστά έναν χρονολογικό πίνακα των έντυπων εκδόσεων της περιόδου· η παράλειψη των χειρογράφων εδώ κρίθηκε επιβεβλημένη, καθώς δεν είναι πάντοτε σαφές αν διασώζουν την πρώτη εκφορά ενός κειμένου ή πρόκειται για μεταγενέστερα αντίγραφα. Η χρονολογική ρευστότητα υπαγόρευσε και την παράλειψη των λανθανουσών ή απλώς ανακοινωμένων σε αγγελίες εκδόσεων. Η χρονολογική αυτή παρουσίαση, η οποία παρακολουθεί την εκδοτική πορεία του αφηγηματικού υλικού, επιδιώκει να δώσει μια εικόνα της συμβίωσης, της επιβίωσης, των ανταγωνισμών που υποφώσκουν ανάμεσα στις διαφορετικές παραδόσεις μέσα στα χρονικά όρια της περιόδου.

Το μεγάλο διάστημα που μεσολάβησε από την υποστήριξη της εργασίας ως διδακτορικής διατριβής το 2001 έως την έκδοση του βιβλίου με οδήγησε σε

μικρές επεμβάσεις στη δομή των κεφαλαίων και σε προσθήκες νέων στοιχείων και τίτλων που εν τω μεταξύ είχαν έρθει στο φως από την έρευνα άλλων μελετητών ή από τη δική μου. Ενημέρωσα τη βιβλιογραφία με νέες μελέτες ή παλαιότερες που έκρινα ότι εμπλουτίζουν την εργασία. Μεταφράστηκαν, επίσης, τα περισσότερα παραθέματα από τα αγγλικά και τα γαλλικά· διατηρήθηκε, πάντως, η γλώσσα του πρωτοτύπου σε ορισμένα παραθέματα που κρίθηκαν αναγκαία για την τεκμηρίωση του ελληνικού διαλόγου με τις ξένες γραμματείες.

Στη γλώσσα των παραθεμάτων και των τίτλων έχει επιλεγεί ο ορθογραφικός εκσυγχρονισμός και έχουν σιωπηρά διορθωθεί ορθογραφικά και τυπογραφικά σφάλματα. Οι όποιες ατέλειες στη δόμηση και στην πραγμάτευση του πολυθεματικού αυτού φαινομένου βαραίνουν αποκλειστικά εμένα.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΗΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Οι πλασματικές αφηγήσεις σε πεζό λόγο, που περιστρέφουν τη θεματική τους γύρω από τις ανθρώπινες σχέσεις, κυρίως αισθηματικές, αλλά και φιλικές ή οικογενειακές, συγκροτούν τον ογκωδέστερο κλάδο της νεοελληνικής πεζογραφίας, από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα έως το 1830. Ένα ικανό μέρος των αισθηματικών αυτών αφηγήσεων παραχωρεί σημαντική θέση στην περιπέτεια και την επεισοδιακή πλοκή· η κατηγορία, πάντως, αυτή εμφανίζει, σταδιακά, σημάδια εξασθένησης. Η έκφραση και η προβολή των συναισθημάτων, η ρύθμιση των ηθών, η διάχυση της ευαισθησίας, δεσπόζουσα ιδέα αλλά και συμπληρωματική του ορθού λόγου κατά την περίοδο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού,[1] συνυφαίνονται στην υπόθεση πολυάριθμων αφηγημάτων. Η πλούσια αυτή συγκομιδή αισθηματικού αφηγηματικού υλικού, από την οποία δεν απουσιάζει ούτε η άσκηση κριτικής ούτε ο πολιτικοκοινωνικός προβληματισμός, είναι προϊόν ενός γόνιμου και συχνά σύνθετου διαλόγου με τις γηγενείς και τις ξένες λογοτεχνικές παραδόσεις.

---

1. Για μια ιστορική αναδρομή στην έννοια της ευαισθησίας στις ευρωπαϊκές γραμματείες, βλ. GERHARD SAUDER, «Sensibilité», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 985-990. Το ζήτημα της συμπληρωματικής σχέσης ανάμεσα στην ευαισθησία και στον ορθό λόγο στη σκέψη του Διαφωτισμού και στην αποσύνδεση της ευαισθησίας από τον «προρομαντισμό» (πρβλ. PAUL VAN TIEGHEM, *Le préromantisme*, Paris 1930) και τον «ρομαντισμό» (πρβλ. DANIEL MORNET, *Le romantisme en France au XIIIème siècle*, New York, B. Franklin, 1971) προσεγγίζεται από τον ROLAND MORTIER, «Unité ou scission du siècle des Lumières?», *Clartés et ombres au siècle des Lumières*, Genève, Droz, 1969, σ. 114-124.

1. Το ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα

1.1. Η στροφή προς την αρχαιοελληνική και τη λόγια βυζαντινή παράδοση

Το πεζό μυθιστόρημα της αρχαιότητας προσελκύει αξιοσημείωτη προσοχή από τις αρχές του 18ου αιώνα έως την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα.[2] Δεν πρόκειται, βέβαια, για «ανακάλυψη» ενός λησμονημένου είδους, αφού, κατά βάθος, οι δεσμοί του ελληνισμού με τα μυθιστορήματα της Δεύτερης Σοφιστικής δεν φαίνεται να κόπηκαν ποτέ οριστικά. Τα τέσσερα σωζόμενα μυθιστορήματα *Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην* του Χαρίτωνος (το παλαιότερο μυθιστόρημα, 1ος αιώνας π.Χ.), τα *Εφεσιακά ή Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην* του Ξενοφώντος Εφεσίου, *Τα κατά Λευκίππην και Κλειτοφώντα* του Αχιλλέως Τατίου (2ος αιώνας μ.Χ.) και τα *Αιθιοπικά ή Τα κατά Θεαγένην και Χαρίκλειαν* του Ηλιοδώρου (4ος αιώνας μ.Χ.) είχαν γνωρίσει από τον 3ο αιώνα έως τον 15ο αιώνα μια πολυκύμαντη πορεία στον ελληνικό χώρο· εκτός από τη χειρόγραφη διάδοσή τους, είχαν αποτελέσει αντικείμενο κριτικού σχολιασμού, συγκριτικών προσεγγίσεων (Φώτιος, Μιχαήλ Ψελλός) και λογοτεχνικής εκμετάλλευσης. Τα δομικά τους στοιχεία (γέννηση ενός κεραυνοβόλου έρωτα ανάμεσα σε δύο νέους, αποχωρισμός, αναρίθμητες περιπέτειες, και, τέλος, επανασύνδεση), η θεματική τους (ναυάγια, απαγωγές από πειρατές και ληστές, φαινομενικοί ή υποτιθέμενοι θάνατοι, προφητικά όνειρα), η ρητορική τους («εκφράσεις», «πιττάκια»), ο τόπος όπου τοποθετούν τη δράση τους (μια ευρεία γεωγραφική περιοχή του αρχαίου κόσμου, στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου), καθώς και η εξάρτηση της πλοκής και της τελικής έκβασης από τις κυρίαρχες θεότητες, τους ρυθμιστές του πεπρωμένου, τον Έρωτα και την Τύχη, δεν έπαυσαν να τροφοδοτούν τον αφηγηματικό λόγο. Τα λόγια έμμετρα ερωτικά μυθιστορήματα της εποχής των Κομνηνών (*Τα κατά Ροδάνθην και Δοσικλέα* του Θεοδώρου Προδρόμου, *Τα κατά Δρόσιλλαν και Χαρικλέα* του Νικήτα Ευγενιανού, το αποσπασματικά σωζόμενο *Τα κατ' Αρίστανδρον και Καλλιθέαν*),[3] καθώς και το

2. Από την πλούσια βιβλιογραφία περιορίζομαι να παραθέσω τη συνθετική μελέτη του TOMAS HÄGG, *Το αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα*, μετάφραση: Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα, MIET, 1992, την οποία συμβουλεύομαι επανειλημμένα.

3. Βλ. HÄGG, «Η βυζαντινή αναγέννηση», ό.π., σ. 97-106· βλ., επίσης, HERBERT HUNGER, «Τα αρχαία ποιητικά είδη στο Βυζάντιο. δ) Μυθιστόρημα», *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 2, μετάφραση: Ταξιάρχης Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ιωάννης Βάσσης, Αθήνα, MIET, 1992, σ. 525-533· CAROLINA CUPANE, «Metamorphosen des Eros. Liebesdarstellung und Liebesdiskurs in der byzantinischen Literatur der Komnenenzeit», στο: PANAGIOTIS A. AGAPITOS - DIETHER R. REINSCH (επιμέλεια), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit*, Meletemata 8, Frankfurt a/M. 2000, σ. 25-54.

λόγιο πεζό μυθιστόρημα *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* του Ευσταθίου Μακρεμβολίτου[4] θεωρούνται δημιουργικές μιμήσεις του αρχαίου μυθιστορήματος. Στην ίδια γενεαλογία εγγράφονται οι δημώδεις έμμετρες ερωτικές μυθιστορίες της παλαιολόγειας εποχής (*Καλλίμαχος*, *Βέλδανδρος*, *Λίβιστρος*, καθώς και το *Εις την Σωφροσύνην* του Θεοδώρου Μελιτηνιώτου).[5]

Επίσης, μολονότι από τον 15ο αιώνα κ.ε. η «ανατολική» χειρόγραφη παράδοση του αρχαίου ελληνικού ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος δείχνει να ανακόπτεται,[6] θέματα, μοτίβα ή δομικά στοιχεία της πλοκής του συνεχίζουν να μεταγγίζονται στον ελληνικό, αφηγηματικό λόγο. Έτσι, εκτός από την επιβίωση έμμετρων διηγήσεων από τη βυζαντινή γραμματεία με ανιχνεύσιμες οφειλές στο ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα, όπως ο *Διγενής Ακρίτης*,[7] ή ο *Απολλώνιος*,[8] εμφανίζονται στο προσκήνιο καινούρια αφηγηματικά έργα με απώτερες καταβολές στην ίδια παράδοση, όπως ο *Ερωτόκριτος*.[9]

Με το ξεκίνημα (14ος αιώνας κ.ε.) της «δυτικοευρωπαϊκής» γραμμής στη χειρόγραφη διάδοση των αρχαίων ελληνικών μυθιστορημάτων και του λόγιου βυζαντινού απογόνου τους (*Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν*), και με τις πρώτες

4. Βλ. MARGARET ALEXIOU, «A Critical Reappraisal of Eustathios Makrembolites' *Hysmine and Hysminias*», *Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (1977) 23-43· βλ., επίσης, INGELA NILSSON, «Spatial Time and Temporal Space: Aspects of Narrativity in Makrembolites», στο: AGAPITOS κ.ά., *Der Roman...*, σ. 94-108. Ευχαριστώ, και από εδώ, τον Παναγιώτη-Άγγελο Αγαπητό για τις βιβλιογραφικές του υποδείξεις.

5. Για τον δημώδη αφηγηματικό λόγο της παλαιολόγειας εποχής, βλ. HANS-GEORG BECK, «Στα ίχνη του μυθιστορήματος της ύστερης αρχαιότητας», *Ιστορία της βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*, μετάφραση: Νίκη Eideneier, Αθήνα, MIET, 1988, σ. 191-208· RODERICK BEATON, «Γενεαλογία της μυθιστορίας της εποχής των Παλαιολόγων», *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού Μεσαίωνα*, μετάφραση: Νίκη Τσιρώνη, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1996, σ. 193-211. Για μια διεξοδικότερη προσέγγιση της δομής των τριών ερωτικών μυθιστοριών, βλ. PANAGIOTIS-ANGELOS AGAPITOS, *Narrative Structures in the Byzantine Vernacular Romances: A Textual and Literary Study of* Kallimachos, Belthandros *and* Libistros, Miscellanea Byzantina Monacensia 34, München 1991.

6. ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ ΤΑΤΙΟΣ, *Λευκίππη και Κλειτοφών*, εισαγωγή - μετάφραση: Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, 1990, σ. 185-192.

7. Βλ. BEATON, «Η "πρωτο-μυθιστορία" *Διγενής Ακρίτης*», *Η ερωτική μυθιστορία...*, σ. 53-79.

8. Το λατινόγλωσσο πρότυπό του, η *Historia Apollonii regis Tyri*, του 3ου αι. μ.Χ., ίσως αντλούσε από χαμένο αρχαίο ελληνικό κείμενο-αφετηρία. Βλ., σχετικά, το εισαγωγικό κεφάλαιο του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Απολλώνιος της Τύρου. Υστερομεσαιωνικές και νεότερες ελληνικές μορφές*, τ. 1, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2004, κυρίως σ. 105-112. Για τις ελληνικές τύχες του έργου, βλ. GIUSEPPE SPADARO, «La fortuna del romanzo di *Apollonio di Tiro* in Grecia», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 23-33.

9. DAVID HOLTON, «Erotokritos and Greek Tradition», στο: RODERICK BEATON (επιμέλεια), *The Greek Novel AD1-1985*, London, Croom Helm, 1988, σ. 144-155.

έντυπες εκδόσεις, τις διασκευές και τις μεταφράσεις που ακολούθησαν (15ος αιώνας κ.ε.), το λόγιο ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα τροφοδοτεί πλέον δυναμικά τον ευρωπαϊκό αφηγηματικό λόγο· οδηγεί, μάλιστα, στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου χωροχρονικού τύπου, του «χρονοτόπου του αρχαίου ελληνικού μυθιστορήματος».[10] Οι επαφές της ελληνικής γραμματείας με τη δυτική λογοτεχνία της Αναγέννησης και του Μπαρόκ,[11] η οποία είχε αξιοποιήσει γόνιμα το είδος, συντήρησαν τον (διαμεσολαβημένο) ελληνικό διάλογο με το ερωτικό μυθιστόρημα της Δεύτερης Σοφιστικής.[12]

Κατά τη διάρκεια, όμως, του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα εκδηλώνεται ενδιαφέρον τόσο για την απόκτηση των έντυπων δυτικών εκδόσεων, όσο και για τη χειρόγραφη αλλά και έντυπη διάδοση του αρχαίου ελληνικού ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος, καθώς και του λόγιου βυζαντινού του απογόνου. Τα πρώτα σημάδια εντοπίζονται στο περιβάλλον των Μαυροκορδάτων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες στις αρχές του 18ου αιώνα. Η εξαιρετικά ενημερωμένη βιβλιοθήκη τους διαθέτει αντίτυπα και από τα τρία ελληνόγλωσσα ερωτικά και περιπετειώδη μυθιστορήματα που είχαν περάσει σε έντυπη μορφή έως την εποχή τους:[13] *Αιθιοπικά* (γραικολατίνα, 1596),[14] *Τα κατά Λευκίππην και Κλειτοφώντα* (γραικολατίνα, 1640), *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* (γραικολατίνα, 1618).[15] Μια

10. Βλ. MIKHAIL BAKHTINE, «Le roman grec» (1941), *Esthétique et théorie du roman*, μετάφραση: Daria Olivier, Paris, Gallimard, 1978, σ. 239-260. Βλ., επίσης, NORTHROP FRYE, «Our Lady of Pain: Heroes and Heroines of Romance», *The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance*, Cambridge Mass.-London, Harvard University Press, ²1982, σ. 63-93.

11. Βλ., σχετικά, David Holton, «Μυθιστορία», στο: DAVID HOLTON (επιμέλεια), *Λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997, σ. 253-291.

12. Εντούτοις, ούτε οι φιλολογικές σειρές εκδόσεων των κειμένων (Belles Lettres, Loeb κτλ.) ούτε και οι μελέτες και τα σχόλια που συνοδεύουν τις πρόσφατες νεοελληνικές μεταφράσεις θέτουν προς συζήτηση τις ενδεχόμενες διασυνδέσεις της δυτικής χειρόγραφης παράδοσης με τον ελληνικό ή, ευρύτερα, τον «ανατολικό» χώρο. Βλ. στα: ΤΑΤΙΟΣ, *Λευκίππη και Κλειτοφών*, ό.π. και ΗΛΙΟΔΩΡΟΣ, *Αιθιοπικά ή Τα περί Θεαγένην και Χαρίκλειαν*, εισαγωγή: Γιώργης Γιατρομανωλάκης, μετάφραση: Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, Άγρα, 1997· ΧΑΡΙΤΩΝ, *Χαιρέας και Καλλιρρόη*, μετάφραση: Βασίλης Λεντάκης, Αθήνα, Το Ροδακιό, 1995· ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΜΑΚΡΕΜΒΟΛΙΤΗΣ, *Υσμίνη και Υσμινίας*, απόδοση: Κώστας Πούλος, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1996.

13. Για τις προσκτήσεις της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων βασίζομαι, πρωτίστως, στον κατάλογο που συνέταξε ο γιος του Νικόλαου Κωνσταντίνος το 1725, και δημοσιεύτηκε από τον N. Iorga το 1914. Συχνά, όμως, αξιοποιώ πρόσθετες πηγές. Συνολική μελέτη των καταλόγων έχει προαναγγείλει ο Andrei Pippidi.

14. Πρόκειται προφανώς για την πρώτη έκδοση του Commelinus.

15. Τα δύο τελευταία μυθιστορήματα δεν αναγράφονται στον κατάλογο της βιβλιοθήκης που είχε συντάξει ο δεκατετράχρονος γιος του Νικόλαου, αλλά στον «Κατάλογο των βιβλίων

πρώτη ερμηνεία για την παρουσία αυτών των μυθιστορημάτων θα μπορούσε να παράσχει ο διάλογος που συντηρούσαν οι πρώτοι Μαυροκορδάτοι με τη νεότερη ευρωπαϊκή, αλλά και με την αρχαιοελληνική και βυζαντινή γραμματεία. Στις επιστολές του Νικόλαου (1680-1730) και του γιου του Σκαρλάτου (1701-1726) μνημονεύονται, συχνά, συγγραφείς που είχαν αξιοποιήσει δημιουργικά, ως πρότυπο, το αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα,[16] όπως η Mlle de Scudéry στο *Le Grand Cyrus* (1649-1653), ή είχαν μελετήσει το είδος, όπως ο Pierre-Daniel Huet στο *Traité sur l'origine des romans* (1669).[17] Παράλληλα, η παρουσία στη βιβλιοθήκη κειμένων από τη βυζαντινή γραμματεία,[18] όπως η *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου και έργα του Μιχαήλ Ψελλού, που περιείχαν κρίσεις για *Τα κατά Λευκίππην και Κλειτοφώντα* και τα *Αιθιοπικά*,[19] ενδέχεται να είχε επίσης υποκινήσει την φιλολογική ή αναγνωστική περιέργεια του φαναριώτικου περιβάλλοντος. Ίσως, όμως, το βασικότερο κίνητρο να ήταν το ενδιαφέρον που έτρεφαν για τη μυθοπλαστική πεζογραφία, για το οποίο θα γίνει επανειλημμένα λόγος.

Φαίνεται, πάντως, ότι το λόγιο ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα είχε προσελκύσει και άλλους αναγνώστες. Η αντιγραφική δραστηριότητα, την οποία πιστοποιεί ο σημαντικός αριθμός χειρογράφων που προέρχονται από τους χώρους διάδοσης της ελληνικής γλώσσας (Σηλυβρία, Ρουμανία) και τον καθαυ-

της σεβασμίας και αυθεντικής μονής της Παναγίας Τριάδος του Βακαρεστίου (1723)», στην οποία μονή στεγάστηκε κάποια στιγμή η βιβλιοθήκη· βλ. EUDOXIUS HURMUZAKI, *Documente greceşti privitoare la Istoria Românilor*, Bucureşti, 1915, τ. 14, μέρος τρίτο, σ. 145-156.

16. Για τις ευρωπαϊκές τύχες του ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος και του ποιμενικού μυθιστορήματος του Λόγγου, βλ., πρόχειρα, HÄGG, *Το αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα*, σ. 235-256· βλ., επίσης, M.-P. LOICQ-BERGER, «Pour une lecture des romans grecs», *Les Études Classiques* 48 (1980) 23-42.

17. Το όνομα του Huet απαντά στην αλληλογραφία του με τον Jean Leclerc· πρβλ. JACQUES BOUCHARD, «Les relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake», *Ο Ερανιστής* 11 (1971) 75. Την Mlle de Scudéry μνημονεύει ο Σκαρλάτος στην επιστολή του προς τον γιατρό Θωμά Τεσταμπούζα· πρβλ. CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 35.

18. Για την παρουσία της βυζαντινής λόγιας γραμματείας στη φαναριώτικη παιδεία, βλ. ANNA TABAKI, «Byzance à travers les Lumières néohelléniques (début du XVIIIe siècle-1830)», στο: KARSTEN FLEDELIUS (επιμέλεια), *Byzantium, Identity, Image, Influence*, Major Papers, XIX International Congress of Byzantine Studies (University of Copenhagen, 18-21 August 1996), Danish National Committee of Byzantine Studies, Copenhagen, Eventus, 1996, σ. 318-335 (μελέτη προς την κατεύθυνση που είχε υποδείξει ο N. IORGA, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, μετάφραση: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Gutenberg, 1989).

19. Βλ. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 2, σ. 528-529.

τό ελλαδικό χώρο (Θεσσαλία) –απόγραφα προφανώς εκδόσεων που είχαν πραγματοποιηθεί στη Δύση– υποδεικνύει την ευρύτερη πρόσληψη των κειμένων αυτών από την τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα κ.ε.

Ένας πρόσθετος λόγος που συνέτεινε, ενδεχομένως, στη διάδοση του λόγιου μυθιστορήματος συνδέεται με τη χρήση του στη διδακτική πράξη. Μια τέτοια υπόθεση επιτρέπει η παρουσία του μυθιστορήματος του Μακρεμβολίτου *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* σε μαθηματάρι δακικής προέλευσης του 1783, δίπλα σε παραφράσεις της *Ιλιάδος* του καθηγητή στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη. Ωστόσο, μια τέτοια χρήση δεν μπορεί να αποκλείσει και την ανάγνωσή του ως λογοτεχνήματος: η συνύπαρξη του ίδιου μυθιστορήματος σε σύμμεικτο χειρόγραφο κώδικα φαναριώτικης προέλευσης (περ. δεύτερο μισό του 18ου αιώνα)[20] δίπλα σε μετάφραση του *Σχολείου των συζύγων* του Molière υποδεικνύει την αναγνωστική του πρόσληψη ως κειμένου, που, όπως και η γαλλική κωμωδία, συνδυάζει τη μύηση στα ζητήματα του γάμου και, προφανώς, δεν προορίζεται αποκλειστικά για μαθητικό κοινό.

Κατά τη δεκαετία του 1790 τα αρχαιόγλωσσα ερωτικά-περιπετειώδη μυθιστορήματα εισέρχονται πλέον μέσα στο κύκλωμα του έντυπου ελληνικού βιβλίου. Η εκδοτική δραστηριότητα ξεκινά από το παραδοσιακό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία και εξαπλώνεται στο ανερχόμενο εκδοτικό κέντρο της Διασποράς της Κεντρικής Ευρώπης, τη Βιέννη. Μέσα σε τρία χρόνια δημοσιεύονται τα *Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου (Βενετία 1790), *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* του Μακρεμβολίτου (Βιέννη 1791) και *Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην* του Ξενοφώντος Εφεσίου (Βιέννη 1793), δίγλωσση έκδοση με αντικριστή παράθεση του ιταλικού κειμένου και της ελληνικής του μετάφρασης· ύστερα από τρία χρόνια ακολουθεί άλλη μία έκδοση του τελευταίου μυθιστορήματος (γραικολατίνα), επίσης στη Βιέννη (1796). Η εκδοτικός αυτός κύκλος θα ολοκληρωθεί μέσα στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα στο τυπογραφείο των Γλυκήδων, απ' όπου και ξεκίνησε, με την έκδοση του *Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην* του Χαρίτωνος (1810). Στο μεταξύ, όμως, έχει παρεμβληθεί η δημοσίευση από τον Αδαμάντιο Κοραή των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου (Παρίσι 1804).

Αν δώσουμε πίστη σε όσα καταθέτει ο εκδότης τού *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* Πολυξώης Λαμπανιτσιώτης (1726-1799), ο οποίος, μάλιστα, διακρίνεται για την επαγγελματική του συνείδηση,[21] την είσοδο του είδους στον χώρο

20. Για τον κώδικα αρ. 1030 της Ρουμανικής Ακαδημίας και τα άλλα κείμενα που περιέχει, βλ. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Τετράδια Εργασίας 14, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ 1988, σ. 40-43.

21. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΠΕΤΤΗΣ, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Πολυξώης

του εντύπου επέβαλε η αυξημένη ζήτηση του αναγνωστικού κοινού, και, κατά συνέπεια, η προσδοκία εμπορικής επιτυχίας:

> Εγώ δε έχοντας πάντοτε υπερβολικόν ζήλον να πλουτίζω το γένος μου με διάφορα βιβλία, τά μεν ωφελείας, τά δε διατριβής, τά δε εκατέρων πρόξενα, εκδίδω και τούτο ιδίοις αναλώμασιν εκ των υστερημάτων μου, με το να με επαρακίνησαν πολλοί ευγενείς και ελλόγιμοι της σφαίρας των κοσμικών τόσον εις Γιάσι όσον και εις Βουκουρέστι. Λάβετε λοιπόν ευμενώς και φιλοφρόνως, ω φιλόμουσοι, και τούτο το εις πολλούς ποθητόν βιβλίον μαζί και την ένθερμόν μου προθυμίαν όπου έχω εις το να δουλεύω το γένος μου, και ανταμείψατέ την με την πρόθυμον απόκτησίν του διά να παρακινούμαι και εγώ εις το να εκδίδω και άλλα αναγκαιότερα βιβλία.[22]

Ωστόσο, όπως αφήνει να διαφανεί η προλογική αυτή ομολογία, πρόκειται ίσως μόνο για το «ευγενές» και «φιλόμουσο» κοινό, εικασία που επιβεβαιώνουν οι προσφωνήσεις και των άλλων μυθιστορημάτων προς τους «φιλοκάλους», «φιλαναγνώστας», «σπουδαίους» και «απανταχού φιλολόγους». Τη λογιοσύνη του κοινού στο οποίο απευθύνονται υποδηλώνουν και οι αφιερώσεις των εκδόσεων σε υψηλά πρόσωπα, όπως ο άρχοντας Νικόλαος Χαντζερής (*Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν*), η οικογένεια του οποίου κατείχε τα χρόνια εκείνα στα χέρια της τη διακυβέρνηση της Βλαχίας, και ο Κωνσταντίνος Μουρούζης[23] (*Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην*), γιος του τέως βοεβόδα της Μολδαβίας Αλέξανδρου Μουρούζη.

Η έκδοση των αρχαιόγλωσσων κειμένων δείχνει να συμμερίζεται το γενικότερο αίτημα της δεκαετίας του 1790 για αφηγήματα αισθηματικού περιεχομένου, τα οποία διαπνέονται από μυητικές και σωφρονιστικές προθέσεις και καταλήγουν σε αίσια, συνήθως, έκβαση που επισφραγίζεται από τον γάμο· το ίδιο δηλαδή αίτημα που διατυπώνουν προβεβλημένες από την ιστορία της λογοτεχνίας εκδόσεις, όπως το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* και το *Έρωτος αποτελέσματα*, οι οποίες, βέβαια, υιοθετούν σύγχρονη γλωσσική μορφή. Η διδακτική αυτή διάσταση των λόγιων μυθιστορημάτων τονίζεται εμφατικά στα προλογικά σημειώματα και ανάγεται σε συγγραφικό χάρισμα. Ο πρώτος επιμελητής τέτοιων έργων Σπυρίδων Βλαντής (1765-1830) σημειώνει στον πρόλογο των *Αιθιοπικών*:

Λαμπανιτσιώτης. Ο μεγαλύτερος Έλληνας εκδότης του ΙΗ' αιώνα», *Ηπειρωτική Εστία* 16 (1967) 497-523· Α. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ - Λ. ΔΡΟΥΛΙΑ - Ε. LAYTON, *Το ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986, σ. 163-164.

22. «Τοις φιλομούσοις αναγνώσταις», *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν*, Βιέννη 1791, σ. ζ'.

23. Την περίοδο αυτή βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη ασχολούμενος με τη μεταστέγαση της Μεγάλης του Γένους Σχολής από το Κουρού-Τσεσμέ στο μέγαρο των Μαυροκορδάτων. Βλ., σχετικά, FLORIN MARINESCU - GEORGETTA PENELEA-FILITTI - ANNA TABAKI, *Documents Gréco-Roumains. Le Fonds Mourouzi d'Athènes*, Athènes-Bucarest, CRN-FNRS/Académie Roumaine-Institut d'Histoire «N. Iorga», 1991, σ. 61.

> Θαυμάσει δέ τις αληθώς πώς ανήρ τοιούτος, περί λόγους το παν μυθώδεις και έρωτας αναπλαττωμένους, την οικείαν σπουδήν κατεβάλλετο, αλλά σκοπήσας καλώς το σύγγραμμα, τήν τε των εν αυτώ προσώπων μέχρι του γάμου σωφροσύνην και την των δεινών υπέρ ταύτης καρτερίαν, ου μέμψεως οφείλοντα δίκας τον άνδρα δικάσει, αγάσεται δε μάλλον και υπερεπαινέσει της ευφυΐας, σώφρων έρως άμεμπτος· εκείνος δε μόνον μεμπταίος, ο τας ηδονάς προ της αρετής τιθέμενος.[24]

Το ίδιο κριτήριο προβάλλει ο συστηματικός αυτός συνεργάτης των Γλυκήδων αναφερόμενος, αργότερα, στον συγγραφέα τού *Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην*:

> Αλλ' οποιοσδήποτε κι αν ήτον αυτός και εις όποιον καιρόν και αν έζησεν, είναι βέβαια άξιος μεγάλων επαίνων διά την σωφροσύνην και μετριότητα του συγγράμματός του, εις το οποίον μήτε ο πλέον αυστηρότατος κριτής δεν ευρίσκει τι εναντίον εις τα καλά ήθη.[25]

Ακόμη και στη δίγλωσση έκδοση του *Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην*, που επιμελήθηκε ο αρχαϊστής γιαννιώτης λόγιος Πολυζώης Κοντός (γ. 1745),[26] η οποία, εκ πρώτης όψεως εξυπηρετεί προφανή διδακτικό στόχο, την εξάσκηση στην ιταλική γλώσσα, δεν υποβαθμίζεται η διάσταση της μύησης σε αισθηματικά ζητήματα. Ο επιμελητής, απευθυνόμενος «τοις παισίν ευ πράττειν», τους καλεί να συλλάβουν το ηθοπλαστικό μήνυμα του αφηγήματος:

> αποδαυμάσαι οίον περί την εν γάμω σωφροσύνην εποιούντο λόγον οι Έλληνες. Όσα δε εις σωφροσύνην υπογραμμόν τε και υποθήκην, ναι μην και χαλιναγωγίαν παθών, τοιαύτα τοις εν γάμω τε και αγάμοις των νέων ξυμβάλλεται αναγιγνωσκόμενα, των αναγιγνωσκόντων οι λόγων και κρίσεως ευθυβόλου επιεικώς εγκρατείς γνοίεν αν οίμαι.[27]

Ο Σπυρίδων Βλαντής, ο Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης ή ο Πολυζώης Κοντός, δηλαδή οι επιμελητές και οι εκδότες των λόγιων μυθιστορημάτων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται, παράλληλα, την ίδια εποχή προς την κατεύθυνση της μεταφοράς στα ελληνικά κειμένων από τις δυτικές γραμματείες, ευαίσθητοι δέκτες των μηνυμάτων του καιρού τους, φαίνεται ότι προσπαθούν να θεραπεύσουν τα συμπτώματα της πνευματικής αδράνειας που είχε επισημάνει ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ (1725/1730-1800;) στις αρχές της δεκαετίας του 1760:

---

24. «Περί του συγγραφέως», σ. 4-5.

25. «Σπυρίδων Βλαντής τοις εντευξομένοις χαίρειν», σ. η'.

26. Η έκδοση αυτή επικρίθηκε σφοδρά από γνωστούς γάλλους φιλολόγους (G. Chardon de la Rochette, Jean-François Boissonade). Βλ., σχετικά, ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνική φιλολογία*, τ. 2, Αθήνα 1857, αρ. 242 και 348 και GEORGES TOLIAS, *La médaille et la rouille*, Paris-Athènes, Hatier-Kauffmann, 1997, σ. 370.

27. «Ελλήνων παισίν ευ πράττειν», σ. 6 [α.α.].

> Την σήμερον η Ελλάς τρέφει και περιποιείται δύο ελαττώματα [...] κυριεύεται κατά κράτος από την υπόληψιν και από την αμέλειαν της αρχαιότητος [...]. Η πρόληψις [...] τής εφύτρωσεν ένα άσπονδον μίσος εναντίον πάντων των νεοτέρων, και η σπάνις την εγύμνωσεν σχεδόν από όλας τας κεφαλαιωδεστέρας ειδήσεις των παλαιών.[28]

Την πρόθεσή τους να συμβάλουν στην κίνηση του λογοτεχνικού συστήματος όχι μόνο μέσα από τον διάλογο με τις ξένες γραμματείες, αλλά και μέσα από την αξιοποίηση της ελληνικής αφηγηματικής παράδοσης, ίσως να ενθάρρυναν και άλλες απόψεις, όπως, π.χ., αυτές του Δημήτριου Καταρτζή κατά τη δεκαετία του 1780, για την ύπαρξη διαθέσιμων «ελληνικών» πόρων στον τομέα των ηδονικών αναγνώσεων,[29] καθώς και η εκτίμηση ότι οι Έλληνες στα «ποιήματά τους είναι μέχρι σήμερον αμίμητ' απ' τους Ευρωπαίους».[30] Η παλαιότητα, μάλιστα, των λόγιων μυθιστορημάτων, σε αντιδιαστολή, προφανώς, με τη νεωτερικότητα των μεταφράσεων, αποτελεί εγγύηση της ανδεκτικότητάς τους και χρησιμοποιείται ως διαφημιστικό στοιχείο. Το *Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην* λανσάρεται στην *Εφημερίδα* της Βιέννης ως «περίφημον και ηθικόν παλαιόν ρομάντσον» ενώ στο προλογικό σημείωμα του *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* σημειώνεται ότι:

> γλαφυρόν και αστείον ως τοις περί τα τοιαύτα φιλοκάλοις τε φιλαναγνώσταις δήλον, αλλά δη και παλαιόν, και παρά του παλαιού χρόνου μέχρι και προς τους καθ' ημάς εγκριθέν τε και εγκριθησόμενον, πάς τις είποι, διά το ένδοξον και χρήσιμον αυτού.[31]

Έτσι, η έκδοση των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου από τον Κοραή στο Παρίσι το 1804, έκδοση που κρίνεται από κλασικούς φιλολόγους της εποχής μας απαράμιλλη,[32] έρχεται να ανταποκριθεί σε ένα ήδη διαμορφωμένο αίτημα. Άλλωστε, οι στόχοι του Κοραή δεν αποκλίνουν από τους στόχους του Σπυρίδωνα Βλα-

28. *Ηθική φιλοσοφία*, Βενετία 1761, βλ. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985 (²2004), σ. 327.

29. «Συμβουλή στους νέους...», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 51.

30. «Γνώθι σαυτόν...», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 191.

31. Αφιέρωση, σ. ε΄.

32. Βλ. ΓΙΩΡΓΗΣ ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, «Εισαγωγή», στο: *Ηλιοδώρου Αιθιοπικά*, σ. 17. Η εκδοτική δεινότητα του Κοραή στα *Αιθιοπικά* επαινέθηκε από πρόσωπα του κύκλου του, όπως ο Στέφανος Οικονόμος, ο οποίος αναφέρει σε επιστολή του από τη Βιέννη προς τον αδελφό του Κωνσταντίνο Οικονόμο στην Τσαρίτσανη (13.8.1807): «αναγκαιότατον είναι να έχεις εις χείρας τον Ηλιόδωρον, και τον Πρόδρομον της Ελληνικής Βιβλιοθήκης [...] και να παρατηρείς ως Θεού λόγους, όσα έγραψεν η κλεινή μούσα του Κοραή, όστις μόνος είναι ικανός και να εκδώσει, και να δείξει τον τρόπον, κατά τον οποίον πρέπει να εκδίδει τις, τους συγγραφείς του πρώτου και μόνου σοφού έθνους όλων των θνητών», βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Ο ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, *Αλληλογραφία*, τ. 1: *1802-1817*, επιμέλεια: Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ, 1989, σ. 61.

ντή· όπως και ο επιμελητής των Γλυκήδων, προσδοκά το μυθιστόρημα του Ηλιοδώρου να λειτουργήσει μέσα στο λογοτεχνικό σύστημα, δηλαδή ως ανάγνωσμα, και μάλιστα σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μερίδα του κοινού. Το κείμενο, όμως, ενταγμένο σε ένα πρόγραμμα που επιδιώκει να καταστούν προσιτά επιλεγμένα έργα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων –σχολιασμένες εκδόσεις– για να συμβάλουν στην ουσιαστική γνωριμία του «αναγεννώμενου» ελληνισμού με την προγονική κληρονομιά,[33] προσλαμβάνει μια ιδιαίτερη, ιδεολογική και φιλολογική φόρτιση και ικανοποιεί τα επίμονα αιτήματα του κοραϊκού στοχασμού: την έγνοια για το γλωσσικό ζήτημα και την αντίληψη για τη «μετακένωση». Ο Κοραής, καθώς διαβλέπει το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον μυθοπλαστικό πεζό λόγο, που ήταν αναμενόμενο να υποκινήσει και τη συγγραφή νεοελληνικού μυθιστορήματος «τώρα μάλιστα που η αναγέννησις της Ελλάδος επαγγέλλεται και τα τοιαύτα (μη γραμμένα μόνον από μαινομένους)»,[34] ανησυχεί για τη γλωσσική κατεύθυνση, τις παρεκτροπές που συνεπαγόταν από τη χρήση της νεοελληνικής. Στις συζητήσεις του με πρόσωπα του κύκλου του κατέθετε αυτές τις ανησυχίες:

> Εγώ πάλιν σε το λέγω, ότι είναι ευτυχία το να μην εδυνήθη ακόμη κανείς από τους φιλοχυδαίους να γεννήσει μίαν μυθιστορίαν ως εκείνην φέρ' ειπείν του Ηλιοδώρου και τότε ήθελες ιδεί με πόσην ευκολίαν ήθελεν ανατρέψει όλους τους ημετέρους κανόνας και τεχνολογίας.[35]

Το μυθιστόρημα του Ηλιοδώρου, λοιπόν, σε μια έκδοση προσιτή στον «πενόμενον σπουδαίον Γραικόν», θα μπορούσε να αναστείλει ή να επιβραδύνει τέτοιες προσπάθειες. Επιπλέον, μπορούσε να αναχθεί σε υπόδειγμα για την καλλιέργεια του πεζού αφηγηματικού λόγου καθώς, σύμφωνα με την αντίληψη του Κοραή, ανήκε στον «ευρωπαϊκό» λογοτεχνικό κανόνα. Αυτή η τεχνικά πιο άρτια από τις σωζόμενες πεζές αρχαιοελληνικές μυθιστορίες, που είχε πραγματοποιήσει ύστερα από την editio princeps του 1534 πολλές εκδόσεις, μεταφράσεις, μιμήσεις και διασκευές, και είχε γονιμοποιήσει το ευρωπαϊκό λογοτεχνικό σύστημα, θα έπαιζε γόνιμο ρόλο στην ελληνική γραμματεία. Η δημιουργική αυτή διάσταση συνιστά σημαντικό παράγοντα για τον Κοραή:

> Αρκεί να είπω ότι δεν είναι κανέν έθνος σχεδόν ευνομούμενον την σήμερον της Ευρώπης, το οποίον δεν έχει μίαν, και πολλάκις δύο ή τρεις μεταφράσεις του

33. Για μια σφαιρική επισκόπηση της εκδοτικής δραστηριότητας του Κοραή, βλ. την πρόσφατη μελέτη του ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. Ε. ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΥ, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης*, Αθήνα, ΣΩΒ, 2006.

34. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 5.

35. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (9.8.1804), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 180.

> Ηλιοδώρου· τινές δε, μην αρκεσθέντες εις την πεζήν μετάφρασιν τον μεταγλώττισαν και διά στίχων. Ο δε γερμανός Σχολβίνος ο εκ της Λυβέκης πόλεως, λαβών την υπόθεσιν από τα διηγούμενα περί Θεαγένους και Χαρικλείας, συνέταξε, κατά το 1608 έτος, διά στίχων λατινικών και τραγικωμωδίαν, την οποίαν επέγραψεν *Αιθιόπισσαν*.[36]

Μέσα από την οπτική της εποχής μας το ερώτημα που τίθεται είναι: Κατά πόσον τα αρχαιόγλωσσα μυθιστορήματα αποθάρρυναν τον αναγνώστη από το να τα διαβάσει ως λογοτεχνικά, και όχι ως γλωσσικά, κυρίως μνημεία; Αναμφισβήτητα δεν έγιναν best-sellers, όπως άλλωστε και η πλειονότητα των νεωτερικών μεταφρασμένων αφηγημάτων σε νεοελληνική γλωσσική εκφορά. Πάντως, η χρήση της αρχαίας γραμματείας στη μέση βαθμίδα της τότε σχολικής εκπαίδευσης, η συχνή προσφυγή στην αρχαία γλώσσα για τη σύνθεση επιγραμμάτων ή αφιερωτικών επιστολών που δημοσιεύονται ακόμη και σε ενημερωτικά έντυπα όπως η *Εφημερίς* της Βιέννης[37] και η δημοσίευση (1800) ενός νεωτερικού, αλλά επίσης αρχαιόγλωσσου μυθιστορήματος, του *Φιλοθέου πάρεργα* του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, φανερώνουν ότι για ένα λόγιο κοινό η αρχαιόγλωσση εκφορά ή η κατανόησή της δεν αποτελούσαν τότε αξεπέραστο εμπόδιο.[38] Ο ισχυρισμός του Σπυρίδωνα Βλαντή στην έκδοση του *Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην* ότι «διά την ωφέλειαν και απλότητα του ύφους του δεν έχει χρείαν σχολίων» υποδεικνύει ότι το επίπεδο της τότε αρχαιομάθειας δημιουργούσε κάποια σιγουριά. Ωστόσο, οι πληροφορίες που φέρουν τον Σπυρίδωνα Βλαντή να μεταφέρει στη νεοελληνική γλώσσα τα *Αιθιοπικά* αφήνουν να εννοηθεί ότι δεν έπαυσε να διατηρεί επιφυλάξεις.[39]

---

36. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 31.

37. «Ωδάριον συγχαριστικόν εις το Νέον Έτος» του Ιωάννου Εμμανουήλ Καστοριανού σε 78 αρχαιόγλωσσους στίχους (1 Ιανουαρίου 1797), *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 15-16· «Ποιήματα ελληνικά», δύο στιχουργήματα σε αρχαία γλώσσα και προσωδία, εγκωμιαστικά της χαρτογραφικής εργασίας του Ρήγα, το ένα του Στέφανου Κομμητά, το άλλο του Γεώργιου Γκολέσκου (20 Φεβρουαρίου 1797), *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 160-160$^{6'}$.

38. Ο Σπαρμιώτης Γερμανός από την Τσαρίτσανη σε επιστολή του προς τον Ιωάννη Οικονόμο στη Λάρισα (15 Μαρτίου 1802) ζητά να έρθουν από τη Βενετία τα *Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου· βλ. ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ - Μ. Μ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ (επιμέλεια), *Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, 1783-1842. Επιστολαί διαφόρων Ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητών, εμπόρων και εσναφίων (1759-1824). Ανέκδοτος χειρόγραφος κώδικας*, Αθήνα, 1964, σ. 59.

39. Βλ. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ελλάς*, σ. 209. Ωστόσο, είναι ενδεχόμενο ο Ζαβίρας να συγχέει την έκδοση των *Αιθιοπικών* του Βλαντή και να τον εμφανίζει ως μεταφραστή. Η πληροφορία, επίσης του ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗ, «Εισαγωγή», στο: ΗΛΙΟΔΩΡΟΣ, *Αιθιοπικά*, σ. 17, για τη δημοσίευση των *Αιθιοπικών* στη Σμύρνη το 1813 σε μετάφραση του Κοραή –έκδοση η οποία ορθά δεν αναγράφεται στην *Ελληνική Βιβλιογραφία 1801-1818* (Αθήνα, ΕΛΙΑ 1997) του ΦΙΛΙΠΠΟΥ

Πάντως, μέσα στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα φαίνεται να λήγει το εκδοτικό ενδιαφέρον για το αρχαιόγλωσσο ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα. Η βάση πρόσληψης, όμως, που είχε διαμορφώσει το είδος μέσα στους αιώνες και είχε συντηρήσει κατά τα τελευταία χρόνια, και κυρίως κατά το διάστημα 1790-1810, φαίνεται ότι παρείχε τις προϋποθέσεις για την υποδοχή δυτικοευρωπαϊκών επιγόνων, σε σύγχρονη γλωσσική μορφή.

1.2. Οι δυτικοί απόγονοι

Όπως ήδη αναφέρθηκε, από την Αναγέννηση και ύστερα, η ευρωπαϊκή αφηγηματική πεζογραφία εκμεταλλεύτηκε με ποικίλους τρόπους το αρχαίο ελληνικό περιπετειώδες μυθιστόρημα. Η ελληνική προσοχή της περιόδου που εξετάζουμε στράφηκε, επανειλημμένα, σε ποικίλα προϊόντα, μυθοπλαστικού πάντα χαρακτήρα, δυτικοευρωπαϊκής δημιουργικής μεταποίησης του είδους, τα οποία χρονολογούνται στα χρόνια του Μπαρόκ, και, κυρίως, του κλασικισμού, του Διαφωτισμού και του (γαλλικού) προεπαναστατικού «αρχαΐζοντος» ρεύματος.

α. *Αλληγορικές μεταπλάσεις*

Στο περιβάλλον των πρώτων Μαυροκορδάτων και πάλι, εντοπίζονται οι πρωιμότερες ενδείξεις ενδιαφέροντος για δυτικοευρωπαϊκό πλασματικό αφήγημα που βαδίζει στα χνάρια του αρχαίου ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος. Αφορούν το λατινόγλωσσο μυθιστόρημα *Argenis* (1621) του γαλλοσκοτσέζου John Barclay (1582-1621), με αναγνωρίσιμες οφειλές στο *Τα κατά Θεαγένην και Χαρίκλειαν* του Ηλιοδώρου.[40] Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης (1725) αναγράφεται έκδοση του λατινικού πρωτοτύπου (1673). Αργότερα, γύρω στα μέσα του

ΗΛΙΟΥ–, ελέγχεται ως ανακριβής. Από την αυτοψία αντιτύπου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος διαπίστωσα ότι πρόκειται για έκδοση του 1843, ενώ η εμπλοκή του ονόματος του Κοραή οφείλεται στο ότι ο ανώνυμος μεταφραστής παραθέτει στον πρόλογο απόσπασμα από την «Επιστολήν προς Αλέξανδρον Βασιλείου» (= *Προλεγόμενα* στον Ηλιόδωρο). Νομίζω, πάντως, ότι στη διάρκεια της περιόδου παρατηρείται μια γενικότερη απροθυμία για τη μεταφορά στη νεοελληνική αφηγηματικών αρχαιόγλωσσων κειμένων. Η *Βατραχομυομαχία* του Βηλαρά και η αποσπασματικά σωζόμενη χειρόγραφη μεταφορά της *Αληθινής ιστορίας* του Λουκιανού (1817) από τον Ιωάννη Οικονόμο Λαρισαίο –δημοσιεύτηκε από τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου στα *Ελεύθερα Γράμματα* 38 (8.3.1946) 62– ανήκουν στα λιγοστά δείγματα.

40. Το μυθιστόρημα του Ηλιοδώρου υπήρξε αγαπημένο ανάγνωσμα του Barclay και οι οφειλές της *Αργενίδος* σε αυτό είχαν επισημανθεί από τη γαλλική κριτική της εποχής (Chapelain, Pierre-Daniel Huet). Την ερωτική-περιπετειώδη διάσταση προβάλλουν και ορισμένες αγγλικές, γαλλικές και ισπανικές μεταφράσεις του 17ου αιώνα όπως φαίνεται από τους τίτλους: *The Loves of Poliarchus and Argenis*, *Les amours de Poliarque et d'Argenis*, *Histoire de Poliarque et d'Argenis*, *Historia de los dos amantes Argenis et Poliarco*· πρβλ.

18ου αιώνα, το μυθιστόρημα μεταφέρεται στα ελληνικά, μέσα από ιταλική διάμεση μετάφραση, και κυκλοφορεί σε χειρόγραφη μορφή.[41]

Η πλοκή του ογκωδέστατου αυτού μυθιστορήματος –στις πρώτες εκδόσεις, σε 8ο σχήμα, εκτείνεται σε 1.208 σελίδες– εκτυλίσσεται με φόντο την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα· διασώζει πολλά από τα γνωστά μοτίβα του περιπετειώδους μυθιστορήματος: έρωτας για την όμορφη κυνηγημένη πριγκίπισσα (της Σικελίας) Αργενίδα, απρόσμενες συναντήσεις και αποχωρισμοί, υιοθεσίες και αναγνωρίσεις γνήσιων και νόθων τέκνων, μεταμορφώσεις ηρώων, πολιορκίες και πόλεμοι, καταιγίδες, πειρατές, κρυφές επιστολές, δολοπλοκίες. Καθώς το έργο είχε γνωρίσει ευρύτατη διάδοση στον ευρωπαϊκό χώρο μέσα από μεταφράσεις[42] –πράγμα που μπορούσε να είχε υποπέσει στην αντίληψη των Μαυροκορδάτων μέσα από την επικοινωνία τους με τους λογίους της Κεντρικής Ευρώπης– και είχε δεχτεί θετικά σχόλια σε περιοδικά στα οποία, επίσης, είχαν πρόσβαση (λ.χ. στο *Journal des savants* του 1728),[43] ήταν εύλογο να κινήσει την προσοχή του συγκεκριμένου κύκλου· μπορούσε να ανταποκριθεί με τη σειρά του στην έλξη από τα λόγια ερωτικά-περιπετειώδη μυθιστορήματα, τα οποία διέθετε η βιβλιοθήκη σε γραικολατίνες εκδόσεις.

Εντούτοις, στο τυπικό αυτό δείγμα της λογοτεχνίας του Μπαρόκ η περιπετειώδης αφήγηση δεν προσφέρει παρά το πρόσχημα για την αλληγορική αναπαράσταση της γαλλικής κοινωνίας από την εποχή των θρησκευτικών πολέμων κ.ε., ενώ τα εμβληματικά ονόματα των ηρώων παραπέμπουν σε πρόσωπα της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής.[44] Έτσι, σε συνδυασμό με τις ποικίλες αφηγηματικές παρεμβάσεις και αναδρομές, που αφορούν τη διαχείριση της εξουσίας, την αναζήτηση του ιδανικού πολιτεύματος και το πρότυπο του ιδανικού μονάρ-

---

την τραγικωμωδία του Ryer, *Argenis et Poliarque* και την κωμωδία του Caldéron, *Argenis y Poliarco*. Βλ., σχετικά, ALBERT COLLIGNON, *Notes historiques, littéraires et bibliographiques sur l'Argenis de Jean Barclay*, Paris-Nancy 1902, σ. 108 και 171-173. Στη γενεαλογία του αρχαιοελληνικού ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος το τοποθετεί και η μελέτη του L. BADINO, *L'«Argenis» di Barclay e il romanzo greco*, Palermo 1940.

41. Πρόκειται για μία μετάφραση που διασώζεται αποσπασματικά σε διαφορετικά χειρόγραφα. Βλ., σχετικά, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Το πρότυπο της νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος* του Ιωάννου Βαρκλαίου (John Barclay, *Argenis*) και τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα του Μπαρόκ: πρόδρομη ανακοίνωση», *Ελληνικά* 47.1 (1997) 133-143.

42. Από τη δεκαετία του 1620 έως τον 18ο αιώνα είχε γνωρίσει περισσότερες από εξήντα μεταφράσεις σε δεκατρείς ευρωπαϊκές γλώσσες. Βλ., *ό.π.*, σ. 136.

43. Βλ. COLLIGNON, *Notes historiques...*, σ. 196.

44. Για τη χρήση της αλληγορικής, εμβληματικής γραφής στη λογοτεχνία του 17ου αιώνα και ειδικότερα στο *Argenis*, βλ. JINA POLITI, «Fall and Redemption of Language in the 17th Century», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 19 (1980), σ. 271-282.

χη, η *Αργενίς* επενδύεται με ηθικοπολιτικό περιεχόμενο. Δεν πρόκειται λοιπόν για ένα αμιγές ερωτικό-περιπετειώδες αφήγημα, αλλά για ένα ειδολογικά πολυσύνθετο μυθιστόρημα, πράγμα που διχάζει βιβλιογράφους και κριτικούς, οι οποίοι το τοποθετούν κάτω από διαφορετικές κατηγορίες: ηθικό, ηρωικό, πολιτικό, αλληγορικό, ερωτικό, πολεμικό, περιπετειώδες.[45] Αρα, ένας πρόσθετος λόγος του ενδιαφέροντος για το έργο, που υποκίνησε και τη μετάφρασή του, ενδέχεται να στάθηκε ο ηθικοπολιτικός προβληματισμός του γύρω από την αναζήτηση της ιδανικής μοναρχίας και της συνετής διακυβέρνησης. Επιπλέον, λόγω της ηθικοπολιτικής της διάστασης, μέσα στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα, η *Argenis* είχε τοποθετηθεί στη γενεαλογία της *Κύρου παιδείας*,[46] δηλαδή είχε προσληφθεί και ως «κάτοπτρο ηγεμόνων», ως αφήγημα ηθικής και πολιτικής διαπαιδαγώγησης. Σε έκδοση μάλιστα του 1674 είχαν συγκεντρωθεί τα στοιχεία εκείνα του μυθιστορήματος που ήταν χρήσιμα για την εκπαίδευση του πρίγκιπα,[47] ενώ, αργότερα, το 1729, το κείμενο εντάχτηκε στην ευρωπαϊκή σχολική εκπαίδευση. Εκτός, λοιπόν, από ένα ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα, οι Μαυροκορδάτοι ίσως βλέπουν στην *Αργενίδα* ένα «κάτοπτρο ηγεμόνων» και ένα ηθικοπαιδαγωγικό μυθιστόρημα –στον κατάλογο άλλωστε της βιβλιοθήκης τοποθετείται στην κατηγορία των «ηθικών» βιβλίων[48]–, είδη που, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, δεν τους άφησαν αδιάφορους (*Les aventures de Télémaque* του Fénelon, *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης* κ.ά.).[49]

Η *Αργενίς*, πάντως, ενδέχεται να βρήκε ανταπόκριση και από τους εκπροσώπους του γυναικείου φύλου της φαναριώτικης αυλής, όπως θα δούμε ότι συνέβη και με τον *Δον Κιχώτη*. Το όνομα της δόμνας Σεβαστής Καλ(λ)ιμάχου που ανα-

45. COLLIGNON, *Notes historiques...*, σ. 31.

46. *Ό.π.*, σ. 118.

47. JEAN SCHMID, *Princeps praeceptis et exemplis in Argenide nobiliter informatus*, Oldernburg 1674· COLLIGNON, *Notes historiques...*, σ. 106.

48. Δεν μπορούμε να μαντέψουμε κατά πόσον οι πρώτοι φαναριώτες αναγνώστες διέκριναν ότι πίσω από το εμβληματικό όνομα Peranhylaeus (= Transylvanius) βρισκόταν ο τρανσυλβανός πρίγκιπας Bethlem Gabor, βλ. COLLIGNON, *Notes historiques...*, σ. 73. Διαθέτουμε, πάντως, μαρτυρίες για την παρουσία του έργου σε βιβλιοθήκες ρουμάνων λογίων στην Τρανσυλβανία στο τέλος του 18ου αιώνα· βλ., σχετικά, CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «La fonction idéologique de la littérature en langue grecque des principautés roumaines au XVIIIème siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 18 (1980) 339, υποσ. 34.

49. Αντίτυπο του μυθιστορήματος, στο λατινόγλωσσο πρωτότυπο, βρίσκουμε έναν αιώνα αργότερα στη βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Νικολόπουλου (1786-1841), που ανήκε στον φιλοκοραϊκό κύκλο του Παρισιού και έχει επιδείξει το ενδιαφέρον του για ηθικοπολιτικά ζητήματα, μέσα από το βραχύβιο περιοδικό *Μέλισσα*. Ενδέχεται λοιπόν και στην περίπτωση αυτή η προσοχή να οφείλεται στην ηθικοπολιτική διάσταση του κειμένου.

γράφεται στο κτητορικό σημείωμα ενός από τα σωζόμενα χειρόγραφα μπορεί, νομίζω, να στηρίξει την εικασία ότι λειτούργησε και ως γυναικείο ανάγνωσμα·[50] άλλωστε, ως ερωτική ιστορία με αρκετή δόση ηρωισμού, με πολεμικά επεισόδια και πολιτικές ίντριγκες είχε κερδίσει το γυναικείο κοινό χωρών όπως η Ιταλία και η Γαλλία του 17ου αιώνα,[51] στα πολιτισμικά αποθέματα των οποίων προσέφευγαν οι Μαυροκορδάτοι για να ικανοποιήσουν τις αναγνωστικές τους ανάγκες.

Το δεύτερο αφήγημα που εκμεταλλεύεται τις συμβάσεις του ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος για να τις θέσει στην υπηρεσία της αλληγορίας συνιστά γνήσιο τέκνο του γαλλικού Διαφωτισμού. Πρόκειται για τη *Δομνίτσα της Βαβυλώνος*, που διασώθηκε, επίσης, σε χειρόγραφη μορφή. Συντομότερο σε έκταση –στα όρια της νουβέλας συγκρινόμενο με την *Αργενίδα*–, αποτελεί προϊόν διαλόγου της ελληνικής γραμματείας με ένα νεότερο είδος, με το «φιλοσοφικό παραμύθι» του Voltaire (1694-1778): κείμενο αφετηρίας είναι το έλασσον και όψιμο αφήγημα *La princesse de Babylone* (1768).

Στην υπόθεση του έργου θα ταίριαζε ένας τίτλος δανεισμένος από το αρχαίο μυθιστόρημα, όπως «Φομοζάνα και Αμαζάνης»: οι ήρωες επιδίδονται στην περιπλάνηση αναζητώντας ο ένας τον άλλον, με σημείο εκκίνησης τη Βαβυλώνα και ενδιάμεσους σταθμούς τη Σεβίλη, την Αγγλία, τη Γαλλία, τη Βενετία, τη Ρώμη. Οι κονταρομαχίες, οι δοκιμασίες ανάμεσα στους πρίγκιπες που διεκδικούν το χέρι της πριγκίπισσας, τα ομιλούντα πτηνά και οι χρησμοί, οι μετακινήσεις που επιταχύνονται χάρη στην παρουσία μαγικών μέσων (ιπτάμενο ανάκλιντρο, μονόκεροι, φοίνικες) υποδεικνύουν τη συνάντηση του ερωτικού περιπετειώδους αφηγήματος με τον μαγικό κόσμο του παραμυθιού. Στο διακείμενο της *Δομνίτσας* ανιχνεύονται τόσο η μεσαιωνική ιπποτική μυθιστορία του *Pierre de Provence*,[52] που είχε περάσει πλέον στο σώμα της «γαλάξιας βιβλιοθήκης» του πλανεμπορίου, όσο και τα ανατολίτικα παραμύθια.

Όπως στα περισσότερα «παραμύθια» του Voltaire, η αφήγηση λειτουργεί προσχηματικά προσφέροντας ένα μέσο για υπεράσπιση ή αποδοκιμασία της ευρωπαϊκής επικαιρότητας. Οι υπαινιγμοί αφορούν τη θεωρούμενη πρωτόγονη αυτοκρατορία των τεχνών, της δόξας και της ευγένειας (Ρωσία της Αικατερίνης της Β΄), τον βασιλιά-φιλόσοφο (Πολωνία), την αντίθεση ανάμεσα στον φωτισμένο αλλά και εκκεντρικό ή ελευθέριο Βορρά (Αγγλία, Γερμανία) και στο σκο-

50. Πρόκειται μάλιστα για το πρώτο από τα τρία συνεχόμενα χειρόγραφα που διασώζουν την πλήρη μετάφραση· για την περιγραφή, βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Το πρότυπο...», σ. 139-140.

51. COLLIGNON, *Notes historiques...*, σ. 92.

52. Η επισήμανση της GENEVIÈVE BOLLÈME, *Livre et société dans la France du 18ème siècle*, Paris 1965 (πρβλ. VOLTAIRE, *Romans et contes*, εισαγωγή - επιμέλεια: René Pomeau, Garnier-Flammarion, 1966, σ. 47).

τάδι του δεισιδαίμονα και παπαδοκρατούμενου Νότου (Ιταλία, Ισπανία-Ιερά Εξέταση) και τρέφουν την ελπίδα για την πρόοδο της κοινωνίας.

Το ελληνικό χειρόγραφο, στο οποίο διασώζεται το «φιλοσοφικό παραμύθι», φέρει κτητορικό σημείωμα με ημερομηνία 1814.[53] Ο ειδολογικός, όμως, χαρακτηρισμός στον τίτλο «πλάσμα ηθικόν», και όχι «μυθιστορία» ή «ρομάντσον», όπως θα ανέμενε κανείς,[54] ανακαλεί συνειρμικά τον όρο «πλασματικόν ιστόρημα» που χρησιμοποίησε ο συστηματικός μεταφραστής του Voltaire Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806) το 1769· το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με την ασυνήθιστα αρχαϊστική γλώσσα του κειμένου, επιτρέπει την εικασία ότι η μετάφραση είναι μάλλον αρκετά προγενέστερη.

Αν, λοιπόν, η *Δομνίτσα της Βαβυλώνος* κίνησε την ελληνική προσοχή λίγα χρόνια ύστερα από τη δημοσίευση του γαλλικού πρωτοτύπου, τότε το αλληγορικό περιεχόμενο είχε πιθανότητες να μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί εύκολα· ο ρεαλισμός, η σάτιρα, οι υπαινιγμοί στην ευρωπαϊκή συγχρονία, το πνεύμα του Voltaire θα διείσδυαν από την ανάγνωση του κειμένου. Διαφορετικά, για τον αναγνώστη του τέλους του 18ου ή των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα που θα είχε χάσει το μερίδιο της επικαιρότητας, το αφήγημα πρέπει να λειτούργησε μάλλον ως ηθοπλαστικό ανάγνωσμα και ως εναλλακτική λύση προς το απώτερο ιπποτικό πρότυπό του, το *Pierre de Provence*, που στην ελληνική εκφορά του *Ιμπέριου* είχε εισέλθει στο σώμα των «λαϊκών» εντύπων της Βενετίας ήδη από το 1553, ή, ακόμη, προς τις περιπέτειες νεαρών ηρώων των δημοφιλών πλέον (από το 1757 κ.ε.) *Παραμυθιών της Χαλιμάς*.

Το ίδιο «φιλοσοφικό παραμύθι» φαίνεται, πάντως, ότι είχε ελκύσει το ενδιαφέρον και άλλων. Γνωρίζουμε ότι αντίτυπο γαλλικής έκδοσης είχε προμηθευτεί ο Άνθιμος Γαζής (1758-1828), το οποίο από το 1817 κ.ε. ήταν διαθέσιμο και στους μαθητές της Σχολής των Μηλεών όπου δώρισε τη βιβλιοθήκη του.

β. Ψευδο-ελληνικές μυθοπλασίες

Μια διαφορετική εκδοχή αρχαιόθεμης περιπετειώδους-ερωτικής αφήγησης αντιπροσωπεύουν οι γαλλικές νουβέλες «Sophronime» και *Carite et Polydore*· εμφανίζονται στη νεοελληνική γραμματεία στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα, δηλαδή μέσα στα χρόνια που πραγματοποιείται η συντονισμένη προσπάθεια δημοσίευσης λόγιων ερωτικών-περιπετειωδών μυθιστορημάτων από τα τυπογραφεία της Βενετίας και της Βιέννης.

53. Βλ. ΤΑΜΠΑΚΗ, *Χειρόγραφες μεταφράσεις*, σ. 109.

54. Το ζήτημα της ορολογίας των αφηγηματικών ειδών εξετάζεται στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους της παρούσας μελέτης.

Ο «Σωφρόνιμος» διεισδύει μέσα από δύο διαφορετικές συνοριακές εισόδους: τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την πρωτεύουσα της Επτανήσου Πολιτείας, την Κέρκυρα. Κείμενο αφετηρίας είναι το «Sophronime, nouvelle grecque» (1784),[55] του Jean-Pierre Claris de Florian (1754-1794). Η πρώτη ελληνική, χειρόγραφη, εκφορά της νουβέλας δεν έχει διασωθεί.[56] Γνωρίζουμε, όμως, ότι αποτέλεσε το διάμεσο για μια έντυπη ρουμανική μετάφραση «Istoria lui Sofronim şi a Haritei» (1797)[57] από τον ελληνομαθή ρουμάνο ποιητή Iordache Slătineanu, ο οποίος διατηρούσε σχέσεις με τον Ρήγα στη Βλαχία.[58] Η δεύτερη νεοελληνική εκφορά με τον τίτλο «Σωφρόνιμος, διήγησις ελληνική» βρίσκεται στη *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας* (1807), την πρώτη έντυπη ανθολογία αφηγηματικού υλικού, που τυπώθηκε στην Κέρκυρα με φροντίδα του Ιωάννη Κασκαμπά.[59]

Την επιλογή να μεταφερθεί στα ελληνικά το συγκεκριμένο αφήγημα, μέσα από ένα σύνολο έξι ξενότροπων νουβελών που περιλάμβανε η συλλογή *Six nouvelles* του Florian,[60] πρέπει να προσδιόρισαν ως ένα βαθμό δύο παράγοντες: οι σωφρονιστικές προθέσεις για τις οποίες προδιαθέτει το όνομα του πρωταγωνιστή –στοιχείο που προβάλλεται και στα λόγια ερωτικά-περιπετειώδη μυθιστορήματα– και, κυρίως, το στοιχείο της ελληνικότητας. Ο «Σωφρόνιμος»

55. Ακολουθούν άμεσα επανεκδόσεις: ^{2}1785, ^{3}1786.

56. Ενδεχομένως να συνιστά και μία από τις πρώτες διαγλωσσικές μεταφορές της έξω από τον γαλλόγλωσσο χώρο· αγγλική μετάφραση της συλλογής των αφηγημάτων του Florian, με τον τίτλο *New Tales*, χρονολογείται στα 1797.

57. Δημοσιεύεται στο τέλος της μετάφρασης του έργου του METASTASIO, *Achiless la Skiro*, Sibiu 1797, από τον ίδιο μεταφραστή, ο οποίος βασίστηκε σε ελληνική διάμεση μετάφραση. Την εικασία ότι η ρουμανική μετάφραση του «Istoria lui Sofronim...» αντλεί από ελληνική διάμεση χειρόγραφη μετάφραση διατυπώνει η CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1998, σ. 199. Σε αγγελία του 1800 στον γερμανικό Τύπο αναφέρεται η ρουμανική μετάφραση, η οποία, όμως, θεωρείται ότι αποδίδει ελληνικό πρωτότυπο μυθιστόρημα· μετάφραση της αγγελίας παραθέτει η ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER, «Η ελληνόθεμη αρθρογραφία του Franz Alter στο περιοδικό *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* (1796-1801)», *Κονδυλοφόρος* 4 (2005) 313.

58. Στα ανακριτικά έγγραφα που αφορούν τη σύλληψη του Ρήγα αναφέρεται με το όνομα Latiniano. Βλ. ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΛΕΓΡΑΝΔ, «Άγνωστα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 3 (1889) 689-693 και ΔΗΜ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο Ρήγας Φεραίος εν Βλαχίᾳ», *Αθηνά* 53 (1949) 140.

59. Για την υπόδειξη του ξενόγλωσσου προτύπου, βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Οι πρώτες έντυπες μεταφράσεις του Florian», *Ελληνικά* 45 (1995) 317-323.

60. Η παράθεση των τίτλων είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική: «Bliombéris, nouvelle française», «Célestine, nouvelle espagnole», «Sanche, nouvelle portugaise», «Sophronime, nouvelle grecque» «Pierre, nouvelle allemande», «Bathmendi, nouvelle persane». Οι εναλλακτικές επιλογές θα ήταν πολύ περισσότερες αν ήταν διαθέσιμη η έκδοση *Nouvelles* (1792), που συμπε-

εγγράφεται στον χρονοτόπο του αρχαιοελληνικού ερωτικού μυθιστορήματος και εκμεταλλεύεται τη δομή και τη θεματική του: χωρισμός των ερωτευμένων (του Σωφρονίμου και της Χαριτώς) εξαιτίας της πατρικής αυστηρότητας, περιπέτεια, συνάντηση και ευτυχισμένη ζωή ύστερα από την ένωση με τα δεσμά του γάμου. Η έλξη αυτή από την αρχαιόθεμη αφήγηση πρέπει να λειτούργησε δεσμευτικά στην επιλογή του συγκεκριμένου αφηγήματος και όχι ενός από τα πέντε άλλα «ξενότροπα» διηγήματα της συλλογής, που αναπαριστούν με γραφικότητα την τοπιογραφία της Γαλλίας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας, της Γερμανίας ή της Περσίας. Ο «Σωφρόνιμος», λοιπόν, μπορεί να μη συμβάλλει από άποψη θεματικής στην ανανέωση του λογοτεχνικού συστήματος, κομίζει, όμως, κάτι διαφορετικό σε επίπεδο αφηγηματικής δομής. Καθώς ακολουθεί τις τεχνικές του σύντομου αφηγήματος, της νουβέλας, στην ανανέωση της οποίας η συμβολή του Florian υπήρξε σημαντική,[61] προσφέρει μια πιο συνεκτική εκδοχή της ερωτικής-περιπετειώδους μυθοπλασίας, που τη διακρίνει η ενότητα της πλοκής και είναι απαλλαγμένη από τις εκτενείς αναδρομές, τις εξομολογήσεις, τα περιττά τυποποιημένα επεισόδια (ναυάγια, κατακλυσμοί κτλ.).

Η δεύτερη αρχαιόθεμη νουβέλα, *Χαριτώ και Πολύδωρος* (Πέστη 1801), από τον τίτλο της δείχνει να βαδίζει στα χνάρια του λόγιου ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος της αρχαιότητας, ενώ το όνομα της ηρωίδας υπονοεί συγγένειες με το «Σωφρόνιμος». Αν, ωστόσο, η ελληνική αφηγηματική παράδοση ήταν μία από τις εκμεταλλεύσιμες φλέβες του Florian –δίπλα σε εκείνες του Cervantes και του Gessner–, για τον συγγραφέα της νουβέλας *Χαριτώ και Πολύδωρος* ο κόσμος της αρχαιότητας συνιστά τη βασική πηγή των πνευματικών και συγγραφικών του ενασχολήσεων. Ο αββάς Jean-Jacques Barthélemy ανήκει στους σημαντικότερους εκπροσώπους της «αρχαΐζουσας» ροπής που κατακλύζει τη γαλλική γραμματεία από τα μέσα του 18ου αιώνα κ.ε.[62] Το κείμενο αφετηρίας *Les amours de Carite et de Polydore* (1760, ή *Carite et Polydore*

ριλαμβάνει και τις *Nouvelles nouvelles* με τους ακόλουθους τίτλους: «Selmours, nouvelle angloise», «Sélico, nouvelle africaine», «Claudine, nouvelle savoyarde», «Zulbar, nouvelle indienne», «Camiré, nouvelle américaine», «Valérie, nouvelle italienne», βλ. RENÉ GODENNE, εισαγωγή στο: JEAN-PIERRE CLARIS DE FLORIAN, *Nouvelles*, Paris, Didier, 1974, σ. xi.

61. RENÉ GODENNE, «Le renouvellement d'une technique (1755-1799). Trois nouvellistes originaux: Gazotte, Florian et Sade», *Histoire de la nouvelle française aux XVIIème et XVIIIème siècles*, Genève, Droz, 1970, σ. 218-228· βλ., επίσης, RENÉ GODENNE, «Florian nouvelliste», *Études sur la nouvelle française*, Paris, Slatkine-Champion, 1985, σ. 107-120.

62. Βλ. ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 4: *Νέος Ανάχαρσις*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 11-12· LOUIS BERTRAND, *La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIIIème siècle et les premières années du XIXème en France*, Paris 1897, Genève, Slatkine Reprints, ²1968.

²1799) εγγράφεται στη γαλλική παράδοση των ψευδο-ελληνικών μυθοπλασιών,[63] κειμένων που δήθεν διασώζονταν σε κάποιο χειρόγραφο, και ήρθαν στο φως από την αρχαιολογική σκαπάνη.

Το κείμενο, που είχε αποσπάσει ευμενή σχόλια από τον Diderot, είχε διαγράψει μια αξιόλογη πορεία έξω από τα γαλλικά σύνορα, μέσα από τις μεταφράσεις στα αγγλικά και τα ρωσικά. Επίσης, ο συγγραφέας είχε ήδη γίνει γνωστός και προσφιλής στο ελληνόγλωσσο κοινό από την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα μέσα από τη μετάφραση του *Voyage du jeune Anacharsis* (1788) από τον Ρήγα και τον κύκλο του. Η φήμη αυτή του Barthélemy συνέτεινε στην επιλογή του εγκατεστημένου στην Ουγγαρία Μακεδόνα μεταγλωττιστή Κωνσταντίνου Γεωργιάδη Κούτσικου,[64] όπως υπαινίσσεται στα παρακείμενα της έκδοσης. Τον σημαντικότερο ρόλο, πάντως, έπαιξαν το αρχαιοελληνικό σκηνικό και η εκμετάλλευση της πλοκής και της θεματικής του λόγιου ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος. Η δημοσίευση ερχόταν να τονώσει το αίσθημα πατριωτικής αρχαιογνωσίας που είχε ήδη καταλάβει τον ελληνισμό από τα τέλη του 18ου αιώνα παρέχοντας, συνάμα, ένα δείγμα γόνιμης λογοτεχνικής εκμετάλλευσης της αρχαιότητας και των αφηγηματικών της προϊόντων από την ευρωπαϊκή πεζογραφία.

Πάντως, εκτός από την ψευδαίσθηση της παλαιότητας, το αισθηματικό περιεχόμενο του αφηγήματος ικανοποιούσε και τη γενικότερη έλξη της εποχής από την αισθηματική λογοτεχνία· όπως σημειώνει ο Κούτσικος στον υπότιτλο, προσέφερε ένα μάθημα σωφροσύνης και παθητικής συμπεριφοράς. Πρόκειται για:

> βιβλίον όπου γράφει πώς να αγαπήθηκαν τούτα τα δύο αρχοντόπουλα: από τας Αθήνας τον καιρόν των παλαιών Ελλήνων ακόμη, και τα τόσα πάθη όπου εδοκίμασαν έως όπου τέλος πάντων υπανδρεύθηκαν, κι απέρασαν την ζωήν τους ευτυχέστατα.

Τέλος, η νουβέλα *Χαριτώ και Πολύδωρος*, όπως και ο «Σωφρόνιμος», διέθετε σε σύγκριση με το λόγιο αρχαιοελληνικό περιπετειώδες-ερωτικό μυθιστόρημα ένα σημαντικό προτέρημα: τη σύγχρονη γλωσσική εκφορά που της εξασφάλιζε την πρόσβαση σε μη αρχαιομαθείς αναγνώστες. Ως ένδειξη μιας σχετικής ζήτησης που συνάντησε το αφήγημα του Barthélemy θα μπορούσε να θεωρηθεί η εμφάνιση μιας δεύτερης έκδοσης του έργου στο Βουκουρέστι (1820), με τον

---

63. MAURICE BADOLLE, «Les faux romans grecs», *L'Abbé Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795) et l'Hellénisme en France dans la seconde moitié du XVIIIème siècle*, Paris, PUF, 1927, σ. 180-184.

64. Ήταν πολύγλωσσος και αναλάμβανε τη διερμηνεία εμπορικών υποθέσεων. Είχε κάνει και άλλες μεταφράσεις από τα γερμανικά. Βλ., σχετικά, ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ελλάς*, σ. 412 και ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνική φιλολογία*, τ. 2, σ. 289.

συγγενέστερο προς το αρχαιοελληνικό περιπετειώδες μυθιστόρημα τίτλο: *Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον.*

2. Ειδυλλιακή πεζογραφία

Κάτω από τη στέγη της ειδυλλιακής πεζογραφίας συναθροίζονται εκτενή ή σύντομα αφηγήματα με αισθηματικό, συνήθως, περιεχόμενο και λυρική διάθεση, που τοποθετούν τη δράση τους στην ύπαιθρο, σε απροσδιόριστη ή συγκεκριμένη χρονική εποχή. Κοντολογίς, μέσα στην κατηγορία αυτή βρίσκουν θέση τόσο τα ποιμενικά μυθιστορήματα όσο και αισθηματικά αφηγήματα σε εξωτικό σκηνικό, αλλά και σύντομα πεζογραφήματα (ειδύλλια) με πρωταγωνιστές ποιμένες, σατύρους, φαύνους, που φέρουν λογοτεχνικά ονόματα και εξυμνούν τον αρμονικό έρωτα ή τις χαρές της οικογενειακής και αγροτικής ζωής.[65]

Όπως είναι γνωστό, οι καταβολές των ειδυλλιακών-ποιμενικών ειδών ανάγονται σε κείμενα της ελληνικής (Θεόκριτος, Βίων, Μόσχος, Λόγγος) και της ρωμαϊκής αρχαιότητας (Βιργίλιος)·[66] η ευρωπαϊκή γραμματεία, με τη σειρά της, μέσα από μια αδιάκοπη ειδολογική και θεματική «ανακύκλωση» (αλληγορίες, μιμήσεις, παρωδίες, διασκευές κτλ.) του κληροδοτημένου υλικού συγκρότησε μια πλούσια παράδοση.[67] Ειδικότερα, όμως, από τις αρχές του 18ου αιώνα σημειώνεται μια ακόμη ανατροφοδότηση του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος για διαφορετικές εκδοχές της ειδυλλιακής γραφής (ποιμενικό μυθιστόρημα, ποιμενικό δράμα, ειδύλλιο κτλ.),[68] που κορυφώνεται από το 1760 κ.ε. υπό την επί-

65. Καθώς θα αναφερθούμε τόσο σε αρχαίες όσο και νεότερες εκφάνσεις του είδους, που προέρχονται από διαφορετικές παραδόσεις και γραμματείες, η ανεύρεση ενός πιο εύστοχου ειδολογικού όρου, κάτω από τον οποίο θα τοποθετούσαμε τα υποείδη δεν στάθηκε δυνατή. Σε τέτοιες περιπτώσεις συνεξέτασης η ορολογία είναι προβληματική. Παραπέμπω για παράδειγμα στον ορισμό που επιχειρεί να δώσει το λήμμα «Ειδύλλιο» («Idyll») στο: *Princeton Encyclopedia*, σ. 556 : «βραχύ αυτόνομο ποίημα· στα αρχ. ελλ. ποιμενικό ποίημα ή ειδύλλιο [...] ποιήματα του Θεοκρίτου, του Βίωνος και του Μόσχου που άλλοτε ονομάζονταν *βουκολικά, εκλογές* και *ποιμενικά*».

66. Το αυστηρότερο περιεχόμενο των όρων «ειδύλλιον» και «βουκολικός» στην αρχαιότητα και τη χρήση τους από τη σύγχρονη έρευνα εξετάζει η ΕΒΙΝΑ ΣΙΣΤΑΚΟΥ, *Θεοκρίτου «Θύρσις ή Ωιδή»*, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1998, σ. 17-20, 32-38. Ζητήματα τυπολογίας και ορολογίας του ποιμενικού είδους δίγονται από τη ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ, «Η ειδυλλιακή διάσταση της διηγηματογραφίας του Παπαδιαμάντη», στο: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμέλεια), *Η αδιάπτωτη μαγεία. Παπαδιαμάντης. 1991 - Ένα αφιέρωμα*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1992, σ. 39-90.

67. Για τα διαφορετικά είδη και θέματα που συρρέουν στον «ειδυλλιακό χρονοτόπο», βλ. ΒΑΚΗΤΙΝΕ, «Le roman idylle», *Esthétique et théorie du roman*, σ. 367-383.

68. Οι Pope, Dr Johnson, Fontenelle, Batteux, Gay, Bertola είναι μερικά από τα πιο γνω-

δραση των φυσιοκρατικών αντιλήψεων του Rousseau. Η ελληνική γραμματεία δεν στάθηκε αδρανής απέναντι στο ευρωπαϊκό αυτό ρεύμα. Το έδαφος, άλλωστε, είχε προλειανθεί μέσα από τον διάλογο της Κρητικής λογοτεχνίας της ακμής με τη δυτική Αναγέννηση,[69] εποχή αναβίωσης των ποιμενικών ειδών. Λογοτεχνικά προϊόντα μεταφερμένα από την Κρήτη στα Επτάνησα είχαν επιτύχει να επιβιώσουν στο νεοελληνικό λογοτεχνικό σύστημα του 18ου και των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Αρκούν νομίζω ορισμένα παραδείγματα: λ.χ., το έμμετρο αφηγηματικό ειδύλλιο *Η εύμορφη βοσκοπούλα*, που είχε πρωτοτυπωθεί στη Βενετία το 1627, προσελκύει ευρύτατη προσοχή φθάνοντας στις 13 –γνωστές– επανεκδόσεις·[70] επίσης, η έμμετρη ιλαροτραγωδία *Il pastor fido* (1589/1590) του Giambatista Guarini –που είχε ξεκινήσει την πορεία της στον ελληνικό χώρο μέσα από τη χειρόγραφη εκφορά της σε κρητική διάλεκτο[71]–, μέσα από την έντυπη μεταφορά της στη Βενετία το 1658 σε απόδοση του ζακυνθινού Μιχαήλ Σουμμάκη (*Παστόρ φίδος, ήγουν Ποιμήν πιστός... Εις κατάνυξιν, και περιδιάβασιν ωφέλιμον και μάθησιν ηθικών νοημάτων*)[72] φαίνεται να προετοιμάζει την ηθοπλαστική πρόσληψη του ειδυλλιακού είδους· τέλος, μια νέα διασκευή του *Πιστού βοσκού* σε πεζό λόγο με παρεμβαλλόμενα έμμετρα μέρη, που δημοσιεύει το 1804 στη Βενετία ο Γεώργιος Σούτσος, πιστοποιεί τη φαναριώτικη προσοχή προς την Κρητική λογοτεχνία,[73] αλλά και τη συνέχεια της ειδυλλιακής παράδοσης. Η έμμετρη αυτή ειδυλλιακή λογοτεχνία με τις ιταλικές και κρητικές καταβολές αποτέλεσε βάση για την καλλιέργεια ειδυλλιακών και ποιμενικών ειδών σε πεζό λόγο προερχόμενα από παλαιότερες ή νεότερες, ελληνικές και δυτικές παραδόσεις.

στά ονόματα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και κριτικής, που εμπλέκονται στις συζητήσεις για την ποιμενική και ειδυλλιακή λογοτεχνία· βλ., σχετικά, PAUL VAN TIEGHEM, «Les idylles de Gessner et le rêve pastoral», *Le préromantisme*, Paris 1930, σ. 13-217· βλ., επίσης, ANNABEL PATTERSON, «Neoclassicism and the *fête champêtre*», *Pastoral and Ideology: Virgil to Valéry*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1987, σ. 193-252.

69. Βλ. ROSEMARY BRANCFORT-MARCUS, «Ποιμενικό δράμα και ειδύλλιο», στο: HOLTON, (επιμέλεια), *Λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, σ. 9-124.

70. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Βενετικές, Αθηναϊκές και άλλες "λαϊκές" εκδόσεις έργων της Κρητικής λογοτεχνίας», *Cretan Studies* 6 (1998) 171.

71. Μεταφορά του κειμένου με τον τίτλο *Ο πιστικός βοσκός* διασώζεται σε χειρόγραφο των πρώτων δεκαετιών του 17ου αιώνα.

72. Για τις τύχες του έργου, βλ. ANNA TABAKI, *Le théâtre néohellénique: genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, διδακτορική διατριβή, Paris, EHESS, 1995, Diffusion Septentrion, Presses Universitaires, Thèse à la carte, Lille 2001, σ. 126-132.

73. Ένα ακόμη δείγμα του ενδιαφέροντος των Φαναριωτών για την Κρητική λογοτεχνία έχει κομίσει ο Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ «Παλαιό κρασί σε νέα μπουκάλια, Ι: Λανθάνουσα φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*», *Μαντατοφόρος* 32 (1990) 68-69.

2.1. Το ποιμενικό μυθιστόρημα

α. *Το αρχαίο ποιμενικό μυθιστόρημα*

Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της «ανακάλυψης» του ελληνικού ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος της Δεύτερης Σοφιστικής από τις αρχές του 18ου αιώνα κ.ε. δεν απουσιάζει το ενδιαφέρον και για το ποιμενικό μυθιστόρημα του Λόγγου *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*. Στη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων εντοπίζεται αντίτυπο των *Ποιμενικών* (έκδ. γραικολατίνα 1660), ενώ γνωρίζει και αυτό χειρόγραφη διάδοση στη διάρκεια του 18ου αιώνα. Το 1792, στη δεκαετία κατά την οποία δημοσιεύονται τα λόγια ερωτικά-περιπετειώδη μυθιστορήματα, τυπώνονται τα *Ποιμενικά* στη Βιέννη, αφιερωμένα και αυτά σε ανώτερο αξιωματούχο, στον διερμηνευτή Ιωάννη Ρωσσέτο,[74] υποδηλώνοντας το λόγιο κοινό τους.

Και στην περίπτωση του μυθιστορήματος του Λόγγου, το αισθηματικό περιεχόμενο και η ηθοπλαστική διάσταση συγκαταλέγονται στα σημεία εκείνα που συγκεντρώνουν την προσοχή. Το ερωτικό ξύπνημα των νέων μέσα στη φυσική ζωή της Λέσβου προβάλλεται ως μήνυμα εγκράτειας και σωφροσύνης:

> λόγοι γαρ τοι έλληνος ανδρός των επί λόγοις διαβοήτων το προσαγόμενον· έρωτας μεν υπόθεσιν έχοντες εις αρετήν δε και σωφροσύνην το πλείστον ποδηγετούντες, ά τε δη πάθους του πάντων μεν λογικών πάντων δ' αλόγων ζώων και δη και των αψύχων αυτών καταδυναστεύοντος τας ορμάς ή προσήκει διευθετούντες.[75]

Ενδιαφέρον για τα *Ποιμενικά* εκδηλώνει και ο φιλέλληνας εκδότης Firmin Didot. Η δεύτερη αυτή έκδοση του κειμένου για τις ανάγκες της ελληνόφωνης πελατείας πραγματοποιείται στο Παρίσι το 1802 με την επιμέλεια του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος, όμως, αρνείται να την υπογράψει.[76] Η πολυτέλεια της έκδοσης δεν τον βρίσκει σύμφωνο: «τι ωφελούν τους Γραικούς τοιαύται εκδόσεις, αι οποίαι γίνονται διά μόνους τους π λ ο ύ τ α κ α ς ;» ρωτούσε τον συνομιλητή του Αλέξανδρο Βασιλείου.[77] Επιπλέον, όμως, φαίνεται ότι έχει αντιρρήσεις για την ηθική υπόσταση και την αφηγηματική τεχνική του μυθιστορήματος, τις οποίες καταθέτει στα *Προλεγόμενα* της έκδοσης των *Αιθιοπικών*:

> Εις τον Λόγγον ευρίσκει τις το σαφές της λέξεως, το κυριολεκτικόν, το αττικόν, τορνευμένας και γλαφυράς περιόδους· αλλά λείπει το κυριότερον απ' αυτόν, νους και κρίσις· και ο αττικότατος Λόγγος δεν είναι παρά σοφιστής, και σοφι-

74. Ήταν δραγουμάνος του Τούρκου πρέσβη στη Βιέννη· βλ. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 1036.

75. «Προσφώνησις», σ. 5.

76. Βλ. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Εισαγωγή», στο: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, *Ο Πολυπαθής*, Αθήνα, Ερμής, 1989, σ. *22.

77. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (11.11.1802), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία* τ. 2, σ. 51.

στής αηδής εις την ανάγνωσιν, όχι μόνον διά την αισχρολογίαν, την οποίαν μεταχειρίζεται και αυτός πολλάκις, αλλά και διότι η ανάγνωσις ομοιάζει την τροφήν. Όταν κάθηται τις εις την τράπεζαν, ο πρώτος αυτού σκοπός είναι να θεραπεύσει την χρείαν της φύσεως· η κομψότης των σκευών και πολυτέλεια δεν παριστάνεται εις τον νουν του παρά κατά δεύτερον λόγον· αλλ' όταν αντί βρωμάτων δεν ευρίσκει εις αυτήν παρά χρυσά πινάκια, και την τράπεζαν αφήνει με αγανάκτησιν, και τον καλεστήν μέμφεται ως ανόητον.[78]

Η διπλή εκδοτική αυτή εμφάνιση του *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην* στη Βιέννη και στο Παρίσι δείχνει εκ πρώτης όψεως να εντάσσεται στη συντονισμένη στροφή προς το λόγιο πεζό μυθιστόρημα της αρχαιότητας, χωρίς να υπονοεί κάποια ιδιαίτερη έλξη από το ποιμενικό είδος. Εντούτοις, η ανάδυση στο εκδοτικό προσκήνιο δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών απογόνων του μυθιστορήματος του Λόγγου από τη δεκαετία του 1790 κ.ε. υποδεικνύει ότι συνδέεται με σαφέστερη αναγνώριση της ειδολογικής του ταυτότητας.

β. Ο διάλογος με τη δυτική παράδοση

Τέσσερα χρόνια μετά τη δημοσίευση του *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην* του Λόγγου δημοσιεύεται στη Βιέννη η *Γαλάτεια, δράμα ποιμενικόν*. Το γαλλικό κείμενο αφετηρίας, η *Galatée, pastorale imitée de Cervantès* (1783) του Jean-Pierre Claris de Florian έχει πίσω του μια μεγάλη παράδοση ποιμενικών μυθιστορημάτων που ξεκινά από το *Δάφνις και Χλόη* του Λόγγου, διέρχεται από την *Arcadia* (1504) του Jacopo Sannazaro έως την *Diana* (1561) του Jorge de Montemayor και καταλήγει στην *Galatea* του Cervantes, το ισπανικό δηλαδή πρότυπο που δηλώνεται και στον τίτλο του γαλλικού μυθιστορήματος. Η *Γαλάτεια* εξιστορεί τις αισθηματικές περιπέτειες ερωτικών ζευγαριών, που είναι όλοι τους ποιμένες, ζουν στη Χρυσή Εποχή και φέρουν λογοτεχνικά ονόματα (Φλωρίσα, Λυδία, Θεολίνδα, Εράστρης, Αρτίδωρος, Θύρσις κτλ.). Η κεντρική ειδυλλιακή ιστορία πλαισιώνεται από παράλληλες ή αναδρομικές αφηγήσεις, στις οποίες παρεμβάλλονται τα τραγούδια των ποιμένων. Πρόκειται για ένα μυθιστόρημα à tiroir με ένθετες νουβέλες –οφειλή στην ισπανική παράδοση του Cervantes[79]–, οι οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν και αυτόνομα.

Το μυθιστόρημα του Florian, που είχε ανατροφοδοτήσει την προσοχή για το βουκολικό είδος στη Γαλλία,[80] δεν είχε προλάβει ακόμη να γνωρίσει ιδιαίτερη

78. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 10.

79. Οι εκλεκτικές συγγένειες του Florian με τον Cervantes διαφαίνονται σε ποικίλες πτυχές του έργου του· βλ., σχετικά, GODENNE, «Cervantès raconté par Florian: deux adaptations peu connues des «Nouvelles exemplaires», *Études sur la nouvelle française*, σ. 115-120.

80. JEAN FABRE, «*Paul et Virginie*, pastorale», *Lumières et Romantisme*, Paris, C. Klincksieck, 1963, σ. 185-199.

απήχηση σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες.[81] Η πρωτοβουλία, λοιπόν, της μεταφοράς του στα ελληνικά από τον Χιώτη Αντώνιο Κορωνιό (1770-1798), που ζούσε στην Τεργέστη ασχολούμενος με το εμπόριο και συμμετείχε στα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα Βελεστινλή,[82] δεν πρέπει να υπαγορεύτηκε από τις έξωθεν καλές μαρτυρίες, αλλά από κριτήρια λογοτεχνικά, που θα πρέπει να αναζητηθούν αφενός στην έλξη από το είδος (ειδυλλιακός χρονοτόπος) και αφετέρου στην ιδιαιτερότητα της μορφής του (σύμμειξη στίχου και πρόζας).

Η *Γαλάτεια* του Κορωνιού σημειώνει και δεύτερη έκδοση (Βιέννη 1824), δηλαδή μέσα στα χρόνια του Αγώνα, εποχή που μάλλον τείνει στην εκμετάλλευση του πεζογραφικού προηγούμενου παρά στον εμπλουτισμό της παράδοσης και στρέφεται, κυρίως, προς την πατριωτική ποίηση.[83] Ο πρόλογος, πάντως, που προτάσσεται στη δεύτερη αυτή έκδοση, με πυκνές ρητορικές αναφορές στο γένος των Ελλήνων, ενδέχεται να εξυπηρετεί το ιδεολόγημα της εθνικής συνέχειας και να υπαινίσσεται την επαναστατική συγκυρία.[84] Ωστόσο, εκτός από ιδεολογικές προθέσεις –οι οποίες μπορούν να διατυπωθούν απλώς ως εικασίες– το λογοτεχνικό έδαφος για τη δεύτερη αυτή έκδοση ενδέχεται να είχε προετοιμάσει η, επίσης αργοπορημένη, δημοσίευση, ενός άλλου ποιμενικού μυθιστορήματος, του *Δάφνιδος* (Βιέννη 1821)[85] του Salomon Gessner (1730-1788), το οποίο ανήκει, και αυτό, στους λογοτεχνικούς προγόνους της *Galatée*. Ο Florian, μάλιστα, είχε εκφράσει δημόσια τις οφειλές του αφιερώνοντας το μυθιστόρημά του στον γερμανοελβετό συγγραφέα και εκφραστή των φυσιοκρατικών αντιλήψεων του Rousseau:

> Ο θαυμασμός μου για τα κείμενά σας μου ενέπνευσε την επιθυμία να συνθέσω ένα ποιμενικό αφήγημα. Αναζήτησα βοήθεια σε έναν φημισμένο ισπανό συγγραφέα που διέθετε την ιδιοφυΐα σας όχι όμως και τη γλυκύτητά σας· προσπάθησα να περιβάλω τη Γαλάτεια του Michel Cervantès με τα ενδύματα που περιβάλλετε τις Χλόες σας· την έβαλα να τραγουδά τα τραγούδια που εσείς μου μάθατε, στόλισα το καπέλο της με λουλούδια κλεμμένα από τους ποιμένες σας.

81. Η πρώτη μετάφραση που εντοπίστηκε, η ισπανική, είναι του 1797.

82. Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Αετός, Αθήνα, 1953, σ. 87-88.

83. Κ. Θ. Δημαρας, «Ο Αγώνας», *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, ^{8}1987, σ. 244-250. Βλ., επίσης, Αλεξης Πολιτης, «Η απουσία της πεζογραφίας στα χρόνια του Αγώνα (1821-1831)», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*. Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σ. 199-214· για τη *Γαλάτεια* ειδικότερα, σ. 206-207.

84. Την υπόθεση αυτή υποβάλλει ο Αλέξης Πολίτης, *ό.π.*, σ. 207, αναδημοσιεύοντας απόσπασμα από τον πρόλογο.

85. Η μετάφραση πρέπει να είχε ολοκληρωθεί το 1819· βλ. Πολιτης, *ό.π.*, σ. 201.

Η υπόθεση του *Δάφνιδος* αναλώνεται στην εξιστόρηση του έρωτα δύο βοσκών, του Δάφνιδος και της Φύλλιδος, στον Κρότωνα της Μεγάλης Ελλάδας, οι οποίοι, αφού ξεπεράσουν διάφορες περιπλοκές και πατρικές αντιρρήσεις, καταλήγουν στον γάμο. Όπως και στο μυθιστόρημα του Florian, στην αφήγηση παρεμβάλλονται τραγούδια, που εδώ όμως εκφέρονται σε πεζό, πρόκειται δηλαδή για πρώιμα πεζοτράγουδα. Πάντως, η αργοπορημένη αυτή ελληνική εμφάνιση του λογοτεχνικού προγόνου της *Γαλάτειας*, που πραγματοποιείται 67 χρόνια ύστερα από την πρώτη έκδοση του γερμανικού κειμένου αφετηρίας (*Daphnis*, 1754),[86] δεν φαίνεται να προβληματίζει τον μεταφραστή Πέτρο Ν. Δάρβαρη. Στον πρόλογό του, αφού επιχειρήσει μια σύγκριση με το μυθιστόρημα του Λόγγου, που υπήρξε και αγαπητό ανάγνωσμα του Gessner,[87] αναδεικνύει τη διαφορετικότητα –και άρα το καινοφανές– του *Δάφνιδος*:

> Περιττόν μοι φαίνεται είναι το να αναφέρω τι περί ταύτης της ποιμενικής μυθιστορίας, [...] διά να ιδεί έκαστος αναγνώστης εξ αυτών ότι εν τούτῳ τῳ πονήματι ζωγραφίζει ο ποιητής τον έρωτα κατά την φύσιν. Όθεν ολίγα τινά μόνον θέλω ειπεί περί του παρόντος συγγράμματος, εν ῳ κατά μίμησιν των αρχαίων παρίστανται απλοϊκῷ και φυσικῷ τῳ τρόπῳ τα αθώα και καθαρά των ποιμένων ήθη, όμως αυτό είναι πάντη διαφορετικόν από τα παρά τοις Έλλησι γνωστά του σοφιστού Λόγγου *Ποιμενικά, κατά Δάφνιν και Χλόην* επιγραφόμενα.[88]

Στην παράδοση των *Ποιμενικών* του Λόγγου, αλλά και των *Αιθιοπικών*[89] του Ηλιοδώρου εγγράφεται το αφήγημα *Αριστομένης και Γοργώς*, που δημοσιεύεται στις παραμονές της Επανάστασης (Μόσχα 1820). Η βασική του υπόθεση τοποθετημένη σε αρχαιοελληνικό χωροχρόνο περιστρέφεται γύρω από το ερωτικό ξύπνημα δύο εφήβων και τις απρόσμενες περιπέτειες (συναντήσεις, αποχωρισμοί, αντιπαλότητες, απαγορεύσεις κτλ.) που βιώνουν. Το γερμανικό κείμενο αφετηρίας *Aristomenes und Gorgus* (1796) υπογράφεται από τον δημοφιλή και πολυγραφότατο August Lafontaine (1758-1831), που θεωρείται εισηγητής του «οικογενειακού μυθιστορήματος».[90] Ο συγγραφέας φαίνεται ότι είχε γίνει γνωστός σε ελληνικούς κύκλους της Βιέννης, που προφανώς λειτουργούσαν και ως μεσολαβητές λογοτεχνικών έργων σε περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης. Εντούτοις, από τους τίτλους που υπήρχαν στη βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Μπέλιου (*Fedor und Marie*, 1803·

86. Για το έργο του Gessner και τις ευρωπαϊκές του τύχες, βλ. VAN TIEGHEM, «Les idylles de Gessner et le rêve pastoral», *Le préromantisme*, σ. 233-267.

87. Ο Gessner γνώριζε το κείμενο από τη γαλλική μετάφραση του Amyot (βλ. VAN TIEGHEM, *ό.π.*, σ. 218-219).

88. Βλ. το προοίμιο του μεταφραστή στην έκδοση, σ. 5-6.

89. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ποίησις και Ιστορία», *Νέος Ελληνομνήμων* 16 (1922) 447-452.

90. GEORG VELOUDIS, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, τ. 1, 1983, σ. 101-102.

Liebe und Dankbarkeit, 1798), δημιουργείται η υπόνοια ότι η επιλογή του συγκεκριμένου αφηγήματος δεν υπαγορεύτηκε μόνο από τη διάθεση να διαδοθεί το κείμενο ενός δημοφιλούς συγγραφέα, αλλά και από άλλους λόγους.

Η εξέλιξη του ειδυλλίου δύο παιδιών (Γοργώς και Θεώνη), τα οποία ανήκουν στις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις, τους Μεσσήνιους και τους Σπαρτιάτες, μέσα στη μεσσηνιακή φύση, κατά την εποχή των Μεσσηνιακών πολέμων, και η παρουσία προσώπων γνωστών από την ιστορία προσέδιδαν στο κείμενο ποικίλα μηνύματα: υπενθύμιση της κοινής καταγωγής των Ελλήνων, του αρχαίου παρελθόντος, καταδίκη της διχόνοιας που έφερνε αντιμέτωπους τους Έλληνες και καθιστούσε αδύνατη την αρμονική συμβίωση· επιπλέον, πρόσφερε την υπόδειξη στους νέους ότι το καθήκον προς την πατρίδα και η υπακοή στους γονείς –τους εκπροσωπεί ο πατέρας του Γοργού Αριστομένης– τοποθετείται πάνω από την προσωπική ευτυχία και τον έρωτα.

Το πρόσωπο του μεταφραστή, του Κοζανίτη Γεώργιου Λασσάνη (1793-1870), καθηγητή τότε στο σχολείο της Οδησσού, που είχε προσχωρήσει στη Φιλική Εταιρεία, θα μπορούσε να στηρίξει τις παραπάνω υποθέσεις. Η επιλογή του αρχαιόδεμου ειδυλλιακού μυθιστορήματος του Lafontaine φαίνεται ότι συνδέεται με την επιδίωξη του Λασσάνη να ενδυναμώσει μέσα από την τέχνη της γραφής το πατριωτικό αίσθημα στις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης, όπως μαρτυρεί και η παράλληλη πρωτοβουλία του να ανεβάσει στο θέατρο της Οδησσού (1819)[91] την τραγωδία του *Αρμόδιος και Αριστογείτων*, που βασίζεται στο θέμα της τυραννοκτονίας. Οι προσπάθειες αυτές εγγράφονται σε μια γενικότερη τάση που εκδηλώνεται στους κόλπους της Φιλικής Εταιρείας για την ιδεολογική εκμετάλλευση της αρχαιότητας, έκφραση της οποίας υπήρξε και η αναβίωση της αρχαίας τραγωδίας.[92] Η μαρτυρία του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στα *Απομνημονεύματά* του ότι το *Αριστομένης και Γοργώς* ήταν από τα αγαπημένα του βιβλία αφήνει να εννοηθεί ότι η προσπάθεια αυτή έπιανε τον πατριωτικό παλμό της εποχής.[93]

2.2. Ειδύλλια

Κείμενα του Salomon Gessner, ο οποίος πρωτίστως συνέβαλε για την ανανέωση του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος για την ειδυλλιακή γραφή, είχαν εμφανιστεί στα ελληνικά ήδη από την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, δηλαδή αρκετά πρωτύτερα από την αργοπορημένη δημοσίευση του μυθιστορήματός του *Δάφνις*.

91. ΑΡΙΑΔΝΗ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΥ-ΤΣΙΟΡΑΝ, «Γεώργιος Λασσάνης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 11 (1965) 133-151.

92. Βλ. VICTORIA C. CALANTZOPOULOS, *La reprise de la Tragédie antique dans la Grèce Moderne (1817-1927)*, διδακτορική διατριβή, Paris, Université de Paris I, 1977, σ. 17-36.

93. VELOUDIS, *Germanograecia*, σ. 102.

Η ελληνική παρουσία του Gessner ξεκινά το 1795 στη Λειψία, με το έργο *Ο θάνατος του Άβελ*, «οικογενειακό ειδύλλιο» που αξιοποιεί τη βιβλική ποιητική και τη χριστιανική συμβολιστική,[94] και έχει φόντο τον βιβλικό Παράδεισο. Το *Der Tod Abels* (1758), πολυμεταφρασμένο και δημοφιλές αφήγημα μεταφέρεται στα ελληνικά από τον Κωνσταντινουπολίτη Γεώργιο Μανουήλ ή Εμμανουήλ, που σπουδάζει τότε ιατρική σε γερμανικό πανεπιστήμιο.[95] Μολονότι το κείμενο χωρίζεται σε πέντε ωδές, εκφέρεται σε πεζό λόγο, στον οποίο παρεμβάλλονται μελωδικά τραγούδια, επίσης σε πεζό, που απευθύνει ο Άβελ προς τη σύντροφό του Θείρσα. Πρόκειται για την ειδυλλιακή ανάπλαση του γνωστού επεισοδίου της Παλαιάς Διαθήκης που καταλήγει στην αδελφοκτονία και παρέχει μια ερμηνεία για το τέλος της Χρυσής Εποχής, της εποχής της αγνότητας και της αρμονίας.

Ο ελληνικός πρόλογος στο *Ο θάνατος του Άβελ* υποδεικνύει την πρόσληψή του ως ηθοπλαστικού κειμένου, που αποσκοπεί «όχι μόνον προς ηδονήν αλλά και προς ωφέλειαν». Όπως διευκρινίζεται στη συνέχεια, η υποσχόμενη ωφέλεια συνδέεται με τη θεματική του ειδυλλίου, δηλαδή την αναφορά του στα «συμβεβηκότα των προπατόρων μας, μετά την λυπηράν τους πτώσιν». Ο *Θάνατος του Άβελ* φαίνεται να αντιπροσωπεύει για τον Γεώργιο Μανουήλ μια λογοτεχνική εκδοχή ενός ιστορικού κειμένου που είχε μεταφράσει από τα γαλλικά και είχε δημοσιεύσει στη Λειψία την ίδια χρονιά, το 1795, με τίτλο: *Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων*. Πρόκειται για το γνωστό έργο του Montesquieu *Considérations sur la grandeur et la décadence des Romains* (1734), το οποίο παρείχε για τον έλληνα μεταφραστή μια ερμηνεία «της αιχμαλωσίας και της πολιτικής υπόστασης του γένους».[96] Σύμφωνα, λοιπόν, με την ανάγνωση που προτείνει ο Μανουήλ, *Ο θάνατος του Άβελ* συνιστά μια πρόκληση για τους Έλληνες να στοχαστούν πάνω στο ζοφερό παρόν, παρόλο που έχει πλέον επέλθει η «πτώση». Αυτή η φωνή που ακούγεται μετά την καταστροφή, αποτελεί μια έσχατη έκκληση με προφητικές προεκτάσεις. Η ανάγνωση του κειμένου ως εικόνας ενός κόσμου που οδεύει προς τη δύση τού προσδίδει διαστάσεις διαμαρτυρίας και καταγγελίας.[97]

---

94. Για την πρόσληψη του χριστιανικού συμβολισμού στο ποιμενικό είδος βλ., πρόχειρα, NORTHROP FRYE, *Ανατομία της κριτικής*, εισαγωγή: Z. I. Σιαφλέκης, πρόλογος - μετάφραση - επιμέλεια: Μαριζέτα Γεωργουλέα, Αθήνα, Gutenberg, 1996, σ. 93-94.

95. Ο Γ. Μανουήλ αφιερώνει το 1797 τη διδακτορική διατριβή του στον Ζήση Δαούτη, βλ. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 301.

96. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 286.

97. Για το όραμα ενός κόσμου που βρίσκεται στη δύση του ως ένα από τα βασικά θέματα της στρατευμένης λογοτεχνίας και του ανατρεπτικού, λιβελογραφικού λόγου, βλ. MARC ANGENOT, «La vision crépusculaire du monde», *La parole pamphlétaire. Contribution à la typologie des discours modernes*, Paris, Payot, 1982, σ. 99-103.

Το πρώτο, λοιπόν, ειδύλλιο του Gessner που μεταφέρεται στα ελληνικά, δεν δείχνει να προσλαμβάνεται από τον μεταφραστή μόνο για το αισθηματικό του περιεχόμενο και την ποιητική του υφή, αλλά και ως κείμενο που ανήκει στη «μαχόμενη λογοτεχνία» (littérature de combat).

Μια άλλη έκδοση του *Ο θάνατος του Άβελ*, που μου είναι γνωστή μόνο από βιβλιογραφική καταγραφή, εμφανίζεται στην Κέρκυρα, μέσα στα χρόνια του Αγώνα, το 1826. Μολονότι δεν πρέπει να προβούμε σε αναγκαστικές συνδέσεις, πρέπει να σημειωθεί ότι στον ίδιο αυτό χώρο, στην Κέρκυρα, υπάρχουν προγενέστερα δείγματα προσοχής προς την ειδυλλιακή γραφή μέσα από τη *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας* (1807) του Ιωάννη Κασκαμπά, όπως το σύντομο απόσπασμα «Φιλαλήθης και Αμάλια» και το «Σκέψις περί ηδύτητος της χωρικής ζωής» του Pierre Bernis. Οι ενδείξεις αυτές, που τις καταθέτω ως απλές πληροφορίες, αφήνουν να εννοηθεί μια ειδολογική σύμπλευση του ελληνόφωνου αναγνωστικού κοινού ανεξάρτητα από τη γεωγραφική του κατανομή.

Το δεύτερο, κατά σειρά άφιξης στο νεοελληνικό σύστημα, ποιητικό αφήγημα/ειδύλλιο του Gessner ανήκει σε πρωτοβουλία του μεταφραστή της *Γαλάτειας* Αντώνιου Κορωνιού. Ο «Πρώτος ναύτης» («Der erste Schiffer») είναι ένα από τα τρία κείμενα της έκδοσης του Ρήγα *Ηθικός τρίπους* που δημοσιεύτηκε στη Βιέννη το 1797 ([2]1815). Αυτή τη φορά ο Κορωνιός επέλεξε ένα κείμενο παλαιότερο –είχε συμπεριληφθεί στην τετράτομη συγκεντρωτική έκδοση των *Idyllen* του 1762– και δοκιμασμένο στην ευρωπαϊκή γραμματεία.

Η διαίρεση του «Πρώτου ναύτου» σε δύο άσματα, όπως άλλωστε και άλλα έργα του Gessner, τον τοποθετεί στο μεταίχμιο του πεζογραφήματος και της λυρικής πρόζας. Ωστόσο, η αφηγηματική του οργάνωση επιτρέπει να συμπεριληφθεί στην παρούσα πραγμάτευση. Ο «Πρώτος ναύτης» δανείζεται τον θεματικό πυρήνα του από την παράδοση του Λόγγου, αλλά και του *Ροβινσόνα Κρούσου*, αγαπημένου αναγνώσματος του Gessner. Εξιστορεί την ερωτική αφύπνιση δύο αθώων παιδιών έως την οριστική τους ένωση. Τέκνα γεωργών και ποιμένων, ζουν στη μυθική, προϊστορική εποχή, σε θαλασσινό, ελληνικό γεωγραφικό χώρο. Τα παιδιά δεν γνωρίζονται και ζουν απομακρυσμένα το ένα από το άλλο. Ως αιτία της απομάκρυνσης των οικογενειών τους προβάλλεται ένα φυσικό φαινόμενο, ένας σεισμός, που δίνει μια προϊστορική ερμηνεία στην απόσπαση των Κυθήρων από την Πελοπόννησο. Η σύνδεση των αθώων ηρώων θα πραγματοποιηθεί όχι μόνο χάρη στην αγνή ερωτική έλξη, αλλά κυρίως χάρη στην εργατικότητα και στην επινοητικότητα του «πρώτου ναύτη» που θα κατασκευάσει ένα πλωτό μέσο για να προσεγγίσει τα Κύθηρα.

Το γεγονός ότι αυτό το «θαλασσινό ειδύλλιο» αναφέρεται σε ελληνικές τοποθεσίες δεν έμεινε ασχολίαστο από τον Αντώνιο Κορωνιό, στον κύκλο του

οποίου υπήρχε έντονο ενδιαφέρον για τη γεωγραφία και τη χαρτογράφηση του ελληνικού χώρου·[98] ιδιαίτερο, επίσης, ενδιαφέρον φαίνεται ότι είχαν προκαλέσει οι επιδόσεις του ήρωα στη ναυτική τέχνη, σημαντικό στήριγμα της ελληνικής οικονομίας την εποχή του Διαφωτισμού. Το σύντομο σχόλιο στον *Ηθικόν τρίποδα* είναι χαρακτηριστικό:

> Ούτος ο ποιητής, θέλοντας να δώσει μίαν αρχήν της ναυτικής, εκθέτει ένα σεισμόν, όστις απέσπασε την νήσον Κυθήρην (λεγομένην τώρα Τσερίγο) από την εσχάτην άκρην του Μορέως, την Λακωνίαν (οπού κείται τώρα η Μάνη).

Το 1819 στη Βιέννη, δημοσιεύεται μια δεύτερη εκδοχή του «Πρώτου ναύτου», εντασσόμενη και πάλι σε ένα εκδοτικό τρίπτυχο, στα *Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου*. Η έκδοση αυτή, με την οποία ο Πέτρος Ν. Δάρβαρης επιχειρεί να επαναφέρει στο προσκήνιο το έργο του Gessner,[99] περιλαμβάνει επίσης τα «ποιήματα», όπως τα χαρακτηρίζει, «Εικών εκ του Κατακλυσμού» και «Η νυξ», που δεν συνιστούν αφηγήματα, αλλά ειδυλλιογενή πρώιμα πεζοτράγουδα και δεν θα με απασχολήσουν.[100] Στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα, εποχή που στα φιλολογικά περιοδικά και στον εκδοτικό χώρο εκδηλώνεται ένα αξιοσημείωτο ενδιαφέρον για τη ναυτιλία,[101] είναι εύλογο ο Πέτρος Ν. Δάρβαρης να βλέπει, και αυτός, στο αφήγημα του Gessner την εξύμνηση της ναυτικής τέχνης.

Όπως συνάγεται, η ελληνική μεταφραστική και εκδοτική προσοχή επικεντρώθηκε σε δύο ποιητικά πεζογραφήματα, τα οποία, όπως και το συνολικό έργο του Gessner, διακρίνονται για τον ηθοπλαστικό τους χαρακτήρα και επιλέγουν για την περιορισμένη δράση τους ένα αγροτικό σκηνικό. Δεν συνεπάγεται, ωστόσο, ότι τα τυπικά δείγματα του γκεσνερικού έργου, τα σύντομα ειδύλλια στην παράδοση του Θεοκρίτου, του Μόσχου και του Βιργιλίου με τις λογοτεχνικές συμβάσεις της Χρυσής Εποχής και τα λογοτεχνικά ονόματα των βοσκών έμειναν άγνωστα για το ελληνόφωνο κοινό, και, ειδικότερα, το νεανικό. Πρόσφατα ήρθαν στο φως τέσσερις αθησαύριστες μεταφράσεις πεζόμορφων ειδυλλίων («Παλαίμων»,

98. Η δωδεκάφυλλη *Χάρτα της Ελλάδος* του Ρήγα δημοσιεύεται στη Βιέννη το 1796-1797· είχε προηγηθεί το 1791 η δημοσίευση της *Γεωγραφίας νεωτερικής* των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγόριου Κωνσταντά.

99. Το 1819, επίσης, δημοσιεύεται στο Ιάσι το ποιμενικό δράμα του Gessner *Έραστος*, μεταφρασμένο από τη δεκατριάχρονη Ρωξάνη Σαμουρκάση ως εξάσκηση στα γερμανικά. Για την ελληνική πρόσληψη του έργου του γερμανοελβετού ειδυλλιογράφου, βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού διαφωτισμού», *Αναφορές*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1983, σ. 11-29.

100. *Ό.π.*, σ. 16.

101. Βλ., π.χ., το αίτημα να μεταφραστούν έργα για τη ναυτική τέχνη με το επιχείρημα ότι «μέγα μέρος του Γένους ζει εκ της ναυτιλίας», *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1817) 183-184.

«Μύλων», «Οι ξέφυροι», «Θύρσις και Μενάλκας») που ανήκουν σε αυτή την παράδοση.[102] Τα ειδύλλια αυτά, τυπωμένα στα γερμανικά και στα ελληνικά στον τόμο *Σύντομος γραμματική της ελληνικής γλώσσης* (Βιέννη 1821, 1823), του Μιχαήλ Γεωργίου Μποϊατζή είναι προφανές ότι δεν ικανοποιούν καθαρά λογοτεχνικές ανάγκες. Πάντως, όλες αυτές οι μεταφράσεις, σε συνδυασμό με την ικανοποιητική παρουσία αρκετών εκδόσεων στο γερμανικό πρωτότυπο στη σχολική Βιβλιοθήκη των Μηλεών, υποδεικνύουν ότι η ηθοπλαστική διάσταση και η συντομία των ειδυλλίων τα καθιστούσαν κατάλληλα για τις ανάγκες της εκπαίδευσης στο περιβάλλον της ελληνικής Διασποράς της Κεντρικής Ευρώπης.

Μια διαφορετική μορφή διαλόγου με τη γηγενή και την ευρωπαϊκή ειδυλλιακή γραφή διακρίνει τη συλλογή *Ειδύλλια*, που δημοσιεύεται στη Τεργέστη το 1816, η οποία δεν αντλεί από συγκεκριμένα κείμενα αφετηρίας.[103] Ο συγγραφέας Στέφανος Καραθεοδωρής (1789-1867), όπως διαφαίνεται από τη θεματική των δέκα ειδυλλίων της συλλογής, αλλά και διάφορες μνείες στις υποσημειώσεις του, δείχνει να συνομιλεί με τους βουκολικούς ποιητές της αρχαιότητας, τον Θεόκριτο, τον Βίωνα, τον Μόσχο, αλλά και τον πεζογράφο Λόγγο· ωστόσο, είναι ανιχνεύσιμη και η παρουσία του Gessner, και, ειδικότερα, ο διάλογος με τα πιο παραδοσιακά ειδυλλιογενή κείμενά του. Η γνώση της γερμανικής γλώσσας από τον Καραθεοδωρή του επέτρεπε την πρόσβαση στις εκδόσεις του πρωτοτύπου, ενώ είχε επίσης πρόσβαση και στις ιταλικές μεταφράσεις, κατά τη διάρκεια της διαμονής του στην Ιταλία, όπου σπούδαζε ιατρική,[104] σε μιαν εποχή κατά την οποία ο γεσνερισμός σημείωνε νέα άνθηση.

Τα *Ειδύλλια* αξιοποιώντας τις λογοτεχνικές και μυθολογικές συμβάσεις που κληροδότησε η ποιμενική ποίηση της αρχαιότητας (σάτυροι, νύμφες, ξέφυροι, ειδυλλιακό περιβάλλον, αγροτική ζωή, λογοτεχνικά ονόματα όπως Αμύντας, Μυρτίλος, Χλόη, Δάφνη, Γαλάτεια κτλ.) επιχειρούν να συνθέσουν έναν κώδικα αρετολογίας –η λέξη «αρετή» απαντά επανειλημμένα στον πρόλογο– που βασίζεται στην οικογενειακή αρμονία, στη μητρότητα, στη συζυγική αγάπη και αποβλέπει στην ιδανική ευτυχία. Η ηθοπλαστική αυτή διάθεση προσδίδει στα ειδύλλια του Καραθοδωρή τη χροιά του «οικογενειακού ειδυλλίου».

---

102. ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Τέσσερις αθησαύριστες μεταφράσεις πεζών ποιημάτων του Salomon Gessner, 1820», *Ο Ερανιστής* 24 (2003) 206-214.

103. Τα ειδύλλια παρουσιάζει εκτενώς ο ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Αναφορές*, σ. 21-28.

104. Ο Καραθεοδωρής διετέλεσε αργότερα προσωπικός γιατρός του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ (1827) και υπήρξε ιδρυτής και ένας από τους πρώτους καθηγητές της Ιατρικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης (1828)· βλ. *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή Ιατρού, υπαγορευθείς υπό Η. Τανταλίδου κατ' εντολήν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, Κωνσταντινούπολη 1868.

Πάντως, ο συγγραφέας φαίνεται να συνομιλεί στενά και με τον Fr. Schiller, ο οποίος αντιλαμβάνεται το ειδύλλιο ως «ποιητική αναπαράσταση μιας αθώας και ευτυχισμένης ανθρωπότητας».[105] Τεκμήρια του διαλόγου αυτού παρέχει η πεζή μετάφραση του ποιήματός του «Ωδή περί του αξιώματος των γυναικών» από τον Καραθεοδωρή –δημοσιεύεται στο τέλος του τόμου–, καθώς και η αποδιδόμενη στον πρόλογο έμφαση στην αισθητική αγωγή που βασίζεται στην «ανάλυσιν και θεωρίαν της φυσικής αγωγής».[106] Ο Καραθεοδωρής εγγράφει τα ειδύλλια μέσα σε ένα αναμορφωτικό πρόγραμμα («τα τοιαύτα στοχάζομαι αναγκαιότατα, ίνα, ανανήψαντες ήδη οπωσούν από τον λήθαργον της αμαθείας, με το τοιούτον φως εξανοίξωμεν την φυσικήν ωραιότητα, ήτις θέλει μας οδηγήσει εις την αρετήν»)[107] αποβλέποντας στα «φύσει αισθητικά γραικόπουλα»· έτσι, φαίνεται να ασπάζεται τη θέση του Schiller ότι η αισθητική αγωγή –και όχι η μελέτη των λογικών μαθημάτων–[108] αποτελεί προϋπόθεση για την κοινωνική και πολιτική ευημερία. Συνεπώς, τα ειδύλλια του Καραθεοδωρή θα μπορούσαν να εγγραφούν στο ουτοπικό όραμα του Schiller για την ιδανική πολιτεία,[109] υποδεικνύοντας, όπως και στην περίπτωση του μεταφραστή του *Θανάτου του Άβελ* Γεώργιου Μανουήλ, ότι η ειδυλλιακή λογοτεχνία δεν προσλήφθηκε πάντα ως όνειρο φυγής από την πραγματικότητα, αλλά εξυπηρετούσε και άλλους στόχους, έστω και ουτοπικούς.

Η επιβίωση και αναβίωση του ειδυλλιακού σκηνικού στην ελληνική γραμματεία της περιόδου 18ος αιώνας-1821 εγγράφεται στον διάλογό της με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Το ποιμενικό είδος για τον Jean-Jacques Rousseau, αλλά και τους μαθητές του Gessner, Florian και Bernardin de Saint-Pierre, αποτελεί έκφραση των φυσιοκρατικών αντιλήψεων που συνδέουν την απλότητα της φυσικής ζωής με την ηθική, την αρετή και την ιδανική ευτυχία.[110] Χρησιμοποιείται ως έκφραση της ευαισθησίας και του συναισθήματος,[111] που μαζί με τον ορθό λόγο αποτελούν το βασικό δίπτυχο της διαφωτιστικής ιδεολογίας. Το ποιμενι-

105. Το παραδέτει ο VAN TIEGHEM, «Les idylles de Gessner et le rêve pastroral», σ. 226.

106. Πρόλογος, σ. 6.

107. Πρόλογος, σ. 7-8.

108. Πρόλογος, σ. 11.

109. Βλ., σχετικά, την ερμηνεία της *Εκλογής* 4 του Βιργιλίου με βάση τις απόψεις του Schiller, στην οποία προβαίνει ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ Δ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ, *Από τη βουκολική ευτοπία στην πολιτική ουτοπία*, Αθήνα, MIET, 1995, σ. 304-307.

110. GODENNE, εισαγωγή στο: JEAN-PIERRE CLARIS DE FLORIAN, *Nouvelles*, σ. ix-xxix.

111. Τη θέση που κατέχει το συναίσθημα και η ευαισθησία στη σκέψη του Rousseau εξετάζει ο PIERRE TRAHARD, «La sensibilité de Jean-Jacques», *Les maîtres de la sensibilité française au XVIIIème siècle (1715-1789)*, Genève, Slatkine Reprints 1967, τ. 3, σ. 7-40.

κό είδος υποδεικνύει τη γνωριμία με τις ρίζες του ανθρώπου, προτρέπει στην αυτογνωσία. Η επιστροφή στη φύση αναδεικνύει τη σημασία της παραδοσιακών μορφών οικονομίας, όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία και η ναυτιλία, μορφές παραγωγής επίμοχθες, που στηρίζονται, όμως, σε σταθερότερες βάσεις από εκείνες του εμπορίου ενώ παράλληλα στέλνουν ένα μήνυμα για την προστασία του γενέθλιου τόπου, της πατρίδας.[112]

Η παρουσία της ειδυλλιακής λογοτεχνίας στην ελληνική γραμματεία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αναπληρώνει την απροθυμία της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης να διαλεχτεί θετικά με τις φυσιοκρατικές αντιλήψεις του Rousseau·[113] φαίνεται να επιχειρεί να ενδυναμώσει το αίσθημα της εθνικής αυτογνωσίας, την εκτίμηση για τη γενέθλια γη, την υπεράσπισή της και την καλλιέργειά της. Εκτός από την εξύμνηση της ναυτικής τέχνης («Ο πρώτος ναύτης»), που αποτέλεσε βασικό στήριγμα της οικονομίας του Διαφωτισμού, οι αρετές που πρόβαλλαν άλλα ειδυλλιακά κείμενα (*Γαλάτεια*, *Δάφνις*, *Ο θάνατος του Άβελ*) ενδέχεται να ανταποκρίνονταν στο δηλωμένο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας που θα βασιζόταν σε σύγχρονες μεθόδους.[114]

Το ειδύλλιο, όμως, συνδέεται στενά με ένα αίσθημα νοσταλγίας για την απλή ζωή,[115] που το γεννά η αποδημία σε μεγάλες πόλεις.[116] Η νοσταλγία για τον μικρό, επαρχιακό γενέθλιο τόπο ίσως να μη στάθηκε ασήμαντο κίνητρο σε έλληνες μεταφραστές, συγγραφείς ή τυπογράφους. Η πολεοδομική και κοινωνική πραγματικότητα των τόπων πρόσκαιρης ή μονιμότερης διαμονής, της Τεργέστης, της Βιέννης, του Λιβόρνου, της Βενετίας, του Παρισιού, θα διέφερε αισθητά από την ειδυλλιακή πραγματικότητα της Χίου του Κορωνιού, της Κλεισούρας του Δάρβαρη, ίσως και

112. Για την παρουσία του ειδυλλιακού είδους στον Διαφωτισμό, βλ. J. M. BLANCHARD, «Style pastoral, style des lumières», *Studies on Voltaire* 114 (1973) 331-346. Όπως επισημαίνεται, η συμβολή του Rousseau δεν περιορίστηκε μόνο προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης νέων ειδυλλιακών ειδών, αλλά και στην ανατροφοδότηση του ενδιαφέροντος προς το μυθιστόρημα του Λόγγου. Ο ίδιος συνέθεσε δύο μυθιστορίες πάνω στο θέμα του *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην* και έγραψε μουσική για την πρώτη πράξη ενός *Δάφνιδος και Χλόης* του Corancez· *ό.π.*, σ. 331, υποσ. 2.

113. ΡΩΞΑΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΟΥΓΓΗ, «Η απήχηση των ιδεών του Ρουσσώ στον νεοελληνικό διαφωτισμό», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) 197-216.

114. Πρβλ. τα δημοσιεύματα «Φυσική Ιστορία. Περί μελισσών», «Γεωργική» (ερανίσματα από ξενόγλωσσα έργα) *Μέλισσα* 1 (1819) 13-21, 22-44.

115. Για τη νοσταλγία ως κίνητρο της ειδυλλιακής γραφής, βλ. LAURENCE LERNER, *The Uses of Nostalgia. Studies in Pastoral Poetry*, New York, Schocken Books, 1972.

116. Η πατριδολατρία αποτέλεσε συχνά τον τροφοδότη της στροφής στη βουκολική ποίηση· βλ., σχετικά, BRUNO SNELL, «Αρκαδία: η ανακάλυψη ενός πνευματικού τοπίου», *Η Ανακάλυψη του πνεύματος. Ελληνικές ρίζες της ευρωπαϊκής σκέψης*, μετάφραση: Δανιήλ Ι. Ιακώβ, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ²1984, σ. 373-400.

μιας βαλκανικής πόλης όπως η Αδριανούπολη του Καραβεοδωρή. Η «αλητεία εν ταις αλλοδαπαίς», κατά την έκφραση του Μοισιόδακα, αρκετά διαδεδομένη πρακτική για τους ελληνόφωνους αναγνώστες και δημιουργούς, ενδέχεται να αποτέλεσε έναν από τους πολιτισμικούς παράγοντες της έλξης από το είδος.

Πρέπει, τέλος, να σημειώσουμε ότι αυτή η διάθεση αναπόλησης μιας Χρυσής Εποχής, η ενεργοποίηση της μνήμης, που διακρίνουν την ειδυλλιακή-ποιμενική λογοτεχνία, δεν συνδέονται αναγκαστικά με την τάση διαφυγής από τα προβλήματα ή τις διαμάχες του ιστορικού παρόντος, όπως συχνά υποστηρίζουν οι μελετητές του αρκαδισμού,[117] αλλά και ως αλληγορική αναφορά στο παρόν, που φτάνει κάποτε στα όρια της έκφρασης δυσαρέσκειας και αποκτά χαρακτήρα διαμαρτυρίας.[118] Η πρόσληψη του ειδυλλίου *Ο θάνατος του Άβελ* ως υπενθύμιση της πτώσης και της εθνικής παρακμής από τον Γεώργιο Μανουήλ, καθώς και του αφηγήματος *Αριστομένης και Γοργώς* από τον Γεώργιο Λασσάνη ως μέσο τόνωσης του πατριωτικού αισθήματος, παρέχουν δείγματα αλληγορικής χρήσης του είδους μέσα στην ελληνική γραμματεία της περιόδου. Ενδέχεται, λοιπόν, ως έναν βαθμό, μέσα από τα ειδυλλιακά-ποιμενικά αφηγήματα να μη βρήκε διέξοδο μόνο η ευαισθησία και ο συναισθηματισμός αλλά και το όραμα για την πνευματική ελευθερία και την καλύτερη κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι, τα ειδύλλια χάρη στη δομή, στην «ονομα(σ)τική», στον χωροχρόνο τους εμφανίζονται εκ πρώτης όψεως να εγγράφονται στην αισθηματική λογοτεχνία της περιόδου 18ος αιώνας-1830, ενδέχεται όμως ορισμένα από αυτά να μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία των αφηγηματικών κειμένων που προβάλλουν μια ουτοπική, εξιδανικευμένη αγροτική κοινωνία –μια, στην κυριολεξία Χρυσή Εποχή– ως αντίποδα στην προβληματική πραγματικότητα.[119]

2.3. Η εξωτική εκδοχή

Στη γενεαλογία της αισθηματικής, ειδυλλιακής πεζογραφίας θα μπορούσαν να τοποθετηθούν, οριακά, δύο μείζονα αφηγήματα της γαλλικής λογοτεχνίας με αρκετές συγγένειες μεταξύ τους, τα οποία εγκολπώνεται το νεοελληνικό λογοτε-

117. Το ζήτημα αυτό μέσα από τη διερεύνηση της ευρωπαϊκής πρόσληψης του Βιργιλίου εξετάζεται στην ενδιαφέρουσα, εκτενή, μελέτη της ANNABEL PATTERSON, *Pastoral and Ideology. Virgil to Valéry*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1987.

118. Η υπενθύμιση της Χρυσής Εποχής του παρελθόντος που προβάλλεται ως αντίθεση προς το ζοφερό παρόν είναι επίσης ένα από τα θέματα που εκμεταλλεύεται ο ανατρεπτικός λόγος και η «μαχόμενη λογοτεχνία»· βλ. σχετικά ANGENOT, *La parole pamphlétaire...*, σ. 106-107.

119. Για την υπαγωγή του αρκαδισμού στο ευρύτερο πλαίσιο της ουτοπίας στα χρόνια του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, βλ. HINRICH HUDDE, «Utopie et arcadie», «Utopie», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 1081-1082.

χνικό σύστημα κατά την πρώτη τριακονταετία του 19ου αιώνα: το μυθιστόρημα *Paul et Virginie* (1787) του Bernardin de Saint-Pierre (1737-1814) –αντιπροσωπευτικό δείγμα της «λογοτεχνίας της ευαισθησίας»[120]– και η νουβέλα *Atala ou Les amours de deux sauvages dans le désert* (1801) του François-René Chateaubriand (1768-1848) –μυθοπλαστικό προϊόν του αρχόμενου ρομαντισμού– που πραγματοποιούν την πρώτη τους ελληνική εμφάνιση με αντίστροφη σειρά.

Φυλακισμένος από τους εχθρούς της φυλής του, ο Ινδιάνος Σακτά, που αφηγείται αναδρομικά τη ζωή του, δραπετεύει μαζί με την αξιαγάπητη Αταλά, κόρη του αντίπαλου φύλαρχου, που τον ελευθέρωσε. Η νεαρή Ινδιάνα, που έχει ασπασθεί τον χριστιανισμό, θύμα μιας κακώς εννοούμενης πίστης και μιας ασύνετης μητρικής επιθυμίας που την θέλει ταγμένη στην Παρθένο για ολόκληρη τη ζωή της, αρνείται τον έρωτα που εμπνέει και αισθάνεται· αυτοκτονεί τη στιγμή που ένας καλός ιεραπόστολος έρχεται να διευθετήσει την κατάσταση. Είναι φανερό ότι στον ιστό της νουβέλας συνυφαίνονται ποικίλα νήματα: ο μύθος του «αγαθού αγρίου»,[121] η ιστορία της κατάκτησης της Αμερικής, οι παρατηρήσεις των βοτανολόγων και των ζωολόγων, η προσωπική εμπειρία του ταξιδιού στην Αμερική του Chateaubriand, η ταξιδιωτική λογοτεχνία, οι αφηγήσεις των ιεραποστόλων, η διαφωτιστική κριτική των υπερβολών της Εκκλησίας.[122] Η δυνατότητα φυγής και επιβίωσης σε χώρες εξωτικές, οι αντιθέσεις που χωρίζουν τις πρωτόγονες από τις πολιτισμένες κοινωνίες συμπεριλαμβάνονται στα διλήμματα που θέτει η νουβέλα μέσα από μια οπτική που τη διέπει η βαθύτερη πίστη στον χριστιανισμό και στον παρηγορητικό ρόλο της θρησκείας.[123]

Η αφύπνιση ενός αμοιβαίου έρωτα ανάμεσα στον Σακτά και στην Αταλά, που βιώνεται σε μη αστικό περιβάλλον, μέσα στη φύση, ο διάχυτος λυρισμός είναι ίσως τα μόνα, επιφανειακά γνωρίσματα που επιτρέπουν να εγγραφεί η *Atala* στη γενεαλογία του ειδυλλίου. Σε απόκλιση από το ποιμενικό είδος, εδώ η φύση δεν προσφέρει απλώς ένα συμβατικό σκηνικό, αλλά περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια. Ο άγνωστος μαγευτικός κόσμος της Βόρειας Αμερικής με την πλούσια πανίδα και χλωρίδα του ζωγραφίζεται με λεπτές πινελιές δίνοντας

120. Βλ., σχετικά, TRAHARD, «La sensibilité esthétique de Bernardin», *Les Maîtres de la sensibilité française au XVIIIe siècle (1715-1789)*, τ. 4, σ. 119-146.

121. Οι απαρχές του μύθου, που γνώρισε πλούσιες τύχες στη γαλλική λογοτεχνία του κλασικισμού και του Διαφωτισμού, ανάγονται στο κεφάλαιο «Οι Καννίβαλοι», από τα *Essais* (I, 31) του Michel de Montaigne. Βλ., πρόχειρα, JEAN-MARC MOURA, *Lire l'exotisme*, Paris, Dunod, 1992, σ. 48.

122. Βλ. CHATEAUBRIAND, *Atala*, εισαγωγή - επιμέλεια: Christiane Marcellesi, Paris, Larousse, 1973, σ. 10-13.

123. CHATEAUBRIAND, *Atala-René*, εισαγωγή - επιμέλεια: Pierre Reboul, Paris, Flammarion, 1964, σ. 7-20.

μια ανάγλυφη εικόνα του εξωτικού τοπίου. Η τραγική έκβαση της νουβέλας τη διαφοροποιεί από τα περισσότερα ειδύλλια, που καταλήγουν σε αίσιο τέλος.

Η «αγρία», όπως αποκαλούσε την ηρωίδα του ο γάλλος συγγραφέας, πολύ σύντομα διδάχθηκε «την γλώσσαν του Ομήρου».[124] Η ελληνική μετάφραση, με τίτλο *Αταλά ή Οι έρωτες δύο αγρίων εγχωρίων της Βορείου Αμερικής*, δημοσιεύτηκε μόλις τέσσερα χρόνια ύστερα από την έκδοση του γαλλικού πρωτοτύπου, στη Βενετία το 1805. Η πρώτη αυτή επαφή του Chateaubriand με τον ελληνισμό φαίνεται να έχει χαρακτήρα προσωπικό·[125] ο διαμεσολαβητής της Κωνσταντίνος Σταμάτης (1767-1817) είχε συναντήσει τον συγγραφέα στη Ρώμη το 1803 και είχαν συνάψει φιλικές σχέσεις.[126] Ωστόσο, το κείμενο ίσως να είχε προσεχτεί και από άλλους. Όπως ισχυρίζεται ο Chateaubriand κατά την επίσκεψή του στον Μιστρά το 1806, του έδεσαν υπόψη μιαν ατέλειωτη μετάφραση της νουβέλας από κάποιον Ζακυνθινό, ο οποίος είχε βασιστεί σε ιταλική διάμεση έκδοση.[127]

Από τα στοιχεία πάντως που διαθέτουμε η νουβέλα του Chateaubriand, τόσο στο γαλλικό πρωτότυπο όσο και στην ελληνική της μετάφραση, δεν φαίνεται να συνάντησε ιδιαίτερη απήχηση ανάμεσα στους ελληνόγλωσσους αναγνώστες. Εκτός από την παρουσία μιας γαλλικής της έκδοσης στη βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Μπέλιου (Βιέννη) δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη αναγνωστικής πρόσληψης της *Αταλά* σε μεταγενέστερα δημοσιεύματα ελληνικών περιοδικών ή στην αλληλογραφία των λογίων. Είναι ενδεχόμενο η τραγική έκβαση του αφηγήματος, καθώς και ο εκπατρισμός στο άγνωστο εξωτικό τοπίο της Αμερικής –που για να μεταφερθεί στα ελληνικά απαίτησε επίμοχθες υποσημειώσεις–, να δυσχέραιναν την πρόσληψη του έργου μέσα στα χρόνια της κορύφωσης του νεοελληνικού Διαφωτισμού και της διάχυτης αισιοδοξίας που απέπνεε. Άλλωστε, προγενέστερα δείγματα προσοχής προς τον εξωτισμό, όπως η μεταφορά στην ελληνική γλώσσα της «πεζής εποποιίας» *Incas ou La destruction de l'empire de Pérou* του Marmontel από τον ποστέλνικο Δημήτριο Βενιέρη (περ. 1780),

---

124. ΣΑΤΩΒΡΙΑΝΔΟΣ, *Οδοιπορικόν εκ Παρισίων εις Ιεροσόλυμα*, μετάφραση: Εμμ. Ροΐδης, Αθήνα 1860, τ. 1, σ. 178.

125. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ο Chateaubriand στην Ελλάδα», *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 255-257.

126. Ο Σταμάτης είχε ενταχθεί στο γαλλικό διπλωματικό σώμα και είχε διοριστεί το 1801 πρόξενος στη Cività-Vecchia. Ο Chateaubriand υπηρετούσε ως γραμματέας της γαλλικής πρεσβείας στη Ρώμη. Βλ., σχετικά, ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Νέα στοιχεία για τον Κωνσταντίνο Σταμάτη», *Ο Ερανιστής* 19 (1963) 13-22.

127. «Η μετάφρασις, ην εν Μιστρᾷ είδον, ήτο εισέτι ατελής, ο δε μεταφραστής Ζακύνθιος, όστις ευρεθείς εν Βενετίᾳ καθ' όν χρόνον η *Αταλά* εδημοσιεύθη εκεί ιταλιστί μετεγλώττισεν αυτήν από της ιταλικής εις την δημώδη των Ελλήνων γλώσσαν», ό.π. σ. 179.

δεν φαίνεται να έφτασαν στο τυπογραφείο.[128] Ο λογοτεχνικός, επίσης, πρόγονος της νουβέλας, το μυθιστόρημα *Paul et Virginie*,[129] που παρά το εξωτικό του σκηνικό επιμένει σε μια πλοκή πιο παραδοσιακή και θα μπορούσε να είχε προετοιμάσει το έδαφος, διεισδύει στο νεοελληνικό σύστημα αρκετά χρόνια ύστερα από την πρώιμη μετάφραση του Σταμάτη.

Η υπόθεση του *Paul et Virginie* εκτυλίσσεται, κατ' αναλογία με το *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*, σε ένα νησί, αυτή τη φορά εξωτικό, στην Île de France, τον σημερινό Μαυρίκιο, στον Ινδικό Ωκεανό, που ήταν τότε γαλλική αποικία. Σε αντίθεση, όμως, με τις λογοτεχνικές συμβάσεις του ποιμενικού μυθιστορήματος, ο τόπος δεν χρησιμοποιείται απλώς ως σκηνικό. Ο Bernardin de Saint-Pierre, που είχε διαμείνει για είκοσι οκτώ μήνες στο νησί, εκμεταλλευόμενος, εκτός από τις αναμνήσεις του, την έλξη της εποχής από τον εξωτισμό, περιγράφει την τροπική φύση και τη γεωλογική-γεωγραφική πραγματικότητα του νησιού με τόση λεπτομέρεια, που αγγίζει τα όρια της ρεαλιστικής-νατουραλιστικής απεικόνισης.[130] Και ως προς την έκβαση, όμως, διαφοροποιείται από το παραδοσιακό ποιμενικό μυθιστόρημα: όπως και στην *Αταλά*, το τέλος είναι τραγικό: η Βιργινία έπειτα από τον οδυνηρό αποχωρισμό της από τον παιδικό της φίλο, επιστρέφοντας από την «πολιτισμένη Γαλλία» στο νησί, πνίγεται σε ναυάγιο· ο Παύλος την ακολουθεί στον θάνατο. Με το *Paul et Virginie* το ουτοπικό όνειρο της ειδυλλιακής αρμονίας εντός της μικρής αγροτικής κοινωνίας αλλά και της φυγής σε εξωτικά μέρη, που καλλιεργήθηκε από την αποικιοκρατία, μοιάζουν ανέφικτα.[131]

Η τήρηση των προδιαγραφών της παράδοσης του ποιμενικού μυθιστορήματος αποτελεί συνειδητή επιδίωξη για τον Bernardin de Saint-Pierre. Ένθερμος υποστηρικτής των φυσιοκρατικών αντιλήψεων του Rousseau και θαυμαστής του Gessner –προσβλέποντας στην επιτυχία που γνώριζε το είδος κατά τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης–[132] αποκαλούσε το *Paul et Virginie* «η ταπεινή μου ποιμενική μυθιστορία». Στο ποιητικό αυτό μυθιστόρημα το θέμα της ερωτικής αφύπνισης των εφήβων σε ειδυλλιακό φόντο[133] –δηλαδή η παράδοση του

128. Η πληροφορία του ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Ελλάς*, σ. 277.

129. Βλ., πρόχειρα, MOURA, *Lire l'exotisme*, σ. 76· HENRI COULET, *Le roman jusqu'à la Révolution*, Paris, Armand Colin, ⁸1991, σ. 460.

130. Βλ. JEAN-MICHEL RACAULT, «Système toponymique et organisation de l'espace romanesque dans *Paul et Virginie*», *Studies on Voltaire* 242 (1986) 377-417.

131. Βλ. JEAN-MICHEL RACAULT, «*Paul et Virginie* et l'utopie: de la "petite société" au mythe collectif», *Studies on Voltaire* 242 (1986) 450-452.

132. JEAN FABRE, «*Paul et Virginie*, pastorale», *Lumières et Romantisme*, Paris, C. Klincksieck, 1963, σ. 185-199.

133. BERNARDIN DE SAINT-PIERRE, *Paul et Virginie*, εισαγωγή - επιμέλεια: Jean Delabroy, Paris, Pocket, 1991, σ. 5-21.

Λόγγου– συνυφαίνεται με τις διαφωτιστικές αντιλήψεις για την εκπαίδευση των νέων μέσα από τη διαβίωση στη φύση και την αξιοποίηση της φυσικής εμπειρίας– δηλαδή με το κήρυγμα του Rousseau.

Απόπειρα για την απόδοση του μυθιστορήματος στα ελληνικά έχει καταγραφεί τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα στον φαναριώτικο χώρο από τον ελληνομαθή Ρουμάνο, και φίλο του Ρήγα Βελεστινλή, Ιορντάκε Γκολέσκου.[134] Η πρώτη, όμως, έντυπη μετάφραση του μυθιστορήματος με τον τίτλο *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν* θα δημοσιευτεί στο Παρίσι το 1824. Ο ρουσωιστής συγγραφέας του θα γίνει γνωστός στην ελληνική γραμματεία χάρη σε έναν δραστήριο μεταφραστή και λόγιο,[135] τον Νικόλαο Σ. Πίκκολο (1792-1865), ο οποίος πρωτύτερα, μαθητής ακόμη, είχε επιχειρήσει να μεταφράσει το *Émile ou De l'éducation* (1811),[136] την παιδαγωγική δηλαδή πραγματεία με τη δομή ψυχολογικού μυθιστορήματος του Rousseau. Ο Πίκκολος, ύστερα από μια εκπαιδευτική θητεία στο Βουκουρέστι και στη Χίο, βρίσκεται το 1818 στο Παρίσι και κινείται στον κύκλο του Κοραή. Τη χρονιά αυτή ολοκληρωνόταν η δωδεκάτομη έκδοση των *Απάντων* του Bernardin de Saint-Pierre, αφού είχαν προηγηθεί επανεκδόσεις του *Paul et Virginie*, που ήταν το σημαντικότερο έργο του, και αρκετές μεταφράσεις σε ευρωπαϊκές γλώσσες. «Τούτο το ηθικώτατον σύγγραμμα πολλάκις και πάντοτε με ηδονήν αναγνώσας»[137] αποφασίζει να το μεταφέρει στα ελληνικά γνωρίζοντας προφανώς ότι ήταν προσφιλές και σε άλλα πρόσωπα του κοραϊκού περιβάλλοντος, όπως ο Ιάκωβος Ρώτας, που διέθετε αντίτυπα από το γαλλικό πρωτότυπο στη βιβλιοθήκη του.

Πάντως, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε, το ενδιαφέρον του Πίκκολου δεν εξαντλήθηκε στη δημοσίευση του δημοφιλούς μυθιστορήματος· μετέ-

134. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*, σ. 346-347. Για τη σχέση Ρήγα - Γκολέσκου, βλ. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 212, 421-423. Βλ., επίσης, ΠΟΛΙΤΗΣ, «Η απουσία της πεζογραφίας στα χρόνια του Αγώνα (1821-1831)», σ. 204, υποσ. 13, όπου και αναφέρεται μια δεύτερη, πιθανολογούμενη, αχρονολόγητη, μετάφραση από τον Ιωάννη Καρατζά (;).

135. Είχε μεταφράσει θεατρικά έργα που παραστάθηκαν στην Οδησσό και συνεργαζόταν με το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*. Βλ. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*, σ. 489-492· βλ., επίσης, Ε. Γ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, «Ο Νικόλαος Πίκκολος και το έργον του», *Αθηνά* 68 (1965) 81-114.

136. Η μετάφραση αυτή στα ελληνικά και τα ρουμανικά, ενώ είχε αποσπάσει θετικά σχόλια δεν δημοσιεύτηκε, βλ. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) 158. Η σημασία της πρωτοβουλίας του Πίκκολου στην πρόσληψη των ριζοσπαστικών ιδεών του Rousseau επισημαίνεται από τον PASCAL M. KITROMILIDÈS, «Le retentissement des idées de Jean-Jacques Rousseau au sein du radicalisme balkanique», στο: TANQUY L'AMINOT (επιμέλεια), *Politique et révolution chez Jean-Jacques Rousseau*, Oxford, Voltaire Foundation, 1994, σ. 128.

137. ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Μια αθησαύριστη αγγελία του Ν. Σ. Πίκκολου (1821)», *Ο Ερανιστής* 16 (1980) 301-305.

φρασε και άλλα κείμενα του Bernardin de Saint-Pierre, επιδιώκοντας να προσφέρει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του έργου του.

3. Ηθοπλαστικά και ηθογραφικά αφηγήματα

3.1. Αισιοδοξία και ρεαλισμός

Με τη συλλογή των έξι διηγημάτων που δημοσιεύει ο Ρήγας Βελεστινλής (1757;-1798) στη Βιέννη το 1790 με τον τίτλο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* σημειώνεται το άνοιγμα προς την αισθηματική πεζογραφία με σύγχρονη, αστική θεματική. Τα κείμενα αφετηρίας των διηγημάτων προέρχονται από στους πρώτους τέσσερις τόμους της πολύτομης συλλογής *Les contemporaines* (1781-1783) του Rétif de la Bretonne (1734-1786). Πρόκειται λοιπόν για κείμενα δημοσιευμένα στο πρόσφατο παρελθόν, τα οποία μάλιστα δεν φαίνεται να είχαν ακόμα προλάβει να διαδοθούν έξω από τα σύνορα της Γαλλίας.[138] Και στην περίπτωση λοιπόν αυτή, όπως συνέβη και με τα κείμενα του Florian, ο Ρήγας και ο κύκλος του δεν φαίνεται να επιλέγουν τα κείμενα με βάση την ευρύτερη ευρωπαϊκή τους διάδοση, το «κοινό γούστο», αλλά να αναλαμβάνουν οι ίδιοι την πρωτοβουλία της μεταφοράς, εφόσον φυσικά τα συγκεκριμένα έργα που πέφτουν στα χέρια τους[139] ανταποκρίνονται στα δικά τους μέτρα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για αφηγήματα που έχουν τον χαρακτήρα του επίκαιρου και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Rétif τα αποκαλεί νουβέλες (με το περιεχόμενο του νέου):

> Ονομάζω «νουβέλες» τις πρόσφατες «ιστορίες», ορισμένες από τις οποίες συνέβησαν μέσα στην παρούσα δεκαετία.[140]

Το στοιχείο της επικαιρότητας υπογραμμίζεται στον υπότιτλο του *Σχολείου...* με τη διατύπωση: «συμβεβηκότα των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισιού ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα». Τα διηγήματα των Rétif/Ρήγα περιορίζοντας στο ελάχιστο τον χώρο για την περιπέτεια και τις απρόσμενες ή τυχαίες καταστάσεις κρατούν αποστάσεις από το ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα και

138. Οι βιβλιογραφίες των έργων του Rétif και οι κατάλογοι ξένων βιβλιοθηκών που συμβουλεύτηκα (Βρετανική Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας) δεν παρέχουν στοιχεία για μεταφράσεις μέχρι τα τέλη τουλάχιστον του 18ου αιώνα.

139. Η πολύτομη συλλογή των *Les contemporaines* τυπωνόταν και κυκλοφορούσε σε επιμέρους ενότητες των τεσσάρων τόμων. Προφανώς ο Ρήγας είχε στην κατοχή του την πρώτη ενότητα (28 διηγήματα) από την οποία επέλεξε τα έξι. Βλ., σχετικά, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Σ. ΠΙΣΤΑΣ, «Εισαγωγή» στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. Ι: *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, εισαγωγή - επιμέλεια: Παναγιώτης Σ. Πίστας, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2001, σ. 26.

140. *Les contemporaines*, σ. 10· παρατίθεται από τον GODENNE, *Histoire de la nouvelle française...*, σ. 190.

συνδέονται περισσότερο με την υστερομεσαιωνική και αναγεννησιακή novella/nouvelle. Μέσα από τη νατουραλιστική αναπαράσταση της πραγματικότητας και με τη χρήση τεχνασμάτων όπως η απόκρυψη του πλήρους ονόματος των ηρώων και η συχνή υποκατάστασή του από αρχικά ή αστερίσκους, τα αφηγήματα προβάλλονται ως προϊόντα της άμεσης εμπειρίας ή της αυτηκοΐας. Παρ' όλα αυτά, οι έξι ιστορίες του Rétif, ένθερμου υπερασπιστή του γάμου ως κοινωνικού θεσμού, επιδιώκουν τους ίδιους στόχους με το ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα και τα ειδύλλια: το αίσιο τέλος τους επισφραγίζεται από τη γαμήλια ένωση.[141] Ο Ρήγας δηλώνει κατηγορηματικά στον πρόλογό του:

> θέλουν μεμφθεί και εμέ πως έκλεξα ερωτικήν ύλην (πράγμα οπού συνηθίζεται από κάθε τάγμα ανθρώπου τώρα εις τον αιώνα μας, καθώς είναι γνωστόν), ερωτικήν, λέγω, ύλην διά γύμνασιν της φιλοπονίας μου, και όχι άλλην. Αποκρίνομαι λοιπόν ότι οι εμπεριεχόμενοι τῳ παρόντι βιβλίῳ έρωτες εις υπανδρείαν καταντούν, η οποία είναι μυστήριον, και ας μην πολυλογούν.

Ενώ στο ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα η κοινωνική αρμονία συνιστά προϋπόθεση απαραίτητη για τη γαμήλια αρμονία, οι αισθηματικές νουβέλες των Rétif / Ρήγα δείχνουν ότι οι κοινωνικές ή ηλικιακές ανισότητες που αποτελούν εμπόδιο, μπορούν να ξεπεραστούν και οι διαταξικοί έρωτες μπορεί να οδηγήσουν σε έναν ευτυχισμένο γάμο: ο φτωχός επαρχιώτης παντρεύεται πλούσια νέα Παριζιάνα («Ο νέος εξωμερίτης»)· ο φτωχός επαρχιώτης και μαθητευόμενος παντρεύεται πλούσια κόρη εμπόρου («Το τσιράκι του εργαστηρίου»)· ο παριζιάνος ευγενής παντρεύεται την ορφανή ευγενή που είχε ξεπέσει κοινωνικά («Ο νέος Πυγμαλίων»)· η παριζιάνα ευγενής παντρεύεται τον επαρχιώτη εξάδελφό της («Η έκλειψις της τιμής εξ αιτίας του έρωτος»)· ο ευγενής έφηβος παντρεύεται μια μεγαλύτερή του κοπέλα («Το πρώτον αμόρι»)· αλλά, κάποτε, οδηγούν και σε αδιέξοδο: ο ευγενής και πλούσιος νέος δεν καταφέρνει να παντρευτεί την κοινωνικά κατώτερη αγαπημένη του λόγω της αντίδρασης των γονιών, και οι νέοι πεθαίνουν («Ο ερωτικός θάνατος»). Ο Ρήγας, πάντως, εμφανίζεται πιο τολμηρός ή αισιόδοξος από τον Rétif δίνοντας αίσιο τέλος στην πέμπτη αυτή νουβέλα:[142] η διαφορά της ηλικίας, που μέσα από την οπτική του φυσιοκράτη Rétif συνιστά παράβαση στον φυσικό νόμο, για τον Ρήγα δεν αποτελεί εμπόδιο για τον γάμο.

Οι νουβέλες του Rétif διακατέχονται από αισιόδοξη διάθεση που στηρίζεται στην κοινωνική διεκδίκηση. Η ευτυχία θα έρθει εφόσον οι ίδιοι οι ερωτευμένοι

---

141. DAVID COWARD, *The Philosophy of Restif de la Bretonne*, *Studies on Voltaire* 283 (1991) 537-567.

142. Βλ., σχετικά, Π. Σ. ΠΙΣΤΑΣ, «Εισαγωγή» στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 1, σ. 19-57 και ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 328-332.

καταφέρουν να ξεπεράσουν τις κοινωνικές ανισότητες και τις προκαταλήψεις, όταν σταθούν πιο δυνατοί από τη φθίνουσα γενιά του «ancien régime» και την κληρονομιά της. Ο Rétif κινούμενος κάτω από το άστρο του Voltaire και του Rousseau[143] διοχετεύει μέσα από το πολυποίκιλο έργο του (μυθιστορήματα, αυτοβιογραφίες, ουτοπίες) τις διάχυτες φιλοσοφικές ιδέες της προεπαναστατικής εποχής της Γαλλίας καταφέρνοντας να συνδυάσει αρμονικά τον ορθό λόγο με το συναίσθημα.[144] Οι χαρακτηρισμοί «Ρουσσώ του δρόμου ή της λαϊκής αγοράς» και «Βολταίρος για τις καμαριέρες και τις μοδίστρες» υπονοούν τις ιδεολογικές οφειλές του και ταυτόχρονα την εκλαϊκευτική διάσταση του έργου του· υποδηλώνουν ακόμη ότι όργωσε τους δρόμους του Παρισιού και είδε με τα ίδια του τα μάτια την πραγματικότητα· επιπλέον, ότι έδωσε τον λόγο και στις κατώτερες κοινωνικά τάξεις, αποκλεισμένες έως τότε στην αφηγηματική πεζογραφία. Δεν συνεπάγεται, όμως, ότι αποδέκτες του έργου του ήταν οι άνθρωποι του δρόμου και οι μοδίστρες και ότι τα βιβλία του ανήκουν στη φτηνή, «λαϊκή λογοτεχνία» της εποχής του. Ο Rétif μπορεί να ισχυρίζεται ότι απευθύνεται στις φτωχότερες κοινωνικές ομάδες, συχνά όμως κατηγορήθηκε από αυτές ότι οι εκδόσεις του ήταν ακριβές και απρόσιτες.[145] Οι αναγνώστες του ανήκαν κυρίως στην αστική τάξη και την αριστοκρατία. Με ανάλογο τρόπο ο Ρήγας, αποτεινόμενος σε «αισθαντικές νέες και νέους», δηλαδή σε «αστούς» και «ευγενείς» της φαναριώτικης κοινωνίας και της ελληνικής Διασποράς, περιβάλλει με λογοτεχνικό ένδυμα τις ιδέες για την ισότητα, την αδελφοσύνη και την ελευθερία και το όραμα της κοινωνικής ευτυχίας μέσα στη σύγχρονη πραγματικότητα. Μέσα στην πραγματικότητα αυτή ο ρόλος της γυναίκας, όπως πιστεύει ο Rétif, είναι καθοριστικός για τη συγκρότηση μιας ευτυχισμένης οικογένειας,[146] άποψη που φαίνεται να ασπάζεται ο Ρήγας, όπως προϊδεάζει στον υπότιτλο αλλά και στο προλογικό του σημείωμα, προτάσσοντας το γυναικείο φύλο ως αποσκοπούμενο αναγνώστη του *Σχολείου*...

Η λέξη «σχολείον»,[147] που πρόταξε ο Ρήγας στον τίτλο της συλλογής, ταίριαξε στην πρόθεσή του να προσδώσει στα αισθηματικά διηγήματα μυητική και

143. COWARD, «Restif philosophe: the mantle of Voltaire», «Sources: the mantle of Rousseau», *The Philosophy of Restif de la Bretonne*, σ. 218-243, 356-384.

144. Για την παρουσία της λογοτεχνίας της ευαισθησίας στον Rétif, βλ. TRAHARD, «Rétif et l'amour», «La sensibilité esthétique de Rétif», *Les maîtres de la sensibilité française*, τ. 4, σ. 201-232, 233-256.

145. Βλ. σχετικά PIERRE TESTUD, «Culture populaire et création littéraire. Le cas de Rétif de la Bretonne», *Dix-huitième siècle* 18 (1986) 86-87.

146. COWARD, *ό.π.*, σ. 542-543.

147. Η ΕΛΕΝΗ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ στο δημοσίευμά της «*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Μια

διδακτική διάσταση και να υποδηλώσει τον αποδέκτη τους· όπως αναφέρει στον πρόλογο: «όλον το βιβλίον ενάγεται εις την νεανικήν ηλικίαν». Ταυτοχρόνως, φρονούσε ότι απέδιδε πιστά το πνεύμα του Rétif, στο συνολικό έργο του οποίου η έννοια «σχολείον» με τις συνδηλώσεις της «εκπαίδευσης» και της «μαθητείας» κατέχει κεντρική θέση και εκφράζει την απεριόριστη πίστη του στη δύναμη της αγωγής.[148] Η συλλογή *Les contemporaines*, ειδικότερα, δείχνει «όλους τους δρόμους για να ζήσει ένα ξευγάρι αρμονικά και ευτυχισμένα» και μπορούσε να χρησιμεύσει ως «εγχειρίδιο όλων των παντρεμένων ή εκείνων που ετοιμάζονται να συνάψουν γάμο».[149] Η ιδέα του διδακτικού εγχειριδίου εναρμονιζόταν με την αντίληψη της εποχής του Ρήγα για την ερωτική πεζογραφία ως μύηση στη γαμήλια ένωση, μια αντίληψη που όπως είδαμε, αφορά και το ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα. Η διαφορά όμως από αυτό ήταν ότι το *Σχολείον* μιλά για «συμβεβηκότα» από τον «παρόντα αιώνα».

Μολονότι ο Ρήγας δείχνει προσήλωση στο πνεύμα του Rétif, προβαίνει σε δραστικές επεμβάσεις στο κείμενο: βάζει ενδιάμεσους τίτλους «κεφαλαίων», παραλείπει τοπωνύμια και τα αναπληρώνει με την τοπιογραφική αναπαράσταση του Παρισιού, αναπτύσσει ορισμένα αποσπάσματα, παρέχει διευκρινίσεις στον αναγνώστη για τη μόδα, αντικαθιστά ξένα ονόματα με ελληνικά, πολλαπλασιάζει τις επιστολές που ανταλλάσσονται ανάμεσα στους ερωτευμένους. Η πιο χαρακτηριστική του επέμβαση αφορά την προσθήκη δεκατριών φαναριώτικων τραγουδιών, που επαυξάνουν την περιπάθεια του πρωτοτύπου και παρεμβάλλουν στην τριτοπρόσωπη αφήγηση το εξομολογητικό πρώτο αφηγηματικό ή λυρικό πρόσωπο. Ορισμένες από αυτές τις επεμβάσεις θα εκτεθούν εκτενέστερα σε άλλα σημεία της μελέτης.

απρόσμενη συνάντηση του Ρήγα με τον Μότσαρτ», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1 (1989) σ. 37-41, ειδικότερα στη σ. 40, υποστήριξε ότι ο Ρήγας ενδέχεται να δανείστηκε τον τίτλο από το λιμπρέτο της όπερας του Μότσαρτ *Così fan tutte, ossia La scuola degli amanti* που παιζόταν κατά το διάστημα της παραμονής του στη Βιέννη, όταν προετοίμαζε την έκδοση του έργου. Ωστόσο, από την αξιοποίηση του κατάστιχου του Ρήγα με κατάλογο των εξόδων του από το πρώτο του ταξίδι στη Βιέννη συνάγεται ότι οι μαρτυρημένες θεατρικές του εμπειρίες δεν συμπίπτουν χρονικά με τις παραστάσεις της όπερας του Μότσαρτ· δεν αποκλείεται, πάντως, να είδε στην αυστριακή πρωτεύουσα κάποια αφίσα της αγγελίας του έργου. Βλ., σχετικά, ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER, «Ο Ρήγας, η *Λάνασσα, Ο Δικηγόρος και ο Χωρικός*», *Ελληνικά* 53.1 (2003) 71-91, ειδικότερα σ. 72. Στο δημοσίευμα αυτό υποδεικνύονται, επίσης, ενδιαφέρουσες παραλληλίες ανάμεσα στις θεατρικές εμπειρίες του Ρήγα κατά την παραμονή του στη Βιέννη, τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις, και τις λογοτεχνικές ή/και μεταφραστικές του επιλογές (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, την αποδιδόμενη σε αυτόν μετάφραση του *Η δοκιμασμένη φιλία, Τα Ολύμπια*).

148. COWARD, *ό.π.*, σ. 553. Η λέξη «σχολείον» απαντά, άλλωστε, και στον τίτλο ενός αφηγήματος «L'école des pères».

149. GODENNE, *Histoire de la nouvelle française...*, σ. 191.

Το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* δεν γνώρισε δεύτερη έκδοση μολονότι, αν κρίνουμε από τις δύο χειρόγραφες μεταφράσεις του στα ρουμανικά, σημείωσε διάδοση στον φαναριώτικο χώρο.[150] Είναι, όμως, το μόνο έργο μέσα στο πλαίσιο της περιόδου που έπαιξε «πρωτεύοντα» ή «γενετικό» ρόλο,[151] συνέβαλε δηλαδή, και μάλιστα άμεσα, στην κινητικότητα του συστήματος έστω και αν αυτή περιορίστηκε στον στενό κύκλο του Ρήγα.

Τα εμφανέστερα σημάδια διαλόγου με το *Σχολείον*... εντοπίζονται στα πρώτα πρωτότυπα διηγήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε έντυπη μορφή, που περιέχονται στη συλλογή *Έρωτος αποτελέσματα* (Βιέννη 1792): αισθηματικό περιεχόμενο, προβολή του χαρακτήρα του επίκαιρου, ρεαλιστικές προθέσεις –επιγράφονται «Ιστορίες»– παρουσία πολλών παρεμβαλλόμενων στιχουργημάτων, που μάλιστα δηλώνονται στον τίτλο: *Έρωτος αποτελέσματα ήτοι Ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια.* Ενδοκειμενικές ενδείξεις, όπως η εμφάνιση ενός νεαρού Κωνσταντινουπολίτη να εντρυφά σε γαλλικά ρομάντσα (πρώτη «Ιστορία») και η δήλωση του αφηγητή μιας ένθετης διήγησης (τρίτη «Ιστορία») ότι το πρότυπό της είναι γαλλικό, υποδεικνύουν μια χαλαρότερη συνέχιση της διακειμενικής παρουσίας της γαλλικής λογοτεχνίας. Οι τρεις αισθηματικές νουβέλες τοποθετούν επίσης τη δράση τους σε αστικό χώρο, στην ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: στο Φανάρι και το κοσμοπολίτικο Σταυροδρόμι της Κωνσταντινούπολης, στην Πολτάβα της Ουκρανίας, τόπο πρόσκαιρης διαμονής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του Φιραρή κατά τη φυγή του από τη Μολδαβία το 1786.

Στην προσφώνηση της συλλογής τονίζεται εμφατικά η ιδεολογία που υπηρετούν οι ερωτικές ιστορίες: η πίστη στον ιερό θεσμό του γάμου. Ο έρωτας, όμως, μπορεί να προσφέρει «θυσία στους γαμήλιους θεούς» κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις: να μην υφίστανται κοινωνικές διαφορές («Ιστορία πρώτη, ήτις περιέχει τον σφοδρόν έρωτα ενός νέου Κωνσταντινουπολίτου» – καταλήγει σε αίσιο τέλος)· τα αισθήματα να είναι αμοιβαία και να μην υπάρχουν διαφορές θρησκεύματος («Ιστορία δευτέρα, έρωτας ελεεινός ενός κερκυραίου δραγουμάνου τού της Βενετίας πρέσβεως εν Κωνσταντινουπόλει» – με τραγική έκβαση)· να υπάρχει πίστη και αφοσίωση, έστω και αν οι συνθήκες επιβάλλουν την πρόσκαιρη απομάκρυνση, και να αποφεύγονται οι ξένοι πειρασμοί («Ιστορία τρίτη, περιέχουσα διάφορα ερωτικά περιστατικά τινός Ζαγοραίου ευγενούς» – με αβέβαιη έκβαση).

150. Βλ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ρήγας*, σ. 132.

151. Για την αντίθεση ανάμεσα σε «πρωτεύοντα» («primary») και «δευτερεύοντα» («secondary») στοιχεία, ανάμεσα δηλαδή σε νεωτερισμό και συντήρηση, βλ. ITAMAR EVEN-ZOHAR, «Polysystem Theory», *Poetics Today* 11.1 (1990) 20-22.

Οι τρεις διαφορετικές εκδοχές με τις οποίες κλείνουν τα διηγήματα δείχνουν την απόσταση που τα χωρίζει από τη μοναδική, αίσια κατάληξη του ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος. Η αληθοφάνεια μέσα από την πιστή τοπογραφική πληροφόρηση, η απόρριψη της περιπέτειας, η απουσία του παράγοντα «τύχη»[152] καθιστούν την απόσταση μεγαλύτερη. Είναι, επίσης, φανερό ότι τα διηγήματα αποπνέουν λιγότερη αισιοδοξία από τα διηγήματα του *Σχολείου...*, δίνουν συνεπώς μια πιο προσγειωμένη εικόνα για τη ζωή.[153]

Στη θεματική των δύο πρώτων διηγημάτων υπεισέρχονται οι ταξικές, κοινωνικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και αντιθέσεις της κοινωνίας του οθωμανικού χώρου και τα προβλήματα που ανέκυπταν από τη συμβίωση με «εξωμερίτες» προερχόμενους από διαφορετικές περιοχές, καθώς και από τον συγχρωτισμό με ετερόθρησκες ή ετερόδοξες κοινότητες.[154] Οι θρησκευτικές και πολιτισμικές αντιθέσεις του οθωμανικού πολυσυστήματος δεν έρχονται, βέβαια, για πρώτη φορά στο προσκήνιο· είχαν βρει αρκετά νωρίτερα διέξοδο στον αφηγηματικό λόγο, στην έμμετρη μυθιστορία της *Ιστορίας εβραιοπούλας της Μαρκάδας* και του ορθόδοξου Αρβανίτη Δήμου (Βενετία 1683, 1767, 1771, 1803), του αρμένιου Κωνσταντινουπολίτη Τσελεμπί Κουρμουτζιάν (1639-1695). Η δημοφιλής αυτή μυθιστορία σε αρμένιους, έλληνες και ρουμάνους αναγνώστες,[155] θα μπορούσε να εγγραφεί στα διακείμενα της δεύτερης «Ιστορίας» του *Έρωτος αποτελέσματα*, αλλά η κατάληξή της είναι αισιόδοξη. Η τρίτη, τέλος, «Ιστορία» της συλλογής απηχεί το συγκεχυμένο κλίμα που απέρρεε από την πολιτική αστάθεια των καιρών.

Τα *Έρωτος αποτελέσματα* δεν αναγράφουν στη σελίδα τίτλου το όνομα του συγγραφέα. Με αρκετή βεβαιότητα είναι πλέον αποδεκτό ότι πίσω από τα αρχικά Ι***Κ***, τα οποία υπογράφουν την αφιερωτική προσφώνηση, βρίσκεται ο Κύπριος Ιωάννης Καρατζάς (1767-1798),[156] που ανήκε και αυτός στον κύκλο

152. Ι*** Κ***, *Έρωτος αποτελέσματα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Mario Vitti, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993, σ. 26-27.

153. Τη σύγκριση του *Έρωτος αποτελέσματα* με το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* επιχειρεί ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Από τα *Έρωτος αποτελέσματα* του Ι. Καρατζά ως τον *Θέρσανδρο* του Ε. Φραγκούδη: στις απαρχές της νεοελληνικής και της νεότερης Κυπριακής πεζογραφίας», *Σημείο* 4 (1996) 115-136.

154. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, τ. Β2, σ. 365.

155. Βλ., σχετικά, ANDREI PIPPIDI, «L'Histoire de Marcada, ses versions et ses lecteurs», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 24 (1991) 27-37· ANNA DI BENEDETTO ZIMBONE, «Note critiche alla *Ιστορία εβραιοπούλας της Μαρκάδας*» στο: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμέλεια), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας/Origini della letteratura neogreca*, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Βενετία 1993, τ. 2, σ. 641-660

156. Την απόδοση της πατρότητας στον Ιωάννη Καρατζά υποστήριξε ο Ν. Βέης σε ανακοί-

του Ρήγα και βρήκε τον ίδιο μαρτυρικό δάνατο.[157] Είναι, ωστόσο, αρκετά πιθανή, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί σε ποιο βαθμό και με ποια ιδιότητα, η συμβολή του Αθανάσιου Ψαλίδα (1767-1829) στη δημοσίευση της συλλογής. Διαθέσιμα τεκμήρια πιστοποιούν ότι, όπως και ο Καρατζάς, διακινούσε και αυτός το έντυπο. Επιπλέον, ο Ψαλίδας είχε ζήσει στην Πολτάβα και στην Ουκρανία κατά το διάστημα 1785-1787, την εποχή δηλαδή της δράσης της τρίτης «Ιστορίας»·[158] λοιπόν, ενδέχεται, να υπήρξε αυτόπτης μάρτυς του κλίματος και της ατμόσφαιρας που επικρατούσε στην ακολουθία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και να κατέθεσε προφορικά ή γραπτά την εμπειρία του.[159]

Από τα λογοτεχνικά έντυπα που πρωτοδημοσιεύονται κατά τον 18ο αιώνα μόνο το *Αραβικόν μυθολογικόν* μπορεί να συναγωνιστεί σε εκδοτική επιτυχία τα *Έρωτος αποτελέσματα*. Η θεματική της συλλογής, σε συνδυασμό με τα ένθετα φαναριώτικα στιχουργήματα, εξασφάλισαν τη διάδοσή της έως και τα μέσα του 19ου αιώνα.

Στα χνάρια του *Έρωτος αποτελέσματα*, και ειδικότερα της πρώτης «Ιστορίας», όπως δείχνει και ο τίτλος, βαδίζει η αποσπασματικά σωζόμενη σε χειρόγραφο νουβέλα *Ιστορία ερωτική ήτοι Έρωτας σφοδρός ενός νέου Κωνσταντινουπολίτου ο οποίος εγίνη εν ταύτη τη βασιλίδι των πόλεων εν τω παρόντι αιώνι* (1793):[160] τόπος δράσης η οθωμανική πρωτεύουσα, η Κωνσταντινούπολη, υπόθεση ερωτική, έλξη του πρωταγωνιστή από τα «γαλλικά ρομάντσα», παρέμ-

---

νωσή του στην Ακαδημία Αθηνών στις 30.04.1942· βλ., σχετικά, Ν. ΒΕΗΣ, «Η συλλογή διηγημάτων "Έρωτος αποτελέσματα" και ο συγγραφεύς αυτών Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος», *Byzantinschen Neogrechischen Jahrbücher* 20(1970) 349-366· η πατρότητα στον Καρατζά κατακυρώθηκε από τον Η. EIDENEIER, «Ο συγγραφέας του "Έρωτος αποτελέσματα"», *Θησαυρίσματα* 24 (1994) 282-285.

157. Τα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία συγκεντρώνονται από τον ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Από τα *Έρωτος αποτελέσματα*...», *ό.π.*

158. Για μια συζήτηση των απόψεων που προσγράφουν τη συλλογή στον Ιωάννη Καρατζά και στον Αθανάσιο Ψαλίδα, βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας. Τα αποτελέσματα μιας πιθανής συνεργασίας», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1998/9) 265-271, όπου και βιβλιογραφία.

159. Ο ΜΙΛΤΟΣ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ διατυπώνει την εικασία ότι το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* μπορεί να εκληφθεί ως μεταβατικό στάδιο μεταξύ, διαλογικού, προφορικού πολιτισμού και οπτικού αναγνωστικού· βλ., σχετικά, «*... με την ανάγνωσιν ενός τοιούτου ακούσματος*. Πρόδρομες παρατηρήσεις για την ανάγνωση και το βιβλίο των Φώτων», στο: *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο (15ος-19ος αι.)*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου (Δελφοί, 2001), Κότινος, Αθήνα 2004, σ. 413. Η ίδια εικασία θα μπορούσε να διατυπωθεί και για τα απότοκα αφηγήματα.

160. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Ένα αισθηματικό αφήγημα του 1793» στο: ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμέλεια), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σ. 315-343. Φωτοτυπία του χειρογράφου είχα την τύχη να συμβουλευτώ χάρη στις φροντίδες του αείμνηστου Δημήτριου Ι. Πολέμη.

βλητα στιχουργήματα, αίσια έκβαση. Η δράση της νουβέλας είναι ιδιαίτερα χαλαρή και ατελής· μοναδική απειλή για την ευτυχισμένη κατάληξη της ερωτικής ιστορίας αποτελεί ένα σχεδιαζόμενο συνοικέσιο, το οποίο, όμως, ματαιώνεται γρήγορα. Η αφήγηση περιορίζεται στην απεικόνιση μιας αισθηματικής εμπειρίας που ολοκληρώνεται απρόσκοπτα, καθώς δεν υφίστανται ταξικές διαφορές και αυταρχικές οικογενειακές παρεμβάσεις.

Σύμφωνα με τις ενδείξεις, πρόκειται για νεανική συγγραφική επίδοση του Γεώργιου Λαπάτη (†1799), γραμματικού του δραγουμάνου του στόλου Κωστάκη Χαντζερή. Το γεγονός ότι το κείμενο διασώθηκε σε μεταγενέστερο χειρόγραφο του 1806 αντιγραμμένο από κάποιον «φιλογενή» Ιωάννη, ο οποίος δηλώνει κάτω από τον τίτλο ότι αποσκοπεί «προς ηδονήν των ευγενών νέων και μίμησιν», προσφέρει μια ένδειξη ότι το νεανικό σύνθεμα γνώρισε κάποια χειρόγραφη κυκλοφορία.

3.2. Το «νοσηρό είδος»

Η σύζευξη μελαγχολίας, αρετής, αγάπης, συναισθημάτων που προσιδιάζουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, η έμφαση στο ηθικό καθήκον και η προφύλαξη από ολισθήματα, η συμφιλίωση του ορθού λόγου με τη θρησκεία είναι οι άξονες μιας ρηχής φιλοσοφίας που διατρέχει την τάση του «νοσηρού συναισθηματισμού» στη γαλλική πεζογραφία από τη δεκαετία του 1730 έως το τέλος του 18ου αιώνα. [161] Δύο αντιπροσωπευτικά αφηγήματα του «νοσηρού είδους» μεταφέρονται στα ελληνικά μέσα στην προεπαναστατική εικοσαετία.

Χειρόγραφο του 1805 προερχόμενο από τον φαναριώτικο χώρο διασώζει το πλήρες κείμενο της αισθηματικής νουβέλας *Mémoires du comte de Comminge* (1735) της Mme de Tencin (1682-1749), μητέρας του Jean Le Rond D'Alembert.[162] Το γαλλικό κείμενο –που τοποθετείται στις απαρχές του «νοσηρού είδους»– γνώρισε σταθερή διάδοση σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα: στο διάστημα των εβδομήντα χρόνων που παρεμβλήθηκαν ανάμεσα στην πρώτη του έκδοση και στην ελληνική, ανώνυμη, μεταφορά του, είχε σημειώσει δώδεκα επανεκδόσεις και είχε μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες. Σημαντική για τη διάδοση του έργου υπήρξε η συμβολή του Baculard d'Arnaud, θεωρητικού και βασικού εκπροσώπου του «νοσηρού είδους»,[163] ο οποίος διασκεύασε τη νουβέλα για το θέατρο (1764) και την αναδημοσίευε σταθερά μαζί με άλλα δικά του κείμενα ή κείμενα άλλων.

161. COULET, *Le roman jusqu' à la Révolution*, σ. 434-435.

162. Βλ., σχετικά, STESSI ATHINI, «Une traduction manuscrite en grec moderne: *L'histoire du comte de Comminge et d'Adélaïde*», *Σύγκριση/Comparaison* 12 (2001) 88-96.

163. Είναι, μάλιστα, ενδιαφέρον ότι ο ορισμός του «νοσηρού είδους» κατατίθεται στον πρόλογο («Discours préliminaire») μιας έκδοσης του *Les amants malheureux ou Le comte du*

Ο τίτλος *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ και της Αδελαΐδας*, που εμφανίζεται στην πρώτη σελίδα του χειρογράφου, παραπέμπει στη γενεαλογία του ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος, ενώ με την προσθήκη του «ιστορία», υποδηλώνει τις συγγένειες και με τη ρεαλιστικότερη αισθηματική νουβέλα, κατά την παράδοση του *Σχολείου*... Ο τίτλος όμως *Οι δυστυχείς ερασταί ή Ο κόντες του Κομένζ*, που παραδίδεται στο δεύτερο φύλλο του χειρογράφου –και αποδίδει μάλλον τον τίτλο της θεατρικής διασκευής *Les amants malheureux*–, προετοιμάζει για την τραγική έκβαση της πλοκής. Πράγματι, η Αδελαΐδα πεθαίνει και ο Κομένζ καταλήγει σε μοναστήρι. Ωστόσο, αυτή τη φορά, οι παράγοντες που αντιμάχονται την ένωση των ερωτευμένων δεν συνδέονται με τις κοινωνικές ανισότητες, αλλά οφείλονται σε παλαιές αντιδικίες για κληρονομικά δικαιώματα ανάμεσα σε συγγενείς αριστοκρατικούς οίκους της περιοχής των Πυρηναίων στις αρχές του 18ου αιώνα. Το βάρος της ευθύνης πέφτει στην πατριαρχική οικογένεια, στον αυταρχικό πατέρα και στον τυραννικό σύζυγο. Η τραγική κατάληξη θέτει σε έλεγχο τις προκαταλήψεις και συμβάσεις μιας κοινωνίας που δίνει προτεραιότητα στο χρήμα και στους τίτλους ευγενείας και όχι στο συναίσθημα και στην ευτυχία των απογόνων της.

Μέσα από το πρόσωπο του Κομένζ διοχετεύεται μια κριτική κατά του προτύπου του νεαρού αριστοκράτη: ο πρωταγωνιστής με την ευγενή καταγωγή, προοριζόμενος για υψηλά κατορθώματα, καταντά να γίνει ένας αφανής μοναχός και ένας «δυστυχής εραστής», αφού πρώτα ρίξει στη φωτιά τους οικογενειακούς τίτλους κληρονομιάς και οδηγήσει στην απόγνωση την Αδελαΐδα, λόγω συναισθηματικής ανικανότητας και άστοχων χειρισμών. Ο Κομένζ, αφηγούμενος τη δυστυχισμένη ζωή του ύστερα από τον πρόωρο θάνατο της αγαπημένης του, γίνεται ο ίδιος κριτής του εαυτού του, αλλά και του περιβάλλοντος που τον εξέθρεψε. Από αυτή την αισθηματική εξομολόγηση, που διατυπώνεται από μια ανδρική φωνή, αλλά γράφτηκε από μια γυναίκα μυθιστοριογράφο, η σύγχρονή μας κριτική βλέπει τη συνειδησιακή δοκιμασία ενός αδύναμου εραστή και ένα γυναικείο «κατηγορώ» κατά του ανδρικού προτύπου.[164]

Ο πεσιμισμός, η μελοδραματική διάθεση και ο εξομολογητικός τόνος της πρωτοπρόσωπης αφήγησης είναι τα κυρίαρχα γνωρίσματα της νουβέλας της Mme de Tencin. Τη νοσηρή της ατμόσφαιρα φορτίζει ακόμη περισσότερο η

Comminge (La Haye-Paris, 1765), που είχε επιμεληθεί ο Baculard d'Arnaud. Πρβλ., ALEXANDER MINSKI, *Le préromantisme*, Paris, Armand Colin, 1998, σ. 238-240.

164. NANCY K. MILLER, «Le roman-mémoires: genres croisés», στο: DENIS HOLIER (επιμέλεια), *De la littérature française*, Paris, Bordas, 1993, σ. 418-424· βλ., επίσης, HENRI COULET, «Expérience sociale et imagination dans les romans de Mme de Tencin», *Cahiers de l'Association internationale des études françaises* 46 (1994) 31-51.

προσθήκη στο τέλος του αφηγήματος έμμετρης επιστολής του κόντε δε Κομένζ προς τη μητέρα του· η «ηρωίδα» αυτή, η οποία συνόδευε συχνά τη νουβέλα στις μεταγενέστερες εκδόσεις της,[165] δεν αποτελεί σύνθεση ούτε της Mme de Tencin ούτε του Baculard d'Arnaud, αλλά του ποιητή και πεζογράφου Claude -Joseph Dorat (1734-1780), ο οποίος τη συνέθεσε το 1765.[166]

Η θεματική και τα ιδεολογικά μηνύματα της νουβέλας είναι ενδεχόμενο να εκφράζουν και ορισμένες συναισθηματικές ή κοινωνικές ανησυχίες που αναφύονται στο περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Οι εναλλαγές των φαναριώτικων οικογενειών στην εξουσία και οι συνέπειες στο οικογενειακό περιβάλλον από τις ανατροπές και ανακατατάξεις, οι κλειστοί γάμοι προκειμένου να διασφαλιστούν τα συμφέροντα και η νομή των αξιωμάτων, οι μηχανορραφίες και οι δοσοληψίες ίσως να υπέθαλπαν κάποτε το έδαφος για ανάλογες αποτυχημένες ερωτικές ιστορίες.[167] Η *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ* θα μπορούσε να προσφέρει ένα παράδειγμα προς αποφυγήν, αρκετά διδακτικό για όσους έχουν επιδίωξη την κοινωνική και ατομική ευτυχία. Επίσης, η «φεμινιστική» οπτική ενός γαλλικού κειμένου του 1735 μπορεί να έχει κάποιο βάρος μέσα στα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα του φαναριώτικου χώρου στις αρχές του 19ου αιώνα, καθώς οι μαρτυρίες για την παρουσία των γυναικών στην πνευματική ζωή είχαν αρχίσει να πυκνώνουν από τον προηγούμενο αιώνα.[168] Βάσιμες

---

165. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η εκδοτική ιστορία του *Mémoires du comte de Comminge* είναι αρκετά περίπλοκη. Από το 1764 κ.ε. δημοσιευόταν συχνά μαζί με τη θεατρική διασκευή του Baculard d'Arnaud και την «ηρωίδα» του Dorat χωρίς υπόδειξη της πατρότητας, με εισαγωγικά κείμενα-προσθήκες γύρω από τη νουβέλα και με άλλα κείμενα του Baculard d'Arnaud. Βλ., σχετικά, MME DE TENCIN, *Mémoires du comte de Comminge*, εισαγωγή - επιμέλεια: Jean Decottignies, Lille, Faculté des Lettres de Lille, 1969, σ. 119-134.

166. «Lettre du Comte de Comminge à sa mère». Είναι το δεύτερο δείγμα μεταφραστικής παρουσίας των «ηρωίδων» του Dorat που εντοπίζεται. Ένα άλλο δείγμα του ίδιου συγγραφέα, η «Επιστολή της Αμερικανίδας Ζεηλάς προς τον γάλλον Βαλκούρ, τον παραιτήσαντα αυτήν εραστήν» δημοσιεύεται στα *Διάφορα ηδικά και αστεία στιχουργήματα* του Ζήση Δαούτη το 1818· για τον εντοπισμό του πρωτοτύπου, βλ. ΑΝΤΕΙΑ ΦΡΑΝΤΖΗ, «Δύο αταύτιστα έργα στην Ανθολογία του Ζήση Δαούτη», *Ο Ερανιστής* 15 (1978-1979) 261-264.

167. Για μια συνθετική παρουσίαση της φαναριώτικης κοινωνίας, βλ. SOCRATE ZERVOS, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique* (1666-1821), διδακτορική διατριβή, Paris, EHESS, 1990· επίσης, ΔΗΜ. ΣΠΑΘΗΣ, «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα», *Γεώργιος Ν. Σούτσος, Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος. Κωμωδία συντεθείσα εν έτει ,αιπε': 1785*, Αθήνα, Κέδρος, 1995, σ. 209-429. Ενδιαφέρουσες πτυχές της φαναριώτικης κοινωνίας δίγονται συνοπτικά από την CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «La satire sociale-politique dans la littérature dramatique en langue grecque des Principautés (1774-1830)», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 15 (1977) 75-92.

168. Βλ. ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ, «Το έργο της Ευανθίας Καΐρη στο πλαίσιο της γυναικείας πνευμα-

μάλιστα υποθέσεις φέρουν μια Φαναριώτισσα, τη μαντάμ Τυανίτη (†1797) να έχει οργανώσει στην Κωνσταντινούπολη έναν χώρο κοινωνικής συγκέντρωσης που θυμίζει γαλλικό σαλόνι, στο οποίο, όπως τουλάχιστον θα υποδείκνυε το παράδειγμα των γαλλίδων salonnières –αξίζει να σημειωθεί ότι η Mme de Tencin διατηρούσε ένα από τα πιο πολυσύχναστα παρισινά σαλόνια[169]–, η γυναίκα κρατούσε τον ρόλο της πνευματικής μητέρας.[170] Οι νέοι, επίσης, δείχνουν τάσεις χειραφέτησης και δέχονται γι' αυτό έντονες επικρίσεις από τον ηθολόγο ποιητή Αλέξανδρου Κάλφογλου (1725-1795) γύρω στα 1795 (είναι χαρακτηριστικός ο στίχος του: «ούτε πίστιν εις τα θεία, ούτε σέβας εις γονείς»[171]). Η γυναίκα ως αποδέκτης της ανάγνωσης, δίπλα στον άνδρα είχε, όπως είδαμε, κάνει την εμφάνισή της στον πρόλογο του *Σχολείου...* (1790). Εξάλλου, δέκα χρόνια ύστερα από τη χρονολογία που φέρει το χειρόγραφο της *Ιστορίας του Κόντε δε Κομένζ*, ο Αδριανουπολίτης Στέφανος Καραθεοδωρής θα διατυπώσει με σαφήνεια το αίτημα της γυναικείας γραφής και του γυναικείου αναγνώσματος στον πρόλογο των *Ειδυλλίων* το 1816, στο τέλος των οποίων, όπως είδαμε, προσθέτει ένα κείμενο που υμνεί το γυναικείο φύλο: τη μετάφραση σε πεζό του ποιήματος του Friedrich Schiller «Ωδή περί του αξιώματος των γυναικών». Ο Καραθεοδωρής, φανερά επηρεασμένος από τις απόψεις φυσιοκρατών και των οπαδών της λογοτεχνίας της ευαισθησίας,[172] και, φυσικά, του Schiller για τον πρωταρχικό ρόλο του συναισθήματος στην αγωγή του ανθρώπου,[173]

τικής δημιουργίας της εποχής της», στο: ΔΗΜ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ (επιμέλεια), *Ευανθία Καΐρη. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της, 1799-1999*, Πρακτικά Συμποσίου (Άνδρος, 4.9.1999), *Ανδριακά Χρονικά* 31, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 2000, σ. 27-44.

169. Βλ. αναλυτικά MADAME DE TENCIN, *ό.π.*, σ. 13-155· βλ., επίσης, τη νεότερη έκδοση MME DE TENCIN, *Mémoires du Comte de Comminge*, εισαγωγή: Michel Delon, Paris, Desjonquères, 1996.

170. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Η μαντάμ Τυανίτη», *Των Φώτων Β΄. Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, MIET, 1999, σ. 101-142.

171. «Ηθική Στιχουργία» (1794) στο: *Επιστολαί Γ. Π. Κρέμου* και *Ηθική στιχουργία Α. Κ. Βυζαντίου*, Λειψία 1870, στ. 550.

172. Βλ. TRAHARD, «Bernardin de Saint-Pierre et la Sensibilité», *Les maîtres de la sensibilité française*, τ. 4, σ. 103, 115-117.

173. Τις θέσεις αυτές ανέπτυξε ο SCHILLER σε μια σειρά επιστολών που δημοσιεύτηκαν από το 1795 κ.ε. στο περιοδικό *Horen* του Goethe κάτω από τον γενικό τίτλο «Über die ästhetische Erziehung des Menschen». Είναι χαρακτηριστικό το μότο της πρώτης επιστολής, αντλημένο από το *Nouvelle Héloïse* του Rousseau: «Si c'est la raison, qui fait l'homme c'est le sentiment qui le conduit». Για τη συμβολή των αισθητικών θέσεων του Schiller στις λογοτεχνικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις του 18ου αι., βλ. DOROTHEA E. VON MÜCKE, «The Aesthetic Education of Mankind», *Virtue and the Veil of Illusion. Generic Innovation and the Pedagogical Project in Eighteenth-Century Literature*, Stanford, Stanford University Press, 1991, σ. 191-206. Πρβλ.

υπερασπίζεται ένθερμα τη διάδοση στις γυναίκες μυθιστορημάτων αισθηματικών και όχι φιλοσοφικών (υπαινιγμός που μάλλον αφορά τον *Αγάθωνα* του Κούμα):[174]

> Το κατ' εμέ, διά την φιλομάθειαν των ημετέρων εναρέτων γυναικών, διά τας συχνάς εορτάς και διά το έγκλειστον της διαγωγής των, στοχάζομαι εύκολον την εισαγωγήν της αναγνώσεως μεταξύ αυτών· αλλά, πάλιν το λέγω, εις τούτο χρειάζονται τερπνά μυθιστορικά ουχί ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ, αλλ' αισθηματικά [...], μυθιστορικά γραμμένα μάλιστα από γυναίκας, διά να συμφωνεί ο χαρακτήρ της αισθήσεως και του συλλογίζεσθαι.[175]

Στο γυναικείο κοινό, άλλωστε, δείχνουν να προσβλέπουν οι ξενόγλωσσοι βιβλιοκατάλογοι που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* (1817) προτείνοντας, ανάμεσα στα άλλα, κείμενα όπως η *Bibliothèque des Dames* και το *Recueil de contes en prose, composé de pièces jolies tirées des meilleurs auteurs, sav. D'Arnaud, Barthélemy, Florian, Genlis, Marmontel, Rousseau...*[176] Τη διάδοση του μυθοπλαστικού πεζού λόγου ανάμεσα στο γυναικείο κοινό έρχεται να προβάλει ως πειστήριο της συντελεσθείσας πολιτισμικής αναγέννησης κατά τις αρχές του 19ου αιώνα και ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός στα *Cours de littérature grecque moderne* (Γενεύη 1827), που απευθύνονται στους φιλελληνικούς κύκλους της Γενεύης:

> Είναι δυνατόν οι ελληνίδες γυναίκες να είναι οι μόνες που δεν γεύονται αυτές τις ημι-αληθοφανείς μυθοπλασίες, αυτά τα φανταστικά αναγνώσματα, τόσο κατάλληλα στο να μεταδίδουν τη γοητεία τους σε μια τόσο απομονωμένη ζωή όπως είναι συνήθως η δική τους; Όχι, βέβαια.[177]

Η εκπρόθεσμη, λοιπόν, εκ πρώτης όψεως εμφάνιση της *Ιστορίας του κόντε δε Κομένζ* το 1805, εβδομήντα χρόνια ύστερα από την πρώτη δημοσίευση του γαλλικού πρωτοτύπου, ενδέχεται να συναντά ανταπόκριση στις αναγνωστικές ζυμώσεις του αρχόμενου 19ου αιώνα. Το γεγονός ότι η νουβέλα διακινήθηκε αποκλειστικά μέσα από το κύκλωμα του χειρογράφου, λειτούργησε δηλαδή ως «κινητό χειρόγραφο»,[178] το οποίο όμως, στο περιορισμένο αυτό πλαίσιο, είχε

την ελληνική έκδοση των επιστολών, ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΣΙΛΛΕΡ, *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*, μετάφραση - εισαγωγή - σχολιασμός: Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, Αθήνα, Οδυσσέας, 1990.

174. Ο Κούμας υποστήριξε ότι ο *Αγάθων* «θέλει ωφελήσειν [...] και τέρψειν τους εντυγχάνοντας μάλιστα δε εκ των ομογενών μας, τους εν Βυζαντίω ευγενείς και επιφανείς και τας επισημοτέρας δεσποίνας», Πρόλογος, σ. ιγ'.

175. Τη θέση της γυναίκας κατά την περίοδο του διαφωτισμού διερευνά ο PASCHALIS M. KITROMILIDIS, «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1 (1983) 39-61.

176. «Ειδήσεις περί γαλλικών βιβλίων», *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1817) 259-260, 281-284.

177. Βλ. *Cours...*, σ. 139.

178. Βλ. FRANÇOIS MOREAU, «La plume et le plomb», *De bonne main. La communication*

μια σταθερή επιτυχία, πιστοποιεί μία δεύτερη, μεταγενέστερη, χειρόγραφη παραλλαγή, προερχόμενη και αυτή από τον φαναριώτικο χώρο, καθώς και η ρουμανική μετάφραση του κειμένου,[179] υποδεικνύοντας τις λεπτές ισορροπίες στις οποίες στηριζόταν η διάδοση του πεζού μυθοπλαστικού λόγου.

Αρκετά κοινά στοιχεία με την *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ* –ηθικό και κοινωνικό ολίσθημα, νοσηρή ατμόσφαιρα, δραματική κατάληξη, μελοδραματικός τόνος και πεσιμισμός– διακρίνουν τη νουβέλα *Άννα Βηλ* που δημοσιεύεται στη Βενετία το 1816. Συγγένεια αναμενόμενη, καθώς πρόκειται για κείμενο του Baculard d'Arnaud (1718-1805), του συγγραφέα δηλαδή που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις τύχες της νουβέλας της Mme de Tencin. Το κείμενο αφετηρίας, το *Anne Bell, histoire anglaise* είχε δημοσιευτεί αυτοτελώς το 1769, και, ακολούθως, συμπεριλήφθηκε στον δεύτερο τόμο της συλλογής *Les épreuves du sentiment* (1772 κ.ε.)· δημοσιεύτηκε, όμως, και σε σύμμεικτο τόμο μαζί με τη θεατρική διασκευή *Les amants malheureux*, το *Mémoires du comte de Comminge*, και άλλα κείμενα του Baculard d'Arnaud ή άλλων που είχαν γραφτεί γύρω από τη νουβέλα της Mme de Tencin.[180]

Στην *Άννα Βηλ* η ταξική διαφορά ανάμεσα στους ερωτευμένους δίνει την αφορμή για να στηθεί μια μελοδραματική, σύγχρονη κοινωνική ιστορία, όπου η πατρική αυταρχικότητα, η εκδικητικότητα της αμείλικτης ξαδέρφης, η προγαμιαία σεξουαλική συνεύρεση, η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη και ο γάμος χωρίς την πατρική συναίνεση οδηγούν το ζευγάρι στη δυστυχία και στον θάνατο. Ο Baculard d'Arnaud, το δεύτερο όνομα στον χώρο του γαλλικού διηγήματος (τα πρωτεία κρατούσε ο Marmontel), αξιοποιώντας την παράδοση της νουβέλας της Mme de Tencin, αλλά και του αισθηματικού μυθιστορήματος του Samuel Richardson[181] –τις οφειλές του σε αυτόν υποδηλώνει το αγγλικό σκηνικό στο οποίο τοποθετείται η δράση και εμφαίνεται στον υπότιτλο– επιχειρεί μέσα από μια ιστορία που την προβάλλει ως αυθεντική να αγγίξει την ευαισθησία του αναγνώστη, να μιλήσει στην καρδιά του.[182]

---

manuscrite au XVIIIème siècle, Paris - Universitas - Oxford, Voltaire Foundation, 1993, σ. 5-16.

179. Πρόκειται για το χφ. 1343 της Ρουμανικής Ακαδημίας. Για τις ελληνικές και ρουμανικές τύχες του μυθιστορήματος, βλ. MEDEA FREIBERG, «Un roman sentimental français du XVIIIe siècle dans les principautés danubiennes», *Synthésis* 2 (1975) 125-133.

180. Ένα τέτοιο αντίτυπο (La Haye 1778) υπάρχει στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος και φέρει τη σφραγίδα της συλλογής του ομογενούς της Βιέννης Κωνσταντίνου Μπέλιου.

181. Βλ. SERGE SOUPEL, «Richardson as a Source for Baculard d'Arnaud's Novelle», *Revue de Littérature Comparée* 67 (1993) 207-217.

182. Βλ. GODENNE, *Histoire de la nouvelle française...*, σ. 188. Ο Baculard ισχυριζόταν ότι αντλούσε τις υποθέσεις των διηγημάτων του από την επικαιρότητα των εφημερίδων.

Ωστόσο, η ελληνική έκδοση της αισθηματικής αυτής νουβέλας προοριζόταν για ένα διαφορετικό κοινό από αυτό που είχε κατά νου ο Baculard d'Arnaud. Η *Άννα Βηλ* δημοσιεύεται στο παράρτημα ηθοπλαστικών διηγημάτων που απευθύνονται «εις τους παίδας» με σκοπό να ενδυναμώσουν τη θρησκευτική τους πίστη, την υπακοή στους γονείς και τον σεβασμό προς την πολιτεία. Η παράδοξη αυτή επιλογή φαίνεται, εντέλει, ότι προβλημάτισε τους συντελεστές της έκδοσης, τον μεταφραστή Κωνσταντίνο Οικονόμο εκ Καβαΐας και τον επιμελητή Σπυρίδωνα Βλαντή, οι οποίοι κατέφυγαν σε διάφορα τεχνάσματα «χειραγώγησης» του τολμηρού σε περιεχόμενο κειμένου, στα οποία θα γίνει αναφορά σε άλλο σημείο της παρούσας μελέτης. Οι ενδεχόμενες ενστάσεις που προκάλεσε το εκδοτικό τους εγχείρημα δεν μπορούν παρά να συναριθμηθούν στους λόγους που οδήγησαν και σε αυτοτελή έκδοση της νουβέλας, χωρίς τοποχρονολογία. Έτσι τουλάχιστον, θα μπορούσε να αγγίξει την ευαισθησία του ενήλικου κοινού, για το οποίο την προόριζε ο συγγραφέας της.

3.3. Τα «ηθικά διηγήματα» του Marmontel

Τα σύντομα αφηγήματα (σε έκταση νουβέλας) του Jean-François Marmontel (1723-1799), που από το 1755 άρχισαν να δημοσιεύονται στο ευρείας κυκλοφορίας περιοδικό *Mercure de France* –οι πρώτες συλλογές σε τόμους εμφανίζονται κατά τη δεκαετία του 1760[183]– γνώρισαν έως το 1830 πλουσιότατη τύχη στη γαλλική γραμματεία·[184] μεταφράστηκαν σε ευρωπαϊκές και σλαβικές γλώσσες και διασκευάστηκαν, επίσης, για το θέατρο. Ο συγγραφέας τούς προσέδωσε τον χαρακτηρισμό «ηθικό παραμύθι» («conte moral») –στα ελληνικά μεταφέρθηκε ως «ηθικό διήγημα»– προκειμένου να καταστήσει σαφείς τις προδιαγραφές του είδους: αφενός, έμφαση στην ηθογραφική και ηθοπλαστική διάσταση,[185] μέσα από τη σκιαγράφηση ανθρώπινων τύπων και την έκθεση των κινήτρων και των συναισθημάτων που υπαγορεύουν τις πράξεις τους, αλλά και την παρουσίαση συμπεριφορών προς μίμησιν ή αποφυγήν· αφετέρου, μανιχαϊστική αντίληψη για την κοινωνία και την ηθική: ο κόσμος χωρίζεται σε καλούς και κακούς, η κακία τιμωρείται και η αρετή αμείβεται. Παράλληλα, όμως, το «ηθικό παραμύθι» –γνήσιο προϊόν του Διαφωτισμού– διαποτίζεται από αισιοδοξία και πίστη στη δύναμη της αγωγής και, γενικότερα, στην ιδέα της προόδου: η αρετή δεν είναι έμφυ-

183. *Contes moraux* (1761), *Nouveaux contes moraux* (1765).

184. Έχουν καταγραφεί 110 γαλλικές εκδόσεις· βλ. GODENNE, *Histoire de la nouvelle française...*, σ. 175, υποσ. 22.

185. ANGUS MARTIN, «The Origins of the *Contes moraux*: Marmontel and other Authors of Short Fiction in the *Mercure de France* (1750-1761)», *Studies on Voltaire* 171 (1977) 197-210.

τη, αλλά καλλιεργείται, υπάρχει πάντα η δυνατότητα μεταμέλειας και βελτίωσης της ατομικής συμπεριφοράς, η οποία και μόνο μπορεί να οδηγήσει στην προσωπική ευτυχία. Η έμφαση, μάλιστα, που αποδίδεται στην καλή συμπεριφορά του ατόμου εγγράφεται μέσα σε μια οπτική συλλογικότητας και απορρέει από την πεποίθηση ότι από την ατομική στάση εξαρτάται η βελτίωση των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών μιας χώρας.[186] Ταυτόχρονα, ως γνήσιο προϊόν των νεοκλασικών αισθητικών απόψεων του Marmontel, που πρεσβεύουν ότι η τέχνη αποτελεί μίμηση της «ωραίας φύσης» («belle nature»),[187] το «ηδικό παραμύθι» αποφεύγει την απεικόνιση ακραίων ή δυσάρεστων κοινωνικών καταστάσεων, την κυνικότητα, αλλά και τη χρήση της λαϊκής γλώσσας στον διάλογο.[188] Η ενότητα της πλοκής, ο δραματικός χαρακτήρας, η εκτεταμένη χρήση του διαλόγου σε ευθύ λόγο, η αποφυγή της περιπέτειας, η αληθοφάνεια[189] συγκαταλέγονται στα αφηγηματικά προτερήματα του ιδιότυπου αυτού είδους και, αναμφίβολα, η διείσδυσή του στη νεοελληνική γραμματεία συνεπάγεται μια ανανέωση.

Η ελληνική ανταπόκριση εκδηλώνεται με απόσταση είκοσι πέντε περίπου χρόνων ύστερα από τη συγκρότηση και τη δημοσίευση της πρώτης γαλλικής συλλογής, αλλά έχει διάρκεια. Οι επιλογές τείνουν περισσότερο σε θέματα αισθηματικού περιεχομένου (με σύγχρονο, ειδυλλιακό ή αρχαιότροπο χωροχρόνο) –που θα με απασχολήσουν εδώ–, αλλά δεν παραγνωρίζουν και άλλες (όχι αμιγώς αισθηματικές) όψεις της πεζογραφικής παραγωγής του Marmontel, στις οποίες θα γίνει αναφορά σε άλλη ενότητα.

Ιδιαίτερα προσφιλές, αν και συχνά προδομένο σε ό,τι αφορά τη μορφή του, στάθηκε το ειδυλλιακό-ποιμενικό αφήγημα «La bergère des Alpes».[190] Έμμετρη διασκευή του πεζού, στο γαλλικό πρωτότυπο, διηγήματος συμπεριλήφθηκε στον *Ηδικόν τρίποδα* του Ρήγα (Βιέννη 1797) και γνώρισε αξιοσημείωτη διάδοση μέσα από τη δεύτερη έκδοση του τόμου (Βούδα 1815), αλλά και σε αυτοτελή έκδοση (Πέστη 1811).[191] Σύμφωνα, επίσης, με διαθέσιμη μαρτυρία, στο

186. JOHN RENWICK, *Marmontel, Voltaire and the «Bélisaire» affair*, *Studies on Voltaire* 121 (1974) 35-58.

187. MICHEL CARDY, «Prose Fiction», *The Literary Doctrines of Jean-François Marmontel*, *Studies on Voltaire* 210 (1982) 127-145.

188. EVE KATZ, «Marmontel and the Voice of Experience», *Studies on Voltaire* 76 (1970) 233-259.

189. GODENNE, *Histoire de la nouvelle française...*, σ. 173-179.

190. Προγενέστερη παραλλαγή της έμμετρης διασκευής του Ρήγα διασώζεται σε χειρόγραφο κώδικα που τον χρονολογούν στα τέλη του 18ου αιώνα. Βλ. Π. ΜΟΥΛΛΑΣ, «Μεταφράσεις και πρωτότυπα κείμενα από τον 18ο αι. (Περιγραφή ενός κώδικα)», *Ο Ερανιστής* 3 (1965) 215-217.

191. Έμμετρη θεατρική διασκευή της νουβέλας για την όπερα με τον τίτλο *La Bergère des*

τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου, όπου τυπώθηκε ο *Ηδικός τρίπους*, είχε σταλεί στα τέλη της δεκαετίας του 1790 ένα χειρόγραφο από τη Θεσσαλία που περιείχε ελληνική απόδοση του ίδιου διηγήματος.[192] Η έμμετρη απόδοση συμπεριλήφθηκε, επίσης, στην έκδοση διηγημάτων του Marmontel από τον Πέτρο Ν. Δάρβαρη (Βιέννη 1822), στην ενότητα *Η βοσκοπούλα των Άλπεων εις διπλάς μορφάς* πριν από τη νέα μετάφραση του διηγήματος σε πεζό λόγο. Για το αφήγημα «Η βοσκοπούλα των Άλπεων», λοιπόν, είχαν εκδηλώσει πολλοί ενδιαφέρον, σύγχρονοι του Ρήγα, αλλά και μεταγενέστεροι.

Η «Βοσκοπούλα των Άλπεων» προδιαθέτει από τον τίτλο της ότι ανταποκρίνεται σε έναν διπλό ορίζοντα προσδοκιών: παραπέμπει αφενός στο ποιμενικό ειδύλλιο της Κρητικής Αναγέννησης, που η παράδοσή του εξακολουθεί να είναι ζωντανή, και, παράλληλα, στην πολιτική ευρωπαϊκή επικαιρότητα, στο γεγονός της διάβασης του Ναπολέοντα από τις Άλπεις, που είχε προκαλέσει ενθουσιασμό στα χρόνια του Ρήγα.[193] Το διήγημα, όμως, στο οποίο «ως έσοπτρον εικονίζεται η γυναικεία σωφροσύνη», σύμφωνα με το σχόλιο του Ρήγα, που με παρεμφερή διατύπωση μεταφέρει και ο Πέτρος Ν. Δάρβαρης, εκφράζει και συναισθηματικές, κοινωνικές και πατριωτικές ανησυχίες. Η ευγενούς καταγωγής Αδελαΐς απαρνείται την κοινωνία και γίνεται βοσκοπούλα από τις τύψεις και το πένθος της για τον αγαπημένο της, ο οποίος αυτοκτόνησε επειδή δεν έλαβε μέρος στη μάχη προτιμώντας να διαθέσει τον χρόνο του σ' εκείνη. Το ηθικό, βλοσυρό δίδαγμα που εξάγεται λοιπόν είναι ότι η υπεράσπιση της πατρίδας τίθεται υπεράνω του έρωτα. Το αφήγημα, όμως, διαθέτει και μια πιο πρόσχαρη διάσταση: ύστερα από ένα μακρύ διάστημα πένθους και φτωχικής αλλά αγνής και αρμονικής ζωής στη φύση, θέμα που παραπέμπει στον Rousseau,[194] η ηρωίδα επιστρέφει στην κοινωνία ξεκινώντας μια καινούρια οικογενειακή ζωή. Μέσα από το ειδυλλιακό της ένδυμα η «Βοσκοπούλα των Άλπεων» επιχειρεί να αναστρέψει κοινωνικές προκαταλήψεις, όπως η διατήρηση της γυναικείας χηρείας, φέρνοντας ένα αισιόδοξο μήνυμα για τις ανθρώπινες σχέσεις.

Alpes, pastorale en trois actes, et en vers, mêlée de chants είχε δημοσιευτεί στα γαλλικά (Paris 1766, ²1770) και πρέπει να υπήρξε δημοφιλής.

192. Η πληροφορία προέρχεται από τον ελληνιστή Franz-Carl Alter (1741-1804) που ασκούσε χρέη λογοκριτή στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου· βλ., σχετικά, TOLIAS, *La médaille et la rouille*, σ. 346-350.

193. Την εικασία διατυπώνει ο ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliex*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 130.

194. Βλ. σχετικά MICHELLE BUCHANAN, «Marmontel: Un auteur à succès du XVIIIe siècle», *Studies on Voltaire* 55 (1967) 331.

Στον ίδιο τόμο με το *Η βοσκοπούλα των Άλπεων εις διπλάς μορφάς* ο Πέτρος Ν. Δάρβαρης δημοσιεύει ένα επίσης αισθηματικό, αλλά αρχαιόθεμο αφήγημα του Marmontel. Το «Λαύσος και Λυδία» φέρνει στη σκηνή ένα φανταστικό (;) ερωτικό τρίγωνο από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα· το μήλον της έριδος, τη σκλάβα πολέμου Λυδία, τη διεκδικούν ο τύραννος-πατέρας και ο φιλεύσπλαχνος γιος. Ο φυσικό νόμος της ηλικιακής αρμονίας αλλά και ο ηθικός νόμος της επικράτησης του καλού γιου έναντι του κακού πατέρα επιβάλλουν τη νίκη του Λαύσου, έστω και αν κάτι τέτοιο καταλήγει στην πατροκτονία.

Σύμφωνα με ενδείξεις, τα εξής τρία διηγήματα, «Le bon mari», «Tout ou rien», «La femme comme il y en a peu» είχαν μεταφερθεί στα ελληνικά και στα ρουμανικά, στο περιβάλλον των Ηγεμονιών, ήδη από το 1814, αν και δημοσιεύτηκαν πολύ αργότερα.[195]

Τα διηγήματα, λοιπόν, του Marmontel δείχνουν σε ένα πρώτο επίπεδο ότι ικανοποιούν την έλξη από την αφηγηματική πεζογραφία με αισθηματικό περιεχόμενο· ωστόσο, όπως συνάγεται από τη διεξοδικότερη παρουσίαση των υποθέσεών τους, ανταποκρίνονται παράλληλα και σε άλλες ανησυχίες, κοινωνικές, ιδεολογικές, πατριωτικές και χρησιμεύουν ως δίαυλοι για τη διοχέτευση διαφωτιστικών ιδεών. Ο ηθοπλαστικός χαρακτήρας, η αισιόδοξη προοπτική τους, η αποφυγή των κοινωνικών ακροτήτων, αλλά και η επιμελημένη από τεχνική άποψη σύνθεσή τους –να επαναλάβουμε ότι ο Marmontel βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας των διηγηματογράφων στη Γαλλία του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα– πρέπει να συνέτειναν στη γόνιμη υποδοχή τους. Πρέπει επίσης να κρίθηκαν κατάλληλα για την διάπλαση αναγνωστών νεαρής ηλικίας, όπως διαπιστώνουμε από την παρουσία αντιτύπων των *Contes moraux* στη Βιβλιοθήκη των Μηλεών.

Η ερωτική και αισθηματική ύλη δεν έλειπε από τα επεισόδια μυθιστορημάτων σε πεζό λόγο όπως το *Τύχαι Τηλεμάχου*, το *Αραβικόν μυθολογικόν*,[196] αλλά και από έργα που ανήκουν στη σφαίρα της θρησκευτικής παραλογοτεχνίας, όπως η δημοφιλέστατη *Αμαρτωλών σωτηρία* (1641 κ.ε.[197]) του Αγάπιου Λάνδου όπου οι «ερωτικές αμαρτίες» έχουν συχνά τολμηρό περιεχόμενο.[198] Στη δεκα-

195. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ρήγας και Marmontel», σ. 134.

196. Για προγενέστερες εκδοχές ερωτικού αφηγηματικού λόγου βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Σταθμοί της ερωτικής πεζογραφίας στην πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία», *Νέα Εποχή* (Λευκωσίας) 1-230 (1995) 6-11.

197. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Βενετικές, Αθηναϊκές και άλλες "λαϊκές" εκδόσεις...», σ. 173.

198. Αναφέρω ως παραδείγματα τα θαύματα «Περί των τεσσάρων γυναικών, οπού εκολάσθησαν, διατί άφησαν μίαν αμαρτίαν ανεξομολόγητον», «Περί της εκοψάσης τα χείλη εαυτής και την ρίνα, όπως την υποσχεδείσαν παρθενίαν φυλάξει» στο *Αμαρτωλών σωτηρία* του Αγάπιου Λάνδου.

ετία όμως 1790-1800[199] είναι ορατό το άνοιγμα του ελληνικού λογοτεχνικού συστήματος προς την αφηγηματική πλασματική πεζογραφία με αισθηματικό περιεχόμενο, αλλά και ηδογραφικές και ηδοπλαστικές προθέσεις, μέσα από κείμενα που διαθέτουν αυτοτέλεια. Έντυπα τυπωμένα σε ξενόγλωσσης πελατείας ευρωπαϊκά τυπογραφεία, που έως τότε περιορίζονται στην αναγνωστική πρόσληψη από κύκλους αρχαιομαθών και γλωσσομαθών, «μεταφέρονται» –όχι βέβαια στο σύνολό τους– από τις ελληνικές βιβλιοθήκες στα τυπογραφεία της Βενετίας και της Βιέννης για να δημοσιευτούν σε νεοελληνική εκφορά ή στην αρχαία γλώσσα του πρωτοτύπου και να ενταχθούν στο ελληνικό κύκλωμα του βιβλίου· η εκδοτική προσφορά ενθαρρύνει την αναζήτηση, τη δοκιμή και τη δοκιμασία σε περισσότερες ειδολογικές κατηγορίες, τις απόπειρες συγγραφής.

Οι τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα δείχνουν να συνεχίζουν τον ίδιο δρόμο, όχι όμως με την ίδια έφεση. Ο εκδοτικός κύκλος του αρχαίου ελληνικού μυθιστορήματος ολοκληρώνεται και κλείνει. Οι λογοτεχνικές επιδόσεις του κύκλου του Ρήγα, μολονότι έχει επέλθει το δραματικό τέλος των συντελεστών, εξακολουθούν να συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον μέσα από ανατυπώσεις και να προσφέρουν έναν βασικό πυρήνα που εμπλουτίζεται (Marmontel, Gessner, Barthélemy), αλλά και που εγγράφεται πλέον σε έναν αργοπορημένο διάλογο. Παράλληλα, όμως, η διάδοση της αισθηματικής πεζογραφίας δεν εξαρτάται πλέον από έναν στενό κύκλο μεσολαβητών και μεταγλωττιστών στη Βενετία, στη Βιέννη και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες· η ελληνική Διασπορά της Ρωσίας, της Ουγγαρίας και του Παρισιού δίνει το «παρών».

Ο βασικός νεωτερισμός των τριών πρώτων δεκαετιών 19ου σε ό,τι αφορά τη θεματική της αισθηματικής πεζογραφίας εντοπίζεται στην προσπάθεια εισαγωγής του εξωτισμού μέσα από τα απαισιόδοξα ειδυλλιακά κείμενα *Αταλά* και *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν*. Η *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ* και η *Άννα Βηλ*, απαισιόδοξες επίσης εκδοχές αισθηματικής μυθοπλασίας, συνιστούν μάλλον συντηρητικότερες επιλογές από εκείνες του Ρήγα και του κύκλου του.

Πάντως, μια ενδεικτική εικόνα για το τι διαβάζεται στο πρωτότυπο και τι τελικά επιλέγεται να μεταφερθεί στα ελληνικά και να διαδοθεί μέσω του κυκλώματος του χειρογράφου και του εντύπου στις αρχές του 19ου αιώνα μπορεί να εξαχθεί μέσα από το υλικό που διαθέτει στον τομέα της αισθηματικής λογοτεχνίας η πλούσια βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Μπέλιου, που συγκροτήθηκε στη Βιέννη στις αρχές του 19ο αιώνα. Το γεγονός ότι στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, όπου κατέληξε και μερικώς διασώθηκε έως τις μέρες μας τμήμα αυτού

199. Γιωργος Κεχαγιογλου, «1790-1800: Γέννηση, αναβίωση, ανατροφοδότηση ή επανεκτίμηση της ελληνικής ερωτικής πλασματικής πεζογραφίας;», *Σύγκριση/Comparaison* 2-3 (1991) 53-62.

του ανεκτίμητου θησαυρού, απόκειται αντίτυπο έκδοσης του Baculard d'Arnaud του 1778 που περιλαμβάνει τη νουβέλα *Mémoires du comte de Comminge* και τη θεατρική διασκευή *Les amants malheureux, ou Le comte de Comminge*, τους δύο δηλαδή τίτλους του ελληνικού χειρογράφου, και συσταχωμένη την *Anne Bell*, υποδεικνύει ότι η βιβλιοθήκη αυτή αποτελεί έναν καλό δείκτη. Ο Μπέλιος λοιπόν, εκτός από λόγια ερωτικά και περιπετειώδη μυθιστορήματα («ελληνικές» και ξένες εκδόσεις) είχε ενδιαφερθεί να εξασφαλίσει, σε ξένη γλώσσα, συγγραφείς και έργα που διείσδυσαν στο ελληνικό σύστημα, όπως για παράδειγμα τα: *Romans et contes* του Voltaire, *Atala* του Chateaubriand, *Contes moraux* του Marmontel, αισθηματικού περιεχομένου μυθιστορήματα του Lafontaine. Διέθετε επίσης έναν σημαντικό αριθμό ανώνυμων, ερωτικών αφηγημάτων, από τα οποία παραθέτω ορισμένους μόνο ενδεικτικούς τίτλους: *Amélie*, *Amusement de jour*, *Les femmes démasquées*, *La cantatrice par infortune*, *Marie, ou Les peines de l'amour*, *Mémoires d'une Dame de qualité*· το αισθηματικό μυθιστόρημα *Histoire de Miss Jenny* της Mme Riccoboni (1713-1792) και το *Soirées du bois de Boulogne* του κόμη Caylus (1692-1765), εκπροσώπου του «χυδαίου είδους». Στη βιβλιοθήκη υπήρχαν επίσης μυθιστορήματα με αντικομφορμιστικό, ελευθεριάζον περιεχόμενο:[200] *Les liaisons dangereuses* του Choderlos de Laclos (1741-1803), έργα του Crébillon (1707-1777) και του αββά Prévost (1697-1763). Δεν έλειπε και το εκτενές, αισθηματικό, επιστολικό μυθιστόρημα του Rousseau *La nouvelle Héloïse*, και μάλιστα σε δύο διαφορετικές εκδόσεις, ούτε το *Clarisse Harlowe* του Richardson (1689-1761) σε γαλλική μετάφραση. Είναι, νομίζω, φανερό ότι οι πιο ελευθεριάζουσες, πτυχές της ευρωπαϊκής, κυρίως γαλλικής, λογοτεχνίας δεν έτυχαν ιδιαίτερης μεταφραστικής ή εκδοτικής προσοχής. Το ίδιο ισχύει και για τα εκτενή μυθιστορήματα. Η προτίμηση στράφηκε σε συντομότερα αφηγήματα, κυρίως προς τη νουβέλα, που, χάρη στην αφηγηματική της οικονομία, στη συνεκτική πλοκή της, αλλά και στις οφειλές της στο λαϊκό αφήγημα, στο παραμύθι, δίνει αφενός μια διαφορετική εκδοχή για την ερωτική μυθοπλασία και τη χειραφετεί από το περιπετειώδες μυθιστορικό πρότυπο και αφετέρου αφομοιώνεται στην εμπειρία του προφορικού αφηγηματικού λόγου.

Η καλλιέργεια της αισθηματικής πεζογραφίας του τέλους του 18ου και των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα εγγράφεται μέσα στο συμπληρωματικό ζεύγος ορθός λόγος - συναίσθημα, που διαποτίζει τη σκέψη του Διαφωτισμού: καταδίκη των κοινωνικών προκαταλήψεων και, παράλληλα, αναγνώριση ενός κόσμου συγκεχυμένου και περίπλοκου, γόνιμου αλλά και βασανιστικού, του

200. Βλ., σχετικά, RAYMOND TROUSSON, *Romans libertins du XVIIIème siècle*, Paris, Robert Laffont, 1993, σ. i-lxviii.

κόσμου της συναισθηματικής εμπειρίας. Το αισθηματικό αφήγημα εξυπηρετεί τους προβληματισμούς για την αναζήτηση της ατομικής και κοινωνικής ευτυχίας, ένα κράμα επικουρισμού και στωικισμού,[201] δεσπόζουσα αντίληψη της ίδιας εποχής. Μέσα στο ευρύτερο πνεύμα που απαιτεί από τη λογοτεχνία να διδάσκει, δηλαδή να διαπλάθει και να διαμορφώνει συνειδήσεις μέσα από την οπτική της συνεχούς προόδου και εξέλιξης, η αισθηματική πεζογραφία, προσφέρει θετικά και αρνητικά παραδείγματα, προς μίμηση και αποφυγή, που λειτουργούν προς μία και μοναδική κατεύθυνση: την ευτυχία. Δεδομένου όμως και του τερπνού της χαρακτήρα, χρησιμοποιείται συχνά ως μέσο για τη διοχέτευση πολιτικών, πατριωτικών, θρησκευτικών αντιλήψεων.

Σε ό,τι αφορά τη θεματική της αισθηματικής πεζογραφίας, ένα από τα νεωτερικά στοιχεία που διακρίνουν τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα βρίσκεται στην προσπάθεια εισαγωγής του εξωτισμού μέσα από τα απαισιόδοξα ειδυλλιακά κείμενα *Αταλά* και *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν*. Εκ παραλλήλου, όμως, τα δύο αυτά αφηγήματα, μαζί με τις δύο άλλες, επίσης απαισιόδοξες εκδοχές αισθηματικής μυθοπλασίας, τα *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ* και *Άννα Βηλ*, υποδεικνύουν και τον συντονισμό με το ρεύμα του γαλλικού προρομαντισμού[202].

201. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡ. ΝΟΥΤΣΟΣ, «Ο νεαρός Ψαλίδας και ο γαλλικός Διαφωτισμός», *Νεοελληνική φιλοσοφία, Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σ. 71. Για τις πολλαπλά περιεχόμενα της έννοιας της ευτυχίας, βλ. την κλασική μελέτη του ROBERT MAUZI, *L'idée du bonheur au 18ème siècle*, Genève-Paris-Gex, Slatkine Reprints, 1979.

202. Ο όρος χρησιμοποιείται, εδώ, με το περιεχόμενο μιας ενδιάμεσης φάσης ανάμεσα στον κλασικισμό/Διαφωτισμό και τον ρομαντισμό, δηλαδή μιας περιόδου που προηγήθηκε του ρομαντισμού χωρίς αναγκαστικά να αποτέλεσε προπαρασκευαστικό στάδιο. Βλ., σχετικά, MINSKI, *Le préromantisme*.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ

Στη διαμόρφωση του νεότερου ευρωπαϊκού μυθιστορήματος,[1] του διηγήματος και της νουβέλας[2] έχει υποδειχτεί η συμβολή πολλών αφηγηματικών παραδόσεων. Από αυτές σημαντικότατες στάθηκαν οι ακόλουθες δύο: αφενός οι μεσαιωνικές παραδόσεις της ινδικής, περσικής, αραβικής και τουρκικής Ανατολής, δηλαδή, κυρίως οι μυθολογικοί κύκλοι των *Panchatantra*, *Sindbad-nāme*, *Kalīla wa-Dimna*, *Alf Layla wa-Layla*, *Faraj ba'd az šeddat* κτλ., που ακολουθούν το σχήμα της «διήγησης-πλαισίου» με εγκιβωτισμένα μικρότερα αφηγηματικά σύνολα ή «άτομα», και αφετέρου η ιταλική και ευρωπαϊκή παράδοση της νουβέλας του τύπου των *Decamerone*, *Canterbury Tales* κτλ., που και αυτή εκμεταλλεύτηκε τη συρταρωτή αφήγηση με ανατολική προέλευση.[3] Οι

---

1. Βλ. Βικτορ Σκλοφσκι, «Η κατασκευή του διηγήματος και του μυθιστορήματος», στο: Τσβεταν Τοντοροφ (επιμέλεια), *Θεωρία λογοτεχνίας. Κείμενα των ρώσων φορμαλιστών*, μετάφραση: Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995, σ. 205-207· Vincenco Pecoraro, «La nascità del romanzo moderno nell'Europa del XIIo secolo. Le sue origini orientali e la mediazione di Bisanzio all'Occidente», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinstik* 32.3 (1982) 306-319· τις ευρωπαϊκές καταβολές του μυθιστορήματος εξετάζει ο Daniel-Henri Pageaux, *Naissances du roman*, Paris, Klincksieck, 1995.

2. Παν. Μουλλας, «Εισαγωγή», στο: Γ. Μ. Βιζυηνος, *Νεοελληνικά διηγήματα*, Αθήνα, Ερμής, 1980, σ. κδ΄· Αγγελικη Λουδη, *Το νεοελληνικό διήγημα στην* Ευτέρπη *και στην* Πανδώρα. *Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της δεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2005, σ. 7-8 και 13, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

3. Η συμβολή, ωστόσο, των δυτικών «διηγήσεων-πλαισίων» στην ελληνική γραμματεία φαίνεται ότι δεν υπήρξε σημαντική. Βλ., σχετικά, George Kehayóglou, «Translations of Eastern "Novels" and their Influence on late Byzantine and Modern Greek Fiction (11th-18th Centuries)», στο: Roderick Beaton (επιμέλεια), *The Greek Novel AD1 -1985*, London, Croom Helm, 1988, σ. 156-166 (ειδικότερα, σ. 162).

συλλογές διηγημάτων, σύμφωνα με τον Σκλόφσκι προηγήθηκαν του μυθιστορήματος, αλλά, όπως σημειώνει, «η διαβεβαίωση αυτή δεν συνεπάγεται την ύπαρξη ενός αιτιώδους δεσμού, πρόκειται μάλλον για διαπίστωση ενός χρονολογικού γεγονότος». Η «διήγηση-πλαίσιο», συνδετικός κρίκος των αφηγηματικών αυτών συλλογών αντικατοπτρίζει το πέρασμα από τον προφορικό λόγο στη γραπτή παράδοση, η οποία επιτρέπει μια τέτοια σφιχτή σύνδεση.[4]

Ο διάλογος του μεσαιωνικού και νεοελληνικού συστήματος με τις ανατολικές αφηγηματικές παραδόσεις είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίς. Η ανταπόκριση της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής λογοτεχνίας προς τη συρο-αραβική και την οθωμανική ισλαμική γραμματεία (μέσω της οποίας προσπελάστηκαν και άλλες ανατολικές γραμματείες, όπως η περσική και η ινδική) από τον 7ο έως τον 17ο αιώνα συνιστά ένα σύνθετο φαινόμενο.[5] Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, σε ομόκεντρες μελέτες του, έχει επισημάνει ορισμένες τάσεις και σταθερές των ανιχνεύσιμων σχέσεων, που άλλοτε κινούνται στο επίπεδο των λογοτεχνικών δανείων ή αντιδανείων και άλλοτε στο επίπεδο της «ανακάλυψης» της Ανατολής, δηλαδή στο πλαίσιο ενός λογοτεχνικού ή επιστημονικού ανατολισμού.[6] Κατά την εποχή που μας απασχολεί, ο διάλογος αυτός δείχνει σημάδια αναθέρμανσης και ανανέωσης, τόσο σε ό,τι αφορά τις «διηγήσεις-πλαίσια» με τα εγκιβωτισμένα αφηγήματα όσο και τις αυτόνομες ή «αδέσποτες» αφηγήσεις ανατολικής προέλευσης.[7]

Στην περίοδο που εκτείνεται από τις αρχές του 18ου αιώνα έως την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα η ανταπόκριση προς τις ανατολικές γραμματείες, επικεντρωμένη στον τομέα της πλασματικής πεζογραφίας, και των «απλών μορφών» χαρακτηρίζεται από: α) τη συνέχεια ή την παγίωση μέσω του εντύπου κειμένων που κυκλοφορούσαν έως τότε σε χειρόγραφη μορφή· β) την τροφοδότηση, μέσω δυτικών γραμματειών, με κείμενα που διέθεταν ή όχι προγενέστερη

4. *Ό.π.*, σ. 189.

5. Μοτίβα ή διηγήσεις ανατολικής προέλευσης απαντούν σε έμμετρες μεσαιωνικές μυθιστορίες, όπως στο *Pierre de Provence et la belle Maguelonne* (δυτικό πρότυπο του *Ιμπέριου*) και σε βυζαντινές μυθιστορίες όπως ο *Καλλίμαχος* κ.ά.

6. Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνικός Ανατολισμός: Συνέχεια και ασυνέχεια στις γραμματειακές προσεγγίσεις του Αραβικού κόσμου», *Μνήμη Λίνου Πολίτη*. Παράρτημα *ΕΕΦΣΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1988, σ. 157-165· George Kehagioglou, «Modern Greek Orientalism: A Preliminary Survey of Literary Responses to the Arab World», *Modern Greek Studies Yearbook* 3 (1987) 75-97· George Kehayioglou, «The Discontinuity of Greek Literary Responses to the Arab World (18th-20th Centuries)», *Journal of Modern Greek Studies* 7 (1989) 65-76.

7. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση και η αναβίωση της νεοελληνικής πεζογραφικής μυθοπλασίας στον 18ο αιώνα», *Graeco-Arabica* 5 (1993) 287-293.

χειρόγραφη παράδοση –πρόκειται για την πιο ζωτική πτυχή του ανατολισμού· γ) μια σταδιακά μειούμενη δραστηριότητα στη διάδοση κειμένων δημοφιλέστατων σε προηγούμενους αιώνες (π.χ. *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*)· δ) τη διάχυση ανατολικών μοτίβων και θεμάτων μέσα από διάφορα νεωτερικά κείμενα της δυτικής γραμματείας (*Zadig*, *La princesse de Babylone*, *Rasselas*, *Les voyages de Cyrus* κ.ά.), για τα οποία θα γίνει λόγος σε άλλες ενότητες της μελέτης.

1. Η μύηση στον χριστιανισμό ή στα καθήκοντα του ηγεμόνα

Οι απαρχές της ελληνόγλωσσης, εκχριστιανισμένης εκδοχής της βιογραφίας του Βούδα, στη «διήγηση-πλαίσιο» της οποίας είναι ανιχνεύσιμες πολλές άλλες αφηγηματικές παραδόσεις (Βίβλος, λαϊκό αφηγηματικό υλικό)[8] ανάγονται ήδη στον διάλογο της μεσοβυζαντινής με τις ανατολικές γραμματείες. Το αγιολογικό μυθιστόρημα *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* διείσδυσε στην ελληνόγλωσση γραμματεία, κατά πάσα πιθανότητα, τον 8ο αιώνα, με μια μετάφραση, πιθανόν του Ιωάννη Δαμασκηνού, μέσω αραβόγλωσσου διαμέσου.[9] Η μετάφραση είχε πλουσιότατες τύχες και χρησιμοποιήθηκε ως διάμεσο σε πολλές άλλες χριστιανικές γραμματείες.[10] Μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα εκατόν πενήντα περίπου χειρόγραφα διασώζουν παραλλαγές του κειμένου είτε στη λόγια βυζαντινή είτε στη δημωδέστερη, ιδιωματική ή διαλεκτική (π.χ. κρητική) νεοελληνική γλωσσική μορφή.[11] Κατά τη μετάβαση από τον 17ο στον 18ο αιώνα την ανταπόκριση προς το αγιολογικό μυθιστόρημα τη μαρτυρεί μια νεοελληνική εκδοχή που επεξεργάστηκε ο Κερκυραίος Πέτρος Κασιμάτης (μεταξύ 1695 και 1729). Πρόκειται για λογιότερη γλωσσικά μορφή σε σύγκριση με τις προγενέστερες (του 16ου και 17ου αιώνα), που στηρίχθηκε, μάλιστα, σε λατινική εκφορά του κειμένου, η οποία, όμως, πρέπει να αποτελεί πιστή απόδοση του λόγιου βυζαντινού κειμένου. Μολονότι το πλήρες κείμενο του μυθιστορήματος δεν δημοσιεύτηκε έως το τέλος της περιόδου, η έντυπη διάδοσή του συνεχίστηκε, μέσω μιας συνεπτυγ-

8. Βλ. NORTHROP FRYE, *The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance*, Cambridge Mass.-London, Harvard University Press ^{5}1982, σ. 10.

9. Για το ανοιχτό ζήτημα της απόδοσης της μετάφρασης στον Ιωάννη Δαμασκηνό βλ., συνοπτικά, τη σχετική βιβλιογραφία στο: Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Εισαγωγή» στο: *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ. Η παραλλαγή του κώδικα Ι 1004 της Μονής Μεγίστης Λαύρας*, εισαγωγή - έκδοση: Π. Βασιλείου, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2004, σ. 11-12, υποσ. 5.

10. *Ό.π.*, σ. 15-16.

11. *Ό.π.*, σ. 16-63. Ειδικότερα, για την κρητική διασκευή του Βενετσά, βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, μεταφράζει ο Νικηφόρος Βενετζάς*, εισαγωγή - επιμέλεια: Ισαβέλα Ο. Τσαβαρή, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1992.

μένης μορφής (αντιπροσωπεύει το 37% του κειμένου του Δαμασκηνού), που χρονολογείται λίγο πριν από τα μέσα του 17ου αιώνα και οφείλεται στον κρητικό μοναχό και πολυγραφότατο συγγραφέα, ερανιστή και μεταφραστή Αγάπιο Λάνδο (1585/1595-1657). Η διασκευή πρωτοδημοσιεύτηκε στον *Παράδεισον* (Βενετία 1641)[12] και συνδέθηκε με τις πλούσιες εκδοτικές τύχες της αγιολογικής συλλογής (οκτώ γνωστές επανεκδόσεις έως το 1809).

Το μυθιστόρημα ξεκινά με το γνωστό λαϊκό αφηγηματικό μοτίβο του πατέρα που για να προστατεύσει τον γιο του από μια κακιά προφητεία τον απομονώνει από τον έξω κόσμο. Εδώ πρόκειται για τον ειδωλολάτρη βασιλιά της Ινδίας Αβενήρ που κλείνει τον γιο του Ιωάσαφ (=τον πρίγκιπα Σιντάρτα Γκαουτάμα, alias Βούδα) σε πολυτελές παλάτι προκειμένου να τον αποτρέψει να γνωρίσει τη φθορά και τον θάνατο του κόσμου αυτού, και να ασπασθεί τον χριστιανισμό, όπως έχουν προφητεύσει τα άστρα. Τα μέτρα αποδεικνύονται μάταια, ο Ιωάσαφ έρχεται σε επαφή με την ανθρώπινη δυστυχία (δηλαδή με την πραγματικότητα) και πέφτει σε περισυλλογή. Ο Θεός εμφανίζεται στον ύπνο του χριστιανού ασκητή ιερομόναχου Βαρλαάμ και του μιλά για τον πρίγκιπα. Ο Βαρλαάμ μεταμφιέζεται σε έμπορο και οδηγείται στον Ιωάσαφ, με το πρόσχημα ότι έχει να του δείξει ένα σπάνιο λίθο. Κερδίζει την εμπιστοσύνη του και τον μυεί στον χριστιανισμό, έπειτα από μακρά κατήχηση. Η «κακή» προφητεία επιβεβαιώνεται, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες του βασιλιά να «συνετίσει» ή να «βάλει σε πειρασμό» τον γιο του. Ο Αβενήρ τελικά υποκύπτει και παραχωρεί ένα μέρος του βασιλείου στον γιο του. Ο Ιωάσαφ γίνεται δίκαιος και φιλάνθρωπος μονάρχης και ο λαός του εκχριστιανίζεται. Το παράδειγμά του πείθει και τον πατέρα του και ο Ιωάσαφ τελειώνει τη ζωή του ως ευσεβής ασκητής.[13]

Το *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* είναι πάνω απ' όλα ένα εγκώμιο του χριστιανισμού και της ασκητικής ζωής και, ταυτοχρόνως, μια a posteriori ερμηνεία της εμφάνισης του χριστιανισμού στον ινδικό κόσμο. Ήδη όμως από το 17ο αιώνα, π.χ. για τον Pierre-Daniel Huet, συγγραφέα του *Traité sur l'origine des romans* (1669),[14] η χριστιανική μυθολογία που διοχετευόταν στον *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* ήταν ορατή ως καθαρά μυθοπλαστικό υλικό·[15] έτσι, κατά τον Huet, το αγιολογικό μυθιστόρημα τοποθετείται στις ανατολικές απαρχές του νεότερου μυθιστορήματος. Ο Βαρλαάμ και ο Ιωά-

12. W. KLEIN, *Die Legende von Barlaam und Ioasaph als Programmschrift des Mönches Agapios Landos*, Hamburg, Dr Kovač, 1997.

13. Βλ., αναλυτικότερα, ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*. ό.π., σ. 12-14.

14. Βλ. FABIENNE GÉGOU (εισαγωγή-επιμέλεια), *Lettre-Traité de Pierre-Daniel Huet sur l'origine des romans*, Paris, A.-G. Nizet, 1971, σ. 92-93.

15. Όπως υποστηρίζει ο FRYE, «Η διαφορά ανάμεσα στο μυθικό και στο θρυλικό αφορά το κύρος και την κοινωνική λειτουργία, όχι τη δομή [...] Η κλασική μυθολογία πέρασε στη σφαίρα

σαφ, ο σοφός μοναχός και ο νεαρός πρίγκιπας, με τις παμπάλαιες καταβολές τους στην ελληνική γραμματεία, την εφοδίασαν με μια βάση πρόσληψης που υποδέχτηκε με άνεση ανάλογα μυθιστορικά πρόσωπα: σοφούς/ προνοητικούς/ερημίτες/ποιητές στο πρόσωπο ενός Μέντορα ή ενός Ερημίτη ή ενός Ιμλάκ, νεαρούς πρίγκιπες, όπως ο Τηλέμαχος, ο Κύρος ή ο Ρασέλας, που δραπετεύουν από κλειστούς και ευδαίμονες κόσμους για να μυηθούν στην πολιτική ή απλώς για να προσγειωθούν στην πραγματικότητα. Είναι, μάλιστα, ενδεχόμενο η διείσδυση κατά τον 18ο αιώνα κ.ε. των μυθοπλαστικά πιο ξεκάθαρων αυτών ζευγών του αφηγήματος μαθητείας να επισκίασε και να υποκατέστησε το *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*, περιορίζοντας την παρουσία του στον χώρο του θρησκευτικού εντύπου.

Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της συνέχισης της βυζαντινής παράδοσης και της παγίωσής της μέσω του εντύπου αποτελεί ο *Συντίπας*. Έργο με προέλευση ινδική ή περσοσυριακή, για την οποία ερίζει ακόμη και σήμερα η διεθνής έρευνα,[16] η *Βίβλος Συντίπα του φιλοσόφου*, δηλαδή η λόγια βυζαντινή απόδοση του Μιχαήλ Ανδρεόπουλου που εμφανίστηκε στα τέλη του 11ου αιώνα βασίστηκε σε συριακό διάμεσο. Από τον 13ο αιώνα κ.ε. το έργο γνώρισε μια εκλαϊκευτική πορεία, αρχικά σε κάπως δημωδέστερη βυζαντινή γλώσσα και στη συνέχεια σε δημώδεις νεοελληνικές γλωσσικές μορφές. Ως *Μυθολογικόν Συντίπα του φιλοσόφου*, πέρασε και σε έντυπη μορφή στη Βενετία πριν από το 1711 ή το 1712 τουλάχιστον, ακολουθώντας μία –όχι τη γλωσσικά δημωδέστερη– από τις νεοελληνικές αποδόσεις. Η έκδοση ανατυπώθηκε δώδεκα φορές από τα τυπογραφεία της Βενετίας έως το 1820, κατακτώντας δικαίως τον τίτλο ενός δημοφιλούς «νεοελληνικού λογοτεχνικού λαϊκού βιβλίου».

Η συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του στην επικεφαλίδα των χειρογράφων και των εκδόσεων έχει στόχο να κινήσει την περιέργεια του αναγνώστη με βάση κυρίως τον σκανδαλιστικό-αστυνομικό κόμβο της πλοκής:

> Διήγησις φιλοσόφου, συγγραφείσα παρ' ημών, περί Κύρου, των Περσών βασιλέως, και του γνησίου παιδός αυτού, και του διδασκάλου Συντίπα· και περί των του βασιλέως επτά Φιλοσόφων, και της μιας αυτού, και αναιδούς γυναικός, και της κατά του υιού του βασιλέως διαβολής, ήνπερ κατεσκεύασεν η μητριά αυτού.

Το έργο ακολουθεί μια περίτεχνη και συνεκτική δομή «διήγησης-πλαισίου»: ο φιλόσοφος Συντίπας διδάσκει τη σοφία στον ανεπίδεκτο, αρχικά, νεαρό πρίγκιπα, τον γιο κάποιου από τους Κύρους της μεσανατολικής αρχαιότητας. Ο φιλό-

---

του θρύλου, ως κλάδος της κοσμικής λογοτεχνίας κατά την εποχή του Χριστιανισμού, ενώ η βιβλική μυθολογία γίνεται με ταχύ ρυθμό στις μέρες μας θρυλική», *ό.π.*, σ. 8, 14.

16. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ο βυζαντινός και μεταβυζαντινός *Συντίπας*: για μια νέα έκδοση», *Graeco-Arabica* 1 (1982) 105-128· ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 229-237.

σοφος διαβλέπει ένα κακό άστρο στον ωροσκόπο του πρίγκιπα και προβλέπει επτά ημέρες επικίνδυνες για την τύχη του· ο πρίγκιπας δεν πρέπει να βγάλει λέξη όλο αυτό το διάστημα. Ο βασιλιάς δεν γνωρίζει την αλήθεια και ανησυχεί. Μια παλλακίδα του βασιλιά, για να τον κάνει να μιλήσει, του προτείνει ανήθικο έρωτα και του υπόσχεται το βασίλειο. Ο πρίγκιπας την αποδιώχνει και εκείνη τον κατηγορεί στον βασιλιά για ανήθικη επίδεση. Εκείνος διατάζει να τον σκοτώσουν. Επτά σοφοί προσπαθούν διαδοχικά να τον σώσουν με τις αντλημένες από τον κόσμο του παραμυθιού και της προφορικής παράδοσης διηγήσεις τους,[17] που αναβάλλουν την εκτέλεση, αλλά και με επιχειρήματα για τα ερωτικά τεχνάσματα και τις κακίες των γυναικών, ενώ η παλλακίδα αντεπιτίθεται στα μεσοδιαστήματα με δικές της διηγήσεις για κακούς αυλικούς συμβούλους κτλ. Στο μεταξύ, η άσχημη περίοδος για το ωροσκόπιο του πρίγκιπα τελειώνει, αυτός ανοίγει το στόμα του και η παλλακίδα τιμωρείται.

Η πλοκή και η θεματική του *Συντίπα* με τον σκεπτικισμό, τον πεσιμισμό αλλά και την τόλμη που τον διακρίνει σε θέματα ερωτικής συμπεριφοράς δημιούργησε μια πλούσια βάση πρόσληψης για την καλύτερη αποτίμηση ευρωπαϊκών «φιλοσοφικών παραμυθιών» μύησης και αυτογνωσίας, όπως ο σκεπτικιστής *Σαδίκης* ή ο πεσιμιστής *Ρασέλας*. Οι «πανουργίες γυναικών» που συνόδευαν αργότερα τον τίτλο του βιβλίου προετοίμασαν το έδαφος για τις μάλλον πιο συγκρατημένες και συνετές αστές πρωταγωνίστριες των διηγημάτων του κύκλου του Ρήγα.

Στα χρόνια του Βυζαντίου (9ος αιώνας) ανάγονται επίσης οι δεσμοί με μια αποσπασματική παράφραση της ινδικής *Πεντατεύχου* (*Panchatantra*), δηλαδή την αραβόγλωσση αφηγηματική συλλογή *Kalīla wa-Dimna* (πρώτο μισό του 8ου αιώνα) του περσικής καταγωγής συγγραφέα του Ιράκ al-Muqaffa', που έδρασε κυρίως στη Βαγδάτη. Το έργο, με τον τίτλο *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*, έγινε ευρύτατα γνωστό μέσω της λόγιας ελληνικής μεταφοράς του Συμεών Σηθ (11ος αιώνας). Κατά τον 15ο και 16ο αιώνα γνωρίζει νεοελληνικές δημώδεις διασκευές· μία από αυτές, του 1584, ανήκει στον λόγιο αξιωματούχο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Θεοδόσιο Ζυγομαλά. Στη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί οι λόγιες και οι δημώδεις γλωσσικές μορφές παράδοσης του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη* εξακολουθούν να κυκλοφορούν μέσω χειρογράφων,[18] αλλά δεν φαίνεται να κατάφεραν να περάσουν σε έντυπη μορφή.

17. Βλ., σχετικά, ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, «Παραμυθικά στοιχεία του *Συντίπα* και ενδείξεις για την απήχησή τους στη νεοελληνική λαϊκή προφορική αφήγηση», *Ελληνικά* 45 (1995) 303-316.

18. HÉLÈNE CONDYLIS, «La traduction grecque de Kalīla wa-Dimna», *Graeco-arabica* 3 (1984) 207-212· HÉLÈNE CONDYLIS-BASOUKOS, *Stéphanitès kai Ichnilatès, traduction grecque (XIe siècle) du livre Kalīla wa-Dimna d'Ibn al-Muqaffa' (VIIIe siècle). Étude lexicologique et littéraire*, Louvain, Peeters, 1997.

Στο κείμενο συμπλέκονται με πολύπλοκο και περίτεχνο τρόπο δύο «διηγήσεις-πλαίσια»: η πρώτη, οι συζητήσεις ανάμεσα σ' έναν βασιλιά της Κίνας και σε έναν σοφό αφορούν την αναζήτηση του καλύτερου τρόπου διακυβέρνησης και αντιμετώπισης των προβλημάτων που δημιουργούν οι πολιτικοί ανταγωνισμοί, οι δολοπλοκίες· η δεύτερη, η διήγηση του φιλοσόφου Μπιντπάι ή Πιλπάι προς έναν ινδό βασιλιά εμπεριέχει παραδειγματικές διηγήσεις με πρωταγωνιστές ζώα, όπου σημαντική θέση κρατούν δύο τσακάλια, ο Στεφανίτης και ο Ιχνηλάτης. Μέσα στις δύο αυτές βασικές αφηγηματικές γραμμές εγκιβωτίζονται αμέτρητα αφηγήματα, συνήθως μικρού μεγέθους, με πρωταγωνιστές ζώα ή ανθρώπους.

Μέσα στον 18ο αιώνα το ενδιαφέρον για τον *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη* εμφανίζει σημάδια ανανέωσης. Η πρώτη στερεότυπη έκδοση του κειμένου του Σηθ από τον S. G. Stark, που είχε πραγματοποιηθεί στο Βερολίνο το 1697, βρίσκει θέση στη βιβλιοθήκη των πρώτων Μαυροκορδάτων, ενώ το 1721, στο ίδιο περιβάλλον, ο Δημήτριος Προκοπίου Πάμπερης, μεταφραστής του *Αι Τύχαι του Τηλεμάχου*, επεξεργάζεται, μάλλον κατόπιν παραγγελίας του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, μια νέα δημώδη απόδοση του κειμένου βασισμένη στο κείμενο του Σηθ ή του Συγομαλά, που γνωρίζει μόνο χειρόγραφη διάδοση στη διάρκεια του αιώνα. Το ενδιαφέρον αυτό συνδέεται προφανώς με τα ζητήματα πολιτικής που δίγονται στο έργο και δίνουν στο ανάγνωσμα τη διάσταση του «κατόπτρου ηγεμόνων», είδους προσφιλούς στο περιβάλλον και τη βιβλιοθήκη των πρώτων Μαυροκορδάτων.

Ένας πρόσθετος παράγοντας της πρόσληψης του κειμένου στον καινούριο φαναριώτικο ορίζοντα ενδέχεται να στάθηκε η προσοχή που του έδειξαν οι γάλλοι ανατολιστές στις αρχές του 18ου αιώνα. Οι δύο σημαντικοί διαμεσολαβητές της Ανατολής στη Δύση, ο Antoine Galland (1646-1715) και ο François Pétis de la Croix (1653-1713)[19] είχαν διαμορφώσει τα ανατολιστικά ενδιαφέροντά τους μέσα από τη μαθητεία τους στη Σχολή των γάλλων «Enfants de Langue» του Πέραν στη Κωνσταντινούπολη, σταλμένοι από το γαλλικό κράτος για να τελειοποιηθούν στα αραβικά, τα περσικά και τα τουρκικά και να υπηρετήσουν στη συνέχεια ως διερμηνείς-διπλωμάτες της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη[20] και ως καθηγητές νεότερων διπλωματών. Τα διπλωματικά τους βήματα, λοιπόν,

19. Για τις παράλληλες και ανταγωνιστικές προσπάθειες που οδήγησαν στην έκδοση των πολύτομων συλλογών με ανατολικές αφηγήσεις, βλ. CHRISTOPHE BALAŸ, «François Pétis de la Croix et les *Mille et un jours*», *Studies on Voltaire* 215 (1982) 9-43.

20. Η Σχολή του Πέραν που ιδρύθηκε το 1669 αποτέλεσε τον πρόγονο της Σχολής Ανατολικών Γλωσσών του Παρισιού. Για τη δραστηριότητα της Σχολής και την εκεί παρουσία των A. Galland και Fr. Pétis de la Croix, βλ. τον ιδιαίτερα προσεγμένο κατάλογο *Enfants de langue et Drogmans*, Istanbul 1995, για την έκθεση που πραγματοποιήθηκε στο Palais de France της Κωνσταντινούπολης στις 25 Μαΐου-18 Ιουνίου 1995.

συναντήθηκαν με τα βήματα των πρώτων Μαυροκορδάτων· ο Antoine Galland, μάλιστα, είχε γίνει δεκτός στα αρχοντικά τους. Και οι δύο γάλλοι ανατολιστές είχαν επεξεργαστεί μεταφράσεις του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη*, ο Galland από τα τουρκικά και ο Pétis de la Croix από τα περσικά.

Το 1783 δημοσιεύεται στη Βιέννη μια διαφορετική μορφή του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη*: το *Μυθολογικόν ηθικοπολιτικόν του Πιλπάιδος, Ινδού φιλοσόφου*. Η έντυπη αυτή εκφορά, όμως, δεν εκμεταλλεύεται την υφιστάμενη νεοελληνική χειρόγραφη παράδοση, αλλά προέρχεται απευθείας από τον διάλογο με τη γαλλική γραμματεία, αντλώντας από την παράδοση του ανατολισμού των Galland, Pétis de la Croix και των συνεχιστών τους. Ως άμεσο πρότυπό του έχει υποδειχτεί η έκδοση *Fables de Bidpai* (1750) του Charles Mouton.[21] Η αισωπική-μυθογραφική όψη, η διασκεδαστική διάσταση των αφηγήσεων και ο ηθικολογικός τους χαρακτήρας είναι τα σημεία που επιλέγει να τονίσει στον πρόλογό του ο εκδότης του *Πιλπάιδος* Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης για να προσελκύσει τον αναγνώστη:

> Πίλπαϊς, ο της Ινδίας φιλόσοφος, δικαίως επαινείται παρά πάντων ως πρώτος όπου ευδοκίμησε μεταξύ των μυθοποιών, επειδή ουχί μόνον ήνωσεν το αστείον με το ηθικόν, αλλά τοιουτοτρόπως περιέπλεξε αυτά τα δύο μέρη, οπού φαίνεται ουχί ένα μυθολογικόν αλλά μία ιστορία διδάσκουσα τας ορθοτέρας γνώμας της υγιούς ηθικής.

Η διαφημιστική προσπάθεια να υπερκεραστεί χρονολογικά ακόμη και ο Αίσωπος και παράλληλα να επενδυθεί το «μυθολογικόν» με αληθοφανή και ηθικολογική διάσταση δεν ευδοκίμησε. Η έκδοση αυτή, που φαίνεται να εγγράφεται στο δίπτυχο ανατολική σοφία και «κάτοπτρον ηγεμόνων» –όπως υποδεικνύει η παράλληλη δημοσίευση την ίδια χρονιά από το ίδιο βιεννέζικο τυπογραφείο (Baumeister) και με την εκδοτική φροντίδα του Λαμπανιτσιώτη ενός αγγλικού μυθιστορήματος, της *Ηθικής περιηγήσεως Κύρου, βασιλέως των Περσών*, που εκμεταλλεύεται την ίδια θεματική– παρέμεινε μοναδική, όπως άλλωστε και το δεύτερο, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας ενδιαφέρει.

2. Το ηδονικό και περιπετειώδες αφήγημα της Ανατολής

Το 1757 στη Βενετία ο δραστήριος εκδότης Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης ξεκινά τη δημοσίευση του *Αραβικού μυθολογικού*, μιας τρίτομης έκδοσης που θα ολοκληρωθεί το 1762, και θα γνωρίσει τουλάχιστον επτά ανατυπώσεις σε βενετικά

21. Η υπόδειξη του κειμένου-αφετηρίας στο: KEHAGIOGLOU, «Modern Greek Orientalism...», σ. 82.

τυπογραφεία.[22] Στο τέλος του 18ου αιώνα θα δημοσιευτεί και η τετράτομη συνέχεια *Νέα Χαλιμά ήτοι Μυθολογικόν αραβικόν* (Βιέννη 1791-1794), η οποία όμως δεν θα σημειώσει ανάλογη επιτυχία.[23] Μοτίβα και θέματα από το αφηγηματικό αυτό υλικό είχαν βέβαια διεισδύσει μέσω του προφορικού λόγου από πολύ παλαιότερα στη βυζαντινή και νεοελληνική γραμματεία· ωστόσο, για πρώτη φορά γίνεται έντυπα γνωστό ένα σημαντικό σε μέγεθος τμήμα του.

Σε αντίθεση με τη *Νέα Χαλιμά* (που αντλεί αποκλειστικά από τον A. Galland), η πρώτη εκδοτική σειρά του *Αραβικού μυθολογικού* πηγάζει από μια τολμηρή σύζευξη δύο ανατολικών συλλογών: των *Mille et une nuits, contes arabes* (1704-1717) του A. Galland, και των *Mille et un jours, contes persans* (1710-1712) του Pétis de la Croix (σε συνεργασία με τον A.-R. Lesage), έστω και αν δεν βασίζεται απευθείας στα γαλλικά πρότυπα, αλλά στις ιταλικές τους μεταφράσεις. Η δομή της επτάτομης εκδοτικής σειράς ακολουθεί το σχήμα της «διήγησης-πλαισίου», συνδυάζοντας τις δύο διαφορετικές «διηγήσεις-πλαίσια» των προτύπων ή επινοώντας μια καινούρια (*Νέα Χαλιμά*).

Στον τίτλο του *Αραβικού μυθολογικού* είναι εμφανής η φροντίδα του Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη να εγγράψει το αφηγηματικό υλικό στην παράδοση του *Συντίπα*, επιλέγοντας τον ειδολογικό όρο «μυθολογικόν» (= συλλογή πλασματικών αφηγήσεων, παραμυθιών) και αποδίδοντας την πατρότητά τους σε ένα πλασματικό πρόσωπο, τον δερβίς Αμπουμπεκίρ. «Περιέχον διηγήσεις και συμβεβηκότα πλείστα περίεργα και ωραία»· έτσι παρουσίαζε συνοπτικά ο Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης στον τίτλο του το *Αραβικόν μυθολογικόν*, για να διευκρινίσει στη συνέχεια, στην προσφώνηση «Προς τους φιλοπεριέργους αναγνώστας» του πρώτου τόμου, ότι:

> αι ιστορίαι που περιέχονται εις τούτο είναι τόσον παράδοξοι, τα συμβεβηκότα είναι τόσον περίεργα, τα φαινόμενα είναι τόσον τερατώδη και τα συμπεράσματα εξεναντίας τόσον αξιάκουστα, όπου εκπλήττουσιν την ανθρώπινην διάνοιαν, μάλιστα διά τα αξιόλογα πρόσωπα του διαλόγου, ένθα φαίνονται να ομιλούν βασιλείς, βασίλισσαι, ηγεμόνες, ιχθείς άφωνοι, ζώα άλογα, τελώνια τερατώδη, κύκλωπες, πολυκέφαλα θηρία και άλλα παρόμοια και αξιοθαυμαστότερα.

Ο κόσμος του μαγικού, του φανταστικού, του υπερφυσικού, αλλά και ο ρεαλισμός των συμβάντων ήταν τα προτερήματα που επέλεγε να προβάλει ο εκδότης· ωστόσο, η πολιτισμική διασταύρωση από την οποία προέκυπτε το υλικό (ελληνιστική,

22. Βλ. τις ομόκεντρες μελέτες του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση της διήγησης *Alf Layla wa-Layla* (*Χίλιες και μία Νύχτα*)», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 213-226· «Η δεύτερη και οι τρίτες εκδόσεις του *Αραβικού μυθολογικού*», *Ελληνικά* 29 (1976) 358-362 «Το *Αραβικόν μυθολογικόν* του 1792», *Ο Ερανιστής* 11 (1977) 203-205.

23. Για μια συνολική επισκόπηση και των δύο συλλογών, βλ. Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 306-313.

ινδοπερσική, αραβική και τουρκική) και η μακρά διαδικασία που προηγήθηκε μέχρι τη συγκρότηση των γαλλικών συλλογών, τού είχαν προσδώσει ανομοιογένεια και θεματική, τοπική και χρονική ποικιλία. Μια συνοπτική εικόνα της μορφολογικής, ειδολογικής και θεματικής αυτής ποικιλίας παρέχουν δύο από τις επικρατέστερες ειδολογικές κατατάξεις.[24] Σύμφωνα με την πρώτη (E. Littmann) η ύλη διαρθρώνεται ως εξής: μαγικά παραμύθια, μυθιστορίες και μυθιστορήματα, παραδόσεις και θρύλοι, διδακτικά παραμύθια και μύθοι, αστεία και χιουμοριστικά παραμύθια, ανέκδοτα. Σύμφωνα με τη δεύτερη (M. I. Gerhardt), που βασίζεται σε διαφορετικό κριτήριο, η συλλογή περιλαμβάνει: ερωτικές ιστορίες, αστυνομικές ιστορίες, ταξιδιωτικές ιστορίες, μαγικά παραμύθια, ιστορίες διδακτικές, σοφίας, θρησκευτικής ευσέβειας. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα κράμα ρεαλισμού και φαντασίας, αισιοδοξίας και πεσιμισμού, ερωτισμού και χιούμορ.

Η αξιόλογη συλλογή του Galland είχε συναντήσει τη σιωπή της γαλλικής κριτικής παρόλο που είχε μεγάλη επιτυχία σε όλη τη διάρκεια του αιώνα και ενώ αξιοποιήθηκε γόνιμα σε κείμενα και στο ύφος πολλών γάλλων συγγραφέων, (αλλά και άγγλων).[25] Σύμφωνα με τον Georges May,[26] η σιωπή αυτή οφειλόταν, κυρίως, στο ότι η απόδοση του Galland δεν εξέφραζε παρά το δεύτερο σκέλος του ορατειου δόγματος: περιοριζόταν στο dulce. Αυτή όμως ακριβώς η απόλαυση της ανάγνωσης, μία προ του γράμματος έκφανση «της τέχνης για την τέχνη», που ανταποκρινόταν στο αίτημα του ηδονισμού και του λιμπερτινισμού του 18ου αιώνα, εξασφάλισε και την επιτυχία της.

Ηδονική ανάγνωση και εκμετάλλευση της φαντασίας είναι, προφανώς, και τα στοιχεία που συνέβαλαν στην ελληνική επιτυχία του *Αραβικού μυθολογικού*, μαζί, ίσως, με μια αίσθηση καλύτερης και λιγότερο τραυματικής προσέγγισης της ισλαμικής κοσμοθεωρίας και του τρόπου ζωής. Ο Καισάριος Δαπόντες, ο κατεξοχήν εκφραστής της αναγνωστικής ηδονής, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε, επιλέγει να τονίσει στα ανατολικά αφηγήματα τη φανταστική διάστασή τους, σε αντίθεση με την ιστορική αλήθεια ή αληθοφάνεια του δικού του έργου:

---

24. Βλ., σχετικά, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «*Χίλιες και μία νύχτες*: σταθμοί στις τύχες του έργου και η μετάφραση του Κώστα Τρικογλίδη», *Διαβάζω* 33 (1980) 42-59· βλ., επίσης, E. Littmann, «Alf Layla wa-Layla», στο: C. LEWIS - CH. PELLAT - J. SCHACHT (επιμέλεια), *Encyclopédie de l'Islam*, Leiden-Paris, E. J. Brill - G. P. Maisonneuve et Larose, 1960, τ. 1, σ. 369-375 και M. I. GERHARDT, *The Art of Story-Telling: A Literary Study of Thousand and One Nights*, Leiden, E. J. Brill, 1963.

25. Για μια συνοπτική επισκόπηση των ευρωπαϊκών τυχών του παραμυθιού της Ανατολής κατά τον 18ο αιώνα, βλ. ARTHUR J. WEITZMAN, «The Oriental, Tale in the Eighteenth Century: A Reconsideration», *Studies on Voltaire* 58 (1967) 1839-1855.

26. GEORGES MAY, *Les Mille et une nuits d'Antoine Galland*, Paris, PUF, 1986.

Καλός κι' ο Στεφανίτης δε, γεμάτος ιστορίας,
και Ιχνηλάτης λέγεται, ο από τας Ινδίας.
Καλός και ο Συντίπας δε, ο από της Περσίας,
καλή δε και η Χαλιμά, η εκ της Αραβίας.
Οι ιστορίες δε αυτές, αλλά και του Συντίπα,
και η του Στεφανίτου δε, όπου παραπάνω είπα,
είν' όλες παραμύθια, πλήρεις με φαντασίας,
του Τζέτζη και δικές σου δε, είναι της αληθείας.[27]

Κάποιοι, όμως, τα θεώρησαν απειλή: Την ηδονική διάσταση δείχνει να αναγνωρίζει και να στηλιτεύει ο μοναχός Νικόδημος Αγιορείτης, πρωτεργάτης του κινήματος των Κολλυβάδων, σε ένα εγχειρίδιο καλής, «χριστιανικής» συμπεριφοράς, δημοφιλές έως τις μέρες μας, τη *Χρηστοήθειαν των χριστιανών*:

> Εκείνα όπου είπομεν διά εκείνους όπου αισχρολογούν, λέγομεν και διά εκείνους όπου κάθηνται εις το μέσον πολλών ανθρώπων και διηγούνται με ηδονήν [...] τους αραβικούς μύθους της Χαλιμάς.[28]

Απορριπτική είναι και η στάση του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* και των συνεργατών του, οι οποίοι βλέπουν συχνά τα πράγματα μέσα από την οπτική της προόδου και του ωφελιμισμού, αλλά και της ένταξης στην ευρωπαϊκή νεωτερική οικογένεια. Έτσι, π.χ. το φιλολογικό περιοδικό στους καταλόγους «των εν ταις Ενετικαίς Ελληνικαίς τυπογραφίαις του κυρίου Νικολάου Γλυκύ και κυρίου Πάνου Θεοδοσίου των εξ Ιωαννίνων, από 1806-1816 εκδοθέντων εις την ομιλουμένην γλώσσαν βιβλίων» που αναδημοσιεύει,[29] οι οποίοι ανέγραφαν και παλαιότερες εκδόσεις των τυπογραφείων που δεν είχαν εξαντληθεί, παραλείπει τη *Χαλιμά*, μολονότι στον κατάλογο της τυπογραφίας Πάνου Θεοδοσίου του 1812 αναγράφονται τόσο το *Μυθολογίαι αραβικαί* (εις τόμους 3) όσο και το *Αραβικόν μυθολογικόν* (εις τόμους 4 =*Νέα Χαλιμά*).[30]

Η διακειμενική παρουσία της *Χαλιμάς* είναι ανιχνεύσιμη σε ορισμένα από τα πιο ενδιαφέροντα δείγματα αφηγηματικού πεζού λόγου έως το 1830, όπως η *Αληθής ιστορία* (γύρω στα 1789) και η *Γυναίκα της Ζάκυθος* του Διονύσιου Σολωμού (1826 κ.ε.). Οι υπαινιγμοί στη *Χαλιμά*, θετικοί ή ειρωνικοί, υποδηλώ-

27. *Φανάρι γυναικών*, 206ʳ-206ᵛ (περ. 1770), βλ. EUTHYMIOS SOULOYANNIS, *Cesario Daponte e la sua opera «Φανάρι γυναικών»*, Universita di Roma, Facolta di Lettere e Filosofia, 1973-1974, σ. 96.

28. *Χρηστοήθεια των χριστιανών*, Βενετία 1803, σ. 102.

29. *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1817) 205-207.

30. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ (επιμέλεια), «Κατάλογος των βιβλίων της τυπογραφίας Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων. Εν Βενετία 1812», *Πρόλογοι και κατάλογοι τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 128, Αθήνα, 1978, σ. 40-54.

νουν ότι στην αναγνωστική της γοητεία δεν αντιστάθηκαν ακόμη και τα πιο δημιουργικά πνεύματα.

Παράλληλα, από αρκετά νωρίς, το *Μυθολογικόν αραβικόν* και το *Μυθολογικόν Συντίπα* χρησιμοποιήθηκαν ως κείμενα για την εκμάθηση της νεοελληνικής από ξένους. Πρώτος διδάξας ο Jean-Baptiste-Gaspar d'Ansse de Villoison, που συμπεριέλαβε στο εναρκτήριο μάθημά του στην École des Langues Orientales Vivantes του Παρισιού το 1800 το *Αραβικόν μυθολογικόν*.[31] Απόσπασμα από τον *Συντίπα* συμπεριλήφθηκε σε μια ανθολογία για τις ανάγκες των ίδιων μαθημάτων, στα *Σύμμικτα διάφορα εκ των συγγραφέων των νεωτέρων Ελλήνων* που επιμελήθηκε ο Γεώργιος Ραζής και εξέδωσε ανωνύμως στο Παρίσι (1813). Ο Αδαμάντιος Κοραής, που διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Villoison, πρότεινε με τη σειρά του στον Αλέξανδρο Βασιλείου να δώσει στη σύζυγό του τη *Χαλιμά* μαζί με το γαλλικό της πρότυπο για την εκμάθηση των γαλλικών και των ελληνικών:

> καλόν ήτον και το *Les mille et une nuits*. Και αν τούτο είναι μεταγλωττισμένον εις την ημετέραν (καθώς το νομίζω), εμπορείς έπειτα να το μεταχειρισθείς ως δέλεαρ διά την παράδοσιν της γραικικής.[32]

3. Άλλα δείγματα ενδιαφέροντος για τις ανατολικές αφηγήσεις

Την έλξη από την ανατολική αφηγηματική παράδοση ή την ανατολική θεματική πιστοποιούν, εκτός από τις αναπλάσεις οθωμανικών ανεκδότων για τον Νασρεντίν Χότζα, για τα οποία θα γίνει λόγος σε άλλο σημείο της μελέτης, και η δημοσίευση αδέσποτων αφηγημάτων σε συλλογές και ανθολογίες. Η κερκυραϊκή *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας* (1807) του Ιωάννη Κασκαμπά, που δεν γνωρίζουμε αν μεταφέρει πάντοτε το περιεχόμενο μιας ξενόγλωσσης (γαλλικής μάλλον) ανθολογίας ή παρέχει τις προσωπικές επιλογές-ερανίσματα του ανθολόγου, περιλαμβάνει τα τρία σύντομα αφηγήματα με ανατολική θεματική: «Κρίσις των Αιγυπτίων», «Σχολείον του Χαμήτ-Ιμπνή-Αμνδουλάχ», «Η αλήθεια, μύθος ινδικός» που προέρχεται από τον *Πιλπάι* (αυτό σημειώνεται ότι αντλείται από το γαλλικό περιοδικό *La Décade*). Στα *Ηδικά διηγήματα* του Soave (Βενετία 1816), που προορίζονται για μικρές ηλικίες αναγνωστών, ο μεταφραστής Κωνσταντίνος Οικονόμος εκ Καβαΐας συμπεριλαμβάνει μέσα στα είκοσι πέντε από τα σαράντα δύο διηγήματα του πρωτοτύπου και τα ανατολικού περιεχομένου αφηγήματα: «Αλιμέκ, ήτοι η Ευτυχία (μυθιστορία αραβική)», «Ο δυνάστης τιμωρηθείς (μυθιστορία ανατολική)», «Ιβραχίμ (μυθιστορία περσική)», «Τιο-

31. Βλ., σχετικά, KEHAGIOGLOU, «Modern Greek Orientalism...», σ. 83· βλ., επίσης, GEORGES TOLIAS, *La médaille et la rouille*, Paris-Athènes, Hatier-Kauffmann, 1997, σ. 39.

32. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (12.4.1805), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 267.

χάγγ (μυθιστορία κινέζικη)». Τέλος, στο κλίμα του γαλλικού ανατολισμού εγγράφεται το αφήγημα «Μπροστά στον τάφο του πατέρα (1798)» του Επιφάνιου-Στέφανου Δημητριάδη, στον οποίο θα αναφερθώ εκτενέστερα σε επόμενα κεφάλαια.[33] Πρότυπο του αποσπασματικά δημοσιευμένου αυτού αφηγήματος δεν είναι κάποιο κείμενο του Marmontel, όπως αναγράφεται σε παρένθεση κάτω από τον τίτλο από τον ανθολόγο του Γιώργο Βαλέτα, αλλά το φιλοσοφικό παραμύθι «Orondal, écrit sur les mémoires de Zoroastre» (1773-1774), παρέμβλητο στο πολύτομο έργο *De la philosophie de la nature* (1777) του Jean-Baptiste-Claude Delisle de Sales (1741-1816).[34]

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι λόγιοι Έλληνες του Παρισιού και της Βιέννης συντηρούν τον διάλογο με την αφηγηματική λογοτεχνία ή τη σοφία και την επιστήμη της Ανατολής, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί μέσα από τις εργασίες γάλλων και άλλων ευρωπαίων «ανατολιστών», ιδίως του Silvestre de Sacy. Ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης (περ. 1784-1851), εκδότης στη Βιέννη του πολιτικού φύλλου *Ελληνικός Τηλέγραφος* (1812-1836) και του συμπληρώματός του *Φιλολογικός Τηλέγραφος* (1817-1821), δείχνει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για την έκδοση και τη μετάφραση κειμένων από την ανατολική γραμματεία, τα οποία προσελκύουν την προσοχή του γάλλου ανατολιστή.[35] Ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, πρόσωπο του κοραϊκού κύκλου, συγκεντρώνει στη βιβλιοθήκη του σημαντικότατο όγκο αφηγηματικού ή αποφθεγματικού υλικού και ανθολογίες που είχαν συγκροτήσει οι «ανατολιστές» για να προσφέρουν στη Δύση, «αποσπασματικά», τη σοφία της Ανατολής.[36] Οι τίτλοι που ακολουθούν δίνουν μια κατατοπιστική εικόνα: *Bidpai· Contes orientaux· Mélanges de littérature orientale· Anthologie arabe* του Humbert· *Les amours de Zeokinizul roi des Kofirans* του Krinebol· *Zoroastre, Conficius et Mahomet· Contes et fables*

33. Μικρό απόσπασμα δημοσιεύεται από τον ΓΙΩΡΓΟ ΒΑΛΕΤΑ, *Ανθολογία της δημοτικής πεζογραφίας*, τ. 1: *Από τον Μαχαιρά ως τον Σολωμό (1340-1827)*, Αθήνα, 1947, σ. 399-400.

34. *Essai philosophique sur le corps humain, pour servir de suite à la philosophie de la nature*, τ. 1, Amsterdam 1793, σ. 198-203. Για τον γάλλο φιλόσοφο και το έργο του βλ. Pierre Malandain, *Delisle de Sales philosophe de la nature (1741-1816), Studies on Voltaire* 203-204 (1982).

35. Πριν από την έκδοση της *Γραμματικής γραικο-τουρκικής* (Βιέννη 1812), είχε μεταφράσει από τα αραβικά την *Αμπουλφέδα Ισμαήλ βασιλέως... Περιγραφή Χορασμίας... Αραβίας, Αιγύπτου, Περσίδος... Περσικής και Ερυθράς Θαλάσσης* (Βιέννη 1807) για την οποία δημοσίευσε κριτική ο γάλλος ανατολιστής το 1808 στο *Magasin Encyclopédique*. Βλ., σχετικά, ANNA TABAKI, «Un aspect des Lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», *Ελληνικά* 35 (1984) 315-337.

36. EDWARD W. SAID, *Οριενταλισμός*, μετάφραση: Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 153-160.

indiennes· *Fables de Loqman*· *Fables orientales* (en prose) του Saint-Lambert· *Pend-Nameh, ou le livre des Conseils de Ferid-Eddin Attar* του Silvestre de Sacy· *The Works of Confucius*· *Le livre des récompenses et des peines* –που μετέφρασε από την κινεζική ο Jean-Pierre Abel-Rémusat, ιδρυτής της Société Asiatique de Paris και καθηγητής της κινεζικής και ταρταρικής λογοτεχνίας και γλώσσας στο Collège de France.

Ένα μικρό μέρος από τέτοια κείμενα δημοσίευσε αποσπασματικά ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, με τη μορφή ευσύνοπτων μορφών (ρήσεις, γνωμικά, αποφθέγματα) στο περιοδικό *Μέλισσα* (1819-1821) που εξέδιδε στο Παρίσι.[37] Ανάμεσά τους δημοσίευσε και τους τρεις ακόλουθους μύθους του πέρση συγγραφέα του 12ου αιώνα Muslih ah-Din Sa'dī: «Ο ύπνος του κακού ανθρώπου», «Η απάτη», «Τα φώτα».[38] Ο Νικολόπουλος, ακολουθώντας το παράδειγμα του Voltaire στο *Zadig* (1748), χειρίζεται με αλληγορικό τρόπο το υλικό του.[39] Οι μύθοι του Sa'dī μέσα στα κειμενικά συμφραζόμενα της *Μέλισσας* υπηρετούν έναν ιδεολογικό και ηθικό κώδικα που δομείται στη συμβολική αντίθεση «φως» προς «σκοτάδι». Μέσα από την αντίθεση αυτή προβάλλεται το αγαθό, το κοινό συμφέρον, η ευδαιμονία των πολλών, η παιδεία, η ελευθερία της γνώμης και καταδικάζεται η απάτη, η αμάθεια, η συκοφαντία, η πολιτική διαφθορά, η εναντίωση στη μόρφωση. Αρκετές ενδείξεις κινούν την υπόνοια ότι εκτός από το αλληγορικό περιεχόμενο, οι μύθοι αυτοί του Sa'dī προσλαμβάνουν και σατιρική διάσταση ή λιβελογραφική χροιά: χρησιμοποιούνται για να στιγματίσουν κρυπτικά συγκεκριμένα πρόσωπα και καταστάσεις της πολιτικής και πολιτισμικής πραγματικότητα της εποχής· ανάλογος κρυπτικός τρόπος πρέπει να ήταν εκείνος που υπαγόρευσε, τα ίδια περίπου χρόνια την αινιγματικά δηλωμένη παράλειψη του ονόματος του Voltaire στην ελληνική έκδοση του *Τα περί τον Σαδίκην* (Παρίσι 1819).[40]

---

37. Αξίζει να αναφέρω μια μεταγενέστερη μαρτυρία που αφορά τη συμμετοχή του Νικολόπουλου στην «Ελληνική Εταιρία» του Παρισιού κατά την περίοδο 1828-1831, σύμφωνα με την οποία ο Νικολόπουλος στις φιλολογικές βραδιές συνήθιζε να διαβάζει όχι πατριωτικές ωδές όπως οι άλλοι, αλλά ηθικούς και διδακτικούς μύθους "κατ' απομίμησιν της ανατολικής φιλοσοφίας". Βλ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΚΑΡΑΤΖΑΣ, «Η "Ελληνική Εταιρία" του Παρισιού 1828-1831», *Αντί* 41 (1976) 25.

38. *Μέλισσα* 3 (1821) 330-331.

39. Για τη χρήση των μύθων και την αλληγορική τους σημασία μέσα στα ιδεολογικά συμφραζόμενα της εποχής, βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση/Comparaison* 13 (2002) 156-176.

40. Για τις ιδεολογικές συγκρούσεις της εποχής στις οποίες φαίνεται να παραπέμπει η «ανατρεπτική γραφή» του Νικολόπουλου, βλ. τη μελέτη του Φ. ΗΛΙΟΥ, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα, Πορεία, 1988.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΑΣΗΣ

Το νήμα που συνδέει τα κείμενα, τα οποία εντάσσουμε σε αυτήν την ανομοιογενή ως προς τα μορφικά και τα δομικά της γνωρίσματα ομάδα, έγκειται στη διάθεση να καταγραφούν κοινωνικά φαινόμενα. Η διάθεση αυτή εκκινεί από τη νηφάλια ηθογραφική αποτύπωση του παρόντος και επεκτείνεται έως τον στιγματισμό της κοινωνίας, την ηθική και πολιτική διαπόμπευση αξιών ή προσώπων· υπαγορεύεται από ποικίλες προθέσεις που κυμαίνονται από την αυτεπίγνωση έως την αισιοδοξία για τη μελλοντική βελτίωση, αλλά και τον μηδενισμό ή την άρνηση. Η κριτική ματιά παρουσιάζεται, συχνά, εξοπλισμένη με δραστικά υφολογικά μέσα και τεχνικές όπως η ειρωνεία, η σάτιρα, η παρωδία,[1] ή προσφεύγει σε λογοτεχνικές συμβάσεις, όπως το όραμα και το όνειρο, αλλά και το φανταστικό ή το υπερφυσικό, προκειμένου να προβάλει –κάποτε, μάλιστα, προκλητικά– τις υπονομευτικές της προθέσεις. Βέβαια, σε ικανό αριθμό άλλων αφηγηματικών κειμένων της περιόδου (ειδύλλια, ηθικά διηγήματα, ιστορικά αφηγήματα) διατυπώνονται, υπαινικτικά, προβληματισμοί ή ανησυχίες για την κοινωνική πραγματικότητα· εδώ, όμως, η κοινωνία ή/και το παρόν προσφέρουν το βασικό θέμα. Η πεζογραφική παραγωγή της ενότητας απορρέει από έναν ομολογημένο ή σιωπηρό διάλογο με τις νεότερες ευρωπαϊκές γραμματείες (σε μεγάλο μέρος με τη γαλλική)· από αυτές δεν αντλούνται μόνο ακέραια προϊόντα (μεταφράσεις), αλλά και μεμονωμένα υλικά (είδη, θέματα, μοτίβα, τεχνικές ή λογοτεχνικούς μύθους) που ενοφθαλμίζονται στο πλούσιο διακειμενικό υπόστρωμα της γηγενούς παράδοσης.

1. Η ευρωπαϊκή γραμματεία του 18ου αιώνα δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση στη εκμετάλλευση τεχνικών της υπονόμευσης προκειμένου να ασκήσει κριτική σε παραδομένες πρακτικές και να διοχετεύσει διαφωτιστικές ιδέες. Για μια συνοπτική παρουσίαση, βλ. NICOLE MASSON, «Ironie», SYLVIE DERVAUX, «Parodie», ROLAND MORTIER, «Satire», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 598-600, 823-825, 974-979.

1. Ηδογραφίες της πόλης

1.1. Ήθη της οθωμανικής πρωτεύουσας

Την πρώτη θέση στην ενότητα αυτή κατέχουν δικαιωματικά, από πολλές όψεις, τα *Φιλοθέου πάρεργα* του Νικόλαου Μαυροκορδάτου.[2] Το «πρώτο νεοελληνικό μυθιστόρημα» –κατά τον Κ. Θ. Δημαρά[3]– επιλέγει ως τόπο εκτύλιξης της δράσης την οθωμανική πρωτεύουσα φέρνοντας στο προσκήνιο συζητήσεις και γεγονότα της Κωνσταντινούπολης του 1715, τα οποία απέχουν μόλις τέσσερα χρόνια από την ολοκλήρωση της συγγραφής του κειμένου (Αύγουστος του 1719).[4]

Το αφήγημα αναπαριστά με τη μορφή διαδοχικών σκηνών μια μέρα ζωής στην Κωνσταντινούπολη (οι χώροι: Ιππόδρομος - Αt - Μεϊντάν - χώρος της αγοράς, αλλά και της ανάπαυλας στον κήπο, διαδρομή με βάρκα που περνά στον Γαλατά, φυλακή κοντά στον Ιππόδρομο) μέσα από τυχαίες ή όχι συνευρέσεις και συναντήσεις προσώπων διαφορετικής εθνοτικής και πολιτισμικής προέλευσης (έλληνας Κωνσταντινουπολίτης, Σμυρναίος, Ιταλός, Οθωμανός, Ελληνοκύπριος, εβραίος, Αιγύπτιος και πολλοί άλλοι). Υιοθετεί τη μορφή της πρωτοπρόσωπης αφήγησης (του Φιλόθεου), στην οποία παρεμβάλλονται αναδρομικές, αυτοβιογραφικές αφηγήσεις των συνομιλητών, ένδετες ιστορίες, αναγνώσεις κειμένων και συζητήσεις, που περιστρέφονται γύρω από την πολιτική (ευρωπαϊκή και οθωμανική), τα ήθη, τα έθιμα και τις προκαταλήψεις των λαών, τη θρησκεία ή τη λογοτεχνική διαμάχη Αρχαίων και Νεοτέρων·[5] η σύνδεση ανάμεσα στα επεισόδια και

2. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ απορρήτων διετέλεσε μεγάλος διερμηνέας (1673-1709). Ο γιος του Νικόλαος διορίστηκε πρώτος Έλληνας ηγεμόνας της Μολδαβίας (1709-1710). Ανέβηκε ξανά στον θρόνο της Μολδαβίας το 1711 και τον κράτησε έως το 1715. Το 1716 χρημάτισε ηγεμόνας της Βλαχίας (1716). Ύστερα από την επέμβαση των Αυστριακών στο Βουκουρέστι συνελήφθηκε και μεταφέρθηκε αιχμάλωτος στην Τρανσυλβανία· η αιχμαλωσία κράτησε έως το 1718. Το 1719 έως τον θάνατό του (1730) κατείχε ξανά τον θρόνο της Βλαχίας.

3. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 265.

4. Πρόσφατα υποβλήθηκε η υπόθεση ότι η εκκίνηση της συγγραφής του θα μπορούσε να τοποθετηθεί μέσα στο διάστημα που παρεμβλήθηκε ανάμεσα στη μετακίνηση του Νικόλαου από τον θρόνο της Μολδαβίας (Δεκέμβριος 1715) στον θρόνο της Βλαχίας (Ιανουάριος 1716)· βλ. σχετικά, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ - ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ «Εισαγωγή», στο: ΜΙΧΑΗΛ ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, εισαγωγή: Γ. Κεχαγιόγλου - Α. Ταμπάκη, κείμενο, γλωσσάρι και πίνακας κύριων ονομάτων: Γ. Κεχαγιόγλου, Αθήνα, INE/ΕΙΕ, 2007, σ. 31, υποσ. 34.

5. Υπό το πρίσμα της πολιτισμικής εικονολογίας εξετάζει το μυθιστόρημα ο JACQUES BOUCHARD, «Επίκριση της Ανατολής και της Δύσης στα *Φιλοθέου πάρεργα* του Νικόλαου Μαυροκορδάτου», στο: ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΑΔΗΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ-ΔΑΝΑΗ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*,

στα θέματα είναι αρκετά χαλαρή –στοιχείο που, σε συνδυασμό με την πρωτοπρόσωπη αφήγηση προσδίδει πικαρική διάσταση στο αφήγημα– αλλά υπάρχει ένα αμυδρό νήμα μυστηρίου ή αστυνομικής πλοκής.

Τα *Φιλοθέου πάρεργα*, όπως έχει υποδειχτεί, συνομιλούν με κείμενα και συγγραφείς της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας (Πλάτων, Αριστοτέλης, Επίκουρος, Λουκιανός, Αθήναιος, Διογένης ο Λαέρτιος, Κικέρων, Πετρώνιος κ.ά.) και της ευρωπαϊκής γραμματείας (Bacon, Montaigne, Saint-Évremond, La Rochefoucauld).[6] Η σύνθεση, μια ετερόκλητη, κάποτε, συλλογή αποσπασμάτων από διαφορετικά είδη, «εκφράσεις», βιογραφίες, συζητήσεις, επιστολές, αξιώματα, στοχασμούς, που ενδέχεται να απορρέει από μια «μουσειολογική αντίληψη για το έργο τέχνης», όπως υποστηρίζει ο σημερινός εκδότης του κειμένου Jacques Bouchard,[7] παρουσιάζει, κατά την άποψη του Μίλτου Πεχλιβάνου, αναλογικές σχέσεις με τον συγκρητισμό των ειδών στην αναγεννησιακή θεωρία και πράξη του μυθιστορήματος·[8] σύμφωνα με την παρατήρηση του Κ. Θ. Δημαρά, αυτή η «ολίγη συνεκτική ύλη σε μία σειρά από αυτοτελείς μικρές παρουσιάσεις θεμάτων»,[9] παραπέμπει σε συλλογές διηγημάτων όπως η *Δεκαήμερος* του Boccaccio ή οι *Χίλιες και μία νύχτες*, σε κείμενα δηλαδή που είχαν αξιοποιήσει και εκμεταλλευτεί αφηγηματικό υλικό από την προφορική και λαϊκή παράδοση. Ένας τέτοιος διάλογος του συγγραφέα με συλλογές αφηγημάτων που βασίζουν τη δομή τους στο σχήμα της «διήγησης - πλαισίου» μπορεί με επάρκεια να τεκμηριωθεί τόσο με βάση τα πολιτισμικά συμφραζόμενα, τη σύνθεση δηλαδή του έργου μέσα στον οθωμανικό χώρο όπου η προφορική διάδοση των αραβικών παραμυθιών είναι ανιχνεύσιμη από παλιά, όσο και με βάση τις προσκτήσεις της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων.

Σύμφωνα με μιαν άλλη, υπό διερεύνηση, κατεύθυνση, που υποδεικνύει ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, το μυθιστόρημα ενδέχεται να διαλέγεται και με λογοτεχνικά κείμενα που ανήκουν στην εποχή του Μπαρόκ. Η θεματική και η δομή του δείχνουν συνάφειες με τα σατιρικά και αλληγορικά λατινόγλωσσα μυθιστορήματα του σκοτσέζου συγγραφέα John Barclay, και όχι μόνο με το *Argenis* (1618-1621) στο οποίο έγινε ήδη αναφορά, αλλά περισσότερο με το *Euphormionis Lusinini [...] saty-*

Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, τ. 1, σ. 47-53.

6. Βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 263-282· ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου πάρεργα* / NICOLAS MAVROCORDATOS, *Les loisirs de Philothée*, εισαγωγή - επιμέλεια - μετάφραση: Jacques Bouchard, Αθήνα-Montréal 1989, ΟΜΕΔ, σ. 217-234.

7. JACQUES BOUCHARD, «Εισαγωγή» στο: ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου πάρεργα*, ό.π., σ. 49.

8. Βλ. ΜΙΛΤΟΣ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ, *Εκδοχές νεοτερικότητας στην κοινωνία του Γένους*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1999, σ. 74.

9. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 268-269.

ricon (1605-1607), ένα «avant la lettre» πικαρικό μυθιστόρημα,[10] που και αυτό συνδυάζει την πρωτοπρόσωπη αυτοβιογραφία με τις πλασματικές αφηγήσεις. Ο σατιρισμός της τρέλας, η καταδίκη πολιτικών, θρησκευτικών εγκλημάτων, ο πολιτικός στοχασμός, ο ηθικοδιδακτισμός, οι αναγωγές στον Λουκιανό, στον Αθήναιο ή στον Πλούταρχο, η χρήση εμβληματικών ονομάτων[11] (τα ονόματα Nicopombus, Themistius ή Theophrastus που φέρουν πρόσωπα των λατινόγλωσσων μυθιστορημάτων παραπέμπουν συνειρμικά στο όνομα του αφηγητή: Φιλόθεος) είναι ορισμένα από τα κοινά γνωρίσματα ανάμεσα στα τρία μυθιστορήματα. Η παρουσία λατινόγλωσσης έκδοσης του *Argenis* στη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων προσφέρει ένα εξωτερικό τεκμήριο της γνωριμίας του Νικόλαου με το έργο του Barclay. Δύο ακόμη εκδόσεις της βιβλιοθήκης πιστοποιούν τον διάλογο με την εμβληματική γραφή του Μπαρόκ: πρόκειται για τα έργα *Philothei symbola christiana* (Φραγκφούρτη 1677)[12] και *Camerarii symbola et emblemata* (1598;),[13] από τα οποία το πρώτο, κατά πάσα πιθανότητα, δάνεισε και το όνομα του αφηγητή.

Εντούτοις, η επιλογή της οθωμανικής πρωτεύουσας, της σύγχρονης Κωνσταντινούπολης, για την εκτύλιξη της δράσης διαφοροποιεί τα *Φιλοθέου πάρεργα* από τα αλληγορικά μυθιστορήματα του Barclay, τα οποία αφήνουν υπαινιγμούς για τη σύγχρονη πραγματικότητα μέσα από μια χωροχρονική μεταμφίεση. Την προσφυγή στη συγχρονία, στην εντοπιότητα, αλλά και στην επιλογή της «μεγάλης πόλης» (Κωνσταντινούπολη) πρέπει νομίζω να τις αναζητήσουμε στον διάλογο με αφηγήματα του γαλλικού Μπαρόκ, με τους ελευθερόφρονες του 17ου αιώνα, αλλά και με το γαλλικό μυθιστόρημα της «αυγής/πρελούδιου των Φώτων».[14] Τα θετικά σχόλια που διατυπώνει ο νεαρός πρίγκιπας Σκαρλάτος για το «Αμούρ γαλουά», δηλαδή την *Histoire amoureuse des Gaules* (1665) του Bussy-Rabutin (1618-1693) –ένα διασκεδαστικό

10. Ιδιαίτερα χρήσιμη σε ό,τι αφορά τη δομή και το περιεχόμενο του μυθιστορήματος είναι η παλαιότερη μελέτη του ALBERT COLLIGNON, *Notes sur l'«Euphormion» de Jean Barclay*, Nancy 1901.

11. Βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Το πρότυπο της νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος* του Ιωάννου Βαρκλαίου (John Barclay, *Argenis*) και τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα του Μπαρόκ: πρόδρομη ανακοίνωση», *Ελληνικά* 47.1 (1997) 134-135, υποσ. 1-3, όπου και ενημερωμένη βιβλιογραφία.

12. *Ό.π.*, σ. 135.

13. Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας δίνει τον τίτλο ως: *Philothei, Symbola Christiana, quibus hominis christiani exprimitur*· το όνομα Philotheus δηλώνεται ως ψευδώνυμο. Η βιβλιοθήκη του Κογκρέσου προσγράφει το δεύτερο έργο στον Joachim Camerarius (1534-1598).

14. Για μια ενδεικτική βιβλιογραφία, βλ. JACQUES PRÉVOT (επιμέλεια), *Libertins au XVIIème siècle*, Paris, Gallimard [Pléiade], 1988· CLAUDE RICHER, *L'âge libertin*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1987· JEAN ALTER, «Le moment libertin», στο: DENIS HOLLIER, *De la littérature française*, Paris, Bordas, 1993, σ. 292-298.

σκανδαλοθηρικό χρονικό της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ΄, που εκμεταλλεύεται τη ρεαλιστική παράδοση του *Σατυρικού* του Πετρώνιου[15] – ή για αφηγήματα του Marivaux («ιστορίες των οποίων η ανάγνωσις ημπορεί να κάμη έναν νέον πολυμαθέστατον»), που θα πρέπει να αναζητηθούν στα πρώιμα ρεαλιστικά του αφηγήματα,[16] υποδεικνύουν την εξοικείωση με αυτές τις παραδόσεις. Ιδιαίτερη σημασία, όμως, αποκτά η ακόλουθη σύγκριση στην οποία προβαίνει ο Σκαρλάτος, η οποία, από όσο γνωρίζω, δεν έχει προσεχτεί:

> Έχομεν και το *Rom(an) bourgeois* του Φορατιέρη, ομού με τα λεξικά. Εστάθηκαν αυτός ένας μεγάλος άνθρωπος, εύμορφα εσυνέγγραψε τα συγγράμματά του, όμως όποιος εδιάβασε του υψηλοτάτου αυθέντου τα *Φιλοθέου πάρεργα* εις ολίγην υπόληψιν θέλει έχει αυτού τα συγγράμματα.

Το *Roman bourgeois* (1666) του Antoine Furetière (1619-1688), μια κριτική της σύγχρονης κοινωνίας της γαλλικής πρωτεύουσας, του Παρισιού –το μοναδικό ρεαλιστικό και κωμικό μυθιστόρημα της εποχής του κλασικισμού και του Μπαρόκ που συνεχίζει να κατέχει αξιομνημόνευτη θέση στην ιστορία της γαλλικής λογοτεχνίας–,[17] εκτός από την επιλογή της «μεγάλης πόλης» ως τόπου εκτύλιξης της δράσης, έχει δομικές αναλογίες, κυρίως στο δεύτερο μέρος του, με το μυθιστόρημα του Νικόλαου: πρωτοπρόσωπη αφήγηση με χαλαρή πλοκή που διακόπτεται απότομα από αναδρομές, συζητήσεις, ιστορίες και περιπέτειες, οι οποίες μεταφέρουν τη δράση σε διαφορετικές συνοικίες της πόλης, παρεμβολές ξένων προς τη μυθοπλασία υλικών, όπως ο κατάλογος της βιβλιοθήκης του Mythophilacte –ονόματος που επίσης θυμίζει το σύνθετο και αρχαϊστικό Φιλόθεος–, ένα δικαστικό πόρισμα, μύθοι κτλ. που θα μπορούσαν να παραλληλιστούν με τις επιστολές και τις πραγματείες στο καταληκτικό μέρος των *Παρέργων*: «Αποσημειώσεις ηθικαί και πολιτικαί εις τον βίον του σοφού Θαλού», «Εις τον βίον του Σόλωνος», «Περί ηθών, παθών και χαρακτήρων», «Κατά αθέων και δεισδαιμόνων», «Περί μωρίας», «Φροντίσματα περί επιεικούς ερμηνείας των του ανθρώπου κινημάτων και πράξεων».

---

15. Βλ. CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 29-37.

16. Τα αφηγήματα αυτά, καθώς τηρούν σαφείς αποστάσεις από το αισθηματικό και περιπετειώδες μυθιστόρημα, έχουν χαρακτηριστεί ως «αντιμυθιστορήματα». Βλ. HENRI COULET, *Le roman jusqu'à la Révolution*, Paris, Armand Colin, ^{8}1991, σ. 342-344· πρβλ. GERARD GENETTE, *Palimpsestes. La littérature au second degré*, Paris, Seuil, 1982, σ. 206-209.

17. Βλ. COULET, *ό.π.*, σ. 273-278· ANTOINE FURETIÈRE, *Le roman bourgeois*, εισαγωγή - επιμέλεια: Georges Mongrédien, Paris, Le Club du Meilleur Livre, coll. Classiques, 1958.

Στα ενδεχόμενα διακείμενα του μυθιστορήματος ήρθε, πρόσφατα, να προστεθεί το μείζον, νεωτερικό μυθιστόρημα *Don Quijote* του Cervantes, το οποίο σημειώνει μια ευδιάκριτη έντυπη παρουσία στη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων, μέσα από γαλλικές και ιταλικές μεταφράσεις, αλλά και μεταφράστηκε, όπως θα δούμε, στο φαναριώτικο περιβάλλον. Ως σημείο εκκίνησης για την υπόδειξη αυτής της συγγένειας ανάμεσα στο ελληνικό και το ισπανικό αφήγημα εκλαμβάνεται το επεισόδιο της φυλακής με τις πικαρικού τύπου αφηγήσεις των καταδίκων.[18]

Χαρακτηριστικό γνώρισμα στα *Φιλοθέου πάρεργα* είναι το περιορισμένο ενδιαφέρον για την εξέλιξη της πλοκής. Αυτή η κατασκευαστική «ατέλεια» (σύμφωνα με τη νεότερη οπτική) που του στερεί, ίσως, το δικαίωμα να χαρακτηριστεί «μυθιστόρημα» –ο Δημαράς το θεωρεί «απόπειρα για σύνταξη μυθιστορήματος»,[19] θέση που ασπάζονται και άλλοι, όχι όμως όλοι, μελετητές– αποτελεί ένα ακόμη κοινό στοιχείο ανάμεσα στο αφήγημα του Μαυροκορδάτου, το *Roman Bourgeois* του Furetière και το *Euphormion [...]* του Barclay. Το γαλλικό και το λατινόγλωσσο μυθιστόρημα, προκειμένου να κρατήσουν συνειδητά τις αποστάσεις από την παράδοση του ηρωικού-περιπετειώδους μυθιστορικού είδους, εμφανίζουν μια χαλαρή (πικαρική) πλοκή βασισμένη σε επεισόδια που διαδέχονται το ένα το άλλο χωρίς να υποκινούνται από αυστηρά κίνητρα· η συνοχή διασφαλίζεται χάρη στην περιέργεια[20] και στην παρουσία του πρωτοπρόσωπου αφηγητή. Υπάρχει, όμως, και άλλο ένα κοινό σημείο ανάμεσα στα *Φιλοθέου πάρεργα* και στα δύο αυτά μυθιστορήματα: η μορφή του αποσπασματικού, ατελούς μυθιστορήματος που καταλήγει σε «απατηλό τέλος»,[21] κληροδοσία του κοινού τους προγόνου, του *Σατυρικού* του Πετρώνιου. Η άποψη λοιπόν του Jacques Bouchard ότι στα *Φιλοθέου πάρεργα* δεν πρόκειται για πρώτο μέρος, του οποίου δεν διασώζεται η συνέχεια,[22] αλλά «για ένα ολοκληρωμένο απόσπασμα» είναι ένα ακόμη σημείο που

18. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΥΡΕΛΟΣ, «Νικόλαου Μαυροκορδάτου *Φιλοθέου πάρεργα*. Η μυθοπλαστική εγκυκλοπαίδεια ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση», στο: Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007, τ. 1, σ. 99-113. Η παρατήρηση αφορά το κεφ. XXII του ισπανικού μυθιστορήματος. Οι ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ και ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή», στο: ΜΙΧΑΗΛ ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής...*, σ. 24, υποσ. 21 υποδεικνύουν την αναζήτηση της συγγένειας και με άλλα κεφάλαια αλλά και με ορισμένες από τις *Novelas ejemplares*.

19. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 265.

20. Για το ίδιο κίνητρο μιλά και ο BOUCHARD «Εισαγωγή» στο: ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου πάρεργα*, σ. 55.

21. *Ό.π.*, σ. 56.

22. Η άποψη ότι πρόκειται για ημιτελές αφήγημα στηρίζεται στην αναγραφή «Τέλος του α΄ τμήματος» στον υπότιτλο των περισσοτέρων χειρογράφων. Όπως διαπιστώνει όμως ο

επιβάλλει να ανιχνευτεί συστηματικά ο διάλογος με το λατινόγλωσσο *Euphormionis Lusinini [...] satyricon* και το γαλλικό *Roman bourgeois*.

Το «πρώτο νεοελληνικό μυθιστόρημα» έχει συνταχθεί σε αρχαϊστική γλώσσα. Η επιλογή αυτή του Νικόλαου Μαυροκορδάτου να παρακάμψει μια σύγχρονη γλωσσική μορφή της ελληνικής για το μυθιστόρημά του, ένα έργο δηλαδή που ειδολογικά εντάσσεται στη νεωτερική γραμματεία, είναι αναμενόμενο να έχει προκαλέσει συζητήσεις. Έχει υποστηριχτεί (Πεχλιβάνος) ότι η απόφαση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ως οικογενειακή προδιαγραφή στο πλαίσιο μιας προσπάθειας «κοινωνικής διαφοροποίησης» των πρώτων Μαυροκορδάτων «εντός της κοινωνίας του Γένους» και «πολιτισμικής καταξίωσης εντός της République des Lettres».[23] Ωστόσο, το γεγονός ότι στο περιβάλλον αυτό πραγματοποιούνται μεταφράσεις στη ζωντανή γλώσσα τόσο από ευρωπαϊκές γλώσσες (*Αι Τύχαι του Τηλεμάχου* κ.ά.) όσο και από παλαιότερες γλωσσικές φάσεις της ελληνικής (*Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*), οι οποίες μάλιστα βρίσκουν σθεναρή υποστήριξη από τους ίδιους τους ηγεμόνες –πραγματοποιούνται «κατ' επιταγήν» τους– τους εμφανίζει ως εκφραστές μιας αντίληψης που επιδιώκει τη γλωσσική ομοιογένεια «εντός της κοινωνίας του Γένους» και την καθιέρωση «της ημετέρας κοινής». Συγκλίνουμε, λοιπόν, περισσότερο με την άποψη εκείνη (Κεχαγιόγλου) που θεωρεί ότι η επιλογή μιας νεκρής αλλά κοινόχρηστης ακόμη γλώσσας αντί της ζωντανής υπαγορεύθηκε για λόγους ευρύτερης κυκλοφορίας και «διεθνούς προβολής».[24] Ο Νικόλαος φαίνεται ότι επέλεξε μια πρακτική διαδεδομένη εντός της «Πολιτείας των Γραμμάτων», γνωστή από τα χρόνια της Αναγέννησης, την προσφυγή σε μια λόγια, αλλά «βασίλισσα» γλώσσα,[25] η οποία, όπως υποδείκνυε και το παράδειγμα των λατινόγλωσσων μυθιστορημάτων του Barclay, θα συνέβαλε στην ευρωπαϊκή διάδοση του έργου του. Ένα πρόσθετο επιχείρημα προς την ίδια κατεύθυνση προσφέρει μια άλλη άποψη (Καμπερίδης) που θεωρεί ενδεχόμενο ότι εκτός από χρήση λογοτεχνική τα *Φιλοθέου πάρεργα* εξυπηρετούσαν διπλωματικούς στόχους –γράφτηκαν και ως συνηγορία της οθωμανικής κοινωνίας και πολιτικής της εποχής, με πρόθεση να αναστραφεί το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί ύστερα από τη Συνθήκη του Πασάροβιτς.[26] Η διπλωματική

Bouchard, ύστερα από τη συστηματική αντιβολή που πραγματοποίησε στο σύνολο της χειρόγραφης παράδοσης, το «Τμήμα α΄» αφορά ένα σύντομο προοίμιο, *ό.π.*, σ. 48-49.

23. Βλ. ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ, *Εκδοχές νεοτερικότητας...*, σ. 40.

24. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ελληνικές μεταφράσεις στον 18ο αιώνα: "Μετα-δοτικές ή προ-δοτικές"· "πιστές και άσχημες"- "άπιστες και όμορφες"», *Σύγκριση / Comparaison* 9 (1998) 52.

25. Μεταφέρω στα καθ' ημάς τον χαρακτηρισμό του Cervantes για τη λατινική γλώσσα, βλ. ANTOINE BERMAN, *L'épreuve de l'étranger, Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*, Paris, Gallimard, 1984, σ. 12-14.

26. Βλ. LAMBROS KAMPERIDIS, «The Notion of Millet in Mavrokordatos' *Philotheou*

αυτή προσπάθεια θα είχε μεγαλύτερες πιθανότητες να στεφθεί με επιτυχία τόσο από την ανάγνωση του κειμένου στη «νεκρή» γλώσσα του πρωτοτύπου, όσο και από μεταφράσεις από αυτήν, πρακτική γνώριμη στην ευρωπαϊκή γραμματεία και πριν ακόμη ξεσπάσει η διαμάχη Αρχαίων και Νεοτέρων.

Πράγματι, τα χειρόγραφα, αρχαιόγλωσσα *Φιλοθέου πάρεργα* βρήκαν σχετική ανταπόκριση, κριτική και αναγνωστική, στη Γαλλία και έχουν καταγραφεί απόπειρες μετάφρασής τους στα γαλλικά.[27] Στους παράγοντες που υποκίνησαν την προσοχή για το μυθιστόρημα θα πρέπει να συμπεριλάβουμε την έλξη από τον «ανατολισμό»,[28] καθώς και τη διάθεση για μια πιο αντικειμενική γνωριμία με τον ισλαμικό κόσμο, η οποία συνοδεύεται, συχνά, από την ανασκευή συσσωρευμένων προκαταλήψεων, που κέρδιζαν έδαφος στον ευρωπαϊκό χώρο, και στη Γαλλία ειδικότερα, από την τελευταία εικοσαετία του 17ου αιώνα κ.ε. Στην καλλιέργεια αυτού του κλίματος συνέτεινε η έκδοση σημαντικών γραμματολογικών έργων όπως η *Bibiliothèque orientale* (1697) του d'Herbelot και, στη συνέχεια, οι αφηγηματικές συλλογές των Galland και Pétis de la Croix, καθώς και η δημοσίευση πραγματειών και αφηγήσεων για τα ήθη και θρησκεία του Ισλάμ.[29] Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον περιέβαλε το μυθιστόρημα το επιτελείο της παρισινής Βιβλιοθήκης του Βασιλέως, και, ειδικότερα, ο προϊστάμενος βιβλιοθηκάριος –και συγγραφέας ενός «ανατολιστικού μυθιστορήματο»– αββάς Jean-Paul Bignon.[30] Ο Bignon είχε εξασφαλίσει χειρόγραφο του μυθιστορήματος στα 1719 και φρόντισε για την παραγωγή αντιγράφων του, αλλά και για γαλλικές μεταφράσεις. Σε ενημερωτικό «Σημείωμα» (1719) που απηύθυνε στον Bignon ο βιβλιοφύλακας της παρισινής βιβλιοθήκης Jean-Paul Boivin ο νεότερος –που αποτελεί και την πρώτη (γνωστή) γραπτή κριτική παρουσίαση του έργου–, γίνονται εύστοχες αναφορές τόσο στην πνευματική συγκρότηση του Νικόλαου Μαυροκορδάτου όσο και στη

Parerga and his Perception of the Enlightened Ottoman Despot», *Journal of the Hellenic Diaspora* 18 (1992) 67-78.

27. BOUCHARD, «Εισαγωγή» στο: ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου πάρεργα*, σ. 60-61· βλ. επίσης, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Σολομών Νέγρης, Έλληνας εκ Δαμασκού. Σύντομη παρουσίαση και νέα στοιχεία για έναν κορυφαίο ανατολιστή της Ευρώπης», στο: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ (επιμέλεια), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, ΠΕΚ-Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, σ. 336.

28. JEAN CLAUDE BERCHET, «Orient, Orientalisme», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 806-810.

29. Βλ. ANN THOMSON, «Islam», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 600-603· ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι των έργων «De la créance et des coutumes des Mahométans» (1684) του Richard Simon και *La Réligion des Mahométans* (1721) του Adrian Reland.

30. Βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Η πρώτη, και ουσιαστικότερη, συνοπτική παρουσίαση των *Φιλοθέου παρέργων* του Ν. Μαυροκορδάτου (2.8.1719)», *Ελληνικά* 49 (1999) 305-316, από όπου αντλώ και τα παραθέματα.

δομή και τη σύνθεση του μυθιστορήματος (εγκιβωτισμός ετερόκλητων στοιχείων): «Ο συγγραφέας, άνθρωπος του πνεύματος, συστηματικός αναγνώστης καλών ελληνικών, λατινικών, ιταλικών και γαλλικών βιβλίων, κατάφερε να βρει τον τρόπο να συμπλέξει μέσα σε ένα είδος μυθιστορήματος αποσπάσματα από την ιστορία, την κριτική, την πολιτική και την ηθική». Ο Bignon στην ευχαριστήρια επιστολή του (1720) προς τον μαρκήσιο de Bonnac, πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη και αποστολέα του χειρογράφου – απόσπασμά της αναδημοσιεύεται μαζί με αρχαϊστική μετάφραση στην πρώτη ελληνική έντυπη έκδοση του μυθιστορήματος– χαρακτηρίζει τα *Φιλοθέου Πάρεργα* «ένα είδος εξαιρετικά διδακτικού και, συνάμα, πολύ διασκεδαστικού μυθιστορήματος», συνδεμένο σε «γλαφυρό ύφος», που διακρίνεται για τη ρεαλιστική του διάσταση: «οι περιγραφές είναι ζωντανές, και η σκιαγράφηση των διαφορετικών εθνών από τα οποία προέρχονται τα πρόσωπα που μιλούν είναι πολύ ταιριαστή και προσιδιάζει στο φυσικό τους».

Τα *Φιλοθέου πάρεργα* γνώρισαν αξιοσημείωτη χειρόγραφη διάδοση στη διάρκεια του 18ου αιώνα, αλλά μόλις το 1800 κατέληξαν στο τυπογραφείο με πρωτοβουλία του πηλιορείτη λόγιου ιερομόναχου Γρηγόριου Κωνσταντά (1758-1844). Η δημοσίευση αφηγηματικών συλλογών στο σχήμα της «διήγησης-πλαισίου», ανατολικών (*Αραβικόν μυθολογικόν*, 1757 κ.ε., *Μυθολογικόν Πιλπάιδος*, 1783, *Νέα Χαλιμά*, 1791 κ.ε.) ή δυτικών (*Διηγήματα δύο προς τοις είκοσιν* του Boccaccio, 1797), καθώς και οι έντυπες εκδόσεις ελληνικών μυθιστορημάτων σε αρχαία γλώσσα (*Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν*, *Αιθιοπικά*, *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*, 1790 κ.ε.) είχαν προετοιμάσει, προφανώς, το έδαφος για την έντυπη παγίωση του μυθιστορήματος. Η απόφαση του εκδότη πρέπει να υπαγορεύτηκε, όμως, κυρίως από τη στροφή του πεζού λόγου προς την εγχώρια συγχρονία και την κοινωνική πραγματικότητα, που είχε αρχίσει να βρίσκει διέξοδο στον εκδοτικό χώρο, όπως πιστοποιούν η *Αληθής ιστορία* –κείμενο στο οποίο ενέχεται ενδεχομένως το όνομα του Γρηγόριου Κωνσταντά– και τα *Έρωτος αποτελέσματα* (1792). Άλλωστε, στον πρόλογο της έκδοσης των *Φιλοθέου παρέργων* η αληθοφάνεια και η εντοπιότητα ήταν τα γνωρίσματα εκείνα που κρίθηκαν ως πιο ενδιαφέροντα για την προβολή του μυθιστορήματος:

> Τα *Πάρεργα Φιλοθέου*, α φέρεις μετά χείρας, φιλόμουσε, ιστορία τις έστι πεπλασμένη μεν και μυθώδης, ουκ ελάσσω δ' αληθούς και υφιστώσης την όνησιν παρεχομένη· ήθη τε γαρ και χαρακτήρας των καθ' ημάς προυχόντων εθνών περιγράφει, και βίβλους και βίους σοφών ανδρών αρχαίων τε νεοτέρων ανακρίνει· άπτεται δ' έσθ' όπη ακροθιγώς και πραγμάτων πολιτικών, όσα μάλιστα ανήκει εις το κρατούν ημών έθνος.

Από τα λιγοστά παρασελίδια σχόλια των χειρογράφων του μυθιστορήματος που έχουν γίνει γνωστά μπορούμε να εικάσουμε ότι κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα

ιδιαίτερη προσοχή συγκεντρώνουν θέματα που αφορούν τη διαμάχη Αρχαίων και Νεοτέρων. Δύο αναγνώστες, σύγχρονοι κατά πάσα πιθανότητα, αντιδρούν σε χωρία που προβάλλουν την υπεροχή των Νεοτέρων έναντι του Αριστοτέλη: «φλυαρεί ο γάιδαρος» γράφει ο ένας δίπλα στο σχετικό χωρίο, ενώ ο άλλος προσθέτει: «μάλλον δ' έγωγε σύμφημί σοι τούτον φλυαρείν άντικρυς εγνωκότα και κακής σιωπής κακίω πτερυγίζειν». Αντίθετα, ο Νικόλαος Ζερζούλης, μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη, θα χρησιμοποιήσει το παράθεμα αυτό γύρω στα 1745 για να υπερασπιστεί τη νευτώνεια φιλοσοφία.

Η έκδοση του μυθιστορήματος από τον Κωνσταντά έφθασε έγκαιρα στα χέρια του Κοραή. Ούτε, όμως, το περιεχόμενο ούτε η αρχαϊστική γλωσσική εκφορά του κειμένου δεν στάθηκαν ικανά για να εντάξει το έργο στις πρώτες του προτεραιότητες, όπως αφήνει να εννοηθεί σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου:

> παρακαλώ σε να πέμψεις όταν αγαπάς τον ανεψιόν σου, εις τον οποίον θέλω δώσει και τα *Πάρεργα του Φιλοθέου* και την εις Θουκυδίδην διατριβήν, μην έχων την ευκαιρίαν κατά το παρόν τού να τα αναγνώσω.[31]

Απεναντίας, υπάρχει μαρτυρία πως ένα πρόσωπο του παρισινού περιβάλλοντος του Κοραή, ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, με διαπιστωμένα ενδιαφέροντα για την ανατολική γραμματεία, τις ευσύνοπτες μορφές (αποφθέγματα, αξιώματα, ρητά κτλ.) και τον πολιτικό στοχασμό είχε διαβάσει προσεκτικά το μυθιστόρημα. Πρόθεσή του, μάλιστα, ήταν μια νέα έκδοση του κειμένου.[32] Την καλή γνώση του μυθιστορήματος υποδηλώνει η παραθεματική του εκμετάλλευση. Το 1820, ο μαχητικός αυτός υπερασπιστής των κοραϊκών θέσεων, υπογράφοντας με το ψευδώνυμο Αγαθόφρων Λακεδαιμόνιος, θα ανατρέξει στα *Φιλοθέου πάρεργα* για να στιγματίσει την ανηθικότητα του Παναγιώτη Κοδρικά στην επίδεση που είχε εξαπολύσει εναντίον του φιλέλληνα λόρδου Guilford:

> Μεταχειρίζεται ο τρισάθλιος συκοφάντης την γαλλικήν λέξιν vagabond και την περσικήν δερπεδέρης ίνα υβρίσει εκ πλαγίου άνδρα φιλέλληνα, πάσης ύβρεως και συκοφαντίας ανώτερον. Τοιαύτα έμαθε λαλείν και γράφειν ο νέος ούτος Θερσίτης ουχί εις το Σταυροδρόμιον, αλλ' εις αυτό το Ιπποδρόμιον, «εν ω οσημέραι συρρείν είωθεν ο πολύς όμιλος πωλήσοντες, ωνησόμενοι, απατήσοντες, τους απλουστέρους της ευθείας παρατρεψόμενοι, δόλου δίκας υφέξοντες, κτλ.». Αλλ' ω χαμερπέστατε διώκτα και ταραχοποιέ, άπελθε τανύν, αν τολμάς, εις το Ιπποδρόμιον ή εις το Νεώριον (ταρσανά) της δυστυχούς Κωνσταντινουπόλεως· και εκεί δίκας υφέξεις ουχί πατριωτισμού και φιλανθρωπίας, αλλ' αισχροκερδείας και προδοσίας.[33]

---

31. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (6.4.1801), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 22.

32. BOUCHARD, «Εισαγωγή» στο: ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου πάρεργα*, σ. 45, υποσ. 22.

33. *Μέλισσα* 2 (1820) 210· σε υποσημείωση παραπέμπει στις σελίδες της έκδοσης του Γρηγόριου Κωνσταντά.

Με αυτόν τον τρόπο ο Νικολόπουλος, που είχε ιδιαίτερη κλίση προς τις τεχνικές της σάτιρας και της ειρωνείας, «πλήρωνε» με φαναριώτικο νόμισμα τον υπέρμαχο της αρχαϊστικής γλώσσας ορισμένων Φαναριωτών. Μέσα από μια εύστοχη μεταφορική εκμετάλλευση του χώρου δράσης των *Φιλοδέου παρέργων* κατηγορεί τον Κοδρικά ότι του λείπει η ευρωπαϊκή παιδεία που τη διέθεταν όσοι σύχναζαν στο κοσμοπολίτικο Σταυροδρόμιον και ότι τον διακρίνει το ήθος και η γλώσσα του δρόμου, της αγοράς και του λιμανιού, που συναντά κανείς στις λαϊκές πλέον συνοικίες της Κωνσταντινούπολης, στο Ιπποδρόμιον και στο Νεώριον.

Όπως λοιπόν διαφαίνεται, το μυθιστόρημα του Μαυροκορδάτου, μολονότι δεν βρήκε απογόνους στον νεοελληνικό αφηγηματικό λόγο, παρέμενε στην ενεργό μνήμη έναν αιώνα ύστερα από τη σύνθεσή του και μόλις έναν χρόνο πριν ξεσπάσει η Επανάσταση.

1.2. Ήθη και έθιμα της γιαννιώτικης αυλής

Σε πρόσωπα του «ελλαδικού δημοτικισμού» –και στην προεπαναστατική εικοσαετία– μας μεταφέρουν δύο σύντομα διηγήματα, τα οποία εντάχθηκαν τα τελευταία χρόνια στο υλικό των πεζογραφικών ανθολογιών· εστιάζουν τον φακό τους στη γιαννιώτικη αυλή του Αλή Πασά και στα ερωτικά και κοινωνικά σκάνδαλα που υπέθαλπε,[34] τα οποία φαίνεται ότι γνώριζαν από πρώτο χέρι οι συγγραφείς τους. Το πρώτο αποδίδεται στον Ιωάννη Βηλαρά (1771-1823), ο οποίος είχε διατελέσει προσωπικός γιατρός και γιατρός του χαρεμιού του Βελή Πασά,[35] γιου του Αλή, και το δεύτερο υπογράφεται από τον Αθανάσιο Ψαλίδα, που είχε περάσει τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια της ζωής του στη γενέθλια πόλη, ως δάσκαλος σε επιφανή σχολή (Μαρουτσαία).

Το προσγραφόμενο στον Βηλαρά αφήγημα *Ιστορία του γάμου του Μουχτάρ Πασά με την Αικατερίναν (οπού την εχάιδευαν και την έλεγαν Νίτσαν)*, περιγράφει τον φλογερό έρωτα του γιου του Αλή Μουχτάρ με την ελληνικής καταγωγής παλλακίδα του Νίτσα, ο οποίος τελικά την παντρεύεται, αφού πρώτα ματαιώσει με διάφορα άνομα τεχνάσματα τον γάμο της με ομόθρησκό της. Ο συγγραφέας δίνει μια ηδογραφία της γιαννιώτικης κοινωνίας και των εθίμων της και αφήνει για το κλείσιμο τον στιγματισμό της θρησκευτικής υποκρισίας, σαρκάζοντας τον υποκριτικό τρόπο ξεπεράσματος του ασυμβίβαστου του γάμου με μουσουλμάνο, καθώς και το αντισήκωμα μιας ανήθικης ζωής με την έντονη και προβεβλημένη θρησκευτική δραστηριότητα των «επισήμων», αλλά πάντοτε

34. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 404-406.

35. Βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΗΛΑΡΑΣ, *Ποιήματα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος, Ακαδημία Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1995, σ. 24.

«λαϊκών» στην προέλευση και τη νοοτροπία «κυριών». Το σκανδαλιστικό αυτό αφήγημα δείχνει, εκτός από τον εκτενή και ειρωνικό του τίτλο, να κινείται στην ατμόσφαιρα ορισμένων ερωτικών και σκανδαλιστικών διηγημάτων της *Δεκαημέρου*, που στηλιτεύουν την απάτη, τη γυναικεία ή ανδρική υποκρισία, την κοινωνική διαφθορά, που είναι παρούσα σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Με τον Boccaccio, άλλωστε, ή με αναγεννησιακούς διασκευαστές συγκεκριμένων ιστοριών του, γνωρίζουμε ότι ο Βηλαράς είχε επιχειρήσει έναν στενότερο διάλογο: το στιχούργημά του «Το μαγεμένο δέντρο» έχει υποδειχτεί ότι αντλεί το θέμα του, έμμεσα, από την ένατη νουβέλα της «Έβδομης Ημέρας» της *Δεκαημέρου*, μεταλλάσσοντας τα πρόσωπα και την κοινωνική θέση των πρωταγωνιστών.[36]

Προς την ίδια κατεύθυνση της ρεαλιστικής απεικόνισης της (ελλαδικής) γιαννιώτικης κοινωνίας με αρκετή δόση κριτικής και ειρωνείας κινείται και το «Διήγημα πρώτον» του συντοπίτη και ομοϊδεάτη του Βηλαρά στο γλωσσικό ζήτημα Αθανάσιου Ψαλίδα. Το αφήγημα, που κατατάσσεται από τον ίδιο τον Ψαλίδα στα σχεδιασμένα μα τελικά ανέκδοτα *Διηγήματα αληθινά*, υποδεικνύει τη ρεαλιστική του διάσταση. Ο γιαννιώτης λόγιος, συγγραφέας φιλοσοφικών εκλαϊκευτικών έργων, συνεργάτης παλαιότερα της *Εφημερίδος* της Βιέννης, επιμελητής εκδόσεων, προφανώς έγραψε ή τελείωσε το διήγημα αφού είχε εγκαταλείψει την πόλη ύστερα από την εισβολή των σουλτανικών στρατευμάτων.[37] Οι ερωτικές ορέξεις του Μουχτάρ Πασά στο περιώνυμο χαρέμι του, και η ενδοτική στάση Ελληνίδων και Ελλήνων αμφιβόλου ηθικής, ταπεινής καταγωγής και υπέρμετρης φιλοδοξίας που τα ονόματά τους συγκράτησε περιστασιακά η Ιστορία, απεικονίζονται με ειρωνική και σαρκαστική διάθεση. Όπως και στην τρίτη, την «ουκρανική», ιστορία του *Έρωτος αποτελέσματα*, στα πληροφοριακά στοιχεία της οποίας, ή και στη διαμόρφωσή της, είχε κατά πάσα πιθανότητα συμβάλει ο Ψαλίδας, η (ούτε αίσια, ούτε τραγική) έκβαση της ρεαλιστικής «γιαννιώτικης» ιστορίας καθορίζεται από τις εξωτερικές (πολιτικές ή πολεμικές) εξελίξεις. Το κείμενο, χρονολογημένο πέντε ημέρες πριν από την κήρυξη της Επανάστασης, στις 20 Μαρτίου 1821, και γραμμένο στην προσφυγιά, κλείνει με ένα τόνο εθνικής πικρίας. Πικρίας που δεν αφορά τόσο την τύχη των παλλακίδων –μάνας και κόρης– του Μουχτάρ, ή της οικογένειάς τους, αλλά την ηθική διαφθορά του ραγιά κάτω από ένα ανελεύθερο καθεστώς.

Τα αφηγήματα του Βηλαρά και του Ψαλίδα υποδηλώνουν μιαν άσκηση στον

---

36. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ, *Διηγήματα του Βοκκακίου πρότυπα του Τριβώλη και του Βηλαρά*, Αθήνα 1957, σ. 11.

37. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 400-412, όπου και επιλογή βιβλιογραφίας.

ρεαλιστικό πεζό λόγο που δεν προβάλλει άμεσα ή δηλωμένα πρότυπα (ούτε μέσα από τη μίμηση ούτε μέσα από τη διαγλωσσική ή ενδογλωσσική μεταφορά). Πάντως, το γεγονός ότι τα κείμενα παρέμειναν ανέκδοτα, ή γνώρισαν μόνο χειρόγραφη κυκλοφορία ή διασώθηκαν στα κατάλοιπα των συγγραφέων κινεί υπόνοιες για τη θέση που επιφύλαξαν οι τυπογράφοι, οι επιμελητές, οι χορηγοί, τα φιλολογικών περιοδικά και, γενικότερα, οι «λογοτεχνικοί θεσμοί» απέναντι στη σύγχρονη ελληνική παραγωγή πεζού αφηγηματικού λόγου σε σχέση με την εισαγόμενη-μεταφρασμένη.

2. Με το βλέμμα του διαβόλου

Από τη δεκαετία του 1780 κ.ε. (σύμφωνα με τις περισσότερες ενδείξεις) διακρίνεται ένα ελληνικό ενδιαφέρον για μια ιδιαίτερη κατηγορία του φανταστικού/υπερφυσικού με στοιχεία ρεαλισμού, που βασίζεται στον λογοτεχνικό μύθο του διαβόλου. Η ευρωπαϊκή γραμματεία έως το τέλος του 18ου αιώνα έχει πλέον συσσωρεύσει ένα πλούσιο απόθεμα από αφηγηματικά και λιβελογραφικά κείμενα του είδους, στο οποίο φαίνεται να προσφεύγουν συγγραφείς ή/και μεταφραστές. Ο λόγος είναι για τις περιηγήσεις του μεταμφιεσμένου διαβόλου (με τη μορφή του Βελζεβούτ ή Βελζεβούλ, του Ασμοδαίου ή του Βελφεγόρ), ο οποίος, απαλλαγμένος από τη μάσκα του τρόμου αλλά εφοδιασμένος με εξίσου δραστικά όπλα, τη σάτιρα, την ειρωνεία ή τον εμπαιγμό, εκθέτει απροκάλυπτα αθέατες πτυχές της ζωής της πόλης.

Το πιο γνωστό από τα αφηγήματα της κατηγορίας αυτής είναι η *Αληθής ιστορία*, η οποία καταγράφηκε στην ιστορία της λογοτεχνίας ως *Ανώνυμος του 1789*. Αποτελεί ένα από τα πιο αινιγματικά κείμενα σε ό,τι αφορά τη συγγραφική, βιβλιογραφική, ειδολογική και διακειμενική του ταυτότητα· σώζεται σε ένα μοναδικό αντίτυπο, που είχε στην κατοχή του ο Κ. Θ. Δημαράς, ο οποίος και το αναδημοσίευσε αρχικά σε διπλωματική μεταγραφή.[38] Πρόκειται για σπάραγμα ανώνυμου, αχρονολόγητου εντύπου με άδηλο τόπο έκδοσης, το οποίο περιείχε και ένα δεύτερο τμήμα με τον τίτλο *Συλλογισμοί* [*περί ενός βιβλίου ονομαζομένου περί ανεξιθρησκείας*]. Ο Κ. Θ. Δημαράς το χρονολογεί στα 1789 συνδέοντάς το άμεσα με τη λιβελογραφία της Γαλλικής Επανάστασης· ο Γιώργος Κεχαγιόγλου αφήνει ένα ευρύτερο περιθώριο για τη χρονολόγηση του εντύπου, το διάστημα 1780-1793, χωρίς να αποκλείει και την πιθανότητα να δημοσιεύτηκε λίγο νωρίτερα, πάντως ύστερα από την έκδοση του *Δοκιμίου περί ανεξιθρησκείας* του Ευγένιου Βούλγαρη το 1768.[39]

38. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 411-428, 486-487.

39. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 46-65.

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι αποτελεί ένα αφήγημα που έχει στόχο την κοινωνική και θρησκευτική κριτική συνδυάζοντας το φανταστικό –ή το «εξηγούμενο υπερφυσικό»[40]– με το προσωπικό λιβελογράφημα που εκμεταλλεύεται στο έπακρο το παιχνίδι της τοπογραφικής και ονοματικής απόκρυψης, διαστρέβλωσης ή γελοιοποίησης. Η δράση τοποθετείται αρχικά «εις την επαρχίαν της Ανυπάρκτου, εις την πόλην ονομαζομένην Νούλαν»· εντούτοις, οι πειστικές συχνά απόπειρες αποκρυπτογράφησης τοπωνυμίων και ονομάτων έχουν οδηγήσει σε εικασίες που αφορούν πρόσωπα και πράγματα της Μολδοβλαχίας, του τουρκοκρατούμενου χώρου και της ελληνικής Διασποράς στη Δυτική Ευρώπη των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα.[41]

Μολονότι ο τίτλος *Αληθής ιστορία* που αναγράφεται στην πρώτη σελίδα του κειμένου παραπέμπει στο ομώνυμο φανταστικό-ουτοπικό πεζογράφημα του Λουκιανού,[42] το κείμενο προβάλλει με έμφαση τον διάλογο με το δημοφιλές στην ευρωπαϊκή γραμματεία μυθιστόρημα του Lesage *Le diable boiteux* (1707).[43] Χρησιμοποιεί το γνωστό τέχνασμα της ανόδου του διαβόλου στον Επάνω Κόσμο, τον οποίο περιηγείται και κατασκοπεύει. Ο μεταμφιεσμένος διάβολος με τη μορφή του Βελζεβούτ έχει στη συνοδεία του τον κερδισμένο στην Κόλαση νεκρό Μουσταφά και τον αφηγητή. Η τριμελής παρέα εισβάλλει απρόσκλητη στην ιδιωτική ζωή των κατοίκων μιας, γενικά, ανήθικης και διεστραμμένης κοινωνίας, όπως ακριβώς εισβάλλει και ο ομώνυμος ήρωας του Lesage μέσα από τις στέγες των σπιτιών της Μαδρίτης. Η αφήγηση, εναλλαγή του πρωτοπρόσωπου αυτοβιογραφικού, εξομολογητικού προσώπου και του αποστασιοποιημένου τρίτου αφηγηματικού προσώπου, ακολουθεί το σχήμα της «διήγησης-πλαισίου» και της εγκιβωτισμένης εναλλαγής σκηνών, κατά το πρότυπο του Lesage –αλλά και της *Χαλιμάς* με την οποία επίσης συνομιλεί όπως, άλλωστε, και το γαλλικό του πρότυπο.[44] Ωστόσο, η υπερ-

40. Βλ. ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ, «Σημειώσεις για μιαν εισαγωγή στον *Πίθηκο Ξουθ*», στο: ΙΑΚΩΒΟΣ Γ. ΠΙΤΣΙΠΙΟΣ, *Ο πίθηκος Ξουθ ή Τα ήθη του αιώνος*, Αθήνα, Νεφέλη, 1995, σ. 29· τον όρο «εξηγούμενο υπερφυσικό» αντλεί από τον ΤΣΒΕΤΑΝ ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Εισαγωγή στη φανταστική λογοτεχνία*, μετάφραση: Αριστέα Παρίση, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991, σ. 54.

41. Βλ., κυρίως, LIA BRAD-CHISACOF, «Un portrait robot de l'*Anonyme de 1789*», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995-1996) 99-117. Βλ., επίσης, Σωκράτης Τσιτούρης-Άννα Ρώσση, «Κρυπτογραφήματα στον Ανώνυμο του 1789», *Πόρφυρας* 129 (Οκτ.-Δεκ. 2008) 304-308.

42. Η ορθή αυτή συσχέτιση διατυπώνεται από τον HENRI TONNET, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, μετάφραση: Μαρίνα Καραμάνου, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 83.

43. Βλ., σχετικά, ROGER LAUFER, *Lesage ou le métier du romancier*, Paris, Gallimard, 1971, σ. 133-197.

44. Βλ., σχετικά, CHRISTELLE BAHIER-PORTE, *La poétique d'Alain-René Lesage*, Paris, Honoré Champion, 2006, σ. 25-31.

τονισμένη αντικληρικαλική και λιβελογραφική διάσταση, η διοχέτευση ενός φιλοσοφικού προβληματισμού ή σκεπτικισμού δείχνουν ότι ο συντάκτης του τηρεί ορισμένες αποστάσεις που από το ηδογραφικό, σατιρικό γαλλικό αφήγημα.

Ως ενδεχόμενο πρότυπο της *Αληθούς ιστορίας* έχει, επίσης, υποδειχτεί το ελευθεριάζον μυθιστόρημα του Diderot (1713-1784) *Les bijoux indiscrets* (1748).[45] Η σάτιρα της αυλικής ζωής, η εκμετάλλευση του φιλοσοφικού ονείρου, η συζήτηση γύρω από τη γυναικεία αρετή θα μπορούσαν να εκληφθούν ως διαγραμματικό πλαίσιο για την *Αληθή ιστορία*· ωστόσο, πρόκειται για μια συνάφεια χαλαρή, την οποία, επιπλέον, αδυνατούν να στηρίξουν πρόσθετες ενδείξεις για τη μεταφραστική ή άλλη παρουσία του γάλλου συγγραφέα στο φαναριώτικο περιβάλλον ή στις βιβλιοθήκες της ελληνικής Διασποράς (εξαίρεση αποτελεί η μνεία ενός άλλου έργου του από τον Κοραή).

Πάντως, ορισμένες ενδοκειμενικές ενδείξεις επιτρέπουν μια περαιτέρω διερεύνηση των διακειμενικών σχέσεων του σατιρικού κειμένου. Μπορούν, λ.χ., να διατυπωθούν υποθέσεις προς την κατεύθυνση συγγραφέων που βρίσκονται στο κλίμα του Diderot, και, επιπλέον, διαθέτουν το πλεονέκτημα να έχουν αφήσει σημάδια παρουσίας στην ελληνική γραμματεία των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα. Έτσι, π.χ. στους ειρωνικούς υπαινιγμούς της *Αληθούς ιστορίας* στον Voltaire, στον σκεπτικιστικό νιχιλισμό[46] τον συνδεδεμένο με την ακολασία, στην κριτική των θρησκευτικών μυστηρίων και πρακτικών (εξομολόγηση, θεία μετάληψη), στη στηλίτευση του κλήρου, στις φιλοεπιστημονικές τοποθετήσεις, στις σεξουαλικές-πορνογραφικές περιγραφές και στο ονειρικό περίβλημα θα μπορούσε να ανιχνευτεί ένας διάλογος με κείμενα του πολυγραφότατου συγγραφικού διδύμου της σύγχρονης γαλλικής γραμματείας Louis-Sébastien Mercier και Rétif de la Bretonne. Οι δύο συγγραφείς προσφεύγουν συχνά στο τέχνασμα του ονείρου και στα συμπληρωματικά, ομόθεμα και πολύτομα έργα τους *Tableau de Paris* (1781) και *Nuits de Paris* (1788)[47] χρησιμοποιούν το διαπεραστικό βλέμμα του πρωτοπρόσωπου αφηγητή για να διεισδύσουν στην ημερήσια και νυκτερινή ιδιωτική ζωή της «μεγάλης πόλης» και να αποκαλύψουν τη διαφθορά της.[48] Οι *Nuits*

45. Βλ. BRAD-CHISACOF, «Un portrait robot...».

46. Για την κριτική στάση του Mercier απέναντι στον Voltaire, την επιρροή που του άσκησε ο Diderot, και τις νιχιλιστικές του θέσεις, βλ. HERMAN HOFER «Introduction. Situation de Mercier», στο: HERMAN HOFER (επιμέλεια), *Louis-Sébastien Mercier précurseur et sa fortune*, München, Wilhelm Fink, 1977, σ. 13-36.

47. Βλ. τώρα MICHEL DELON - DANIEL BARUCH (εισαγωγή - επιμέλεια), *Paris le jour, Paris la nuit*: Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris – Le nouveau Paris*, Restif de la Bretonne, *Les nuits de Paris*, Paris, Laffont, 1990.

48. Βλ. MICHEL DELON, «Préface générale. Piétons de Paris», *ό.π.*, σ. I-XXIV.

de Paris του Rétif προβάλλουν στο προοίμιο τις οφειλές τους στον πρωταγωνιστή του *Diable boiteux*, στον παρατηρητή-κουκουβάγια που διατρέχει την πόλη, αλλά και στις *Mille et une nuits*, που ήταν και ο αρχικός τίτλος των *Nuits de Paris*.[49]

Αλλά και η γαλλική επαναστατική λιβελογραφία, είδος με το οποίο συνέδεσε ο Κ. Θ. Δημαράς τον *Ανώνυμο του 1789*, αξιοποιεί τον λογοτεχνικό μύθο του *Diable boiteux*, όπως, τουλάχιστον, δείχνουν τα κείμενα του Rétif. Ένας λίβελός του με τίτλο «La descente de l'abbé Mauri aux Enfers» (1790), που στηλιτεύει, όπως και η *Αληθής ιστορία*, με μια εξίσου χειμαρρώδη και βιαστική γραφή, τη συμπεριφορά των κληρικών στο πρόσωπο του πιο επιφανούς υπερασπιστή των αριστοκρατικών και εκκλησιαστικών προνομίων, παρουσιάζει αντίστοιχη παρουσία μοτίβων από το *Diable boiteux*: κατάβαση στην Κόλαση, παρουσία του Βελζεβούλ, του Ασμοδαίου, του Σατανά.[50] Μια συστηματική διερεύνηση της γαλλικής λιβελογραφίας, καθώς και του αχανούς και διάσπαρτου έργου του Rétif ενδέχεται να φέρει πιο συγκεκριμένα τεκμήρια για τις διακειμενικές σχέσεις της *Αληθούς ιστορίας*, και φυσικά να επιτρέψει ακριβέστερη χρονολόγησή της, το πιθανότερο ύστερα από το 1790.

Η λιβελογραφική, όμως, όψη του κειμένου, αυτή που στιγματίζει τη συμπεριφορά του κλήρου (φιλαργυρία, υποκρισία, σοδομισμός) και εκφράζει μιαν αντιμοναστική διάθεση ή αμφισβητεί τα μυστήρια και τα δόγματα (εξομολόγηση, θεία μετάληψη, δόγμα της Αγίας Τριάδος) ενδέχεται να βρίσκει στηρίγματα και σε γηγενείς παραδόσεις. Ο *Σπανός*, υστεροβυζαντινό κείμενο που τυπώθηκε στη Βενετία στα μέσα του 16ου αιώνα και κρατούσε ζωντανή την παράδοσή του, καθώς αναδημοσιευόταν έως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ενταγμένος στο πλαίσιο των λεγόμενων «νεοελληνικών λογοτεχνικών λαϊκών βιβλίων», είχε καταστήσει κοινό τόπο την τολμηρή και βέβηλη παρωδία των ιερών-λειτουργικών κειμένων. Μάλιστα, στο μεικτό αυτό ως προς τη μορφή έργο, με τα αρκετά αφηγηματικά μέρη δίπλα στα έμμετρα, συνυπάρχουν τα σκαμπρόζικα και σκατολογικά στοιχεία με κείμενα της εκκλησιαστικής ευλάβειας. Μέσα, λοιπόν, σε τέτοια συμφραζόμενα, το «Αλλελούια, αλλελούια, Χριστός ανέστη» με το οποίο κλείνει η *Αληθής ιστορία* δεν μοιάζει με απρόσμενο συγγραφικό τέχνασμα.

Μία επίσης σειρά στηλιτευτικών κειμένων, που κυκλοφόρησαν σε έντυπη ή χειρόγραφη μορφή με αφορμή την έριδα του αναβαπτισμού (1750-1758) πιστοποιεί ότι οι εκκλησιαστικοί και οι μοναστικοί κύκλοι είχαν δοκιμαστεί με δηλητηριώδη

49. Πρβλ. RESTIF DE LA BRETONNE, *Les nuits de Paris ou Le Spectateur nocturne*, *ό.π.*, σ. 619.

50. DAVID COWARD, «The Revolutionary Pamphlets of Restif de la Bretonne», *Studies on Voltaire* 242 (1986) 293-334.

επιτυχία στον λιβελογραφικό τρόπο γραφής, η ρητορική του οποίου δεν διαφέρει από αυτήν της *Αληθούς ιστορίας*. Τα κείμενα αυτά –τα περισσότερα έμμετρα, αλλά και ορισμένα πεζά, ανάμεσά τους και κάποιες κωμωδίες[51]– χρησιμοποιούν τα σκωπτικά παρωνύμια για τους αντιπάλους, τα παραλλαγμένα ή αναγραμματισμένα ονόματα και κρυπτογραφικά αλφάβητα με αριθμητικά σύμβολα.[52] Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές της πολεμικής αυτής βρίσκεται και ο ιεροδιάκονος Παγκράτιος,[53] το όνομα του οποίου ίσως δανείζεται ο «άγιος κυρ Παγκράτιος» της *Αληθούς ιστορίας*. Η αριθμητική πράξη με την οποία κλείνει το ανώνυμο κείμενο (διαίρεση εις το διηνεκές, που ισοδυναμεί με το άπειρον όσο και με το μηδέν) είναι πιθανόν να είναι κρυπτογράφημα. Τα εκδοτικά παρακείμενα, ή παρωδία των παρακειμένων του δυτικού εντύπου, η αφιερωτική επιστολή: «Ενδοξότατε κυρ Πάρων της Ιεράς πούλας και πάσης ξηροκαμπίας, έξαρχε της ταλπαλαρίας», που συνοδεύεται από την επιφώνηση «της αμαθείας σου», το ψευδώνυμο «αδιαφορώ» του συγγραφέα, η ψευδοχρονολόγηση (1632) ανήκουν στη ρητορική των στηλιτευτικών κειμένων, ρητορική που χειραγωγεί ή παρωδεί η *Αληθής ιστορία*. Ωστόσο, τέτοια κρυπτογραφικά τεχνάσματα φαίνεται πως ήταν προσφιλή και σε κοσμικά κείμενα με σατιρικό χαρακτήρα, όπως εικάζουμε από μεταγενέστερο στιχούργημα, με μισογυνικές, προθέσεις, που κινεί συνειρμούς με την ανώνυμη σάτιρα.[54]

Σε ό,τι αφορά την πατρότητα του κειμένου, πρόσφατες εικασίες την απέδωσαν στον εκδότη των *Φιλοθέου παρέργων* Γρηγόριο Κωνσταντά,[55] ο οποίος είχε μαθητεύσει στο Άγιον Όρος, είχε γνωρίσει την πραγματικότητα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών (1780-1788), αλλά και της Βιέννης και της Πάδοβας· επίσης, είχε αποκτήσει ανώτερες μαθηματικές γνώσεις, απαραίτητες για τη σύνθεση της τελικής κρυπτογραφικής αριθμητικής πράξης της *Αληθούς ιστορίας*.[56]

51. Βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, «Στηλιτευτικά κείμενα του ΙΗ΄ αιώνος (Κατά των αναβαπτιστών)», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 20 (1970) 50-222. Βλ., επίσης, ΙΩΣΗΦ ΒΙΒΙΛΑΚΗΣ, «Αυξεντιανός μετανοημένος. Μια πολίτικη κωμωδία του 18ου αιώνα», στο: ΙΩΣΗΦ ΒΙΒΙΛΑΚΗΣ (επιμέλεια), *Το ελληνικό θέατρο από τον 17ο στον 20ό αιώνα*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Αθήνα, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών - Ergo, 2002, σ. 69-80.

52. Για τα σύμβολα και τα κρυπτογραφικά αλφάβητα που χρησιμοποιούσαν, βλ. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, «Στηλιτευτικά κείμενα...», σ. 105-109.

53. Βλ. *ό.π.*, σ. 92-93.

54. Πρόκειται για το «Τοαλέτο ήτοι Γυναικών καθρέπτης» (περ. 1818) που σώζεται σε χειρόγραφο φαναριώτικης προέλευσης. Εδώ η αποκρυπτογράφηση των αριθμών του προλόγου ανέδειξε το όνομα του Διονύσιου Φωτεινού· βλ. Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Βηλαρικά σημειώματα», *Ο Ερανιστής* 2 (1964) 40-59.

55. Βλ. BRAD-CHISACOF, «Un portrait robot...».

56. Βλ., συνοπτικά, Δ. ΣΤΕΦΟΣ, «Κωνσταντάς Γρηγόριος», στο: *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. 5, Αθήνα 1986, σ. 127-128.

Ωστόσο, οι εμπειρίες αυτές δεν ήταν μοναδικές την εποχή εκείνη, και έτσι δεν μπορούν να αποκλειστούν και άλλοι «ανήσυχοι» ή «αθυρόστομοι» λόγιοι που ακολούθησαν ανάλογες ή παρεμφερείς διαδρομές (Αθανάσιος Ψαλίδας, Χριστόδουλος Παμπλέκης κ.ά.).[57] Στην πολυφωνία και τον διάλογο που προϋποθέτει το κείμενο της *Αληθούς ιστορίας* θα μπορούσε να είχε κάποια θέση και η φωνή του «ελλογιμωτάτου» σκιαθίτη Επιφάνιου-Στέφανου Δημητριάδη, με την τεκμηριωμένη του ευκολία στον χειρισμό, τη συρραφή ή τη στιχούργηση αποσπασμάτων από δυτικά δημοφιλή κείμενα, ανάμεσα στα οποία και κείμενο του Mercier, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε. Πρόσωπα για τα οποία εκφράζεται τιμητικά η *Αληθής ιστορία* όπως οι συγγραφείς της *Γεωγραφίας νεωτερικής* (Βιέννη 1791) Γρηγόριος Κωνσταντάς και Δανιήλ Φιλιππίδης, είναι πιθανόν να ήταν γνώριμοι του Δημητριάδη· επίσης, είχε ξήσει για μεγάλα διαστήματα σε πόλεις της Μολδοβλαχίας, άρα είχε έρθει σε άμεση επαφή με την κοινωνική και εκκλησιαστική πραγματικότητα και, επίσης, είχε περάσει ένα σύντομο διάστημα στο Άγιον Όρος. Τέλος, σε ό,τι αφορά τις γνώσεις μαθηματικών που έπρεπε να διαθέτει ο συγγραφέας της *Αληθούς ιστορίας*, έχουμε μιαν έμμετρη, επιδεικτική μαρτυρία του ίδιου του Δημητριάδη:

> ενώ εφοίτουν εις σχολήν Βυζαντίου,
> ακηκοώς κάλλιστα παρά Σεργίῳ
> Όμηρον, *Γυμνάσματα* του Θεοφίλου
> Ουολφίου τε *Αριθμητικής* μέρος
> και την *Λογικήν* του σοφού Βλεμμύδου [...]
> εν οις εφοίτουν εις σχολήν της Δακίης, [...]
> *Κορυδαλλικά* Βλεμμύδου τε *Φυσικήν*
> και την *Λογικήν* Ευγενίου του σοφού
> και διαλέκτους δ' ήκουον κατ' ιδίαν.[58]

Η αναφορά στην αριθμητική του Wolff, αλλά και στα κείμενα του Ευγένιου Βούλγαρη, το όνομα του οποίου έχει συνδεθεί επίσης με τα εκδοτικά ξητήματα της *Αληθούς ιστορίας* –οι *Συλλογισμοί* [*περί ανεξιθρησκείας*] που τη συνόδευαν τον αφορούσαν άμεσα– ενισχύουν αυτές τις υπόνοιες. Ενδεχομένως, λοιπόν, μια παράλληλη γλωσσολογική και υφολογική ανάγνωση της *Αληθούς ιστορίας* και κειμένων του Δημητριάδη να προσέθετε κάποιες ψηφίδες στο πορτρέτο του *Ανωνύμου του 1789*.

Το δεύτερο δείγμα ρεαλιστικής και σατιρικής γραφής, που επίσης εκμεταλλεύεται τον λογοτεχνικό μύθο του διαβόλου – με το πρόσωπο του Βελφεγόρα– αλλά

57. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 50.

58. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος. "Βίος του συγγραφέως διά στίχων"», *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916) 426-427.

και το υπερφυσικό στοιχείο έγινε γνωστό πρόσφατα. Έχει τίτλο *Η κομψή ιστορία «Το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην» ή και «Κατάσκοπος του κόσμου πραγμάτων την επωνυμίαν είληφε»* και συγγραφέας του θεωρείται ο Κωνσταντίνος Ρωσσέτης, γόνος της γνωστής μολδαβικής οικογένειας Rossetti. Το αφήγημα σώζεται σε χειρόγραφο του τέλους του 18ου ή των αρχών του 19ου αιώνα από τον χώρο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών που το εντόπισε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου.[59]

Όπως διαφαίνεται, το πρώτο μέρος του τίτλου του παραπέμπει στην παράδοση του αρχαίου ελληνικού ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος, την οποία, όμως, σπεύδει να υπονομεύσει με την προσθήκη του αληθοφανούς όρου «ιστορία» και του επιθέτου «κομψή» (είτε με την έννοια του «ντελικάτη», είτε, όμως, και με την έννοια του «λεπτογραμμένη» για να μην προσβάλλει ενώ αποκαλύπτει πασίγνωστες αλήθειες). Το δεύτερο μέρος του τίτλου κινεί συνειρμούς με την παράδοση του αφηγήματος του παρατηρητή ή κατάσκοπου («spectateur», «espion»), όπως ο *Diable boiteux* του Lesage ή η «littérature de l'Enfer [της Βιβλιοθήκης της Γαλλίας]». Όπως, όμως, πρόσφατα κατέδειξε ο Κεχαγιόγλου, άμεση πηγή-πρότυπο της νουβέλας είναι το πεζό διήγημα του Niccolò Machiavelli (1469-1527) *Il demonio che prese moglie* (γραμμένο το 1518, ή ανάμεσα σε 1518 και 1527).[60]

Ύστερα από την *Αληθή ιστορία*, ο διάβολος επανεμφανίζεται εδώ με τη μορφή του Βελφεγόρ/Βελφαγκόρ, ανεβαίνει «κληρωτός» από τον Άδη στον κόσμο των ζωντανών προκειμένου να ελέγξει τις καταγγελίες πεθαμένων ανδρών για τα βάσανα που τους προκάλεσαν οι γυναίκες τους. Ο «κατάσκοπος» Βελφεγόρ ή Σαπφιάδης αποφασίζει να γνωρίσει τις χαρές της ερωτικής και οικογενειακής ζωής. Η Φλωρεντία του Machiavelli παραχωρεί στην *Κομψή ιστορία* τη θέση της στην Κωνσταντινούπολη, την καθημερινή ζωή της οποίας δείχνει να γνωρίζει καλά ο συγγραφέας.

Όπως διαπιστώνει ο Κεχαγιόγλου δεν πρόκειται για δουλική μίμηση του ιταλικού πρωτοτύπου. Ο διασκευαστής μεταφέρει την αφήγηση σε σύγχρονο χωροχρόνο (Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ανατολή) και έχει επιφέρει σημαντικές μεταβολές στην πλοκή «αντικαθιστώντας με επιπρόσθετο ζουμερό υλικό σάτιρας (ερωτικών και οικονομικοκοινωνικών) ηθών τα φολκλορικά/θρησκευτικομα-

59. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Πεζογραφική ανθολογία*, τ. 2, σ. 876-880, όπου δημοσιεύεται μικρό απόσπασμα και παρέχονται πληροφορίες για τον συγγραφέα και το κείμενο.

60. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ο διηγηματογράφος Machiavelli στη σατιρική ερωτογραφία του νεοελληνικού Διαφωτισμού: μια πρώιμη αδιερεύνητη μαρτυρία (Πρόδρομη ανακοίνωση)», *Μικροφιλολογικά* 21(2007) 8-13. Η νουβέλα είχε γνωρίσει γαλλικές μεταφράσεις τουλάχιστον από το 1665 κ.ε. με τους τίτλους: *Le mariage de Belphegore* και *Le Démon marié*.

γικά μοτίβα στα οποία μένει προσκολλημένος ο Machiavelli».[61] Η πορνογραφική ματιά στις ερωτικές σκηνές καθώς και η μισογυνική πρόθεση, η άσκηση κριτικής στην οικογένεια και την κοινωνία μάς επιτρέπουν να εγγράψουμε το κείμενο στην παράδοση της *Αληδούς ιστορίας*, αλλά και ορισμένων κοινωνικοπολιτικών κωμωδιών σατιρικού χαρακτήρα από τον φαναριώτικο χώρο της περιόδου 1770-1830.[62]

Η *Αληδής ιστορία* και η *Κομψή ιστορία*..., οι δύο αφηγηματικές αυτές εκδοχές ρεαλιστικής και σατιρικής, γραφής που εκμεταλλεύονται τον λογοτεχνικό μύθο του διαβόλου, δείχνουν να ανταποκρίνονται σε έναν ορίζοντα εμπειριών, όπου τα ονόματα του Ασμοδαίου και του Βελφεγόρα αποτελούν κοινούς τόπους στον προφορικό λόγο. Το τεκμήριο παρέχει μια μαρτυρία από το 1810 στο φαναριώτικο περιβάλλον, που κατέγραψε ο Μάρκος-Φίλιππος Ζαλλώνης στο *Essai sur les Fanariotes* (1824), την πρώτη συνθετική μονογραφία για τη φαναριώτικη κοινωνία.[63] Ο Ζαλλώνης ακούγοντας τον πρώτο δραγουμάνο Δημήτριο Μουρούζη να του εκθέτει κυνικότατα την πολιτική των Φαναριωτών, σχολιάζει:

> Κύριε, τον είπον, συ με ανακαλείς την στιγμήν ταύτην, τον Ζάνβουλλον, τον οποίον ο Ασμοδεύς ωδήγει επάνω εις τας στέγας των οικιών του Μαδρίτη [...]

Ο Μουρούζης αντιλαμβανόμενος αμέσως τον υπαινιγμό ανταπαντά:

> Μη με συγκρίνεις, με είπε, με τον Βελφεγόρα.[64]

Τη διαμόρφωση αυτού του ορίζοντα εμπειριών δεν θα πρέπει να την αναζητήσουμε στο ελληνικό έντυπο βιβλίο· ο επιφανέστερος εκφραστής του λογοτεχνικού αυτού μύθου, το μυθιστόρημα του Lesage (1668-1747) τυπώνεται σε ελληνική μετάφραση αρκετά όψιμα –*Ο χωλός διάβολος και οι ράβδοι του* (Ερμούπολη 1838)– ενώ δεν έχει καταγραφεί κάποια άλλη έντυπη μετάφραση με πρωταγωνιστή τον Ασμοδαίο ή τον Βελφεγόρα.[65] Έως έναν βαθμό, την εξοικείωση με το λογοτεχνικό πρόσωπο του

61. *Ό.π.*, σ. 11.

62. CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «La satire sociale-politique dans la littérature dramatique en langue grecque des Principautés (1774-1830)», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 15 (1977) 75-92· βλ., επίσης, ΔΗΜ. ΣΠΑΘΗΣ, «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα», *Γεώργιος Ν. Σούτσος, Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος. Κωμωδία συντεθείσα εν έτει ,αψπε': 1785*, Αθήνα, Κέδρος, 1995, σ. 209-429.

63. SOCRATE ZERVOS, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique* (1666-1821), διδακτορική διατριβή, Paris, EHESS, 1990, σ. 19.

64. Το παράθεμα αντλώ από την ελληνική έκδοση *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, Αθήνα ^{3}1972, σ. 73.

65. Οι περιηγήσεις του «διαβόλου», όχι αποκλειστικά του «χωλού», στάθηκαν εξαιρετικά δημοφιλείς για τη γαλλική γραμματεία του 18ου αιώνα. Παραθέτω ενδεικτικά ορισμένους τίτλους: Jacques Cazotte, *Le diable amoureux*, Paris, 1772· Pierre-Jean-Baptiste Chaussard, *Le nouveau*

διαβόλου μπορούμε να την αποδώσουμε στο ξενόγλωσσο ανάγνωσμα: αντίτυπα του *Le diable boiteux* συναντάμε στη σχολική Βιβλιοθήκη των Μηλεών,[66] που προήλθε κυρίως από τη συλλογή του Άνθιμου Γαζή και του εικαζόμενου συγγραφέα της *Αληθούς ιστορίας* Γρηγόριου Κωνσταντά, καθώς και στη βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Μπέλιου·[67] επιπλέον, ο βιβλιόφιλος βαρόνος της Βιέννης διέθετε και γαλλική εννιάτομη έκδοση με τη μετάφραση των *Œuvres* (Paris 1803, 9 τ.) του Machiavelli.

Φαίνεται, πάντως, ότι δεν έλειψαν και οι μεταφραστικές προσπάθειες ή οι εκδοτικές προθέσεις. Ανάμεσα σε αυτές μπορούμε να τοποθετήσουμε τη μετάφραση του *Le diable boiteux* από τον θεσσαλό απόδημο στην Πέστη Αλέξανδρο Δρομούση ή Δορμούση (1769-1841) –πρόσωπο προσκείμενο στον κύκλο του Ρήγα–,[68] η οποία παρέμεινε σε χειρόγραφη μορφή. Η πρώτη αυτή γνωστή, πλήρης, μετάφραση του γαλλικού μυθιστορήματος ολοκληρώθηκε στην Πέστη το 1810 –δηλαδή έναν αιώνα και πλέον μετά την πρώτη δημοσίευση του γαλλικού πρωτοτύπου– και έχει τίτλο: *Ο κουτσός διάβολος επαυξηθείς με τας πατερίτσας του κουτσού διαβόλου*. Το καλογραμμένο χειρόγραφο περιλαμβάνει, μάλιστα, και εκτενή βιογραφία του Lesage·[69] θα μπορούσε, λοιπόν, να διατυπωθεί η εικασία ότι υπήρχε πρόθεση να δημοσιευτεί σε έντυπη μορφή.

3. Όνειρα και οράματα

3.1. Η αισιοδοξία για το μέλλον

Κατά τη δεκαετία του 1790 –σε έναν στενό, ενδεχομένως, αλλά ιδιαίτερα δραστήριο κύκλο– παρατηρείται ενδιαφέρον για ένα υποείδος της ουτοπίας, που υπήρξε εξαιρετικά γόνιμο στη γαλλική προεπαναστατική γραμματεία: την «ουχρονία».[70] Οι «ουχρονικές» αφηγήσεις μετατοπίζοντας τον φακό τους από

diable boiteux, Paris, 1799· [Foissey], *Le Diable boiteux à Bicêtre*, Paris 1801, *Le Dialogue entre le Diable Boiteux et le Diable Borgne*, Amsterdam 1708. Στον τόμο *Voyages imaginaires, songes, visions et romans cabalistiques*, Amsterdam 1788, όπου συγκεντρώνονται κείμενα διαφορετικών συγγραφέων με κοινή θεματική –ανάμεσα στα οποία και η συλλογή *Songes d'un hermite* του Mercier– περιλαμβάνεται μια συλλογή ιστοριών με κοινό τίτλο *Le Songe de Boccace ou Le labyrinthe de l'amour*, στην οποία ανήκει και το σατιρικό διήγημα «Belphégor».

66. Le Sage, *Le diable boiteux*, Vienne 1812.

67. *Le diable boiteux*, Londres 1766.

68. Βλ., σχετικά, *Εφημερίς*, τ. 5: *Έτος έβδομο 1797*– Προλεγόμενα, σ. 664-665.

69. Στον εντοπισμό της μετάφρασης με οδήγησε το δημοσίευμα του Αλεξη Πολιτη, «Αρχαιόθεμα μυθιστορήματα, 1790-1900. Και πάλι το βάρος της αρχαίας κληρονομιάς;», στο: Στεφανος Κακλαμανης - Μιχαηλ Πασχαλης (επιμέλεια), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Στιγμή, 2005, σ. 142.

70. Hinrich Hudde, «Uchronie», «Utopie», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 1079-1081.

τον εξιδανικευμένο αλλά άγνωστο γεωγραφικό χώρο της ουτοπίας στη μελλοντική, εξελιγμένη, κοινωνία της χώρας του αναγνώστη, όπως αυτή προβάλλει στο όνειρο του αφηγητή, κέρδιζαν σε δραστικότητα. Το μελαγχολικό όνειρο φυγής και η απόδραση σε ιδανικές πολιτείες που ήταν ελάχιστα πιθανοφανείς, σύμφωνα με την κατεύθυνση που είχε κληροδοτήσει το *De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia* (1516) του Thomas More (1478-1535), παραχωρούσε τη θέση του στη βάσιμη προσδοκία ότι το όνειρο, κάποτε, θα γίνει πραγματικότητα, που την υπαγόρευε η αισιοδοξία και η πίστη στην πρόοδο. Οι ελληνικές εκδοτικές πρωτοβουλίες φαίνεται να απηχούν ανάλογες αντιλήψεις, χωρίς, πάντως, να επιμένουν αυστηρά στην εκμετάλλευση της γαλλικής διαφωτιστικής παράδοσης.

α. *Χρησμός Αγαθαγγέλου*

Το πρώτο, και το πιο ανθεκτικό εκδοτικά κείμενο, ο *Χρησμός ήτοι Προφητεία του μακαρίου ιερομονάχου Αγαθαγγέλου* είναι από πολλές πλευρές αινιγματικό. Η μικρή αυτή φυλλάδα είχε πρωτοτυπωθεί στη Λειψία το 1751 ή λίγο αργότερα (η πρώτη αυτή έκδοση λανθάνει)· ξαναδημοσιεύεται στη Βιέννη το 1790 ή το 1791 από τον κύκλο του Ρήγα[71] και των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου, εκδοτών της *Εφημερίδος*, και γνωρίζει στο εξής αρκετές επανεκδόσεις.[72] Στη σελίδα τίτλου ως τόπος έκδοσης αναγράφεται η Αγαθόπολη και έτος το 1359, ενώ στην πρώτη σελίδα αναφέρεται το Μιλάνο το 1555. Ως αφηγητής φέρεται κάποιος ορθόδοξος κληρικός, ο ιερομόναχος Αγαθάγγελος, από τη (μοναστική) πολιτεία του Μεγάλου Βασιλείου που βλέπει ένα όραμα το 1279 στη Μεσσήνη της Σικελίας. Οι ενδείξεις αυτές προϋποθέτουν κάποιο λατινικό πρότυπο, που είχε δημοσιευθεί προφανώς σε ιταλική εκφορά στο Μιλάνο με τη φροντίδα κάποιου Ιάκωβου, επίσης ιερομόναχου, αλλά του καθολικού τάγματος των βενεδικτίνων. Πρόκειται, προφανώς, για πρόσωπα πλασματικά και ψευδεπίγραφες τοποχρονολογίες· όπως, πάντως, προσθέτει η βιεννέζικη έκδοση του 1790, η πρώτη από την οποία σώζεται αντίτυπο, η ελληνόγλωσση μεταφορά βασίζεται σε γαλλικό πρότυπο.

Μέσα στο κείμενο, ο αφηγητής ιερομόναχος Αγαθάγγελος περιγράφει σε πρώτο πρόσωπο τη θεόσταλτη, οραματική-αποκαλυπτική εμπειρία που βίωσε την Κυριακή της Ορθοδοξίας του 1279, η οποία προέβλεπε την πτώση του

71. Βλ. τη φωτοαναστατική επανέκδοση του ΑΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΗ, «Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθαγγέλου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο», *Ο Ερανιστής* 7 (1969) 179-190. Η έκδοση δεν αναγράφει τυπογραφείο. Ενδέχεται, πάντως, να προέρχεται από τον κύκλο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου, καθώς ορισμένες βινιέτες του *Αγαθαγγέλου* απαντούν και στην *Εφημερίδα* της Βιέννης αλλά και σε άλλες εκδόσεις του τυπογραφείου τους.

72. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β1, σ. 434-445.

Βυζαντίου και την ανάστασή του στις αρχές του 19ου αιώνα με τη συνδρομή του «ξανθού γένους». Το κείμενο διακρίνεται από μυστικό θρησκευτικό συμβολισμό, έλλειψη ειρμού, ευκρίνειας και λογικής, δυσνόητο ύφος, στοιχεία που του προσδίδουν με τον καιρό μαγική διάσταση. Οι αναφορές στις πολεμικές αντιπαραθέσεις Ρώσων και Σουηδών στις αρχές του 18ου αιώνα και στην πολιτική επικαιρότητα του πρώτου μισού του 18ου αιώνα, οι υπαινιγμοί για ρωσική επέκταση και συντριβή των μουσουλμάνων υποδεικνύουν ότι η οπτασία χρησιμοποιείται ως λογοτεχνική σύμβαση για να διοχετευθούν πολιτικές τοποθετήσεις, κρίσεις, βλέψεις και επιδιώξεις.

Ο *Χρησμός ήτοι Προφητεία του* [...] *Αγαδαγγέλου* έχει προσγραφεί σε έναν γνωστό ιερομόναχο, τον Θεόκλητο Πολυείδη. Ο φερόμενος συγγραφέας είχε ταξιδέψει σε ευρωπαϊκές χώρες (Ιταλία, Ισπανία, Μινόρκα των Βαλεαρίδων, Γερμανία, Ρωσία) στις δεκαετίες 1720-1750 και είχε αποκτήσει γνώση των γεγονότων της διεθνούς πολιτικής σκηνής· φαίνεται ότι εναπόθετε τις ελπίδες του για την απελευθέρωση του ελληνισμού σε ένα κοινό μέτωπο που θα συνάσπιζε τα δύο «ξανθά γένη», τους προτεστάντες Γερμανούς και τους Ρώσους.[73] Ο *Αγαθάγγελος*, λοιπόν, δείχνει να συνεχίζει το νήμα της ηρωικής φιλολογίας της δεκαετίας του 1730 γύρω από τα κατορθώματα και τους πολέμους του Μεγάλου Πέτρου της Ρωσίας, που τα έκαναν ευρέως γνωστά στο ελληνόφωνο κοινό οι βιογραφίες του Αντώνιου Κατήφορου[74] και του Αθανάσιου Σκιαδά,[75] και να εγγράφεται στο κλίμα της ρωσικής προπαγάνδας, και, ίσως, και του σαξονικού ευσεβισμού. Παράλληλα, όμως, δείχνει να διαλέγεται με λαϊκές δοξασίες απολυτρωτισμού που είχαν κάνει την εμφάνισή τους στους πρώτους αιώνες της ισλαμικής και οθωμανικής κυριαρχίας, με τη χρησμοδοτική παράδοση του Λέοντος του Σοφού ή φιλοσόφου (ή του λεγόμενου Πτωχολέοντος) με βάση το απώτερο, σκοτεινό ερμηνευτικά πρότυπο που τις εξέθρεφε, την *Αποκάλυψη* του Ιωάννη.[76]

73. Για τις πολιτικές προσδοκίες του Πολυείδη, βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 171-175.

74. ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΑΤΗΦΟΡΟΣ, *Βίος Πέτρου του Μεγάλου αυτοκράτορος Ρουσσίας πατρός πατρίδος*, Βενετία 1737.

75. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΚΙΑΔΑΣ, *Γένος, ήθος, κίνδυνοι και κατορθώματα Πέτρου του πρώτου πατρός, πατρίδος, αυτοκράτορος πάσης Ρωσσίας*, Βενετία 1737.

76. B. KNÖS, «Les Oracles de Léon le Sage», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη, 1960, σ. 155-188· ASTERIOS ARGYRIOU, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1982· CYRIL MANGO, «The Legend of Leo the Wise», *Byzantium and its Image*, London, Variorum Reprints, 1984, σ. 59-93. Το κείμενο εξετάζει μέσα από την οπτική της πολιτικής επιστήμης ο MARIOS HATZOPOULOS, *Ancient Prophecies, Modern Predicitons: Myths and Symbols of Greek Nationalism*, διδακτορική διατριβή, London, University of London, 2005, σ. 34-39.

Την παράδοση αυτή του προφητικού χιλιασμού ίσως την είχε αφομοιώσει ο Πολυείδης στο κέντρο όπου εκδηλώθηκε, στο Άγιον Όρος, κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής του. Ωστόσο, όπως τουλάχιστον δηλώνεται στα περικείμενα της πρώτης σωζόμενης έκδοσης, ο *Αγαθάγγελος* φαίνεται να συνομιλεί με την ομόλογη ευρωπαϊκή γραμματεία. Η οραματική ποιητική που έχει τις καταβολές της στις προφητείες της Παλαιάς Διαθήκης και της *Αποκάλυψης*,[77] είναι ανιχνεύσιμη σε πολιτικοθρησκευτικού περιεχομένου αλληγορίες και τροφοδοτεί την «ουχρονική» γραμματεία· επίσης, τα ψευδεπίγραφα εκδοτικά τεχνάσματα[78] που αποκρύπτουν την ιδεολογική και συγγραφική προέλευση των κειμένων είναι συνήθη στην ευρωπαϊκή γραμματεία κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα.[79] Τέτοια λοιπόν κείμενα, που λόγω των ποικίλων ανωνυμιών είναι δύσκολο να ταυτιστούν από την έρευνα, συνθέτουν τον διακειμενικό καμβά του *Αγαθαγγέλου*.

Το κείμενο σημείωσε δεύτερη έκδοση την επόμενη χρονιά (1791)· δεν είναι φυσικά τυχαίο ότι ξανατυπώνεται στο Μεσολόγγι μέσα στα χρόνια της Επανάστασης ενώ γνώρισε μια αξιοζήλευτη εκδοτική πορεία, στα ελλαδικά τυπογραφεία, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.[80]

β. Απανθίσματα...

Εξίσου «μικρόν κατά το δέμας, αλλ' ευρυχωρότατον και διεκτεταμένον κατά τας εννοίας» είναι το έντυπο που δημοσιεύεται το 1797 στη Βιέννη στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου. Ο κοινότυπος και δυσανάγνωστος για τα περιεχόμενά του τίτλος *Απανθίσματα έκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου*, δεν αφήνει αρχικά να διαφανεί η ειδολογική κατηγορία στην οποία ανήκει. Πρόκειται, όμως, για ένα πεζογράφημα που αξιοποιεί τη σύμβαση της ονειρικής εμπειρίας σε πρωτοπρόσωπη αφήγηση για να διοχετεύσει τις πολιτικοκοινωνικές του προθέσεις.[81] Ο αφηγητής «βεβαρυμένος από τους στοχασμούς [...] επάνω εις την οδυνηράν κατάστασιν των ανθρώπων» πέφτει για ύπνο και ξυπνά μετά από επτά αιώνες, το έτος 2400·[82] περιπλανώμενος στη γενέτειρά του παρατηρεί στα

77. Βλ., πρόχειρα, «Vision», στο: *Princeton Encyclopedia*, σ. 1359-1360.

78. Η Μεσσήνη [= Παρίσι] αναγράφεται συχνά ως τόπος έκδοσης ουτοπικών κειμένων της εποχής· βλ., π.χ., ETIENNE-GABRIEL MORELLY, *Naufrage des isles Flottantes, ou Basiliade du célèbre Pilpaï, poème héroïque traduit de l'indien par M. M.*, Messine 1753.

79. JEAN-MICHEL RACAULT, *L'Utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761*, *Studies on Voltaire* 280 (1991) 205-214.

80. Βλ., σχετικά, ΜΑΡΙΑ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία των ελληνικών αναγνωσμάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2001, σ. 359.

81. Βλ., πρόχειρα, «Dream Vision», στο: *Princeton Encyclopedia*, σ. 311-312.

82. Από τυπογραφικό λάθος αναγράφεται στο ελληνικό κείμενο το έτος 2400 αντί για 2440.

πάντα μια ουσιαστική αλλαγή. Το κοινωνικό και επιστημονικό πρόγραμμα του Διαφωτισμού έχει γίνει πραγματικότητα.

Το «ετερόγλωσσον βιβλίον», που υπαινίσσεται ο τίτλος, είναι το *L'an 2440, rêve s'il en fut jamais* (1770) του Louis-Sébastien Mercier (1740-1814), ένα μείζον και αρχετυπικό κείμενο της «ουχρονικής» αφηγηματικής γραμματείας.[83] Το πλασματικό αυτό πεζογράφημα υπήρξε από τα πιο δημοφιλή έργα της «παράνομης φιλολογίας» του «ancien régime»[84] και γνώρισε πλούσιες τύχες σε άλλες σύγχρονες ευρωπαϊκές γραμματείες (ολλανδική, αγγλική, ιταλική, γερμανική, ισπανική).[85] Πρόκειται για ένα αισιόδοξο κείμενο που αποτυπώνει το όραμα μιας μελλοντικής κοινωνίας, η οποία δεν έχει φτάσει σε μια παγιωμένη τελειότητα, αλλά εγγράφεται στο ιστορικό γίγνεσθαι. Ωστόσο, σε αντίθεση με κείμενα όπως ο *Αγαθάγγελος*, η μελλοντολογία αυτή δεν περιέχει τίποτε το θεόπνευστο, αλλά πηγάζει από την πίστη στην επιστημονική και διανοητική πρόοδο. Η «ουχρονία» του Mercier λειτουργεί ως προβολή και μελλοντική πραγμάτωση των προσδοκιών του παρόντος, αλλά, ταυτόχρονα, και ως κριτική στη σύγχρονη, απογοητευτική πραγματικότητα του «ancien régime»· αποτελεί μια πρακτική και «χρήσιμη χίμαιρα».[86]

Μια ανάλογη ωφελιμιστική διάθεση φαίνεται να υπαγόρευσε την πρωτοβουλία της δημοσίευσης των *Απανθισμάτων*... Ο Σκιαθίτης Στέφανος Δημητριάδης (1760-1827), γραμματέας φαναριωτών αξιωματούχων και ανώτερων κληρικών, εμφανίζεται στην έκδοση αυτή με το προφίλ του παιδαγωγού-δασκάλου, όπως ο σύγχρονός του Δ. Καταρτζής. Ο αρχαιομαθής «ελλογιμότατος»[87] που διέθετε διδακτική πείρα σε σχολεία της Ελλάδας (Πόρο, Ύδρα) και στη

83. Για τον εντοπισμό του γαλλικού προτύπου, βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Δημητριάδης και Mercier. Ουτοπικά όνειρα του 18ου αιώνα», *Σύγκριση/ Comparaison* 6 (1995) 25-40.

84. Τη θέση του έργου στο κύκλωμα του παράνομου και απαγορευμένου βιβλίου φωτίζει ο ROBERT DARNTON, *Édition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIème siècle*, Paris, Gallimard, 1991, passim.

85. LOUIS-SÉBASTIEN MERCIER, *L'An deux mille quatre cent quarante, Rêve s'il en fut jamais*, εισαγωγή - επιμέλεια: Raymond Trousson, Bordeaux, Ducros, 1971.

86. Ο χαρακτηρισμός στο *Dictionnaire universel* (1777-1783). Πρβλ. JEAN-MARIE GOULEMOT, «Nouveautés: les outopies», στο: ROGER CHARTIER - HENRI-JEAN MARTIN, *Histoire de l'édition française: Le livre triomphant 1660-1830*, Paris, Promodis, 1990, σ. 231-238. Για τη σημαντική θέση που κατέχει το αφήγημα του Mercier στη γαλλική ουτοπική γραμματεία, βλ. PIERRE VERSINS, *Encyclopédie de l'Utopie, des voyages extraordinaires et de la science fiction*, Lausanne, L'Âge de l'Homme, 1984, σ. 581-583.

87. Την αρχαιομάθεια του Δημητριάδη την πιστοποιούν ορισμένα επιγράμματα, μια προσφώνηση προς τον ηγεμόνα Κωνσταντίνο Μουρούζη, ο «Βίος διά στίχων» και άλλα κείμενα. Βλ., σχετικά, Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος», *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916) 425-430, όπου δημοσιεύεται η έμμετρη αυτοβιογραφία του συγγραφέα· βλ., επίσης,

Βλαχία παραθέτει απόσπασμα από την παραίνεση «Προς τους νέους όπως αν εξ ελληνικών ωφελοίντο λόγων» του Μεγάλου Βασιλείου, ένα κείμενο γνωστό στο μαθητικό κοινό και ήδη ενταγμένο στα σχολικά προγράμματα,[88] προκειμένου να προβάλει τη χρησιμότητα του καινοφανούς του εγχειρήματος:

> Κατά πάσαν δη ουν των μελιττών την εικόναν των λόγων ημίν μεθεκτέον. Εκείναι τε γαρ ούτε άπασι τοις άνθεσι παραπλησίως επέρχονται ούτε μεν οίς αν επιπτώσιν όλα φέρειν επιχειρούσιν, αλλ' όσον αυτών επιτήδειον προς την εργασίαν λαβούσαι, το λοιπόν χαίρειν αφήκαν. [...] εκείνα τοίνυν και ημείς των συγγραφέων αποδεξόμεθα, εν οις αρετήν επήνεσαν, ή πονηρίαν διέβαλον· και καθάπερ της ροδωνιάς του άνθους δρεψάμενοι τας ακάνθας εκκλίνωμεν, ούτω και επί των τοιούτων λόγων όσον χρήσιμον καρπωσάμενοι, το βλαβερόν φυλαξόμεθα.

Τα *Απανθίσματα*... έρχονται να θρέψουν και τις ελληνικές προσδοκίες για μια κοινωνία του μέλλοντος, που θα στηρίζεται στην κοινωνική πρόνοια, στην ισότητα και στη φιλανθρωπία· μια κοινωνία που έχει συνειδητοποιήσει τη σημασία της αγροτικής οικονομίας, την αξία της φυσικής ζωής και χειρίζεται ορθολογικά τα ζητήματα του οικογενειακού και θρησκευτικού βίου· τα μέλη της καλλιεργούν την ομιλουμένη, μαθαίνουν ξένες γλώσσες, διδάσκονται την ιστορία. Οι προσδοκίες των *Απανθισμάτων*... δείχνουν να εγγράφονται στο παιδαγωγικό πρόγραμμα του Δ. Καταρτζή, αλλά και στις ιδεολογικές αναζητήσεις του Ρήγα και του κύκλου του. Όπως άλλωστε σημειώθηκε νωρίτερα, ιδεολογικές και λογοτεχνικές συγγένειες, αλλά και προσωπικές σχέσεις συνέδεαν τον Mercier με τον Rétif de la Bretonne, συγγραφέα της συλλογής *Les contemporaines* από την οποία προέρχονται τα διηγήματα του *Σχολείου*... Δεν είναι απίθανο, λοιπόν, να υπήρξε προσωπική σχέση και ανάμεσα στους δύο έλληνες διαμεσολαβητές τους. Τα διαστήματα της παραμονής του Δημητριάδη στο Βουκουρέστι (1781-1787), και ειδικότερα τα δύο χρόνια (1786-1787) που υπηρέτησε ως δεύτερος γραμματικός στον Νικόλαο Μαυρογένη, δείχνουν πως τα βήματά του ίσως συνάντησαν και τον Ρήγα, ο οποίος επίσης αναφέρεται ως γραμματικός του ηγεμόνα το 1786. Επίσης, η επιστροφή του Δημητριάδη στη Σκιάθο το 1798, τη χρονιά της σύλληψης του Ρήγα, και η επαναστατική του δράση (συμμετοχή το

Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ, «Επιφανίου Δημητριάδου Δοκίμιον περί "Πενίας"», *Παρνασσός* 12 (1970) 650-661· του ίδιου, *Επιφανίου Δημητριάδου Ανέκδοτα κείμενα*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας 97, Αθήνα 1975.

88. Βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, ΣΩΒ, 1994, σ. 106-110. Το κείμενο αυτό το περιλαμβάνει στην κατηγορία των παιδαγωγικών έργων ο Δημήτριος Καταρτζής στο «Νέο Διάγραμμα ή διανομή των ελληνικών μας διδασκαλικών βιβλίων που έχουμε στις επιστήμες και τέχνες», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 157.

1824 στην πολιορκία της Τρίπολης δίπλα στον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη)[89] ίσως να μην αποτελούν ασήμαντες συμπτώσεις, αφήνοντας να εννοηθεί τη στενότερη εμπλοκή του στα μεταρρυθμιστικά κοινωνικά οράματα και τα επαναστατικά σχέδια που εκδηλώνονται κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα.

Η δημοσίευση του *Αγαθαγγέλου* το 1790 ή 1791 και των *Απανθισμάτων...* το 1797 φαίνεται να εντάσσεται σε ένα κοινό εκδοτικό πρόγραμμα κειμένων ορα-ματικής γραφής με πολιτικό περιεχόμενο, που στήθηκε στη Βιέννη γύρω από το τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου, χάρη στη συνεργασία αρκετών προσώπων. Ανάμεσά τους βρίσκονται ο Ρήγας, ο Δημητριάδης και ο Πολυζώης Κοντός, επιμελητής βιβλίων και συγγραφέας έμμετρων «νεκρικών διαλόγων» –είδους που επίσης χρησιμοποιήθηκε για την άσκηση κοινωνικής κριτικής–, ο οποίος υπογράφει και το επίγραμμα «εις το κοινωφελές συγγραμμάτιον του σοφολογιωτάτου και λίαν φιλογενούς Στεφάνου Δημητριάδου». Το ενδιαφέρον για το ουτοπικό-οραματικό αυτό είδος πιστοποιούν ορισμένα σύντομα ανώνυμα αφηγήματα που αξιοποιούν τη λογοτεχνική σύμβαση του ονείρου και της προφητείας για πολιτικούς στόχους και δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα* της Βιέννης, που έβγαινε από το ίδιο τυπογραφείο. Κείμενα, όπως, π.χ. το «Ενύπνιον πολιτικόν»[90] και η «Προφητεία»[91] (ενός ερημίτη) που απευθύνεται στον βασιλιά της Ισπανίας, κάνουν εκτενείς αναφορές στην πολιτική, στα πολεμικά γεγονότα της Ευρώπης και καταλήγουν στην επαγγελία της ειρήνης ή στην επιστροφή της ομόνοιας και της ευτυχίας στους ανθρώπους κατά το «στρογγυλό» έτος 1800.

3.2. Η φωνή της συνείδησης

α. *Visione di Dionisio Ιερομόναχο*

Η σολωμική *Γυναίκα της Ζάκυθος* (πρώτη γραφή: 1826), το πεζόμορφο αυτό κείμενο που έγινε γνωστό στην πλήρη του μορφή μόλις το 1927 από την έκδοση του Κ. Καιροφύλα, βρίσκεται για αρκετούς λόγους στο μεταίχμιο της παρούσας πραγμάτευσης. Το γεγονός ότι ο Διονύσιος Σολωμός (1798-1857) καθαρογράφει με εξαιρετική επιμέλεια το κείμενο στην Κέρκυρα το 1829, ύστερα από τρία χρόνια συγγραφικής κυοφορίας, σε συνδυασμό με τη σημείωση «Avviso al lettore» που του προτάσσει, δείχνουν την πρόθεσή του ποιητή να απευθυνθεί στο σύγχρονό του κοινό·[92] άρα το κείμενο εμπίπτει, έστω και οριακά, στο χρο-

89. Βλ. ΤΡΥΦΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Η νήσος Σκίαθος και αι περί αυτήν νησίδες*, Αθήνα 1913, σ. 138-139.

90. *Εφημερίς*, τ. 4, σ. 88-92.

91. *Εφημερίς*, τ. 4, σ. 1130.

92. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, «Ζητήματα εκφοράς: ο Σολωμός σχολιαστής του έργου

νικό μας πλαίσιο. Επίσης, ο παρατακτικός πεζός, αν και ρυθμικός, λόγος, ανάλογος με το βιβλικό verset, στον οποίο είναι γραμμένο έχει δημιουργήσει ενστάσεις για την τοποθέτησή του στην αφηγηματική πεζογραφία· τις ενστάσεις όμως αυτές δεν φαίνεται να τις συμμερίζονται όλοι οι σύγχρονοι σολωμιστές. Η αμφισημία έχει οδηγήσει σε διπλωματικούς χειρισμούς, όπως στον χαρακτηρισμό του ως «αφανούς ποιήματος»[93] ή «πεζού ποιήματος» σύμφωνα με την ετεροχρονισμένη, σημερινή οπτική, αν και εξακολουθεί να ανθολογείται ως πεζογράφημα.[94] Παρακάμπτοντας τα ειδικά αυτά ζητήματα, που απασχολούν τους μελετητές της *Γυναίκας της Ζάκυθος* και του σολωμικού έργου, θα επιχειρήσουμε να δώσουμε συνοπτικά, και με βάση απόψεις που έχουν διατυπωθεί, το ειδολογικό στίγμα του κειμένου μέσα στο πλαίσιο του σολωμικού διαλόγου με ελληνικές και ξένες παραδόσεις, αλλά και μέσα στα γραμματολογικά και πολιτισμικά του συμφραζόμενα.

Από τον τίτλο *Visione di Dionisio Ιερομόναχο, εγκάτοικου εις ξωκλήσι Ζακύνθου*, που φέρει στο «πρώτο σχεδίασμα», το κείμενο εμφαίνει την ειδολογική του συνάφεια με την οραματική λογοτεχνία με θρησκευτικές-αποκαλυπτικές συνδηλώσεις. Το όραμα, όμως, του ιερομόναχου λειτουργεί ως προφητική εξόντωση ενός ανήθικου γυναικείου προσώπου. Η παρουσία στη δράση γυναικών-προσφύγων από το Μεσολόγγι –στοιχείο που προσδίδει ρεαλιστική διάσταση– και η ανεπίτρεπτη συμπεριφορά που τους επιφυλάσσει η ανώνυμη γυναίκα φανερώνουν ότι το στιγματιζόμενο πρόσωπο είναι σύγχρονο του συγγραφέα και, εκτός από ανήθικο, είναι «έχθρισσα του γένους». Η *Γυναίκα της Ζάκυθος*, λοιπόν, αποτελεί κείμενο à clef, που θα λειτουργούσε ως σάτιρα σε συγκεκριμένο κύκλο μυημένων μέσα στα συμφραζόμενα της εποχής ενώ, παράλληλα, προσλάμβανε πολιτικές προεκτάσεις.

Οι χαρακτηρισμοί που προσέδωσε στο έργο η κριτική φανερώνουν την αμηχανία ή την προσπάθεια διακρίβωσης της ειδολογικής «μείξης» και πολλαπλότητας των αναγνώσεων στις οποίες προσφέρεται: πολιτική αλληγορία,[95] θρήνος,[96] κείμενο με «μυστηριακή γοητεία».[97] Την πολυφωνία του κειμένου την καταδεικνύει και ο πρωτοπρόσωπος πλασματικός αφηγητής, ο Διονύσιος ιερο-

του», *Το αφανές ποίημα του Διονύσιου Σολωμού. Η γυναίκα της Ζάκυθος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 81-83.

93. Οι απόψεις της κριτικής για την ειδολογική ιδιομορφία του έργου συνοψίζονται από τον ΑΓΓΕΛΑΤΟ στο κεφάλαιο «Τύχες του κειμένου», *ό.π.*, σ. 19-36.

94. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 124-142.

95. Η άποψη του Κ. ΚΑΙΡΟΦΥΛΛΑ· πρβλ., ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, *ό.π.*, σ. 24, υποσ. 25 και 26.

96. ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, ^{3}1980, σ. 146.

97. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ, *Η γυναίκα της Ζάκυθος. Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου, εγκάτοικου εις ξωκλήσι της Ζακύνθου*, επιμέλεια: Ελένη Τσαντσάνογλου, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1993, σ. 27.

μόναχος, λογοτεχνική persona του Σολωμού, που είναι σαν να υποδύεται «επτά ανώνυμα πρόσωπα».[98]

Για τη *Γυναίκα της Ζάκυθος* έχουν υποδειχτεί πλείστες διακειμενικές σχέσεις και συγγένειες με έργα που ανήκουν σε ένα ευρύ γραμματολογικό φάσμα. Η παρατακτική σύνταξη, η χρήση του εναρκτικού συνδέσμου «και», η αυτοπαρουσίαση του αφηγητή-οραματιστή («Εγώ Διονύσιος Ιερομόναχος») υποδεικνύουν εκφραστικές αναλογίες με βιβλικά κείμενα και την *Αποκάλυψη* του Ιωάννη,[99] ενώ ο τίτλος *Visione di Dionisio Ierομόναχο* παραπέμπει στο πρώτο εδάφιο της *Υπερκαλύψεως* (1816) του επίσης Ζακυνθινού Ugo Foscolo (1778-1827),[100] στο *Visio Didymi clerici*. Στα διακείμενα της προφητικής-οραματικής πτυχής του εγγράφονται, ενδεχομένως, η *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, κείμενο με εξατομικευμένους αλλά συχνά απροσδιόριστους σήμερα σατιρικούς στόχους –αφήνοντας να εννοηθεί ότι οι οφειλές του σολωμικού έργου φτάνουν και στα τέλη του ιταλικού Μεσαίωνα– καθώς και η πρωτοπρόσωπη *Προφητεία του Αγαθαγγέλου* που ανανεώνει την παράδοση του προφητικού χιλιασμού.

Στην περιγραφή της αποκρουστικής γυναικείας μορφής που συσχετίζεται με τον διάβολο (τόσο από τον ίδιο τον αφηγητή όσο και από μελετητές του κειμένου[101]) είναι ανιχνεύσιμες «εκφράσεις» αμαρτωλών γυναικών από τους βίους αγίων ενώ έχουν επισημανθεί, ήδη από τον Γ. Π. Σαββίδη και τους μαθητές του, αναλογίες με την εμφάνιση της γυναίκας-πανούκλας στην *Αληθή ιστορία*.[102] Τέσσερα ακόμη σημεία, η αναφορά στο ανάγνωσμα της Χαλιμάς, η «ηδονοβλεπτική παρακολούθηση» του αφηγητή,[103] η παρουσία του διαβόλου και οι «εκφράσεις» της γυναίκας-θεάς υποδηλώνουν μια αξιοπρόσεκτη συγγένεια ανάμεσα στο σατιρικό λιβελογράφημα του Διαφωτισμού και στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*.[104] Η ανα-

98. Γ. Π. Σαββιδης, «Εισήγηση σε μια νέα ανάγνωση της "Γυναίκας της Ζάκυθος"», *Περίπλους* 9-10 (1986) 13.

99. Ελενη Τσαντσανογλου, «Ο πληροφοριακός λόγος και ο λόγος της τέχνης στη Γυναίκα της Ζάκυθος του Σολωμού», *Παλίμψηστον* 6/7 (1988) 25-27.

100. *Didymi Clerici prophetae minimi. Hypercalypseos liber singularis*, Πίζα [=Γενεύη], 1815 [=1816]. Τη συγγένεια υπέδειξε η Μαριεττα Γιαννοπουλου-Μινωτου, «Η "Υπερκάλυψη" του Φώσκολου και η "Γυναίκα της Ζάκυθος". Συγγένεια και ομοιότητες των δύο κειμένων», εφ. *Βραδυνή*, 31.10, 7.11, 14.11, 21.11.1960.

101. Βλ. Τσαντσανογλου, στο: Σολωμος, *Η γυναίκα της Ζάκυθος...*, σ. 26.

102. Σαββιδης, «Εισήγηση σε μια νέα ανάγνωση...», σ. 12.

103. Βλ. Κεχαγιογλου, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 128.

104. Τη θητεία του Σολωμού στην «προσολωμική» λογοτεχνία με επίκεντρο τις αναλογίες ανάμεσα στη *Γυναίκα...* και την *Αληθή ιστορία* εξετάζει ο Γιωργος Κεχαγιογλου, «Απερίγραπτη/εξαίσια ομορφιά και περιγραφές ανθρώπινων τεράτων: σολωμική προπαιδεία σε νεοελληνικά πεζά "εγκώμια"/σατιρικές "εκφράσεις"», *Μικροφιλολογικά* 10 (2001) 9-14. Η Ιφιγενεια

γνωστική, βέβαια, πρόσληψη από τον Σολωμό αυτού του αφηγήματος δεν έχει στοιχειοθετηθεί με εξωτερικά τεκμήρια, παρόλο που ο Κ. Θ. Δημαράς έχει παρατηρήσει ακόμη και «επτανησιακό» χαρακτήρα στο κείμενο αυτό (γλωσσικά στοιχεία κ.ά.). Ενδέχεται, όμως, οι ανιχνεύσιμες αναλογίες τους να απορρέουν από έναν κοινό διάλογο με κείμενα που αξιοποιούν τη σάτιρα, το όνειρο, το όραμα, την παρουσία του διαβόλου, την «ηδονοβλεπτική παρακολούθηση» ή την «ποιητική του βλέμματος»[105] και προέρχονται από την ιταλική ή τη γαλλική γραμματεία του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα.[106] Σε τούτη, μάλιστα, τη φλέβα, την οποία σε σημαντικό βαθμό τροφοδότησε και το ρεύμα των «Θεοσοφιστών» (Em. Swedenborg, Saint-Martin κ.ά.),[107] ανιχνεύονται ορισμένες από τις καταβολές της ονειρικής και οραματικής γραφής του γερμανικού και του γαλλικού ρομαντισμού, των Jean-Paul [Richter], Novalis και Nodier, η παρουσία των οποίων έχει υποδειχτεί σε σολωμικά έργα.[108] Ρομαντικές επιρροές, όπως το δαιμονικό στοι-

---

ΤΡΙΑΝΤΟΥ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ αντιπαραβάλλει τα κοινά σημεία των δύο κειμένων και υποδεικνύει τη διερεύνηση των οφειλών τους στο απόθεμα του Διαφωτισμού, βλ. «Η σχέση ανάμεσα στον "Ανώνυμο του 1789" και τη "Γυναίκα της Ζάκυθος" του Διονυσίου Σολωμού», στο: ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, σ. 165-186.

105. Η «ποιητική του βλέμματος» χαρακτηρίζει τα κείμενα των Rétif de la Bretonne και L. S. Mercier, βλ. MICHEL DELON, «Une poétique du regard», στο: MICHEL DELON-DANIEL BARUCH (εισαγωγή-επιμέλεια), *Paris le jour, Paris la nuit: Louis-Sébastien Mercier, Tableau de Paris-Le Nouveau Paris, Restif de la Bretonne, Les nuits de Paris*, Paris, Laffont, 1990, σ. 16-20. Το «όραμα» (vision), το «όνειρο» (songe) και η διακειμενική παρουσία της *Αποκάλυψης* συνιστούν σταθερά μοτίβα στο συνολικό έργο του L.-S. Mercier. Αναφέρω ενδεικτικά τη συλλογή *Les songes et les visions philosophiques*, Paris 1788, ορισμένα όνειρα της οποίας («De la guerre», «L'envie», «La cupidité») κινούν συνειρμούς με θέματα και μοτίβα της *Γυναίκας της Ζάκυθος*.

106. Τρεις λέξεις («avec une grimace») από την επεξεργασία της *Γυναίκας της Ζάκυθος* δείχνουν τη γνωστή γαλλομάθεια του Σολωμού· βλ. Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Για την πολυγλωσσία κάποιων συγγραφέων», *Τράπεζα πνευματική*, Αθήνα, Πορεία, 1994, σ. 189. Η απήχηση άλλωστε της γαλλικής παιδείας στον Σολωμό έχει αποτελέσει επανειλημμένα αντικείμενο μελέτης, βλ. ROGER MILLIEX, «Ο Σολωμός και η Γαλλία», *Καινούργια Εποχή* (1957) 89-98 και ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΤΣΟΥΡΑ, «Ο Σολωμός και η γαλλική παιδεία», *Πόρφυρας* 95-96 (2000) 105-120.

107. Για τις αντιλήψεις των «Θεοσοφιστών» (Illuministes) στο ζήτημα του διαβόλου, βλ. MAX MILNER, «Du côté des illuminés», *Le diable dans la littérature française. De Cazotte à Baudelaire 1772-1861*, Paris, José Corti, 1960, τ. 1, σ. 103-123. Για την παρουσία των «Θεοσοφιστών» στο σολωμικό έργο γίνεται επανειλημμένα αναφορά από τον ΓΙΩΡΓΟ ΒΕΛΟΥΔΗ, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα, Γνώση, 1989· βλ., επίσης, ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Η δυτική μυστική αντίληψη περί "Παγκοσμίου αρμονίας" και "Ο Ναός της Φύσης" στο "Carmen seculare" του Δ. Σολωμού», στο: *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας (Αθήνα, 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου, 1991), Αθήνα, Δόμος 1995, σ. 180-213.

108. Ο Βελουδής προσανατολισμένος περισσότερο προς τη ρομαντική ποιητική υποδεικνύει

χείο[109] και η έλξη από το τερατώδες ανιχνεύουν ορισμένες άλλες αναγνώσεις αντιμετωπίζοντας το σολωμικό κείμενο ως δείγμα του γοτθικού και του γκροτέσκου.[110]

Η *Γυναίκα της Ζάκυθος*, κείμενο αινιγματικό, που φέρει, όμως, σαφή τη σφραγίδα της προσωπικής –και ανεπανάληπτης μέσα στα όρια της περιόδου που εξετάζουμε– δημιουργίας, στηρίζεται παράλληλα σε ένα πλούσιο διακειμενικό πλέγμα· ο Διονύσιος Σολωμός το χειρίζεται τόσο επιτήδεια όσο και ερμητικά. Η πληθώρα των ερμηνειών, ανιχνεύσεων και αναγνώσεων, και εκδοτικών δοκιμών που έχει δεχτεί η *Γυναίκα της Ζάκυθος*, τις οποίες μόνο επιγραμματικά και αποσπασματικά υπαινίχθηκα, και των υποδέσεων εργασίας που διατύπωσα δείχνουν τη μοναδικότητα του έργου και τη διαφοροποίησή του από τη νόρμα της λογοτεχνικής αφηγηματικής παραγωγής του συνόλου του νεοελληνικού συστήματος της προεπαναστατικής εποχής.

β. Όνειρο του Φώτου

Ίχνη διαλόγου με τη *Γυναίκα της Ζάκυθος* εμφανίζει το πεζό αφήγημα του συμπατριώτη και φίλου του Σολωμού Γεώργιου Τερτσέτη (1800-1874) *Όνειρο του Φώτου*. Η ειδολογική αυτή συνάφεια είναι και ο μόνος λόγος για να συμπεριληφθεί στην παρούσα πραγμάτευσή μας, καθώς το αφήγημα γράφτηκε το 1830 –άρα εμπίπτει στο χρονικό όριο λήξης της περιόδου–, αλλά δημοσιεύτηκε πολύ αργότερα, το 1894.

Ο Τερτσέτης εκμεταλλεύεται εδώ τη λογοτεχνική σύμβαση του ονείρου για να προβάλει τα συνειδησιακά προβλήματα που γεννά ο Αγώνας για την απε-

ως ένα από τα πρότυπα της *Γυναίκας της Ζάκυθος* το «πεζό ποίημα» του Novalis και ανιχνεύει τις οφειλές του Σολωμού στα «όνειρα» του Jean Paul, οι οποίες, όμως, πιστοποιούνται από μεταγενέστερα εξωτερικά τεκμήρια (οι μεταφράσεις του Νικόλαου Λούντζη χρονολογούνται ύστερα και από το «τρίτο σχεδίασμα» (1833) της *Γυναίκας*), *βλ.* ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 261, 299. Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ έχει υποδείξει τη συνάφεια της *Γυναίκας της Ζάκυθος* με το *L'Apocalypse du solitaire* (1821) του Nodier, «Ειδολογικές "αποσκιρτήσεις" ή η αφερεγγυότητα ενός "πεζογραφήματος": Ο *στίχος* και ο *ρυθμός* στη *Γυναίκα της Ζάκυθος* του Δ. Σολωμού», *Διαβάζω* 213 (1989) 46. Για την απήχηση του Mercier στους γάλλους και γερμανούς ρομαντικούς, *βλ.* HELEN TEMPLE PATTERSON, «Petites clefs à de grands mystères (Victor Hugo, Jean Paul Richter et Sébastien Mercier)», *Revue de Littérature Comparée* 25 (1951) 85-100· ROGER BRAUNDSCHWEIG, «Deux amis et disciples: Senancour et Nodier» και ANNA-DOROTHEA STRECKEISEN, «Le romantisme allemand et Mercier», στο: HOFER (επιμέλεια), *Louis-Sébastien Mercier précurseur et sa fortune*, σ. 155-196 και 117-134.

109. Βλ. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΡΟΖΑΝΗΣ, «Το Δαιμονιακό Ύψιστο», *Σπουδές στον Διονύσιο Σολωμό*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1982, σ. 9-62, με *βάση* την τρίτη, κυρίως, επεξεργασία του κειμένου.

110. ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ «Ένα νεοελληνικό δείγμα του γοτθικού και του grotesque. Σχόλιο στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*», στο: *Αρετή και δόξα του Διονυσίου Σολωμού. Εις μνήμην και τιμήν*, Τετράδια Ευθύνης 22, Αθήνα 1984, 171-184.

λευθέρωση: την πάλη της ζωής με τον θάνατο, την υπεράσπιση του ιδανικού, την προδοσία. Ο αφηγητής της ονειρικής εμπειρίας και τα πρόσωπα που εμφανίζονται σε αυτήν ανήκουν στη σφαίρα της επαναστατικής πραγματικότητας. Πρόκειται για τον σουλιώτη αγωνιστή Φώτο Τζαβέλα που, καθώς πορεύεται προς τα νησιά του Ιονίου το 1803, έπειτα από τη συνθηκολόγηση με τον Αλή Πασά, βλέπει στον ύπνο του την αγιοποιημένη μορφή του νεκρού καλόγερου Σαμουήλ και τον επίσης νεκρό πατέρα του Λάμπρο.

Η σχέση του κειμένου με το εθνικό θέμα, τους αγώνες για την ελευθερία, που αποτελεί επίσης βασικό θέμα στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*, είναι ευδιάκριτη. Οι συγγένειες, όμως, ανάμεσα στα δύο κείμενα δεν περιορίζονται μόνο σε αυτό. Οι σύντομες σκηνές που εμφανίζουν τις φιγούρες των φωτοστεφανωμένων ηρώων στον Παράδεισο αντιμέτωπες με τα κολασμένα κορμιά των προδοτών στον Άδη, η εικόνα με τα θολωμένα νερά την ώρα του ηλιοβασιλέματος, εικόνα με την οποία αρχίζει το *Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου* και κλείνει το *Όνειρο του Φώτου*, είναι μερικές από τις έκδηλες οφειλές του Τερτσέτη στο σολωμικό κείμενο, που θα πρέπει να το είχε γνωρίσει σε χειρόγραφη μορφή. Μια συστηματικότερη συνανάγνωση θα έκανε πιο σαφείς τις λογοτεχνικές επαφές ανάμεσα στον Σολωμό και στον Τερτσέτη κατά τη διάρκεια της εξαετούς συνύπαρξής τους στη Ζάκυνθο, στα χρόνια της πρώτης επεξεργασίας της *Γυναίκας της Ζάκυθος*.[111]

4. Ηθολογικά πεζογραφήματα του Διαφωτισμού

4.1. Marmontel, Bernardin de Saint-Pierre, Wieland

Σύντομα αφηγήματα από την ευρωπαϊκή παρακαταθήκη του Διαφωτισμού που επικεντρώνονται σε ιδεολογικούς και κοινωνικούς προβληματισμούς, έστω και αν κάποτε τους διοχετεύουν μέσα από αισθηματικό ή αρχαιόθεμο σκηνικό, αρχίζουν να διεισδύουν από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1780. Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση πραγματοποιείται με τη μετάφραση του διηγήματος του Marmontel *Η δοκιμασμένη φιλία* (*L'amitié en épreuve*), απόσπασμα της οποίας σώζεται σε χειρόγραφο με χρονολογία 1786. Ορισμένες ενδείξεις, οι οποίες, πάντως, εγείρουν επιφυλάξεις, οδήγησαν στην εικασία ότι κάτοχος του χειρογράφου και μεταγλωττιστής του κειμένου ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής.[112] Πάντως, το

111. Για τις προσωπικές σχέσεις Σολωμού - Τερτσέτη, βλ., πρόχειρα, JACQUES BOUCHARD, «Στη Ζάκυνθο 1822-1828», *Γεώργιος Τερτσέτης. Βιογραφική και φιλολογική μελέτη (1800-1843)*, Αθήνα 1970, σ. 46-56.

112. Βλ. LIA BRAD-CHISACOF, *Ρήγας, Ανέκδοτα έργα/Rigas, Scieri inedite*, Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, Ινστιτούτο Μελετών Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης, 1998. Η Lia Brad-Chisacof (σ. 28) λανθασμένα υποστηρίζει ότι πρόκειται για μετάφραση διηγήματος του Baculard d'Arnaud. Για τις επιφυλάξεις που έχουν εκφραστεί σε ό,τι αφορά την προγραφή των έργων

ίδιο διήγημα γνωρίζει νέα, έντυπη, μετάφραση με τίτλο «Φιλίας δοκιμασία» που περιλαμβάνεται στον τόμο *Ηθικά διηγήματα δύο* (Μόσχα 1812) μαζί με ένα ακόμη αφήγημα του Marmontel. Μεταφραστής είναι ο εγκατεστημένος στη Ρωσία ηπειρώτης έμπορος, και αργότερα Φιλικός, Ιωάννης Μπάιλας,[113] ο οποίος ενδέχεται να παρακινήθηκε και από τη μεγάλη απήχηση που είχαν βρει στη χώρα υποδοχής του τα διηγήματα του γάλλου συγγραφέα μέσα από τις μεταφράσεις του Νικολάι Καραμζίν (1766-1826), του αποκαλούμενου «Marmontel της Ρωσίας».[114]

Το αφήγημα εμφανίζει στο προσκήνιο ένα ερωτικό τρίγωνο στην Αγγλία του 18ου αιώνα: δύο φίλοι ο Μπλάνφορτ και ο Νέλσων αγαπούν την ίδια γυναίκα, την Ινδή Κοραλή, που την είχε εμπιστευθεί ο βραμίνος πατέρας της στα χέρια του πρώτου, κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων των αγγλικών στρατευμάτων στην Ινδία. Η ειλικρινής φιλία είναι ο νικητής και οι αληθινά ερωτευμένοι, η Κοραλή και ο Νέλσων, καταλήγουν στον γάμο. Μέσα, όμως, από το κοινότυπο μοτίβο της φιλίας ανάμεσα σε δύο άνδρες, ο Marmontel στιγματίζει τη θρησκευτική αδιαλλαξία. Στο διήγημα αυτό, όπως υποστηρίζει συστηματικός μελετητής του έργου του,[115] η στάση του άγγλου διοικητή που προσπαθεί να πραΰνει με τον ορθολογισμό τις λατρευτικές συνήθειες του ινδού Βραχμάνου πριν από τον θάνατό του, προοιωνίζεται το βασικό θέμα του μυθιστορήματος *Bélisaire* του Marmontel: την υπεράσπιση της ανεξιθρησκίας και του θεϊσμού. Ίσως η πρώτη ελληνική εκφορά του διηγήματος στο χειρόγραφο του 1786 να ήρθε ως συνέχεια της έντυπης ελληνικής μετάφρασης της *Ηθικής ιστορίας Βελισαρίου* (Βιέννη 1783). Εκτός, όμως, από το ζήτημα των θρησκευτικών πεποιθήσεων, στο «ηθικό διήγημα» γίνεται προσπάθεια να δοθούν σύγχρονα μαθήματα κοινοβουλευτισμού και πατριωτισμού και να διατυπωθεί το αίτημα

στον Ρήγα, βλ.: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΠΑΘΗΣ, «Στο εργαστήρι της φαναριώτικης σάτιρας», *Τα Ιστορικά* 31 (2000) 486-496 (βιβλιοκρισία)· ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, *Παράβασις/Parabasis* 3 (2000) 289-292 (βιβλιοκρισία)· ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ, «Μελέτες για το θεατρικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή: *Τα Ολύμπια*», *Είδωλα και ομοιώματα*. Αθήνα, Νεφέλη, 2000, σ. 56· ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 3: *Ηθικός Τρίπους*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 23-24, σημ. 43.

113. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1857, τ. 2, σ. 311.

114. EVE KATZ, «Marmontel and the Voice of Experience», *Studies on Voltaire* 76 (1970) 259. Το όνομα του Karamzin δεν ήταν άγνωστο στον ελληνόγλωσσο χώρο. Σε βιβλιογραφικό δημοσίευμα στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* 11 (1821) 228 αναγράφεται γαλλική μετάφραση του έργου του *Ιστορία της Ρωσίας*, που γνώρισε όμως ευρύτερη διάδοση ύστερα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους· βλ., σχετικά, ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ιστορία του Νικολάου Καραμζίν. Η παρουσίαση και η αποδοχή της στην Ελλάδα», στο: ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ - ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ (επιμέλεια), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, σ. 13-30.

115. JOHN RENWICK, «Marmontel, Voltaire and the "Bélisaire" Affair», *Studies on Voltaire* 121 (1974) 51-56.

της ουσιαστικής συμβολής των ανώτερων κοινωνικών τάξεων στην υπεράσπιση των δικαίων του λαού. Οι ιδεολογικές αυτές πτυχές κίνησαν την προσοχή του πρώτου μεταφραστή στα ελληνικά, ο οποίος υποσημειώνει:

> το βουλευτήριον της Ιγγλιτέρας, ήτοι η κάτω κάμερα, είναι συνθεμένη από 530 άνδρας οι οποίοι στέλλονται από τες μεγαλύτερες πολιτείες του βασιλείου εις την Λόντραν, διά να διαφενδεύσουν τα δίκαια του λαού.[116]

Η αναφορά, επίσης, στο κείμενο ότι «ο Νελσών εναντιώνετο εις την κολακείαν και φιλοδοξίαν των μεγάλων εξουσιαστών της πατρίδας του» δίνει την ευκαιρία για άλλη μία ενδιαφέρουσα υποσημείωση:

> εις την Ιγγλετέραν, ο πλέον ποταπός έχει την ελευθερίαν να συντύχει κατά του βασιλέως και των αρχόντων του, ελέγχοντας τες κατάχρησές τους, αν κάμνουν.[117]

Το δεύτερο αφήγημα που περιλαμβάνεται στα *Ηθικά διηγήματα δύο*, το «Ο τρίπους της Ελένης» («Le trépied d'Hélène») αναπλάθει θέματα από την αρχαία ελληνική μυθολογία (επιστροφή της Ελένης και του Μενέλαου από την Τροία, επτά σοφοί, Μαντείο των Δελφών) για να καταλήξει σε έναν διαφωτιστικό κοινό τόπο, στη διαπίστωση της σχετικότητας της ανθρώπινης σοφίας.

Ο σκεπτικισμός, η νηφαλιότητα, η καταδίκη των προκαταλήψεων συμπεριλαμβάνονται στα ιδεολογικά μηνύματα που προβάλλουν τα *Ηθικά διηγήματα τρία* του Bernardin de Saint-Pierre, τα οποία μεταφέρονται στα ελληνικά το 1825 με τη φροντίδα του Νικόλαου Σ. Πίκκολου. Ο αρχικός προγραμματισμός προέβλεπε τη δημοσίευση των διηγημάτων στον ίδιο τόμο με το μυθιστόρημα *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν*, κάτω από τον τίτλο *Ηθικά διηγήματα τέσσερα* (1823). Τελικά, ο εκδότης Firmin Didot δημοσίευσε πρώτα το μυθιστόρημα (1824) και σε χωριστό τόμο, το 1825, τα τρία διηγήματα, τα οποία είχαν διαφορετική θεματική.

Το πρώτο από τα τρία, «Η ινδική καλύβη» («La chaumière indienne»), αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο «φιλοσοφικό παραμύθι» στην παράδοση του Voltaire και στο «ηθικό παραμύθι» του Marmontel·[118] θυμίζει μάλιστα, αμυδρά, το μεταφερμένο στα ελληνικά ήδη από το 1812 διήγημα του τελευταίου «Ο τρίπους της Ελένης». Το αφήγημα αυτό, που υπήρξε το δεύτερο σε δημοτικότητα ύστερα από το *Paul et Virginie*, διαπνέεται από τις ίδιες φυσιοκρατικές αντιλήψεις. Η αφήγηση παρακολουθεί το ταξίδι ενός άγγλου σοφού, ο οποίος αναζητώντας την Αλήθεια διατρέχει την Ευρώπη, ερευνά τις βιβλιοθήκες, επι-

116. Brad-Chisacof, *Ρήγας, Ανέκδοτα έργα*, σ. 7.

117. *Ό.π.*, σ. 8.

118. J. P. de Beaumarchais - Daniel Couty - Alain Ray, *Dictionnaire des littératures de langue française*, Paris, Bordas, 1984, τ. 1, σ. 249.

σκέπτεται τις Ακαδημίες, συζητά με σοφούς ώσπου καταλήγει στη Βεγγάλη· εκεί συναντά έναν αρχιερέα βραχμάνο, ο οποίος του εκθέτει ως αλήθεια ό,τι συνδέεται με τα συμφέροντα της κάστας του. Τελικά, ο άγγλος ανακαλύπτει την Αλήθεια στην καλύβα ενός παρία και αντιλαμβάνεται ότι αυτή δεν εκπηγάζει ούτε από τα βιβλία, ούτε από τα άτομα που διαχειρίζονται την εξουσία, αλλά από μια καρδιά απαλλαγμένη από τον εγωισμό, εξαγνισμένη μέσα από την επαφή με τη φύση.

Η ειρωνική διάθεση, ο διαλογικός χαρακτήρας και η χαλαρή πλοκή, τα γνωρίσματα της «Ινδικής καλύβης», απαντούν και στα άλλα δύο, συντομότερα, αφηγήματα του τόμου: στη «Λέσχη της Σουράτης» («Le café de Surate») άτομα από διαφορετικά θρησκεύματα προσπαθούν να πείσουν τους συνομιλητές τους για την υπεροχή του δόγματος στο οποίο πιστεύουν· στην «Περιήγησιν της Σιλεσίας» («Le voyage en Silésie») πρόσωπα ποικίλης εθνικής, κοινωνικής και μορφωτικής προέλευσης προβάλλουν μια διαφορετική εικόνα για τον τόπο που περιηγούνται, τη Σιλεσία, μια εικόνα που κατασκευάζεται από τις προσωπικές ή εθνικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις του εκάστοτε ομιλητή. Στα δύο αυτά διηγήματα ο Bernardin de Saint-Pierre διοχετεύει διαφωτιστικές ιδέες, οι οποίες υπερασπίζονται τον ορθολογισμό και στιγματίζουν τις άκριτες γενικεύσεις που απορρέουν από τον υποκειμενισμό.

Την εκδοχή του αρχαιόμυθου αφηγήματος που εκμεταλλεύεται τη σάτιρα, την ειρωνεία και την αλληγορία για να υπονομεύσει σύγχρονες συμπεριφορές και αντιλήψεις και να διοχετεύσει διαφωτιστικές ιδέες παρέχει το εκτενές αφήγημα του Christoph-Martin Wieland (1733-1813) *Abderiten* (1774-1781)· μετάφραση με τον τίτλο *Των Αβδηριτών η ιστορία* δημοσιεύεται στη Βιέννη το 1827 από τον Κωνσταντίνο Μ. Κούμα (1777-1835).[119] Από τον πρόλογο της έκδοσης γνωρίζουμε ότι η μετάφραση είχε ολοκληρωθεί δώδεκα χρόνια πρωτύτερα, το 1815, δηλαδή τη χρονιά που δημοσιεύθηκε η μετάφραση του παιδαγωγικού αρχαιόθεμου μυθιστορήματος *Αγάθων*, κείμενο επίσης του Wieland που το μετάφρασε ο Κούμας. Τα δύο αφηγήματα, μολονότι διαφέρουν ως προς τη δομή τους, φαίνεται να βρίσκονται σε διάλογο και να αναδύονται μέσα σε κοινά συμφραζόμενα.

Το γερμανικό αφήγημα εκμεταλλεύεται τη ρωμαϊκή παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι των Αβδήρων ήταν στενοκέφαλοι και αγνωστικιστές, αγνοούσαν τις τέχνες και τις επιστήμες και μοναδικό τους στόχο είχαν να μιμηθούν

119. Για μια συγκεντρωτική βιβλιογραφία των μελετών για τον Κωνσταντίνο Μ. Κούμα, βλ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945-1995*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ - Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1998.

τη μεγάλη πόλη, την Αθήνα. Αντιδρούσαν στα ανακαινιστικά σχέδια που ήθελε να φέρει ο Δημόκριτος στην πατρίδα του και, για να αποτρέψουν την εισαγωγή καινοτομιών, έβγαλαν έναν νόμο που απαγόρευε το ταξίδι.[120] Η υπόθεση του αφηγήματος ήταν αξιοποιήσιμη μέσα στα κοινωνικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα του Κούμα. Η ανικανότητα για διάλογο, η απουσία κρίσης των κοντόθωρων Αβδηριτών που δεν είχαν ρίξει ούτε ματιά έξω από τα τείχη της πόλης τους και οι αντιγνωμίες τους με τον πολυταξιδεμένο και πολύπειρο Δημόκριτο, «φωτογραφίζουν» πρόσωπα και καταστάσεις της εποχής του. Στιγματίζουν τους κύκλους της Σμύρνης που αντιδρούσαν στα σχέδια του Κούμα να εφαρμόσει ανακαινιστικές παιδαγωγικές μεθόδους στο Φιλολογικό Γυμνάσιο που είχε δημιουργήσει το 1808.[121] Εκτός όμως από τα στενά, επικαιρικά συμφραζόμενα, το αλληγορικό/σατιρικό μυθιστόρημα υπονομεύει συμπεριφορές και αντιλήψεις που αποτελούσαν τροχοπέδη στο διαφωτιστικό ιδεώδες: την εσωστρέφεια, την περιχαράκωση, τη στασιμότητα και την άρνηση για αναμέτρηση με το ανοίκειο και το ξένο. Κατ' αυτόν τον τρόπο το αρνητικό, απαισιόδοξο, παράδειγμα του «αβδηριτισμού» αναδείκνυε τη σημασία του πολιτισμικού ανοίγματος και της ταξιδιωτικής εμπειρίας, στοιχεία ιδιαίτερα προβεβλημένα στο μυθιστόρημα διάπλασης *Αγάθων*, το οποίο θα μας απασχολήσει σε άλλο σημείο της μελέτης.

4.2. Στέφανος Κανέλος και Ιωάννης Βηλαράς

Οι ζυμώσεις που κυοφορούνται μέσα στην προεπαναστατική εικοσαετία και οι προβληματισμοί που αναπτύσσονται γύρω από το γλωσσικό ζήτημα, τη σχέση παράδοσης και ανανέωσης, τη θέση του λαού, της λογιοσύνης και του κλήρου υποκίνησαν τη συγγραφή ορισμένων σύντομων πεζογραφημάτων.

Στο ζήτημα της γλώσσας και, πιο συγκεκριμένα, στην άσκηση κριτικής προς την κοραϊκή γλώσσα, επικεντρώνεται το σύντομο διαλογικό αφήγημα «Όνειρον» που δημοσιεύεται ανυπόγραφο στην έκδοση των *Λυρικών* του Αθανάσιου Χριστόπουλου (Βιέννη 1811). Η πατρότητά του έχει υποκινήσει αρκετές συζητήσεις.[122] Οι περισσότεροι μελετητές σήμερα το θεωρούν νεανικό πόνημα του

120. Βλ. ΒΙΛΧΕΛΜ ΜΥΛΜΑΝ, «Αβδηριτισμός», *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός*, μετάφραση: Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, σ. 147-154.

121. Βλ. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, Μνήμων, 1981.

122. Βλ., σχετικά, ΕΛΕΝΗ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, «Το πορτρέτο του Αθανάσιου Χριστόπουλου στην έκδοση των *Λυρικών* του 1833 και η πατρότητα του "Ονείρου"», στο: *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 10-12 Μαΐου 1988), Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1990, σ. 243-253.

Κωνσταντινουπολίτη Στέφανου Κανέλου (1792-1823),[123] συνεργάτη του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* κατά τα επόμενα χρόνια, γιατρού, δασκάλου και αγωνιστή της Επανάστασης.

Το «Όνειρον», που ξεκινά με την εμφάνιση δύο γυμνών γυναικών, δείχνει να βαδίζει στα χνάρια ερωτικού ονείρου που χρησιμοποιείται ως προκάλυμμα για την περιγραφή μεμπτών πράξεων ή ως άλλοδι στο ερωτικό παιχνίδι. Θα μπορούσε, λοιπόν, καταρχήν να αντλεί από την παράδοση των ονείρων του λόγιου ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος (*Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν*),[124] της μεταγενέστερης δημώδους ποίησης, αλλά και της ποίησης του ευρωπαϊκού ροκοκό, της οποίας, όπως έχει σημειωθεί, «ευανάγνωστα ελληνικά γυμνάσματα πρόσφεραν οι "πρόδρομοι" Βηλαράς και Χριστόπουλος».[125] Ο απότομος, επίσης, τερματισμός του ονείρου με το λάλημα του πετεινού παραπέμπει στα υστερομεσαιωνικά και αναγεννησιακά όμοια μοτίβα του ονειρικού είδους (π.χ. το θέμα της αυγής), πρώιμα δείγματα του οποίου είχε δώσει ο ανώνυμος σατιρικός *Κρασοπατέρας* και ο κρητικός Μαρίνος Φαλιέρος.[126]

Η προσδοκία που γεννά στον αναγνώστη η πρωτοπρόσωπη αφήγηση της ενύπνιας εμφάνισης των γυμνών γυναικών ανατρέπεται πάραυτα, καθώς αυτές ούτε όμορφες είναι ούτε ερωτικούς σκοπούς εξυπηρετούν. Πρόκειται για τις πανάσχημες και «άγριες» Μιξοβάρβαρη ή «χαριέντως ακούουσα Μιξοσόλοικη Γλώσσα» και την αδελφή της Ορθογραφία, που δεν ανήκουν στις προσωποποιήσεις του ερωτικού κόσμου της μυθιστορίας και της λυρικής ποίησης, αλλά στο ρεαλιστικό περιβάλλον της γλωσσικής πολεμικής. Έτσι, το ερωτικό όνειρο μετατρέπεται σε όπλο της ειρωνείας και της σάτιρας, σε παρωδία του λογοτεχνικού είδους, το οποίο σύμφωνα με τον τίτλο του υποκρίνεται ότι υπηρετεί.

Με το προκάλυμμα του ονείρου ο συγγραφέας ασκεί μια «γελοιογραφική πολεμική εναντίον της ιστορικής ορθογραφίας και της μεικτής καθαρεύουσας

123. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 66-79.

124. ΓΙΩΡΓΟΣ Θ. ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ, «Όνειρο και αισθησιασμός», εφ. *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες* (2000), σ. 14-15.

125. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, σ. 301.

126. Βλ. ARNOLD VAN GEMERT, «Τα ερωτικά όνειρα και η παράδοσή τους», στο: ΜΑΡΙΝΟΣ ΦΑΛΙΕΡΟΣ, *Ερωτικά όνειρα*, κριτική έκδοση - εισαγωγή - σχόλια - λεξιλόγιο Arnold Van Gemert, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ²2006, σ. 33-48. Τις διακειμενικές σχέσεις του αφηγήματος με το "Ενύπνιον" του Λουκιανού, καθώς και τη δυτικοευρωπαϊκή περιηγητική γραμματεία υποδεικνύει ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «'Ενύπνιον' του Λουκιανού και Οτεντότισσες στην Πόλη: σκηνοθετικές προϋποθέσεις στο "Όνειρον" των *Λυρικών* (1811)», *Μικροφιλολογικά* 25 (άνοιξη 2009) 14-18.

γλώσσας που προσπαθεί να καθιερώσει ο Κοραής».[127] Στα άμεσα διακείμενα του «Ονείρου» βρίσκονται η *Γραμματική της αιολοδωρικής* του Χριστόπουλου –είχε κυκλοφορήσει στη Βιέννη το 1805– από την οποία όπως δηλώνει ο Κανέλος αντλεί τα παραδείγματά του και η κωμωδία του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού *Κορακιστικά ή διόρθωσις της ρωμαίικης γλώσσας* που ήταν γνωστή τουλάχιστον δύο χρόνια πριν από τη δημοσίευσή της (1813).[128] Το «Όνειρον», όμως, μέσα από τη διαλογική του μορφή δείχνει να συνομιλεί όχι μόνο με την κωμωδία του Νερουλού, αλλά με ένα επίσης διαλογικό αφήγημα γλωσσικής πολεμικής, που προέρχεται από τον κύκλο των υποστηριχτών της ζωντανής ή «φυσικής» γλώσσας.

Ο Ιωάννης Βηλαράς στο αφήγημα *Ο λογιότατος ταξιδιώτης* (δημοσιεύτηκε το 1827) εκμεταλλεύεται τη σάτιρα και την ειρωνεία, αλλά και σε μικρή δόση το φανταστικό στοιχείο προκειμένου να υποστηρίξει τις απόψεις του για τη γλώσσα και την παιδεία. Τοποθετεί τη δράση σε έναν τόπο φανταστικό, αλλά σύγχρονο: στη «Φαντασιούπολη, καθέδρα της μεγάλης Αυτοκρατορίας Πρόληψης», η οποία παραπέμπει συνειρμικά στη «Μέκα, καθέδρα της Αγγλιτέρας», τόπο καταγωγής του μπαρών Μουσταφά της *Αληθούς ιστορίας*. Στο διήγημα αυτό ο Βηλαράς μέσα από τον διάλογο των δύο κεντρικών προσώπων, του λαϊκού Γέροντα και του Λογιότατου, επικρίνει τη «σεβασμία σύναξη των σοφών διορθωτάδων της γλώσσας μας», καταθέτει τις αντιλήψεις του για τη γλώσσα και την ορθογραφία, διατυπώνοντας τη θέση ότι ο φωτισμός του Γένους θα έρθει μέσα από την καλλιέργεια της φυσικής γλώσσας και την καταπολέμηση των προλήψεων. Όπως έχει υποδειχτεί, η διαλογική μορφή του αφηγήματος, η θεματική του (καταδίκη κοινωνικών και θρησκευτικών προλήψεων, επίκριση της λογιοσύνης) και το σκηνικό του (σύναξη των διορθωτάδων) υποδεικνύουν, εδώ, τη στενή συνομιλία του Βηλαρά με τη σύγχρονη γαλλική γραμματεία. Δομικό πρότυπο του αφηγήματος είναι το διαφωτιστικό πεζογράφημα του Bernardin de Saint-Pierre «La chaumière indienne» –στο γαλλικό πρωτότυπο ή σε ιταλική διάμεση μετάφραση– ελληνική μετάφραση του οποίου, όπως είδαμε, δημοσιεύεται μέσα στη δεκαετία του 1820.[129]

Μια ανάλογη διάθεση θυμοσοφίας, προσγείωσης και ρεαλιστικής ματιάς σε συνδυασμό με τις διδακτικές προθέσεις χαρακτηρίζουν και τα υπόλοιπα ολιγοσέλιδα, διαλογικά συνήθως, αφηγήματα του Βηλαρά· τα περισσότερα γράφτη-

127. ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, «Το πορτρέτο του Αθανάσιου Χριστόπουλου...», σ. 244.

128. Βλ. ΕΜΜ. Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Η δημοτικιστική αντίδεση στην κοραϊκή "μέση οδό"*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1981, σ. μδ΄· πρβλ. ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ, *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19ου αιώνα. Γλωσσοκεντρικές στρατηγικές του γέλιου από τα «Κορακιστικά» ως τον Καραγκιόζη*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 83-92.

129. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «*Ο λογιότατος ταξιδιώτης* του Βηλαρά και *Η ινδική καλύβα*

καν κατά το διάστημα 1812-1815 και έμειναν ανέκδοτα έως τον θάνατό του αλλά γνώρισαν χειρόγραφη διάδοση.[130]

Σε μεγάλο μέρος τους συνιστούν μια συλλογή από πορτρέτα χρωματισμένα με χιούμορ, ειρωνεία και σάτιρα, που απεικονίζουν ανθρώπινους και/ή κοινωνικούς τύπους αντλημένους από τη σύγχρονη ελλαδική επαρχία· η εύστοχη επιλογή των πλασματικών τους ονομάτων (Λογιότατος, Κολοκυθούλης, Πατεράγιος, Φιλάληθος κ.ά.) καταδεικνύει όχι μόνο την άνεση του Βηλαρά στις στρατηγικές της υπονόμευσης αλλά και τις διδακτικές του προθέσεις. Μέσα από τους αντιπροσωπευτικούς αυτούς χαρακτήρες στιγματίζονται οι θρησκευτικές και κοινωνικές προκαταλήψεις, υπονομεύονται οι παραδοσιακές αντιλήψεις για τον ρόλο της λογιοσύνης και του κλήρου, υποδεικνύονται τρόποι για την κοινωνική αναμόρφωση και τον ουσιαστικό διαφωτισμό του λαού ή δίγονται κατακριτέες ανθρώπινες συμπεριφορές όπως η κουτοπονηριά, η πλάνη, η ψευτιά. Ταυτόχρονα, ο Βηλαράς διοχετεύει τους γλωσσικούς του προβληματισμούς για την καθιέρωση της καθομιλουμένης.[131]

Στη χρωματική κλίμακα αυτής της πινακοθήκης χαρακτήρων είναι ανιχνεύσιμη η παρουσία του Θεοφράστου και του γάλλου λογοτεχνικού του απογόνου La Bruyère.[132] Η κωμική, συνήθως, εμφάνιση των χαρακτήρων, καθώς και η πυκνή παρουσία του διαλόγου αλλά και των «ευσύνοπτων» ή «απλών» μορφών δείχνουν τις οφειλές των αφηγημάτων σε γνωστούς λογοτεχνικούς, κωμικούς, προγόνους, όπως ο Αίσωπος, ο Μπερτόλδος, ο Νασρεντίν Χότζας και στο παιχνίδι των ερωταποκρίσεων, που αξιοποιούν οι περισσότεροι από αυτούς, καθώς και στην προφορική παράδοση.

Όπως διαφαίνεται, η νεοελληνική πεζογραφία στη διάρκεια της περιόδου έστρεψε την προσοχή της σε θέματα και είδη που ασκούν κριτική, ή προσγειώνουν, στην πολιτική, κοινωνική ή γλωσσική πραγματικότητα, άλλοτε καταφεύγοντας στα όπλα της σάτιρας ή της ειρωνείας, άλλοτε στο υπερφυσικό ή άλλοτε στην απλή καταγραφή ηθών. Ο διάλογος με τη γηγενή παράδοση, αλλά και τις ξένες γραμματείες υπήρξε γόνιμος. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις ο διάλογος αυτός αξιοποιώντας δημιουργικά ένα πλούσιο διακειμενικό υπόστρωμα, κατέληξε σε κείμενα που καταγράφηκαν μέσα στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας ως «πρωτότυπα».

του Bernardin de Saint-Pierre: μια κοινή διδακτική μήτρα του ύστερου Διαφωτισμού», *Μικροφιλολογικά* 10 (2001) 5-9.

130. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 104-123, όπου και επιλογή βιβλιογραφίας.

131. Για μια συνοπτική γλωσσολογική και γραμματολογική επισκόπηση του έργου του Βηλαρά και της πρόσληψής του από την ελληνική κριτική, βλ. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Βηλαράς. Γλωσσικά και Γραμματολογικά», *Νέα Εστία* 94 (Χριστούγεννα 1973) 2-48.

132. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 108.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΩΜΙΚΟΙ ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΗΡΩΕΣ

Το κοινό γνώρισμα της ευάριθμης ομάδας μυθοπλαστικών κειμένων που εξετάζονται στο κεφάλαιο αυτό έγκειται στην πρωταγωνιστική παρουσία ενός κωμικού ή αντιηρωικού τύπου –που θυμίζει, συχνά, αριστοφανικό ήρωα– το όνομα του οποίου επιβλήθηκε και ως τίτλος του κάθε αφηγήματος. Κατεργάρηδες ή απροσάρμοστοι, αντισυμβατικοί ή απλοϊκοί, οι πρωταγωνιστές των αφηγημάτων εκφράζουν χωρίς αναστολές τις επιθυμίες και τις σκέψεις τους, φθάνοντας κάποτε στην ακρότητα και στην υπερβολή. Η πρόκληση του γέλιου του αναγνώστη, που δείχνει να αποτελεί άμεση επιδίωξη της αντισυμβατικής και αντιηρωικής συμπεριφοράς, δεν αποκλείει, απαρεγκλίτως, την υπονόμευση αξιών και συμβάσεων.

1. Τα «γελωτοποιά βιβλία»: Αίσωπος και Μπερτόλδος

Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου δύο μυθιστορηματικά κείμενα, που τα κληροδότησαν οι προηγούμενοι αιώνες, ξεπερνούν σε εκδοτική επιτυχία το σύνολο των αφηγημάτων αυτής της ενότητας. Στο πρώτο από αυτά πρωταγωνιστής είναι ο Αίσωπος, ο ταπεινός αντιήρωας που έδωσε και την αφορμή για την πασίγνωστη σειρά μύθων. Ο *Βίος Αισώπου*, βιογραφικό μυθιστόρημα με επεισοδιακή δομή, και ελάχιστους ένθετους μύθους,[1] πραγματοποιεί την έντυπη εμφάνισή του σε δημώδη εκφορά στη Βενετία το 1644, παγιώνοντας μια μακρά προγενέστερη χειρόγραφη παράδοση. Δύσμορφος, σκλάβος, αμόρφωτος, αλλά ευφυής που καταφέρνει να γίνει πολύτιμος σύμβουλος στον αφέντη του και, χάρη στην επινοητικότητα και στη θυμοσοφία του, να κερδίσει έπειτα από πολλές δοκιμασίες την ελευθερία του και την παγκόσμια αναγνώριση –όχι όμως και του

1. Βλ., σχετικά, ΙΩΑΝΝΗΣ-ΘΕΟΦΑΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Αισώπεια και αισωπικά*, Αθήνα, 1989, σ. 9-31.

κέντρου της αρχαιοελληνικής θρησκευτικής μηχανορραφίας, των Δελφών (τελικά πέφτει θύμα της σκευωρίας και της συκοφαντίας των ιερέων του μαντείου και εκτελείται, αν και οι ένοχοι για το θάνατό του τιμωρούνται).[2] Μεταξύ άλλων, ο τύπος του Αισώπου μεταφέρει την οπτική του ρεαλισμού των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων και ενσαρκώνει τη συλλογική συνείδηση των πλανόβιων και καταπιεσμένων. Αντικομφορμιστής, χωρατατζής, μισογύνης, αντισχολαστικός, θυμόσοφος, αρχετυπικό πρότυπο του υπηρέτη των πολλών αφεντάδων του τυχοδιωκτικού, πικαρικού μυθιστορήματος,[3] ως εκφραστής του λαϊκού γέλιου, και δημιουργός συγκεκριμένης αφηγηματικής δομής, πρέπει ανεπιφύλακτα να συνέβαλε στην καλλιέργεια των «ρεαλιστικών» μυθιστορηματικών ειδών. Η εκδοτική του τύχη συνεχίζεται ακάθεκτη σε όλη τη διάρκεια της περιόδου έως το 1830, παράλληλα με την έντυπη και χειρόγραφη κυκλοφορία της αρχαιόγλωσσης εκφοράς του κειμένου, που συνήθως δημοσιευόταν μαζί με τους μύθους του Αισώπου και προοριζόταν κυρίως για σχολική χρήση.

Μια δεύτερη εκδοχή του ταπεινής καταγωγής κωμικού πρωταγωνιστή ή αντιήρωα, νεότερης και ιταλικής, αυτή τη φορά, προέλευσης αντιπροσωπεύει ο «χωριάτης πανούργος και οξύνους, ο οποίος ύστερα από διάφορα και δυσβάστακτα πάθη, οπού του εσυνέβησαν, τέλος πάντων διά τον πολύν και οξύτατόν του νουν γίνεται άνθρωπος της βασιλικής αυλής» Μπερτόλδος. Τα συνεχόμενα έργα του Gulio Cesare dalla Croce (1550-1609) *Πανουργίαι υψηλόταται του Μπερτόλδου* και *Αι χαριέσταται και άξιαι γέλωτος απλότητες του Μπερτολδίνου* που δημοσιεύτηκαν στη Βενετία το 1646, δύο δηλαδή μόλις χρόνια ύστερα από τον έντυπο *Βίον Αισώπου*, και από το ίδιο τυπογραφείο, δημιουργούν τη μακροχρόνια δική τους παράδοση κατά τη διάρκεια της περιόδου.[4] Ο *Μπερ-*

2. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 188-192.

3. Για τη σχέση του *Βίου Αισώπου* με το πικαρικό μυθιστόρημα, βλ. J.-TH. PAPADEMETRIOU, «Aesop Romance and the Picaresque Novel», *Aesop as an Archetypal Hero*, International Centre for Humanistic Research, Studies and Researches 39, Athens, Helenic Society for the Humanistic Studies, 1997, σ. 43-57. Ο Παπαδημητρίου ελέγχοντας τις απόψεις των E. GANGUTIA, «Algunas sobre literatura griega y Edad Media Española», *Estudios Clásicos* 16 (1972) 171-181 και N. HOLZBERG, «A lesser known "Picaresque" Novel of Greek Origin: The Aesop Romance and its Influence», *Gronignen Colloquia on the Novel* 5, 1993, 1-16 υποστηρίζει ότι υπάρχουν αναλογίες (ρεαλιστικά και αυτοβιογραφικά στοιχεία) αλλά όχι άμεσες επιρροές· βλ. το κεφάλαιο «Recasting an Archetype: Croce's Bertoldo», σ. 43-57. Για τις απαρχές του πικαρικού είδους, βλ., επίσης, ΠΕΡΣΑ ΑΠΟΣΤΟΛΗ, «Οι αρχετυπικές καταβολές του picaro και ο αισθητικός κώδικας του picaresque», *Το πικαρικό μυθιστόρημα και η παρουσία του στον ελληνικό 19ο αιώνα (Από τον* Ερμήλο *ως την* Πάπισσα Ιωάννα*)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2002, σ. 24-34.

4. Βλ. GULIO CESARE DALLA CROCE, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, εισαγωγή - επι-

τόλδος ή επί το αρχαϊκότερον *Βερτόλδος*, που αξιοποιεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό το στοιχείο της περιπέτειας και της τελικής δικαίωσης, πραγματοποιεί τουλάχιστον δεκατέσσερις εκδόσεις στη διάρκεια του 18ου αιώνα και των τριών πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα· ο παντελώς ανίκανος να διαχειριστεί την καλή του τύχη γιος του, *Μπερτολδίνος ή Βερτολδίνος*, περιορίστηκε στις τέσσερις γνωστές εκδόσεις, που και πάλι δεν είναι λίγες για τα δεδομένα της εποχής και τον ανταγωνισμό που δημιουργούν, από ένα σημείο και ύστερα, νεοεισαγόμενα αφηγήματα.

Στα κείμενα αυτά συμπλέκονται διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, και «απλές μορφές», καθώς και διαφορετικές εκφραστικές παραδόσεις: παροιμία, αίνιγμα, παραμύθι, φάρσα, κωμωδία, «διαθήκη», «αναμνήσεις», συμβουλές, διδάγματα· επίσης, είναι εκτεταμένη η παρουσία του διαλόγου που προσδίδει θεατρικότητα σε βάρος της αφηγηματικότητας και τα φέρνει συχνά κοντά στο παιχνίδι των αινιγμάτων και τις σχολαστικές επιδείξεις.

Σε αφηγηματικό επίπεδο, ο *Μπερτόλδος* εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με τον *Βίον Αισώπου*. Εκτός από την παρουσία του αποφθεγματικού και μυθογραφικού υλικού, υπάρχει η ταπεινή καταγωγή του «αυτοδίδακτου» και βλάσφημου ή σκανδαλιστικού ήρωα που καταφέρνει να γίνει σύμβουλος ενός βασιλιά. Διακρίνονται αναλογίες και στο ύφος, όπως και στη δομή, που συνδυάζει τη βιογραφία με την επεισοδιακή πλοκή. Τη συγγένεια την ομολογεί το ίδιο το κείμενο, στην περιγραφή της σκηνής της κηδείας του Μπερτόλδου:

> Έτσι ετελείωσε την ζωήν του με τούτην την δέλησιν, εκείνος όπου εστάθη άλλος ένας Αίσωπος σιμά εις όλους, όντας ένα οράκολον, και τον έκλαυσεν όλη η αυλή και ο βασιλεύς έκαμε και τον έθαψαν με μεγάλην τιμήν.[5]

Το φυσικό τέλος του Μπερτόλδου (πεθαίνει από «ατύχημα» που θυμίζει Καραγκιόζη), διαφέρει από το δραματικό τέλος του Αισώπου. Και πάλι, όμως, σύμφωνα με τον Ι.-Θ. Παπαδημητρίου, που συγκρίνει τα δύο κείμενα, οι ομοιότητες ανάμεσα στους δύο αντιήρωες ανάγονται σε ένα κοινό αρχετυπικό πρότυπο, που ενσάρκωσε χρονολογικά πρώτος ο Αίσωπος.[6]

Ο *Μπερτόλδος* και ο *Μπερτολδίνος* του Dalla Croce, συμπορευόμενοι μαζί με τον *Βίον Αισώπου*, και ομόλογα έμμετρα ή σύμμεικτα αφηγήματα της βυζαντινής μεταβυζαντινής γραμματείας (*Γαδάρου λύκου κι αλουπούς διήγησις*

μέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 9-211· βλ., επίσης, ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 264-272.

5. Βλ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Εισαγωγή» στο: GULIO CESARE DALLA CROCE, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, σ. 76*.

6. Βλ. PAPADEMETRIOU, «Recasting an Archetype: Croce's Bertoldo», σ. 43-57.

ωραία, *Σπανός* κτλ.) εκφράζουν τη διάθεση της διδαχής μέσω της ευθυμίας και του γέλιου μέσα σε μια εποχή που έχει αρχίσει πλέον να εκδηλώνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον προς τον ηθικοφιλοσοφικό και γνωσιολογικό αφηγηματικό πεζό λόγο. Κείμενα με λαϊκή ή λαϊκίζουσα μορφή, που φαίνεται όμως ότι είχαν πλούσιες αναγνωστικές τύχες σε ένα διαταξικό κοινό,[7] δεν απειλήθηκαν από τον ανταγωνισμό των νεωτερικών κειμένων του προχωρημένου Διαφωτισμού, μολονότι συγκέντρωναν κατά καιρούς την αποδοκιμασία τόσο των εκκλησιαστικών κύκλων, όπως ο Νικόδημος Αγιορείτης («γελωτοποιά και άσεμνα»)[8] όσο και ορισμένων λογίων, όπως ο Κοραής.[9]

Οι δύο αυτοί κωμικοί ήρωες, μαζί με τον Νασρεντίν Χότζα που τον συναντούν κάποια στιγμή στον δρόμο τους,[10] εγγράφονται διαχρονικά, σε μια κοινή μυθοπλαστική παράδοση. Χωρατατζήδες, θυμόσοφοι, αντικομφορμιστές, υπηρέτες πολλών αφεντάδων ή μοναχικές φιγούρες της αστικής ή υπαίθριας ζωής, όπως αργότερα ο Καραγκιόζης, γίνονται δημοφιλείς μέσα στο ελληνικό γραμματειακό σύστημα, μεταφέροντας την εκδοχή του κωμικού και του λαϊκού γέλιου. Μια εκδοχή που, όπως έχει υποδείξει ο Μπαχτίν στάθηκε σημαντική και για τη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού μυθοπλαστικού πεζού λόγου.[11]

2. Ο γελοίος ιππότης της Μάντσας

Αφήγημα περιπέτειας, δοκιμασίας ή περιπλάνησης, παρωδία ιπποτικής μυθιστορίας, πικαρικό ή ρεαλιστικό μυθιστόρημα είναι μερικοί μόνο από τους πάμπολλους ειδολογικούς χαρακτηρισμούς της κριτικής για το πασίγνωστο έργο του Miquel de Cervantes (1547-1616). Το *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* (1605-1615), σημείο διασταύρωσης διαφορετικών αφηγηματικών ειδών και παραδόσεων –μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και εκείνη του Αισώπου και του Μπερτόλδου ενσαρκωμένη στο πρόσωπο του Σάντσο

7. Τις αναγνωστικές τύχες των έργων στον βαλκανικό χώρο διερευνά η ΜΑΡΙΝΑ ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ, «"Saperne piu che Bertoldo...". Ο "*Μπερτόλδος*" του Gulio Cesare Croce – λογοτεχνικό, εκδοτικό και κοινωνικό-πνευματικό μοντέλο στις χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994), 229-253.

8. *Πηδάλιον*, Λειψία 1800, σ. 50.

9. Βλ. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Εισαγωγή» στο: GULIO CESARE DALLA CROCE, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, σ. 23*.

10. Τη συγγένεια Μπερτόλδου και Νασρεντίν Χότζα έχει υποδείξει ο ΑΓΓΕΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 201*.

11. Πρβλ. το κεφάλαιο «Formes du fripon, du bouffon et du sot dans le roman», στο: ΜΙΚΗΑΪΛ ΒΑΚΗΤΗΙΝΕ, *Esthétique et théorie du roman* (1941), μετάφραση: Daria Olivier, Paris, Gallimard, 1978, σ. 305-312, όπου εξετάζεται η συμβολή του χωρατατζή και κωμικού, εκπροσώπων του λαού στη διαμόρφωση του μυθιστορήματος.

Πάντσα[12] – δύσκολα, σήμερα, βρίσκει θέση σε μια ταξινόμηση πέρα από την πρώτη και αυτονόητη: του μυθιστορήματος. Προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορεί και ο τρόπος πρόσληψής του μέσα στη διαχρονία: ο γαλλικός 17ος αιώνας αντιμετωπίζει τον αντιήρωα του Cervantes ως τύπο κωμικό και γελοίο, οι Εγκυκλοπαιδιστές και διαφωτιστές στέκονται στη μισαλλοδοξία, την άκρατη υπερβολή, την αδυναμία του να προσγειωθεί στην πραγματικότητα που τον οδηγεί σε αποτυχία,[13] ενώ ο γερμανικός ρομαντισμός δίνει έμφαση στην «ανθρώπινη μελαγχολία του και το φιλοσοφικό του βάθος».[14] Το μυθιστόρημα του Cervantes, μολονότι έφθασε με μεγάλη καθυστέρηση στο έντυπο νεοελληνικό σύστημα (μόλις στη δεκαετία του 1850 μέσα από διάμεσες γαλλικές διασκευές),[15] διέγραψε από τις αρχές του 18ου αιώνα έως και τα προεπαναστατικά χρόνια μια γόνιμη πορεία.[16] Η ελληνική πρόσληψη του *Δον Κιχώτη* δείχνει στο ξεκίνημά της να συντονίζεται με το γαλλικό πνεύμα του Μπαρόκ, του κλασικισμού και της ελευθεροφροσύνης και, στη συνέχεια, με τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού, του εγκυκλοπαιδισμού και της επαναστατικής λιβελογραφίας· κατά συνέπεια, νομιμοποιούμαστε να τοποθετήσουμε τον Δον Κιχώτη στην κατηγορία του κωμικού ήρωα ή αντιήρωα.

---

12. Για τις ομοιότητες ανάμεσα σε Μπερτόλδο και Σάντσο Πάντσα, βλ., ÉMILE CHASLES, *Michel de Cervantes: Sa vie, son temps, son oeuvre politique et littéraire*, Paris, Didier, 1866, σ. 339-340. Για τις ομοιότητες με τον Αίσωπο, βλ. PAPADEMETRIOU, *Aesop as an Archetypical Hero*, σ. 71- 72, όπου αναφέρεται ότι το όνομα Σάντσο ενδέχεται να αποτελεί παραφθορά του Ξάνθος (στα λατινικά Sanctius ή Sanctus) και το Πάντσα παράγωγο του panzudo (=προγάστωρ).

13. Σε ό,τι αφορά τη γαλλική πρόσληψη του *Δον Κιχώτη* στηρίζομαι στη μεστή μελέτη του MAURICE BARDON, *"Don Quichotte" en France au XVIIème et au XVIIIème siècle 1605-1815*, Paris, 1931, Slatkine Reprints, Genève 1974, 2 τ.

14. Βλ., συνοπτικά, LAFFONT - BOMPIANI, *Dictionnaire des personnages*, Paris 1970, σ. 212. Μια συνθετική εικόνα της πρόσληψης του έργου, βασισμένη σε πρόσφατες μελέτες παρέχει η ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΑΜΟΥΗΛ, «Η διεθνής πρόσληψη του *Δον Κιχώτη*», *Ο ιδαλγός της ιδέας. Η περιπλάνηση του Δον Κιχώτη στην ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Πόλις, 2007, σ. 13-64.

15. Η πρώτη έντυπη μετάφραση (=διασκευή) δημοσιεύτηκε το 1852 στη Σμύρνη με τον γαλλοπρεπή τίτλο *Ο Δον Κισώτος της Μάγχης. Μυθιστόρημα του κλεινού Φλωριάν* και βασίζεται στη γαλλική διασκευή του Jean-Pierre-Claris de Florian, που είχε πρωτοδημοσιευτεί το 1799. Για την έντυπη ελληνική μεταφραστική πορεία του ισπανικού μυθιστορήματος, βλ. ΣΑΜΟΥΗΛ, *ό.π.*, σ. 77-116, 415-421 (βιβλιογραφία μεταφράσεων).

16. Η ογκωδέστατη εισαγωγή των Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ και Α. ΤΑΜΠΑΚΗ, στο: ΜΙΧΑΗΛ ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007, σ. 15-150, ανακεφαλαιώνοντας όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία και κομίζοντας ταυτόχρονα νέα ή αδιερεύνητα στοιχεία, προσφέρει τη διεξοδικότερη πραγμάτευση του θέματος.

Οι πρώτες, αναγνωστικές καταρχήν, ενδείξεις της ελληνικής προσοχής εντοπίζονται στο περιβάλλον των πρώτων Μαυροκορδάτων. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης τους συναντάμε την ιταλική έντυπη μετάφραση *Don Chisciotte della Mancia* (Roma 1677) και τη γαλλική *Histoire de l'admirable Don Quichotte de la Manche* (Lyon 1718)· επίσης, έχει εντοπιστεί γαλλική μετάφραση της απόκρυφης και ψευδώνυμης συνέχειας του πρώτου τόμου του μυθιστορήματος από τον Alonso Fernández de Avellaneda, *Nouvelles aventures de l'admirable Don Quichotte de la Manche* (London 1707) με τη σημείωση «ex libris Johann. Scarlatti M.».[17]

Η ανάγνωση συγγραφέων του γαλλικού κλασικισμού, οι οποίοι καταλαμβάνουν ευρύχωρη θέση στη βιβλιοθήκη,[18] ενδέχεται να στάθηκε ένας από τους παράγοντες που έστρεψαν την προσοχή των Μαυροκορδάτων, στο ισπανικό μυθιστόρημα. Έμμεσες ή άμεσες αναφορές σε αυτό μπορούσαν να συναντήσουν στη Mme de Sévigné (*Lettres*), στον Bussy-Rabutin (*Lettres*), στον La Fontaine, στον Boileau (*Satires*), στον Saint-Évremond· στο κλίμα του *Δον Κιχώτη* μπορούσαν, επίσης, να τους εισαγάγουν ο πρώιμος Marivaux αλλά και ο Molière που δέχτηκαν τη γόνιμη επίδρασή του.[19] Η υποκίνηση του ενδιαφέροντος για το μυθιστόρημα θα μπορούσε, επίσης, να αποδοθεί σε ορισμένους συνομιλητές του περιβάλλοντός τους· μαρτυρημένες μνείες για το έργο διαθέτουμε από δύο πρόσωπα με τα οποία διατηρούσε επαφή ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος στο τέλος της δεκαετίας του 1710, είτε διά ζώσης όπως ο πορτογαλοεβραίος γιατρός του Daniel da Fonseca[20] ή μέσω επιστολικής επικοινωνίας όπως ο Jean Leclerc (*Nouvelles de la République des Lettres*).[21]

Θα πρέπει να σημειωθεί η δεκτικότητα που φαίνεται ότι επέδειξε ο Νικόλαος για τις απόψεις του εκφραστή της ελευθεροφροσύνης του 17ου αιώνα Saint-Évremond (1616-1703), η παρουσία του οποίου είναι ανιχνεύσιμη –εκτός

17. Το αντίτυπο απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας, βλ. σχετικά A. PIPPIDI, «Mysticisme et Rationalisme au Phanar: le cas de Daniel de Fonseca», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) 186. Το μυθιστόρημα του Avellaneda δημοσιεύτηκε το 1614 και στάθηκε η αφορμή για να γράψει ο Cervantes το δεύτερο μέρος του *Δον Κιχώτη*. Η γαλλική μετάφραση της βιβλιοθήκης πρέπει να είναι του Lesage.

18. Βλ. τους συγγραφείς που καταγράφει η CORNELIA PAPACOSTEA, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 29-37 και η ΤΑΜΠΑΚΗ, *Χειρόγραφες μεταφράσεις*, σ. 99-112.

19. Βλ. BARDON, *"Don Quichotte"*..., τ. 1, σ. 216-217, 222-223, 227-239, 455-474. Βλ., επίσης, ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ- ΤΑΜΠΑΚΗ,«Εισαγωγή» στο: ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής*..., σ. 73.

20. Βλ., σχετικά, PIPPIDI, «Mysticisme et Rationalisme...», σ. 175-196.

21. Βλ., σχετικά, JACQUES BOUCHARD, «Les relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake», *Ο Ερανιστής* 11 (1971) 67-92.

από τη βιβλιοθήκη– στην επιστολογραφία, αλλά και στο μυθιστορηματικό πόνημα του Νικόλαου Μαυροκορδάτου (*Φιλοθέου πάρεργα*). Όπως σημείωνε σε κριτικό του κείμενο ο γάλλος λόγιος και θερμός υποστηρικτής του θερβαντικού μυθιστορήματος[22]

> μπορώ να διαβάζω [τον Δον Κιχώτη] σε όλη μου τη ζωή, χωρίς να βαρεθώ ούτε στιγμή. Απ' όλα τα βιβλία που διάβασα, ο *Δον Κιχώτης* είναι εκείνο που θα επιθυμούσα να είχα συνθέσει: δεν υπάρχει κανένα άλλο κατά τη γνώμη μου που θα μπορούσε να συμβάλει περισσότερο στη διαμόρφωση του καλού γούστου για όλα τα πράγματα. Θαυμάζω πώς μέσα από το στόμα του μεγαλύτερου τρελού της γης ο Θερβάντες βρήκε το μέσο για να φανερωθεί ο ευφυέστερος άνθρωπος και ο μεγαλύτερος γνώστης που θα μπορούσε κανείς να φανταστεί· θαυμάζω την ποικιλία των χαρακτήρων του που είναι οι πιο επεξεργασμένοι του είδους τους στον κόσμο και οι πιο φυσικοί μέσα από τις ιδιαιτερότητές τους.[23]

Ο Νικόλαος έκρινε άξιο λόγου να καταγράψει τις θετικές εκτιμήσεις του Saint-Évremond που είχαν κινήσει την προσοχή του, στο φύλλο τίτλου μιας ιταλικής μετάφρασης του έργου:[24]

> Ο γάλλος Evremontius, φημισμένος για τη διάνοια και την ευγλωττία του, επαινεί απεριόριστα το παρόν βιβλίο και το συστήνει σε πρόσωπα που κλίνουν προς τη θλίψη, γιατί ξεσηκώνει πολύ την ευθυμία· και ακόμη, γεμίζει το πνεύμα με τη γνώση των ανθρώπινων ηθών, ζωγραφίζοντας και υπογραμμίζοντας με κέφι τους διάφορους χαρακτήρες και αντιλήψεις της ζωής, γελοιοποιώντας όλα τα είδη των κανόνων της ανθρώπινης συμπεριφοράς· γι' αυτόν τον λόγο μεταφράστηκε από τα ισπανικά σε όλες σχεδόν τις γλώσσες της Ευρώπης, και που μήτε οι σοφοί μήτε οι άνθρωποι της αυλής έχουν την παραμικρή δυσκολία να το διαβάζουν.[25]

Όπως διαπιστώνουμε, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος βλέπει το μυθιστόρημα μέσα από τη διάσταση του κωμικού και του γελοίου και –συμμεριζόμενος, προφανώς, την άποψη του Saint-Évremond, ότι έχει ευεργετική επίδραση σε

---

22. Βλ. BARDON, "*Don Quichotte*"..., τ. 1, σ. 277-301.

23. SAINT-ÉVREMOND, «De quelques livres espagnols, italiens et français» *Critique Littéraire*, εισαγωγή και σημειώσεις: Maurice Wilmotte, Paris, Bossard, 1921, σ. 234-235.

24. Βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ - ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής*..., σ. 70.

25. Ο εντοπισμός του αντιτύπου της ιταλικής μετάφρασης και του παραθέματος οφείλονται στον C. DIMA-DRĂGAN, ο οποίος το μετέφρασε στα γαλλικά και το δημοσίευσε χωρίς το ελληνικό πρωτότυπο στις μελέτες του «Le siècle d'or de la bibliophilie roumano-grecque» σ. 49-50 και «L'œuvre de Cervantes», σ. 265· αναδημοσιεύεται τώρα από τους ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ - ΤΑΜΠΑΚΗ, *ό.π.*, σ. 71. Η ελληνική απόδοση που παραθέτω προέρχεται από το δημοσίευμα του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του Δον Κιχώτη», στο: *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά*. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 1988), Παράρτημα *ΕΕΦΣΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 180.

δύσκολες στιγμές[26]– αναγνωρίζει πως ο διασκεδαστικός του χαρακτήρας το καθιστά ψυχοθεραπευτικό μέσο για άτομα που πάσχουν από μελαγχολία.[27]

Μια δεύτερη γραπτή μαρτυρία καταδεικνύει την εντύπωση που προκάλεσε το μυθιστόρημα και σε άλλα μέλη της οικογένειας του Νικόλαου. Ο βιβλιόφιλος γιος του Σκαρλάτος, ο οποίος από τη μικρή του ηλικία είχε προκαλέσει τον έπαινο του πατέρα του για την έφεσή του στα γράμματα,[28] στη γνωστή αχρονολόγητη επιστολή του (περ. 1720-1721) προς τον ιταλό λόγιο γιατρό Θωμά Τεσταμπούζα αναφέρεται στο θερβαντικό μυθιστόρημα. Μέσα από την οπτική του Σκαρλάτου, η γελοιότητα του Δον Κιχώτη απορρέει από την φαντασιοπληξία του· τον θεωρεί, μάλιστα, ότι αντιπροσωπεύει ένα τυπικό παράδειγμα:[29]

> *Donchisot* πολλά γελοιώδης ιστορία, διατί ένας ανόητος υποκρίνεται πως είναι φρόνιμος και φαντάζεται μεγάλα πράγματα. Από αυτόν τον χαρακτήρα της φαντασίας πολλοί άνθρωποι μετέχουν. Δεν είναι ανοησία και τρέλα όπου να μην περιγράφεται εις τον βίον του. Από τούτο ο εφευρετής αυτής της ιστορίας φαίνεται πως να έκαμε μεγάλην σπουδήν εις τες τρέλες των αν(θρώπ)ων.

Ανάλογες απόψεις δείχνει να συμμερίζεται ο γιατρός Θωμάς Τεσταμπούζας, ο αποδέκτης των απόψεων του Σκαρλάτου, όπως διαφαίνεται στην απαντητική επιστολή του (1721). Την οπτική, μάλιστα, του γελοίου και του κωμικού, μέσα από την οποία αντικρίζει και αυτός το έργο, την ενισχύει και η γνώση μιας θεατρικής διασκευής του μυθιστορήματος που είχε υποπέσει στην αντίληψή του.[30] Ως ωρι-

26. Για την άποψη αυτή που διατυπώνει σε επιστολή του, βλ. BARDON, "*Don Quichotte*"..., τ. 1, σ. 299.

27. Η άποψη ότι τα ψυχαγωγικά-διασκεδαστικά αναγνώσματα συνιστούν κατάλληλο μέσο θεραπείας για τα ψυχικώς νοσούντα άτομα ήταν διαδεδομένη από την εποχή της Αναγέννησης. Στην απόφανσή του αυτή ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος φαίνεται, ωστόσο, να εμπλέκει στα λογοτεχνικά του ενδιαφέροντα μιαν εγκυκλοπαιδική ή αποκτημένη ιατρική παιδεία (ο ίδιος δεν κατόρθωσε να σπουδάσει ιατροφιλόσοφος, όπως ο πατέρας του) και τη δηλωμένη πεποίθησή του ότι σε περίπτωση διανοητικής ασθένειας ο ασθενής βρίσκει μόνος του την ίαση: «έκαστος γαρ, νοσούσης αυτώ της ψυχής, άριστος ιατρός» (*Φιλοθέου πάρεργα*, σ. 78)· πρβλ. JACQUES BOUCHARD, «Sagesse et folie dans l'œuvre de Mavrocordatos», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 21 (1983) 114-115.

28. Ο έπαινος διατυπώνεται σε επιστολή του 1711. Βλ., σχετικά, ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ - ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής*..., σ. 33-34, υποσ. 39.

29. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι μέρος της σύγχρονής μας ιατρικής ψυχολογίας αντιμετωπίζει με παρόμοιο τρόπο το μυθιστόρημα του Cervantes· θεωρεί ότι ο «ιππότης της ελεεινής μορφής» απεικονίζει τον πάσχοντα από σχιζοειδή κρίση, πιστεύει ότι ο συγγραφέας βασίστηκε σε ζωντανά πρότυπα και περιέγραψε έναν πραγματικό χαρακτήρα με την ακρίβεια ενός έμπειρου γιατρού. Βλ., σχετικά, ΒΙΛΧΕΛΜ ΜΥΛΜΑΝ, *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός*, μετάφραση: Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, σ. 46.

30. Δεν διευκρινίζεται η γλώσσα της διασκευής αυτής· πάντως, γαλλικές θεατρικές διασκευές έχουν βιβλιογραφηθεί ήδη από το 1694· βλ. BARDON, "*Don Quichotte*"..., τ. 1, σ. 495-527.

μότερος, όμως, σε ηλικία και γνώσεις, σπεύδει να τονίσει και τη βασική αιτία του συμπτώματος: ο πρωταγωνιστής του Cervantes ταυτίστηκε με τους ήρωες ιπποτικών μυθιστορημάτων αντιγράφοντας πιστά τη συμπεριφορά τους με αποτέλεσμα να αδυνατεί να προσγειωθεί στην πραγματικότητα της εποχής του:

> με το να εδιατρίβετο κατά πολλά εις την ανάγνωσιν των μυθικών ιστοριών εφαντάσθηκε και αυτός να είναι ένας από τους παλαιούς οπλοφόρους όμοιος του Orlandu και Palmerinu· βιβλίον βέβαια πολλά γελοιώδες, εις το οποίον έχω και εγώ μίαν κωμωδίαν πολλά εύμορφην, με το να ιστορίζει με επιτηδειότητα τις τρέλες εκείνων οπού μην γνωρίζοντας τον εαυτόν τους φαντάζονται ματαιότητες.

Στην αποτίμηση αυτή ο συνομιλητής του Σκαρλάτου δείχνει να ασπάζεται την άποψη του Furetière –διατυπωμένη στο λήμμα «Roman» του *Dictionnaire*, έργου γνωστού στον Σκαρλάτο και στο περιβάλλον του– ότι ο *Δον Κιχώτης* ασκεί κυρίως κριτική στο ιπποτικό μυθώδες μυθιστόρημα, στην παράδοση του *Palmerin d'Olive* κτλ. Ο Τεσταμπούζας καταλήγει στην επιστολή του ότι «Τούτα, αν καλά και να μην είναι όλως διόλου αναγκαία, ωφελούν μ' όλον τούτο, και ημπορούμεν να ειπούμεν με τον Σένεκα πως satius est supervacua scire quam nihil», αναγνωρίζοντας, έστω και με επιφυλάξεις την ωφέλεια της ανάγνωσης της πλασματικής αφήγησης.

Σύμφωνα με βάσιμα πλέον στοιχεία, το περιβάλλον των πρώτων Μαυροκορδάτων προχώρησε και στη μεταφορά του κειμένου στη νέα ελληνική. Είναι πολύ πιθανόν, μάλιστα, η μετάφραση αυτή να πραγματοποιήθηκε «κατ' επιταγήν του Νικολάου Μαυροκορδάτου» –όπως, ακριβώς, και άλλες γνωστές χειρόγραφες μεταφράσεις στον ίδιο κύκλο–, στο πλαίσιο μιας αρχόμενης προσπάθειας εναρμονισμού με τις ευρωπαϊκές γραμματείες, οι οποίες, όπως διαπίστωνε στο παρασελίδιο σχόλιό του που παραθέσαμε, είχαν φροντίσει να μεταφέρουν στη γλώσσα τους το ισπανικό μυθιστόρημα.[31]

Η νεοελληνική αυτή απόδοση παρέμεινε σε χειρόγραφη μορφή· έχουν εντοπιστεί τέσσερα διαφορετικά χειρόγραφα (το ένα μάλιστα ανήκει σε σύμμεικτο κώδικα συσταχωμένο από τον Καισάριο Δαπόντε) που σώζουν σημαντικό μέρος της υποτιθέμενης πλήρους μετάφρασης του ισπανικού μυθιστορήματος, κανένα από τα οποία δεν φαίνεται να είναι αυτόγραφο.[32] Σύμφωνα με τα τελευταία

31. Το ότι η τελευταία φράση του σχολίου του Νικόλαου στο αντίτυπο της ιταλικής έκδοσης μπορεί να αναγνωστεί ως έμμεση παρότρυνση για την ελληνική απόδοση του κειμένου προκειμένου να αναπληρωθεί ένα κενό, έχει υποστηριχτεί προσφυώς από τους ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ - ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής...*, σ. 72-73.

32. Για τον εντοπισμό και την πρώτη περιγραφή των χειρογράφων: βλ. ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, «Ελληνική μετάφραση του Δον Κιχώτη (Περιγραφή ενός κώδικα)», *Ο Ερανιστής* 4 (1966) 25-29· ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του Δον Κιχώτη», σ. 175-184·

πορίσματα στα οποία κατέληξε η έρευνα των Άννα Ταμπάκη και Γιώργου Κεχαγιόγλου, όπως κατατίθενται στην εισαγωγή τους[33] στην πρόσφατη έκδοση των τριών από τα τέσσερα χειρογράφων (2007):[34] α. ο τίτλος της μετάφρασης –δεν διασώζεται σε κανένα από τα χειρόγραφα– με βάση εσωτερικά τεκμήρια θα μπορούσε να είναι : *Μιχαήλ Τσερβάντες [ή: Μιχαήλ Τσερβάντες Σααβέδρας], Ο επιτήδειος ευγενής Δον Κισ(ι)ότης [ή: Κισ(ι)ότε, -ος] της Μαντσίας [ή: Μάντσιας]*· β. η μετάφραση φαίνεται να πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι μέσα στη δεκαετία του 1720 ή λίγο αργότερα· τότε ξεκινά η αντιγραφή της, η οποία δείχνει να συνεχίζεται έως το 1745· γ. στους πιθανούς μεταφραστές θα πρέπει να συγκαταλεχθούν μέλη της οικογένειας του Νικόλαου, όπως η τρίτη σύζυγός του Σμαράγδα Μαυροκορδάτου, ο γιος του Σκαρλάτος, ο γαμπρός του Ιωάννης Σκαρλάτος, καθώς και ιταλομαθείς λόγιοι του φαναριώτικου κύκλου· δ. άμεσο, και μοναδικό πρότυπο της μετάφρασης είναι η δίτομη τρίτη έκδοση της ιταλικής μετάφρασης του Lorenzo Franciosini (*Don Quijote*, Roma 1677), πλήρεις σειρές της οποίας είχαν στην κατοχή τους ο Νικόλαος και ο Σκαρλάτος Μαυροκορδάτος και ο Ιωάννης Σκαρλάτος.

Κατά την προεπαναστατική εικοσαετία ο *Δον Κιχώτης* στις ξενόγλωσσες εκφορές του δεν απουσιάζει από ενημερωμένες βιβλιοθήκες, όπως αυτή του Κωνσταντίνου Μπέλιου·[35] η χρήση, επίσης, του ονόματός του σε δημοσιεύματα των φιλολογικών περιοδικών υποδεικνύει ότι ο (αντι)ήρωας του Cervantes έχει περάσει στην αναγνωστική εμπειρία:[36] «Λόγιος ομογενής» επικρίνει τον Δανιήλ Φιλιππίδη στο *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας* (Λειψία 1816) ότι μιμείται σε ό,τι αφορά τη γραφή και το ύφος «τον *Don Quichot* ποιητικώς».[37] Ο φιλοκοραϊστής

ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Πρώιμη πρόσληψη του Δον Κιχώτη στα ελληνικά γράμματα: Η συμβολή των Φαναριωτών», στο: *Η επίδραση του Δον Κιχώτη στα γράμματα και τις τέχνες*, Διακειμενικά 6, Θεσσαλονίκη, Έκδοση Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας ΑΠΘ, 2006, σ. 55-59, σ. 55-59 (ο εντοπισμός του κειμένου έγινε το 1992· αναφορά γίνεται και σε άλλα συναφή δημοσιεύματα της ερευνήτριας).

33. Βλ., αναλυτικά, ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ - ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής...*, σ. 93-150.

34. Για το τέταρτο χειρόγραφο στη συλλογή της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, η ύπαρξη του οποίου δεν είχε γίνει γνωστή στους Κεχαγιόγλου και Ταμπάκη κατά την επεξεργασία της έκδοσης των τριών άλλων χειρογράφων, βλ. OLGA OMATOS, *Οι τύχες του Δον Κισσότη: En un nuevo manuscrito del siglo XIX*, Madrid, 2006 (ανάτυπο από το περιοδικό *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 27 [2006] 167-185)

35. *Don Quixote*, Wien 1798.

36. Βλ., επίσης, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΑΜΟΥΗΛ, «"Δονκιχωτισμοί" και "μακιαβελλισμοί"», *Ύλαντρον* 2 (2002) 136-141.

37. *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 248.

Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, με το να παρομοιάζει τον βασικό εκφραστή των αντικοραϊκών θέσεων Παναγιώτη Κοδρικά με τον Δον Κιχώτη, δείχνει να ασπάζεται τα χαρακτηρολογικά γνωρίσματα που του προσέδωσε η εποχή του Voltaire και τα κληρονόμησε η επαναστατική λιβελογραφία: ο «ιππότης της ελεεινής μορφής» εκφράζει τη μισαλλοδοξία σε έναν παράλογο και ανέφικτο αγώνα.[38] Ο Νικολόπουλος, ο οποίος φαίνεται να γνωρίζει την ισπανική προφορά του ονόματος («Δον Κιχώτ») γράφει σε στηλιτευτικό κείμενο του 1817:

> «Μ' όποιον δάσκαλον καθίσεις, τέτοια γράμματα μαθαίνεις» λέγει η κοινή μεν, αλλά σοφή παροιμία. Η πείρα την αλήθειαν ταύτην αποδεικνύει σαφέστατα. Πάντες, φευ!, εγνωρίσαμεν το κομψόν και περίφημον εκείνο διδασκαλάκιον, το χαλεπαίνον, ώσπερ ο αθάνατος πολεμιστής Δον Κιχώτ, αλλ' ουκ οργιζόμενον, ώσπερ ο δίος Αχιλλεύς κατά των Αχαιών και κατ' αυτού του Νέστορος.[39]

Τρία χρόνια αργότερα χρησιμοποιεί την ίδια παρομοίωση με την ίδια σημασία (του οργίλου μαχητή σε έναν αγώνα που διεξάγεται στη σφαίρα του ψεύδους και της φαντασίας), προς τον ίδιο στόχο:

> Ο μικροπρεπέστατος σχολαστικός, ο περί λεξειδίων ώσπερ άλλος Δονκιχώτης μαχόμενος, ψεύδεται και φλυαρεί.[40]

Μέσα στα χρόνια της Επανάστασης (1826) ο πρώην ηγεμόνας Ιωάννης Καρατζάς (1745-1844) καταδικάζοντας τις υπερφίαλες, αδέξιες πολιτικές επιδιώξεις του γαμπρού του, επίσης πρώην ηγεμόνα Μιχαήλ Σούτσου (1778-1764),[41] τον παρομοιάζει επανειλημμένα με τον ήρωα του Cervantes: «ο απονενοημένος δονκισότης», «καυχάται αναιδώς ο δονκισότης», «από τον δονκισότην αυτόν», «το σχέδιον του απονενοημένου δονκισότου». Το σημασιολογικό περιεχόμενο του ονόματος (δονκισότης) δεν έχει να προσθέσει τίποτε καινούριο συγκρινόμενο με τις προγενέστερες χρήσεις του. Το καινούριο στοιχείο, όμως, που απαντά στην επιστολή αυτή είναι η διπλή, εμφάνιση στη νεοελληνική γλώσσα ενός νέου όρου: του όρου «δονκισοτισμός» που χρησιμοποιεί ο Καρατζάς αναφερόμενος πρώτα στον γαμπρό του και στη συνέχεια στον εαυτό του: «να γελάσετε και να αηδιάσετε με τον όν θέλετε ιδεί κατωτέρω δονκισοτισμόν»· «Εγώ, παιδί μου, ίδιον ιντερέσε εις το εξής δεν έχω κανένα, φαντασίας και δονκισοτισμούς

38. Βλ. BARDON, «Les Philosophes», «Le "Don Quichotte" et la Révolution», "*Don Quichotte*"..., τ. 2, σ. 536-569, 717- 751.

39. ΕΛΛΗΝΟΦΡΩΝ ΣΑΛΑΜΙΝΙΟΣ, «Επιστολή προς Μολιέριον», *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1817) 316-317, υποσ. 5.

40. *Μέλισσα* 2 (1820) 210.

41. Βλ. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «"Δονκιχωτισμοί" και "Καραγκιοζιλίκια"», *Των Φώτων Β΄. Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σ. 229-246.

εις το κεφάλι μου». Δεν πρόκειται, βέβαια, για μια ελληνική πρωτιά στην ευρωπαϊκή ορολογία, όπως υποστηρίχτηκε παλιότερα,[42] αλλά για μεταφραστικό δάνειο: ο όρος «Donquichotisme» απαντά ήδη από το 1801 στο *Néologie, ou Vocabulaire de mots nouveaux, à renouveler ou pris dans des acceptions nouvelles* του Louis-Sébastien Mercier, και, μάλιστα, με τη σημασία της πολιτικής αδεξιότητας.[43]

Οι παραπάνω αναφορές αφήνουν να εννοηθεί ότι, μέσα στα συμφραζόμενα της προεπαναστατικής δεκαετίας (Βιέννη, Παρίσι, Φαναριώτες), ο ομώνυμος ήρωας του Cervantes μπορεί να λειτουργεί παραδειγματικά ως μέσο διοχέτευσης της σάτιρας, της ειρωνείας και της πολεμικής, πράγμα που προϋποθέτει επαρκή βαθμό εξοικείωσης ανάμεσα στους συνομιλητές. Όπως, λοιπόν, συνάγεται το όνομα του Δον Κιχώτη έχει καταντήσει κοινός τόπος.

3. Η εκδοχή του Διαφωτισμού: Παπατρέχας

Ο χαρακτηρισμός του κοραϊκού πεζογραφήματος από τον Κωστή Παλαμά (1926) ως κειμένου μεταβατικού από δοκίμιο σε πλασματικό αφήγημα («ο σοφός πρόλογος έτοιμος να μεταμορφωθεί σε διασκεδαστικό διήγημα»)[44] δίνει εύστοχα το στίγμα του αφηγήματος. Διότι, όπως παρατηρεί ο Κώστας Στεργιόπουλος, με τη σπαστή δημοσίευσή του στην έκδοση των τεσσάρων πρώτων ραψωδιών της *Ιλιάδος* ως προλόγου, στο διάστημα 1811-1820, ο Κοραής δεν είχε την πρόθεση να γράψει «αφήγημα ανεξάρτητο και με δική του αυτοτέλεια [...] μα να θερμάνει και να ενισχύσει τα προλεγόμενά του, προβάλλοντας τις απόψεις του με τρόπο πιο τερπνό».[45]

Για χάρη της τέρψης ο Κοραής προσφεύγει, εκτός από την επιστολική μορφή, συνηθισμένη πρακτική στους κοραϊκούς προλόγους και σε πολλά άλλα κείμενα της εποχής, σε μια σειρά από λογοτεχνικά τεχνάσματα και συμβάσεις που προσδίδουν στο κείμενο μυθοπλαστική υφή: επινόηση ενός κωμικού ήρωα

42. Ο Αγγελου (*ό.π.*, σ. 239) θεωρεί ότι ο «δονκισοτισμός» αποτελεί επινόηση του Καρατζά, καθώς σύμφωνα με το Λεξικό του Robert η δημόσια εμφάνιση του όρου στα γαλλικά τοποθετείται γύρω στο 1835 ενώ στα ιταλικά πρωτοεμφανίζεται στον Tomaseo το 1865.

43. Παραθέτω το λήμμα: «Donquichotisme: Le 11 juin 1791, l'assemblée nationale a rendu un décret tendant à faire expliquer Condé. C'est un moyen sûr de lui donner une haute idée de son importance. Il fallait mépriser son Donquichotisme, et le laisser courir par monts et par vaux, suivi de Sancho Pança Mirabeau. (*Bonneville*)», τ. 1, σ. 197. Για την υπόδειξη, βλ. Bardon, "*Don Quichotte*"..., τ. 2, σ. 723.

44. Κωστης Παλαμας, *Άπαντα*, τ. 13, Αθήνα, Μπίρης, (χ.χ.), σ. 24-25.

45. Κωστας Στεργιοπουλος, «Ο Κοραής αφηγητής», *Περιδιαβάζοντας*, τ. 2: *Στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, Αθήνα, Κέδρος, 1986, σ. 14.

–Παπά-Τρέχας–, ενός πλασματικού αφηγητή, αποστολέα των τεσσάρων επιστολών και επιμελητή έκδοσης των ραψωδιών, που διαμένει, όπως και ο ήρωας, στη Βολισσό της Χίου, και ενός πλασματικού παραλήπτη-εκδότη των επιστολών και του ομηρικού κειμένου, ο οποίος κρύβεται πίσω από τα αρχικά Ζ.[ώον] Λ.[ογικόν], το γνωστό και από αλλού ψευδώνυμο του Κοραή.[46]

Η κεντρική φιγούρα του απλοϊκού, αφελή, αμόρφωτου Παπα-τρέχα, πιστού στο λειτούργημα και συνάμα στα μικροσυμφέροντά του, αλλά, ταυτόχρονα, συνειδητοποιημένου για την πνευματική του ανεπάρκεια και πρόθυμου να διδαχθεί και να βελτιωθεί προσφέρουν μια διδακτική όσο και εύθυμη και διασκεδαστική νότα στην αφήγηση. Στην κατασκευή του ανθρώπινου τύπου, παράδειγμα τυπικής-συνηθισμένης νοοτροπίας κατώτερου κληρικού μιας ελληνικής κοινότητας της Τουρκοκρατίας, διασταυρώνονται προσωπικές αναμνήσεις του Κοραή από τα παιδικά του χρόνια στην Ανατολή, πλασματικοί ήρωες από αρχαιοελληνικά, δυτικά ή ανατολικά κωμικά παράλληλα (Αίσωπος, Μπερτόλδος, Νασρεντίν Χότζας, ήρωες του Molière), με τα οποία ο Κοραής φαίνεται πως ήταν εξοικειωμένος, έστω αν οι κρίσεις του δεν ήταν πάντα θετικές.[47]

Σταδιακά, όμως, ο κοραϊκός αντιήρωας, ο ανεπαρκής και αντιφατικός κληρικός, που η «αυτοβιογραφία» του είναι γεμάτη από πικαρικά στοιχεία, μετατρέπεται σε φωτισμένο ιερωμένο που συνειδητοποιεί τη σημασία της αγωγής· τη σάτιρα κατά του απαίδευτου κλήρου τη διαδέχεται ένα μυθιστόρημα διάπλασης που δείχνει «τίνι τρόπῳ ο κλήρος της ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας δύναται να αναλάβει την αρχαίαν αυτού δόξαν και λαμπρότητα»·[48] τότε η διδακτική διάσταση επικαλύπτει τη διασκεδαστική. Τη διδακτική αυτή χροιά την εξυπηρετεί σε όλη τη διάρκεια της αφήγησης ο πλασματικός αφηγητής, persona του Κοραή, μέσα από τον οποίο διοχετεύει την πεποίθησή του ότι η διάδοση της παιδείας στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της πνευματικής όσο και της εθνικής ελευθερίας.[49]

Η γελοιογραφική σκιαγράφηση του μεσόκοπου κληρικού εγγράφεται σε μια ευρύτερη μέριμνα του Κοραή για την αναζήτηση μέσων πρόσφορων για την άσκηση κοινωνικής κριτικής, όπως η σάτιρα, η αλληγορία, το ευτράπελο και το

46. Βλ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ, *Ο Παπατρέχας*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 7-24. Βλ., επίσης, ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 80-103, όπου και νεότερη βιβλιογραφία.

47. Ο Κοραής καταδικάζοντας ως ανόητα όσα αναφέρει για τους Έλληνες ο γερμανός περιηγητής Jacob-Salomon Bartholdy τον παρομοιάζει επανειλημμένα με τον Μπερτόλδο εκμεταλλευόμενος την ηχητική συγγένεια των δύο ονομάτων. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 317.

48. Βλ. στον τίτλο της πρώτης αυτοτελούς έκδοσης, Αθήνα 1842.

49. Βλ. ΑΓΓΕΛΟΥ, «Εισαγωγή» στο: ΚΟΡΑΗΣ, *Ο Παπατρέχας*, σ. 20-21.

κωμικό· τεχνικές που ήταν δημοφιλείς και σε χαμηλού μορφωτικού επιπέδου αναγνώστες ή ακροατές που εκ παραδόσεως δεν έκρυβαν το ενδιαφέρον τους για παρόμοιο υλικό (*Σπανός, Αισώπου βίος και μύθοι, Μπερτόλδος* κ.ά).

Το ενδιαφέρον αυτό καταδεικνύει –εκτός από την έκδοση των *Μύθων* του Αισώπου (1810)– η δημοσίευση στη σειρά των *Παρέργων* ενός ελάσσονος κειμένου του 5ου μ.Χ. αιώνα, του *Ιεροκλέους φιλοσόφου αστεία* (1812), συνοδευόμενου από νεοελληνική και γαλλική μετάφραση. Ο Κοραής στην εισαγωγική πραγματεία δράττεται της ευκαιρίας να συζητήσει την έννοια του γελοίου και των αποχρώσεών του: κωμικό, ευτράπελο, φορτικό (παραπέμπει στη γαλλική farce), ευφυές (ισοδύναμο του γερμανικού witzig), βωμολοχία, αγροικία κτλ. Τοποθετεί μάλιστα τη διάκριση ανάμεσα σε ευτραπελία και βωμολοχία σε παιδευτικό επίπεδο:

> Όστις ευτύχησε να λάβει παιδείαν ορθήν, και σκώπτων άλλους, και γελών εις των άλλων τα σκώμματα, φροντίζει πάντοτε να μην υπερβαίνει τα όρια του σεμνού και του πρέποντος· και μεταχειρίζεται τον γέλωτα ως πάρεργον, όχι ως έργον· ως παιγνίδιον αναγκαίον εις άνεσιν των βιοτικών φροντίδων, όχι ως καθημερινήν ασχολίαν· ως άλας επιτήδειον να ηδύνει πολλάς αηδείς του βίου περιστάσεις, όχι ως συνηθισμένον φαγητόν [...] η αστειότης των εθνών προχωρεί αναλόγως με την παιδείαν και την ημέρωσιν αυτών.[50]

και προβάλλει τη σημασία του κωμικού και της κωμωδίας για τη διόρθωση των ηθών και την ανόρθωση της παιδείας. Στη συνέχεια, στη γελοιογραφική σκιαγράφηση του μεσόκοπου κληρικού θα προστεθεί αυτή του «σχολαστικού λογίου» των *Αστείων* του Ιεροκλέους (1812) και, λίγο αργότερα, του «γόητα γιατρού» στα *Προλεγόμενα* στον Ιπποκράτη (1816). Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Παπατρέχας θα μπορούσε να ενταχθεί σε μια σειρά από «μικρογραφίες που παραπέμπουν κάποτε στα αρχέτυπα των "χαρακτήρων" του Θεοφράστου και του La Bruyère [...] και του θεάτρου χαρακτήρων του οξύτατου παρατηρητή και πνευματώδους ανατόμου των ανθρώπινων τύπων της κοινωνίας του καιρού του, του Μολιέρου, αγαπημένου συγγραφέα του Κοραή».[51] Κατά συνέπεια, οι κοραϊκοί «χαρακτήρες» θα μπορούσαν να τοποθετηθούν δίπλα στους βηλαρικούς «χαρακτήρες», με τους οποίους μοιράζονται κοινούς προγόνους.

Όπως συνάγεται, η μυθιστορηματική εκδοχή του κωμικού, αν επιχειρήσουμε να τη σταθμίσουμε με βάση τους τίτλους, εμφανίζει μια συρρικνωμένη παρουσία. Αν την υπολογίσουμε με βάση την αναγνωστική μονάδα ή τις επανεκδόσεις, η εικόνα αντιστρέφεται αναδεικνύοντας την αδιαφιλονίκητη επικράτηση

50. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 2, σ. 157-158.

51. ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Πρόλογος», στο: ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 2, σ. xviii-xix.

των παγιωμένων και λαϊκότερων μορφών, του κόσμου του «λαϊκού βιβλίου» ή του «αναγνώσματος του νέου ελληνισμού». Η διαπιστωμένη απροθυμία του έντυπου νεοελληνικού συστήματος να εμπλουτίσει την υπάρχουσα παράδοση με νεωτερικά αφηγήματα του είδους, θα μπορούσε να ερμηνευθεί –τουλάχιστον κατά την περίοδο 1780 κ.ε. –υπό το πρίσμα της κοσμοθεωρίας του κινήματος του Διαφωτισμού. Ορισμένες παρατηρήσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την κωμωδία φαίνεται ότι ισχύουν και στην περίπτωση του κωμικού αφηγήματος: Το γέλιο δεν αντιμετωπίζεται ως βασική και πανανθρώπινη εκδήλωση χαράς και ευθυμίας· «δικαιολογείται μόνο στην κριτική του λειτουργικότητα, ως εργαλείο διαπαιδαγώγησης του λαού, ως γελοιοποίηση και σάτιρα, ως όπλα της διδαχής και νουθεσίας, ως καταδίκη των κακών κειμένων, όπου οι ένοχοι και αδιόρθωτοι παραδίδονται στον χλευασμό του πλήθους, αντικείμενα κατειρώνευσης και παρωδίας, και με το αποτρεπτικό τους παράδειγμα ενισχύουν έμμεσα στην κοινωνική συνείδηση την ισχύ των ιδανικών, αξιών και ιδεολογημάτων που λειτουργούν πίσω από κάθε σάτιρα ως το σωστό μέτρο».[52]

Είχαμε την ευκαιρία να δούμε ότι η σάτιρα, η ειρωνεία και ο διδακτισμός διαποτίζουν σε σημαντική δόση αξιοσημείωτο μέρος της αφηγηματικής παραγωγής, πρωτότυπης ή μεταφρασμένης. Εν τούτοις, το πρώτο βήμα αξιοποίησης της παράδοσης του κωμικού, που φέρνει την υπογραφή της λογιοσύνης (*Παπατρέχας*) ενταγμένο στο πλαίσιο των διαφαινόμενων νέων αναγκών, παρέμεινε υβριδικό και αμφίθυμο.

52. ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ, «Δραματουργικές και θεατρολογικές θεωρίες στην προεπαναστατική Ελλάδα (1815-1818)», *Είδωλα και ομοιώματα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2000, σ. 72.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗ ΚΑΙ ΜΥΗΣΗ

Η περιπλάνηση στον ιστορικό, γεωγραφικό, αλλά και εσωτερικό κόσμο ενός νεαρής ηλικίας ήρωα, που μαθητεύει και μυείται στην πολιτική, στη θρησκεία ή στα κοινωνικά φαινόμενα με τη συντροφιά συνήθως ενός ώριμου συμπαραστάτη, συνιστούν σταθερές παραμέτρους ενός μυθιστορηματικού τύπου που, μέσα από ποικίλες εκδοχές, καλλιεργείται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί. Γύρω από το δομικό αυτό σχήμα αναπτύσσεται ένας γόνιμος και σύνθετος διάλογος ανάμεσα σε γηγενείς και ξένες παραδόσεις, σύγχρονες και παλαιότερες.

1. Η γόνιμη περιπλάνηση στην αρχαιότητα

Η στροφή του νεοελληνικού συστήματος προς τον νεότερο αφηγηματικό πεζό λόγο και τη συστηματικότερη καλλιέργεια του διαλόγου με τη γαλλική γραμματεία σημειώνεται με την προσοχή που εκδηλώνεται μέσα στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα σε ένα μυθιστόρημα-σταθμό της ευρωπαϊκής γραμματείας, το *Les aventures de Télémaque* (1699) του François de Salignac de La Mothe Fénelon (1651-1715). Ένα έργο, που είχε εισπράξει την ένθερμη υποστήριξη των Νεοτέρων κατά τη γνωστή ποιητολογική διαμάχη, οι οποίοι χαρακτηρίζοντάς το «ποίημα σε πεζό»[1] άνοιγαν κατ' αυτό τον τρόπο τον δρόμο στην αναβάθμιση της θέσης του μυθιστορήματος μέσα στην ιεραρχία των λογοτεχνικών γενών.

Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου αρχές 18ου αιώνα-1830 το παιδαγωγικό μυθιστόρημα του Fénelon σημειώνει αδιάλειπτη, χειρόγραφη και έντυπη παρουσία στη νεοελληνική γραμματεία. Τα πρώτα τεκμήρια προσοχής εντοπίζονται στον κύκλο των Μαυροκορδάτων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Σε

1. Albert Chérel, *Fénelon au XVIII ème siècle*, Paris 1917 Slatkine Reprints, 1970, σ. 29.

χειρόγραφη μορφή διασώζεται πλήρης μετάφραση του μυθιστορήματος από τον γραμματέα και γιατρό του Νικόλαου Μαυροκορδάτου Δημήτριο Προκοπίου Πάμπερη με τον τίτλο *Αι τύχαι του Τηλεμάχου, υιού του Οδυσσέως*, που τοποθετείται χρονικά το 1715.[2] Η ελληνική αυτή απόδοση, που συμπίπτει με το έτος θανάτου του Fénelon, αποτελεί δείγμα έγκαιρης προσοχής για ένα έργο, το οποίο είχε σημειώσει μεγάλη επιτυχία στη γαλλική γραμματεία αφετηρίας και είχε ήδη μεταφραστεί στη γειτονική ιταλική γραμματεία (1702 κ.ε.)·[3] εγγράφεται, εκτός των άλλων στη γενικότερη μέριμνα των πρώτων Μαυροκορδάτων για τα πνευματικά επιτεύγματα των Νεοτέρων.[4]

Οι έντυπες νεοελληνικές τύχες του μυθιστορήματος εγκαινιάζονται στη Βενετία, τον παραδοσιακό χώρο έκδοσης ελληνικού βιβλίου· το 1742 δημοσιεύεται ελληνική μετάφραση από το τυπογραφείο του A. Bortoli με τον τίτλο *Τύχαι Τηλεμάχου, υιού του Οδυσσέως* (στον δεύτερο τόμο τροποποιείται σε *Των συμβάντων του Τηλεμάχου*). Ο ιταλός τυπογράφος –ο οποίος είχε συμβάλει στην ανανέωση στον χώρο του «λαϊκού λογοτεχνικού βιβλίου» με τις εκδόσεις του *Συντίπα* και του *Ερωτόκριτου*– κρίνοντας προφανώς από την επιτυχία που είχε γνωρίσει πλέον το έργο σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, όπως η αγγλική (1719, 1735) και η ολλανδική (1733), δεν κατέβαλε μόνο τα απαραίτητα χρήματα για την εκτύπωση· όπως δηλώνει στον πρόλογό του, αγόρασε τη μετάφραση από τον κεφαλλονίτη λόγιο, νομικό, φιλόλογο και παλαιογράφο Αθανάσιο Σκιαδά (1691/1696-1796), που σύμφωνα με πληροφορία είχε μεταφράσει ο ίδιος το έργο και στα ρωσικά.[5] Επανέκδοση, πάντως, δεν σημειώνεται κατά τη διάρκεια του

2. Για μια σύντομη παρουσίαση, βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Η πρώτη ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος *Les aventures de Télémaque* του Fénelon», *Μικροφιλολογικά* 20 (2006) 3-7. Επίσης, θα πρέπει να προστεθεί ότι χειρόγραφη μετάφραση του μυθιστορήματος –θα εικάζαμε του Προκοπίου–, αναγράφεται σε χειρόγραφο κατάλογο των βιβλίων της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων στη Μονή Βακαρεστίου (περιέχεται στο ρουμανικό χφ. 603 της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου)· τέλος, χειρόγραφη μετάφραση σε δύο τόμους αναγράφεται σε κατάλογο χειρογράφων του 1731 της βιβλιοθήκης του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη (ΑΘ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη*..., Πετρούπολις, 1891-1915, τ. 4, σ. 431). Βλ., σχετικά, CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*, σ. 647, υποσ. 364.

3. Για τις τύχες του μυθιστορήματος κατά την περίοδο 1699-1715, βλ. CHÉREL, «La réputation de Fénelon au moment de sa mort. Ses amis, ses ennemis, ses ouvrages connus», *Fénelon*..., σ. 3-30, κυρίως σ. 24-29. Για τις ιταλικές μεταφράσεις, βλ. GABRIEL MAUGAIN, *Documenti bibliografici e critici per la storia della fortuna del Fénelon in Italia*, Paris, Champion, 1910, σ. 30.

4. Βλ. ΜΙΛΤΟΣ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ, *Εκδοχές νεοτερικότητας στην κοινωνία του Γένους*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1999, σ. 33-39.

5. Ο Σκιαδάς σπούδασε στη Φλαγγίνειο και υπήρξε μαθητής του Ιωάννη Πατούσα. Έζησε

18ου αιώνα και, από ό,τι φαίνεται, έως το 1791 τα αποθέματα της έκδοσης του 1742 δεν είχαν εξαντληθεί, αφού σε αποστολή βιβλίων από το Μπρασόβ της Τρανσυλβανίας προς το Ιάσι ανάμεσα σε θρησκευτικά και χρηστικά βιβλία, αλλά και τη *Νέα Χαλιμά*, συμπεριλαμβάνονται δέκα αντίτυπα του *Τύχαι Τηλεμάχου*.[6] Εντούτοις, από τον εντοπισμό χειρογράφων που διασώζουν ελληνική εκφορά του κειμένου, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το μυθιστόρημα είχε σημαντικότερη διάδοση κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα από αυτήν που αφήνει να εννοηθεί η μοναδική βενετική του έκδοση.

Το δεύτερο εκδοτικό βήμα πραγματοποιείται στη Βούδα το 1801 με τη δημοσίευση του *Τύχαι Τηλεμάχου* σε μετάφραση του Δημήτριου Π. Γοβδελά·[7] η έντυπη αυτή νεοελληνική μεταφορά του μυθιστορήματος του Fénelon, θα σημειώσει (κλεψίτυπες ή γνήσιες) επανεκδόσεις (Βενετία 1803, 1830) και θα επικρατήσει κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, χωρίς να αποκλείσει άλλες έντυπες ή χειρόγραφες αποδόσεις του μυθιστορήματος.[8]

Το δημοφιλές μυθιστόρημα, που αυτοσυστήνεται ως συνέχεια του τέταρτου βιβλίου της ομηρικής *Οδύσσειας*, παρακολουθεί την περιπλάνηση του Τηλέμαχου από τη στιγμή της αναχώρησής του από την Ιθάκη μέχρι το νησί της Καλυψώς, όπου καταλήγει ναυαγός. Κίνητρο του νεαρού ήρωα είναι η αναζήτηση του Οδυσσέα, ενώ συμπαραστάτης του σε όλη τη διαδρομή στέκεται ο σοφός Μέντωρ. Ο Τηλέμαχος, περήφανος και αφελής, επηρμένος και υποτακτικός, ικανός για το καλύτερο αλλά και για το χειρότερο –αμφιταλαντευόμενος ανάμεσα στον δρόμο της αρετής αλλά και της κακίας–, εκφράζει τις αντιφάσεις της εφηβείας. Κάτω από τη σωστή καθοδήγηση του σοφού δασκάλου, μέσα από την εμπειρία, την προσπάθεια, τη λογική θα καταφέρει να δαμάσει τα ελαττώματά του και να αναδειχθεί σε άξιο μονάρχη.

για ένα διάστημα στο περιβάλλον του Μεγάλου Πέτρου στη Ρωσία. Εξέδωσε τους καταλόγους της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (1723). Το 1737 επέστρεψε στη Βενετία. Βλ., σχετικά, Αθ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 268-271· βλ., επίσης, ΑΝΘΙΜΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Βιογραφίαι των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843, σ. 154-170 (η υπόδειξη για τη ρωσική μετάφραση στη σ. 652)· βλ., επίσης, A. E. KARATHANASSIS, «Contribution à la connaissance de deux Grecs de la Diaspora: Athanasios Kondoïdis et Athanasios Skiadas (18e siècle)», *Balkan Studies* 19 (1978) 172-184.

6. ATHANASIOS E. KARATHANASSIS, «La Compagnie hellénique de Braşov», *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIII-XIX siècles*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1989, σ. 162.

7. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*, σ. 632-649.

8. Από τις περιγραφές στους καταλόγους των χειρογράφων δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί αν πρόκειται για καινούριες ή παλαιότερες μεταφράσεις ή απόγραφα έντυπων εκδόσεων.

Ο Fénelon στη σύνθεση του *Les aventures de Télémaque* είχε κατά νου έναν υπαρκτό αποδέκτη, τον νεαρό δούκα της Βουργουνδίας, και μελλοντικό μονάρχη, τη διαπαιδαγώγηση του οποίου είχε αναλάβει. Μέσα από το περίβλημα της μυθολογίας και της αρχαιογνωσίας προσπάθησε να του παράσχει υπό την καθοδήγηση του σοφού Μέντορα, δηλαδή της θείας πρόνοιας,[9] μαθήματα ηθικής, πολιτικής, φιλανθρωπίας, κοινωνικής δικαιοσύνης και ενάρετης χριστιανικής συμπεριφοράς.

Το μυθιστόρημα υφαίνεται πάνω σε έναν πλούσιο διακειμενικό καμβά. Η ονοματολογία του παραπέμπει άμεσα στην *Οδύσσεια*[10] και σε άλλα αρχαία κείμενα, ενώ η δομή του ακολουθεί τα χνάρια ενός αρχαίου «παιδαγωγικού μυθιστορήματος», της *Κύρου παιδείας* του Ξενοφώντος. Ο περίπλους του Τηλέμαχου και του Μέντορα στη Μεσόγειο συνιστά στην ουσία μια ξενάγηση σε μια σειρά από πολιτειακά καθεστώτα, θεμελιωμένα σε διαφορετικές μορφές οικονομίας (εμπόριο, γεωργία, κτηνοτροφία), που φέρνει τον νεαρό ήρωα σε άμεση επαφή με τον τρόπο σκέψης και τη δράση διαφορετικών ηγεμόνων.[11] Πρόκειται, τελικά, για ένα πολυφωνικό κείμενο, που συνδυάζει πτυχές του αρχαιολογικού, πολιτικού, ιστορικού, ταξιδιωτικού μυθιστορήματος με το αφήγημα μαθητείας και μύησης στην παράδοση του «κατόπτρου ηγεμόνων». Ο ειδολογικός αυτός συγκρητισμός καθιστά το μυθιστόρημα ανοιχτό σε μια πολυδιάστατη αναγνωστική πρόσληψη.

Το μυθολογικό περιεχόμενο του μυθιστορήματος και ο αρχαιοελληνικός χωροχρόνος εναρμονίζονται με τις ελληνικές αναγνωστικές εμπειρίες. Εκτός από την ονοματολογία, η τοπογραφία –περιπλάνηση στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου (Σικελία, Αίγυπτος, Φοινίκη, Κύπρος και Κρήτη, Νότια Ιταλία)– και η θεματική (ηρωικές περιπέτειες, προδοσίες, ναυάγια, φυλακή, έρωτας) παραπέμπουν σε κοινούς τόπους της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης, στις μεσαιωνικές έμμετρες μυθιστορίες και διηγήσεις (*Απολλώνιος*, ερωτικά ιπποτικά μυθιστορήματα κτλ.). Το μυθοπλαστικό δίδυμο του σοφού Μέντορα και του άγουρου Τηλέμαχου, τα μαθήματα πολιτικής και χριστιανικής ηθικής, ο

9. Βλ. HENRI COULET, *Le roman jusqu'à la Révolution*, Paris, Armand Colin, ^{8}1991, σ. 297-302· βλ., επίσης, τα λήμματα «Mentor», «Télémaque», στο: *Dictionnaire des personnages*, σ. 657-658, 940-941.

10. Το κείμενο διδασκόταν στη μέση εκπαίδευση, όχι όμως στην ίδια έκταση με την *Ιλιάδα*. Βλ., σχετικά, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, ΣΩΒ, 1994, σ. 147-149.

11. CHÉREL, *Fénelon...*, σ. 117, 300-313· πρβλ. ROBERT GRANDEROUTE, «Le Roman héroïque de l'institution princière: *Télémaque*», *Le Roman pédagogique de Fénelon à Rousseau*, Genève-Paris, Slatkine Reprints, 1985, τ.1, σ. 45-105.

γυναικείος πειρασμός της Καλυψώς έρχονται να ανανεώσουν τη γηγενή (με απώτερες ανατολικές καταβολές) μυθιστορική παράδοση του *Συντίπα*, του *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* ή του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη*. Η επιτυχημένη, λοιπόν, πορεία του μυθιστορήματος στο ελληνικό γραμματειακό σύστημα φαίνεται να είναι αποτέλεσμα συνδυασμού ποικίλων και διαφορετικών παραμέτρων.

Στο περιβάλλον των Μαυροκορδάτων η σημείωση «διδασκάλου των υιών του βασιλέως της Φράντσας», δίπλα στο όνομα του συγγραφέα στον τίτλο της χειρόγραφης απόδοσης του Δημήτριου Προκοπίου, αφήνει υπόνοιες για τον αποσκοπούμενο αναγνώστη της ελληνικής εκφοράς του μυθιστορήματος: προορίζεται, μάλλον, και αυτή ad usum delphini, για να μυήσει τους γιους του ηγεμόνα της Βλαχίας και της Μολδαβίας στα καθήκοντα και στις αρετές που γαλούχησαν τον πρίγκιπα της Βουργουνδίας. Το *Αι τύχαι του Τηλεμάχου* έρχεται να εγγραφεί στα «κάτοπτρα ηγεμόνων», είδος κληροδοτημένο από την ανατολική και τη βυζαντινή παράδοση έως την εποχή των πρώτων Φαναριωτών (π.χ. ο *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης* του Θ. Ζυγομαλά), που συνέχιζε να καλλιεργείται από τους πρώιμους Φαναριώτες ηγεμόνες, όπως πιστοποιούν το *Περί καθηκόντων* του Νικόλαου Μαυροκορδάτου με διαπιστωμένες και λογιότερες οφειλές στο *De officiis* του Κικέρωνα και το *De beneficiis* του Τάκιτου.[12] Η επαινετική αναφορά του Σκαρλάτου Μαυροκορδάτου στο έργο του Fénelon επιβεβαιώνει την αναγνωστική του πρόσληψη από τα νεότερα μέλη της φαναριώτικης αυλής:

> Έχομεν και τα *Άπαντα* του Φενελόν, ο οποίος έχει και νοήματα εύμορφα και φράσιν γλυκείαν και υψηλήν, μάλιστα εις το βιβλίον όπου κάμνει τες οδοιπορίες του Τηλεμάχου, φανερώνει πολλές πολιτικές, όλες χριστιανικές.[13]

Αυτές οι «χριστιανικές πολιτικές» του νεωτερικού γαλλικού μυθιστορήματος, που συγκεντρώνουν την εύφημη μνεία του Σκαρλάτου, συνιστούν πρωταρχικές υποχρεώσεις του «έλλογου όντος στην πολιτική κοινωνία»,[14] όπως τη σκιαγραφεί ο Νικόλαος στο *Περί καθηκόντων*. Το ενδιαφέρον, όμως, στο φαναριώτικο περιβάλλον πρέπει να προσέλκυσαν και οι πολιτικοί προβληματισμοί, που αφορούν την κοινωνική οργάνωση και δίγονται μέσα από το παράδειγμα της ουτο-

12. ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΑΜΠΕΡΙΔΗΣ, «Η σοφιολογική παράδοση και το *Περί καθηκόντων* του Νικολάου Μαυροκορδάτου», *Παλίμψηστον* 14/15 (1994-1995) 37-52.

13. CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 35.

14. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 38. Όπως διευκρινίζεται, στον κώδικα συμπεριφοράς της πραγματείας του Νικόλαου περιλαμβάνεται η γενναιότητα, η σύνεση, η δικαιοσύνη κτλ., αλλά το κύριο βάρος φέρουν οι χριστιανικές αρετές της ευσέβειας, της μετάνοιας, της ταπεινοφροσύνης, του φόβου του Θεού και του σεβασμού της Εκκλησίας.

πικής μοναρχίας του Σαλέντου, η οποία επιχειρεί να εφαρμόσει το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Μέντορα.[15] Στην εικασία αυτή οδηγεί η επιθυμία του Νικόλαου να αποκτήσει ένα προγενέστερο ουτοπικό μυθιστόρημα που είχε επηρεάσει τον Fénelon στη σύνθεση του επεισοδίου του Σαλέντου, το *Histoire des Sévarambes* (1677) του ελευθερόφρονα συγγραφέα της εποχής του Μπαρόκ Denis Veiras (163; -169;). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι το έργο αυτό είναι το μοναδικό μυθιστόρημα που απαντά στην αλληλογραφία του Νικόλαου με τον Jean Leclerc, εκδότη γνωστού γραμματολογικού περιοδικού, η οποία περιστρεφόταν γύρω από φιλοσοφικά και φιλολογικά ενδιαφέροντα.[16]

Η δίτομη βενετική έκδοση του μυθιστορήματος του Fénelon σε μετάφραση Α. Σκιαδά δεν φαίνεται να προορίζεται ούτε για τις παιδαγωγικές ανάγκες των πριγκίπων αλλά ούτε και για το νεανικό μόνο κοινό. Η έκδοση αυτή του 1742, μέσα στο πλαίσιο της ιστορίας των πολιτικών και κοινωνικών ιδεών, εκτιμάται ως ευτυχής επιλογή που φέρνει στο προσκήνιο «μερικές από τις βασικές ιδέες της διαφωτισμένης πολιτικής σκέψης», ιδέες οι οποίες «συνόδευαν τη νέα αντίληψη της πολιτικής και της κοινωνίας, που ωρίμαζαν καθώς οι νεότεροι Έλληνες άρχισαν να ανακαλύπτουν τους ιστορικούς τους δεσμούς και να επιζητούν την επανασύνδεσή τους με το αρχαίο τους παρελθόν».[17]

Η πρωτοβουλία του Δημήτριου Π. Γοβδελά (1780-1830;) να ανανεώσει το 1801 το ελληνικό ενδιαφέρον προς το μυθιστόρημα του Fénelon –συντονιζόμενος, ενδεχομένως, και με το ανατροφοδοτημένο γαλλικό μετεπαναστατικό ενδιαφέρον[18]– υπαγορεύεται από περισσότερους παράγοντες. Ο εικοσάχρονος σπουδαστής από τη Ραψάνη της Θεσσαλίας, που ολοκλήρωνε τον κύκλο των μαθημάτων φιλοσοφίας, μαθηματικών και ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Πέστης, φαίνεται να αφορμάται, εκτός των άλλων, από μια αντίληψη για την κίνηση του λογοτεχνικού συστήματος, για την οποία ο Κοραής το 1805 θα πλάσει τον νεολογισμό «μετακένωσις». Όπως δείχνει στον πρόλογο του *Τύχαι Τηλεμάχου, υιού του Οδυσσέως*, αναγνωρίζει την αξία του μυθιστορήματος σε ό,τι αφορά τις αρχαιοελληνικές πηγές του, αλλά, ανασύροντας το ρητορικό

15. Βλ. JEAN-MICHEL RACAULT, «Le modèle fénelonien: Salente et l'utopie de la réforme monarchique», *L'Utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761, Studies on Voltaire* 280 (1991) 199-205.

16. Βλ. JACQUES BOUCHARD, «Les Relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake», *Ο Ερανιστής* 11 (1971) 77.

17. Βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 95.

18. Για τις πλούσιες τύχες του μυθιστορήματος στη γαλλική γραμματεία, βλ. CHÉREL, «*Télémaque* et les *Directions* de 1793 à 1820», *Fénelon...*, σ. 534-546.

σχήμα της επιστροφής των Μουσών,[19] αναγνωρίζει τον νεωτερικό του χαρακτήρα, που το καθιστά ανώτερο από το αρχαίο του πρότυπο:

> Μία εκ των εννέα Ελικωνιάδων είναι και η παρούσα, ην ανά χείρας φέρεις· η επιγραφή μοι βεβαιώνει τον λόγον: *ΤΥΧΑΙ ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ* [...]. Άραγε η *Οδύσσεια* δεν πραγματεύεται δι' αυτόν με εκείνας τας αγχινουστάτας και θαυμασίους πλασματοποιίας; Διά το μέγεθος λοιπόν και το ζωηρόν του πλάσματος ελήφθη η αρχή από τον Όμηρον παρά του σοφωτάτου γεννήτορος τούτου του πονήματος, του περικλεούς φημί Γάλλου Φραγκίσκου Σαλινιάκ Φενελόν, ηυξήθη, εκαλλωπίσθη και με μίαν ηθικωτάτην διδασκαλίαν εδιδάχθη προς έπαινον της Ελλάδος εις τον εμπιστευθέντα αυτώ υιόν του βασιλέως των Γάλλων. Αι επίνοιαι τω όντι λαμπραί, η φιλοσοφική των πραγμάτων κρίσις αξιόλογος, υψηλαί αι φράσεις, υψηλότερα τα νοήματα.

Πάντως, τα επόμενα χρόνια ο Γοβδελάς θα εντάξει το κείμενο μέσα στα διδακτικά του προγράμματα, αποδεχόμενος, ενδεχομένως, την άποψη του γνωστού στους έλληνες λογίους γάλλου κριτικού La Harpe ότι, παρόλο τον διδακτικό του χαρακτήρα, το μυθιστόρημα δεν μοιάζει απλοϊκό:

> Ένα από τα μυστικά του παιδαγωγού ήταν να δείχνει ότι αντιμετωπίζει τον μαθητή του σαν άνδρα και ποτέ σαν παιδί. Είναι μεγάλο κέρδος να καλλιεργεί κανείς στους νέους την άποψη ότι προορίζονται για μεγάλα πράγματα.[20]

Επίσης, ο Γοβδελάς αναδημοσίευσε αποσπάσματα και γνωμικά αντλημένα από το μυθιστόρημα, αντικριστά προς το κείμενο του γαλλικού πρωτοτύπου σε μια δίγλωσση ανθολογία, που προοριζόταν για την εκμάθηση της γαλλικής, στο *Δοκίμιον περί της των Γάλλων φωνής* (Παρίσι 1816). Δίπλα σε αυτά συμπεριέλαβε και το *Αριστονόου Τύχαι*, μετάφραση του ελάσσονος αφηγήματος του Fénelon, *Les aventures d'Aristonöus* (1700), μια τρόπον τινά συνέχεια του *Les aventures de Télémaque*. Την ίδια χρονιά αναγγέλθηκε μία ακόμη δίγλωσση έκδοση του Γοβδελά, σε τέσσερις τόμους, με υποσημειώσεις, συνοδευόμενη από χαρακτικά, την οποία είχε επιχορηγήσει ο Νικόλας Ρωσσέτη-Ροζνοβάνου, εισηγητής της λανκαστεριανής μεθόδου. Της πολυτελούς αυτής έκδοσης πρέπει να κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος το 1820. Η εκδοτική αυτή δραστηριότητα του μεταφραστή συνδέεται με τη θητεία του στην Ακαδημία του Ιασίου, όπου διετέλεσε διευθυντής (1808-1811, 1816-1821), και με το ενδιαφέρον του να εφοδιαστούν οι μαθητές με καινούρια σχολικά εγχειρίδια.

Τα κοινωνικά και πολιτικά μηνύματα του μυθιστορήματος φαίνεται να ορίζουν συχνά την αναγνωστική του πρόσληψη κατά τη δεύτερη και την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Ο Ιωάννης Ραστής, ένας από τους τακτικούς συνεργάτες

19. Βλ., σχετικά, ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ, *Εκδοχές νεοτερικότητας...*, σ. 171.

20. LA HARPE, «Éloge de Fénelon», 1795.

του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, θεωρεί ισάξια τη λογοτεχνική αξία του *Τύχαι Τηλεμάχου* με το κοινωνικό του περιεχόμενο:

> Επί της ηγεμονίας Λουδοβίκου ΙΔ΄ εγεννήθησαν τα πλέον ένδοξα συγγράμματα της ευγλωττίας, ιστορίας και ποιητικής τέχνης [...]. Ο δεύτερος των ανθρώπων εις την ευγλωττίαν Φενελόν, και ο πρώτος διά την τέχνην να κάμει αγαπητήν την αρετήν, ενέπνευσεν εις όλους την δικαιοσύνην και φιλανθρωπίαν διά του *Τηλεμάχου* αυτού.[21]

Η Ευανθία Καΐρη (1799-1866) σε επιστολή του 1827 από τη Σύρο εκφράζοντας τους προβληματισμούς της για στην κοινωνικοπολιτική επικαιρότητα ανατρέχει στο αφηγηματικό επεισόδιο της ουτοπικής κοινωνίας του Σαλέντου και το χρησιμοποιεί ως παράδειγμα δημοκρατικής διοίκησης:

> Αδημονώ, διότι κινδυνεύουν να σβήσουν όλα όλων των Κυδωνιατομοσχονησιωτών τα δικαιώματα. Αλλ' όσον αδημονώ, τόσον και απορώ· δεν ηξεύρω τί εις τέλος αποκρίνονται οι διαφιλονικούντες το ζήτημά μας· αν ήσαν Μέντορες (ως πρέπει να είναι οι διοικηταί όλων των πολιτειών και μάλιστα των νεοσυστάτων), ήθελον διατάξει τα της αναγεννωμένης Ελλάδος τα συμφέροντα, ως ο παρά του Φενελώνος εξιστορούμενος Μέντωρ διέταξε τα του Σαλέντου, επιφέρων την ευτυχίαν και διαμοιράζων εξίσου τα δικαιώματα και εις της κατωτάτης τάξεως τους πολίτας.[22]

Ένα ακόμη παράθεμα, πειστήριο της ευρύτατης αναγνωστικής πρόσληψης του μυθιστορήματος και του πλούτου εμπειριών που μετέδιδε, σταχυολογήθηκε στο μη φιλολογικού ενδιαφέροντος τετράτομο έργο *Ερμής ο Κερδώος ήτοι Εμπορική εγκυκλοπαιδεία* του Νικόλαου Παπαδόπουλου (Βενετία 1815-1817). Σε ενότητα που εξετάζει το «Πότερον ωφελεί το εμπόριον εις τον ανθρώπινον βίον ή βλάπτει;», ο συγγραφέας για να τεκμηριώσει τις θέσεις του εκθέτει «την περί του εμπορίου γλαφυροτάτην και φιλοσοφικωτάτην έκφρασιν του περιφήμου συγγραφέως των *Τυχών του Τηλεμάχου*, επαινούντος τας αρετάς των πατέρων του εμπορίου Φοινίκων»[23] και παραθέτει απόσπασμα από το κείμενο. Η παραπομπή αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το μυθιστόρημα εκτελούσε χρέη ανοιχτής εγκυκλοπαίδειας που παρείχε παραδειγματικό υλικό για κάθε περίπτωση.

Η πρόσληψη, πάντως, του μυθιστορήματος δεν εξαντλήθηκε στην πολιτικοκοινωνική του διάσταση ή στη συνηγορία του εμπορίου. Στο τέλος της δεύτερης

21. «Επιστολή Ιωάννου Ραστή», *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812) 278, υποσ. α.

22. «Προς άδηλον», Δεκέμβριος 1827· βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ (επιμέλεια), *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη*, Μέρος δεύτερον: *Επιστολαί Ευανθίας Καΐρη 1814-1866*, Άνδρος, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1997, σ. 88.

23. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ερμής ο Κερδώος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία*, εισαγωγή - επιμέλεια: Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, τ. Α΄-Δ΄, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989 (φωτομηχανική ανατύπωση), τ. Α΄ σ. 11-12.

δεκαετίας του 19ου αιώνα ο Κωνσταντίνος Οικονόμος προσεγγίζει με όρους αισθητικούς και λογοτεχνικούς το μυθιστόρημα. Επιχειρεί μιαν έμμετρη απόδοση του *Τηλεμάχου* (1818)[24] σε ηρωικό εξάμετρο, συμμεριζόμενος προφανώς απόψεις σαν κι αυτές που είχαν οδηγήσει τον Ρήγα να στιχουργήσει διήγημα του Marmontel ή ξένων μεταφραστών και διασκευαστών που είχαν επίσης επιδοθεί σε έμμετρες αποδόσεις του πεζού μυθιστορήματος του Fénelon, τις οποίες μνημόνευε και ο Γοβδελάς στον πρόλογό του.[25] Στα *Γραμματικών βιβλία Δ΄* (Βιέννη 1817) ο Οικονόμος συγκρίνει το μυθιστόρημα με την *Οδύσσεια* –που τη θεωρεί κατώτερη από την *Ιλιάδα*–, γνωρίζει ότι το χαρακτήρισαν «έπος σε πεζό» και κρίνει ως μειονεκτήματά του τον πολιτικό και ηθικό διδακτισμό:

> Την πλάνην του Ομηρικού Τηλεμάχου εμιμήθη και ο Γαλάτης Φενελόν εις την και καθ' ημάς υπό του σοφού Γοβδελά μεταφρασμένην πεζήν εποποιίαν: *Τας τύχας του Τηλεμάχου*. Αλλ' η μίμησις του γλαφυροτάτου Φενελόν ευτύχησεν εις μέρη τινά να υπερβεί το πρωτότυπον. Η εις Άδου μάλιστα κάθοδος του Τηλεμάχου διαγράφεται με ζωηρότατα χρώματα της μυδολογίας, και με της αληθούς θρησκείας την λάμψιν. Η ζωγραφία της ευδαιμονίας των δικαίων είναι θελκτικοτάτη. Καθόλου δε τα πρώτα έξ βιβλία είναι επικότατα. Των υστέρων δώδεκα βιβλίων η διήγησις αποβαίνει πληκτική και νεναρκωμένη διά τα συχνά της πολιτικής αξιώματα και τας πυκνάς του Μέντορος ηδικολογίας, αι οποίαι χαλώσι τον τόνον του ποιήματος.[26]

Το *Τύχαι Τηλεμάχου* προσφέρει ένα παράδειγμα πολυδιάστατης πρόσληψης. Το μυθιστόρημα στις ελληνικές του εκφορές ή σε ξενόγλωσσες εκδόσεις[27] έκανε αίσθηση για τα πολιτικοκοινωνικά του μηνύματα, για τον παιδαγωγικό του χαρακτήρα, για τη σύνδεση και τη γραφή του. Χρησιμοποιήθηκε στη σχολική πράξη και διαβάστηκε ως παιδαγωγικό μυθιστόρημα από ένα κοινό που διένυε μια περίοδο πολιτισμικής μαθητείας, κοινό όχι αποκλειστικά νεανικό, όπως

---

24. Το χειρόγραφο που περιείχε τη μετάφραση κάηκε στην πυρκαγιά της Σμύρνης τον Δεκέμβριο 1818 μαζί με τα βιβλία του Οικονόμου· βλ. ΣΟΦΟΚΛΗΣ Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ (επιμέλεια), *Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων τα σωζόμενα φιλολογικά συγγράμματα*, Αθήνα, 1871, σ. στ΄.

25. Μιλώντας για τις μεταφράσεις του μυθιστορήματος σημειώνει: «εις πολλάς των ανωτέρω διαλέκτων, ευρίσκεται τρις μεταφρασμένον λογογραφικώς δηλ., διά στίχων ηρωικών, και διά στίχων ομοιοκαταλήκτων». Μια ιταλική μετάφραση του 1747 που εντόπισα είναι σε ottava rima. Επίσης, γάλλος ελληνιστής στέλνει για δημοσίευση απόσπασμα από τον *Τηλέμαχο* σε στίχους εξαμέτρους στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 784.

26. *Γραμματικών, εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ΄*, τ. 2: «Βιβλίον Β΄, Εποποιία», σ. 262.

27. Η πλούσια βιβλιοθήκη του ομογενούς της Βιέννης Κωνσταντίνου Μπέλιου διέθετε τις παρακάτω εκδόσεις: *Les aventures de Télémaque*, Paris 1730, Paris 1791· *Le avventure di Telemaco*, Βασιλεία 1792, Venezia 1789. Ιταλικές μεταφράσεις δημοσιευμένες την πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα περιλαμβάνει και η βιβλιοθήκη της Σχολής Καρτσιώτη στην Κυνουρία.

αυτό που το ιδιοποιήθηκε στη συνέχεια.[28] Εκτός των άλλων, όμως, έδειξε τον δρόμο σε μια σειρά από άλλα παιδαγωγικά μυθιστορήματα για να διεισδύουν στο ελληνικό γραμματειακό σύστημα, χωρίς πάντως να καταφέρουν να επισκιάσουν τη δική του επιτυχία.

Το δεύτερο σε χρονολογική σειρά παιδαγωγικό, αρχαιόθεμο μυθιστόρημα, που εμφανίζεται στο έντυπο νεοελληνικό σύστημα ανήκει στους άμεσους επιγόνους του *Les aventures de Télémaque*. Η *Ηθική περιήγησις Κύρου βασιλέως των Περσών* (Βιέννη 1783) έχει κείμενο αφετηρίας το *Les voyages de Cyrus* (1727), του γαλλοσκοτσέζου Andrew-Michael Ramsay (1686-1743), που το πρωτοδημοσίευσε, ταυτόχρονα, στο Λονδίνο και το Παρίσι. Ο Ramsay, άτομο με έντονη προσήλωση προς τον εσωτερισμό, όπως διαφαίνεται και στο μυθιστόρημά του, είναι γνήσιο πνευματικό τέκνο του Fénelon: σε αυτόν χρωστούσε τη μεταστροφή του στον καθολικισμό, υπήρξε βιογράφος του και επιμελητής της πρώτης έκδοσης του μυθιστορήματός του (1717)[29] που είχε βασιστεί σε αυθεντικό χειρόγραφο, εγκεκριμένο από τον συγγραφέα.

Ο Ramsay, βαδίζοντας στα χνάρια του *Τύχαι Τηλεμάχου* και του παιδαγωγικού, αρχαιόθεμου, ψευδο-ιστορικού, ταξιδιωτικού μυθιστορήματος επέλεξε και αυτός έναν νεαρό πρίγκιπα, πρόσωπο γνωστό από την ιστορία, και τον έβαλε να περιπλανιέται από τα δεκαέξι έως τα σαράντα του χρόνια στον γνωστό χωροχρόνο των τριών ηπείρων της αρχαιότητας για να μυηθεί στα καθήκοντα της βασιλείας. Ο Κύρος γνωρίζει τον πλούτο και τη μαλθακότητα των Μήδων χωρίς να διαφθαρεί· φτάνει στην άκρη του Περσικού Κόλπου όπου συναντά τον Ζωροάστρη που του μιλά για τη σοφία των Μάγων· στην Αίγυπτο ζωντανεύουν για χάρη του τον θρύλο του Ερμή του Τρισμέγιστου· στη Σπάρτη ο Λεωνίδας τού μαθαίνει τη στρατιωτική πειθαρχία· στην Αθήνα συναντά τον Σόλωνα· στην Κρήτη γνωρίζει τους νόμους του Μίνωα και συζητά με τον Πυθαγόρα που του μιλά για τον ορφισμό· περνά από την Κύπρο, φθάνει στην Τύρο όπου ακμάζει το εμπόριο. Μέσα από τη μυητική αυτή διαδικασία καταλήγει να γίνει ένας φιλόσοφος-βασιλιάς

28. Βλ., σχετικά, ΝΤΕΝΙΖ ΕΣΚΑΡΠΙ, «Το ιδιοποιημένο μυθιστόρημα», *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη*, μετάφραση: Στέση Αθήνη, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, σ. 77-78· πρβλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Οι νεοελληνικές μεταφράσεις και η ένταξή τους στην παιδική λογοτεχνία. Παραδείγματα από τον 18ο αι.», *Διαδρομές* 33 (1994) 30-38.

29. Για τον βίο και την πνευματική ατμόσφαιρα στην οποία κινείται ο Ramsay, καθώς και τις σχέσεις του με τον Fénelon, βλ., αναλυτικά, CHÉREL, «André-Michel Ramsay. Sa vie», «Ramsay et Fénelon: Les éditions, le *Discours* (1717)», «Ramsay imitateur de Fénelon: *Les Voyages de Cyrus* (1727)», *Fénelon...*, σ. 40-75, 76-93, 116-141. Στη γενεαλογία του *Τηλέμαχου* τοποθετεί το αφήγημα και ο GRANDEROUTE, «Une nouvelle somme d'éducation princière: *Les Voyages de Cyrus*», *Le roman pédagogique...*, τ. 1, σ. 227-300.

ενός ευτυχισμένου λαού, που κατακτά ολόκληρη την Ανατολή περισσότερο με τα χαρίσματά του και λιγότερο με τη δύναμη των όπλων. Στο παιδαγωγικό ταξίδι του μελλοντικού ηγεμόνα ο Ramsay διοχέτευε την ισχυρή έλξη που του ασκούσαν τα θρησκευτικά συστήματα και ο εσωτερισμός, αξιοποιώντας πολύτιμες πληροφορίες για ανατολικά θέματα και τον ζωροαστρισμό από το *Voyage en Perse et en Inde orientales* του Jean Chardin, το οποίο είχε κάνει επανειλημμένες εκδόσεις μετά την πρώτη του δημοσίευση το 1665.[30]

Το 1783, όταν ο Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης τυπώνει την *Ηθικήν περιήγησιν Κύρου...* το μυθιστόρημα του Ramsay έχει πλέον συναντήσει πανευρωπαϊκή επιτυχία (δεκατρείς τουλάχιστον εκδόσεις στην αγγλική γλώσσα, πέντε στη γαλλική, δύο στην ιταλική και μία στη γερμανική). Πρόκειται, λοιπόν, για ένα best-seller που μεταφέρεται έπειτα από μισόν αιώνα στα ελληνικά. Το όνομα του ήρωα παρείχε στο ελληνικό γραμματειακό σύστημα ανάλογες εγγυήσεις πρόσληψης με εκείνο του Τηλέμαχου, καθώς παρέπεμπε, άμεσα, στο ιστορικό αφήγημα του Ξενοφώντος.[31] Ωστόσο, το μυθιστόρημα του Ramsay, η «Νέα Κυροπαιδεία» όπως το αποκαλούσαν, πλεονεκτούσε απέναντι στο απώτερο πρότυπο.

> Ο Ξενοφών περιγράφων την *Κυροπαιδείαν* αναφέρει μόνον τα ολίγα μειρακιώδη συμβάντα του Κύρου, εκ των οποίων ουδέν όφελος λαμβάνει ο αναγνώστης, ως εκ του ωού, κατά την παροιμίαν σχεδόν αναβιβάζει αυτόν εις θρόνον. Ο δε περίφημος συγγραφεύς μας Ραμψαίος, αντί ν' αφήσει τον Κύρον μεταξύ των συνηλικιωτών του εις τα σχολεία της Περσίας, τον οδηγεί εις την Μηδίαν [...], εις Περσίαν [...] εις Αίγυπτον [...]. Εις πάσαν αυτήν περιήγησιν φέρει τον Κύρον διδασκόμενον από τους εκείσε φιλοσόφους με τους οποίους εσυναναστρέφετο, τα ήθη, την θρησκεία και την πολιτικήν εκείνων των εθνών, εκ των οποίων ουκ ολίγην αρετήν και στολισμόν έλαβε.

Στο παράθεμα αυτό από τον πρόλογο –ελεύθερη αναπαραγωγή των θέσεων του συγγραφέα–, αναγνωρίζεται με κατηγορηματικό τρόπο η παιδαγωγική αξία της ταξιδιωτικής εμπειρίας, που επιτρέπει τη διεύρυνση των γνώσεων και το άνοιγμα στην πολιτισμική, κοινωνική και θρησκευτική ετερότητα.[32] Μάλιστα, ο εθνι-

30. PAUL DE BREUIL, *Ο ζωροαστρισμός*, μετάφραση: Γιώργος Μαυρουδής, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1993, σ. 128.

31. Απόσπασμα της *Κυροπαιδείας* είχε ενταχθεί στο εγκυκλοπαιδικό πόνημα του Ιωάννη Πατούσα (1710)· βλ., σχετικά, ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΑΒΔΑΛΗ, *Η «Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα. Συμβολή στην ιστορία της παιδείας του νέου ελληνισμού (1710-1839)*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 188, Αθήνα 1984, σ. 208.

32. Για τη σημασία του ταξιδιού στον νεοελληνικό Διαφωτισμό, βλ., συνοπτικά, ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 125.

κός και θρησκευτικός αυτός συγχρωτισμός ανάγεται σε πηγή ευτυχίας: «η συναναστροφή του Κύρου με ολίγα έθνη της Ασίας, έγινεν αίτιος της ευδαιμονίας των Περσών».[33] Εκτός, όμως, από έκφραση της εκκοσμίκευσης της συνείδησης του χώρου, που αποτελεί κρίσιμη πτυχή του Διαφωτισμού, ο *Κύρος* δείχνει να ανταποκρίνεται και στη συμπληρωματική πτυχή της ανακάλυψης της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, σημείου που τονίζεται με έμφαση στον πρόλογο του Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη:

> Αναμέσον των Επιστημών όπου καλλιεργούσι τον ανθρώπινον νουν δεν είναι αμφιβολία όπου να μην έχει τον πρώτον τόπον η Ιστορία· επειδὴ και αυτή συνάπτει τα παρόντα και παρελθόντα εις έν, και τα προβάλλει έμπροσθεν του νοὸς ως έναν καθρέπτην των ανθρωπίνων πράξεων, από τας οποίας εκλέγων το ωφέλιμον και απορίπτων το επιβλαβες αποκτά ο άνθρωπος μιαν ορθήν διδασκαλίαν εκείνων, όπου είναι αυτῷ αναγκαία δια να ζήσει ευδαιμόνως μεταξύ των πλησίον του και αδελφών του.

Το παραπάνω παράθεμα, που αναπαράγεται σχεδόν κατά λέξη στον πρόλογο μιας μεταγενέστερης έκδοσης του Λαμπανιτσιώτη, στο εράνισμα του Γεώργιου Σακελλάριου *Αρχαιολογία συνοπτική των Ελλήνων* (Βιέννη 1796), υποδεικνύει ότι η δημοσίευση της *Ηθικής περιηγήσεως Κύρου...* έρχεται να ικανοποιήσει, μέσα από το μυθιστορηματικό περίβλημα, τη στροφή προς τη μυθολογία, τη μυθογνωσία και την αρχαιογνωσία, η οποία εκδηλώνεται από τα μέσα του 18ου αιώνα έως τα χρόνια της Επανάστασης, κυρίως με την έκδοση μυθολογιών αλλά και ιστοριών που αρχίζουν από τους μυθικούς χρόνους.[34] Το υλικό από τις αρχαίες μυθολογίες της Περσίας, της Κίνας, της Ινδίας, που διοχετεύεται μέσα από το μυθιστόρημα συμβαδίζει, επίσης, με το ενδιαφέρον για τη δημοσίευση κειμένων που μεταφέρουν με αφηγηματικό τρόπο τη σοφία της Ανατολής,[35] όπως το *Μυθολογικόν ηθικοπολιτικόν Πιλπάιδος, Ινδού φιλοσόφου* (1783) ή *Ο Ινδός φιλόσοφος ή Η μέθοδος του ευτυχώς ζην εις την κοινότητα* (1782) του κόμη του Chesterfield (1694-1773) – συλλογή αποφθεγμάτων με οδηγίες για την επίτευξη της ευδαιμονίας αλλά και την πρόσκτηση της αυτογνωσίας, του «Γνώθι σαυτόν».[36] Η *Ηθική περιήγησις Κύρου...*, όμως, δείχνει να ανταποκρί-

---

33. Η αναζήτηση της ευτυχίας ως βασικού μοτίβου του μυθιστορήματος αναγνωρίζεται από τους ιστορικούς των ιδεών· βλ. ROBERT MAUZI, *L'idée du bonheur au 18ème siècle*, Genève-Paris-Gex, Slatkine Reprints, 1979, σ. 382.

34. Βλ. Χ. Λ. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ, στο: ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΗΤΤΑ, *Απολογία για τον μύθο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997, σ. 209-223.

35. Ο Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ για τη δεκαετία του 1780 επισημαίνει: «ένα βιβλίο στα δέκα υπόσχεται από τον τίτλο του την ανατολική σοφία», *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 27.

36. Βλ., σχετικά, ANNA TABAKI - ALEXANDRA SPHINI, «Typologie des manuels d'éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIème siècle: L'évolution du

νεται και σε ευρύτερους πολιτικοκοινωνικούς προβληματισμούς. Η συνηγορία αυτή του διαφωτισμένου δεσπότη – άποψη του Paul Hazard[37] που την ενστερνίζεται ο Κ. Θ. Δημαράς[38]– συντονίζεται με τη διατύπωση, στη δεκαετία του 1780, μιας πλήρως ανεπτυγμένης θεωρίας φωτισμένης απολυταρχίας από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τον Δημήτριο Καταρτζή.[39]

Πάντως, τον πιο επιφανή εκπρόσωπο του αρχαιολογικού-αρχαιογνωστικού και παιδαγωγικού μυθιστορήματος[40] μέσα στον προχωρημένο 18ο αιώνα θα τον συναντήσουμε στο *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce au IVème siècle avant l'ère vulgaire* (1788) του αββά Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795). Ο Σκύθης Ανάχαρσις, ύστερα από μια περιήγηση του ελληνικού χώρου που διαρκεί είκοσι έξι χρόνια (363-337 π.Χ.), επιστρέφει στη Σκυθία και καταγράφει τις αναμνήσεις του. Ανασυνθέτει την καθημερινότητα του αρχαίου ελληνικού κόσμου, όπως τη βίωσε στο πέρασμά του από τις μεγάλες πόλεις της αρχαιότητας (Αθήνα, Θήβα, Σπάρτη), καταθέτει τις συζητήσεις του με εκπροσώπους του αρχαίου ελληνικού πνεύματος (Ξενοφών, Πλάτων, Αριστοτέλης, Δημοσθένης, Αισχίνης, Ισοκράτης κ.ά.), αλλά και με πλασματικά πρόσωπα, που με τις δικές τους αφηγήσεις διευκολύνουν την αναδρομή στο παρελθόν. Το πολύτομο αυτό έργο εγγραφόταν στο ρεύμα της «επιστροφής στην αρχαιότητα»,[41] που είχε καταλάβει το λόγιο κοινό της Γαλλίας από τα μέσα του 18ου αιώνα έως τη Γαλλική Επανάσταση και εκδηλώθηκε όχι μόνο μέσα από το ενδιαφέρον για τον γραπτό πολιτισμό, αλλά και για τα αντικείμενα, τις συνήθειες, τα ήθη, που είχαν γίνει καλύτερα γνωστά χάρη στις αρχαιολογικές ανασκαφές.[42]

Πρόκειται για μια πρωτοπρόσωπη αυτοβιογραφική αφήγηση που αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο πλασματικό αφήγημα, στο απομνημόνευμα και στην ιστορία, διάσταση η οποία χαρακτηρίζει, συχνά, τη γαλλική αφηγηματική παραγωγή

---

genre, reflet du processus de modernisation du sud-est européen», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 30 (1992) 253-268.

37. PAUL HAZARD, *La pensée européenne au XVIIIème siècle*, Paris 1946, τ. 2, σ. 71-72.

38. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός ρωμαντισμός*..., σ. 28-29.

39. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 197-222.

40. RACAULT, *L'Utopie*..., σ. 203· COULET, *Le roman jusqu' à la Révolution*, σ. 300.

41. Βλ. την κλασική μελέτη του LOUIS BERTRAND, *La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIIIème siècle et les premières années du XIXème en France*, Paris, Hachette, 1896, Genève, Slatkine Reprints, 1968.

42. Η αναφορά μου στο κείμενο του Barthélemy και στην ελληνική του πρόσληψη περιορίζεται σε μια συνοπτική παρουσίαση των βασικών του παραμέτρων, καθώς υπάρχει διεξοδική εισαγωγή της Άννας Ταμπάκη στη σχολιασμένη επανέκδοση της μετάφρασης του 1797. Για μια εκτενέστερη, λοιπόν, προσέγγιση, βλ., ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 4: *Νέος Ανάχαρσις*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 11-86.

του αιώνα.[43] Ο αβάς Barthélemy, γλωσσολόγος και νομισματολόγος, είχε δουλέψει το κείμενο με επιστημονική ευσυνειδησία επί τριάντα ολόκληρα χρόνια βασιζόμενος σε αξιόπιστες πηγές. Υποσελίδιες σημειώσεις και σημειώσεις στο τέλος κάθε τόμου αντλημένες από αρχαία κείμενα, διασταυρωμένες και ελεγμένες με τις απόψεις της τότε φιλολογικής κριτικής, δεν άφηναν περιθώρια να αμφισβητηθεί το ιστορικό υπόβαθρο της αφήγησής του. Ωστόσο, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας υποστήριξε, επρόκειτο για μια ιστορική αφήγηση υπό τη μορφή της μυθοπλασίας.[44] Χρησιμοποίησε προσχηματικά το αφήγημα για να ασκήσει μέσα από υπαινιγμούς και παραλληλισμούς την κριτική του στη σύγχρονη γαλλική πραγματικότητα, να διοχετεύσει τον φιλοσοφικό στοχασμό του Διαφωτισμού, και να προβάλει μέσα από το πολιτικό ιδεώδες της αρχαίας Ελλάδας τη δικαιοσύνη, την ελευθερία, την ισότητα της ιδιοκτησίας, τη φιλοπατρία.

Ο δρόμος του παιδαγωγικού ταξιδιού, που είχαν προετοιμάσει ο Τηλέμαχος και ο Κύρος, η στροφή προς την αρχαιογνωσία που σημειώνεται στον ελληνικό χώρο–έκφραση αυτογνωσίας– είχαν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την υποδοχή αυτού του νεαρού περιπλανώμενου και φιλομαθούς ήρωα της αρχαιότητας –που δεν ήταν, όμως, πρίγκιπας–, του Νέου Αναχάρσιδος, ο οποίος είχε γίνει σε μικρό χρονικό διάστημα δημοφιλής στη Γαλλία (τέσσερις εκδόσεις ανάμεσα στο 1789 και το 1791) αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Το δημοκρατικό ιδεώδες, το στοιχείο εκείνο του μυθιστορήματος, που χειροκροτήθηκε στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης και άνοιξε στον συγγραφέα τις θύρες της Γαλλικής Ακαδημίας (1789),[45] συμπορευόταν με τη διάδοση των επανα-

43. Την αμοιβαία διαπλοκή μυθιστορήματος και ιστορίας εξετάζει ο GEORGES MAY, «L'Histoire a-t-elle engendré le roman? Aspects français de la question au seuil du siècle des Lumières», *Revue d'Histoire Littéraire Française* 55 (1955) 155-176. Για την εκμετάλλευση των τεχνικών της αυτοβιογραφίας από το μυθιστόρημα υπό το πρόσχημα της αυθεντικότητας και για τα ασαφή όρια των λογοτεχνικών ειδών, βλ. SHELLY YAHALOM, «Du non-littéraire au littéraire. Sur l'élaboration d'un modèle romanesque au XVIIIème siècle», *Poétique* 44 (1980) 407-420.

44. «πολλοί [...] αντιμετώπισαν το έργο μου ως μυθιστόρημα, και σχεδόν το θεώρησαν έγκλημα: άλλοι, λιγότερο αυστηροί είχαν την καλή πίστη να διακρίνουν το βάθος από τη μορφή. Το βάθος τους παρουσίαζε μια ακρίβεια επαρκώς τεκμηριωμένη, όπως μαντεύω, με το πλήθος των παραθεμάτων που συνοδεύουν την αφήγηση. Απέναντι στη μορφή, αισθάνθηκαν προφανώς ότι τα στολίδια με τα οποία προσπάθησα ορισμένες φορές να καλλωπίσω το θέμα μου ήταν αρκετά ταιριαστά με το πνεύμα των Ελλήνων, και ότι οι μυθοπλασίες που κατασκευάζονται με σύνεση μπορούν να είναι το ίδιο χρήσιμες τόσο στην ιστορία όσο και στην αλήθεια. «III.e Mémoire», σ. C-CI· πρβλ. ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Νέος Ανάχαρσις*, σ. 34.

45. ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Νέος Ανάχαρσις*, σ. 26.

στατικών ιδεών σε ελληνόφωνα περιβάλλοντα. Οι γλωσσομαθείς αναγνώστες που είχαν πρόσβαση στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία «εδρόσιζον το βιβλίον με δάκρυα, βλέποντες εν αυτώ ζωηροτάτως εκτεθειμένας τας πράξεις και την εικόνα των λαμπρών προγόνων».[46]

Η μεταφορά του επτάτομου έργου στα ελληνικά τη δεκαετία του 1790 ξεκίνησε ως συλλογική πρωτοβουλία. Ο Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838) από την Κοζάνη, που σπούδαζε από το 1795 στη Βιέννη ιατρική και ασχολούνταν με μεταφράσεις λογοτεχνικών αλλά και αρχαιογνωστικών κειμένων από τα γαλλικά και τα γερμανικά, έφερε σε πέρας τη μετάφραση των τριών πρώτων τόμων, από τους οποίους τυπώθηκε μόνο ο πρώτος το 1797.[47] Τρία κεφάλαια του τέταρτου τόμου μετέφρασε ο ζακύνθιος λόγιος Γεώργιος Βεντότης (περ. 1757-1795), γνωστός μεταφραστής, συντάκτης τρίγλωσσου λεξικού, επιμελητής εκδόσεων στη Βενετία και στη συνέχεια στη Βιέννη, τυπογράφος και επίδοξος ιδρυτής της πρώτης ελληνικής εφημερίδας (Βιέννη 1784).[48] Τα υπόλοιπα κεφάλαια του τέταρτου τόμου, που εκδόθηκε και αυτός το 1797, τα μετέφρασε ο Ρήγας Βελεστινλής. Η σύλληψη όμως της ομάδας του ματαίωσε τη συνέχιση του εκδοτικού εγχειρήματος.

Κατά τα χρόνια που ακολούθησαν, η δημοσίευση του *Νέου Αναχάρσιδος* στα ελληνικά αποτέλεσε πάγιο αίτημα του ελληνισμού σε όλη τη γεωγραφική του έκταση. Στο εγχείρημα ενεπλάκησαν πολλά και διαφορετικά πρόσωπα. Το 1799 αναγγέλθηκε έκδοση του έργου στην Τεργέστη, σε συλλογική μετάφραση και πάλι, από τους Δημήτριο Βενιέρη, Ιωάννη Μαρμαροτούρη και Σπυρίδωνα Πρεβέτο, βασισμένη σε ιταλικό διάμεσο (*Viaggio d'Anacharsi il giovane*, Βενετία 1791). Το 1817 αναγγέλλεται η έκδοση του έργου από λόγιο της Οδησσού, ο οποίος είχε εξασφαλίσει και χρηματοδότηση από τον έμπορο Αλεξάνδρο Κουμπάρη, η οποία, όμως, φαίνεται ότι ματαιώθηκε. Το ίδιο έτος γίνεται γνωστό μέσω του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* ότι το έργο έχει μεταφράσει ο Κωνσταντίνος Μάνος στην Κωνσταντινούπολη, γιος του Δημητρίου, ποστέλνικου της

46. Στο προλογικό σημείωμα του μεταφραστή του πρώτου τόμου Γεώργιου Σακελλάριου «Τοις φιλέλλησιν αναγνώσταις», ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Νέος Ανάχαρσις*, ό.π., σ. 312. Σε ιταλική μετάφραση απαντά το πολύτομο έργο στη βιβλιοθήκη της Σχολής Καρτσιώτη στην Κυνουρία.

47. Περιορίζομαι να υπενθυμίσω την *Αρχαιολογίαν συνοπτικήν των Ελλήνων* (Βιέννη 1796) και να αναφέρω τις μεταφράσεις θεατρικών του κειμένων της ίδιας εποχής: *Ρωμαίος και Ιουλία* (1789· λανθάνει), *Τηλέμαχος και Καλυψώ* και *Ορφεύς και Ευρυδίκη* (Βιέννη 1796). Για μια λεπτομερέστερη σκιαγράφηση της πνευματικής του σταδιοδρομίας, βλ. ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Νέος Ανάχαρσις*, σ. 58-66.

48. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δραστηριότητα του Γ. Βεντότη, βλ. ΤΑΜΠΑΚΗ «Εισαγωγή» στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Νέος Ανάχαρσις*, σ. 67-75.

Βλαχίας· η μετάφραση επρόκειτο να δημοσιευτεί στο Βουκουρέστι. Τελικά, η πλήρης μετάφραση του έργου σε επτά τόμους από τον Χρυσοβέργη Κουροπαλάτη, η *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*, δημοσιεύεται το 1819 στη Βιέννη. Πληροφορίες αναφέρουν ότι μετάφραση του έργου εκπόνησε και ο Νικόλαος Σιγούρος στη Ζάκυνθο το 1820. Τέλος, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο οποίος σύστηνε στον φίλο του Αλέξανδρο Βασιλείου τον *Ανάχαρσιν* για να κάνει γνωστά στη σύζυγό του «τα ένδοξα παλαιά του Γένους»[49] παραθέτει μετάφραση του 62ου κεφαλαίου του έργου στα *Προλεγόμενα* στην έκδοση των *Πολιτικών* του Αριστοτέλους (Παρίσι 1821).[50] Αντίτυπα ξενόγλωσσων εκδόσεων διέθετε επίσης η βιβλιοθήκη του Ιάκωβου Ρώτα καθώς και του Κωνσταντίνου Μπέλιου. Είναι λοιπόν προφανές ότι το αμφίβυμο ειδολογικά και πολύτομο πόνημα του Barthélemy αποτέλεσε έως τη λήξη της περιόδου που εξετάζουμε ένα από τα δημοφιλέστερα έργα των ελληνικών βιβλιοθηκών.

Πάντως, ο *Ανάχαρσις*, ο πιο επιφανής, ενδεχομένως, εκπρόσωπος του ρεύματος «retour à l'antique», όπως αυτό εκφράστηκε μέσα από το μυθιστορηματικό σχήμα του παιδαγωγικού ταξιδιού, δεν εξάντλησε το αναγνωστικό και μεταφραστικό ενδιαφέρον· εκδηλώθηκαν και άλλες πρωτοβουλίες, περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένες, οι οποίες δεν είχαν αναγκαστικά αφετηρία τη γαλλική γραμματεία.

Το μυθιστόρημα *Geschichte von Agathon* (1766-1794) του Christoph-Martin Wieland (1733-1813), που με τον τίτλο *Αγάθων* δημοσιεύεται στη Βιέννη το 1814, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της γόνιμης πρόσληψης της αρχαιότητας από τη γερμανική διανόηση του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Με την έντυπη αυτή μετάφραση η ελληνική γραμματεία δεν συσφίγγει μόνο τον διάλογο με τη γερμανική γραμματεία αλλά, ταυτόχρονα, έρχεται σε επαφή με έναν επιφανή πρόγονο της γερμανικής παράδοσης του μυθιστορήματος μαθητείας.[51] Η επαφή, βέβαια, αυτή εκδηλώνεται με σχετική αργοπορία, έναν χρόνο ύστερα από τον θάνατο του

49. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (12.4.1805), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 267.

50. Υπάρχει το ενδεχόμενο ο Κοραής να είχε μεταφράσει και άλλα τμήματα του *Voyage du jeune Anacharsis*. Βλ., σχετικά, ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ, «Η φιλία Ρήγα-Κοραή», στο: Π. Ι. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ, ΑΙΚ. ΚΑΜΗΛΑΚΗ-ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ (επιμέλεια), *Υπέρεια*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας» (Βελεστίνο, 30 Μαΐου-1 Ιουνίου 1986), Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, 1990, τ. 1, σ. 551-553.

51. Σύμφωνα με τον ΜΙΚΗΑΪΛ ΒΑΚΗΤΙΝΕ, ο μυθιστορηματικός τύπος του *Αγάθωνος* βρίσκεται στους προγόνους του Bildungsroman: «Αυτός ο τύπος μυθιστορήματος διάπλασης χαρακτηρίζεται από έναν τρόπο αναπαράστασης που εξομοιώνει τον κόσμο και τη ζωή σε μια εμπειρία, σε ένα σχολείο, μέσα από τα οποία πρέπει να διέλθει κάθε άνθρωπος για να αντλήσει το ίδιο και μοναδικό αποτέλεσμα: την παραίτηση από τις ψευδαισθήσεις, που εξομοιώνεται σε μεγάλο βαθμό με την καρτερία Ο τύπος αυτός, στην πιο αμιγή του μορφή, αντιπροσωπεύεται από το κλασικό μυθιστόρημα μαθητείας του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, και πάνω απ'

Wieland (1813) και πενήντα χρόνια ύστερα από την πρώτη έκδοση του μυθιστορήματός του· επίσης, ο ελληνικός *Αγάθων* ακολουθεί με απόσταση τις γαλλικές και αγγλικές μεταφράσεις του γερμανικού του προτύπου, ενώ πλέον έχει δημοσιευτεί και ο πιο επιφανής επίγονός του, ο *Wilhelm Meister* (1795) του Goethe.

Η υπόθεση του *Αγάθωνος* εκτυλίσσεται τον 4ο αιώνα π.Χ. και βασίζεται σε αρχαίες ελληνικές πηγές. Ακολουθεί τη δομή του αρχαιογνωστικού μυθιστορήματος περιπλάνησης με πρωταγωνιστή έναν νεαρής ηλικίας ήρωα· εκφέρεται σε τριτοπρόσωπη αφήγηση, στην οποία παρεμβάλλονται διάλογοι ή αναδρομικές πρωτοπρόσωπες, αυτοβιογραφικές αφηγήσεις συχνά με άφθονη δόση χιούμορ. Ο ομώνυμος ήρωας γεννιέται στην Κόρινθο από πλούσιο πατέρα, ο οποίος τον αφιερώνει στον ναό των Δελφών προκειμένου να λάβει αγωγή ανάλογη με την κοινωνική του θέση. Αυτός όμως εγκαταλείπει τους Δελφούς σε αναζήτηση της Αγλαΐας που είχε εκδιωχθεί από την Πυθία, προς την οποία τρέφει έναν αγνό έρωτα, αιχμαλωτίζεται από πειρατές, πουλιέται σκλάβος στη Σμύρνη και ελευθερώνεται από τη Δανάη που τον ερωτεύεται. Φεύγει για τις Συρακούσες, καταλαμβάνει υψηλά αξιώματα, πέφτει σε δυσμένεια, φυλακίζεται, ελευθερώνεται. Καταλήγει στον Τάραντα, όπου αναλαμβάνει τα ηνία μιας δίκαιης, σοφής και δημοκρατικής διακυβέρνησης

Η γεωγραφική αυτή περιπλάνηση του Αγάθωνος συνοδεύεται από μια εσωτερική πνευματική αναζήτηση. Ο νεαρός ήρωας, αφοσιωμένος στην αρχή στον ορφισμό, συνεχίζει την φιλοσοφική του περιπλάνηση στους Πυθαγορικούς και τον Πλάτωνα, περνά στην αμφισβήτηση του πλατωνισμού μέσα από τη σοφιστική φιλοσοφία και καταλήγει –σαν καλός Διαφωτιστής– στον ορθολογισμό. Μέσα από την αναζήτηση αυτή ο Αγάθων θέτει σε δοκιμασία το πλατωνικό ερωτικό ιδεώδες για την «αγνή ψυχή», βιώνει τον σαρκικό έρωτα, πλανάται ανάμεσα στον ιδεαλισμό και στη ρεαλιστική πραγματικότητα, γνωρίζει ότι τα ηθικά παραπτώματα δεν εξαφανίζουν μια «ωραία ψυχή».[52] Τέλος, διδάσκεται ότι το ζήτημα δεν είναι η άρνηση, αλλά ο αυτοέλεγχος ψυχής και πνεύματος και η τήρηση προσωπικών αρχών.

Η απόφαση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα να μεσολαβήσει το 1814 για τη γνωριμία του ελληνόφωνου κοινού με τον *Αγάθωνα* υπήρξε αποτέλεσμα σύγκλισης ιδεολογικών και λογοτεχνικών κριτηρίων αλλά και συγκυριών και προσωπι-

όλα από τον Wieland», «Le roman d'apprentissage», *Esthétique de la création verbale*, μετάφραση: Alfreda Aucoututier, Paris, Gallimard, 1984, σ. 228.

52. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Ηθικό κάλλος και "ωραία ψυχή" στον νεοελληνικό Διαφωτισμό: Απόπειρα μιας νέας ανάγνωσης της νεοελληνικής αισθητικής», στο: Β. Π. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ (επιμέλεια), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996), Ινστιτούτο Βιβλίου και ανάγνωσης, Κοζάνη 1999, σ. 64.

κών αναζητήσεων.[53] Ο Κούμας, που είχε ασχοληθεί έως τότε με τη συγγραφή και έκδοση βιβλίων θετικών επιστημών, προβάλλει πειστικά επιχειρήματα που του υπαγόρευσαν την επιλογή του συγκεκριμένου μυθιστορήματος:

> εστοχάσθην ότι ο *Αγάθων* ούτος είναι άξιος να γνωρισθεί εις τους νέους Έλληνας. Του *Αγάθωνος* το καλόν παρεκτός των πανταχού διασκορπισμένων ηθικών παραγγελμάτων συνίσταται μάλιστα εις τούτο, ότι η ύλη του είναι ελληνική [...]. Παρά να μανθάνομεν ήδη και έδη των νεοτέρων Ευρωπαίων, ή Ινδών, και άλλων Ασιανών, και Αμερικανών, καθώς πλάττονται εις τας περισσοτέρας μυθιστορίας, ασυγκρίτως είναι κάλλιον να τέρπωνται οι νέοι μας αναγνώσται με την ευφρόσυνον εξέτασιν των προπατορικών μας καλών ή κακών. [...] Ηυχόμην εκ ψυχής να εδίδασκεν ο *Αγάθων* τους ομογενείς μου φιλομούσους νέους ότι βιβλίον μυθιστορικόν δεν χρειαζόμεθα από την φωτισμένην Ευρώπην, παρεκτός εάν λανθανόντως μας διδάσκει τα προπατορικά μας ήδη με την γοητείαν της μυθιστορικής διηγήσεως.[54]

Εκτός, όμως, από το περιεχόμενό του, που συνέβαλλε στην αρχαιογνωσία και τη σύναψη δεσμών με το προγονικό παρελθόν, ο *Αγάθων* εγγράφεται επιπλέον στη γενεαλογία του παιδαγωγικού μυθιστορήματος, οι καταβολές του οποίου επίσης προβάλλονται ως ελληνικές από τον Κούμα[55]:

> Ο *Αγάθων* φαίνεται ότι ομοιάζει πολλά την *Κύρου παιδείαν* του Ξενοφώντος. Πρόσωπα αληθινά και ιστορικά εισάγει ο Ξενοφών εις τον *Κύρον* του· πρόσωπα αληθινά και ιστορικά εισάγει και ο Βειλάνδος εις τον *Αγάθωνά* του· ο πρώτος πράττει πράξεις ανυπάρκτους εις τα αληθινά πρόσωπα· αυτό τούτο κάμνει πολλαχού και ο δεύτερος, ή μεταβάλλει τας αληθινάς κατά τον σκοπόν του. Παράδειγμα βασιλικής αρετής παριστάνεται εις το πρόσωπον του Κύρου· προς την αρετήν σκοπόν έχει και ο συγγραφεύς μας να παρακινήσει τους αναγνώστας διά του ήρωός του.[56]

Παράλληλα, όμως, ο Κούμας, όπως άλλωστε πρωτύτερα ο Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης στην *Ηθικήν περιήγησιν Κύρου...* και ο Δημήτριος Π. Γοβδελάς στο *Τύχαι Τηλεμάχου*, αναγνωρίζει ότι «του Βειλάνδου ο κάλαμος» υπερβαίνει το αρχαιοελληνικό του πρότυπο. Το γερμανικό μυθιστόρημα υπόσχεται κάτι παραπάνω:

---

53. ΡΩΞΑΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Το πρότυπο του *Αγάθωνα* στη διανόηση του Κ. Μ. Κούμα», *Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας* 23-24 (1993-94) 224-231· MARIA A. STASSINOPOULOU, «Μετάφρασέ μας τίποτε από την γλώσσαν των αηδόνων. Zur griechieschen Übersetzungsprosa an der Wende vom 18. zum 19 Jahrhundert», *Jahrbuch der Österreichiscen Byzantinistik* 44 (1994) 369-388.

54. Πρόλογος, σ. ν'.

55. Κατά τον 18ο αιώνα ήταν ευρέως αποδεκτό ότι η *Κυροπαιδεία* ήταν μυθιστόρημα. Βλ. GEORGES MAY, *Le dilemme du roman au XVIIIème siècle*, New Haven-Paris, Yale University Press-PUF, 1963, σ. 147. Βλ., επίσης, τη ρήση του Κοραή: «μ' έλεγες ότι [η *Κύρου Παιδεία*] ήτο μυθιστορία κι όχι ιστορία αληθής», ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ, *Ο Παπατρέχας*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 139.

56. Πρόλογος, σ. κα'.

> Αλλά κατά τούτο φαίνεται η ουσιώδης διαφορά μεταξύ της *Κύρου παιδείας* και του *Αγάθωνος*: ότι ο μεν Ξενοφών σκοπόν είχε να παραστήσει διά του Κύρου, ποίος τις πρέπει να είναι ο τέλειος κατά πάντα και άμεμπτος ηγεμών, ήγουν εφρόντισε περισσότερον ν' αναδείξει τον Κύρον καλόν και αγαθόν βασιλέα, παρά να παραστήσει τούτον, οποίος ήτον αληθώς.

Το αφήγημα που προτείνει ο Κούμας τηρεί αποστάσεις από τα «κάτοπτρα ηγεμόνων» και το παραδοσιακό αρχαιόθεμο παιδαγωγικό μυθιστόρημα που βασίζεται πάνω σε μια δεδομένη παιδαγωγική αντίληψη:[57]

> Ο δε Βειλάνδος δεν προβάλλει τον *Αγάθωνα* ως εικόνα ηθικής τελειότητος, αλλά τον ζωγραφεί ούτω, καθώς ήθελεν είσθαι ανήρ ομόφρων αυτού, εάν αληθώς έξη κατά τους νόμους της ανθρωπίνης φύσεως εις τα υποτιθέμενα πράγματα· δεν αποδεικνύει εις το πρόσωπον του *Αγάθωνος* «τί εστιν αρετή και τί εστι σοφία» καθ' εαυτάς· αλλά πόσον εμπορεί να προκόψει τις και εις τα δύο με την αδυναμίαν και ασθένειαν της ανθρωπίνης φύσεως και ζων μεταξύ πολλών και παντοδαπών πραγμάτων του πολυταράχου και πολυκινδύνου τούτου βίου· και πόσην δύναμιν έχουσιν εις τα φρονήματα του ανθρώπου αι εξωτερικαί περιστάσεις, ήγουν εις το να τον αναδεικνύωσιν αγαθόν ή κακόν, φρόνιμον ή άφρονα.

Ο Κούμας βλέπει στον Αγάθωνα τον ιδεαλιστή ονειροπόλο έφηβο που ωριμάζει μέσα από τις εμπειρίες, μέσα από τις δοκιμασίες που του θέτει το εξωτερικό περιβάλλον, για να συμφιλιωθεί τελικά, έστω και με συμβιβασμούς, με τον εαυτό του κυρίως, αλλά και με την πραγματικότητα:

> διά να γείνει τις ανήρ αγαθός κατ' άλλον τρόπον δεν δύναται, ειμή διά της καθημερινής πείρας, διά απαύστου επεξεργασίας εαυτού, και μάλιστα έχων προ οφθαλμών αγαθά παραδείγματα και συνομιλών πάντοτε με σοφούς και αγαθούς άνδρας· καθώς εξ εναντίας η διαστροφή των ηθών γεννάται ως επί το πλείστον από την μετά κακών και φαύλων ανθρωπαρίων συνομιλίαν και συμβίωσιν.[58]

Επιλέγει, συνεπώς, το μυθιστόρημα του Wieland επειδή αναγνωρίζει σε αυτό τα χαρακτηριστικά εκείνα χάρη στα οποία η κριτική και η θεωρία της λογοτεχνίας ανήγαγαν τον *Αγάθωνα* σε πρότυπο του Bildungsroman,[59] του αυτοβιο-

---

57. Είναι χαρακτηριστικό ότι ανάλογες απόψεις διατυπώνει ο Bakhtine στα μέσα του 20ού αιώνα σε μια απόπειρα τυπολογίας του μυθιστορήματος διάπλασης: «το διδακτικό-παιδαγωγικό μυθιστόρημα [...] θεμελιώνεται πάνω σε μια συγκεκριμένη παιδαγωγική ιδέα [...]. Σε αυτόν τον αμιγή τύπο μυθιστορήματος εγγράφονται έργα όπως: *Η Κυροπαιδεία* του Ξενοφώντος, *Les aventures de Télémaque* του Fénelon [...]», «Le roman d'apprentissage» *Esthétique de la céation verbale*, σ. 229.

58. Πρόλογος, σ. κβ'.

59. Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία του *Αγάθωνος* μέσα στο πλαίσιο του παιδαγωγικού προγράμματος του 18ου αιώνα προτείνει η DOROTHEA E. VON MÜCKE, «Love and Formation of the Self in Wieland's *Agathon*», *Virtue and the Veil of Illusion, Generic Innovation and the*

γραφικού μυθιστορήματος διάπλασης του εφήβου, είδους ιδιαίτερα γόνιμου στη γερμανική λογοτεχνία του 18ου και του 19ου αιώνα.[60]

Πάντως, εκτός από μυθιστόρημα εφηβείας και διάπλασης ο Κούμας βλέπει στον *Αγάθωνα* ένα «φιλοσοφικόν μυθιστόρημα»,[61] που προσφέρει μια εκλαϊκευμένη εκδοχή των φιλοσοφικών απόψεων που θα διατύπωνε στο *Σύνταγμα φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818). Ενισχύει τις θέσεις του για την προσέγγιση της τέχνης με την ηθική, τη σύζευξη ηθικού κάλλους και «ωραίας ψυχής»[62] και επιπλέον ασκεί κριτική κατά της Σοφιστικής.[63] Στην απόφαση, όμως, να δημοσιεύσει τον *Αγάθωνα* το 1814, τη μετάφραση του οποίου είχε ολοκληρώσει από το 1809 όπως αφήνει να εννοηθεί στον πρόλογό του, συνέτειναν και ψυχολογικά κίνητρα οφειλόμενα στην κοινωνική και εκπαιδευτική συγκυρία. Η προσπάθεια του Κούμα να εφαρμόσει παιδαγωγικές αντιλήψεις και φιλοσοφικές ιδέες του Διαφωτισμού στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης, που είχε δημιουργήσει το 1808, είχε προκαλέσει σφοδρές αντιδράσεις σε δημογέροντες, προεστούς, εκκλησιαστικούς και φαναριώτικους κύκλους.[64] Το εκτενές επεισόδιο της παραμονής του Αγάθωνος στη Σμύρνη έδινε στον Κούμα την ευκαιρία να παραβάλει το αρχαίο μεγαλείο της πόλης με τη σύγχρονη, απογοητευτική μέσα από τη δική του οπτική πραγματικότητα. Στο πρόσωπο του σοφιστή Ιππία, ο οποίος αγοράζει στο σκλαβοπάζαρο της Σμύρνης τον Αγάθωνα και επιχειρεί να θέσει σε δοκιμασία το πλατωνικό ιδεώδες του ήρωα, διοχετεύει την κριτική του προς τους αντιπάλους του στο παιδαγωγικό του πρόγραμμα, τους Σοφιστές της εποχής του. Ο *Αγάθων*, που είχε και τον χαρακτήρα «δημόσιας απολογίας» σύμφωνα με την παρατήρηση σύγχρονού μας κριτικού,[65] χρησιμοποιήθηκε από τον Κούμα ως προσωπική απολογία του δικού του παιδαγωγικού προγράμματος.

Pedagogical Project in Eighteenth Century Literature, Stanford, California, Stanford University Press, 1991, σ. 229-273.

60. Βλ. ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Αυτοβιογραφικός λόγος: Ιστορικοί και μυθιστορηματικοί βίοι στο μυθιστόρημα εφηβείας», *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκης, 1999, σ. 60-67.

61. Πρόλογος, σ. μς΄.

62. Βλ. ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Ηθικό κάλλος και "ωραία ψυχή"...», σ. 59-71.

63. Όπως έχει υποστηριχτεί ο Κούμας παρ' όλη την ενασχόλησή του με την καντιανή φιλοσοφία, δεν μπόρεσε να αντιληφθεί τα κοινά σημεία ανάμεσα στην υποκειμενική σκέψη των Σοφιστών και τη γνωσιοθεωρία του Καντ· η στατικότητα της διανόησης του Κούμα παρατηρείται και σε άλλους, παλαιότερους και σύγχρονους, εκπροσώπους της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Βλ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Το πρότυπο του *Αγάθωνα*...», σ. 226- 228.

64. Βλ. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ «Μνήμων», 1981.

65. Βλ., σχετικά, VON MÜCKE, «Love and Formation...», σ. 231.

Παράλληλα, ο Κούμας, ως εκφραστής της εποχής του, η οποία είχε προσέξει το έργο του Wieland[66] και, ειδικότερα, τον *Αγάθωνα*,[67] προσέδιδε στη διαδικασία διαμόρφωσης και ωρίμανσης του εφήβου, μέσα από την οποία ο γερμανός συγγραφέας κατέθετε τη μετάβασή του από τον μυστικισμό στον ορθολογισμό, συμβολική διάσταση. Όπως παρατηρεί η Ρωξάνη Αργυροπούλου, το μυθιστόρημα συμβόλιζε την ωρίμανση των φιλοσοφικών και παιδαγωγικών αντιλήψεων του Διαφωτισμού και την αισιοδοξία ότι θα καρποφορήσουν παρ' όλες τις αντιξοότητες.[68]

Θα μπορούσε, επίσης, κανείς να προσθέσει ότι το μυθιστόρημα διάπλασης μέσα από την περιπλάνηση του έφηβου ήρωα σε διαφορετικούς γεωγραφικούς και εμπειρικούς κόσμους, και τον συγχρωτισμό του με τους ανθρώπους, συνδήλωνε για τον Κούμα και την εποχή του ότι η ωρίμανση του πολιτισμικού συστήματος ήταν εφικτή μέσα από το άνοιγμα στον έξω κόσμο, μέσα από τον πολιτισμικό σχετικισμό και την έκθεση στην εμπειρία. Την αντίληψη αυτή ερχόταν να τεκμηριώσει η μετάφραση από τον Κούμα του σατιρικού αφηγήματος *Των Αβδηριτών η ιστορία*, που μπορούσε να λειτουργήσει παραδειγματικά ως το αρνητικό συμπλήρωμα του *Αγάθωνος*.

Στα χνάρια του *Τηλεμάχου*, του *Κύρου* και του *Αναχάρσιδος*[69] βαδίζει το μυθιστόρημα του Etienne-François de Lantier (1734-1826) *Les voyages d'Anténor en Grèce et en Asie* (1798), μια μεταφραστική πρωτοβουλία που, όπως θα δούμε, δεν φαίνεται να στέφθηκε με επιτυχία. Το αφήγημα αξιοποιεί τη συνηθισμένη για την εποχή λογοτεχνική σύμβαση της δήθεν ανεύρεσης ενός θαμμένου χειρογράφου –τέχνασμα γνωστό και από την ερωτική-περιπετειώδη νουβέλα *Χαριτώ και Πολύδωρος* του αββά Barthélemy–, που υποτίθεται ότι το έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη στο Ηράκλειον της Νότιας Ιταλίας. Με το τέχνασμα αυτό επιδιώκεται η προβολή της αυθεντικότητας της αφήγησης αλλά και η εκμετάλλευση του ενδιαφέροντος για την αρχαιότητα. Ο συγγραφέας-αφηγητής εμφανίζεται ως μεταφραστής στα γαλλικά από τα αρχαία ελληνικά μιας πρωτοπρόσωπης αφήγησης για τη ζωή και τις περιηγήσεις του Αντήνορος και των αναδρομικών αφηγήσεων των συνομιλητών του στις τρεις γνωστές λογοτεχνικές ηπείρους του αρχαιοελληνικού χωροχρόνου. Το μυθιστόρημα εκτός από το αρχαιογνωστικό-ταξιδιωτικό μυθιστόρημα μύησης διαθέ-

66. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 853-863, 893-903, «Σύνοψις της παρούσης καταστάσεως της παιδείας εις την Γερμανίαν» –μετάφραση από την *Bibliothèque Universelle*– όπου ανάμεσα στους Gellert, Klopstock, Goethe, Schiller, Herder, Lessing, Schlegel, Tieck φιγουράρει το όνομα του Wieland.

67. Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Μπέλιου διέθετε το μυθιστόρημα σε γαλλική έκδοση του 1778.

68. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Το πρότυπο του *Αγάθωνα*...», σ. 230.

69. CHÉREL, *Fénelon*..., σ. 141.

τει και πικαρικά στοιχεία. Τα ερωτικά του επεισόδια, πάντως, προκάλεσαν σφοδρές επικρίσεις της γαλλικής κριτικής και η ταξιδιωτική-αρχαιογνωστική πτυχή του θεωρήθηκε ως ατυχής μίμηση του μυθιστορήματος του αββά Barthélemy. Η απάντηση του Lantier ήταν ότι το *Voyage du jeune Anacharsis...* απευθυνόταν στους λογίους και ο *Αντήνωρ* στις γυναίκες. Τον πιο ένθερμο υποστηρικτή του βρήκε, εντέλει, στο πρόσωπο του Λουδοβίκου ΙΗ', που διάβασε τον *Αντήνορα* μέσα σε μία νύχτα, γεγονός που χάρισε στο έργο τον χαρακτηρισμό «Anacharsis des boudoirs», με τον οποίο έμεινε στην ιστορία των γαλλικών γραμμάτων.[70]

Η πρώτη αγγελία επικείμενης έκδοσης του μυθιστορήματος στα ελληνικά με τίτλο *Περιηγήσεις του Αντήνορος εις την Ελλάδα και την Ασίαν* δημοσιεύτηκε το 1812,[71] χωρίς όνομα μεταφραστή. Η δήλωση του μεταφραστή Δ. Ν. Ισκεντέρη στην προσφώνησή του στο *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην* (1817) ότι σκοπεύει να εκδώσει τον *Αντήνορα*, καθώς και η λίγο μεταγενέστερη πληροφορία (1821) σε γερμανική εφημερίδα,[72] που συνδέει το όνομά του με τη ίδια έκδοση, δείχνουν ότι, κατά πάσα πιθανότητα, ο μεταφραστής του «φιλοσοφικού παραμυθιού» του Voltaire είχε υπογράψει και το κείμενο της πρώτης αγγελίας. Εκεί επισήμαινε το εθνολογικό ενδιαφέρον, αλλά και την ανάλαφρη όψη του μυθιστορήματος:

> βιβλίον νόστιμον, περίεργον και ωφέλιμον εις το Γένος, διδακτικόν και διασκεδαστικόν. Εις αυτό λαμβάνει τις ειδήσεις περί διαφόρων πόλεων, και περί ηθών και εθίμων διαφόρων εθνών.

Πάντως, ελληνική έκδοση του μυθιστορήματος του Lantier, δημοφιλούς εντός και εκτός των γαλλικών συνόρων, που χάρη στις αρχαιογνωστικές του πτυχές και την παιδευτική του διάσταση είχε κινήσει το ελληνικό ενδιαφέρον και της σχολικής Βιβλιοθήκης των Μηλεών (διέθετε αντίτυπο γαλλικής έκδοσης), δεν έχει εντοπιστεί από τη βιβλιογραφική έρευνα. Η κατά πάσα πιθανότητα αποτυχημένη εκδοτική αυτή απόπειρα, που μπορεί να ματαιώθηκε για ποικίλους λόγους, δεν παύει να αποτελεί μια χρήσιμη πληροφορία σε ό,τι αφορά τις λογοτεχνικές και ειδολογικές κατευθύνσεις της νεοελληνικής γραμματείας κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

---

70. Βλ. τον πρόλογο του GASTON DE FLOTTE, στο: ETIENNE-FRANÇOIS DE LANTIER, *Œuvres complètes*, επιμέλεια: P. J. Charrin, Paris, 1836, σ. i-vi.

71. *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812) 349.

72. Δημοσιεύεται στην *Zeitung für die elegante Welt*, 29.1.1821. Πρβλ. ΜΑΡΙΛΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, «Επίμετρο» στο: ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, επίμετρο - επιμέλεια: Μαριλίζα Μητσού, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991, σ. 187 και 211 υποσ. 4. Ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος αναφέρει και ο DE FLOTTE, *ό.π.*, χωρίς χρονολογική ένδειξη, ο οποίος αντλεί προφανώς την πληροφορία από την έκδοση του *Τα περί τον Σαδίκην...* (Παρίσι 1819) ή τη γερμανική εφημερίδα.

2. Στον λαβύρινθο του Μπαρόκ

Η ελληνική προσοχή προς τη λογοτεχνική γραφή του Μπαρόκ, σύμφωνα με τις ενδείξεις που κομίζουν πλέον συστηματικά οι μελετητές της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τη δεκαετία του 1970 και εξής, δεν υπήρξε ούτε αμελητέα ούτε αργοπορημένη.[73] Το πνεύμα του ιταλικού Μπαρόκ είναι ανιχνεύσιμο στην Κρητική λογοτεχνία της ακμής (*Ερωτόκριτος*, *Ερωφίλη*), η οποία, βέβαια, επιβιώνει μέσα από την έντυπη διάδοσή της κατά τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί.[74] Αλλά και μυθοπλαστικά δείγματα σε πεζό λόγο φαίνεται να έχουν διεισδύσει στον ευρύτερο ελληνικό χώρο ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα, στερώντας την πρωτιά από τον φαναριώτικο κύκλο των Μαυροκορδάτων (πρβλ. την *Αργενίδα* του Barclay). Ένα τέτοιο πειστήριο, προερχόμενο από τον επτανησιακό χώρο, παρέχει ο *Καλλόανδρος ο πιστός*, η χασματικά σωζόμενη νεοελληνική μεταφορά του ιταλικού πεζογραφήματος *Calloandro Fedele* (1653) του Giovanni Ambrosio Marini (τέλη 16ου αιώνα -1667).[75] Το ιταλικό μυθιστόρημα διαθέτει αρκετά από τα δομικά και θεματικά γνωρίσματα που θα συναντήσουμε στον περισσότερο δημοφιλή και γνωστό εκπρόσωπο του πεζογραφικού Μπαρόκ κατά την περίοδο που εξετάζουμε: ένα μυθιστορηματικό δίδυμο (Καλλόανδρος και Δουρίλος), το οποίο περιπλανιέται στους λαβύρινθους μιας πραγματικής όσο και συμβολικής Ανατολικής Μεσογείου, μοτίβα όπως το θέατρο και η μεταμφίεση ή η αέναη περιστροφή στον «Τροχό του Χρόνου».

Το μυθιστόρημα *El Criticón* (1651, 1653, 1657) του ισπανού Baltasar Gracián y Morales (1601-1658), με το οποίο ο Μπαρόκ δηλώνει πιο δυναμικά την παρουσία του, διεισδύει στην ελληνική γραμματεία στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα από διαφορετικές διόδους όπως θα δούμε.

---

73. Τις επαφές με το Μπαρόκ έχει υποδείξει ο MARIO VITTI στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση: Μυρσίνη Ζορμπά, Αθήνα, Οδυσσέας, 1978· βλ., τώρα, την αναθεωρημένη έκδοση MARIO VITTI, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2003. Βλ., επίσης, το δημοσίευμα του ΓΙΩΡΓΟΥ ΔΑΝΕΖΗ, «Ελληνικό λογοτεχνικό Μπαρόκ (ένα σκιαγράφημα)», στο: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ (επιμέλεια), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, ΠΕΚ-Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, σ. 171-186.

74. Βλ. τις σχετικές αναφορές στο: DAVID HOLTON (επιμέλεια), *Λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997, καθώς και στη μονογραφία του MASSIMO PERI, *Του πόθου αρρωστημένος. Ιατρική και ποίηση στον «Ερωτόκριτο»*, μετάφραση: Αφροδίτη Αθανασοπούλου, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1999.

75. Βλ., σχετικά, ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΝΕΖΗΣ, *Καλόανδρος ο πιστός. Ένα μυθιστόρημα του 17ου αιώνα και το πρότυπό του*, Θεσσαλονίκη 1989.

Η αφήγηση στο ισπανικό μυθιστόρημα ξεκινά από το νησί της Αγίας Ελένης με τη συνάντηση του ναυαγού Κριτίλου και του Ανδρένιου· γέρος, ώριμος και συνετός ο Κριτίλος, άγουρος, πρωτόγονος και αφελής ο Ανδρένιος, οι δύο βασικοί ήρωες του *El Criticón*, συνδέτουν ένα ακόμη λογοτεχνικό ζεύγος δασκάλου και μαθητευόμενου που βρίσκονται σε διαρκή περιπλάνηση (Ισπανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία), αναζητώντας την Ευτυχία. Το αλληγορικό μυθιστόρημα, τυπικό δείγμα της εμβληματικής του Μπαρόκ, διαιρείται σε τρία μέρη, συμμετρικά δομημένα σε σχεδόν ισόποσο αριθμό κεφαλαίων (13, 13, και 12), που επιγράφονται «Κρίσεις». Η συμβολική μυθιστορηματική του λογική αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο του βιολογικού χρόνου, του φυσικού χρόνου και της γεωγραφικής διαδρομής. Το πρώτο μέρος, τα χρόνια της παιδικής και της νεανικής ηλικίας, αντιστοιχούν στην άνοιξη και στο καλοκαίρι, στην Αγία Ελένη και στο ταξίδι στην Ισπανία. Το δεύτερο, τα χρόνια της ωριμότητας είναι η εποχή του φθινοπώρου, το ταξίδι στη Γαλλία. Το τρίτο, τα γηρατειά και ο χειμώνας είναι η εμπειρία της Ρώμης, της επίγειας Ιερουσαλήμ. Όπως η αφετηρία (το νησί της Αγίας Ελένης), έτσι και το τέρμα του ταξιδιού είναι ένα νησί, το νησί της Αθανασίας. Ο δρόμος του Κριτίλου και του Ανδρένιου είναι σπαρμένος από τέρατα της φύσης, μεταμφιεσμένα πρόσωπα που ξεπροβάλλουν από τη μυθολογία και τη φιλοσοφία ή τον κόσμο του καρναβαλιού και αντιπροσωπεύουν ανθρώπινους τύπους. Η πολεοδομία του μυθιστορήματος συγκροτείται από περίτεχνους λαβύρινθους, μυθικές Βαβυλώνες και Βαβέλ. Το συμπληρωματικό δίδυμο καλείται να υπερβεί μια σειρά από ηθικές, πολιτισμικές, συνειδησιακές κρίσεις για να καταλήξει στη Φιλισίνδη-Ευτυχία. Μέσα από το ευφυές παιχνίδι των συμβόλων και των αναγωγών ο Gracián, χειριζόμενος ισάξια με τον αγαπημένο του ζωγράφο Hieronymous Bosch τα υλικά της εμβληματικής γραφής, στήνει τη μυθιστορηματική αλληγορία του «Τροχού του Χρόνου».[76]

Το ισπανικό αυτό μυθιστόρημα του Μπαρόκ, πρόγονος του *Télémaque*, του *Robinson Crusoe* και του *Candide* φαίνεται να πέρασε, όπως ήδη ειπώθηκε, τα σύνορα του νεοελληνικού γραμματειακού συστήματος μέσα από διαφορετικές διόδους. Μεταφραστές, αντιγραφείς και αναγνώστες φάνηκαν ιδιαίτερα δεκτικοί

76. Παραθέτω τις μελέτες που συμβουλεύθηκα: MONROE Z. HAFTER, *Gracián and Perfection. Spanish Moralists of the Seventeenth Century*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1966· VIRGINIA RAMOS FOSTER, *Baltasar Gracián*, Boston, Twayne Publishers, 1975· MARCIA L. WELLES, *Style and Structure in Gracián's El Criticón*, North Carolina, Chapel Hill, 1976· BENITO PELEGRIN, *Le Fil Perdu de «Criticón» de Baltasar Gracián: objectif Port-Royal, Allégorie et composition «conceptiste»*, Aix-en-Provence, Université de Provence, 1985. Βλ., επίσης, και τη βιβλιοκρισία της ΛΙΖΥΣ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, «Η ηδική του Μπαρόκ», εφ. *Το Βήμα* (21.9.1997).

απέναντι στο *El Criticón* παρακάμπτοντας, χάρη στις γαλλικές[77] και ιταλικές[78] του μεταφράσεις, τη δυσκολία που έθετε η ισπανική γλώσσα του πρωτοτύπου.

Τα διαθέσιμα στοιχεία προσδιορίζουν την πρώτη του εμφάνιση σε ελληνική γλώσσα το 1754, δηλαδή έναν αιώνα ύστερα από τη δημοσίευση του τρίτου μέρους στο ισπανικό πρωτότυπο. Η πρώτη αυτή χειρόγραφη νεοελληνική μεταφορά με τον τίτλο *Ο της απάτης απαλλαγείς ή Το Κριτικόν* οδηγεί στο γνώριμο, φαναριώτικο περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών· υπογράφεται από τον Ιωάννη Ράλλη από την Μυτιλήνη, «πρώην στόλνικο» των Μαυροκορδάτων στη Μολδαβία, ο οποίος είχε επίσης μεταφράσει την κωμωδία *L'étourdi* του Molière το 1741.[79] Έχουν διασωθεί δύο χειρόγραφα. Το πρώτο, και πιο γνωστό, περιλαμβάνει τα δύο πρώτα κεφάλαια από *Τα περί νεότητος ήτοι της πρώτης ηλικίας*, από το πρώτο δηλαδή μέρος του μυθιστορήματος· η μετάφραση αυτή γνώρισε χειρόγραφη διακίνηση όπως πιστοποιούν άλλα δύο χειρόγραφα (αντίγραφα) που αναπαράγουν τμήματα του κειμένου.[80] Το δεύτερο περιέχει το τρίτο μέρος του μυθιστορήματος: *Περί γήρατος*. Ο εντοπισμός του χειρογράφου αυτού μπορεί να στηρίξει την εικασία ότι ο Ράλλης είχε μεταφράσει το σύνολο του μυθιστορήματος.

Μια δεύτερη νεοελληνική μεταφορά, που διασώζεται και αυτή σε χειρόγραφη μορφή, και σε αρχαϊκότερη γλώσσα, και καλύπτει ολόκληρο το πρώτο μέρος χρονολογείται στα 1791. Παλαιότερα, η μετάφραση είχε προσγραφεί στον Αθανάσιο Σκιαδά, τον μεταφραστή του μυθιστορήματος του Fénelon *Τύχαι Τηλεμάχου* (Βενετία 1742)· είχε, μάλιστα, υποστηριχτεί ότι τυπώθηκε στη Βενετία την ίδια χρονιά με το γαλλικό μυθιστόρημα.[81] Ωστόσο, η υπόθεση αυτή έχει ελεγχθεί ως ανακριβής.[82]

Ολόκληρο το πρώτο μέρος του *El Criticón*, δηλαδή το «Τα περί της νεότητος ήτοι της πρώτης ηλικίας» δημοσιεύεται στον σύμμεικτο τόμο *Παιδαγωγία* (Βιέννη 1800), που προσγράφεται στον ανδριώτη ιερομόναχο Γαβριήλ Καλλονά (1724-

77. 1696, 1705, 1708, 1709, 1723, 1725, 1734.

78. Η πρώτη ιταλική μετάφραση είναι του 1730.

79. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Τετράδια Εργασίας 14, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ 1988, σ. 33-50.

80. Ο ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ θεωρεί ότι σε ένα από τα χειρόγραφα της Ρουμανικής Ακαδημίας αναπαράγεται η μεταγενέστερη μετάφραση του 1791· «Τρεις περιπτώσεις, κάποιες εικασίες και μερικά ευοίωνα συμπεράσματα», *Των Φώτων Β΄. Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σ. 149.

81. Βλ., A. DUȚU, *Coordonate ale culturii romaânesti în secolul XVIII*, Bucarest 1960, σ. 240, 244-245. Στον ρουμάνο ιστορικό στηρίχτηκε ο Ισπανός EVARISTO CORREA-CALDERÓN, *Baltasar Gracián, su vida y su obra*, Madrid, Gredos, 1970 ([1]1961), σ. 309, στον οποίο με τη σειρά του στηρίχτηκε και ο Αγγέλου.

82. Βλ. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies prinicières*, σ. 314, υποσ. 15.

1795), ο οποίος είχε διατελέσει και δάσκαλος στους φαναριώτικους κύκλους της Κωνσταντινούπολης και του Βουκουρεστίου.[83] Δεν πρόκειται όμως για μια τρίτη νεοελληνική μετάφραση του ισπανικού κειμένου, αλλά για έντυπη εκφορά του κειμένου του Ιωάννη Ράλλη.

Το μυθιστόρημα του Gracián πρόσεξε και ο σκιαδίτης λόγιος και δάσκαλος στα σχολεία της Ελλάδας Επιφάνιος-Στέφανος Δημητριάδης. Είχε επεξεργαστεί μια ελεύθερη διασκευή-μεταποίηση σε δεκαπεντασύλλαβο της δέκατης τρίτης «Κρίσης» του πρώτου μέρους και είχε εξασφαλίσει τη χορηγία για τη δημοσίευσή της το 1814. Το κείμενο αυτό με τον τίτλο «Παγκόσμιος πανήγυρις» το δημοσίευσε ο Αλέξανδρος Μωραϊτίδης χωρίς να γνωρίζει ότι πρόκειται για ελεύθερη απόδοση ξένου κειμένου και το χαρακτηρίζει «φιλοσοφικόν διδακτικόν έπος».[84] Απόδοση του κειμένου στα ελληνικά είχε πραγματοποιήσει περίπου το 1818 και ο πατρινός λόγιος του Βουκουρεστίου Διονύσιος Φωτεινός (1777-1821),[85] η οποία όμως δεν βρέθηκε στα κατάλοιπά του.[86]

Όπως, λοιπόν, συνάγεται επί εξήντα περίπου χρόνια, από την έκτη δεκαετία του 18ου αιώνα, κατά την οποία ξεκινά η μεταφραστική δραστηριότητα του Ιωάννη Ράλλη, έως τις παραμονές της Επανάστασης, το αλληγορικό μυθιστόρημα του Gracián γνώρισε αξιοσημείωτη, χειρόγραφη, κυρίως, διάδοση. Η απόδοση του Ράλλη εγγράφεται αβίαστα στα αναγνωστικά ενδιαφέροντα των Μαυροκορδάτων και στην προσοχή τους προς τη χρησμολογία του Gracián,[87] καθώς και την ευρω-

83. Ο βίος του Γαβριήλ Καλλονά, όπως και των ηρώων του Gracián, χαρακτηρίζεται από τη συνεχή μετακίνηση. Γεννημένος στην Άνδρο το 1724 μαθαίνει τα πρώτα γράμματα στη Σμύρνη· επιστρέφει στην Άνδρο, γίνεται μοναχός, φεύγει στην Αλεξάνδρεια (περ. 1750), μαθητεύει κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη στην Αθωνιάδα· κατά τη δεκαετία του 1760 βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, εργαζόμενος ως δάσκαλος. Στη συνέχεια μεταβαίνει στο Βουκουρέστι, ύστερα στη Βιέννη (1783-1788) όπου γίνεται εφημέριος Τα τελευταία οκτώ χρόνια της ζωής του έζησε ως εφημέριος σε πόλεις της Ουγγαρίας. Βλ., σχετικά, Εμμ. Κριαρας, «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracián», *Ελληνικά* 13 (1954) 294-314.

84. Α. [Αλέξανδρος] Μ. [Μωραϊτίδης], «Παγκόσμιος πανήγυρις συντεθείσα παρ' Επιφανίου Δημητριάδου εκ νήσου Σκιάθου», *Παρνασσός* 8 (1884) 394-409, 697-711, 844-852.

85. Γεννημένος στην Πάτρα έζησε για μεγάλα διαστήματα στην Κωνσταντινούπολη, όπου και σπούδασε. Το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του το πέρασε στο Βουκουρέστι, όπου συνέθεσε την τρίτομη *Ιστορία της πάλαι Δακίας* (Βιέννη 1818-1819). Βλ., σχετικά, Δημ. Β. Οικονομιδης, «Διονυσίου Φωτεινού βίος και έργον», *Μνημοσύνη* 11 (1988-1990) 83-173· βλ., επίσης, Γ. Π. Σαββιδης «Διονύσιος Φωτεινός (1777-1821)», (επιμέλεια: Ναταλία Δεληγιαννάκη), *Κονδυλοφόρος* 4 (2005) 9-18.

86. Η πληροφορία αντλείται από επιστολή του Δ. Φωτεινού· βλ. Δ. Οικονομιδης, «Νεοελληνικά σημειώματα. Α΄. Η μετάφρασις του *El Criticón* του Balthazar Gracián», *Αθηνά* 62 (1958) 17-22.

87. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης αναγράφεται το *L'huomo di Corte* (Βενετία 1703),

παϊκή γραμματεία του 17ου αιώνα με τις ποικίλες εκφάνσεις της, όπως το ιταλικό Μπαρόκ[88] και η γαλλική préciosité.[89] Άλλωστε το πολιτικο-φιλοσοφικό-παιδαγωγικό μυθιστόρημα του Fénelon, για το οποίο έγκαιρα είχαν επιδείξει τη μεταφραστική και αναγνωστική τους προσήλωση, δεν έκρυβε τις οφειλές του στο γαλλικό μυθιστόρημα του Μπαρόκ ενώ διέθετε αρκετά κοινά μοτίβα με το *El Criticón* (ναυάγια: ο Τηλέμαχος με τον Μέντορα βρίσκονται ναυαγοί στο νησί της Καλυψώς όπως ο Ανδρένιος και ο Κριτίλος στην Αγία Ελένη· σχέση μαθητή και καθοδηγητή, και, φυσικά, η συνεχής περιπλάνηση). Επίσης, δύο άλλα μυθιστορήματα σύγχρονα του *El Criticón*, το ένα μάλιστα επίσης ισπανικό, ο *Δον Κιχώτης* του Cervantes και η *Αργενίς* του Barclay, εντάσσονταν στα προσφιλή τους αναγνώσματα.

Το μυθιστόρημα του Gracián κατά τον όψιμο 18ο αιώνα φαίνεται να προσλαμβάνεται, κυρίως, μέσα από τη διάσταση του ηθικοπολιτικού παιδαγωγικού μυθιστορήματος, που πρεσβεύει ότι η διαμόρφωση του χαρακτήρα και η ωρίμανση του ατόμου διέρχεται μέσα από την αυτογνωσία αλλά και τη γνώση του άλλου, μέσα από τη χάραξη συνειδητών στόχων, μέσα από την ανάπτυξη της κρίσης, τη δοκιμή και την πλάνη. Την κατεύθυνση αυτή υποδεικνύει η έμφαση που δίνεται στους τίτλους των ελληνικών αποδόσεων τόσο στη νεανική ηλικία (*Περί της νεότητος ή περί της πρώτης ηλικίας*), όσο και στην ανάπτυξη της κρίσης και στο ξεπέρασμα των ψευδαισθήσεων (*Ο της απάτης απαλλαγείς ή Το Κριτικόν*). Η σημείωση στο χειρόγραφο του 1791 «ιστορία πλέον επωφελής παρ' εγλενδιστική» υπαινίσσεται τη διάσταση της ωφέλειας-χρησιμότητας-διδαχής (χωρίς όμως να παραγνωρίζει και τη διασκεδαστική διάσταση). Επίσης, η δημοσίευση του *Περί της νεότητος* στον τόμο *Παιδαγωγία* μαζί με μετάφραση του δοκιμίου του John Locke «Some Thoughts Concerning Education», καθώς και η σταθερή προτίμηση προς το πρώτο αυτό μέρος του μυθιστορήματος, το οποίο διασώζουν τα περισσότερα χειρόγραφα, υποδεικνύουν την αναγνώριση του παιδευτικού χαρακτήρα του κειμένου.

ιταλική μετάφραση του *Oráculo manual*, ενώ στο χειρόγραφο τετράδιο όπου απαντά η γνωστή επιστολή του Σκαρλάτου προς τον Τεσταμπούζα, στην οποία θα αναφερθώ αναλυτικότερα, υπάρχει ελληνική μετάφραση του πρώτου αξιώματος. Για τις ελληνικές τύχες του Gracián, έντυπες και χειρόγραφες, βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Η περίπτωση Baltasar Gracián y Morales», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σ. 413-428.

88. Στη βιβλιοθήκη υπάρχουν εκδόσεις των Traiano Boccalini (1556-1613), του Loredano κ.ά.

89. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κείμενα των Mlle de Scudéry (1607-1721), Vincent Voiture (1597-1648) και άλλων συγγραφέων που είναι γνωστοί στους Μαυροκορδάτους. Βλ., σχετικά, ΤΑΜΠΑΚΗ, *Χειρόγραφες μεταφράσεις*, σ. 99-112.

Η ελληνική, λοιπόν, γραμματεία του 18ου αιώνα φαίνεται να συντονίζεται με την ευρωπαϊκή, όπου η επιβίωση του *El Criticón* οφειλόταν πλέον στην παιδαγωγική του διάσταση.[90] Την αντίληψη αυτή του σωφρονισμού και της ωρίμανσης μέσω της εμπειρίας δείχνει να συμμερίζεται κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα και ο Διονύσιος Φωτεινός, που την καταθέτει «διά στίχων»:[91]

> Διά τούτο και Βαλτάσαρ ο Γρατιανός φησίν
> ότι όστις υγιαίνει με ελεύθερον ζωήν
> και ποθεί να αγοράσει πάθη, βάσανα, δεινά,
> συνεχή κεφαλαλγίαν, ξάλην για παντοτεινά,
> εν ταυτώ αδυναμίαν, αϋπνίαν αρκετήν,
> και αχωνευσίαν άκραν, καχεξίαν την φρικτήν,
> άριστον κακόν προσέτι, αν ούτος επιποθεί
> και χειρότερον το δείπνον, ούτος ας υπανδρευθεί.[92]

Ενδέχεται, ωστόσο, για τον Διονύσιο Φωτεινό, τον διασκευαστή του (σύμμεικτου και ίσως θεατρικότερου) *Νέου Ερωτοκρίτου*, το μυθιστόρημα να προσλήφθηκε και ως έκφραση της θεατρικότητας του Μπαρόκ, όπως υπαινίσσεται ο τίτλος που τοποθέτησε στο σύνολο, κατά πάσα πιθανότητα, της ελληνικής μεταφοράς του έργου: *Μέγα θέατρον του παντός* [...] *τετράτομον, αξιόλογον και δι' όλων ανεκδότων*.

3. Το φιλοσοφικό ταξίδι στην Ανατολή

Στην ευρύτερη κατηγορία του αφηγήματος περιπλάνησης, μαθητείας ή διάπλασης ενός νεαρού ήρωα, υπό τη γόνιμη καθοδήγηση-συμπαράσταση ενός ώριμου σοφού/ ποιητή/ στοχαστή εντάσσονται, επίσης, το *The History of Rasselas, Prince of Abyssinia* (1759) του Samuel Johnson και το *Zadig ou La Destinée* (1748) του Voltaire, που εμφανίζονται σε ελληνικές αποδόσεις στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Και τα δύο αφηγήματα επιλέγουν τον χώρο της Ανατολής για την τοποθέτηση της δράσης και εμφορούνται από τον φιλοσοφικό στοχασμό του Διαφωτισμού. Κατά συνέπεια, αποκλίνουν από το αρχαιογνωστικό μυθοπλαστικό ταξίδι ενώ διατηρούν δεσμούς τόσο με την παράδοση του ανατολίτικου αφηγήματος όσο και με το «φιλοσοφικό παραμύθι».[93]

90. Εμμ. Κριαρας, «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracián», *Ελληνικά* 13 (1954) 309· βλ., επίσης, Granderoute, *Le roman pédagogique...*, τ. 1, σ. 201-202.

91. Βλ. «Τοαλέτο ήτοι Γυναικών καθρέπτης, αληθής και όχι ψεύτης», κείμενο που αποδόθηκε παλαιότερα στον Ιωάννη Βηλαρά, αλλά σύμφωνα με πειστικές υποδείξεις είναι του Δ. Φωτεινού· βλ. Λ. Ι. Βρανουσης, «Βηλαρικά σημειώματα», *Ο Ερανιστής* 2 (1964) 52.

92. Αντλώ το παράθεμα από την έκδοση Ιωαννης Βηλαρας, *Άπαντα*, επιμέλεια: Αχιλ. Βαρβαρέτος, Αθήνα, Δημητράκος, [1935], σ. 167.

93. Ο ειδολογικός προσδιορισμός «a tale» που είχε καταχωρηθεί ως υπότιτλος στο μυθιστό-

Στο μυθιστόρημα του Johnson το γεωγραφικό σκηνικό προσφέρει η Βορειοανατολική Αφρική. Η δράση θυμίζει στο ξεκίνημά της το ανατολικής προέλευσης αγιολογικό μυθιστόρημα *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*: Ο ομώνυμος ήρωας είναι πρίγκιπας της Αβησσυνίας και, σύμφωνα με το έθιμο της χώρας του, ζει απομονωμένος στην «ευδαίμονα κοιλάδα» αναμένοντας την ώρα που θα ανέβει στον θρόνο. Δραπετεύει από τη χρυσή φυλακή του επιθυμώντας να γνωρίσει τον έξω κόσμο, να αποκτήσει εμπειρίες και κυρίως να βρει την αληθινή ευτυχία. Τον συντροφεύουν η αδερφή του Νεκαϋάχη, που δραπετεύει και αυτή, μαζί με την πιστή της φίλη Πεκουάχ και ο σοφός ποιητής Ιμλάκ. Η αχαλίνωτη νεανική τους φαντασία τούς οδηγεί σε μια σειρά από δοκιμασίες. Γνωρίζουν τα αδιέξοδα της επιστήμης, πέφτουν στα χέρια αράβων ληστών, αποκτούν την εμπειρία του χαρεμιού. Τελικά, όταν συνειδητοποιούν το μάταιο των σχεδίων τους, επιστρέφουν εκεί από όπου ξεκίνησαν, συμφιλιωμένοι με την πραγματικότητα και χωρίς να έχουν πάρει μια απάντηση για το ουτοπικό όνειρο της ευτυχίας.[94]

Ο Johnson διατυπώνει μέσα από το *The History of Rasselas* προβληματισμούς για τη σύγχρονη αγγλική πραγματικότητα, την ιμπεριαλιστική ιδεολογία,[95] τη θέση της γυναίκας και την εκπαίδευσή της·[96] εκδέτει τον σκεπτικισμό του για τη χριστιανική θρησκεία και την επιστημονική πρόοδο[97] και καταδικάζει τη δεισιδαιμονία. Μολονότι γνώριζε επαρκώς το ανθρωπολογικό και γεωγραφικό υπόβαθρο της αφήγησής του –είχε μεταφράσει το 1735 το *A Voyage to Abyssinia* του Πορτογάλου Jerome Lobo– το εξωτικό χρώμα και οι περιγραφές ηθών και εθίμων καταλαμβάνουν στο έργο του δευτερεύουσα θέση. Το μυθιστόρημα επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην εσωτερική αναζήτηση των νεαρών πρωταγωνιστών –που αυτή τη φορά εκπροσωπούν και τα δύο φύλα–, οι οποίοι ωριμάζουν μέσα από την εμπειρία, τη δοκιμή και την πλάνη, την κρισιμότητα των επιλογών.

Η μετάφραση του *Ρασέλας, πρίγκιψ της Αβησσυνίας* (Κέρκυρα 1817) φαίνεται να αντιπροσωπεύει την επτανησιακή συμβολή στην κατηγορία του αφηγήμα-

---

ρημα του Johnson, καθώς και η παρουσία του σε αγγλική έκδοση του 1813 μαζί με το, κατά τι προγενέστερο, *Zadig* του Voltaire θα μπορούσαν να στηρίξουν αυτή την υπόθεση. Επίσης, κριτικό σημείωμα του 1825 δημοσιευμένο στο περιοδικό *La Globe* συνέκρινε το μυθιστόρημα του Johnson με το *Candide*, που είχε πρωτοδημοσιευτεί την ίδια χρονιά (1759). Βλ. MARGUERITE IKNAYAN, *The Idea of the Novel in France: The Critical Reaction 1815-1848*, Genève-Paris, Droz- Minard, 1961, σ. 29. Βλ., επίσης, MARK J. TEMMER, «*Candide* and *Rasselas* Revisited», *Revue de Littérature Comparée* 56 (1982) 177-193.

94. RACAULT, *L'Utopie...*, σ. 690-691.

95. CLEMENT HAWES, «Johnson and Imperialism», στο: GREG CLINGHAM (επιμέλεια), *Samuel Johnson*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, σ. 114-126.

96. EITHNE HENSON, «Johnson and the Condition of Women», στο: CLINGHAM, *ό.π.*, σ. 67-84.

97. FRED PARKER, «The Scepticism of Johnson's *Rasselas*», στο: CLINGHAM, *ό.π.*, σ. 127-142.

τος περιπλάνησης και μαθητείας, και, ταυτόχρονα, εγκαινιάζει τον διάλογο με τη μυθιστορηματική αγγλική παράδοση, στο πλαίσιο του έντυπου βιβλίου. Η πραγματοποίηση της έκδοσης ένα χρόνο ύστερα από την άφιξη στο νησί (1817) του Thomas Maitland, του πρώτου άγγλου αρμοστή, οι στενές σχέσεις που διατηρούσε ο μεταφραστής Πλάτων Πετρίδης με την αρμοστεία και οι κολακευτικές αποστροφές του προλόγου του προς τους άγγλους διοικητές των Επτανήσων, που τους είχαν επιβάλει οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, κινούν υπόνοιες για τα κίνητρα που υπαγόρευσαν την εμφάνιση του *Ρασέλα*...[98] Ορισμένες, όμως, άλλες παράμετροι μπορούν να αμβλύνουν τις καχυποψίες. Ο Κωνσταντινουπολίτης Πλάτων Πετρίδης (1790-1852) ήταν από τους λίγους Έλληνες που είχαν σπουδάσει στην Αγγλία και ήταν επόμενο να διαθέτει καλή γνώση της αγγλικής λογοτεχνίας και να επιθυμεί να αναλάβει τον ρόλο του διαμεσολαβητή.[99] Επιπλέον, η επιλογή του αφορούσε ένα μυθιστόρημα επιτυχημένο –το *The History of Rasselas* είχε επανεκδοθεί πολλές φορές και είχε μεταφραστεί έγκαιρα στα γαλλικά και στα ιταλικά[100]– που επιπλέον, έφερε μια αξιοσέβαστη υπογραφή: Dr Samuel Johnson (1709-1784). Το όνομα του συγγραφέα, βιογράφου και κριτικού μνημονευόταν συχνά στα εγχειρίδια ποιητικής και ρητορικής που δημοσιεύονται μέσα στη δεκαετία του 1810, καθώς και στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, που τη διακίνησή του στην Κέρκυρα είχε αναλάβει ο Πλάτων Πετρίδης.

Επίσης, και άλλα πρόσωπα σε διαφορετικούς χώρους είχαν δείξει προσοχή προς το μυθιστόρημα, και μάλιστα αρκετά νωρίτερα. Γύρω στα 1806 προγραμματιζόταν ελληνική έκδοση με τον τίτλο *Ρασελάς*, μάλλον στο Λιβόρνο, η οποία τελικά δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκε. Μαρτυρίες και εικασίες εμπλέκουν στην πρωτοβουλία αυτή τον γιατρό Γεώργιο Καλαρά (τέλος 18ου αιώνα-1825) από την Κόρινθο, δραστήριο δημοτικιστή αργότερα, έναν από τους πιθανούς συγγραφείς ενός ριζοσπαστικού κειμένου, της *Ελληνικής Νομαρχίας* (Ιταλία 1806),[101] ή τον Ιωάννη Κωλέττη, που χρημάτισε αργότερα γιατρός στην αυλή του Αλή Πασά και υπήρξε από τους πρώτους πρωθυπουργούς του ελληνικού κράτους.[102]

98. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, σ. 35.

99. Βλ. Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Πλάτων Πετρίδης. Ο πρώτος βιογράφος του Βηλαρά», *Νεοελληνικά*. Αθήνα, Γνώση, 1984, τ. 1, σ. 19-37· Για μια γενικότερη θεώρηση του μεταφραστικού έργου, βλ. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Ο Πλάτων Πετρίδης ως μεταφραστής: Ιδεολολικά και αισθητικά ρεύματα στα Επτάνησα», *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών. Εννέα μελέτες*, Αθήνα, Ergo, 2008, σ. 117-136.

100. Ανάμεσα στους ιταλούς μεταφραστές συγκαταλέγεται και ο γνωστός μυθογράφος Giuseppe Baretti (1719-1789), εκδότης του περιοδικού *Frustra Letteraria*.

101. Βλ. ΚΩΣΤΑΣ Α. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ, *Ποιος έγραψε την «Ελληνική Νομαρχία»;*, Αθήνα 1987.

102. Πληροφορία του περιηγητή Holland, βλ. Κ .Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, σ. 35. Κατά περίεργο τρόπο και τα τρία ονόματα που συνδέονται με τη μετάφραση του *Rasselas* έχουν

Ο *Ρασέλας, πρίγκιψ της Αβησσυνίας* υποκίνησε και τον πρώτο ουσιαστικό κριτικό διάλογο σε ελληνικό φιλολογικό περιοδικό. «Το βασιλόπουλον της Αβησσυνίας [...] δεν με φαίνεται να συνήργησεν ουδ' οπωσούν εις του Γιονσόνου την δόξαν» παρατηρεί για το πιο γνωστό σήμερα λογοτεχνικό κείμενο του Dr Johnson[103] ένας επιστολογράφος από την Κωνσταντινούπολη που υπογράφει με τα αρχικά Π. Μ. στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* του 1819.[104] Σε ομόλογο δημοσίευμα στο ίδιο περιοδικό την επόμενη χρονιά, ο Ν. Ι. από τη Χίο, γνώστης και αυτός της αγγλικής λογοτεχνίας, που έχει διαβάσει το μυθιστόρημα στο πρωτότυπο, δεν συγκινείται από το πικρό αγγλικό χιούμορ[105] που διαποτίζει τον *Ρασέλα*:

> Δεν περιέχει τίποτε ικανόν να κινήσει την περιέργειαν ή την ψυχήν· είναι [...] γεμάτον από διδαχάς και γνωμικά και σκυθρωπάς συζητήσεις περί ευδαιμονίας. [...] Όστις δεν ημπορεί εντός του νοός να συμβιβάσει το ηδονικόν με το ωφέλιμον, και να το συμπλέξει εις τρόπον, ώστε εκ της ηδονής να γεννάται ανεπαισθήτως η ωφέλεια, και όχι εκ της ωφελείας η ηδονή, αυτός συνθέτει θαυμαστούς *Ρασέλας* τους οποίους επαινούμεν όλοι διά την ηθικήν· αλλ' όταν έχομεν όρεξιν να διαβάσομεν μυθιστορίας, προτιμώμεν άλλας.

Ο επιστολογράφος, που δεν φαίνεται να αρέσκεται στη φιλοσοφική αφήγηση, έχει να αντιπροτείνει ένα άλλο αγγλικό μυθιστόρημα, τον *Tom Jones* (1749) του Henry Fielding (1707-1754) ή άλλα σύγχρονά του αγγλικά μυθιστορήματα:

> νομίζω ότι ήθελε δείξει περισσοτέραν φιλοκαλίαν [ο Πετρίδης], αν αποφασίσας να μεταφράσει τοιούτου είδους σύγγραμμα, επροτιμούσε του Φιελδίγγου τον χαριέστατον *Tom Jones*, το κατά τον Γάλλον Λαχάρπιον αριστούργημα της μυθιστορίας, ή κανέν των νεοτέρων τοιούτων αγγλικών, όπου η ευφυής πλοκή των περιστάσεων, η δριμύτης του δραματικού, τα απροσδόκητα συμβάντα, η πάλη των παθών, η μεταβολή των χαρακτήρων και ο αγχινούστατος και σεμνός έρως γοητεύουν τον αναγνώστην.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο *Ρασέλας* είχε πέσει σε χέρια δεινού κριτικού που διέθετε επαρκή γνώση της αγγλικής λογοτεχνίας, πράγμα όχι συνηθισμένο για την εποχή του· επίσης, δεν του έλειπε η κριτική διαίσθηση, αφού αντιπρότεινε ένα σημαντικό μυθιστόρημα που, όπως και ο *Ρασέλας*, ενέχει πτυχές του μυθι-

---

κάποια σχέση με το περιβάλλον του Βηλαρά. Ο Γεώργιος Καλαράς αλληλογραφούσε μαζί του από την Κόρινθο· ο ηπειρώτης Ιωάννης Κωλέττης τοποθετείται στον ευρύτερο κύκλο του «ελλαδικού δημοτικισμού» και χρημάτισε, όπως και ο Βηλαράς γιατρός στην αυλή του Αλή Πασά, ενώ ο Πλάτων Πετρίδης υπήρξε ο πρώτος βιογράφος του Βηλαρά. Σύμφωνα επίσης με τον Σπυρ. Στούπη ο Πετρίδης γεννήθηκε στην Ήπειρο, τόπο καταγωγής του Βηλαρά, και πήγε μικρός στην Κωνσταντινούπολη.

103. FRED PARKER, «The Scepticism of Johnson's *Rasselas*», σ. 127.

104. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 92-93.

105. Τις απόψεις που διατυπώθηκαν γύρω από την αίσθηση του χιούμορ στο *Rasselas* του Johnson συζητά ο TEMMER, «*Candide* and *Rasselas* Revisited», σ. 188-190.

στορήματος διάπλασης.[106] Επιπλέον, φαίνεται ότι ήταν ενημερωμένος για τις τρέχουσες απόψεις της κριτικής στον γαλλικό Τύπο, η οποία, στην προσπάθειά της να κατασκευάσει αξιολογικά κριτήρια για το μυθιστόρημα, ανέσυρε την παλαιότερα διατυπωμένη θέση του La Harpe που ανήγαγε τον *Tom Jones* σε πρότυπο δραματικής δομής του μυθιστορήματος.[107]

Η έκδοση του δεύτερου ανατολίτικου παιδαγωγικού ταξιδιού, του *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην* (Παρίσι 1819)[108] αντιπροσωπεύει μια σημαντική στιγμή του διαλόγου της ελληνικής γραμματείας με την αφηγηματική γραφή του Voltaire (1694-1778), και το ιδιότυπο πεζογράφημα που αυτός καλλιέργησε για τριάντα χρόνια, από την πέμπτη έως την όγδοη δεκαετία του 18ου αιώνα: το «φιλοσοφικό παραμύθι». Το είδος, ένα κράμα φιλοσοφίας, λογοτεχνίας και ιστορίας, με αρκετή δόση σάτιρας, ειρωνείας και φαντασίας και με αλληγορικό, συχνά, περιεχόμενο είχε βέβαια κινήσει από πολύ νωρίτερα την προσοχή του βασικότερου έλληνα μεσολαβητή του έργου του Voltaire, του Ευγένιου Βούλγαρη· εκείνος είχε αποδώσει στα ελληνικά το *Memnon ou La sagesse humaine* (1756), αφήγημα που έχει στενή συνάφεια με το *Zadig ou La Destinée* (1748).[109] Εντούτοις ο «Μέμνων», που γνώρισε αξιοσημείωτη τύχη μέσα από τη *Βοσποροµαχία* του Μομάρχ (Λειψία 1766, Βενετία ²1792) στην οποία είχε ενταχθεί, αλλά και χάρη στον Ζήση Δαούτη που τον ανθολόγησε αργότερα στα *Διάφορα ηθικά και αστεία στιχουργήματα* (Βιέννη 1818), παρέδιδε μια έμμετρη απόδοση του πεζού πρωτοτύπου· έτσι, ως προς τη μορφή του τοποθετείται στο τέλος μιας μακράς παράδοσης, αυτήν της έμμετρης αφήγησης. Τα διαθέσιμα, λοιπόν, στοιχεία περιόριζαν τη γνωριμία με το «φιλοσοφικό παραμύθι» του Voltaire μέσα από τις χειρόγραφες ανέκδοτες μεταφράσεις των αφηγημάτων *Η δομνίτσα της Βαβυλώνος* και *Zadig* (1795· λανθάνει) και μέσα από ξενόγλωσσες εκδόσεις τους.[110] Κατά συνέπεια, το *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, έκδοση που αυτοχρηματοδοτήθηκε από τον μεταφραστή Δ. Ν. Ισκεντέρη, έρχεται να κάνει ευρύτερα γνωστό, μέσα από μια πιστή εκφορά, ένα πλασματικό πεζογράφημα του Voltaire.[111]

106. Ο ΒΑΚΗΤΙΝΕ τοποθετεί τον *Tom Jones* στο μυθιστόρημα μαθητείας δίπλα στον *Αγάθωνα* του Wieland, *Esthétique de la création*..., σ. 231.

107. ΙΚΝΑΥΑΝ, *The Idea of the Novel*..., ό.π., σ. 29.

108. Βλ., ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην*..., βλ., επίσης, ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 384-390.

109. Η πρώτη εκδοχή του *Zadig* εμφανίστηκε με τον τίτλο *Memnon*, το 1747. Ο «δεύτερος» *Μέμνων*, όμως, που μετέφρασε ο Βούλγαρης έχει αρκετές διαφορές. Βλ., σχετικά, JACQUES VAN DEN HEUVEL, *Voltaire dans ses contes*, Paris, Armand Colin, ³1967, σ. 140-142, 203-216.

110. Π.χ., η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Μπέλιου διαθέτει την έκδοση *Contes et Romans*, 1791.

111. Για μια συνοπτική παρουσίαση των μεταφραστικών τυχών του συνολικού έργου του Voltaire, βλ. ΜΗΤΣΟΥ «Επίμετρο» στο: ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην*..., σ. 233-239.

Το *Zadig*, εκτενές αφήγημα σε έκταση νουβέλας που εκτυλίσσεται σε 21 κεφάλαια, είναι μια ακόμη ταξιδιωτική ιστορία[112] μύησης και παιδευτικής περιπλάνησης στον εσωτερικό κόσμο του ήρωα, αλλά και στον εξωτερικό κόσμο, στον γεωγραφικό χώρο της μυθολογικής Ανατολής (Βαβυλώνα, Αίγυπτος, Βασόρα, Κεϋλάνη). Αρκετά γνωρίσματα δείχνουν τη συγγένειά του με το *Les aventures de Télémaque* του Fénelon,[113] μυθιστόρημα που είχε προκαλέσει τον νεανικό ενθουσιασμό του Voltaire:[114] όπως ο Τηλέμαχος, ο Σαδίκης είναι νέος, ευγενούς καταγωγής, καταλήγει και αυτός να αναλάβει τα ηνία της εξουσίας, αποδέχεται την συνδρομή ενός μέντορα, του φύλακα άγγελου Ισρεάδη, αποκτά εμπειρίες και ωριμάζει μέσα από τη δοκιμή και την πλάνη.

Από την άποψη της δομής αποτελεί ένα σύνθετο αφήγημα.[115] Υπάρχει μια βασική αφηγηματική σειρά, η ιστορία του «τέλειου ήρωα»: ο όμορφος, συνετός, γενναιόδωρος, χαρισματικός νέος της Βαβυλώνας γίνεται πρωθυπουργός, παράδειγμα κοινωνικής ανοχής και ανθρωπισμού· για λόγους που δεν οφείλονται στον ίδιο, αναγκάζεται να δραπετεύσει, περιέρχεται την Αίγυπτο και την Αραβία και αφού με ηρωικό και θριαμβευτικό τρόπο ξεπεράσει διάφορες δοκιμασίες, επιστρέφει στη Βαβυλώνα, παντρεύεται την Αστάρτη και βασιλεύει με σύνεση. Στην αφήγηση αυτή περιπλέκεται μια δεύτερη αφηγηματική σειρά επεισοδίων που θέτει συνεχώς ερωτήματα στον «τέλειο ήρωα»: ενώ αυτός διαθέτει όλα τα προσόντα για να ζήσει ευτυχισμένος, η κοινωνική αναρχία, το απροσδόκητο της τύχης, οι δολοπλοκίες, η γυναικεία απιστία, ο ανθρώπινος παραλογισμός κτλ. στέκονται συνεχώς εμπόδιο στην επίτευξη της ευτυχίας. Ο Σαδίκης φτάνει στο σημείο να θέσει σε αμφισβήτηση θεμελιώδεις αρχές όπως ο ορθός λόγος, η δικαιοσύνη, η φιλανθρωπία. Η ερμηνεία της ζωής μέσα από το πρίσμα της θείας πρόνοιας, που θα του αποκαλύψει ένας ερημίτης οδηγούν σε γελοιογραφική εκτόνωση –όχι σε λύση– τα υπαρξιακά του αδιέξοδα. Ο Σαδίκης επιστρέφει από εκεί που ξεκίνησε, στη Βαβυλώνα, όπου πλέον μπορεί να ζήσει «ευτυχισμένος», δηλαδή απαλλαγμένος από ψευδαισθήσεις για την ύπαρξη απόλυτων ιδεωδών, αφού έχει προσθέσει στα εγγενή και στα επίκτητα χαρίσματά του ένα ακόμη: τον σκεπτικισμό.

Το *Zadig ou La Destinée*, βρίσκεται σε ανοιχτό διάλογο με την ανατολική και την ευρωπαϊκή γραμματεία. Οι οφειλές του στον φαντασιακό κόσμο των

112. Βλ. VOLTAIRE, *Romans et contes*, εισαγωγή - επιμέλεια: René Pomeau, Paris, Garnier - Flammarion, 1966, σ. 26.

113. Μια παράλληλη ανάγνωση των δύο μυθιστορημάτων επιχειρεί ο R. J. HOWELLS, «Télémaque et Zadig: apports et rapports», *Studies on Voltaire* 215 (1982) 63-75.

114. Βλ. DAVID WILLIAMS, «Voltaire on the Sentimental Novel», *Studies on Voltaire* 135 (1975) 122.

115. Την περίτεχνη δομή του *Zadig* εξετάζει η NANCY SENIOR, «The Structure of Zadig», *Studies on Voltaire* 135 (1975) 135-141.

ανατολίτικων παραμυθιών και στην παλιότερη θυμοσοφία και φιλοσοφία της Ανατολής είναι πολλαπλές.[116] Ο Zadig –το όνομα σημαίνει δίκαιος στα αραβικά[117] (και τουρκικά)–, συνομιλεί με τη «φιλοσοφική Ανατολή» : Ορομάζης, Αριμάν, Ζωροάστρης, και με την ανατολική σοφία στην οποία εντρύφησε ο Voltaire για δύο ολόκληρα χρόνια πριν από τη δημοσίευση του έργου του.[118] Ο θεϊστής συγγραφέας βρίσκεται επίσης σε αντιρρητικό διάλογο με τη «Θεοδικία» του Leibniz, αντιτάσσοντας τον σκεπτικισμό του για τα όρια της ελευθερίας, της θείας πρόνοιας και του ανθρώπινου πεπρωμένου.[119] Παράλληλα, μέσα από το περίβλημα της σάτιρας και της αλληγορίας ασκεί κριτική στη γαλλική αυλή του Λουδοβίκου ΙΕ΄, διοχετεύει τις θέσεις του Διαφωτισμού που υπερασπίζονται τη θρησκευτική ανοχή, και καταδικάζουν τη δεισιδαιμονία και την εκμετάλλευσή της, καθώς και τις αυθαιρεσίες της εξουσίας.

Η δημοσίευση, λοιπόν, του *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην* το 1819 έρχεται να προσθέσει άλλον έναν κρίκο στην αλυσίδα του ταξιδιωτικού-παιδευτικού αφηγήματος που είχε διεισδύσει στο νεοελληνικό σύστημα από τις αρχές του 18ου αιώνα. Ως «histoire orientale», όμως, όπως αυτοχαρακτηριζόταν στον υπότιτλο του γαλλικού πρωτοτύπου, επιδιώκει ταυτόχρονα να ικανοποιήσει τη συνεχιζόμενη έλξη από το ανατολίτικο φανταστικό ανάγνωσμα, προσφέροντας, όμως, μια πιο φιλοσοφημένη εκδοχή, λιγότερο ευφρόσυνη και, φυσικά, αυθαίρετη από το υλικό των *Mille et une nuits*, προτύπου της ελληνικής *Χαλιμάς* που παρωδείται από τον συγγραφέα στον πλασματικό του πρόλογο:

> Συνεγράφη κατά πρώτον εις την παλαιάν χαλδαϊκήν γλώσσαν, την οποίαν ούτε συ ούτ' εγώ εννοούμεν. Μετεφράσθη αραβιστί προς ευφροσύνην του περιφήμου σουλτάνου Ουλούκμπεη. Κατ' εκείνον τον καιρόν οι Άραβες και οι Περσάνοι έκαμνον αρχήν να συγγράφωσι της Χαλιμάς τας μυθολογίας και τα τοιαύτα. Ο Ουλούκμπεης επρόκρινε του Σαδίκου την ανάγνωσιν· αι δε σουλτάναι την των μυθολογιών. «Διατί προκρίνετε, έλεγε προς αυτάς ο συνετός Ουλούκμπεης, μύθους παραλόγους και ασημαντότατους;» «Δι' αυτήν ταύτην την αιτίαν τούς προκρίνομεν» απεκρίνοντο αι σουλτάναι. Εύελπις είμαι ότι δεν θέλει ταις ομοιάσεις, και θέλει είσαι τῳ όντι Ουλούκμπεης. Ελπίζω μάλιστα ότι αφού βαρυνθείς τας γενικάς συνομιλίας, αι οποίαι σχεδόν της Χαλιμάς τες μυθολογίες ομοιάζου-

116. VAN DEN HEUVEL, «Zadig et le conte oriental. L'exploitation philosophique des "Mille et Un"», *Voltaire...*, σ. 183-200.

117. Βλ. VOLTAIRE, *Romans et contes*, σ. 27.

118. Για την προετοιμασία του *Essai sur les mœurs* αποδελτίωνε τον D'Herbelot, *Bibliothèque orientale*, τον Hyde, *Historia religionis veterum Persarum*, τα *Voyages* των Chardin, Bernier, Tavernier· βλ. POMEAU, στο: VOLTAIRE, *Romans et contes*, σ. 27.

119. VAN DEN HEUVEL, «Liberté humaine, Providence divine et destinée de l'humanité», *Voltaire dans ses contes*, σ. 157-182.

σιν, εκτός ότι ολιγότερον ευφραίνουσι, θέλω επιτύχω μίαν στιγμήν διά να σε ομιλήσω με λόγον.

Το θέμα της «ειμαρμένης», το μοτίβο του τροχού της τύχης, η ανατολίτικη μοιρολατρία που είχε μελετήσει ο Voltaire στην πολύτομη ανατολική βιβλιογραφία, ανιχνεύεται και σε άλλες εκφάνσεις του ελληνικού λογοτεχνικού λόγου, όπως η φαναριώτικη ποίηση του 18ου αιώνα κ.ε.[120] Η επιλογή του γαλλομαθή Δ. Ν. Ισκεντέρη, ο οποίος διατηρούσε σχέσεις με το περιβάλλον του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* (ήταν αντιπρόσωπος του περιοδικού στην Κωνσταντινούπολη) συντονίζεται με το νέο κύμα του «ανατολισμού» που είχε ενσκήψει στην παρισινή πρωτεύουσα, όπου τυπώθηκε η μετάφραση. Φαίνεται να συμβαδίζει με το ενδιαφέρον για την «ανατολιστική» αυτή κίνηση, που είχαν εκδηλώσει έλληνες λόγιοι οι οποίοι διέμεναν μόνιμα ή για μικρά διαστήματα στο Παρίσι, κινούμενοι στο περιβάλλον των Ιδεολόγων, του Silvestre de Sacy (1758-1838) και της Σχολής Ανατολικών Γλωσσών (είχε ιδρυθεί το 1795),[121] αλλά και γύρω από τον Κοραή, τα γλωσσικά μαθήματα του οποίου δείχνει να ακολουθεί ο Ισκεντέρης.

Όπως εμφαίνεται στον ειδολογικό χαρακτηρισμό «φιλοσοφικό παραμύθι», ο Voltaire επιζητούσε μια ισορροπία ανάμεσα στο λαϊκό, προφορικό, φαντασιακό αφήγημα και τον φιλοσοφικό στοχασμό. Εκμεταλλευόταν τόσο τον αφηγηματικό πλούτο της «γαλάξιας βιβλιοθήκης» του πλανεμπορίου όσο και τις λόγιες πηγές. Το μικρό σχήμα της ελληνικής έκδοσης που παραπέμπει στις λαϊκές φυλλάδες της Βενετίας, σε συνδυασμό με τα εκδοτικά περικείμενα του λόγιου βιβλίου (πρόλογος, προσφώνηση) υποδηλώνουν, ενδεχομένως, μιαν ανάλογη αμφιθυμία από τη μεριά του Ισκεντέρη.[122] Στην εκτίμηση αυτή συνηγορεί και η πρωτοβουλία του να δημοσιεύσει τον *Αντήνορα*, την ανάλαφρη αυτή εκδοχή του παιδαγωγικού-πικαρικού, αρχαιογνωστικού μυθιστορήματος, που, όπως ήδη σημειώσαμε, δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκε.

4. Η αναζήτηση της κοινωνικής εμπειρίας

Με την παράδοση του αφηγήματος περιπλάνησης και μύησης συνδέεται έως ένα βαθμό και το δημοφιλές μυθιστόρημα *Histoire de Gil Blas de Santillane* (οριστική έκδοση 1747) του Alain-René Lesage.[123] Θυμίζοντας ως προς τη μορφή το

120. Βλ., σχετικά, ΜΗΤΣΟΥ «Επίμετρο» στο: ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην...*, σ. 202-204.

121. Βλ. GEORGES TOLIAS, *La médaille et la rouille*, Paris-Athènes, Hatier-Kauffmann, 1997, σ. 139.

122. Για την επισήμανση αυτή, βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 388.

123. Παραθέτω τη γενική βιβλιογραφία που συμβουλεύτηκα: ROGER LAUFER, *Lesage ou le*

γραθιανικό τρίπτυχο: νεότητα - ωριμότητα - γηρατειά,[124] αφηγείται και αυτό μια περιπλάνηση (στην Ισπανία στο τέλος του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα), μέσα, όμως, από την πρωτοπρόσωπη αναδρομική αφήγηση ενός ηλικιωμένου προσώπου, ταπεινής καταγωγής. Παρακολουθεί τα χνάρια της ζωής –και τα γυρίσματα της τύχης– του Gil Blas που φεύγει στα χρόνια της εφηβείας από το σπίτι του για να αποκτήσει μόρφωση, συναντά αμέτρητες δυσκολίες, συναναστρέφεται κακοποιούς, γίνεται υπηρέτης ή μαθητευόμενος πολλών αφεντάδων. Ο πρωταγωνιστής έρχεται σε επαφή με διάφορες κοινωνικές ομάδες (αριστοκράτες, αστούς, γιατρούς, ηθοποιούς, κληρικούς κτλ.) και μαθαίνει τις τυπικές συμπεριφορές που πρέπει να υιοθετήσει το άτομο απέναντι στην κοινωνία. Τέλος, επιστρέφει στον γενέθλιο τόπο, σοφότερος και εξευγενισμένος από τις εμπειρίες του,[125] και διάγει πλέον ευτυχισμένη οικογενειακή ζωή.

Το *Histoire de Gil Blas de Santillane* δεν τηρεί πολλές από τις συμβάσεις του παιδαγωγικού ταξιδιού. Ο πρωταγωνιστής του, που δεν είναι ευγενής αλλά ταπεινής καταγωγής, διαμορφώνεται μέσα από την προσωπική εμπειρία του κόσμου όπως ακριβώς τη βιώνει ο ίδιος, χωρίς τη βοήθεια ενός μέντορα και, φυσικά, όχι μέσα από τη βιβλιακή παιδεία.[126] Το έργο χάρη στην έντονη πικαρική του διάσταση προσεγγίζει τη ρεαλιστική μυθιστορηματική παράδοση που μετατοπίζει την εστίασή της από την ηθολογία στην αποτύπωση των κοινωνικών φαινομένων. Η γαλλική κριτική των αρχών του 19ου αιώνα αναγνώριζε στο πρόσωπο του Lesage τον πρωτεργάτη του «roman des mœurs»· ταυτόχρονα, όμως, και παρότι ως ηθογράφος αποτύπωνε και την «άσχημη φύση», εκτιμούσε και τον παιδαγωγικό χαρακτήρα του μυθιστορήματός του: τον παιδευτικό ρόλο της εμπειρίας στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των νέων. Κατά τον προσφυή χαρακτηρισμό του La Harpe ο *Gil Blas* αποτελούσε «το σχολείο του κόσμου».[127]

Διαπιστωμένα τεκμήρια της ελληνικής προσοχής προς την *Histoire de Gil Blas de Santillane* απαντούν μόλις τις προεπαναστατικές δεκαετίες, όταν πλέον το μυθιστόρημα είχε αναχθεί από τη γαλλική κριτική σε πρότυπο, με

---

métier du romancier, Paris, Gallimard, 1971· HARRY SIEBER, *The Picaresque*, London, Methuen, 1977· CHRISTELLE BAHIER-PORTE, *La Poétique d'Alain-René Lesage*, Paris, Honoré Champion, 2006. Μια συνοπτική, αλλά εμπεριστατωμένη εικόνα για το μυθιστόρημα αποκόμισα από τη διδακτορική διατριβή της ΠΕΡΣΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗ, *Το πικαρικό μυθιστόρημα και η παρουσία του στον ελληνικό 19ο αιώνα (Από τον* Ερμήλο *ως την* Πάπισσα Ιωάννα*)*, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2002, ειδικότερα: σ. 45-55.

124. LAUFER, *ό.π.*, σ. 285.

125. SIEBER, *ό.π.*, σ. 48-50.

126. BAHIER-PORTE, *ό.π.*, σ. 200, 205.

127. IKNAYAN, *The Idea of the Novel...*, σ. 23-26.

βάση το οποίο αποτιμούσε τη μυθιστορηματική παραγωγή, παλαιότερη και σύγχρονη.[128] Το έργο και ο μυθιστορικός ήρωας, ο Gil Blas, στις ξενόγλωσσες εκφορές του, εντοπίζεται στη σχολική Βιβλιοθήκη των Μηλεών, στην ιδιωτική του βιβλιόφιλου Κωνσταντίνου Μπέλιου[129] και δέχεται τον έπαινο του Αδαμάντιου Κοραή που συστήνει το μυθιστόρημα στον Αλέξανδρο Βασιλείου ως ανάγνωσμα κατάλληλο για τη σύζυγό του:

> Δος την εις το γαλλικόν ν' αναγνώσει τον *Gil Blas*, θαυμαστήν μυθιστορίαν και διά την υπόθεσιν και πλοκήν και διά τον χαρακτήρα του λόγου, όστις κρίνεται ο άριστος χαρακτήρ της ομιλίας (style de conversation).[130]

Η διδακτική διάσταση και η μύηση των νέων στις αντιξοότητες που έμελλε να αντιμετωπίσουν σε μια ασταθή και μεταβαλλόμενη κοινωνία φαίνεται ότι συνέδεταν τον ορίζοντα πρόσληψης του *Gil Blas*, που του επέτρεπε να βρει θέση σε μια σχολική βιβλιοθήκη όπως των Μηλεών και, κυρίως, υποκίνησε τη μεταφορά του στα ελληνικά. Στην προαγγελία της έκδοσης του 1818 τονίζεται:

> Τούτο είναι η μετάφρασις του πολυθρυλλήτου ποιήματος του περιφήμου Γάλλου Lesage, επιγραφόμενον *Γιλ Βλας εκ Σαντιλάνης*, ποίημα χαριέστατον και ηθικότατον, ικανόν και να τέρψει και να διδάξει [...] είναι αναγκαίον εις τους απειροκάκους νέους, οι οποίοι θέλουσιν ιδεί εις αυτό οποίον πολυτάραχον πέλαγος του βίου μέλλουσι να διαπλεύσωσι, πόσους κινδύνους να απαντήσωσι, με ποίους χαμαιλέοντας έχουσι να συναναστραφώσιν, οποίους δόλους και παγίδας θέλουσι στήσει εις αυτούς οι κόλακες, και οι πλαστοί φίλοι, όταν ελπίζωσί τι παρ' αυτών, μάλιστα εις τους νυν καιρούς, ότε το κέρδος, εξ οιουδήποτε τρόπου, είναι ο μόνος λατρευόμενος θεός.[131]

Όπως, όμως, προσθέτει στη συνέχεια ο Κοδράτος Αθανασίου εξ Ιωαννίνων, ο μεταφραστής του *Γιλ Βλας* «πότε εκδοθήσεται εις τύπον, δεν δύναμαι να το προσδιορίσω, αβήλου όντος του μέλλοντος». Πράγματι, η προγραμματιζόμενη έκδοση λανθάνει· η έντυπη παρουσία του μυθιστορήματος θα ενταχθεί στην ελληνική βιβλιογραφία μόλις το 1837. Μια αποσπασματική χειρόγραφη μετάφραση που εντοπίστηκε πρόσφατα ενδέχεται να χρονολογείται μετά την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα.[132] Παρ' όλα αυτά, η μεταφραστική απόπειρα, σε συν-

---

128. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ, «"Ελληνικός Ζιλβλάσιος"; Ο *Πολυπαθής* του Γρ. Παλαιολόγου», *ΕΕΦΣΑΠΘ: Τμήμα Φιλολογίας* 1 (1991) 297-324.

129. Η Βιβλιοθήκη των Μηλεών διαθέτει γαλλική έκδοση του μυθιστορήματος: *Histoire de Gil Blas de Santillane*, Vienne 1812. Ο Κωνσταντίνος Μπέλιος έχει πολλές εκδόσεις: *Le Gil Blas*, Neuwied 1791, Paris 1797, και την ιταλική μετάφραση *Gil-Blas di Santilano*, Δρέσδη, 1789.

130. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (12.4.1805), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 267.

131. *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818) 658.

132. Βλ. ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Αρχαιόθεμα μυθιστορήματα, 1790-1900. Και πάλι το βάρος της

δυασμό με το αναγνωστικό ενδιαφέρον για το *Gil Blas*, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ενδείξεις μιας στροφής προς ρεαλιστικότερες όψεις του μυθιστορηματικού παιδευτικού ταξιδιού, που απεικονίζουν τις αντιξοότητες ή τα πεπρωμένα της τύχης, όχι μόνο των ευγενών και των πριγκίπων, αλλά και των νεαρών ηρώων με ταπεινή ή μικροαστική καταγωγή.

Τη διάθεση προσγείωσης στις δοκιμασίες της σύγχρονης πραγματικότητας εκφράζει ένα ακόμη μυθιστόρημα περιπλάνησης με μικρότερες λογοτεχνικές αξιώσεις, αλλά με αμιγέστερες διδακτικές και πρακτικές προθέσεις, που επιχειρεί να διεισδύσει στη νεοελληνική γραμματεία. Άμεσο πρότυπό του είναι το, επίσης γαλλικό, *Simon de Nantua, ou Le marchand forain* (1818) του Pierre-Laurent Jussieu (1792-1866). Το αφήγημα, που είχε κινήσει την προσοχή του Κοραή –το σύστηνε ως ανάγνωσμα για τα παιδιά του Ιάκωβου Ρώτα[133]– ανέλαβε να το μεταφέρει στα ελληνικά ο Ιώσηπος Μ. Δούκας (1795;-1831), γιος εμπόρου από τη Σάμο, που σπούδαζε ιατρική στο Παρίσι και συνεργαζόταν τακτικά στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*.[134] Στο φιλολογικό περιοδικό της Βιέννης ανήγγειλε το 1818 την επικείμενη έκδοση του μυθιστορήματος. Τιτλοφόρησε το έργο *Ο καλός Συμεών ή Ο περιερχόμενος έμπορος*, προσθέτοντας στη συνέχεια ότι: «Αν όχι πλούσιος, είναι όμως ευκατάστατος και αι συχναί του οδοιπορίαι τον έκαμαν πολύπειρον εις τά του κόσμου».[135]

Στην αναδρομική αφήγηση του αυτοβιογραφούμενου αγαθού εμπόρου που περιέρχεται τη γαλλική επαρχία κατά τα χρόνια της Παλινόρθωσης και συγχρωτίζεται με ανθρώπους από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις (κτηνοτρόφοι, γεωργοί, έμποροι, εργάτες) σκιαγραφείται το πρότυπο του χρηστοήθους, αστικού κοινωνικού βίου· προβάλλεται η σημασία της εκπαίδευσης, διατυπώνονται οι αρχές της δικαιοσύνης, της άσκησης της βουλευτικής εξουσίας, του ανταγωνισμού της αγοράς. Ο μεταφραστής αναγνωρίζει την περιορισμένη λογοτεχνική αξία του κειμένου, αλλά θεωρεί σημαντικό κίνητρο για τη μεταφορά του στα ελληνικά τις ηθικοδιδακτικές προθέσεις και την ανάγκη για τον φωτισμό του λαού. Στην αγγελία του σημειώνει:

> Εάν υπήκουα εις την φιλοδοξίαν μάλλον ή εις την επιθυμίαν της κοινής ωφελείας, εδυνάμην να εκλέξω σύγγραμμα περί μεγαλυτέρων και λαμπροτέρων υποθέ-

---

αρχαίας κληρονομιάς;», στο: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ - ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΣΧΑΛΗΣ (επιμέλεια), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Στιγμή, 2005, σ. 142.

133. Επιστολή προς Ιάκωβο Ρώτα (20.6.1818), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 4, σ. 94.

134. Το μεταφραστικό αυτό εγχείρημα εξετάζει αναλυτικά η ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ, «L.-P. Jussieu, *Simon de Nantua* (1818). Η περιπλάνηση του αγαθού εμπόρου και οι αφηγηματικές της προσαρμογές στα ελληνικά», *Ο Ερανιστής* 20 (1995) 66-74.

135. *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818) 498-501.

σεων. Αλλ' εις μεν τα τοιαύτα ασχολούνται πολλοί. Όσα δε αποβλέπουσιν εις την βελτίωσιν του λαού, τουτέστι εις του μεγίστου μέρους του έθνους ή αμελούνται, ή καταφρονούνται ως ευτελή και άδοξα. Τούτο δεν το λέγω διά να κατακρίνω τινά, αλλά διά να κινήσω την προσοχήν των φιλογενών εις το ουσιωδέστερον τούτο μέρος της κοινής παιδεύσεως.

Ωστόσο, οικονομικές δυσκολίες και ανέλπιστες οικογενειακές περιπέτειες ματαίωσαν την πραγματοποίηση και αυτού του εκδοτικού εγχειρήματος στις παραμονές της Επανάστασης.

Η σταθερή έλξη της ελληνικής γραμματείας από το παιδαγωγικό-ταξιδιωτικό αφήγημα εκφράζει με αντιπροσωπευτικό τρόπο την επιθυμία ενός στενού διαλόγου με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, ο οποίος προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στην εκπαίδευση και την αγωγή[136] και θεωρεί το ταξίδι σημαντικό εκπαιδευτικό μέσο.[137] Σύμφωνα με την εύστοχη επισήμανση της Άννας Ταμπάκη,[138] το ταξίδι είναι ταυτόσημο της εκπαίδευσης, όπως, άλλωστε, τεκμηριώνει το εκτενές λήμμα «Voyage (*Éducation*)» της *Encyclopédie*. Ο Jaucourt, που υπογράφει το λήμμα, όπως και πολλά ακόμη λογοτεχνικού/φιλολογικού περιεχομένου άρθρα του πολύτομου έργου, σημειώνει:

οι μεγάλοι άνδρες της αρχαιότητας πίστευαν ότι τα ταξίδια αποτελούσαν το καλύτερο σχολείο της ζωής· ένα σχολείο όπου μαθαίνει κανείς τη διαφορά πολλών άλλων ζωών, όπου βρίσκει κανείς ένα καινούριο μάθημα μέσα στο μεγάλο βιβλίο του κόσμου· όπου η αλλαγή αέρα και άσκησης είναι ωφέλιμα για το σώμα και το πνεύμα [...] Σήμερα τα ταξίδια [...] αποτελούν, κατά την κρίση των φωτισμένων ατόμων, ένα από τα πιο σημαντικά κομμάτια της εκπαίδευσης για τους νέους, και ένα κομμάτι εμπειρίας για τους γέροντες. [...] Τα ταξίδια ανοίγουν το πνεύμα, το υψώνουν, το εμπλουτίζουν με γνώσεις και θεραπεύουν τις εθνικές προκαταλήψεις.[139]

Το παιδαγωγικό ταξίδι με μυθοπλαστικό ένδυμα δείχνει να εγγράφεται σε μιαν αντίληψη για την πλασματική πεζογραφία ως παιδευτικού πεδίου, που προσβλέπει στη διαμόρφωση συνειδήσεων, στη μύηση στον κόσμο της προσωπικής και της συλλογικής εμπειρίας, στην αναθέρμανση του διαλόγου με το αρχαιοελληνικό παρελθόν, αλλά και στο άνοιγμα προς την ετερότητα. Το άνοιγμα αυτό, βέβαια, προσλαμβάνει, κυρίως, συμβολικό, φιλοσοφικό ή φιλολογικό,

136. Βλ., πρόχειρα, FRITZ-PETER HAGER, «Éducation, instruction et pédagogie», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 371-373.

137. Βλ., συνοπτικά, MARIE-NOËL BOURGUET, «Voyage et Voyageurs», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 1092-1095.

138. Βλ. ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Νέος Ανάχαρσις*, σ. 35.

139. *Encyclopédie*, τ. 17, 1765, σ. 476-477.

αλλά και ουτοπικό περιεχόμενο[140] αφού τα «παιδαγωγικά ταξίδια» που διεισδύουν στο νεοελληνικό σύστημα ελάχιστα συμβάλλουν στη γεωγραφική, στην εθνολογική ή στην ιστορική γνώση, έστω και αν κάποτε το υπόσχονται ή το υπονοούν (π.χ. *Ηθική περιήγησις Κύρου, Ρασέλας*). Οι μυθοπλαστικές περιπλανήσεις των εφήβων φαίνονται να ανταποκρίνονται στις βαθύτερες ανάγκες ενός συστήματος που διάγει φάση πολιτισμικής διάπλασης/μαθητείας, ενός συστήματος που επιδιώκει να περάσει από τη νεότητα στην ωριμότητα.

140. Την ουτοπική διάσταση επισημαίνει η Anna Ταμπακη, «Στα όρια της αφηγηματικής ουτοπίας: το "παιδαγωγικό-φιλοσοφικό" ταξίδι και η πρόσληψή του από τον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών*, σ. 63-71.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

«ΙΣΤΟΡΙΚΑ» ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ

Ένα κοινόχρηστο αγγλικό λεξικό λογοτεχνικών όρων δίνει τον εξής ορισμό για το ιστορικό μυθιστόρημα: «Μορφή πλασματικής αφήγησης που αναδομεί την ιστορία και την αναβιώνει με τη φαντασία. Πρωταγωνιστές είναι πρόσωπα ιστορικά, αλλά και πλασματικά. Μολονότι πρόκειται για μυθοπλαστική σύνθεση, ο καλός μυθιστοριογράφος ενός ιστορικού μυθιστορήματος ερευνά εξονυχιστικά την περίοδο που επιλέγει, και επιδιώκει την αληθοφάνεια».[1] Ακόμη και αν περιοριστούμε σε έναν τόσο συνοπτικό και συμβατικό ορισμό και παρακάμψουμε την πλούσια συζήτηση που έχει κινήσει το ιστορικό μυθιστόρημα ως είδος,[2] τα αφηγήματα που εντάσσονται στην παρούσα μελέτη σε αυτήν την κατηγορία παραβιάζουν σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και την έννοια της ιστορίας και, σίγουρα, το αίτημα της αληθοφάνειας. Παρ' όλα αυτά, θα τα χαρακτηρίσω συμβατικά «ιστορικές μυθοπλασίες», καθώς, βασικούς ήρωες έχουν ιστορικά πρόσωπα και τοποθετούν τη δράση τους στο ιστορικό παρελθόν.

---

1. J. A. CUDDON, «Historical Novel», *Dictionary of Literary Terms*, London, Penguin, [3]01992, σ. 411-412.

2. Το ζήτημα των απαρχών του ιστορικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα σε σχέση με τις δυτικές του επιδράσεις και, κυρίως, με το ιστορικό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα όπως διαμορφώθηκε από τον W. Scott κ.ε. εξετάζει ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ, *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, 1981· βλ., επίσης, του ίδιου, «Το ιστορικό μυθιστόρημα», *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Εστία, [5]1980, σ. 39-130. Μια συστηματική παρουσίαση των γνωστότερων θεωρητικών προσεγγίσεων του ιστορικού μυθιστορήματος, που έχουν διατυπωθεί κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα καταθέτει η ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ, «Η λογοτεχνική κριτική του εικοστού αιώνα για το ιστορικό μυθιστόρημα: Herbert Butterfield, Georg Lukács, Avrom Fleishman, Harry Shaw», *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1994, σ. 138-201, όπου και κριτική εξέταση των απόψεων του Σαχίνη.

Αναμφίβολα, διευρύνοντας τα όρια, στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν αρχαιόθεμες, αρχαιόμυθες και αρχαιογνωστικές διηγήσεις (π.χ. το *Τύχαι Τηλεμάχου*, η *Ηθική περιήγησις Κύρου*, η *Περιήγησις του νέου Αναχάρσιδος* κ.ά.) ή αφηγήματα με πρόσωπα πλασματικά που τοποθετούν τη δράση τους στο ιστορικό παρελθόν (π.χ., *Αργενίς*). Κρίνοντας, όμως, ότι η δομή και το περιεχόμενο των κειμένων αυτών έχουν στενότερη συνάφεια με άλλες ειδολογικές κατηγορίες, επιλέχθηκαν να εξεταστούν αλλού.

Πάντως, εξίσου προβληματική είναι και η οριοθέτηση ανάμεσα σε μυθοπλασία και ιστορία, καθώς και σε ιστορική βιογραφία ή βιογράφηση της ζωής ενός ιστορικού προσώπου,[3] μέσα σε μια εποχή κατά την οποία το ευρύτερο ευρωπαϊκό πολυσύστημα χαρακτηρίζεται από, και συχνά επιδιώκει τη, σύμμειξη ή την αμοιβαία διείσδυση των γραμματειακών ειδών.[4] Επιπλέον, το ελληνικό σύστημα, από τη μεριά του, καθώς επιδίδεται σε μια προσπάθεια εκμετάλλευσης ποικίλων παραδόσεων, παλαιότερων και νεότερων, γηγενών και ξένων, διακρίνεται δηλαδή από έναν πολιτισμικό συγκρητισμό, δημιουργεί μεγαλύτερη δυσχέρεια για την οριοθέτηση και συνεξέταση ειδών που οι καταβολές τους ανιχνεύονται στο βάθος του χρόνου. Άλλο τόσο προβληματική είναι η θέση του αναγνώστη απέναντι στα κείμενα. Γιατί άραγε διάβαζε προς «τέρψιν και ωφέλειαν» το συγκεκριμένο «ιστορικό» αφήγημα, που το εξετάζουμε εμείς ως μυθοπλασία, και όχι ένα άλλο, που το εξοβελίζουμε από το πλαίσιο της συζήτησης; Έχοντας, λοιπόν, συναίσθηση των προβλημάτων που ενδεχομένως δημιουργεί η κατηγορία αυτή, θα διεξέλθουμε συνοπτικά ορισμένα αφηγηματικά κείμενα με μυθοπλαστική διάσταση που αντλούν τη θεματική τους από την Ιστορία.

Η δημοφιλέστερη μυθοπλασία γύρω από ιστορικό πρόσωπο, τουλάχιστον από τα μέσα του 18ου αιώνα κ.ε., είναι η πεζή *Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος* ή η «Φυλλάδα του Μεγαλέξανδρου». Το κείμενο είχε ενταχθεί στο σώμα του «λαϊκού λογοτεχνικού βιβλίου» από τον προηγούμενο αιώνα. Είχε τυπωθεί για πρώτη φορά στη Βενετία, πιθανότατα γύρω στα 1670-1682, και αποτελεί

3. Βλ. τους προβληματισμούς που διατυπώνει σχετικά με το ζήτημα αυτό η ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ, «Μυθιστορηματική βιογραφία (1830-1880)», στο: ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμέλεια), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997, σ. 103-118, όπου και ενδεικτική βιβλιογραφία.

4. Για τις απόψεις της ευρωπαϊκής κριτικής του 18ου αι., βλ. MICHEL BARIDON, «Historiography» και FELICITY A. NUSSBAUM, «Biography», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 283-301 και 302-315. Βλ., επίσης, DANIEL MADELÉNAT, *La biographie*, Paris, PUF, 1984. Για τα τεχνάσματα που χρησιμοποιεί το μυθιστόρημα προκειμένου να συγκαλύψει το μυθοπλαστικό στοιχείο, βλ. SHELLY YAHALOM, «Du non littéraire au littéraire», *Poétique* 44 (1980) 406-421.

κατάληξη μίας από τις ποικίλες διακλαδώσεις της απώτερης ελληνικής έμμετρης εκφοράς του έργου του Ψευδο-Καλλισθένη (περ. 300 μ.Χ.).[5] Με την παρέλευση του χρόνου, με τη διαπήδηση της υπόθεσης σε πολλές γραμματείες και με τις συνεπαγόμενες μεταποιήσεις, η διήγηση είχε συγκεράσει ποικίλες πολιτισμικές και λογοτεχνικές παραδόσεις (ανατολικές και ελληνικές), είδη λογοτεχνικά (παραμύθι, θρύλο, αγιολογική διήγηση), εξωλογοτεχνικά (επιστολές, έγγραφα, διαθήκες)· κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούσε να ικανοποιεί πολλές και διαφορετικές αναγνωστικές προσδοκίες, αλλά και να δημιουργεί προβλήματα ως προς την ειδολογική της ένταξη.

Ο υπότιτλος στις γνωστές βενετικές εκδόσεις δίνει συνοπτικά το περιεχόμενο της μυθιστορίας: «περιέχουσα τον βίον αυτού, τους πολέμους, τας ανδραγαθίας, τα κατορθώματα, τους τόπους οπού επεριόδευσε, ομού δε και τον θάνατον αυτού και άλλα πλείστα πάνυ περίεργα και ωφέλιμα». Όπως διαφαίνεται και από την περιληπτική αυτή παρουσίαση της υπόθεσης, η *Διήγησις Αλεξάνδρου*... εξιστορεί τον βιολογικό κύκλο της ζωής του ήρωα και, άρα, δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό της ως «μυθιστορηματική βιογραφία».[6] Από μια απλή ανάγνωση, όμως, της μυθιστορίας αντιλαμβάνεται κανείς την καταφανή παραβίαση της ιστορικής και γεωγραφικής ακρίβειας. Εντούτοις, ο πρόλογος της έκδοσης, που πρέπει να σημειώσουμε ότι απευθύνεται στον «φιλίστορα αναγνώστη», τονίζει ότι το αφήγημα συνδυάζει την «ηδύτητα των συμβάντων» με την «παραδειγματικήν εικόνα των παρελθυθότων πραγμάτων», δηλαδή με την Ιστορία, την οποία θεωρεί ως «διδάσκαλον της ορθής πολιτείας» και «οδηγόν εις ευκοσμίαν των ηθών». Αυτή λοιπόν η «αφιστορικευμένη ιστορία», σύμφωνα με τον Γιώργο Βελουδή, του αήττητου ήρωα, του κατακτητή του κόσμου που «μεταμορφώνεται σε έναν εθνικοποιημένο εκδικητή και εγκόσμιο λυτρωτή των υποδούλων απ' τα δεσμά της πολύχρονης τυραννίας», προσφέρει, κατά τη συγκεκριμένη συγκυρία του ελληνισμού, το ιδεολογικό προκάλυμμα για να εκφραστούν προβλήματα του παρόντος. Έτσι, παρά τις ιστορικές της ανακρίβειες, μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργεί ως ιστορικό μυθιστόρημα.[7]

---

5. Βλ. *Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*, εισαγωγή - επιμέλεια: Γιώργος Βελουδής, Αθήνα, Ερμής, 1977· επίσης, Κεχαγιογλου, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 162-173.

6. Tomas Hägg, «The Beginnings of the Historical Novel», στο: Roderick Beaton (επιμέλεια), *The Greek Novel AD1 -1985*, London, Croom Helm, 1988, σ. 173-174.

7. Σύμφωνα με τον Harry Shaw, τα ιστορικά μυθιστορήματα χρησιμοποιούν την ιστορία ως ιδεολογικό προκάλυμμα για την προβολή προβλημάτων του παρόντος, βλ. Ντενιση, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα*..., σ. 195.

Η σταδιακή ανάπτυξη μιας νέας ιστορικής αντίληψης που παρατηρείται στα μέσα του 18ου αιώνα, όπως πιστοποιεί και η έκδοση της πολύτομης *Παλαιάς ιστορίας* του Charles Rollin (Βενετία 1750) από τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο,[8] φαίνεται ότι καθιστά, πλέον, προβληματική την ιστορική και γεωγραφική ακρίβεια της Φυλλάδας στα μάτια του λόγιου, τουλάχιστον, κοινού. Από αυτή την αντίληψη δείχνει να αφορμάται η πρωτοβουλία να δημοσιευτεί η *Ιστορία νέα του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (Βενετία 1758),[9] η οποία πρέπει να αντλεί τόσο από τη Φυλλάδα όσο και από τον έβδομο τόμο της *Ιστορίας...* του Rollin, που είχε δημοσιευτεί με τον τίτλο *Παλαιά ιστορία Φιλίππου του Μακεδόνος και Αλεξάνδρου του Μεγάλου* (Βενετία 1751). Το επεξεργασμένο αυτό κείμενο ετοίμασε ο Ζαγοριανός Γεώργιος Κωνσταντίνου, διορθωτής βιβλίων σε βενετικά τυπογραφεία, εκδότης του *Λεξικού τετραγλώσσου* (1757), αλλά και της *Παγκοσμίου ιστορίας της οικουμένης* (Βενετία 1759-1763), έργου που εξέφραξε τη διεύρυνση του ιστορικού και γεωγραφικού ορίζοντα.[10] Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η *Ιστορία νέα...* διαφημίζεται από τον Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη ως «έκδοσις πλέον αληθής» σε αντιδιαστολή με το «ιστορία μυθώδης» της Φυλλάδας.[11] Ωστόσο, τέτοιες εκδόσεις δεν καταφέρνουν να αναστείλουν ούτε καν να επισκιάσουν την επιτυχημένη πορεία του λαϊκού αναγνώσματος. Η μυθική μορφή του Μεγαλέξανδρου εξακολούθησε να τρέφει τα όνειρα και τη φαντασία των αναγνωστών, όχι τόσο με την ιστορική όσο με τη μυθική υπερφυσική του δράση.

Πάντως, οι λόγιοι μεταφραστές συνεχίζουν, προφανώς, να επιζητούν μεγαλύτερη ιστορική ακρίβεια, καθώς δημιουργούνται ισχυρότεροι δεσμοί με το προγονικό παρελθόν, συχνά μάλιστα μέσα από τον φιλολογικό και αρχαιογνωστικό μόχθο των Ευρωπαίων. Το 1819, τη χρονιά που δημοσιεύεται η πλήρης επτάτομη μετάφραση της *Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος*, αναγγέλλεται μια νέα έκδοση που θα είχε τίτλο *Αλέξανδρος ο Πορθητής*. Κείμενο αφετηρίας είναι το *Alexander der Eroberer* (1797) του ελληνιστή φιλόλογου J. Fessler (1756-1839),

8. Βλ. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στην ελληνική μετάφραση των *Παραγγελμάτων διά την καλήν ανατροφήν των παίδων* του Charles Rollin», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 127-138.

9. Βλ. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ελλάς*, σ. 215· βλ., τώρα, U. MOENNIG, «Die Ιστορία νέα του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Venedig 1758)», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 369-399.

10. Για τις εκδοτικές δραστηριότητες του Κωνσταντίνου, βλ. ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη (1765)», *Τα Ιστορικά* 2 (1984) 253-264.

11. Βλ. Π. ΛΑΜΠΑΝΙΤΣΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος των όσων νέων βιβλίων όπου προτού δεν ήτον και τα εξέδωκα ιδίοις μου αναλώμασιν εις Βενετίαν και εδώ εις Βιέννην», *Αρχαιολογία συνοπτική των Ελλήνων*, Βιέννη 1796.

έργο που είχαν προμηθευτεί στο γερμανικό πρωτότυπο βιβλιόφιλοι όπως ο Κωνσταντίνος Μπέλιος. Η αγγελία τονίζει την ιστορικοφιλολογική ακρίβεια της έκδοσης, υπενθυμίζοντας παράλληλα τους δεσμούς του ελληνισμού με τον ομώνυμο ήρωα:

> Ο κύριος Ι. Φέσλερ, είς των επιστημονικών της Γερμανίας, συνερανισάμενος εκ των ελλήνων και λατίνων συγγραφέων [...], εξέδωκεν [...] συνέχειαν της εν τη *Περιηγήσει του Αναχάρσιδος* ιστορίας της παλαιάς Ελλάδος, [...] περιέχουσαν τα κατορθώματα του μεγάλου Αλεξάνδρου [...] την τότε ηθικήν και πολιτικήν κατάστασιν των ελληνικών πολιτειών [...] και τας αιτίας της εκπτώσεως αυτών [...]. Τούτο το επωφελές σύγγραμμα [...] εκδίδεται [...] με ένα γεωγραφικόν πίνακα και με την εικόνα του Αλεξάνδρου [...]. Η επιγραφή και η ύλη του βιβλίου είναι ικανά να κινήσωσι την φιλοτιμίαν εκάστου Έλληνος και φιλέλληνος.[12]

Η έκδοση, πάντως, από το τυπογραφείο του Ιασίου, όπου είχε προγραμματιστεί, δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκε. Η *Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος* διατήρησε τη μονοκαθεδρία της στον ιστοριογενή ή ιστορικοφανή πεζό λόγο, παραγκωνίζοντας σταδιακά την ανταγωνιστική έμμετρη *Διήγησιν Αλεξάνδρου* (ή *Ριμάδα*, Βενετία 1529 κ.ε.), και συνέχισε να ικανοποιεί τις μυθοπλαστικές ανάγκες του λόγιου και του λαϊκού κοινού. Η σκηνή που περιγράφει ο Αλέξανδρος Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του (τοποθετημένη τον Ιανουάριο του 1829) και την ξαναθύμισε ο Άλκης Αγγέλου, προσφέρει μια σημαντική μαρτυρία για τη διαταξική, αλλά και την ακροαματική πρόσληψη της Φυλλάδας έως τις παραμονές, τουλάχιστον, της Επανάστασης:

> Προχωρησάσης δε της νυκτός, εκαθήμεθα περί την κεντρικήν τράπεζαν του κοιτώνος του πλοίου ο πατήρ μου, οι δύο Σούτσοι και εγώ, και ανεγινώσκομεν την *Φυλλάδα του Αλεξάνδρου*, ην είχομεν αγοράσει Ενετίησι παρά Νικολάῳ Γλυκεί· ο δε ημέτερος Νικολής ίστατο ολίγον περαιτέρω μετά στόματος διεσταλμένου εκ της ευχαριστήσεως ότι ηκροάτο της εις την διάνοιαν αυτού προσιτής ταύτης αναγνώσεως.[13]

Το 1783 σε μια βιεννέζικη έκδοση του Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη με τον τίτλο *Ηθική ιστορία Βελισαρίου, αρχιστρατήγου του Μεγ. Ιουστινιανού αυτοκράτορος Ρωμαίων* εμφανίζεται ένα άλλο πρόσωπο από την ιστορία, αυτή τη φορά τη βυζαντινή.

Είναι γνωστό ότι ο βυζαντινός θρύλος για τη ζηλοφθονία που προκάλεσαν στον αχάριστο αυτοκράτορα οι στρατιωτικές επιτυχίες του Βελισάριου και για την κατάληξη του τελευταίου να επαιτεί τυφλός στους δρόμους της Κωνσταν-

12. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 717.

13. *Απομνημονεύματα*, τ. 1, Αθήνα 1894, σ. 216· πρβλ. Αλκης Αγγελου, «Το λαϊκό έντυπο: μερικά νέα ερωτήματα», *Των Φώτων Β΄. Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σ. 19-30.

τινούπολης είχε αρχίσει να δημιουργείται από τον 8ο αιώνα· στη συνέχεια, δίπλα στις παραλλαγές των τραγουδιών ήρθε να προστεθεί η έμμετρη υστεροβυζαντινή *Διήγησις εις τας πράξεις του περιβοήτου στρατηγού των Ρωμαίων, μεγάλου Βελισαρίου*, που από τις αρχές του 16ου αιώνα (1525 κ.ε.) γνώρισε διάδοση μέσω της κυκλοφορίας του εντύπου.[14] Η έκδοση, πάντως, αυτή ενώ ήταν δημοφιλής κατά τον 16ο αιώνα δεν είχε καταφέρει να επιβιώσει έως τον 18ο αιώνα· είχε επιβιώσει, όμως, ο μυθιστορικός της ήρωας, καθώς και συναφείς πεζές βυζαντινές κ.ά. διηγήσεις, όπως δείχνει η συνοπτική πεζή αφήγηση σε αρχαϊστική γλώσσα «Διήγημα το κατά Βελισάριον» σε χειρόγραφο του Δαπόντε που συγκροτήθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα.[15] Ταυτόχρονα, ο Βελισάριος είχε διανύσει μια εξαιρετικά πλούσια ευρωπαϊκή πορεία μέσα από χρονογραφικά κείμενα αλλά και λογοτεχνικά έργα, έμμετρα και πεζά, λόγια και λαϊκά. Έτσι, ο θρύλος για τον Βελισάριο ανταγωνιζόταν εκείνον για τον Μεγαλέξανδρο.[16]

Ο Αιώνας των Φιλοσόφων ανήγαγε το θέμα του Βελισάριου σε μύθο. Η αποφασιστική στιγμή ήρθε με τη δημοσίευση του μυθιστορήματος του Marmontel *Bélisaire* (1767) –το γαλλικό πρότυπο της *Ηθικής ιστορίας Βελισαρίου*. Πηγή του Marmontel, όπως υποστηρίζει στον πρόλογό του, στάθηκε η *Ιστορία* του Προκοπίου και όχι η *Απόκρυφη ιστορία* ή *Ανέκδοτα*. Με τη διευκρίνιση αυτή ο γάλλος συγγραφέας δείχνει την πρόθεσή του να περιβάλει με ιστορική αξιοπιστία το μυθιστόρημα –η *Ιστορία* του Προκοπίου είχε πρότυπο τον Θουκυδίδη–, και αμφισβητεί την αυθεντικότητα των *Αποκρύφων*, πιθανώς έργου μοχθηρίας, από το οποίο είχαν αντλήσει οι υστερομεσαιωνικές έμμετρες διηγήσεις για τον Βελισάριο, που εξιστορούν, κυρίως, τα χρόνια της δυσμένειάς του στην αυλή του Ιουστινιανού.

Στα δεκαέξι κεφάλαια της *Ηθικής ιστορίας Βελισαρίου* ο στρατηγός του Ιουστινιανού προβάλλεται ως υπόδειγμα ηθικής, δικαιοσύνης, εγκράτειας, μεγαλοψυχίας, δύναμης και πίστης, αλλά και στρατηγικής ευφυΐας, που προκαλεί απεριόριστο θαυμασμό σε όσους συναντά στην πορεία του. Μέσα από τη σκιαγράφηση του ιστορικού προσώπου αναδύεται το πρότυπο ενός μονάρχη που στηρίζει τη διακυβέρνησή του στη δικαιοσύνη, στην ευνομία, στη λατρεία ενός Θεού, ο οποίος μπορεί να συμπεριλάβει στην αγκάλη του ακόμη και εκείνους που ενδέχεται να μην πιστεύουν σε αυτόν, αλλά είναι ενάρετοι. Το «ιστορικό μυθιστόρη-

14. Βλ. τη συνολική κριτική έκδοση των διασκευών του έργου στους W. F. BAKKER - A. F. VAN GEMERT (επιμέλεια), *Ιστορία του Βελισαρίου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988.

15. Δημοσιεύεται τώρα από τον ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Πεζογραφική ανθολογία*, τ. 1, σ. 760.

16. ANNE-SOPHIE BARROVECCHIO, «Bélisaire, Histoire d'une figure européenne au Siècle des Lumières», *The European Journal* 7.1 (2006) 4-5.

μα» προσφέρει το προκάλυμμα για να εκφραστούν υπαινικτικά και συνοπτικά οι ιδέες των Εγκυκλοπαιδιστών. Ολόκληρο το 15ο κεφάλαιο αφιερώνεται σε μια συζήτηση περί πολιτικής, κοινωνικής ανοχής και ανεξιθρησκίας, ζητήματα που απασχολούσαν την εποχή του Marmontel και είχαν ήδη εκφραστεί από τον πνευματικό του καθοδηγητή, τον Voltaire. Το κεφάλαιο αυτό του μυθιστορήματος προκάλεσε την καταδίκη του συγγραφέα από τους θεολόγους της Σορβόννης, συσπείρωσε όμως στο πλευρό του τον Voltaire και τον Turgot.[17] Ο θόρυβος που δημιουργήθηκε γύρω από το μυθιστόρημα είχε κινήσει έγκαιρα του πρώτου διαμεσολαβητή του Voltaire στα ελληνικά Ευγένιου Βούλγαρη. Στο *Περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν* (Λειψία, 1768)[18] –όπου εκτός από τη μετάφραση αναδημοσιεύει και το γαλλικό πρωτότυπο του Voltaire (*Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne*, 1767)–, στο επιγραφόμενο *Δοκίμιον περί ανεξιθρησκείας*, ο Βούλγαρης προσθέτει την εξής υποσημείωση:

> Ο συγγραφεύς του πλασματικού ιστορήματος, ᾧ επιγραφή *Βελισάριος*, το οποίον διεδόθη με τόσην φήμην και επροξένησεν τόσην ταραχήν εις τας ημέρας μας, συναριθμεί (κεφ. ΙΕ΄) εις τον χορόν της άνω μακαριότητος και δόξης και τους Τίτους, και τους Τραϊανούς [...]. Τον δε *Βελισάριον* απέλεγξαν και τον καταδίκασαν νεωστί οι εν Σορβόννη της Γαλλίας θεολόγοι διά του πέρυσιν (ετ. 1767 Ιουνίου 27) εκδοθέντος παρ' αυτών ελέγχου.

Η φήμη που προσέλαβε το μυθιστόρημα –το 1781 ο Marmontel καυχιόταν ότι «μεταφράστηκε σε όλες τις γλώσσες» και είχε περάσει στην απέναντι ακτή του Ατλαντικού[19]– υποκίνησε τη δημοσίευση της *Ηθικής ιστορίας του Βελισαρίου*, δεκαπέντε χρόνια ύστερα από την επισήμανση του Βούλγαρη, πράγμα που επιβεβαιώνει ο Λαμπανιτσιώτης:

> Αυτή ετυπώθη εις διαφόρους γλώσσας των Ευρωπαίων, κ' αποκτήθη φιλοφρόνως υπό πάντων· της οποίας την μεγάλην ζήτησιν, και καλήν φήμην βλέποντας εγώ, και επιθυμώντας να γένει κοινή, και εις το γένος μου προς ωφέλειάν του έκαμα να μεταγλωττισθεί.

Όπως αναγνώριζε ο Βούλγαρης –με τον χαρακτηρισμό «πλασματικόν ιστόρημα»–, το αφήγημα του Marmontel συνδύαζε την ιστορική με την πλασματική

17. Βλ., σχετικά, στη μελέτη του JOHN RENWICK, *Marmontel, Voltaire and the "Bélisaire" Affair*, *Studies on Voltaire* 121 (1974).

18. *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν*, σ. 101 υποσ. Για μια λεπτομερή βιβλιογραφική περιγραφή των εκδόσεων του *Δοκιμίου*, βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Βενετική έκδοση του *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας* του Ευγένιου Βούλγαρη;», *Ελληνικά* 44 (1994) 453-460.

19. Βλ., σχετικά, BARROVECCHIO, «Bélisaire...», *ό.π.*

διάσταση, δηλαδή τη γνώση με την τέρψη. Ο Λαμπανιτσιώτης με τη σειρά του, φανερώνοντας για ακόμη μία φορά τον εκλαϊκευτικό χαρακτήρα του εκδοτικού του προγράμματος, συμπεριέλαβε στην έκδοση και «διαφόρους εικονογραφίας των κυρίων συμβάντων αυτού του ήρωος προς περισσότερον καλλωπισμόν της βίβλου και ωφέλειαν».

Ωστόσο, η ζήτηση του Γένους δεν ξεπέρασε το τιράζ της μίας έκδοσης, πράγμα που συνέβη και με το μεγαλύτερο μέρος του νεωτερικού βιβλίου. Τα ιδεολογικά μηνύματα του μυθιστορήματος, όμως, φαίνεται ότι προκάλεσαν κάποια αίσθηση. Στην εικασία αυτή μας οδηγεί η κατά τι μεταγενέστερη μετάφραση του «ηθικού παραμυθιού» του Marmontel *Η δοκιμασμένη φιλία* (σε χειρόγραφο του 1789 περ.) –έγινε λόγος νωρίτερα γι' αυτό– το οποίο μεταφέρει τους ίδιους προβληματισμούς των Διαφωτιστών σε θέματα θρησκείας (θεϊσμός, θρησκευτική πραότητα).

Λίγα χρόνια ύστερα από τη δραματοποιημένη εκφορά του *Βελισαρίου* του Trautzschen, που μεταφράζεται από τα γερμανικά (Βιέννη 1819),[20] γίνεται μια δεύτερη απόπειρα νεοελληνικής μεταφοράς του μυθιστορήματος του Marmontel μέσα στα χρόνια του Αγώνα.[21] Η αναγγελία δημοσιεύεται στην εφημερίδα του Μεσολογγίου *Ελληνικά Χρονικά* του 1825:

> Ο *Βελισάριος*, σύγγραμμα περίφημον του σοφού Μαρμοντέλ, μολονότι και προ χρόνων εξεδόθη εις την γλώσσαν μας, διά την μεγίστην σπανιότητα όμως τοιούτου συγγράμματος, το οποίον την σήμερον θέλει χρησιμεύσει ως γνώμων αλάνθαστος, όχι μόνον εις τους πολιτικούς, αλλά και εις τους στρατιωτικούς της νέας Ελλάδος, ενεκρίθη αναγκαιότατον να μεταφρασθεί και πάλιν εις την γλώσσαν μας με ιδίωμα όσον δυνατόν ευκατάληπτον, και να εκδοθεί διά του Τύπου.[22]

Το «φιλοσοφικό μυθιστόρημα», όπως το χαρακτήρισε εκ των υστέρων η γαλλική κριτική, το οποίο στην εποχή του εντάχτηκε εκ των πραγμάτων στη «μαχόμενη λογοτεχνία» υπερασπιζόμενο την πραότητα και την κοινωνική και θρησκευτική ανοχή, στην καινούρια αυτή νεοελληνική εκφορά του 1825, που λαμβάνει, ενδέχεται να προσέχτηκε για περισσότερες όψεις του. Εκτός από τις συζητήσεις γύρω από το ζήτημα της αναγκαιότητας του πολέμου που εγγράφο-

---

20. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΠΑΘΗΣ, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1986, σ. 22. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο μύθος του Βελισάριου στην εκδοχή του Marmontel γνώρισε πλούσιες τύχες στην ευρωπαϊκή πεζογραφία και δραματουργία, καθώς και στις εικαστικές τέχνες· ιδιαίτερα, γνωστή είναι η ελαιογραφία (1781) του Jacques-Louis David· βλ., σχετικά, BARROVECCHIO, «Bélisaire...».

21. Βλ., Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ρήγας και Marmontel», στο: *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliex*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 125.

22. ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1971, τ. 2, σ. 322.

νται στις ευρύτερες ουμανιστικές προθέσεις του μυθιστορήματος, γίνεται συχνά λόγος και σε θέματα στρατηγικής· κατ' αυτόν τον τρόπο μέσα στα συμφραζόμενα της Επανάστασης κινούσε το ενδιαφέρον όχι μόνο για τους πολιτικοϊδεολογικούς αλλά και τους στρατιωτικούς προβληματισμούς ή χειρισμούς του.

Ακόμη ένα ιστορικό μυθιστόρημα με φιλοσοφική χροιά που υπογράφεται, και αυτό, από τον Marmontel, το *Περί καταστροφής του Περού*, φαίνεται ότι προσείλκυσε την ελληνική προσοχή και να μεταφέρθηκε στα ελληνικά το 1780 από τον ποστέλνικο Δημήτριο Βενιέρ(η).[23] Το κείμενο αφετηρίας *Incas ou La destruction de l'empire du Pérou* (1777) έχει ιστορικό υπόβαθρο την κατάκτηση του Περού από τους Ισπανούς κατά τον 16ο αιώνα· είναι βασισμένο σε ιστορικές πηγές και αποτελεί προϊόν συστηματικής μελέτης των ηθών, των εθίμων, της θρησκείας και των λατρευτικών τελετών των Ινδιάνων του Περού και του Μεξικού. Σύμφωνα πάντως με τον συγγραφέα, στο έργο υπάρχει περισσότερη αλήθεια απ' όση απαιτείται για ένα μυθιστόρημα και λιγότερη απ' όση για μια Ιστορία.[24]

Το εκτενές αυτό αφήγημα που διαθέτει και στοιχεία ποιητικότητας –στον υπότιτλο χαρακτηρίζεται ως «έπος σε πεζό»– συμπλέκει την ιστορία, την περιπέτεια, τα αισθηματικά επεισόδια και τις μάχες μπροστά σε ένα εξωτικό φόντο. Παράλληλα, όμως, προσφέρει μια καταδίκη του φανατισμού, της αποικιοκρατίας, του δουλεμπορίου[25] μέσα από την οπτική του Διαφωτισμού. Η ελληνική προσοχή προς αυτό δείχνει να υποκινείται και από το ενδιαφέρον για τη νεότερη ιστορία άλλων λαών, την κλίση προς την εθνολογία και την πολιτισμική γεωγραφία που αναδύεται κατά την τελευταία εικοσαετία του 18ου αιώνα. Το *Περί καταστροφής του Περού* συνιστά, όπως και η μυθιστορηματική *Ιστορία της Αμερικής* που μεταφράζει και δημοσιεύει ο Γ. Βεντότης (1792-1794),[26] ένα πρώιμο δείγμα προσοχής προς το άλλο ημισφαίριο, προς τον Νέο Κόσμο και την ιστορία του. Την εξωτική πτυχή αυτού του ημισφαιρίου το ελληνικό σύστημα θα τη γνωρίσει έντυπα, κυρίως κατά την πρώτη και την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα, με δύο κείμενα που ήδη αναφέραμε και τα οποία, με διαφορετικό τρόπο το καθένα, γονιμοποιούν την παράδοση των Ίνκας: την *Αταλά* του Chateaubriand και *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν* του Bernardin de Saint-Pierre.

---

23. Όπως σημειώνουμε και αλλού, ο Δημήτριος Βενιέρης μετέφρασε, μαζί με άλλους, από τα ιταλικά και τον *Ανάχαρσιν*, ενώ το όνομά του αναφέρεται και στο κείμενο της *Αληθούς ιστορίας*.

24. Henri Coulet, *Le roman jusqu'à la Révolution*, Paris, Armand Colin, [8]1991, σ. 454-455.

25. *Ό.π.*

26. Κείμενο-αφετηρίας είναι η πολύτομη και δημοφιλής *The History of America* (1788), έργο του γνωστού σκοτσέζου ιστορικού William Robertson. Για την υπόδειξη του πρωτοτύπου, βλ. Θωμας Ι. Παπαδοπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci-1800). Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, τ. 1, Αθήνα 1984, σ. 386.

Στα τέλη της περιόδου και σε ελλαδικό, μάλιστα, έδαφος, στην Αίγινα το 1828, δημοσιεύεται από τον Νικόλαο Φλογαΐτη η αφηγηματική συλλογή *Οι διαβόητοι πλάνοι, ήτοι Παράδοξα διηγήματα περί μηδαμινών ανθρώπων σφετερισθέντων την αξίαν αυτοκρατόρων, βασιλέων, πριγκίπων κτλ.*· αντλεί από γαλλικό κείμενο αφετηρίας, το ανώνυμο έργο *Les imposteurs fameux, ou Histoires* [...] *des hommes du néant de toutes les nations qui* [...] *ont usurpé la qualité de l'Empereur, du Roi et du Prince* του 1818, ο τίτλος του οποίου παραπέμπει συνειρμικά στη λιβελογραφία του Διαφωτισμού και στη μόδα «των απατεώνων» που ακολούθησε την περίφημη ανώνυμη πραγματεία *Les trois imposteurs*.[27] Πρόκειται για είκοσι μία ανεκδοτολογικές ιστορίες, ή «παράδοξα διηγήματα» όπως δηλώνει ο υπότιτλος, που αναφέρονται σε περισσότερο ή λιγότερο γνωστά ιστορικά πρόσωπα –και όχι σε θρησκευτικά πρόσωπα όπως οι τρεις προφήτες (Μωυσής, Χριστός, Μωάμεθ) της ιερόσυλης πραγματείας– προερχόμενα τόσο από τον ανατολικό όσο και τον δυτικό κόσμο, από την αρχαία εποχή (5ος αιώνας π.Χ.) έως τη σύγχρονη εποχή (1818).

Η πλεοναστική παρουσία στον τίτλο του έργου εννοιών όπως *πλάνη, μηδαμινότητα, σφετερισμός*, σε συνδυασμό με το πρόθεμα «ψευδο» που συνοδεύει το όνομα κάθε ιστορικού προσώπου στον τίτλο κάθε αφηγήματος-ανεκδότου (Ψευδο-Φίλιππος, Ψευδο-Νέρων, Ψευδο-Εδουάρδος, Ψευδο-Δελφίνος κτλ.) υπερτονίζουν την εκμετάλλευση των συμβάσεων της λιβελογραφικής γραφής.[28] Ο στόχος είναι να ξεσκεπαστούν τα ιστορικά ψεύδη που έχουν διαπραχθεί στη διάρκεια των αιώνων και να αποκαλυφθεί η αλήθεια. Η πρόθεση αυτή δηλώνεται με σαφήνεια στον πρόλογο του Φλογαΐτη:

> Διά να γνωρίσει το κοινόν ότι η πανουργία ανθρώπων εκ του χυδαίου λαού, οίτινες ηθέλησαν να υψωθώσιν εις τον βαθμόν αυτοκράτορος, βασιλέως, πρίγκιπος, δεν είναι πράγμα νεοφανές, και ότι πάντοτε υπήρξαν απατεώνες, φιλόδοξοι και ανόητοι, οι οποίοι ηπάτησαν την κοινήν ταχυπείθειαν, εκδίδεται η περίεργος ταύτη και τερπνή συλλογή διηγημάτων περί των *Διαβοήτων πλάνων*. Ο σκοπός λοιπόν, διά τον οποίον δημοσιεύεται η συλλογή αύτη των *Διαβοήτων πλάνων*, είναι η παιδιά, και η διδασκαλία, να μη πιστεύομεν εις νέους απατεώνας, όσοι ήθελον διισχυρισθεί ό,τι οι περιεχόμενοι εις την παρούσαν συλλογήν πλάνοι.

Η ασυδοσία της εξουσίας και ο στιγματισμός των εκπροσώπων της ή των επιβητόρων της που συνδέονται με φαινόμενα κακοδιαχείρισης, σπατάλης, ανομίας

27. Βλ., σχετικά, ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ, «Η *Πραγματεία περί των τριών απατεώνων* και ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», *Μνήμων* 25 (2003) 147-170.

28. Πρόκειται για τυπικό δείγμα λιβελογραφικού λεξιλογίου· βλ., σχετικά, MARC ANGENOT, «La vérité et l'imposture», *La parole pamphlétaire. Contribution à la typologie des discours modernes*, Paris, Payot, 1982, σ. 85-92.

ή σφετερισμού δεν είναι βέβαια κάτι καινούριο στην «εισαγόμενη» νεοελληνική αφήγηση που συνδύαζε τη διδασκαλία με την τέρψη. Αποτελούν βασικά θέματα του μυθιστορήματος à clef της εποχής του Μπαρόκ (*Αργενίς*), των επιγόνων του (*Τύχαι Τηλεμάχου*), του βολταιρικού «φιλοσοφικού παραμυθιού» (*Τα περί τον Σαδίκην*). Στα αφηγήματα, όμως, αυτά, τα πρόσωπα, τα κλειδιά της αλληγορίας, οι στόχοι της σάτιρας, δεν κατονομάζονται άμεσα. Η προβληματική των έργων τους υπακούει σε μια ηθική, την οποία εκφράζει με ευστοχία ο διάλογος ανάμεσα σε δύο εμβληματικά πρόσωπα της *Αργενίδος*, τον Αντήνορα και τον Νικόπομπο. Ο Νικόπομπος, persona του Barclay, αναφερόμενος στην παρακμή της απόλυτης μοναρχίας, κίνητρο που υπαγόρευσε τη συγγραφή του μυθιστορήματος, προτίθεται να «αφαιρέσει τις μάσκες των διεστραμμένων προσώπων προκειμένου να τους γνωρίσει ο λαός και να μάθει τι μπορεί να ελπίζει και τι να φοβάται, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο θα μπορέσει να επιστρέψει στον σωστό δρόμο».[29] Ο συνομιλητής του Νικόπομπου απαντά τότε ότι αυτά τα πράγματα δεν πρέπει να δημοσιοποιούνται, καθώς το να φανερώνονται κατακριτέες πράξεις «περισσότερες από αυτές που γνωρίζει ο λαός» θα είχε αποτέλεσμα «να τροφοδοτηθεί ακόμη περισσότερο το μίσος του, που είναι ήδη αρκετά δυνατό προς αυτήν την κατεύθυνση».[30]

Μέσα όμως από τους *Διαβοήτους πλάνους*..., αυτήν την ανώνυμη και ελάσσονα ανεκδοτολογική συλλογή, τα ιστορικά πρόσωπα της οποίας μπορεί να είναι, συχνά, το ίδιο άγνωστα για τον έλληνα αναγνώστη όσο και τα ιστορικά πρόσωπα που υπαινίσσονται τα αλληγορικά αφηγήματα, διοχετεύεται μια διαφορετική ηθική· η ηθική που απαιτεί από την αφήγηση να κατεβάσει τις μάσκες από τα πρόσωπα της εξουσίας. Ο μεταφραστής, ο οποίος είχε κατέβει από την Οδησσό στην Πελοπόννησο για να πολεμήσει κάτω από τη σημαία του Υψηλάντη,[31] όταν δημοσιεύει τα διηγήματα το 1828 συγκαταλέγεται στα στελέχη της κυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια. Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, τα ιστορικά παραδείγματα των *Διαβοήτων πλάνων* λειτουργούν στη συνείδησή του, και στη συνείδηση του αποσκοπούμενου αναγνώστη, ως παράλληλα για τον στιγματισμό όμοιων φαινομένων της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής συγκυρίας.

29. Για τη χρήση της μάσκας στη λογοτεχνία του 17ου αιώνα, και ειδικότερα στα κείμενα του Barclay, βλ. JINA POLITI, «Fall and Redemption of Language in the 17th Century», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 19 (1980), 271-282.

30. Το παράθεμα από το χφ. αρ. 605 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας· γαλλική του μετάφραση παραθέτει η CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «La fonction idéologique de la littérature en langue grecque des principautés roumaines au XVIIIe siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 18 (1980) 186.

31. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1857, τ. 2, σ. 346.

Στο άνοιγμα προς την ιστορία άλλων λαών αλλά και στην αναζήτηση νέων ηρωικών μορφών της νεότερης εποχής που θα μπορούσαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην εθνική και πολιτική αποκατάσταση του ελληνισμού ανταποκρίνονται αρκετά «βιογραφικά» έργα, που δημοσιεύονται από την τέταρτη δεκαετία του 18ου αιώνα κ.ε. Τίτλοι, όπως αυτός με τον οποίο επιγράφει το εράνισμά του ο Αθανάσιος Σκιαδάς *Γένος, ήθος, κίνδυνοι και κατορθώματα Πέτρου...* (Βενετία 1737) βρίσκονται πολύ κοντά στη μυθιστορική βιογραφία του Μεγαλέξαντρου και κινούν εύλογους συνειρμούς για τον τρόπο της αναγνωστικής τους πρόσληψης. Η ανοιχτή παραβίαση των ορίων της ιστορίας και η αξιοποίηση της μυθοπλασίας[32] σε κείμενα όπως η *Ιστορία Καρόλου ΙΒ΄ βασιλέως της Σουηδίας* (Βενετία 1806) –νεοελληνική απόδοση του *Histoire de Charles XII* (1732) του Voltaire από τον Κωνσταντίνο Τσιγαρά– η οποία μάλιστα διαθέτει αρκετές συγγένειες με το *Zadig* (τυφλή και απρόβλεπτη δύναμη του πεπρωμένου, θεία πρόνοια ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας, ανθρώπινη ύπαρξη ως εναλλαγή τυχαίων και απροσδόκητων περιπετειών, αστάθεια της τύχης, γραφικότητα της Ανατολής) υποδεικνύουν την ειδολογική ρευστότητα και σύγχυση. Ο μεγάλος όγκος και οι διαφορετικές παραδόσεις που αντιπροσωπεύουν τα συναφή κείμενα απαιτεί, νομίζω, μια ιδιαίτερη πραγμάτευση, προκειμένου να ανιχνευτούν οι λογοτεχνικές πτυχές τους.

Ανάλογη ειδολογική ρευστότητα και πολλαπλές δυνατότητες πρόσληψης παρουσιάζουν κείμενα που ακολουθούν τρέχουσες απόψεις του γαλλικού Αιώνα των Φώτων για την ιστορία, όπως λ.χ. αυτές του Fontenelle: χρέος της είναι «να παρουσιάζει την ταπεινή προέλευση των μεγάλων πραγμάτων», προσφέροντας λεπτομέρειες για ήθη και συμπεριφορές που αποκαλύπτουν «την αναγκαία αλλά κρυφή σχέση».[33] Κατ' αυτόν τον τρόπο η ιστορική αφήγηση μπορεί να συμπεριλάβει πολλά ανεκδοτικά στοιχεία, καθιστώντας, έτσι, ασαφή τα όρια ανάμεσα στην factio και τη fictio. Στην αντίληψη αυτή υπακούουν, π.χ., *Τα μεγάλα συμβεβηκότα εκ μικρών αιτιών προξενηθέντα* που δημοσιεύονται στη Βιέννη το 1819 από τον Ζήση Δαούτη, τον ανθολόγο-εκδότη του *Διάφορα ηθικά και αστεία στιχουργήματα* (1818), και έχουν απώτερο πρότυπο το έργο του Adrien Richer (1720-1798) *Essai sur les grands événements par les petites causes, tiré de l'histoire* (1758). Η δίτομη αυτή έκδοση, σύμφωνα με πρόσφατη περιγραφή της, «περιλαμβάνει ευρύτατο φάσμα μυθολογικών και ιστορικών ανεκδοτικών διηγήσεων, μέσα στις οποίες αντιπροσωπεύεται όχι μόνον η τυπι-

32. Jacques Van den Heuvel, «De la réalité à la fiction. À l'école de l'histoire. "Charles XII" 1731», *Voltaire dans ses contes*, Paris, Armand Colin, ³1967, σ. 38-50.

33. Baridon, «Historiography», σ. 287.

κή (ηθικο) διδακτική θεματική, αλλά και μια τάση παρουσίασης "αμαρτημάτων", περιπετειωδών αντιστροφών της τύχης και ερωτικών περιστατικών, που δεν ήταν άγνωστη και στην ελληνική έντυπη παραγωγή της περιόδου 1789 κ.ε.».[34] Μολονότι, λοιπόν, τα *Μεγάλα συμβεβηκότα*... δεν φέρουν στα περικείμενά τους ειδολογικές ενδείξεις που θα τα ενέτασσαν στη μυθιστορική πεζογραφία, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και το ότι ικανοποιούσαν αναγνωστικές ανάγκες για τη μυθοπλασία.[35]

34. Γιωργος Κεχαγιογλου, «Συμπληρωματικές ενδείξεις για την προσωπικότητα του Ζήση Δαούτη», *Ελληνικά* 44 (1984) 460-469.

35. Για τους σχετικούς προβληματισμούς των αφηγηματολόγων, βλ. Gérard Genette, «Récit fictionnel, récit factuel», *Fiction et diction*, Paris, Seuil, 1991, σ. 65-94. Όπως υποστηρίζει ο Genette, ο ειδολογικός δείκτης («μυθιστόρημα», «διήγημα» κτλ.), μπορεί να εκληφθεί ως ένα από τα κριτήρια για την ένταξη ενός κειμένου στην κατηγορία του μυθοπλαστικού λόγου.

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΑΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Η παιδική-νεανική λογοτεχνία, μέσα από την οπτική της Πολυσυστημικής θεώρησης, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του λογοτεχνικού συστήματος.[1] Όπως πιστοποιεί και η ιστορία της, σε ευρωπαϊκό τουλάχιστον πλαίσιο,[2] δεν πρόκειται ούτε για μια κατηγορία κλειστή που λειτουργεί ανεξάρτητα ή αυτόνομα από τη δυναμική του συστήματος, αλλά ούτε και για μια κατηγορία κειμένων που μπορούν να προσδιορισθούν με μοναδικό κριτήριο κάποια εγγενή (γλωσσικά, μορφικά, θεματικά, υφολογικά κ.ά.) γνωρίσματα. Η παιδική-νεανική λογοτεχνία, ή τα κείμενα εκείνα που επιλέγει το λογοτεχνικό σύστημα σε μια ιστορική φάση του να τα εντάξει σε αυτήν την κατηγορία, είναι άμεσα συνυφασμένη με τα πολιτισμικά και λογοτεχνικά συμφραζόμενα: βρίσκεται σε συνάρτηση με την εικόνα που δημιουργεί η εποχή για το παιδί και τις πνευματικές του ανάγκες, εγγράφεται στη γενικότερη αντίληψη του συστήματος για τη λογοτεχνία (όπως π.χ. το αξίωμα του utile dulci ή η παιδευτική διάσταση του πλασματικού πεζού λόγου για την προκειμένη περίοδο), συνδέεται με τη δυναμική του ίδιου του συστήματος, με τον ενδογλωσσικό διάλογο (με τη γηγενή παράδοση) και τον εξωγλωσσικό διάλογο (με τα ξένα λογοτεχνικά συστήματα). Η θέση που κατέχουν τα κείμενα μέσα στο λογοτεχνικό σύστημα είναι σε μεγάλο βαθμό αμφίθυμη.[3] Η αμφιθυμία αυτή δεν οφείλεται μόνο στο ότι συχνά τα κείμενα αντλούνται από τον λογοτεχνικό κανόνα (από προγενέστερη συνήθως φάση του) και μεταποιούνται προκειμένου να

1. Τον σχετικό προβληματισμό που έχει διατυπωθεί στο πλαίσιο της πολυσυστημικής θεωρίας εκθέτει ο ITAMAR EVEN-ZOHAR, «The Polysystem Hypothesis Revisited», *Papers in Historical Poetics*, Tel Aviv University, The Porter Institute for Poetics and Semiotics, 1978, σ. 28-35.

2. Βλ. NTENIZ ΕΣΚΑΡΠΙ, *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη*, μετάφραση: Στέση Αθήνη, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.

3. Βλ., σχετικά, ZOHAR SHAVIT, «Ambivalent Texts: The Case of Children's Literature»,

γίνουν αποδεκτά από το παιδικό-νεανικό λογοτεχνικό «υποσύστημα» ούτε μόνο στο γεγονός ότι το *βιβλίο* μπορεί να περάσει από ανήλικα σε ενήλικα χέρια (πράγμα που συμβαίνει, *βέβαια*, και με την αντίστροφη φορά). Η αμφισημία μπορεί να οφείλεται και στο ότι τα κείμενα ξεπερνούν συχνά τις αρχικές προσδοκίες του πομπού (συγγραφέα, μεταφραστή, εκδότη) ή εγγράφουν στις προθέσεις τους ένα δεύτερο αναγνωστικό επίπεδο (αλληγορικό, σατιρικό, λιβελογραφικό κτλ.). Ο προορισμός των κειμένων για την παιδική και νεανική ηλικία με *βάση* περικειμενικές ενδείξεις αποτέλεσε το κριτήριο για τη συγκρότηση αυτής της ομάδας. Ωστόσο, και στον *βαθμό* που κάποιες πρόσθετες ενδείξεις το επιτρέπουν, θα διατυπωθούν εικασίες για τη λειτουργία τους στο ευρύτερο λογοτεχνικό σύστημα στο οποίο εντάσσονται.

1. Η αισωπική μυθολογική παράδοση

Δίπλα στη νεοελληνική παράδοση του *Βίου Αισώπου* για την οποία έγινε ήδη λόγος –αλλά και στην παράδοση του αρχαίου κειμένου (την έκδοση *Αισώπου βίος και μύθοι* που περιλαμβάνει το αρχαίο ελληνικό κείμενο και λατινική μετάφραση)– σημαντική είναι η παρουσία των αισωπικών μύθων. Ειδικότερα, η δημώδης έκδοση *Αισώπου μύθοι* «εις την κοινήν φράσιν», στην παράφραση του Κερκυραίου ουμανιστή Ανδρόνικου Νούκιου,[4] η οποία, μάλιστα, προηγήθηκε έναν ολόκληρο αιώνα πριν από την έντυπη έκδοση του *Βίου Αισώπου* γνώρισε πολλές ανατυπώσεις. Αντίθετα, δεν κατάφερε να περάσει στο κύκλωμα του εντύπου η έμμετρη νεοελληνική μετάφραση μιας συλλογής 144 μύθων που εκπόνησε στην Κωνσταντινούπολη ο Γεώργιος Αιτωλός († 1580), η οποία διασώθηκε σε χειρόγραφα και έγινε γνωστή στο τέλος του 19ου αιώνα.[5]

Ο μεγάλος αριθμός επανεκδόσεων του αρχαίου κειμένου θα πρέπει να αποδοθεί στη χρήση του για τη διδασκαλία της ποιητικής, της γραμματικής και της ρητορικής[6] στη δεύτερη *βαθμίδα* της εκπαίδευσης, δίπλα σε κείμενα αρχαίων

Poetics Today 1 (1980) 75-86· της ίδιας, «Translation of Children's Literature as a Function of its Position in the Literary Polysystem», *Poetics Today* 2 (1981) 171-179· *βλ.*, επίσης, MICHAEL STEIG, «"The Ambivalent Status of Texts"», *Poetics Today* 2 (1980/81) 193-197 και την απάντηση της ZOHAR SHAVIT, «"The Ambivalent Status of Texts": A Rejoinder», *Poetics Today* 2 (1980/81) 199-201.

4. Βλ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΝΟΥΚΙΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΙΤΩΛΟΣ, *Αισώπου μύθοι. Οι πρώτες νεοελληνικές μεταφράσεις*, εισαγωγή - επιμέλεια: Γ. Μ. Παράσογλου, Αθήνα, Εστία, 1993.

5. Βλ. Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ, «Εισαγωγή» στο: *Αισώπου μύθοι*, σ. 90-100.

6. Ήδη από τη *βυζαντινή* εποχή ο *μύθος* ενταγμένος στη διδασκαλία της ρητορικής ανήκε στην πρώτη ομάδα των προγυμνασμάτων· *βλ.*, σχετικά, HERBERT HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, μετάφραση: Ιωάννης Β. Αναστασίου,

κλασικών και βυζαντινών συγγραφέων.[7] Ωστόσο, η πεζή παράφραση του Ανδρόνικου Νούκιου, που απευθύνεται «εις ωφέλειαν» και «εις χάριν» «των πάντων» δείχνει να προορίζεται για ένα ευρύτερο κοινό από αυτό της σχολικής εκπαίδευσης. Πρόσφατες εκτιμήσεις εντάσσουν την έκδοση αυτή σαφώς στα «αναγνώσματα του νέου ελληνισμού»[8] ή «νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία»[9] υποδεικνύοντας αφενός την απήχηση των μύθων στο ενήλικο κοινό και αφετέρου τη λογοτεχνική (και όχι μόνο σχολική/χρηστική) διάστασή τους. Η μακρά τριβή του ελληνισμού με τον αισωπικό μύθο και η παράλληλη συνύπαρξη νεωτερικού αφηγηματικού υλικού σε πεζό λόγο κατά τον 18ο αιώνα δεν αφήνουν, σήμερα, να διαφανεί η καθαρά λογοτεχνική αυτή διάσταση. Εντούτοις, ο αισωπικός μύθος σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα στην Ευρώπη αποτελεί ένα ευυπόληπτο λογοτεχνικό είδος, που μπορεί να διαβάζεται ακόμη και μπροστά στην Αυλή ή στα μέλη της Γαλλικής Ακαδημίας, δημοφιλές τόσο στους μορφωμένους όσο και στις μάζες και τα παιδιά,[10] ένα είδος που μπορεί να απευθύνεται από τον βασιλιά έως τον χωριάτη. Διασκευές των μύθων του Αισώπου για το κωμικό θέατρο, μεταφράσεις, δημοσιεύσεις σε φιλολογικά περιοδικά (*The Spectator*, *The Tatler*, *Mercure de France*), αλλά και μια πλούσια και δημιουργική συγκομιδή που υπογράφεται από γάλλους, άγγλους και γερμανούς

Αθήνα, ΜΙΕΤ, ^{3}2001, τ. 1, σ. 162-165. Η παράδοση αυτή συνεχίζεται στη διάρκεια του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα μέσα από τα εγχειρίδια ρητορικής, που στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στον Ερμογένη και τον Αφθόνιο· βλ. ΛΙΤΣΑ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Έργα ρητορικής και ποιητικής (18ος-19ος αιώνας)», *Μαντατοφόρος* 35-36 (1992) 59-147.

7. ΑΘΑΝΑΣΙΑ Κ. ΑΒΔΑΛΗ, *Η «Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα. Συμβολή στην ιστορία της παιδείας του νέου ελληνισμού (1710-1839)*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 188, Αθήνα, 1984, σ. 96-99· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, ΣΩΒ, 1989, σ. 43-47. Νομίζω, πάντως, ότι δεν γίνεται σαφές αν και πότε στη διδασκαλία των μύθων χρησιμοποιείται το αρχαίο κείμενο ή η μετάφραση του Νούκιου. Ο ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ («Οι μεταφράσεις», ό.π., σ. 71, υποσ. 3), επισημαίνει ότι υπάρχει σύγχυση στους βιβλιογραφικούς υπολογισμούς του ΑΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ (GULIO CESARE DALLA CROCE, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 114*) και του Χ. Γ. Πατρινέλη (βλ. *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία [1476-1820]*, σ. 67)· Αισωπικούς μύθους στο αρχαίο κείμενο περιλαμβάνει και ο πρώτος τόμος της νεότερης *Εγκυκλοπαιδείας ελληνικών μαθημάτων γραμματικής, ρητορικής και ποιητικής*... του Στέφανου Κομμητά, Βιέννη 1812.

8. Βλ. ΑΓΓΕΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 114*-115*.

9. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία: Προκαταρκτικά γραμματολογικά-ειδολογικά και βιβλιογραφικά ζητήματα», *ΕΕΦΣΑΠΘ. Τμήμα Φιλολογίας* 1 (1991) 249-260.

10. Βλ., σχετικά, THOMAS NOEL, *Theories of the Fable in the Eighteenth Century*, New York and London, Columbia University Press, 1975, σ. 1-13.

συγγραφείς (La Fontaine, La Motte, Florian, Gay, Gellert, Lessing κ.ά.) πιστοποιούν την ευρύτατη λογοτεχνική παρουσία του αισωπικού μύθου με ήρωες ανθρώπους και ζώα ή ομιλούντα ζώα.

Η μακρά θητεία του ελληνισμού στο αισωπικό υλικό φαίνεται ότι δημιουργεί ένα αίσθημα αυτάρκειας σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα που καθιστά ανώφελη ή απλώς παραπληρωματική την είσοδο των ευρωπαίων απογόνων του Αισώπου. Κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όμως, παρατηρείται μια ανανέωση στο αισωπικό μυθολογικό τοπίο, κάτω από την παράλληλη συμβολή του δυτικού παράγοντα, αλλά και χάρη στη διάδοση των παιδαγωγικών αντιλήψεων του Locke, ο οποίος στο *Some Thoughts Concerning Education* υποστήριξε την καταλληλότητα του αισωπικού μύθου ως παιδικού αναγνώσματος. Ο Ιωάννης Βηλαράς με τους έμμετρους μύθους του (περ. 1810), οι οποίοι, όπως, άλλωστε, και η νεοελληνική απόδοση της *Βατραχομυομαχίας* του (1827), απευθύνονται στα παιδιά, δεν συνομιλεί μόνο με τον Αίσωπο αλλά και με τον La Fontaine, τον Florian και τον ιταλό Gasparo Gozzi.[11] Τον ίδιο αποσκοπούμενο αναγνώστη υποδεικνύει και η *Συλλογή αισωπείων μύθων* που δημοσιεύεται στο Βουκουρέστι το 1827 και υπογράφεται με τα αρχικά Θ. Δ.· όπως αναγράφεται στον τίτλο, δίπλα στους μεταφρασμένους μύθους «επροστέθησαν καί τινα καθήκοντα των παίδων».[12]

Περισσότερους στόχους φαίνεται να εξυπηρετεί η προγενέστερη δημοσίευση της *Μύθων αισωπείων συναγωγής* από τον Αδαμάντιο Κοραή στο Παρίσι το 1810 . Η επιμελημένη εκδοτικά και σχολιασμένη ανθολόγηση επιδιώκει να απαλλάξει «τους διδασκάλους και τους μαθητάς της ελληνικής παιδείας και γλώσσας από την αθλίαν [δηλ. λαϊκή και γεμάτη από λάθη όσο προχωρούσαν οι επανεκδόσεις της] έκδοσιν της Βενετίας»[13] και παράλληλα να τονίσει τις ελληνικές καταβολές του είδους, τις οποίες ο Κοραής φοβόταν ίσως ότι επισκίαζε η παράλληλη ύπαρξη αισωπικού υλικού ευρωπαϊκής προέλευσης:

> Έπρεπεν να εκδοθώσιν επειδή από τούτους έλαβαν των περισσοτέρων μύθων την υπόθεσιν και ο Ρωμαίος Φαίδρος, και ο ένδοξος των Γάλλων μυθογράφος Λαφονταίνος, και των λοιπών της φωτισμένης Ευρώπης εθνών οι μεταγενέστεροι μυθογράφοι.[14]

---

11. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Αι πηγαί του έργου του», *Ο Ιωάννης Βιλλαράς*, Αθήνα 1943, σ. 16-33.

12. Η έκδοση μου είναι γνωστή μόνο από τη βιβλιογραφία. Δεν γνωρίζω αν πρόκειται για καινούρια νεοελληνική μετάφραση-διασκευή των αρχαίων μύθων ή για τη μετάφραση του Ανδρόνικου Νούκιου.

13. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 2, σ. 74.

14. *Ό.π.*, σ. 69-70.

Με τον τρόπο αυτό ο Κοραής ανατροφοδοτεί το ενδιαφέρον για το αισωπικό αφηγηματικό υλικό στη σχολική διδασκαλία και, παράλληλα, τονώνει το συναίσθημα αυτάρκειας του νεοέλληνα αναγνώστη. Η έκδοση της *Μύθων αισωπείων συναγωγής* φαίνεται, όμως, ότι εξυπηρετεί ακόμη έναν στόχο: προσφέρει ένα λογοτεχνικό πρότυπο προς μίμηση. Στο τέλος της ο Κοραής δημοσιεύει μια σειρά από μύθους με ομιλούντα ζώα, σε νεοελληνικό πεζό λόγο, που υποτίθεται ότι τους συνέθεσε ο φίλος του Ζ. Λ., ψευδώνυμο του ίδιου. Την απόφαση να τους κοινοποιήσει τη δικαιολογεί με τα ακόλουθα επιχειρήματα:

> Αν είναι καλοί, έγινε και εις ημάς αρχή συγγραφής ιδίας [...]. Εάν εξεναντίας δεν έχωσι του μύθου τας αρετάς, έγινε καν δοκιμή, όχι άκαρπος, επειδή μέλλει να παρακινήσει άλλους εις μίμησιν. Εις τας αρχάς του φωτισμού των εθνών όλα είναι δύσκολα και τα καλά και τέλεια δεν γεννώνται πλην μετά πολλούς κόπους, μετά πολλάς δοκιμάς, και το λυπηρότερον, μετά πολλάς αποτυχίας.[15]

Ο Κοραής έχοντας κατά νου τη δισημία του μύθου και το αλληγορικό του νόημα –«όταν της Ελλάδος οι άλλοι σοφοί εδίδασκαν φανερά την αρετήν, αυτός [ο Αίσωπος] την εστόλιζε με το κάλυμμα των μύθων»–, αντιλαμβάνεται «την εντυπωσιακή πολλαπλότητα εφαρμογών, τόσο σε σοβαρά όσο και σε αστεία περιστατικά [...] τον υψηλό βαθμό της λειτουργικότητας που έχει για την καθημερινή ζωή».[16] Ο μύθος μπορεί μέσα από τον γλωσσικό και θεματικό του εκσυγχρονισμό να επενεργήσει δραστικότερα σε συγκεκριμένες συμπεριφορές. Γνωρίζοντας από τους ευρωπαίους μυθογράφους των μέσων του 18ου αιώνα, δηλαδή της εποχής του προεπαναστατικού (γαλλικού) αναβρασμού,[17] ότι ο μύθος «μιλά στις μάζες» και είναι εκμεταλλεύσιμος προς την κατεύθυνση της σάτιρας και της κοινωνικής κριτικής, βλέπει σε αυτόν ένα πρόσφορο μέσο για να στιγματιστούν κοινωνικές αντιλήψεις και να προβληθούν ιδεολογικές θέσεις.

Η δήλωση όμως του Κοραή στο εισαγωγικό σημείωμα των «Μύθων του Ζ. Λ.» ότι αποσκοπούν «εις ωφέλειαν των παιδαρίων, εκείνων μάλιστα, όσα διά κακήν τύχην, συναναστρέφονται με μεγάλους την ηλικίαν άνδρας, μηδέ τόσην γνώσιν έχοντας, όσην έχουσι του Αισώπου τα ζώα» προϋποθέτει έναν ευρύτερο, από τον δημόσια δηλωμένο, υπονοούμενο αναγνώστη. Αρκετά από τα επιμύθια, διατυπωμένα ομολογουμένως κάπως άτεχνα –κάτι που συμβαίνει, όμως, γενικά στην αισωπική παράδοση–, παραπέμπουν σε ανθρώπινες συμπεριφορές και στάσεις, και έχουν έκδηλη ιδεολογική φόρτιση:

---

15. *Ό.π.*, σ. 73.
16. Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ, «Το αισώπειο ζήτημα», *Διαβάζω* 167 (1987) 23-27.
17. NOEL, *Theories of the Fable...*, σ. 10-11.

Ίππος και γάδαρος: Βαρυτέρα και πλέον επικίνδυνος είναι των δυνατών και πλουσίων η δουλεία.

Ποντικών συμβούλιον: Ελεύθερος να ζει μην ελπίζει όστις προτιμά της ελευθερίας την ζωήν.

Πίθηκος και σκύλος: Πιθήκου χρείαν αναπληρούσιν εις τους οίκους των πλουσίων οι κόλακες.

Την εκμετάλλευση του αισωπικού μύθου προς την κατεύθυνση της σάτιρας και της κοινωνικής κριτικής θα αξιοποιήσουν πρόσωπα του κοραϊκού κύκλου δημοσιεύοντας μύθους στα προεπαναστατικά περιοδικά, οι οποίοι, συνήθως, έχουν ως αφετηρία δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα.

Πάντως, ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα φαίνεται ότι επιβίωνε ένα οθωμανικό αισωπικό παράλληλο, που δεν άφησε αδιάφορο ούτε τον δυτικόστροφο αυτό κύκλο: ο Νασρεντίν Χότζα. Η χειρόγραφη παρουσία της θυμοσοφίας του ρεαλιστή οθωμανού ιεροδιδάσκαλου της Μικράς Ασίας, το υλικό της οποίας στην τουρκική γλώσσα φαίνεται ότι είχε αποκρυσταλλωθεί τον 17ο αιώνα, είναι διαπιστωμένη ήδη από την τέταρτη δεκαετία του 18ου αιώνα.[18] Οι τρεις ιστορίες που στιχούργησε αργότερα σε δημωδέστερη γλωσσική μορφή ο Κωνσταντίνος-Καισάριος Δαπόντες και τις συμπεριέλαβε στην άφαντη –σήμερα– *Γεωγραφική ιστορία* (1781-1782), οι οποίες αναδημοσιεύτηκαν από τον E. Legrand,[19] προέρχονται από ένα σώμα εννέα διασωθέντων κειμένων-ανεκδότων σε πεζό λόγο και σε αρχαιόγλωσση απόδοση. Συνδέονται και αυτές είτε με την αντιγραφική είτε με τη μεταφραστική-ερανιστική δραστηριότητα του Δαπόντε και βασίζονται ενδεχομένως σε παλαιότερες μεταφράσεις (τέλη 17ου–αρχές 18ου αιώνα) από τα τουρκικά που πραγματοποιήθηκαν στο περιβάλλον ή στα χρόνια των πρώτων Μαυροκορδάτων. Η αρχαιοελληνική εκφορά των ευτράπελων διηγήσεων του «Τούρκου Αίσωπου», όπως χαρακτήρισε τον Νασρεντίν Χότζα ο ρουμάνος ηγεμόνας Dimitrie Cantemir στις αρχές του 18ου αιώνα,[20] δηλαδή μόλις λίγες δεκαετίες πριν από τις αρχαιοελληνικές αποδόσεις του Δαπόντε, είναι πολύ πιθανό να οφείλεται στη χρήση των κειμένων στη διδακτική-σχολική πράξη, δίπλα στο επίσης αρχαιόγλωσσο αισωπικό υλικό, καθώς και σε άλλου είδους αφηγηματικά κείμενα.

---

18. Για τις ελληνικές τύχες του Νασρεντίν Χότζα βασίζομαι στα ομόθεμα δημοσιεύματα του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, όπου και βιβλιογραφία: «Ένας οθωμανός Αίσωπος στην αυλή των Μαυροκορδάτων και του Όθωνα: Οι πρώτες σωζόμενες ελληνικές μεταφράσεις του *Νασρεντίν Χότζα*», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 4 (1993) 7-42 και, με μικρές αλλαγές και διαφορετικό τίτλο, στην *ΕΕΦΣΑΠΘ. Τμήμα Φιλολογίας* 5 (1994) 161-187.

19. Βλ. E. LEGRAND, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. 3, Paris 1881, σ. 260-261, 261-262, 267-268.

20. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ένας οθωμανός Αίσωπος...», σ. 12.

Τα ανέκδοτα του Νασρεντίν Χότζα, παρόλο που πρωτοεμφανίζονται σε έντυπη μορφή ύστερα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1839), γνώρισαν αξιοσημείωτη προηγούμενη διάδοση στον προφορικό λόγο, και όχι μόνο των ανδρώπων του λαού ή των παιδιών. Φαίνεται ότι ήταν προσφιλή και στον κοραϊκό κύκλο. Ο Αδαμάντιος Κοραής σε επιστολή προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου παραδέτει χαριτολογώντας ένα ανέκδοτο του Ναστρεντίν Χότζα σε δική του καθαρεύουσα:

> Εγέλασα πολύ ενθυμηθείς τον μύθον του Ναστραντί χότζα. Ίσως δεν τον ηξεύρεις. Ούτος λοιπόν ο Ναστραντιχότζας βιαζόμενος μίαν των ημερών από τον δανειστήν του, τον οποίον πολλάκις με διαφόρους ψευδείς υποσχέσεις είχεν δυσωπήσει: «Τώρα πλέον (τον λέγει) ετελείωσαν τα ψεύσματα· ακόμη ολίγων ημερών υπομονήν, και εύρηκα τον τρόπον να σε πληρώσω»: «Ποίος είναι ο τρόπος ούτος;» (τον ερωτά ο δανειστής). «Εις τον δρόμον (λέγει ο Ναστραντιχότζας), όθεν καταβαίνουσι τα καμήλια φορτωμένα βαμβάκια, έστησα και από τα δύο μέρη φρύγανα (τζαλία), εις τα οποία εξ ανάγκης, διά το στενόν του δρόμου, τριβόμεναι αι πάλλαι θέλουν αφήσει πολύ μέρος βαμβακίου· από την πώλησιν τούτου θέλω σε πληρώσει». Ακούσας ο δανειστής το τοιούτον απροσδόκητον, εξηράνθη από τα γέλια. Και ο Ναστραντιχότζας χωρίς να ταραχθεί: «Γελάς βέβαια (τον είπε) βλέπων ότι ευκόλυνε η δουλειά σου, Γκιουλέρσιν καχπόγλου, ισιίν κολαϊλαντί». Κρίμα εις τον κόπον μου, αν εξεύρης τον μύθον, όστις σε συμβουλεύει να χαίρεσαι διά την μέλλουσαν πληρωμήν των 300 σου.[21]

Επίσης, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος σε επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο (1.8.1817) επικαλείται την αυτονόητη, προφανώς, για τον αποδέκτη της επιστολής του θυμοσοφία του Ναστρεντίν Χότζα:

> Τον φίλον του φίλου σου τον εδέχθην και τον εσύστησα εις φίλον φίλου μου διά να συγκατοικεί. Ο νέος αν θα μάθει ή δεν θα μάθει γράμματα, δεν έχω κοντά μου τον Ναστρατήν χότζαν διά να μου το προφητεύσει. Δεν εξεύρω άλλον βέβαιον περί αυτού.[22]

1.1. Διασκευές από ξενόγλωσσους μύθους

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σημαντικός αριθμός μύθων με πρωταγωνιστές ομιλούντα ζώα που δημοσιεύονται στα περιοδικά *Ερμής ο Λόγιος* του 1817 και του 1818 και *Μέλισσα* του 1821 και έχουν, συνήθως, ξενόγλωσσα κείμενα αφετηρίας: Jean-Baptiste Rousseau (1670-1741), Christian Gellert (1715-1769),

21. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (3.3.1807), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 374-375.

22. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Ο ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, *Αλληλογραφία*, εισαγωγή-επιμέλεια: Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, τ. 1, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1989, σ. 233, αριθ. 150, πρβλ. και ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ένας οθωμανός Αίσωπος...», σ. 25, υποσ. 24.

Jean-Pierre-Claris de Florian, Lorenzo Pignoti (1739-1812), John Gay (1635-1732)· άλλοτε διατηρούν την έμμετρη εκφορά των προτύπων και άλλοτε επιλέγουν την πεζόμορφη απόδοσή τους. Πίσω από τα ποικίλα ψευδώνυμα που τους υπογράφουν ανιχνεύεται η παρουσία του Κωνσταντίνου Νικολόπουλου, του συστηματικού αυτού χειριστή της σατιρικής και λιβελογραφικής γραφής. Η επιλογή των συγκεκριμένων μύθων, τα επιμύθια που προστίθενται, τα επίθετα που χρησιμοποιούνται («σχολαστικοί», «σοφισταί», «διδασκαλάκιον» κτλ.) καθώς και η ανάγνωσή τους μέσα στα γλωσσικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα του κύκλου των δύο περιοδικών και του ευρύτερου κοραϊσμού καταδεικνύουν ότι οι μύθοι όχι μόνο δεν απευθύνονται αποκλειστικά στα παιδιά, αλλά ότι έχουν συγκεκριμένο στόχο: είτε τον Παναγιώτη Κοδρικά και το περιβάλλον του είτε τους «σκοταδιστικούς» κύκλους που εναντιώνονται στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και στις κοραϊκές γλωσσικές θέσεις.[23] Ο παιδευτικός χαρακτήρας των μύθων αυτών φαίνεται να ξεπερνά τα όρια του παιδικού αναγνωστικού κοινού και να αποτείνεται, όπως υπαινίσσεται το αλληγορικό τους περιεχόμενο, σε ευρύτερα αναγνωστικά στρώματα.[24]

2. Τα νεωτερικά αντίδοτα στην παραδοσιακή *Οκτώηχον*

Μόλις τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα τα κύρια εκδοτικά κέντρα του ελληνικού βιβλίου, η Βενετία και η Βιέννη, δείχνουν να ανακαλύπτουν την ιδιαιτερότητα του νεωτερικού αναγνώσματος που απευθύνεται στην παιδική ηλικία. Το 1788 στη Βενετία ο Σπυρίδων Βλαντής, μεταφραστής και συντηρητικός δάσκαλος στη Φλαγγίνειο αρχίζει να δημοσιεύει το πολύτομο έργο *Αποθήκη των παίδων*, που έχει ως πρότυπο το δημοφιλές και πολυμεταφρασμένο έργο *Magasin des enfants* (1756) της Mme de Beaumont (1711-1780). Το 1791 αναγγέλλεται στη Βιέννη από τον Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη η επικείμενη δημοσίευση του έργου *Τα περίεργα συμβεβηκότα του Ρόμπισον Χοσρόε*, που συστήνεται ως «ιστορία περίεργος, και ηθικωτάτη, και ωφέλιμος διά τους νέους».[25] Η τελευταία αυτή έκδοση δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκε· από τον τίτλο, όμως, εικάζουμε ότι πρότυπό της ήταν κάποια από τις αγγλικές ή γερμανικές δια-

23. Βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: Εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση/Comparaison* 13 (2002) 156-176.

24. Για την παιδαγωγική διάσταση των μύθων στα συμφραζόμενα του Διαφωτισμού, βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ, «Ερμής ο Λόγιος και παιδί: μύθοι, ιδεολογίες, πολιτισμικές ταυτότητες», στο: *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνα. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Αθήνα, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής-Επιτροπή Ερευνών ΔΠΘ-ΕΛΙΑ, 1999, σ. 23-53.

25. *Νέα Χαλιμά*, Βιέννη 1791.

σκευές ή επιτομές για παιδιά του αγγλικού μυθιστορήματος *Robinson Crusoe* (1719) του Daniel Defoe (1660-1731),[26] ίσως και η πολύ γνωστή του Campe. Είναι, πάντως, γεγονός ότι η ώρα του Ροβινσόνα έχει φτάσει: το 1792 ο Κωνσταντίνος Μπέλιος (1772-1838) μεταφέρει στα ελληνικά το *Robinson der Jüngere* (1779, 1780), του ηθικοπλάστη παιδαγωγού Joachim-Heinrich Campe (1746-1818), που δημοσιεύεται στη Βιέννη με τον τίτλο *Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα* (αναδημοσιεύεται το 1819)[27].

Η ελληνική στροφή προς το παιδικό ανάγνωσμα απηχεί σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις του Διαφωτισμού[28], που έχουν απώτερη προέλευση τις απόψεις του Locke για την ιδιαιτερότητα της παιδικής ηλικίας και τις αναγνωστικές της ανάγκες· οι θέσεις που είχε διατυπώσει στο *Some Thoughts Concerning Education* είχαν κοινοποιηθεί μέσα από την *Πραγματεία περί παίδων αγωγής ή Παιδαγωγία* (Βενετία 1779) του Ιώσηπου Μοισιόδακα,[29] και επανέρχονται στο εκδοτικό προσκήνιο, της Βιέννης αυτή τη φορά, με τη δημοσίευση της *Παιδαγωγίας* του Γαβριήλ Καλλονά το 1800.[30]

Η αλλεργία του Locke για τη χρήση της Βίβλου στην εκμάθηση της ανάγνωσης φαίνεται να έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στις εκδοτικές πρωτοβουλίες του Βλαντή και του Μπέλιου. Στον πρόλογο της *Αποθήκης* είναι έκδηλη αυτή η επιρροή:[31]

> Δεν δύναμαι να καταλάβω επάνω εις ποίον άραγε θεμέλιον γίνεται τόση μεταχείρησις των *Οκτωήχων* και των *Ψαλτηρίων* και των άλλων τοιούτων ομοίων βιβλίων. Εγώ δεν αρνούμαι ότι αυτά είναι θαυμαστά και γεμάτα από νοήματα υψηλά και άγια· αλλ' ερωτώ μόνον ποίαν ωφέλειαν και επίδοσιν αποκτούν τα παιδία από μίαν τοιαύτην ανάγνωσιν; Αυτά δεν καταλαμβάνουν βεβαιότατα μήτε λόγον ένα

---

26. ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ, «Η διεθνής και η ελληνική πορεία του Ροβινσώνα Κρούσου και των Ροβινσωνιάδων κατά το 18ο και το 19ο αιώνα. Μια πρώτη προσέγγιση», στο: *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΕΛΙΑ-Καστανιώτης, 1997, σ. 67-81.

27. Το αν ο τυπογράφος-επιμελητής της Βιέννης Γεώργιος Βεντότης, με τον οποίο είχε συνεργαστεί παλαιότερα ο Λαμπανιτσιώτης, υφήρπασε την ίδια μετάφραση από τα χέρια του, γέροντα πια, Ηπειρώτη, μένει να διερευνηθεί.

28. Βλ., συνοπτικά, FRITZ-PETER HAGER, «Éducation, Instruction et Pédagogie», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 371-373.

29. Βλ. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985 (²2004), σ. 190-208.

30. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracián», *Ελληνικά* 13 (1954) 294-314.

31. Ο πρόλογος του τρίτου τόμου της πρώτης έκδοσης αναδημοσιεύεται από τον Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, «Δύο πρόλογοι βιβλίων (1790-1791) του Σπυρίδωνα Βλαντή», *Παρνασσός* 13 (1971) 590-597. Ο πρόλογος του πρώτου τόμου της έκτης έκδοσης σχολιάζεται από τον Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗ, «Ένας παλιός πρόλογος σε παιδικό βιβλίο», στο: ΑΝΤΑ ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ (επιμέλεια), *Παιδική λογοτεχνία. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1993, σ. 25-32.

> από την τούτων ανάγνωσιν· και τόσον απέχουσιν από το νόημα αυτών, οπού και εις αυτούς τους διδασκάλους γίνεται υποκείμενον βαθείας σπουδής και μελέτης.

Ο πρόλογος στο *Του νέου Ρομπινσόν...* διατυπώνει τις ίδιες ενστάσεις:

> διά να γένει χρήσιμον εις τα παιδία όπου δεν έχουν κανένα βιβλίον να αναγιγνώσκουν και να μανθάνουν την ιδίαν γλώσσαν, αλλά με τόσους κόπους και δυσκολίας χάνουσι τον καιρόν των εις την *Οκτώηχον* και το *Ψαλτήριον* χωρίς να εννοούν μίαν λέξιν.

Το *Magasin des enfants* ακολουθώντας τη μόδα της εποχής συνδύαζε τη διασκέδαση με τη διδασκαλία, μέσα από τη μορφή του διαλόγου και της συζήτησης, παρεμβάλλοντας και ορισμένα πανευρωπαϊκά γνωστά παραμύθια. Πρόκειται για παραμύθια, όπως το «La Belle et la Bête» («Η Πεντάμορφη και το Τέρας»), που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στα γαλλικά σαλόνια, τα οποία με ζέση καλλιεργούσαν το αφηγηματικό αυτό είδος. Η Mme de Beaumont εντάσσοντας το παραμύθι στο ηθικοδιδακτικό πλαίσιο του έργου της επιχειρούσε να το προσαρμόσει στα μέτρα του παιδιού και να το εκμεταλλευτεί για ηθοπλαστικούς και διδακτικούς σκοπούς, απαλλάσσοντάς το από τον χαρακτηρισμό του «βλαβερού» που το συνόδευε έως τότε.[32] Η επιλογή των συγκεκριμένων παραμυθιών εξυπηρετούσε τη γενικότερη στρατηγική του *Magasin des enfants* που επικεντρωνόταν στις ανάγκες της εκπαίδευσης των κοριτσιών, πράγμα που γίνεται σαφές στον υπότιτλο του γαλλικού πρωτοτύπου: «διάλογοι ανάμεσα σε μια σοφή οικοδιδασκάλισσα και τις μαθήτριές της». Ωστόσο, στη νεοελληνική εκφορά του Βλαντή, και έπειτα από τριάντα χρόνια συνεχούς παρουσίας του *Magasin des enfants* στα ευρωπαϊκά γράμματα, ο αποσκοπούμενος αναγνώστης αλλάζει φύλο: ο γαλλικός υπότιτλος μετατρέπεται σε «διάλογοι μεταξύ σοφού διδασκάλου και διαφόρων ευγενών μαθητών του», ενώ τα ονόματα των επτά κοριτσιών αντικαθίστανται από ελληνικά αγορίστικα ονόματα. Ο Βλαντής προειδοποιεί στον πρόλογό του για την αλλαγή αυτή:

> Ιστέον ότι η κυρία Βωμόντ, οπού ήτον διορισμένη εις την Λόνδραν διά την αγωγήν των παιδοπούλων, εσύνθεσε τούτο το ποίημα προς δίδαγμα των μαθητριών της. Εγώ το ονόμασα προς χρήσιν των αρσενικών· όθεν ήλλαξα τα ονόματα.[33]

Η πρωτοβουλία αυτή θα μπορούσε να εγγραφεί στις συνηθισμένες πρακτικές που υιοθετούσαν οι εκδότες προκειμένου να προσαρμόσουν τα κείμενα παιδικής λογοτεχνίας, κυρίως όταν επρόκειτο για μεταφράσεις/διασκευές, σε ένα προϋπάρχον αναγνωστικό πλαίσιο.[34] Πάντως, η «χειραγώγηση» του κειμένου

32. ΕΣΚΑΡΠΙ, «Το παραμύθι», *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία...*, σ. 70.

33. Πρόλογος, *Αποθήκη των Παίδων*, τ. 1.

34. Βλ., σχετικά, SHAVIT, «Translation of Children's Literature...», σ. 172-174. Να υπεν-

από τον Βλαντή για τις ανάγκες του άρρενος φύλου υποδεικνύει ότι στα 1788, οπότε ξεκίνησε τη δημοσίευση της *Αποθήκης των παίδων*, η ελληνική σχολική εκπαίδευση στην οποία προσδοκούσε να την εντάξει ως διδακτικό εγχειρίδιο εξακολουθεί να είναι προνόμιο των αγοριών.[35]

Η *Αποθήκη των παίδων* χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό βοήθημα στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας και στα χρόνια της σύντομης ζακυνθινής σχολικής παιδείας του Διονύσιου Σολωμού, όπως προκύπτει από καταστάσεις ιδιωτικών διδασκάλων της Ζακύνθου.[36] Τη θετική υποδοχή του έργου στον επτανησιακό χώρο υποδεικνύουν και τα σχόλια που διατυπώνονται στο ανώνυμο κείμενο κοινωνικής κριτικής *Σύνδεμα νέον, επιγραφόμενον η ηχώ του...* (Βενετία 1807), συγγραφέας του οποίου πρέπει να είναι Επτανήσιος που ζει στη Βενετία:[37]

> οι διδάσκαλοι της κατωτέρας τάξεως ας παύσουν από του να φωνάξουν εις τους ατυχείς εκείνους παίδας, τας εσπερινάς ημών ευχάς και το μακάριος ανήρ, και τα τοιαύτα [...] ας τους μαθητεύσουν την *Αποθήκην των παίδων* εκ του διδασκάλου Σπυρίδωνος Βλαντή εις την απλήν μεταφρασθείσαν.[38]

Επίσης, η ζακυνθινή Ελισάβετ Μουτζάν (1801-1832) αναφέρει στην *Αυτοβιογραφία* της ότι στα δεκατέσσερά της χρόνια ασκείται μόνη της στη μεταγλώττιση από τα ελληνικά στα ιταλικά χρησιμοποιώντας αποσπάσματα από την *Αποθήκη των παίδων*.[39] Η μαρτυρία αυτή, εκτός από τη σημασία που έχει για τις απαρχές της ιστορίας της εκπαίδευσης των γυναικών, έστω και οικιακής ή ιδιωτικής, υποδεικνύει ότι οι οικοδιδάσκαλοι συνέχιζαν να συστήνουν το έργο της Mme de Beaumont, το οποίο πλέον έφτανε και στα χέρια ορισμένων κοριτσιών που έδειχναν επιμονή και έφεση για τα γράμματα. Η σταθερή χρήση του έργου στην κατ' οίκον διδασκαλία και σε ορισμένα «κοινά σχολεία» καθόρισε τις εκδοτικές τύχες της *Αποθήκης*... του Βλαντή. Ανάμεσα στο 1788, έτος κυκλοφορίας του πρώτου

θυμίσουμε την αρχαϊστική απόδοση των μύθων του Νασρεντίν Χότζα από τον Καισάριο Δαπόντε, προκειμένου να τους εντάξει στην αισωπική σχολική παράδοση.

35. Αφηγήσεις κοριτσιών από την Κωνσταντινούπολη που κατέγραψε ο γάλλος περιηγητής Pierre-Augustin Guys στα μέσα του 18ου αιώνα αποτυπώνουν τη δυσαρέσκειά τους για τις άνισες ευκαιρίες στην εκπαίδευση· βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Τα "παραμύθια" του Guys», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1998/1999) 19.

36. Βλ. ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Στοιχεία για την προ-ιταλική παιδεία του Σολωμού (Πρόδρομη ανακοίνωση)», *Πόρφυρας* [*Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό*] 95-96 (2000) 82.

37. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-φυλλάδια (1801-1818)*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1997, σ. 226· το έργο έχει αποδοθεί στον ζακύνθιο προσολωμικό ποιητή Αντώνιο Μαρτελάο, χωρίς, όμως, επαρκή τεκμηρίωση.

38. *Σύνδεμα νέον...*, σ. 33.

39. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΟΥΤΖΑ-ΜΑΡΤΙΝΕΓΚΟΥ, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή - επιμέλεια: Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Αθήνα 1965, σ. 7.

τόμου και την Επανάσταση, η τετράτομη μετάφραση γνώρισε τουλάχιστον επτά επανεκδόσεις από το τυπογραφείο των Γλυκήδων στην Βενετία.[40] Να σημειώσουμε επίσης ότι το έργο αποτέλεσε το πρότυπο της δίτομης *Αποθήκης των παίδων* (Βιέννη 1814) του αρχαϊστή Νεόφυτου Δούκα (1760-1845), που, και αυτός, υπηρέτησε στην εκπαίδευση (διετέλεσε δάσκαλος και διευθυντής στο Λύκειο του Βουκουρεστίου).[41]

Διαφοροποιούμενος από τον Σπυρίδωνα Βλαντή, που εισήγαγε μέσα από την *Αποθήκη των παίδων* το απαλλαγμένο από την υφολογική επιτήδευση των γαλλικών σαλονιών και προσαρμοσμένο στα μέτρα του παιδιού παραμύθι, ο Κωνσταντίνος Μπέλιος φέρνει ένα μυθιστόρημα γραμμένο ειδικά για τα παιδιά. Η άμεση ανταπόκριση που είχε γνωρίσει το *Robinson Crusoe* του Daniel Defoe στο νεανικό κοινό, το οποίο έσπευσε να το «ιδιοποιηθεί»[42] και η επισήμανση του Jean-Jacques Rousseau ότι η ανάγνωσή του μπορούσε να έχει θετική επίδραση στη σωστή αγωγή του παιδιού κοντά στη φύση, όπως την αποτυπώνει στο *Émile ou De l'éducation* (1762), είχαν προσφέρει τα εναύσματα για τη διασκευή του *Robinson der Jüngere*. Ο θεολόγος και παιδαγωγός Joachim-Heinrich Campe συνδυάζοντας τον πραγματισμό του παιδαγωγικού κινήματος των Φιλανθρωπιστών, στο οποίο συμμετείχε,[43] με τις απόψεις του Locke για το εύπεπτο και κατανοητό παιδικό ανάγνωσμα, έδωσε τη δική του, διαλογική εκδοχή στο αυτούσια αφηγηματικό αγγλικό πρότυπο.[44] Κρίνοντας ότι το μυθιστόρημα του Defoe ήταν «παραφορτωμένο "μέχρι αηδίας" με περιττές και σχοινοτενείς πολυλογίες»,[45] έκανε δραστικές επεμβάσεις στο περιεχόμενο και στη δομή. Η πρωτοπρόσωπη αφήγηση των συμβάντων της ζωής του Ροβινσόνα

40. Για τις ευρωπαϊκές και ελληνικές τύχες (επανεκδόσεις, τραβήγματα, μεταφραστικές επιλογές) του έργου, βλ. ΜΑΡΘΑ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, «Η *Αποθήκη των παίδων* της Leprince de Beaumont», στο: *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, σ. 103-119.

41. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*, σ. 494-502.

42. Για την «ιδιοποίηση» του μυθιστορήματος από τα παιδιά και τους νέους, βλ. ΕΣΚΑΡΠΙ, «Το ιδιοποιημένο μυθιστόρημα», *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία...*, σ. 77-93.

43. ALBERT REBLE, «Φιλανθρωπιστές», *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μετάφραση: Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης - Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Αθήνα, Παπαδήμας, 1990, σ. 242-258.

44. Ο *Ροβινσόνας* του Campe προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς ένα μυθιστόρημα για ενήλικες –ο *Ροβινσόνας* του Defoe– διασκευάζεται προκειμένου να συμμορφωθεί με μια συγκεκριμένη παιδαγωγική αντίληψη –τη φυσιοκρατική θεωρία του Rousseau– και να γίνει κατάλληλο για το νεανικό κοινό· βλ., σχετικά, SHAVIT, «Translation of Children's Literature...», *ό.π.*

45. Βλ. ΜΑΡΘΑ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, «Ο *Νέος Ροβινσών* του Joachim Campe», *Η Λέξη* 118 (1993) 792-801, όπου και εκτενής παρουσίαση της πρώτης νεοελληνικής μετάφρασης και των ελληνικών τυχών του μυθιστορήματος.

παραχωρεί τη θέση της στην ιστορία ενός άσωτου και μεταμελημένου υιού, όπως τη διηγείται ένας πατέρας-πρότυπο προτεσταντικής ηθικής στα φρόνιμα και ευάγωγα παιδιά του. Το μυθιστόρημα μετατρέπεται στα χέρια του Campe σε ηθικοδιδακτικό και εγκυκλοπαιδικό ανάγνωσμα, που μεταδίδει βασικές γνώσεις για τον φυσικό κόσμο και την κοινωνική ζωή, μέσα από εκτενείς διαλόγους και συζητήσεις. Το κείμενο που παραδίδει ο Μπέλιος επιδιώκει να γίνει προσλήψιμο από τον νεαρό ελληνόφωνο αναγνώστη με την προσθήκη επεξηγήσεων και υποσημειώσεων και τον εξελληνισμό κάποιων των ονομάτων.

Οι δύο αυτές εκδοχές παιδικής λογοτεχνίας, που κλείνουν το μάτι και προς το σχολικό ανάγνωσμα επιχειρώντας να καταλάβουν τη θέση του *Ψαλτηρίου* και της *Οκτωήχου*, δεν παραγνωρίζουν ούτε παραμερίζουν τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση. Για την επιτυχία του εκπαιδευτικού στόχου «έχομεν δύο μέσα, δηλαδή την θρησκείαν και τον ορθόν λόγον» αναφέρει ο Πρόλογος της *Αποθήκης*, ενώ στην πρώτη σελίδα του κειμένου, ο *Νέος Ρομπινσόν* προστάζει με αγγλογερμανική επιμονή: «Προσεύχου και δούλευε».

3. Η οικειοποίηση της ιταλικής πεζογραφικής παράδοσης

3.1. Ρητορικές ασκήσεις

Το όνομα του εκπροσώπου του μανιερισμού Giovanni Francesco Loredano (1608-1661) κατάφερε να επιβιώσει στην ιταλική ιστορία της λογοτεχνίας χάρη στο δημοφιλές του μυθιστόρημα *Dianea* (1638), επιτυχημένη μίμηση του *Argenis* του Barclay· εντούτοις, η ελληνική βιβλιογραφία το διέσωσε χάρη σε ένα νεανικό του πόνημα, το *Scherzi geniali* (1632) που δημοσιεύτηκε στα ελληνικά με τον τίτλο *Παίγνια της φαντασίας* (Βενετία 1711). Τα κείμενα της συλλογής ανήκουν στην έντεχνο πεζό λόγο (στη λογογραφία), έχουν περιορισμένο αφηγηματικό χαρακτήρα και ίσως θα έβρισκαν βολικότερη ειδολογικά θέση μέσα σε μια ενότητα για τα εγχειρίδια της ρητορικής διδασκαλίας, τα οποία περιλαμβάνουν στα Προγυμνάσματα τέτοιου είδους «δραματικές ηθοποιίες»[46] και «ρητορικά παίγνια». Η συγκέντρωσή τους, όμως, σε μια ειδολογικά ομοιογενή συλλογή θα μπορούσε να εκληφθεί ως δείγμα ενδιαφέροντος για την άσκηση στον πεζό λόγο, και άρα επιτρέπει, έστω και οριακά, την τοποθέτησή τους στην πεζογραφική παράδοση, ιδιαίτερα μάλιστα, όταν πρόκειται για μια περίοδο που τη διακρίνει συχνά η σύγχυση των ορίων ανάμεσα σε λογογραφία και έντεχνη πεζογραφία.

46. Είδος σε χρήση από τη βυζαντινή ρητορική παράδοση· βλ., συνοπτικά, HERBERT HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, μετάφραση: Ιωάννης Β. Αναστασίου, Αθήνα, MIET, ^{3}2001, τ. 1, σ. 180-192.

Τα *Παίγνια της φαντασίας* απαρτίζονται από κατασκευασμένες ηθικοδιδακτικές διηγήσεις σε πεζό λόγο –συχνά μονόλογοι ή διάλογοι– που εκφέρονται από μυθολογικά ψευδο-ιστορικά πρόσωπα (Αχιλλέας, Αγριππίνα, Κικέρων, Αλέξανδρος), και απευθύνονται σε επιφανείς Βενετούς. Οι διηγήσεις υιοθετούν την επιστολική μορφή, ρητορικό είδος που ο Loredano είχε, επίσης, καλλιεργήσει με τα επιτυχημένα, και εκτός των ιταλικών συνόρων, *Lettere...* (1669), τα οποία είχαν βρει θέση και στη βιβλιοθήκη των πρώτων Μαυροκορδάτων.

Τα αρχαιόθεμα και αρχαιόμυθα *Παίγνια της φαντασίας* μεταφέρει στα ελληνικά ο Μαλάκης Γιακουμή Καστρίσιος, από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος, όπως εικάζουμε από τις αφιερωτικές επιστολές που του απευθύνονται, διατηρούσε σχέσεις με τους συγγραφείς της συλλογής *Άνθη ευλαβείας* (Βενετία 1708) και απόφοιτους της Φλαγγίνειου· ενδέχεται, μάλιστα, να ταυτίζεται με τον επόπτη της Σχολής στα 1699, διάκονο Μαλάκη.[47] Είναι, λοιπόν, πιθανόν ότι η πρωτοβουλία του συνδέεται με τις διδακτικές ανάγκες της Σχολής και, ειδικότερα, στην άσκηση των μαθητών στη ρητορική του πεζού λόγου. Η επιτυχημένη σταδιοδρομία που είχαν τα *Παίγνια της φαντασίας* στο έντυπο νεοελληνικό σύστημα (Βενετία ^{2}1789, ^{3}1793), αλλά και η χειρόγραφη διάδοσή τους στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, παρέχουν επαρκή πειστήρια για το ότι χρησιμοποιήθηκαν στη σχολική διδασκαλία· επίσης, αποσπάσματα της συλλογής συμπεριλήφθηκαν, στην ανθολογία για την εκμάθηση της ελληνικής σε γάλλους, στα *Σύμμικτα* του Γ. Ραζή (Παρίσι 1813), προφανώς ως υποδείγματα άσκησης στον έντεχνο πεζό λόγο. Λόγω λοιπόν της σχολικής αυτής χρήσης, τα μη αμιγώς αφηγηματικά αυτά πεζογραφήματα μπορούν να προσμετρηθούν, έστω και οριακά, στα νεανικά βιβλία της περιόδου 18ος αιώνας-1830.

3.2. Η *Δεκαήμερος* ad usum juventutis

Το δεύτερο βήμα που πραγματοποιεί ο Βλαντής προς την κατεύθυνση της παιδικής-νεανικής λογοτεχνίας αφορά την έκδοση ενός αφηγηματικού υλικού που, από τα χρόνια της Αναγέννησης κ.ε., είχε ενταχθεί στον ευρωπαϊκό λογοτεχνικό κανόνα, είχε συμβάλει στη στροφή του μυθοπλαστικού λόγου προς τον ρεαλισμό και στην επιβολή ενός ειδολογικού όρου («novella», «novel», «nouvelle») και, ακόμη και σήμερα, κινεί γόνιμες συζητήσεις στη θεωρία της λογοτεχνίας και την αφηγηματολογία.[48] Πρόκειται για τα *Διηγήματα δύο προς*

47. Βλ., σχετικά, Κεχαγιογλου, *Πεζογραφική ανθολογία*, τ. 1, σ. 481. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και το επίθετο «ελλόγιμος» (= κατώτερος κληρικός), με το οποίο τον προσφωνεί ο Αντώνιος Στρατηγός, ένας από τους συντελεστές του *Άνθη ευλαβείας*.

48. Αναφέρω ενδεικτικά μερικές σημαντικές μελέτες που έχουν ως αφετηρία τη *Δεκαή-*

τοις είκοσιν (Βενετία 1797) που έχουν απώτερο κείμενο αφετηρίας το *Il Decamerone* (1353) του Giovanni Boccaccio (1313-1375)· η έκδοση αυτή αποτελεί και την πρώτη ελληνική έντυπη εμφάνιση των διηγήσεων της συλλογής στην πεζή τους εκφορά, χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει απαρεγκλίτως ότι το έργο του Boccaccio διείσδυσε με τόσο μεγάλη αργοπορία στην ελληνική γραμματεία.

Η παρουσία του Boccaccio έχει προϊστορία. Οι έντονες επαφές του ελληνισμού με την ιταλική γραμματεία από τα υστεροβυζαντινά χρόνια κ.ε. ήταν αναμενόμενο να είχαν κάνει γνωστά δείγματα του είδους της μικρής –ένθετης σε συλλογές– «novella», που διαμορφώθηκε, κυρίως, μέσα από την *Δεκαήμερον*. Η δημοσίευση της *Ιστορίας του ρε της Σκότσιας με την ρήγισσα της Εγγλιτέρας* (Βενετία 1523) από τον Ιάκωβο Τριβώλη, η οποία έως το 1799 είχε πραγματοποιήσει είκοσι εκδόσεις, δείχνει ότι οι επαφές με την παράδοση που γονιμοποίησε η *Δεκαήμερος* είχαν αρχίσει: η αφήγηση αυτή (σε δεκαπεντασύλλαβο) πηγάζει από τη σκαμπρόζικη ερωτική έβδομη διήγηση της «Εβδομης Ημέρας».[49] Μια παράλληλη ένδειξη της γνωριμίας με κείμενα του Boccaccio παρέχει η έμμετρη μυθιστορία *Θησέος γάμοι και της Εμιλίας* (1529), που έχει πρότυπο το αισθηματικού και μυθολογικού περιεχομένου *Il Teseida*.[50] Μεμονωμένες ακόμη ιστοριούλες, κάποτε με τολμηρό περιεχόμενο, υπάρχουν και σε χειρόγραφα της περιόδου 16ος αιώνας κ.ε.

μερον μέσα από τις οποίες διαφαίνεται η ποικιλότροπη συμβολή του στην ευρωπαϊκή γραμματεία: TZVETAN TODOROV, *Grammaire du Décaméron*, La Haye, Mouton, 1969· ERICH AUERBACH, «Ο αδελφός Αλβέρτος», *Μίμησις. Η εικόνα της πραγματικότητας στη δυτική λογοτεχνία*, μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, MIET, 2005, σ. 269-302· GEORG LUKÁCS, *Soljénitsyne*, Paris, Gallimard, 1970· J. NEUSCHÄFFER, *Boccacio und der Beginder Novellistik*, München, W. Fink, 1969.

49. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ, *Διηγήματα του Βοκκακίου πρότυπα του Τριβώλη και του Βηλαρά*, Αθήνα 1957, σ. 9. Ο Εμμ. Κριαράς υποστηρίζει ότι πρότυπο του Τριβώλη ήταν ένα ανώνυμο έμμετρο ιταλικό αφήγημα, διασκευή του διηγήματος του Boccaccio· βλ. ΕΜ. KRIARAS, «Το πρότυπο του *Ρε της Σκώτζιας*: *Historia de li doi nobilissimi amanti* (Venice 1524)», στο: *Probleme der neugriechischen Literatur*, τ. 3, Berlin 1960, σ. 62-92.

50. Για τη νεοελληνική ανάπλαση της μυθιστορίας, βλ. ENRICA FOLLIERI, «Gli elementi originali nella versione neogreca del Teseida del Boccaccio», στο: ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, ΑΝΔΡ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Π. ΖΕΠΟΣ (επιμέλεια), *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953), τ. 3, Αθήνα, τύπ. Μυρτίδη, 1958 (*Ελληνικά*, Παράρτημα 9)· σ. 292-298· BIRGIT OLSEN, «The Model and Translation Method of the Greek *Theseid*» στο: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμέλεια), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας/Origini della letteratura neogreca*, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας 14, Βενετία 1993, τ. 2, σ. 313-318· CATERINA CARPINATO, «La traduzione neogreca del Teseida. Da Boccaccio a Zinos», στο: MARIO VITTI (επιμέλεια), *Testi*

Επίσης, στο περιβάλλον των πρώτων Μαυροκορδάτων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, η ιταλική λογοτεχνία κατέχει αξιοσημείωτη θέση στα αναγνωστικά τους ενδιαφέροντα. Οι κτήτορες της βιβλιοθήκης έχουν φροντίσει να αποκτήσουν έως και κείμενα με ρεαλιστική και κωμική-διασκεδαστική διάσταση, όπως τις αχαλίνωτες σατιρικές διηγήσεις με διαλογικό χαρακτήρα *Ragionamenti* (1536 και 1556) του Pietro Aretino (1492-1556),[51] και, δίπλα σε αυτές, διηγήσεις του Boccaccio –«Contes de Bocace ιταλικά και φραντσέζικα».[52] Πάντως, όπως φαίνεται, ήδη από τότε, για το νεαρό μέλος της οικογένειας, τον Σκαρλάτο Ν. Μαυροκορδάτο, η ανάγνωση της *Δεκαημέρου* ήταν επιτρεπτή εφόσον απέφερε ηθικοδιδακτικό όφελος· όπως ομολογεί, οι ιστορίες αυτές «ημπορούν να με ωφελήσουν εις τούτο μόνον, ώστε να με παρακινήσουν εις την αποστροφήν και το μίσος πονηριών».

Εκτός από τις ανιχνεύσιμες οφειλές του μυθιστορήματος *Φιλοθέου πάρεργα* στην αφηγηματική τεχνική της *Δεκαημέρου*, ένας διάλογος με τον Boccaccio και με τη ρεαλιστική διάσταση του αφηγηματικού του έργου, ανιχνεύεται στο έμμετρο αλλά ανέκδοτο *Φανάρι γυναικών* (περ. 1770) του Καισάριου Δαπόντε, ο οποίος ενδέχεται να είχε διαβάσει βοκακικά κείμενα κατά τη θητεία του στην αυλή του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου.[53] Τέλος, υπενθυμίζουμε, τη διακειμενική παρουσία του Boccaccio σε έμμετρα, αλλά και πεζά κείμενα του Βηλαρά, η οποία όμως χρονολογείται ύστερα από την έκδοση του Βλαντή.

Η ad usum juventutis έκδοση της Βενετίας το 1797 δεν έμελλε να κάνει προσιτό στο ελληνόγλωσσο κοινό το σύνολο των διηγήσεων της *Δεκαημέρου*. Ο Βλαντής χρησιμοποίησε ως πρότυπο μια ανθολογία επιλεγμένων διηγημάτων, από τα εκατό της *Δεκαημέρου*, το *Trenta novelle di messer Giovanni Boccacci* (Βενετία 1746 κ.ε.),[54] και μετέφερε στα ελληνικά τα είκοσι δύο, στεγάζοντάς τα κάτω από τον τίτλο *Διηγήματα δύο προς τοις είκοσιν*. Μολονότι χάρη στον τίτλο αυτής της συλλογής έμελλε να καθιερωθεί ο όρος «διήγημα» ως δηλωτικός του σύντομου πεζού αφηγήματος, η λογοτεχνική παρέμβαση δεν συμπεριλαμβανόταν στις πρωταρχικές προθέσεις του μεταφραστή. Τα διηγήματα προορίζονταν

letterari italiano tradotti in greco (dal '500 ad oggi), Atti del IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo, 20-22 maggio 1993), Soveria Mannelli-Messina, Rubbettino 1994, σ. 25-37.

51. Βλ., πρόχειρα, NATALINO SAPEGNO, *Compendio di storia della letteratura italiana*, τ. 2: *Cinquecento, Seicento, Settecento*, Firenze ⁵1994, σ. 102-104.

52. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης αναγράφονται: *Contes et nouvelles* (Cologne 1712) και *Decamerone* (Amsterdam 1718).

53. EUTHYMIOS SOULOYANNIS, *Cesario Daponte e la sua opera «Φανάρι γυναικών»*, πτυχιακή εργασία, Universita di Roma, Facolta di Lettere e Filosofia, 1973-1974, σ. 49.

54. Για την υπόδειξη του προτύπου, βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Πεζογραφική ανθολογία*, τ. 2, σ. 930.

για τη διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας, για να χρησιμεύσουν ως γλωσσικά, γραμματικά ή ρητορικά υποδείγματα έντεχνης γραφής σε πεζό λόγο σε μαθητές της Φλαγγίνειου.[55] Στην αφιερωτική του επιστολή ο Βλαντής σημείωνε:

> Συ οίδας ότι ο Βοκκάκιος είναι ο πρώτος διδάσκαλος της ιταλικής διαλέκτου. Μεταχειρίζομαι τα διηγήματά του εις την προς τους ομογενείς μου παράδοσίν της. Ούτως έπραξαν όσοι συνέγραψαν γραμματικάς και περί της ιταλικής γλώσσης διδασκαλίας. Όλοι λαμβάνουσι τα παραδείγματα παρά του Βοκκακίου, όλοι τον προβάλλουσιν ως υπογραμμόν εις τους φιλομαθείς. Αί! θέλει ειπεί τις, το ύφος του συγγραφέως τούτου είναι παλαιόν· ουδείς συγγράφει την σήμερον βοκακικώς. Ματαία αντίθεσις. Άρα δεν πρέπει να αναγινώσκονται οι Όμηροι, οι Δημοσθένεις, οι Ξενοφώντες, διά τί είναι παλαιοί; ο δε Βοκκάκιος μεταξύ των παλαιών συγγραφέων της Ιταλίας τον αυτόν βαθμόν έχει, όν και οι πρώτοι ρήτορες των Ελλήνων. Δεν αληθεύει;

Οι ενδοιασμοί για την ανηθικότητα του περιεχομένου υποχρέωσαν τον Βλαντή να θυσιάσει την ακεραιότητα του πρωτοτύπου, πράγμα συνηθισμένο στην περίπτωση λογοτεχνικών κειμένων που δεν έχουν γραφτεί εξαρχής για τους νεαρούς αναγνώστες. Αισθάνεται όμως την ανάγκη να απολογηθεί γι' αυτό:

> Ήθελα δυνηθεί να εκλέξω από την *Δεκαήμερον* τινά άλλα διηγήματα, των οποίων η ύλη ήθελε φέρει ίσως περισσότερον κέρδος τῳ τυπογράφῳ αλλ' επειδή εδύναντο αυτά να πέσωσιν εις χείρας των παιδίων, δεν ηθέλησα να αδικήσω την φύσιν, βάνοντας προ καιρού υπό των οφθαλμών των εκείνα, όπου αύτη η καλή μήτηρ διδάσκει εν καιρῳ τῳ προσήκοντι.

Οι προφυλάξεις αυτές μοιάζουν δικαιολογημένες, τουλάχιστον την εποχή εκείνη. Ο Αδαμάντιος Κοραής αναφερόμενος στα «παραμύθια» του Boccaccio τα χαρακτηρίζει άσεμνα[56] ενώ, είκοσι χρόνια αργότερα (γύρω στα 1829-1830) η Ελισάβετ Μουτζάν χρησιμοποιώντας και αυτή τα διηγήματα για την εξάσκηση στην ιταλική γλώσσα εξομολογείται:

> Η *Δεκαήμερος* (ήγουν *Il Decamerone*) του Βοκκακίου είναι το μοναχόν σύγγραμμα, όπου, από τότε όπου εγράφη έως την σήμερον νομίζεται διά την πλέον εξαίρετην πεζογραφίαν της ιταλικής γλώσσης, όθεν εγώ ανεγίνωσκα ένα-ένα μύθον του (novella), έπειτα τον εξεστιχούσα, μετά ταύτα τον έγραφα χωρίς να κοιτάζω το βιβλίον. Εις καιρόν οπού εδιάβαζα τούτον τον περιβόητον συγγραφέα, λέγω τον Βοκκάκιον, ελάμβανον μεγάλην ευχαρίστησιν εις την γλυκύτητα και χαριεντισμόν της γλώσσης του, αλλά πόσες φορές το πρόσωπόν μου δεν άναψεν από εντροπήν εις εκείνους τους μύθους, όπου έχουν διά υπόθεσιν τους πλέον

55. Την αντίληψη για τον Boccaccio ως γλωσσικό πρότυπο της ιταλικής γλώσσας υποδηλώνει και η μεταφορική χρήση του ονόματός του: «Ποίος άλλος παρ' αυτόν [=Κοραής] αξιοί να είναι Βοκάσιος της κοινής ημών γλώσσης», *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812) 308.

56. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 8.

> αδιαντρόπους έρωτας, όπου δύναται να ευρεθούν εις την οικουμένην. Διατί ένας κάλαμος τόσον γλυκύς, τόσον εύγλωττος, να μην κινηθεί γύρωθεν εις υποθέσεις ηθικές, γύρωθεν εις υποθέσεις θείες;[57]

Πάντως, έστω και αν απευθύνονταν σε κοινό λυκειακής ηλικίας, δεν μπορεί να αποκλεισθεί ότι οι είκοσι δύο νουβέλες του γνωστότατου ιταλού συγγραφέα δεν κίνησαν το ενδιαφέρον και των «σπουδαίων». Επίσης, έστω και αν η έκδοση του Βλαντή αντιπροσωπεύει ένα μικρό και όχι το καλύτερο ποσοστό της θεματικής και δομικής ποικιλίας του πρωτοτύπου, προσέφερε ένα κατατοπιστικό δείγμα της αφηγηματικής γραφής του Boccaccio. Μέσα από τη συντομία του αφηγηματικού είδους –η έκταση των διηγημάτων κυμαίνεται από τη μιάμιση έως τις δέκα σελίδες– σκιαγραφούνται εύθυμα και τραγικά, σημαντικά και επουσιώδη γεγονότα της καθημερινότητας όλων των κοινωνικών τάξεων (βασιλιάδες, αριστοκράτες, λαός). Η σύγκρουση με την τύχη, τα ελαττώματα και η διαφθορά της κοινωνίας και του κλήρου, ο έρωτας παρουσιάζονται μέσα από μια διεισδυτική, ρεαλιστική οπτική.[58] Η ενσωμάτωση διαφορετικών αφηγηματικών και διδακτικών ειδών (exemplum, fabliau, παράδοση-θρύλος, αγιολογική διήγηση, lai, ανέκδοτο, μιλησιακή ερωτική διήγηση, ανατολικό αφήγημα) προσδίδουν στη *Δεκαήμερον*, και στο είδος που εισηγείται, στη novella, δηλαδή τη «νεωτερική/περιπετειώδη διήγηση» με ρεαλιστική διάσταση, εκπληκτική ποικιλία και πολυφωνία σε όλα τα επίπεδα (θεματικό, δομικό, υφολογικό).[59] Η πολυφωνία αυτή, καθοριστικός παράγοντας για τη γόνιμη πρόσληψη της *Δεκαημέρου* στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία σε συνδυασμό με τη σχετική εξοικείωση του ελληνόγλωσσου, γαλλομαθούς και ιταλομαθούς κοινού με τα κείμενα του Boccaccio θα μπορούσαν να συμβάλουν σε μια γόνιμη δεξίωση της έκδοσης του Βλαντή. Ωστόσο, τα *Διηγήματα δύο προς τοις είκοσιν* δεν γνώρισαν εκδοτική επιτυχία· δέχτηκαν, επίσης, οξύτατη κριτική από τον Κοραή. Δέκα χρόνια ύστερα από τη δημοσίευσή τους, αναφέρει σε επιστολή του στον Αλέξανδρο Βασιλείου:

> Δεν καταλαβαίνω περί της φράσεως του Βοκκακίου· εννοείς τα 22 παραμύθια τα προ πολλού μεταφρασθέντα και εκδοθέντα εις Βενετίαν ή νέαν άλλην μετάφρασιν άγνωστον εις εμέ; Εκείνη βέβαια, ως λέγεις, είναι αθλιεστάτη.[60]

Η ευνουχιστική ανθολόγηση και η χειραγώγηση των διηγημάτων για τη σχολική χρήση ενδέχεται να υπαγόρευσε τον χαρακτηρισμό «αθλιεστάτη». Το αμφίδυ-

57. Βλ. ΜΟΥΤΖΑ, *Αυτοβιογραφία*, *ό.π.*, σ. 39.

58. Βλ., πρόχειρα, ΑΖΟΡ ΡΟΖΑ, *Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας*, μετάφραση: Θέμις Σουρρή κ.ά. Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1998, σ. 93-104.

59. Για μια συνοπτική επισκόπηση των ειδών που συρρέουν στο *Decamerone*, βλ. ενδεικτικά ANDRÉ BORONAD, «Genèse et esthétique de la nouvelle», *Revue de Littérature Comparée* 50 (1976) 402-420.

60. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 432.

μο, λοιπόν, εγχείρημα του Βλαντή φαίνεται ότι δεν λειτούργησε ούτε προς την κατεύθυνση των νεαρών αναγνωστών, αλλά ούτε και των ενηλίκων. Ωστόσο, το γεγονός ότι νέα έκδοση ιστοριών της *Δεκαημέρου* (και μάλιστα μόνο εννέα από αυτές), πραγματοποιείται μόλις το 1863[61] δείχνει πως οι λόγοι που εξηγούν τη βραδύτητα της έντυπης πρόσληψης ενός έργου-σταθμού στην ευρωπαϊκή γραμματεία σε ό,τι αφορά την αφηγηματική δομή και τον ρεαλισμό του, ενδέχεται να είναι πολύ περισσότεροι και πιο σύνθετοι.

3.3. Μια προβληματική συγκατοίκηση

Το όνομα του Σπυρίδωνα Βλαντή, αυτή τη φορά με την ιδιότητα τη επιμελητή, εμπλέκεται σε άλλη μία έκδοση που απευθύνεται στο παιδικό κοινό. Πρόκειται για τα *Ηθικά διηγήματα*, που δημοσιεύονται στη Βενετία το 1816 και αντλούν από την πασίγνωστη συλλογή *Novelle morali* (1782) του ιταλού ιερωμένου Francesco Soave (1743-1806). Στόχος είναι και πάλι η ηθική και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών· αυτή τη φορά, όμως, ο στόχος περιλαμβανόταν στις αρχικές προθέσεις του ιταλού συγγραφέα. Όπως σημειώνει ο Κωνσταντίνος Οικονόμος από την Καβαΐα της Βορείου Ηπείρου, που επωμίστηκε τη μεταφορά τους στα ελληνικά, τα διηγήματα:

> συνεγράφησαν [...] χάριν των παίδων, [διά] να τους κάμει θεοσεβείς, αγαθούς, φιλελεήμονας, ευπειθείς προς τους γονείς των, καλούς αδελφούς, πιστούς φίλους και ενί λόγῳ χριστιανούς και εναρέτους πολίτας.

Ο Soave στα σύντομα αυτά αφηγήματα επιδίωκε να εμφυσήσει στους νεαρούς αναγνώστες συναισθήματα δικαιοσύνης, να τους αποτρέψει από τον δόλο, τη σκληρότητα και την αυταρχική συμπεριφορά.[62] Τα διηγήματα, που είχαν ήδη βραβευθεί το 1785 σε διαγωνισμό της Πατριωτικής Εταιρείας του Μιλάνου,[63] έδιναν παράλληλα στοιχειώδη μαθήματα «πολιτικής οικονομίας» και πατριωτισμού, όπως δείχνουν οι τίτλοι «Η Πλεονεξία», «Η Χρεοκοπία», «Η Αγάπη της Πατρίδος». Από τα

61. Για τις ελληνικές μεταφράσεις της *Δεκαημέρου* κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, βλ. VICKY PATSIOU, «Adattamenti narrativi del Decamerone in greco (XVIII-XIX secoli)», στο: VITTI (επιμέλεια), *Testi letterari...*, σ. 245-250.

62. Μια εκτενέστερη παρουσίαση του ιταλικού προτύπου και της νεοελληνικής του μετάφρασης, επιχειρεί η INES DI SALVO, «Percosi ideologici neogreche da Francesco Soave (1804-1806)», στο: VITTI (επιμέλεια), *Testi letterari...*, σ. 189-202. Στο δημοσίευμα προσκομίζονται επαρκή πειστήρια για το ότι ο συγγραφέας των *Γραμματικών...* Κωνσταντίνος Οικονόμος από τη θεσσαλική Τσαρίτσανη δεν έχει σχέση με τον Κ. Οικονόμο εκ Καβαΐας, μεταφραστή του Soave.

63. ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού Διαφωτισμού», *Αναφορές*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1983, σ. 27.

σαράντα δύο διηγήματα του δημοφιλούς ιταλικού πρωτοτύπου, που υπήρξε το ίδιο δημοφιλές και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες όπως τη γαλλική, αλλά και στο ελληνόφωνο νεανικό κοινό που γνώριζε ιταλικά –η Ελισάβετ Μουτζάν το είχε στη βιβλιοθήκη της και εξασκούνταν με τη βοήθειά του στη μετάφραση στα ελληνικά–[64] η ελληνική έκδοση περιορίζεται στα εικοσιπέντε.[65] Δεν έχει διευκρινιστεί αν πρόκειται και πάλι για επιλογή του μεταφραστή ή αν το ιταλικό του άμεσο πρότυπο δεν περιλάμβανε το σύνολο των αφηγημάτων. Πάντως, από τη συλλογή του Οικονόμου δεν λείπει η θεματική ποικιλία αφού περιλαμβάνει από ανατολίτικες διηγήσεις μέχρι ιστορικά διηγήματα.

Όπως ήδη σημειώθηκε, στο τέλος των *Ηθικών διηγημάτων* δημοσιεύεται και η τολμηρού περιεχομένου γαλλικής προέλευσης αισθηματική νουβέλα *Άννα Βηλ* του Baculard d'Arnaud. Προκειμένου να καταστήσουν το κείμενο κατάλληλο για το παιδικό κοινό –ούτε καν νεανικό όπως στην περίπτωση της *Δεκαημέρου*– ο Οικονόμος με τον Βλαντή κατέφυγαν σε τεχνάσματα «χειραγώγησης». Καταβλήθηκε προσπάθεια να προσδοθεί στο αφήγημα ηθοπλαστικό περίβλημα και να περιοριστεί το στοιχείο της αυθεντικότητας στον υπότιτλο αποδίδοντας το «histoire anglaise» του πρωτοτύπου με «μυθιστορία αγγλική». Η ερωτική διάσταση υποβαθμίστηκε και δόθηκε έμφαση στις συνέπειες της ανυπακοής των νέων προς τους γονείς και της σκληρότητας των γονέων. Στον πρόλογο του τόμου τονίζεται εμφατικά το χριστιανικό και ηθικοδιδακτικό κήρυγμα υπακοής και επιείκειας που απευθύνει ένας ιερωμένος στο ζευγάρι ύστερα από το μυστήριο του γάμου:

> Μετά τον πίνακα των ηθικών τούτων διηγημάτων, εν είδει παραρτήματος, αρχομένου εκ του (1) αριθμού, και ως δοκίμιον άλλου τινός πονήματός μου, προστεθέμην την περί της *ΑΝΝΗΣ ΒΗΛ* μυθιστορίαν του περιφήμου γάλλου κυρίου Δαρνώ (D'Arnaud). Και ταύτης παρομοίως το ηθικόν είναι υγιές και ωφέλιμον, ως μαρτυρεί ο θαυμάσιος λόγος του Σιμψών προς τους δύο συζύγους.

Μια φράση μάλιστα από το κήρυγμα του ιερέα προτάσσεται ως μότο της έκδοσης:

> Ουδείς δύναται είναι τῳ όντι ευτυχής, χωρίς να έχει την αρετήν και την θρησκείαν.

Η πρόταξη αυτή του λόγου του πλασματικού ιερέα, ο οποίος κρατά έναν τρίτο ρόλο στην αφήγηση, κρίθηκε ενδεχομένως αναγκαία για να τονιστεί ότι η *Άννα*

64. ΜΟΥΤΖΑ, *Αυτοβιογραφία*, σ. 8.

65. Ο Χριστόδουλος Κονομάτης σε επιστολή από τη Λαμία, προς τον Ιωάννη Οικονόμο στη Λάρισα (4.2.1817) αναφέρει: «Από βιβλία, φίλε, ήλθα όφκαιρος. Ηύρα πολλά νέα [...] τα μυθώδη ηδικά διηγήματα του Σοάβε», στο: ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ - Μ. Μ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ (επιμέλεια), *Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, 1783-1842. Επιστολαί διαφόρων ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, τούρκων διοικητών, εμπόρων και εσναφίων (1759-1824). Ανέκδοτος χειρόγραφος κώδικας*, Αθήνα 1964, σ. 304.

Βηλ διέθετε ανάλογο ηθικοδιδακτικό και θρησκευτικό περιεχόμενο με τα *Ηθικά διηγήματα* του ιταλού ιερωμένου Soave.

Ωστόσο, φαίνεται ότι οι ενδοιασμοί δεν ξεπεράστηκαν· για τον λόγο αυτό στον πρόλογο του τόμου κρίθηκε αναγκαίο να σημειωθούν και τα εξής:

> αλλ' αν κατά δυστυχίαν ευρεθεί τις, εις τον οποίον να μην ήθελε φανεί αρεστόν το παράδειγμα της αβλίας και αγαθής Άννης, δύναται ευκόλως να αφαιρέσει το τελευταίον αυτό τετράδιον.

Η *Άννα Βηλ* προσφέρει ένα τρίτο παράδειγμα των τεχνικών στις οποίες προσέφευγε ο Βλαντής και ο κύκλος του προκειμένου χειραγωγήσουν τα κείμενα για τις ανάγκες του παιδικού και νεανικού κοινού. Πρόκειται για τεχνικές τυπικές στην παιδική λογοτεχνία,[66] οι οποίες, πάντως, στις ελληνικές τους εκδοχές δεν φαίνεται να στέφτηκαν πάντα με επιτυχία.

4. Η προσφυγή στα ξενόγλωσσα αναγνώσματα

Κατά την προεπαναστατική εικοσαετία διαπιστώνουμε μια αξιοσημείωτη παρουσία της παιδικής-νεανικής λογοτεχνίας στην ξενόγλωσση εκφορά της. Σε καταλόγους βιβλιοπωλών στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* (1817)[67] αρκετοί τίτλοι απευθύνονται στο παιδί-αναγνώστη: *Contes et historiettes à l'usage de la jeunesse*, της γνωστής συγγραφέως παραμυθιών Mme de Genlis· *Historiettes et conversations à la portée des enfants et à l'usage de la jeunesse suivies de Lydie de Gerfin, ou hist(oire) d'une jeune Anglaise de huit ans· Lecture pour la jeunesse ou contes et fables instructifs et agréables destinés aux enfants du moyen âge· Recueil de contes en prose, composé de pièces jolies tirées des meilleurs auteurs*, με αφηγήματα των d'Arnaud, Barthélemy, Florian, Genlis, Marmontel, Rousseau, συνοδευόμενα από τη διευκρίνση: *redigées à l'usage de la jeunesse, et de ceux qui aiment une lecture facile et amusante*.[68] Ο Κοραής στέλνει στην Ευανθία Καΐρη κείμενα παιδικής λογοτεχνίας που φαίνονται κατάλληλα για τα ενδιαφέροντα των κοριτσιών: *Lettres à Sophie· Les enfants* της Mme Guizot (1774-1827)· *De l'éducation des filles* του Fénelon· *Legs d'un père à ses filles*.[69] Οι ελληνικές βιβλιοθήκες στις αρχές του 19ου αιώνα, σχολικές ή ιδιωτικές, εφοδιάζονται με τη σειρά τους με ξενόγλωσσες εκδόσεις παιδικής

66. Βλ., σχετικά, SHAVIT, «Ambivalent Texts: The Case of Children's Literature», *ό.π.*

67. «Ειδήσεις περί γαλλικών βιβλίων», *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1817) 259.

68. Ό.π. 281-283.

69. Επιστολή προς Θεόφιλο Καΐρη (16/28.1.1815), βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ (επιμέλεια), *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη. Μέρος τρίτον: Επιστολαί προς Θεόφιλον Καΐρην, 1808-1839*, Άνδρος, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1998, τ. 1, σ. 37-38.

λογοτεχνίας: αντίτυπο του *Robinson der Jüngere* (1789) του Campe υπάρχει στη βιβλιοθήκη των Μηλεών και γαλλική έκδοση του 1811 του *Magasin des enfants* στη βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καΐρη (1784-1853)· στα βιβλία του Ιάκωβου Ρώτα περιλαμβάνονται αφηγήματα της Mme Guizot, της Mme de Genlis (1746-1830) και το πολύτομο έργο της Mme Leprince de Beaumont· ο Κωνσταντίνος Μπέλιος έχει στη βιβλιοθήκη του, εκτός από τη γερμανική έκδοση του *Robinson der Jüngere* (Wien 1789), την οποία μάλλον χρησιμοποίησε για την ελληνική μεταφορά του κειμένου, αρκετά ακόμη αφηγηματικά κείμενα που ανήκουν στην παιδική λογοτεχνία ή είχαν ενταχθεί με τον καιρό στα «παιδικά αναγνώσματα»: π.χ. *Le Cabinet des fées, ou Collection chérie des contes des Fées* (1785), *Les petits émigrés* (1798) της Mme de Genlis, *Promenades d'un père et de ses enfants*. Ο κάτοχος της βιβλιοθήκης δεν είχε κάνει δική του οικογένεια, αλλά έτρεφε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα παιδιά και για το παιδικό βιβλίο, όπως φαίνεται και από τη μετάφραση του *Νέου Ρομπινσόν*· είναι επίσης πιθανό η πλούσια βιβλιοθήκη του να εξυπηρετούσε, ως δανειστική, τις ανάγκες ενός μεγαλύτερου περίγυρου, να λειτουργούσε ως εστία παιδείας και ανάγνωσης για τα παιδιά και τους νέους της ελληνικής κοινότητας της Βιέννης. Το πολλαπλά εκδηλωνόμενο ενδιαφέρον αυτό για τα παιδικά-νεανικά βιβλία, πρέπει, πάντως, να εξυπηρετούσε και την εξάσκηση στην ξένη γλώσσα του πρωτοτύπου.

Μέσα στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος για τα ζητήματα της αγωγής και του παιδικού αναγνώσματος πρέπει να σημειωθεί και η προσοχή προς το *Émile ou De l'éducation* (1762) του Rousseau. Εκδόσεις αυτού του αμφίσημου ειδολογικά κειμένου –«παιδαγωγικό μυθιστόρημα», «ψυχολογικό μυθιστόρημα», «πλασματική αυτοβιογραφία» είναι ορισμένοι από τους χαρακτηρισμούς που του έχουν προσδοθεί– διαθέτουν σχεδόν όλες οι καλά διερευνημένες βιβλιοθήκες (Μηλεών, Ρώτα, Μπέλιου). Μεταφορά του πεζογραφήματος στα ελληνικά, με τον τίτλο *Αιμίλιος, περί ανατροφής παίδων* και παράλληλη ρουμανική μετάφραση είχε ετοιμάσει, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ο Νικόλαος Σ. Πίκκολος το 1811·[70] αυτή, όμως, παρόλο που επικροτήθηκε από τη Φιλολογική Εταιρεία του Βουκουρεστίου, τελικά δεν δημοσιεύτηκε. Ο εντοπισμός μεταφρασμένων παραθεμάτων από το ίδιο έργο σε επιστολές που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* υποδεικνύει ότι είχε γνωρίσει διάδοση, και ότι υπήρξαν ενδεχομένως και άλλες απόπειρες μεταφοράς του στα ελληνικά.[71]

70. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) 158.
71. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) 310, 8 (1818) 72.

5. Η παρέμβαση των προτεσταντών ιεραποστόλων

Τον χώρο του παιδικού αναγνώσματος, κυρίως, επιχειρούν να καλύψουν τα πεζογραφήματα που δημοσιεύονται με τις φροντίδες άγγλων και αμερικανών προτεσταντών ιεραποστόλων στα τυπογραφεία δικής τους ιδιοκτησίας στη Μάλτα,[72] δίπλα σε αλφαβητάρια, βίους αγίων, ιερέων, νεομαρτύρων και κατηχήσεις.[73] Τα πρότυπά τους είναι αγγλόγλωσσα. Έως έναν βαθμό τα αφηγήματα αυτά συνδέονται με τις αντιλήψεις που αναδύονται και τις συνθήκες που διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα και έχουν ως κατάληξη την αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της παιδικής λογοτεχνίας: η αντίληψη για το παιδί ως «tabula rasa» (Locke), η διαπίστωση της έλξης από τη μυθοπλαστική πεζογραφία (τεκμήριο το «ιδιοποιημένο» μυθιστόρημα), η άποψη ότι πρέπει να γραφτούν αφηγήματα προοριζόμενα ειδικά για την παιδική ηλικία (πρβλ. Φιλανθρωπιστές), η άσκηση στην ομιλουμένη γλώσσα. Αποτελούν προϊόντα μιας θρησκευτικής κίνησης που εκδηλώθηκε στην Αγγλία τον 18ο αιώνα με στόχο την εξάπλωση της ανάγνωσης, την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού ανάμεσα στα παιδιά των κατώτερων τάξεων μέσα από την ίδρυση των κατηχητικών (Κυριακάτικων) σχολείων (1780 κ.ε.) στους κόλπους της Προτεσταντικής Εκκλησίας και, κυρίως, την τόνωση του θρησκευτικού συναισθήματος· το τελευταίο εμφανίζεται ως αντίδραση στη Γαλλική Επανάσταση και τη λαϊκή παιδεία, στον θεϊσμό και τις απόψεις για θρησκευτική ανοχή που πρόβαλαν οι Εγκυκλοπαιδιστές.[74] Τον δεσμό των κατηχητικών σχολείων και την πρακτική των φυλλαδίων που διανέμονταν δωρεάν, τα υιοθέτησε με τη σειρά της η Προτεσταντική Εκκλησία της Αμερικής,[75] αναδημοσιεύοντας αφηγήματα αγγλικής προέλευσης. Οι άγγλοι συγγραφείς, που στην πλειονότητά τους ανήκαν στις ανώτερες τάξεις, όπως οι Mary Martha Sherwood (1775-1851), Legh Richmond

72. Πριν από την έναρξη της δραστηριότητας στη Μάλτα είχε τυπωθεί στην Κωνσταντινούπολη το 1818 το μεταφρασμένο διήγημα *Ο αιδίοψ υπηρέτης*.

73. Βλ., σχετικά, τα ομόκεντρα δημοσιεύματα του Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗ, «Τα ελληνικά έντυπα του εν Μάλτᾳ τυπογραφείου της αγγλικανικής ιεραποστολής», *Ο Ερανιστής* 8 (1970) 153-168· «Από την δραστηριότητα του εν Μάλτᾳ ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρείας του Λονδίνου», *Ο Ερανιστής* 10 (1972/73) 213-240· «Τα παιδικά βιβλία στις εκδόσεις των μισσιοναρίων», στο: *Το παιδικό βιβλίο...*, σ. 121-135.

74. Για τη δομή και το περιεχόμενο των αφηγημάτων, αλλά και για το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται, βλ. HELEN SAKALI, *The Elegant Narrative "The Dairyman's Daughter". American Missions in Greece and Asia Minor in the Early Nineteenth Century*, μεταπτυχιακή διατριβή, University of Birmigham, 1989.

75. Βλ., πρόχειρα, HUMPHREY CARPENTER - MARI PRICHARD, «Sunday Schools», *The Oxford Companion to Children's Literature*, Oxford, Oxford University Press, 1984, σ. 503-505.

(1772-1827), Grace Kennedy (1782-1825), κείμενα των οποίων δημοσιεύονται στα ελληνικά, διατηρούσαν στενές σχέσεις με την εκκλησία της χώρας τους.

Ορισμένα γνωρίσματα των αφηγημάτων μάς φαίνονται σήμερα υπερβολικά τονισμένα· την εποχή εκείνη, όμως, αποτελούσαν καινοφανείς πρωτοβουλίες. Ένα από τα γνωρίσματα αυτά είναι η χρήση υποκοριστικών στους τίτλους των αφηγημάτων, που προϊδεάζει για την ηλικιακή ομάδα στην οποία απευθύνονται, και δημιουργεί την προσδοκία συναισθημάτων τρυφερότητας και στοργής[76]· την προσδοκία αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις επιτονίζει η δήλωση φυσικής ή κοινωνικής (συμπεριλαμβανομένης και της φυλετικής) μειονεξίας των πρωταγωνιστών: *Ιεσή Αλάν ή Η κουτσή κόρη* (*Jesse Allan or The Lame Girl*), *Η Κατερίτσα και το προβατάκι της* (*Little Susan and Her Lamb*), *Ιστορία του μικρού Ενρίκου, και του φέροντος αυτόν ή Ο μικρός Ερρίκος και ο φορεύς του* (*The History of the Little Henry and His Bearer*), *Η μικρά Άννα* (*Anna Ross: A Story for Children*), *Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου* (*The Dairymans's Daughter*), *Η αγροικόπαις ήτοι χωριατοπούλα ή Η νεαρή καλυβίτις* (*The Young Cottager*), *Ο αιθίοψ υπηρέτης ή Ο μαύρος υπηρέτης* (*The Negro Servant*). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι τρεις τελευταίοι τίτλοι, του συγγραφέα Legh Richmond, είχαν συμπεριληφθεί σε κοινό τόμο που είχε τίτλο *The Annals of the Poor* (1814).

Τα σύντομα αφηγήματα συνοδεύονται από δείκτες αληθοφάνειας («ιστορία», «διήγησις θεμελιωμένη επάνω εις γινόμενα», «αληθινόν διήγημα») προβάλλοντας τον παραδειγματικό τους χαρακτήρα. Η δομή τους είναι απλή, γραμμική, θυμίζοντας λαϊκό παραμύθι: εμφανίζουν επί σκηνής τρία με τέσσερα πρόσωπα που κινούνται γύρω από τον βασικό ήρωα, ο οποίος είναι φτωχός ή ορφανός, βγαίνει από μικρός στην αγορά εργασίας και στη βιοπάλη (η Ιεσή Αλάν είναι μοδίστρα, η κόρη του γαλακτοπώλη υπηρέτρια) κ.ο.κ. Στην αρχή της διήγησης ο ήρωας ή η ηρωίδα δεν γνωρίζει την εκκλησία (*Ο μικρός Ερρίκος*) ή δεν έχει στενούς δεσμούς με αυτήν·ένα ατύχημα, όμως, ή απροσδόκητα γεγονότα και συναντήσεις τούς υποχρεώνουν να δεχτούν τον φωτισμό ή τη βοήθεια ενός ιερέα, ιεραποστόλων ή φιλόπτωχων κυριών και τελικά να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της θρησκευτικής πίστης.

Ο αρετολογικός κώδικας των αφηγημάτων διαμορφώνεται με βάση την ευσέβεια, τη σωφροσύνη, την ευσπλαχνία, την ταπεινοφροσύνη, την υπακοή, την επιθυμία για το καλό. Η προσωπική διαδρομή που οδηγεί αμετάκλητα στον χριστιανισμό είναι το βασικό νήμα πάνω στο οποίο εκτυλίσσεται η στοιχειώδης πλοκή των

76. Ο υποκορισμός αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της γλώσσας της παιδικής λογοτεχνίας· βλ., σχετικά, ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις στη γλώσσα του παιδικού βιβλίου», στο: ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ (επιμέλεια), *Παιδική λογοτεχνία...*, σ. 57-74.

αφηγημάτων. Ωστόσο, ο επιδιωκόμενος αυτός στόχος δεν φαίνεται αρκετός, ούτε για τον βασικό ήρωα ούτε και για τον ταυτιζόμενο με αυτόν αναγνώστη: κάποτε συνοδεύεται από την παρακίνηση για τον προσηλυτισμό άλλων προσώπων του περίγυρου, συχνά αλλόθρησκων (λ.χ. ο Ινδός «φορεύς» του μικρού Ερρίκου),[77] όπως υπαγόρευε η αγγλοσαξονική εμπειρία της αποικιοκρατίας που αμφισβητούσε το δικαίωμα της θρησκευτικής διαφοράς.

Δίπλα όμως σε αυτά τα απλοϊκότερα αφηγήματα διάπλασης και μύησης στη χριστιανική θρησκεία δημοσιεύεται και το σημαντικό κείμενο της πρώιμης αγγλικής λογοτεχνίας *The Pilgrim's Progress, from this World to that which is to Come* (1678-1684) του John Bunyan (1628-1688). Η μυθιστορική αυτή αλληγορία με το ένδυμα του ονείρου αξιοποιεί το δομικό σχήμα της αναζήτησης, γνωστό από τη μεσαιωνική μυθιστορία, προς την κατεύθυνση της πνευματικής μύησης στον χριστιανισμό. Η «ιδιοποίηση» του μυθιστορήματος αυτού από το παιδικό κοινό –με τη μορφή εικονογραφημένων ή/και αποσπασματικών εκδόσεων– δεν άργησε να έρθει, αποτελούσε άλλωστε επιδίωξη του ίδιου του συγγραφέα. Τα τυπογραφεία της Μάλτας –χάρη στις φροντίδες του κληρικού S. S. Wilson, ο οποίος έγραψε αργότερα στα ελληνικά το μυθιστόρημα *Το παλληκάριον* (1835)– εφοδίασαν το ελληνικό κοινό τόσο με τη μετάφραση του πλήρους κειμένου (*Η πρόοδος του χριστιανού αποδημητού εκ του παρόντος κόσμου μέχρι του μέλλοντος*) όσο και με μιαν συνεπτυγμένη έκδοση (*Η διατριβή του χριστιανού αποδημητού εις του εξηγητού τον οίκον*), μάλλον πιο προσιτή, που επανεκδόθηκε μέσα σε ένα χρόνο.

Οι εκδόσεις της Μάλτας ανήκουν σε μια ιδιαίτερη μορφή λογοτεχνικής παρέμβασης, που απορρέει από την προσπάθεια φορέων ξένων προς το ελληνικό σύστημα να επιβληθούν σε αυτό·[78] ωστόσο, δύσκολα θα μπορούσε να προγραμματιστεί και να λειτουργήσει, αν το ίδιο το νεοελληνικό σύστημα δεν άφηνε να διαφανεί ένα κενό ή ρήγμα, ή αν δεν έδειχνε τη διάθεση να συνομιλήσει με την πολιτισμική (δυτικοευρωπαϊκή) ετερότητα. Οι ιεραπόστολοι συνειδητοποιώντας αυτή την πραγματικότητα κατά την περιήγησή τους στον ελληνικό χώρο (Πελοπόννησος και ηπειρωτική Ελλάδα, Ιόνιο και Αιγαίο Πέλαγος, Σμύρνη) σημειώνουν:

> Η Ελλάδα ζητούσε βιβλία. Ορισμένοι Έλληνες της Ρωσίας από την οικογένεια Ζωσιμάδων, πράγματι, αναδημοσίευσαν, με ένα αληθινά πατριωτικό πνεύμα ορισμένους

77. Βλ., σχετικά, ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β1, σ. 446-450.

78. Πρόκειται για τον έκτο κανόνα λογοτεχνικής παρέμβασης (το σύστημα-πηγή επιβάλλεται από θέση κυριαρχίας στο σύστημα-άφιξη)· στην ίδια κατηγορία ανήκουν οι παρεμβάσεις που συνδέονται με την αποικιοκρατική και την ιμπεριαλιστική πρακτική, βλ. ITAMAR EVEN-ZOHAR, «Laws of Literary Interference», *Poetics Today* 11 (1990) 68-69.

από τους αρχαίους κλασικούς, για να διανεμηθούν δωρεάν στην υποσχόμενη νεολαία. Συνάντησα επίσης νεοελληνικές μεταφράσεις του *Βίου του Ναπολέοντος*, του *Ρασέλα* του Johnson, της *Ιστορίας της Ελλάδος* του Goldsmith, των *Χιλίων και μίας νυχτών*, στις οποίες μπορούν να προστεθούν αποδόσεις γερμανικών, ιταλικών και γαλλικών βιβλίων. Αλλά από παιδικά βιβλία – βιβλία για σχολεία – βιβλία για τους νέους, δεν μπόρεσα να βρω τίποτε, με εξαίρεση δύο ή τρεις παλιοφυλλάδες τυπωμένες στη Βενετία γεμάτες από ψεύδη των παπικών πιθήκων.[79]

Βλέποντας την απήχηση των αφηγηματικών φυλλαδίων στον νεαρό ελληνικό πληθυσμό, οι ιεραπόστολοι επαίρονται δίκαια για την πρωτοβουλία τους:

Η μεγάλη έλλειψη βιβλίων στα νέα ελληνικά τα καθιστά ιδιαίτερα αποδεκτά. Τα παιδιά, ειδικότερα, τα δέχονται με μεγάλη ευχαρίστηση· πολλά από αυτά δεν είχαν ποτέ μέχρι τώρα αποκτήσει, ή σπάνια είχαν δει, βιβλίο στη μητρική τους διάλεκτο.[80]

Τα φυλλάδια των ιεραποστόλων διανέμονταν δωρεάν στα παιδιά. Δεν σημαίνει όμως ότι δεν διαβάζονταν και από ενήλικες. Μαρτυρίες από τη Χίο εμφανίζουν τα παιδιά να ζητούν μεγαλύτερη ποσότητα, για να τα στείλουν στους γονείς τους σε διάφορα μέρη της Ελλάδας (Θεσσαλονίκη, Κρήτη, Ψαρά).[81] Αυτός είναι ένας πρόσθετος λόγος για τη μεγάλη τους διάδοση και τις ανατυπώσεις μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Φαίνεται όμως ότι τέτοιες εκδόσεις βρήκαν αρχικά στήριξη και από εκκλησιαστικούς και εκπαιδευτικούς φορείς ή «οργανικούς λογίους», μεταξύ των οποίων το τυπογραφείο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης που έσπευσε (1818 κ.ε.) να εκδώσει τέτοια φυλλάδια πριν από την ίδρυση των τυπογραφείων της Μάλτας. Αν ο καταγραμμένος ενθουσιασμός του Κοραή για τους αμερικανούς ιεραποστόλους Pliny Fisk (1792-1825) και Levy Parsons (1799-1822) οφείλεται στο ότι η φοίτησή τους στο σχολείο της Χίου πρόσφερε μια ένδειξη της αναγεννώμενης παιδείας, ο Νεόφυτος Βάμβας, σχολάρχης της Χίου, φαίνεται ότι διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό το έργο των δύο μαθητών του, φτάνοντας στο σημείο να θέλει να τυπώσει το φυλλάδιο *Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου*.[82] Ανάλογα έπραξε και ο Θεόφιλος Καΐρης διευκολύνοντας τη διακίνηση τέτοιων φυλλαδίων στις Κυδωνίες.[83] Επίσης, σε επιρροή του Καΐρη ή/και του

79. Η διαπίστωση από τον επικεφαλής της αγγλικής ιεραποστολής αφορά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι.· βλ. SAMUEL SHERIDAN WILSON, *A Narrative of the Greek Mission; or Sixteen Years in Malta and Greece*, London 1839 και EVRO LAYTON, «The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for the Foreign Missions (1822-1833)», *Ο Ερανιστής* 9 (1971) 174.

80. LAYTON, «The Greek Press...», σ. 175.

81. SAKALI, *The Elegant Narrative...*, σ. 53.

82. RICHARD CLOGG, «Ο Parson και ο Fisk στο Γυμνάσιο της Χίου το 1820», *Ο Ερανιστής* 5 (1967) 183.

83. Είχε υποδεχτεί το 1818 και το 1820 άγγλους και αμερικανούς ιεραποστόλους και

Κοραή θα αποδίδαμε την έκδοση του τίτλου *Διήγημα περίεργον και ωφέλιμον*, στο Ναύπλιο το 1830, που αντλεί, όμως, από γαλλικό πρωτότυπο. Ανάμεσα στους τυπογράφους που πραγμάτωσαν την έκδοση του αφηγήματος, το οποίο απευθύνεται «τῃ αθώᾳ νεολαίᾳ της Ελλάδος» και προβάλλει, υπερτονισμένα, ανάλογα ηθικοχριστιανικά μηνύματα, συναντάμε το όνομα του Κυδωνιέως Κωνσταντίνου Τόμπρα. Ο Τόμπρας –ή Δόβρας όπως τον αποκαλεί ο Κοραής– ήταν προστατευόμενος του Θεόφιλου Καΐρη και είχε μάθει την τυπογραφική τέχνη στο τυπογραφείο του Didot.[84] Είναι, λοιπόν, πιθανόν η επιλογή του συγκεκριμένου γαλλικού τίτλου και η μετάφρασή του στα ελληνικά να οφείλονται σε δική του πρωτοβουλία.

Η παιδική λογοτεχνία των προτεσταντών ιεραποστόλων μπορεί να μην έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην προσηλυτιστική τους πολιτική, να έμεινε τελικά έξω από το «θρησκευτικό υπο-σύστημα», αλλά, σίγουρα, εντάχθηκε, αφού διαβάστηκε πολύ, στην παρακαταθήκη του «παιδικού, λογοτεχνικού, αφηγηματικού, συστήματος»·[85] επιπλέον, υπέδειξε, όπως είδαμε, μία από τις κατευθύνσεις για τη διαμόρφωση της παιδικής-νεανικής λογοτεχνίας.

Κείμενα που ανήκουν στον ευρωπαϊκό λογοτεχνικό κανόνα, όπως του Boccaccio, αλλά εισάγονται στο νεοελληνικό σύστημα ως «νεανικά», «παιδικά» αναγνώσματα, κείμενα που προσαρμόζονται για τις ανάγκες των παιδιών (*Νέος Ρομπινσόν*), κείμενα, στην παράδοση του αισωπικού υλικού που τεκμηριωμένα διαβάζονται από τους ενήλικες υποδεικνύουν την αμφισημία της παιδικής-νεανικής λογοτεχνίας και την ανάγκη αντιμετώπισής της ως αναπόσπαστου μέρους της γραμματείας. Για ανάλογους λόγους, αφηγηματικά πλασματικά κείμενα με πρωταγωνιστές πρόσωπα νεανικής ηλικίας που διανύουν μια περίοδο διάπλασης δεν πρέπει να άφησαν αδιάφορους τους αναγνώστες της νεανικής ηλικίας. Ορισμένα μάλιστα από αυτά, όπως λ.χ. το *Τύχαι Τηλεμάχου*, εντασσόμενα σε ανθολογίες διείσδυαν και στη σχολική πράξη.

συνήργησε στη διανομή φυλλαδίων, βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Ο Θεόφιλος Καΐρης και οι προτεστάνται μισσιονάριοι εις το Αιγαίον», *Πέταλον* 4 (1984) 78-103.

84. Βλ. ΠΟΛΕΜΗΣ (επιμέλεια), *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη. Μέρος τρίτον: Επιστολαί προς Θεόφιλον Καΐρην...*, passim.

85. Η ανίχνευση της διακειμενικής παρουσίας των αφηγημάτων αυτών στα ελληνικά ηθικοπλαστικά και θρησκευτικά αφηγήματα του 19ου και του 20ού αιώνα, και της συμβολής τους στην αντίληψη για την παιδική λογοτεχνία και τους φορείς της προσφέρει ένα ενδιαφέρον ερευνητικό πεδίο.

ΟΓΔΟΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΑ «ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ» ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ: Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΓΗΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕ ΞΕΝΕΣ ΜΟΡΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ευάριθμων αφηγημάτων με αισθηματικό κυρίως περιεχόμενο είναι η παρουσία στοιχείων ποιητικότητας. Η ποιητική υφή διακρίνει τόσο ορισμένα κείμενα από την αρχαία γραμματεία όσο και νεότερα κείμενα, που αντλούν από συγκεκριμένα, δυτικά κείμενα αφετηρίας ή από ένα ευρύτερο διακειμενικό πλέγμα.

Το αρχαίο ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα, όπως υποστηρίζει ένας έγκυρος μελετητής του έντεχνου πεζού λόγου της αρχαιότητας (E. Norden), σε ό,τι αφορά τη γλωσσική του υφή μπορεί να θεωρηθεί «ένα είδος ποιητικής πρόζας, μια μείξη πρόζας και ποίησης».[1] Τα ειδύλλια του Gessner *Ο θάνατος του Άβελ* και «Ο πρώτος ναύτης», καθώς δεν χωρίζονται σε κεφάλαια, αλλά σε πέντε ωδές το πρώτο, και σε δύο άσματα το δεύτερο, παραπέμπουν σε λογοτεχνικές συμβάσεις της ποίησης. Η έντονη λυρική διάθεση, η παρεμβολή πεζών τραγουδιών στην αφήγηση (*Ο θάνατος του Άβελ*, *Δάφνις*) υποδεικνύουν τη συνάφεια των ειδυλλιογενών κειμένων του Gessner με τη ρυθμική ή ποιητική πρόζα· ανάλογη ποιητική χροιά διακρίνει τα *Ειδύλλια* του Στέφανου Καραθεοδωρή. Η ποιητικότητα αυτή έως έναν βαθμό δικαιολογείται, καθώς οι καταβολές των περισσότερων αυτών ειδυλλίων ανάγονται σε μια μακρά, έμμετρη, παράδοση (Θεόκριτος, Βιργίλιος, Μόσχος κτλ.),[2] την οποία επιδιώκουν να ανανεώσουν μέσα από την πεζόμορφη εκφορά τους.

---

1. Eduard Norden, *Die antike Kunstprosa*, τ. 1, Leipzig-Berlin 1909, σ. 407 κ.ε.· πρβλ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Εισαγωγή» στο: Αχιλλεύς Αλεξανδρεύς Τατιος, *Λευκίππη και Κλειτοφών*, εισαγωγή - μετάφραση: Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, 1990, σ. 154.

2. Jacques Voisine, «Vers une poésie en prose», *La poésie en prose des Lumières au Romantisme (1760-1820)*, Paris, PUF, 1993, σ. 73.

Και άλλα αφηγηματικά κείμενα, όμως, που δεν τοποθετούνται στη γενεαλογία του ειδυλλίου διαθέτουν στοιχεία ποιητικότητας: ο λυρισμός και η ποιητική υφή διαποτίζει τις εξομολογήσεις της Χαριτώς στη νουβέλα του αβά Barthélemy, καθώς και τα «ινδιάνικα τραγούδια» στο *Αταλά* του Chateaubriand, κείμενο που επιπλέον φέρει στον γαλλικό και στον ελληνικό υπότιτλό του τον χαρακτηρισμό «ποίημα».[3] Επίσης, το *Paul et Virginie* του Bernardin de Saint-Pierre κατακυρώθηκε στην ιστορία της γαλλικής λογοτεχνίας ως «ποιητικό μυθιστόρημα».[4] Στην κερκυραϊκή ανθολογία του Ιωάννη Κασκαμπά, ο τίτλος *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας* συστεγάζει πεζά και έμμετρα αφηγήματα, ανάμεσα στα οποία και το «Ισόθυμος, αγαθοδαίμων» του Louis-Sébastien Mercier· η διευκρίνιση «poème en prose» που προστίθεται στον τίτλο του πρωτοτύπου *Isotime, le bon génie* (1793) δεν το μετατρέπει, ωστόσο, σε αμιγές ποίημα. Τέλος, μια κάπως ρυθμική –συχνά– πρόζα βασισμένη στο βιβλικό verset, αποτελεί μορφικό χαρακτηριστικό της *Γυναίκας της Ζάκυθος*.

Η παρατηρούμενη έλξη από τον πεζοποιητικό ή τον ρυθμικό αφηγηματικό λόγο θα μπορούσε να ερμηνευθεί μέσα από την οπτική μιας μετάβασης από τον συνηθέστερο, παλαιότερα, έμμετρο αφηγηματικό λόγο στην πεζή αφήγηση. Σημάδια της μετάβασης αυτής είχαν εμφανιστεί αρκετά νωρίτερα, και κυρίως από τον 16ο αιώνα κ.ε. με τη σταδιακά εντεινόμενη καλλιέργεια του πεζού αφηγηματικού λόγου[5] και με τις διασκευές σε πεζό έμμετρων –αρχικά– βυζαντινών μυθιστοριών όπως ο *Διγενής Ακρίτης* του Μελέτιου Βλαστού (1632) και η *Διήγησις Αλέξανδρου του Μακεδόνος* (τέλη 17ου αιώνα). Παρ' όλα αυτά ο έμμετρος αφηγηματικός λόγος εξακολουθεί να κυριαρχεί, όπως πιστοποιεί η εκδοτική επιτυχία έμμετρων αφηγημάτων και αφηγηματικών «ριμάδων» (*Βοσκοπούλα*, *Ερωτόκριτος*, *Ιστορία εβραιοπούλας της Μαρκάδας*, *Ιστορία του Σταυράκη*, *Νέα ιστορία Αδέσθη Κυθηρέου*, αφηγήματα του Δαπόντε κ.ά.). Η συνεχιζόμενη προσήλωση στην έμμετρη αφήγηση ενδέχεται να προσλάμβανε συχνά τον χαρακτήρα της αντίστασης απέναντι στη διείσδυση αφηγημάτων σε πεζό λόγο, κάτι που ίσως εκδηλώνεται με την έμμετρη διασκευή πεζών διηγημάτων, όπως το «Μέμνων» του

3. «Πρόκειται για ποίημα εν μέρει περιγραφικό και εν μέρει δραματικό», εισαγωγή του Chateaubriand στην πρώτη έκδοση (1801)· βλ. CHATEAUBRIAND, *Atala*, εισαγωγή -επιμέλεια: Christiane Marcellesi, Paris, Librairie Larousse, 1973, σ. 29. Ο όρος «poème» απαντά στη σελίδα τίτλου της έκδοσης.

4. Πρβλ. τον τίτλο του κεφαλαίου «Le roman poétique et Bernardin de Saint-Pierre», στο: HENRI COULET, *Le roman jusqu'à la Révolution*, Paris, Armand Colin, ^{8}1991, σ. 458-467.

5. Για μια σύντομη επισκόπηση, βλ. HANS EIDENEIER, «Παρατηρήσεις στο δημώδη πεζό λόγο του 16ου-18ου αιώνα», στο: J.-M. EGEA - J. ALONSO (επιμέλεια), *Prosa y verso en griego medieval*, Rapports of the International Congress «Neograeca Medii Aevi III» (Vitoria 1994), Amsterdam, A. M. Hakkert, 1996, σ. 153-160.

Voltaire από τον Ευγένιο Βούλγαρη (Λειψία 1766), της «Βοσκοπούλας των Άλπεων» του Marmontel από τον Ρήγα (Βιέννη 1797), ή πεζών μυθιστορημάτων, όπως το απόσπασμα από το *El Criticón* του Gracián από τον Επιφάνιο-Στέφανο Δημητριάδη («Παγκόσμιος πανήγυρις») και του *Τηλεμάχου* σε ηρωικούς στίχους από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο (πριν από το 1818). Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα κ.ε., και ενώ το νεοελληνικό σύστημα αρχίζει πλέον εντονότερα και παρά τις παλινδρομήσεις του να κλίνει προς την πεζή αφήγηση, στην ευρωπαϊκή γραμματεία καλλιεργείται μια τάση αποδέσμευσης του ποιητικού λόγου από τον στίχο,[6] δείγματα της οποίας συνιστούν, π.χ. τα ειδυλλιογενή πρώιμα πεζοτράγουδα του Gessner και το *Αταλά* του Chateaubriand. Το νεοελληνικό σύστημα, μέσα στη μεταβατική αυτή πορεία που διανύει, εγκολπώνεται πεζοποιητικά είδη, τα οποία, όμως, βρίσκονται στις απαρχές μιας άλλης διαδρομής, εκείνης που επιδιώκει να «πεζοποιήσει» την ποίηση και η οποία θα οδηγήσει στη διαμόρφωση ενός ιδιόμορφου ποιητικού είδους, στο «πεζό ποίημα».[7]

Μια ιδιαίτερη εκδοχή της συνύπαρξης πεζού με έμμετρο λόγο αντιπροσωπεύουν τα «σύμμεικτα» έργα που εμφανίζονται από τη δεκαετία του 1790 κ.ε., τα οποία παρεμβάλλουν ανάμεσα στην πεζή αφήγηση στιχουργήματα, τις περισσότερες φορές δημιουργημένα ανεξάρτητα, και αντλημένα από αλλού. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη μορφική κατηγορία, που απαιτεί ξεχωριστή πραγμάτευση. Την ομάδα των κειμένων αυτών απαρτίζουν το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (Βιέννη 1790) του Ρήγα, τα *Έρωτος αποτελέσματα* (Βιέννη 1792) του Ιωάννη Καρατζά, η *Γαλάτεια* (Βιέννη 1796, ^{2}1824) του Αντώνιου Κορωνιού,[8] η *Ιστορία ερωτική ήτοι Έρωτας σφοδρός ενός νέου Κωνσταντινουπολίτου* (1793) του Γεώργιου Λαπάτη, η ανεύρετη «Ιστορία του Σωφρόνιμου και της Χαριτώς».[9] Σύμμεικτη μορφή έχει επίσης και το «Σωφρόνιμος, διήγησις ελληνική» της *Συλλογής ποικί-*

6. Βλ. SUZANNE BERNARD, «De la prose poétique au poème en prose», *Le poème en prose. De Baudelaire jusqu'à nos jours*, Paris, Nizet, 1978, σ. 19-49. Βλ., επίσης, VOISINE, «Vers une poésie en prose», σ. 65-87.

7. ΑΝΝΑ ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ, ««Πορεία προς τη διαμόρφωση μιας νέας ποιητικής συνείδησης στην Ελλάδα: Μεταφράσεις έμμετρων (ή πεζοποιητικών) έργων σε πεζό κατά τον 19ο αι.», *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας. Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά*, Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 11-14 Μαρτίου 1997, Αθήνα, Ερμής, 2001, σ. 165-186.· το θέμα το πραγματεύεται η ίδια εκτενώς στην διδακτορική της διατριβή: *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους (από τις αρχές ως το 1930)*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2001.

8. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Οι πρώτες έντυπες μεταφράσεις του Florian», *Ελληνικά* 45 (1995) 317-323.

9. Βλ., σχετικά, ΑΡΙΑΔΝΗ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Λαϊκά τραγούδια και φαναριώτικα στιχουργήματα Ελλήνων και Ρουμάνων του 18ου και 19ου αιώνος», *Λαογραφία* 18 (1959) 104.

λης μυθιστορίας (Κέρκυρα 1807). Όπως διαπιστώνεται, με εξαίρεση το «Σωφρόνιμος, διήγησις ελληνική» του Ιωάννη Κασκαμπά, τα υπόλοιπα «σύμμεικτα» έργα συνδέονται με τις λογοτεχνικές ανησυχίες και τις αισθητικές επιλογές του κύκλου του Ρήγα και των φαναριώτικων αστικών κέντρων, καθώς και της ελληνικής διασποράς στην Κεντρική Ευρώπη.

Τρεις από τους πέντε παραπάνω τίτλους, έχουν, όπως ήδη σημειώθηκε, ξενόγλωσσα, γαλλικά κείμενα αφετηρίας, τα οποία, όμως, δεν περιέχουν πολλά ένθετα ποιήματα. Το γαλλικό γραμματειακό σύστημα διέθετε, *βέβαια*, μιαν αξιοσημείωτη παράδοση «σύμμεικτων» αφηγημάτων,[10] η οποία μάλιστα, μέσα στο πλαίσιο των αναζητήσεων για τη σχέση και τα όρια ποίησης και πρόζας[11] καθώς και στο πνεύμα του ύφους του «ροκοκό»,[12] δείχνει να ανατροφοδοτείται κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Ορισμένες νουβέλες της συλλογής *Les contemporaines* του Rétif, που είναι η πηγή του *Σχολείου*, περιέχουν ένθετα στιχουργήματα. Πρόκειται, μάλιστα, για λαϊκά τραγούδια τα οποία συμπεριέλαβε ο γάλλος συγγραφέας μέσα σε μια προσπάθεια να συντηρήσει τους δεσμούς με τη λαϊκή παράδοση.[13] Εντούτοις, μόνο σε μία από τις έξι «νουβέλες» του Rétif που επέλεξε ο Ρήγας υπάρχει στιχούργημα, και αυτό είναι ένα. Συνεπώς πήρε ο ίδιος την πρωτοβουλία να παρεμβάλει τα δεκατρία συνολικά στιχουργήματα, από τα οποία κανένα δεν είναι *βεβαιωμένα* δικό του. Αντίθετα, τα κείμενα του Florian *Galatée* και «Sophronime» είναι «σύμμεικτα». Μάλιστα, το ποιμενικό μυθιστόρημα ανήκει στα έργα εκείνα που επιχειρούσαν να αναβιώσουν το «σύμμεικτο» είδος. Ο Αντώνιος Κορωνιός, λοιπόν, και ο άγνωστος μεταφραστής της νουβέλας του Florian όπως και ο Ιωάννης Κασκαμπάς προσέφυγαν σε ένα έτοιμο «σύμμεικτο» πρότυπο. Δεν απέδωσαν όμως στα ελληνικά τα ίδια γαλλικά στιχουργήματα, αλλά τα αντικατέστησαν με έτοιμα ελληνικά, όπως ακριβώς είχε κάνει λίγα χρόνια πρωτύτερα ο Ρήγας· ο Κασκαμπάς μάλιστα προσέθεσε και ένα δεύτερο στιχούργημα.

10. Σε αρκετά μυθιστορήματα του 17ου αι., όπως π.χ. το *L'Astrée* (1609-1617) του D'Urfé, παρεμβάλλονται τραγούδια.

11. JACQUES VOISINE, «Rencontres des vers et de la prose», *La poésie en prose des Lumières au Romantisme*, σ. 91-119. Τη στροφή προς το «σύμμεικτο» είδος ανατροφοδότησε η δημοσίευση (1756) του ανέκδοτου έως τότε «σύμμεικτου» μυθοτράγουδου του 13ου αιώνα *Aucassin et Nicolette*. Βλ., σχετικά, JEAN FABRE, «*Paul et Virginie*, pastorale», *Lumières et Romantisme*, Paris, Librairie C. Klincksieck, 1963, σ. 193· J. KITTAY - W. GODZICH, «Chantefable», *The Emergence of Prose*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1987, σ. 77-108.

12. Για μια συνοπτική παρουσίαση του ευρωπαϊκού «ροκοκό» και των γνωρισμάτων του, βλ. JEAN WEISGERBER, «Rococo», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 945-949.

13. Βλ., σχετικά, PIERRE TESTUD, «Culture populaire et création littéraire. Le cas de Rétif de la Bretonne», *Dix-huitième siècle* 18 (1986) 88.

Εκτός από το «Σωφρόνιμος, διήγησις ελληνική», στα υπόλοιπα πέντε «σύμμεικτα» έργα, χειρόγραφα ή έντυπα, τα στιχουργήματα προέρχονται από την ίδια παράδοση. Δεν είναι προσωπικές δημιουργίες των συγγραφέων ή διασκευαστών-μεταφραστών –με εξαίρεση ίσως τα στιχουργήματα της *Ιστορίας ερωτικής*... για τα οποία έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις.[14] Ανήκουν στο σύνολό τους σε ένα ομοιογενές στη μορφή και στο περιεχόμενο υλικό, στη λεγόμενη «φαναριώτικη ποίηση», πλούσια δείγματα της οποίας διασώζουν οι χειρόγραφες ανθολογίες, οι μισμαγιές. Οι ανθολογίες αυτές, γνωστές από τα μέσα του 18ου αιώνα, χρησίμευσαν συχνά και ως γραπτή πηγή των στιχουργημάτων των σύμμεικτων έργων.[15] Υπήρξαν, όμως, και δάνεια ανάμεσα στις «σύμμεικτες» συλλογές: στιχουργήματα από το *Σχολείον*... απαντούν στα *Έρωτος αποτελέσματα*[16] και, όπως εικάζεται, συμπεριλαμβάνονταν και στην ελληνική φαναριώτικη μετάφραση της «Ιστορίας του Σωφρόνιμου και της Χαριτώς».[17]

Τα στιχουργήματα είναι πολύστιχα και αποπνέουν έντονη συναισθηματική φόρτιση· πρόκειται για τυπικά δείγματα λυρικής ποίησης. Στις περισσότερες περιπτώσεις είναι τραγούδια και συνοδεύονται, μάλιστα, από την υπόδειξη της μελωδίας με όρους δανεισμένους από την ισλαμική μουσική («κατά το νεβάς», «κατά το ισφαχάν» κτλ.). Ορισμένα από αυτά έχουν εντοπιστεί και σε μουσικές ανθολογίες συνοδευόμενα από βυζαντινή ή αραβική παρασημαντική.[18] Σε ό,τι αφορά την ειδολογική τους προέλευση, έχουν υποδειχτεί ποικίλες κατευθύνσεις: παλαιότερη νεοελληνική παράδοση (κυπριακή λυρική ποίηση λιανοτράγουδα, δημοτικό τραγούδι), δυτικές σύγχρονες γραμματείες (γαλλική «φευ-

14. Τα στιχουργήματα της *Ιστορίας ερωτικής*... δεν έχουν εντοπιστεί σε δημοσιευμένες καταγραφές πρώτων στίχων, αφήνοντας έτσι ανοιχτό το ενδεχόμενο να είναι προσωπικές δημιουργίες του ίδιου του συγγραφέα.

15. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Σ. ΠΙΣΤΑΣ, «Η πατρότητα των στιχουργημάτων του "Σχολείου των ντελικάτων εραστών". Η συμβολή της χειρόγραφης ανθολογίας Γραμματικού», *Ελληνικά* 20 (1967) 393-412·ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, «Το "Σχολείο των ντελικάτων εραστών" και το "Έρωτος αποτελέσματα". Νέα στοιχεία για τα στιχουργήματά τους», *Ο Ερανιστής* 23 (2001) 143-165.

16. Τα 9 από τα 135 στιχουργήματα.

17. Το παρεμβαλλόμενο στη ρουμανική μετάφραση στιχούργημα που αποδίδει το «Πώς βαστάς, καρδιά μ', δαυμάζω» από το *Σχολείον* και τα *Έρωτος αποτελέσματα*, το οποίο προφανώς θα υπήρχε στο ελληνικό χειρόγραφο. Βλ., ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Λαϊκά τραγούδια και φαναριώτικα στιχουργήματα...». Θα πρέπει, επίσης, να σημειώσουμε ότι ο ελληνομαθής ρουμάνος μεταφραστής Iordache Slătineanu άφησε και πρωτότυπα ή μεταφρασμένα δείγματα ποιητικής γραφής στα ελληνικά. Βλ. Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Οι πρόδρομοι*, Βασική Βιβλιοθήκη 11, Αθήνα 1955, σ. 59.

18. ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, «Η μουσική τριάντα ασμάτων του έργου *Έρωτος αποτελέσματα*», *Ιστορικά* 20 (1994) 45-52· MARIO VITTI, «Με τους "Στοιχειώδεις πίνακες για τη μελέτη φαναριωτών ποιητών και στιχουργών" στο χέρι», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 5 (1995/1996) 243-248.

γαλέα ποίηση», ιταλική λυρική στιχουργία), ανατολικά ποιητικά παράλληλα ένθετα σε πεζογραφήματα.[19] Προς τα ανατολίτικα ακούσματα συνηγορεί και η μουσική τους, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε και από τον τρόπο με τον οποίο τα εκτελούν σύγχρονοί μας μουσικοί ακολουθώντας τις υποδείξεις των μουσικών ανθολογιών.[20] Ωστόσο, η απουσία αναφορών σε συγκεκριμένα πρότυπα στα παρακείμενα των έντυπων και χειρόγραφων συλλογών, η χρήση του όρου «πολίτικα» ή «πολιτικά» τραγούδια (σε πολιτικό στίχο; τραγούδια της πόλης ή της Κωνσταντινούπολης, τραγούδια «πολιτισμένα»;),[21] υποβάλλουν την εικασία ότι η λυρική αυτή ποίηση, στη συνείδηση του αναγνώστη της εποχής, ανήκε ήδη στην παρακαταθήκη μιας παράδοσης. Την εικασία αυτή τη στηρίζει η επισήμανση του Αντώνιου Κορωνιού στον πρόλογο του μυθιστορήματος *Γαλάτεια*:

> Το ότι ημείς έχομεν τραγούδια εις την γλώσσαν μας άξια διά να καυχηθεί εις αυτά κάθε πεπολιτευμένον γένος, αυτό φαίνεται μέρος από μίαν απαθή και ακριβή σύγκρισιν, και μέρος από τον στοχασμόν ότι και τα άλλα έθνη εκδειάζουν τραγούδιά μας.[22]

Σε άλλο σημείο θα τα αποκαλέσει «εδικά μας τραγούδια».

Η τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα –αυτού του «αντιποιητικού» αιώνα, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη στις Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας–

---

19. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Η φευγαλέα ποίηση», *Ιστορικά φροντίσματα*, Αθήνα, Πορεία, 1992, σ. 143-152· ΔΗΜ. ΣΠΑΘΗΣ, «Άγνωστες μεταφράσεις Μεταστάσιου και πρωτότυπα στιχουργήματα –Ένα χειρόγραφο του 1785», *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1986, σ. 126· ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Μισμαγιά. Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818)», *Ελληνικά* 43 (1993) 461 (βιβλιοκρισία).

20. Η απουσία μιας συστηματικής διερεύνησης των υποθέσεων που έχουν διατυπωθεί για τις καταβολές της φαναριώτικης ποίησης και ενός ανθολογίου που θα συγκέντρωνε μεγάλο μέρος από τη διάσπαρτη σε χειρόγραφα και έντυπα λυρική ποίηση –κάτι που ανήκε στις προθέσεις του Γ. Π. Σαββίδη, όπως φανέρωνε και το επίμονο ενδιαφέρον του των τελευταίων χρόνων για τη φαναριώτικη αφηγηματική, δραματική και λυρική ποίηση– δεν επιτρέπουν, για την ώρα, την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων. Αρκούμαστε λοιπόν στην προεργασία που είχε πραγματοποιήσει προς αυτήν την κατεύθυνση. Βλ., κυρίως, Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Αναλυτικά Περιεχόμενα του "Νέου Ερωτόκριτου" Διονυσίου Φωτεινού του εκ Παλαιών Πατρών», στο: *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι 1990, σ. 417-445· «Στοιχειώδεις πίνακες για τη μελέτη φαναριωτών ποιητών και στιχουργών», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 3 (1991) 31-53· «Στοιχειώδεις πίνακες για τη μελέτη φαναριωτών ποιητών και στιχουργών. Β΄», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 4 (1993) 43-88.

21. Βλ., σχετικά, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Ένα αισθηματικό αφήγημα του 1793», στο: ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμέλεια), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σ. 325, υποσ. 5.

22. Ο πρόλογος αναδημοσιεύεται στην *Εφημερίδα*, τ. 5, σ. 329-330.

διαθέτει οπωσδήποτε λυρική ποίηση.[23] Τα φαναριώτικα στιχουργήματα είναι δημοφιλή και οι ανθολογίες συμβάλλουν στην καλλιέργεια και τη χειρόγραφη διάδοσή τους, αν και οι συνθέτες τους φαίνεται πως δεν έχουν πετύχει να καταξιωθούν ως αναγνωρισμένοι λυρικοί ποιητές· στη διαπίστωση αυτή οδηγούν οι σχετικές απαξιωτικές κρίσεις δοκιμιογράφων, όπως, π.χ., ο Δημήτριος Καταρτζής που μιλά για «κάτι κονζάκια και κάτι ριμάδες κακορίζικες»,[24] αλλά και το παράπονο του Κορωνιού ότι «άλλα έθνη εκδειάζουν τραγούδια μας, όπου ημείς τα έχομεν διά μέτρια» ενώ διερωτάται:

> παράδοξος φαίνεται η αδιαφορία και σχεδόν καταφρόνησις όπου δείχνουν μερικά Γένη προς τους ποιητάς τους· οι οποίοι πρέπει να προσμείνουν τον προσήκοντα εις αυτούς έπαινον από τους μεταγενεστέρους (εις τα πεπαιδευμένα Γένη συμβαίνει το εναντίον, ως επί το πλείστον) [...] δεν ηξεύρω διά ποίαν αιτίαν, συγχωρούμεν και εγκαρδιώνομεν να τυπώνονται ξεράσματα, έπειτα παραξενευόμεθα ακούοντες ότι ετυπώθηκαν τραγούδια.

Οι δημιουργοί των φαναριώτικων στιχουργημάτων, όπως αφήνει να εννοηθεί, αντίθετα από όσους «κάμνουν ελληνικούς στίχους μόνον με ποδάρια», δηλαδή τους αρχαϊστές, τους οποίους ο Κορωνιός καλεί να μη διαβάσουν τον πρόλογό του, είναι επιφυλακτικοί στο να κοινοποιούν τις συνθέσεις τους ή να τις κυκλοφορούν επώνυμα:

> Άμποτες κάθε ποιητής ονομαστός να εσύναζε τα ποιήματά του [...] και να τα εκοινολογούσε εις όλους διά του Τύπου. Αυτό ήθελεν εγείρει εκείνην την φιλοτιμίαν, όπου είναι η μητέρα των εφευρέσεων, και δεν ηθέλαμεν αργήσει να ιδούμεν Ανακρέοντας, Μόσχους ίσως και κανέναν Όμηρον.

Τα «σύμμεικτα» λοιπόν έργα προσφέρουν ένα σίγουρο όχημα για τη διάδοση της φαναριώτικης λυρικής ποίησης. Αυτός είναι ένας βασικός λόγος –κι όχι τόσο η μεταφραστική αδυναμία– που παρακίνησε τον Κορωνιό να μη μεταφράσει τα ποιήματα, που υπήρχαν στο γαλλικό πρωτότυπο του μυθιστορήματος *Γαλάτεια*, αλλά να τα αντικαταστήσει με στιχουργήματα καταγραμμένα σε χειρόγραφες ανθολογίες, τα οποία δεν είχαν συμπεριλάβει οι προηγούμενες έντυπες συλλογές:

> Αυτοί οι στοχασμοί μέ επαρακίνησαν, θέλοντας να εκδώσω εις φως το παρόν ποίημα, να προσαρμόσω μερικά εδικά μας ετραγούδια αντί των του συγγραφέως. [...] Από τα τυπωμένα δεν ηθέλησα να πάρω, και άλλα κατά το παρόν δεν είχα εις το χέρι.

---

23. Η κληροδοτημένη αυτή άποψη έχει αρχίσει να αμφισβητείται. Βλ., σχετικά, ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ, «Ο αντιποιητικός 18ος αιώνας», *Η ειρωνική γλώσσα*, Αθήνα, Στιγμή 1994, σ. 157-176.

24. «Συμβουλή στους νέους...», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 51.

Η συνειδητή αυτή απόφαση του Κορωνιού, όπως και του μεταφραστή της ανεύρετης «Ιστορίας του Σωφρόνιμου και της Χαριτώς» που ακολούθησε την ίδια τακτική, δηλώνει, παράλληλα, και μια διάθεση αναμέτρησης όχι μόνο με τους αρχαϊστές, αλλά και με τα ξένα, υπερτιμημένα, ποιητικά πρότυπα. Το ακόλουθο σχόλιο –που μοιάζει σαν έμμεση απάντηση στον Καταρτζή– δεν προέρχεται από ηθικολόγους-επικριτές της γαλλομανίας της εποχής, αλλά από ένα κείμενο-εράνισμα από γαλλικές κυρίως πηγές, το *Γεωγραφία νεωτερική* (1791), δείχνει ότι είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μια τάση αμφισβήτησης:

> Το πλέο κουριόζικο είναι όπου μερικοί εδικοί μας κάμνουν στίχους θαυμαστούς, ωστόσο στερημένοι τρόπον τινά από αισθητική δύναμη, θαυμάζουν κάποιες κακορίζικες στιχουργίες ξένες και μάλιστα φραντσέζικες. Δεν ηξεύρω πότε θα έβγομεν από αυτή τη γεροντική αναισθησία, πότε θα αποτινάξομεν τα πρεσβυτικά πτερά και να ξανανεωθούμεν.[25]

Με ανάλογο τρόπο ο Κορωνιός ψέγει το Γένος για την αδιαφορία προς την ποίησή του και τον αδικαιολόγητο θαυμασμό απέναντι στις ξένες ποιητικές παραδόσεις:

> επειδή, όντας εις την γλώσσαν τους, καθένας θαρρεί ότι ημπορεί να κάμει και αυτός όμοια, αν όχι και καλύτερα· άλλα, εξ εναντίας, όπου γίνονται εις ξένην γλώσσαν, τα θαυμάζει και τα εκθειάζει με υπερβολικήν αμάθειαν, κρίνοντάς τα άλλο τόσον καλλιώτερα, όσον ολιγώτερον τα καταλαμβάνει.

Το υψηλό ποσοστό του ένθετου στον πεζό έμμετρου λόγου (13 στιχουργήματα στις 365 σελίδες του *Σχολείου*..., 133 στις 188 του *Έρωτος αποτελέσματα*, 16 στα 102 φύλλα της *Ιστορίας ερωτικής*..., 28 στις 147 σελίδες της *Γαλάτειας*) δίνει, κάποτε, την εντύπωση ποιητικής ανθολογίας. Εντούτοις, τα έργα αυτά, μολονότι διαφημίστηκαν ή προσλήφθηκαν και ως ανθολογίες,[26] έχουν διάταξη ύλης που δεν υιοθετεί τη διαδοχική παράθεση στιχουργημάτων, αλλά την οργανική ένταξή τους στην πεζή πλοκή, κάτι που υπαγόρευε την πρόσληψη των έργων ως

25. Βλ. Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, *Γεωγραφία νεωτερική*, εισαγωγή - επιμέλεια: Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 114.

26. *Ιστορία ηδικοερωτική με πολιτικά τραγούδια* είναι ο υπότιτλος του *Έρωτος αποτελέσματα*, ενώ στο τέλος του βιβλίου παρατίθεται πίνακας με τους πρώτους στίχους (βλ., π.χ., την έκδοση της Βενετίας του 1816). Σε τιμοκατάλογο βιβλίων που δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα* του 1797 ο τίτλος της *Γαλάτειας* συνοδεύεται από την πληροφορία: «με εκλεκτά τραγούδια». Ίσως, μάλιστα, η παρουσία των τραγουδιών να επισκίασε τα πεζά αφηγήματα: σε κατάλογο βιβλίων του τυπογράφου Γεωργίου Βεντότη (1792), ο τίτλος του *Έρωτος αποτελέσματα* έχει εκπέσει σε «πολιτικά τραγούδια». Σε επιστολή προς τον Κωνσταντίνο Μ. Κούμα από το Σεμλίνο (15.1.1794), γίνεται αναφορά στο έργο με την εξής διατύπωση: «Το βιβλίον με τα τραγούδια είμαι βέβαιος ότι το έλαβες και ότι εφάνη ευάρεστον διά την ικανήν γλυκύτητα και των ιστοριών των τριών και των ευαρμόστων τραγουδίων», βλ. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 300-301.

ενιαίο σύνολο. Η σύνδεση ανάμεσα στα πεζά τμήματα των αφηγημάτων και τα στιχουργήματά τους, χαλαρότερη και πιο αδέξια στο *Σχολείον*... –διακοπή της ροής του λόγου και παρεμβολή στιχουργήματος– είναι πιο σφιχτή στα υπόλοιπα έργα, που προεξαγγέλλουν την εμφανισή τους με διατυπώσεις του είδους: «άρχισε να τραγωδά το επόμενον τραγούδι πολλά σιγανά και λυπηρά»[27] ή «διά να ελαφρωθούν οι πόνοι του αποφάσισεν διά να συνθέσει μερικούς στίχους και συνθέτοντάς τους, να τους βάλει και κανέναν ήχον»,[28] κτλ. Το παρεμβαλλόμενο στιχούργημα, σε θέση ερωτικής επιστολής, λυρικού μονολόγου ή αφήγησης, ερωτικής εξομολόγησης κτλ., συνυφαίνεται με την, και ενσωματώνεται μέσα στην, πλοκή της αφήγησης. Αποτέλεσμα της συνύφανσης αυτής είναι η διάχυση του λυρισμού, της μελωδίας του στιχουργήματος μέσα στην πρόζα, προσδίδοντάς της ποιητικότητα. Με ανάλογο τρόπο η φαναριώτικη «ιδιόλεκτος» ενσωματώνεται μέσα στην αφήγηση, καθιστώντας, έτσι, πιο οικείους στον έλληνα αναγνώστη τους λιμπερτίνους του Rétif και τους ποιμένες του Florian. Θα μπορούσαμε λοιπόν να διακρίνουμε μέσα στην οργανική αυτή σύνδεση της πεζής αφήγησης με το φαναριώτικο στιχούργημα αφενός μια διάθεση παραχώρησης προς την ισχυρή ακόμη κλίση προς τον έμμετρο αφηγηματικό λόγο και αφετέρου, στην περίπτωση των αφηγηματικών κειμένων που ακολουθούν ξενόγλωσσα πρότυπα, μια προσπάθεια πολιτισμικής και λογοτεχνικής χειραγώγησης και αφομοίωσης.

Επίσης, η συναισθηματική φόρτιση των παρεμβαλλόμενων τραγουδιών προσαυξάνει τον μελοδραματικό χαρακτήρα των αφηγημάτων· καθώς, μάλιστα, πρόκειται, κατά τα φαινόμενα, για γνώριμα τραγούδια, η ανάκλησή τους εξασφαλίζει την αυξημένη συμμετοχή του αναγνώστη που ενδεχομένως να επιχειρούσε την ταυτόχρονη μουσική τους εκτέλεση. Εκτός, λοιπόν, από την αίσθηση της ποιητικότητας, τα στιχουργήματα πρέπει να συντηρούν τη μνήμη της προφορικής αφήγησης-παράστασης, και ταυτόχρονα να προσδίδουν δραματική χροιά στα «σύμμεικτα» αναγνώσματα. Προς την κατεύθυνση της θεατρικότητας συνηγορούν εκτός από τα παρεμβαλλόμενα τραγούδια και άλλα στοιχεία των κειμένων ή των παρακειμένων: π.χ., η προσθήκη στο κείμενο του Ρήγα των ονομάτων των προσώπων μπροστά από τους διαλόγους, ή σημειώσεων και υποσημειώσεων που θυμίζουν σκηνικές οδηγίες, ή η αναγραφή των ονομάτων των πρωταγωνιστών στο πρώτο φύλλο του χειρογράφου της *Ιστορίας ερωτικής*... . Επίσης και ο τίτλος του *Σχολείου*..., αν δεν αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι αποτελεί δάνειο από την

27. Ι*** Κ***, *Έρωτος αποτελέσματα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Mario Vitti, Αθήνα, Οδυσσέας ²1993, σ. 99.

28. *Ιστορία ερωτική*..., φ. 40.

όπερα του Μότσαρτ δεν εκφράζει μόνο τις διδακτικές προθέσεις των Rétif και Ρήγα, αλλά και τις οφειλές του Ρήγα στο θεατρικό είδος.[29] Σε όπερα του Μότσαρτ παραπέμπει συνειρμικά και το πολυφωνικό φινάλε της *Γαλάτειας*, με την εμφάνιση όλων των ερωτικών ζευγαριών να τραγουδούν μαζί.[30] Η απόδοση, τέλος, του γαλλικού ειδολογικού όρου «pastoral» με τον όρο «δράμα ποιμενικόν» από τον Κορωνιό, προϊδεάζει για την πρόσληψη του μυθιστορήματος ως θεατρικού κειμένου, καθώς ο όρος «δράμα» με διάφορα συνθετικά («μελωδράμα»)[31] ή επιθετικούς προσδιορισμούς («δράμα ηρωικόν»)[32] βρίσκεται κατ' επανάληψη σε χρήση στα περικείμενα των εκδόσεων σύγχρονων θεατρικών κειμένων.

Οι λυρικές ή θεατρικές αυτές παρεκκλίσεις των «σύμμεικτων» αναγνωσμάτων θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως προσπάθεια συντονισμού του είδους με ένα λογοτεχνικό παράλληλο, επίσης «σύμμεικτο» στις νεοελληνικές του έντυπες ή χειρόγραφες εκφορές: το μελόδραμα. Τα έμμετρα λιμπρέτα έργων των Metastasio, Lalli κ.ά. (1780 κ.ε.), αποδίδονται συνήθως σε πεζό και η έμμετρη μορφή διατηρείται μόνο στα χορικά και τις μονωδίες. Τα θεατρικά αυτά κείμενα διαθέτουν την ίδια αισθηματικολυρική ατμόσφαιρα με τα «σύμμεικτα» έργα, καλλιεργούνται στο ίδιο περιβάλλον, όπως εικάζουμε από τη συστέγασή τους στις χειρόγραφες μισμαγιές με φαναριώτικα τραγούδια, και εξυπηρετούν όχι τη σκηνική παρουσίαση, αλλά, κυρίως, την ανάγνωση.[33]

Η συντήρηση των δεσμών με τον έμμετρο αφηγηματικό λόγο και το θεατρικό ανάγνωσμα, η προσπάθεια να γίνουν «αποδεκτά» κείμενα ανοίκεια ή νεωτερικά, η αυξημένη απαίτηση άσκησης στον πεζό λόγο και η δυναμική εμφάνιση της λυρικής ποίησης θα μπορούσαν να συναριθμηθούν στους παράγοντες που συνετέλεσαν στην εμφάνιση και καλλιέργεια του σύμμεικτου είδους κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα.

---

29. Για τις θεατρικές εμπειρίες του Ρήγα και τη γόνιμη επιρροή τους στη λογοτεχνική του δραστηριότητα, βλ. ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER, «Ο Ρήγας, η *Λάνασσα*, *Ο Δικηγόρος και ο χωρικός*», *Ελληνικά* 53.1(2003) 71-91.

30. Βλ. VOISINE, *La poésie en prose des Lumières au Romantisme*, σ. 112.

31. Ο όρος στον τιμοκατάλογο βιβλίων που δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα* (φ. 11, 6.2.1797 σ. 104): *Μελοδράμα Τηλεμάχου τε και Καλυψώς και Ορφέως και Ευρυδίκης* (το δεύτερο είναι η γνωστή όπερα του C. W. Glück)· βλ., σχετικά, *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 311-312.

32. Βλ., π.χ., *Ο Δημοφόντης, όπερα, ήτοι δράμα ηρωικόν του κυρίου αββά Μεταστασίου*, Βιέννη 1794.

33. Βλ., σχετικά, ANNA TABAKI, «L'ère de la lecture», *Le théâtre néohellénique: genèse et formation, Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, διδακτορική διατριβή, Paris, EHESS, 1995, σ. 392-394.

Ωστόσο, τα έργα αυτά ως οργανικά σύνολα δεν αποτελούν τόσο ριζική καινοτομία. Μια διερεύνηση στην παλαιότερη νεοελληνική παράδοση εντοπίζει κάποια προγενέστερα δείγματα. Εναλλαγή στίχου και πρόζας, με αρκετά χαλαρή σύνδεση, απαντά στην παρωδία εκκλησιαστικών και κοσμικών κειμένων του 14ου/15ου αιώνα *Σπανός*, που διαγράφει ακόμη μια επιτυχημένη εκδοτικά πορεία ως λαϊκό βιβλίο. Η πεζή διασκευή του *Διγενή Ακρίτη* (1632) από τον Μελέτιο Βλαστό διατηρεί και προτάσσει πριν από τους δέκα λόγους-κεφάλαια της αφήγησης τους έμμετρους προλόγους του προτύπου της. Μολονότι το βυζαντινό αυτό μυθιστόρημα δεν είχε εμφανιστεί στο έντυπο έως τα τέλη του 18ου αιώνα, η γνωστή μαρτυρία του Καισάριου Δαπόντε υποδεικνύει ότι ανήκε, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, στο αναγνωστικό ρεπερτόριο. Η πεζή διασκευή του *Διγενή Ακρίτη* θα μπορούσε λοιπόν να τοποθετηθεί στη γενεαλογία του «σύμμεικτου» αφηγήματος του τέλους του 18ου αιώνα.[34]

Η προφορική παράδοση γνωρίζει, επίσης, τη συνύπαρξη των δύο γενών λόγου, του έμμετρου και του πεζού. Στο μαγικό παραμύθι, παρέμβλητοι στίχοι χρησιμοποιούνται συχνά για τη διατύπωση ερωτημάτων, σχολίων κτλ.. Σε αφηγήσεις που βρίσκονται στα όρια του γραπτού (χειρόγραφου) και του προφορικού λόγου, και τις οποίες συνέλεξε και κατέγραψε (περ. 1750) ο περιηγητής Guys στο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης, εικάζουμε την ύπαρξη παρέμβλητων στιχουργημάτων, σε θέση μονολόγου.[35] Ένας ακόμη περιηγητής, ο Castellan περιγράφει μια συνάντηση (1796) με έναν πλανόδιο τραγουδιστή-παραμυθά στη Μονεμβασία, ο οποίος του αφηγείται μια εκτενή σύνθεση με παρέμβλητα τραγούδια, που τα εκτελεί με συνοδεία μουσικού οργάνου.[36] Δεν μπορούμε φυσικά να ισχυριστούμε ότι διακρίνουμε άμεσες συγγένειες με τα γνωστά μας «σύμμεικτα» αφηγήματα. Όπως, όμως, υποστηρίζει ο H.-R. Jauss «η μορφή ενός καινούριου είδους μπορεί να αναδυθεί μέσα από δομικές μεταβολές, οι οποίες επιτρέπουν σε προϋπάρχουσα ομάδα απλών ειδών να ενταχθεί σε μια ανώτερη αρχή οργάνωσης».[37]

---

34. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ο πεζός *Διγενής Ακρίτης*», *ΕΕΦΣΑΠΘ. Τμήμα Φιλολογίας* 3 (1993) 315-339.

35. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Τα "παραμύθια" του Guys», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1999) 7-26.

36. A. L. CASTELLAN, *Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople*, τ. 1, Paris ²1820, σ. 73. Η μετάφραση της διήγησης που έχει τον τίτλο «Melica» στις σ. 76-148. Βλ., επίσης ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Οι ρίμες: Έμμετρες αφηγήσεις περιστατικών», στο: *Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (19ος και αρχές 20ού αι.)*, Τετράδια Εργασίας 15, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1995, σ. 84-85.

37. HANS-ROBERT JAUSS, «Littérature médiévale et théorie des genres», *Théorie des genres*, μετάφραση στα γαλλικά: Éliane Kaufholz, Paris, Seuil, 1986, σ. 54.

Μια ακόμη παράδοση του οθωμανικού πολυσυστήματος, η αραβοτουρκική, όπως έχει υποδείξει ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, είχε επίσης καλλιεργήσει ευρύτατα ένα μεικτό είδος μέσα από τις προφορικές στην αρχή διηγήσεις, τις hik□ya, οι οποίες πέρασαν στη συνέχεια στον γραπτό λόγο.[38] Τις ιστορίες αυτές, με την ερωτική και ρεαλιστική θεματική, τις διηγούνταν τραγουδιστές παρεμβάλλοντας συχνά τραγούδια. Παρέμβλητα στιχουργήματα ανάμεσα στην αφήγηση διέθετε άλλωστε, στο πρωτότυπο, και η διαδεδομένη αφηγηματική συλλογή *Χίλιες και μία νύχτες*, κάτι που δεν είναι βέβαια εμφανές στη μετάφραση του Galland και στις πρώτες ελληνικές εκδόσεις του 18ου αιώνα, αλλά επανέρχεται στις πιστότερες νεότερες (π.χ. ιταλικές ή γερμανικές) μεταφράσεις (F. Gabrieli, E. Littmann), στις ελεύθερες μεταφράσεις της βικτοριανής εποχής (R. F. Burton) και της Belle Époque (Dr Mardrus), καθώς και στην αρκετά μεταγενέστερη ελληνική μετάφραση του Κώστα Τρικογλίδη από τα αραβικά. Η καθημερινή τριβή και η συνύπαρξη με τους ισλαμικούς πληθυσμούς της οθωμανικής επικράτειας επέτρεπε στο ελληνόφωνο κοινό την άμεση πρόσβαση στις ανατολικές γραμματείες καθώς και την ευρύτερη διάδοσή τους μέσω του προφορικού λόγου, της χειρόγραφης καταγραφής ή της μετάφρασης.

Αν, τέλος, διευρύναμε την αναζήτησή μας στις έμμετρες εκτενείς αφηγήσεις, στις οποίες οι λυρικές εξομολογήσεις, οι συναισθηματικοί μονόλογοι και τα ραβάσια εκφέρονται με τραγούδια που τα συνοδεύει μουσικό όργανο, θα συμπεριλαμβάναμε στην παράδοση του είδους ακόμη και τη βυζαντινή δημώδη ερωτική μυθιστορία, όπως, π.χ. την έμμετρη μυθιστορία του *Λίβιστρου*.[39]

Ακόμη και στην έμμετρη μυθιστορία της Κρητικής αναγεννησιακής ακμής, στον *Ερωτόκριτο*, όπου μπορούμε να ανιχνεύσουμε θεματικές συγγένειες με μοτίβα των «σύμμεικτων» αναγνωσμάτων του 18ου αιώνα (χειραφέτηση της γυναίκας, ο έρωτας-αρρώστια, το τραγούδι-βάλσαμο κ.ά.) η έκφραση των ερωτικών αισθημάτων εμφανίζεται να διοχετεύεται μέσα από τραγούδια. Η κρητική μυθιστορία, αρκετά διαδεδομένη και δημοφιλής μέσω των βενετικών εκδόσεων (1713 κ.ε.), θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στις ασφαλείς αναγνωστικές εμπει-

38. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Οθωμανικά συμφραζόμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας», στο: ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμέλεια), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997, σ. 79-91· βλ. επίσης το λήμμα «hik□ya», στο: B. LEWIS - C. PELLAT - J. SCHACHT (επιμέλεια), *Encyclopédie de l'Islam*, Leiden-Paris, E. J. Brill - G. P. Maisonneuve et Larose, 1965, τ. 3, σ. 379-389· βλ., επίσης, ΑΛΚΗΣΤΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, «Τουρκικές λαϊκές διηγήσεις», *Λαογραφικά μελετήματα*, Αθήνα, Ολκός, 1975, σ. 71-181.

39. Π.-Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, «Η αφηγηματική σημασία της ανταλλαγής επιστολών και τραγουδιών στο μυθιστόρημα *Λίβιστρος και Ροδάμνη*», *Θησαυρίσματα* 26 (1996) 25-42.

ρίες του κύκλου του Ρήγα. Πρέπει, όμως, να υπενθυμίσουμε ότι, μολονότι η ύπαρξη τραγουδιών δηλώνεται ρητά μέσα στην αφήγηση του *Ερωτόκριτου*, η παράδοση του κειμένου δεν τα διέσωσε.[40] Την «απώλεια» αυτή ανέλαβε να την αναπληρώσει το 1818 ο Φαναριώτης Διονύσιος Φωτεινός προσφέροντας στους κύκλους των ηγεμονιών και της ελληνικής Διασποράς της Βιέννης μια ανακαινισμένη μετρικά και γλωσσικά εκδοχή της μυθιστορίας. Στα προλεγόμενα της έκδοσης του *Νέου Ερωτοκρίτου*, με ιδεολογικά επιχειρήματα που θυμίζουν προλόγους σε «σύμμεικτα» αναγνώσματα αισθηματικού περιεχομένου, τονίζει την ηθική διάσταση και τον παραδειγματικό χαρακτήρα του έργου για τους γονείς (αποφυγή του αυταρχισμού αλλά και της υπερβολικής επιείκειας) και τους νέους (προτροπή για ερωτική εγκράτεια) και δηλώνει τις αισθητικές του παρεμβάσεις:

> έκαμα ποικίλον το σύγγραμμα συνθέσας αυτό από διάφορα μέτρα στίχων προς τέρψιν των νέων αναγινωσκόντων· εφύλαξα μεν το νόημα της του παλαιού *Ερωτοκρίτου* μυθιστορίας, επηύξησα δε και παρέκτεινα τούτο επί μάλλον και μάλλον με διάφορα έντονα και ανθηρά στιχουργήματα, και με τραγώδια κατά τα διάφορα συμβεβηκότα των περιστάσεων.

Μήπως η προσθήκη τραγουδιών στα σημεία που υποδείκνυε ή που επέτρεπε το κρητικό πρότυπο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως προσπάθεια συντονισμού με τα «σύμμεικτα» αναγνώσματα;[41] Ο κύκλος του Ρήγα είχε βέβαια προ πολλού διαλυθεί. Η παράδοση όμως των λογοτεχνικών του επιδόσεων εξακολουθούσε να είναι ζωντανή: τα *Έρωτος αποτελέσματα* σημειώνουν επανεκδόσεις στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* λειτουργεί ως διάμεσο για τις ρουμανικές τύχες του Rétif de la Bretonne, η *Γαλάτεια* του Αντώνιου Κορωνιού έχει ήδη μεταφραστεί στα ρουμανικά (1808) και λίγο αργότερα θα πραγματοποιήσει τη δεύτερη νεοελληνική της έκδοση (Βενετία 1824). Τα «σύμμεικτα» αφηγήματα ενδέχεται, λοιπόν, να συνέβαλαν με τη σειρά τους, στον «ανακαινισμό» ενός μυθιστορήματος που είχαν, αυτά πρώτα, γόνιμα αξιοποιήσει, στη «σύμμεικτη» δηλαδή εκφορά του *Νέου Ερωτοκρίτου*. Στη δυναμική της λογοτεχνικής εξέλιξης, οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στα λογοτεχνικά είδη και οι σχέσεις ανάμεσα στο ξένο και στο αυτόχθον λογοτεχνικό σύστημα ευνοούν ανάλογα φαινόμενα αναβίωσης, ανατροφοδότησης ή μετεξέλιξης της παράδοσης.

40. Για τη λυρική ποίηση της Κρητικής λογοτεχνίας της ακμής, βλ. Γ. Π. Σαββιδης, «Κρητική λυρική ποίηση στην ακμή της Βενετοκρατίας», *Τράπεζα πνευματική*, Αθήνα, Πορεία, 1994, σ. 99-105.

41. Ενδεχομένως να συνέβαλε και η έκδοση της πρώτης έντυπης ανθολογίας φαναριώτικων στιχουργημάτων. Βλ. τώρα Ανθεια Φραντζη (εισαγωγή - επιμέλεια), *Μισμαγιά. Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818)*, Αθήνα, Εστία, 1993.

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Η νεοελληνική αφηγηματική πεζογραφία της περιόδου 1700-1830, όπως συνάγεται από την εξέταση που προηγήθηκε, σημειώνει μια αξιοσημείωτη ποσοτικά παρουσία και διαθέτει ειδολογικό και θεματικό εύρος. Παρ' όλη τη διασπορά του εκδοτικού χώρου, ο οποίος εκτείνεται από τη Βενετία, το Λιβόρνο, την Τεργέστη και το Παρίσι έως τη Βιέννη, την Πέστη, τη Βούδα, τη Λειψία τη Μόσχα, το Βουκουρέστι, την Κέρκυρα και, τέλος, τη Μάλτα και την Αίγινα, αλλά και παρ' όλη τη διασπορά του πομπού (συγγραφείς, μεταφραστές, εκδότες κτλ.) και του δέκτη, οι ειδολογικές κατηγορίες και ενότητες που ανασυνθέσαμε με αφετηρία τη βιβλιογραφική καταγραφή και με τη συνδρομή της αναγνωστικής πρόσληψης αφήνουν να εννοηθεί μια συνοχή και μια συνέχεια, την ύπαρξη ενός κώδικα που επιτρέπει τη λογοτεχνική επικοινωνία. Μια ανάλογη επικοινωνία φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στην έντυπη και στη χειρόγραφη παραγωγή. Μολονότι τα περισσότερα δείγματα της χειρόγραφης παραγωγής προέρχονται από ένα συγκεκριμένο χώρο, το περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών –ζήτημα ενδεχομένως ερευνητικής ή βιβλιογραφικής επάρκειας– δείχνουν άλλοτε να προηγούνται και να προετοιμάζουν το έδαφος για την έντυπη παραγωγή (π.χ. *Αι τύχαι του Τηλεμάχου*, *Το Κριτικόν*) και άλλοτε να συντονίζονται ή να συντηρούν προγενέστερες τάσεις στον χώρο του εντύπου (*Ιστορία του Κομένζ*).

Το νεοελληνικό σύστημα σε όλη τη διάρκεια της περιόδου δείχνει εμφανή προτίμηση προς το διήγημα, τη νουβέλα, τις συντομότερες δηλαδή μορφές του πεζού αφηγηματικού λόγου. Αν εξαιρέσουμε τα αρχαιοελληνικά μυθιστορήματα, που είναι αρκετά εκτενή, ο αριθμός των «νεοελληνικών» μυθιστορημάτων που κυκλοφόρησαν σε έντυπη ή χειρόγραφη μορφή, μόλις και μετά βίας φτάνει τα δάκτυλα των δύο χεριών: *Τύχαι Τηλεμάχου*, *Αργενίς*, *Δον Κισότης*, *Το Κριτικόν*, *Βελισάριος*, *Νέος Ανάχαρσις*, *Αγάθων*, *Αβδηρίται*, *Γαλάτεια*. Το τελευταίο μάλιστα, το μυθιστόρημα à tiroir του Florian, συνιστά οριακή περίπτωση, καθώς θα μπορούσε να εκληφθεί –και να προσληφθεί– και ως συλλογή από ποιμενικά διηγήματα. Ανάμεσα στα όρια της νουβέλας και του μυθιστορήματος κυμαίνονται επίσης ο *Ρασέλας*, ο *Σαδίκης*, το *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν*,

καθώς και ο *Παπατρέχας*, κείμενα με μικρή σχετικά έκταση που διαθέτουν όμως επεισοδιακή πλοκή και ακολουθούν τον χωρισμό σε κεφάλαια. Μια ανάλογη, σπαστή, ανάγνωση, όπως αυτήν του μυθιστορήματος à tiroir, φαίνεται να υπαγόρευαν και οι ανατολικής προέλευσης μυθιστορίες στο σχήμα της «διήγησης-πλαισίου», όπου συμπεριλαμβάνονται φυσικά τα πολύτομα *Αραβικόν μυθολογικόν* και *Νέα Χαλιμά*.

Ο αφηγηματικός πεζός λόγος δείχνει να συνδέεται με έναν πλατύ και πολύπλευρο διάλογο με γραμματείες, λογοτεχνικές τάσεις και ρεύματα. Συντηρεί τον διάλογο με τη γηγενή, βυζαντινή και υστεροβυζαντινή παράδοση και τις ανατολικές γραμματείες που τη γονιμοποίησαν, ανατροφοδοτεί τον διάλογο με την αρχαιότητα και το Βυζάντιο (κορυφώνεται στη δεκαετία του 1790), συνομιλεί με το «αρχαιότροπο ρεύμα» του κλασικισμού, διατηρεί τη συνομιλία με τη λογοτεχνία της Αναγέννησης και σε μεγαλύτερο βαθμό του Μπαρόκ, επιχειρεί να ξεκινήσει μια πρώτη επαφή με τον αρχόμενο ρομαντισμό (*Αταλά*). Κυρίως, όμως, διαλέγεται με την ευρωπαϊκή γραμματεία του 18ου αιώνα. Η συνομιλία αυτή εγκαινιάζεται από την κοσμοπολιτική διανόηση του πρώιμου διαφωτισμού, στα χρόνια της «εποχής των Τουλιπών» της οθωμανικής ιστορίας (1718-1830), ωριμάζει στα χρόνια της Φωτισμένης Απολυταρχίας (1730-1780) και συστηματοποιείται μέσα από τη σύμπλευση της ελληνικής παιδείας με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό (1780 κ.ε.)[1] Στις αρχές της περιόδου η ιταλική γραμματεία, με την οποία η ελληνική διατηρούσε και από τους προηγούμενους αιώνες στενότερες σχέσεις, αποτελεί τον δίαυλο που επιτρέπει τη διοχέτευση αφηγηματικού υλικού· η ιταλική γλώσσα μεσολαβεί, συχνά, και στον διάλογο με άλλες ευρωπαϊκές γραμματείες (ισπανική, γαλλική). Ήδη όμως προτού συμπληρωθεί το πρώτο μισό του 18ου αιώνα ο διάλογος με τη γαλλική γραμματεία αρχίζει να διεκδικεί τα πρωτεία, παραγκωνίζοντας σημαντικά την ιταλική χωρίς όμως και να την εξαφανίσει, καθώς αυτή είχε καταφέρει να δημιουργήσει μια παράδοση. Από την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα κ.ε. εμφανίζεται στο προσκήνιο η γερμανική γραμματεία, χάρη στις ελληνικές παροικίες της Αυστροουγγαρίας, με την οποία συντηρείται ένας σταθερός διάλογος έως το τέλος της περιόδου. Εξαιρε-

1. Σχετικά με το ζήτημα της περιοδολόγησης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού περιορίζομαι να παραπέμψω σε ορισμένες από τις νεότερες προτάσεις που συζητούν και διευρύνουν το πλαίσιο που εισηγήθηκε ο Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ το 1964 (*Διαφωτισμός*, σ. 1-22): ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*· ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: ορισμός, γένεση και εξέλιξη του φαινομένου» *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004 σ. 23-40· JACQUES BOUCHARD, «Νεοελληνικός Πρώιμος Διαφωτισμός. Ορισμός και περιοδολόγηση», *Κ Περιοδικό Κριτικής Λογοτεχνίας και Τεχνών* 11 (Ιούλιος 2006) 35-47 (Ανάτυπο από Αφιέρωμα Κ. Θ. Δημαράς, Μοντρεάλ, ²2010).

τικά περιορισμένες είναι οι επαφές με την αγγλόγλωσση γραμματεία· συνδέονται είτε με την παρουσία των Άγγλων στα Επτάνησα είτε με την εξωσυστημική παρέμβαση των Αμερικανών και Άγγλων προτεσταντών ιεραποστόλων κατά την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Αξιοπρόσεκτη απουσία αποτελεί, εδώ, κυρίως μία: της ρωσικής γραμματείας μολονότι ο διάλογος υπάρχει, π.χ. στην ιστοριογραφία, στο πολιτικό αφήγημα κτλ. Αυτό όμως είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται με άλλους παράγοντες.

Από την εξέταση του αφηγηματικού υλικού, που πραγματεύτηκα στο πρώτο μέρος της μελέτης, έγινε σαφές ότι ο διάλογος του νεοελληνικού συστήματος με τις ξένες λογοτεχνικές παραδόσεις τείνει, κυρίως, προς τη μεταφορά ξενόγλωσσων έργων στα ελληνικά, και σπανιότερα στην ανασύνθεση, αναδιάρθρωση, εκμετάλλευση μοτίβων, θεμάτων από ποικίλα και διαφορετικά διακείμενα. Οι λόγοι που υπαγορεύουν την προσφυγή στη διαγλωσσική αυτή μεταφορά, οι μορφές με τις οποίες εμφανίζεται (διασκευή, ανάπλαση, παράφραση, μετάφραση), το αν αποτελεί μια καινοφανή πρακτική ή συνέχεια μιας παράδοσης, δηλαδή η ιστορικότητά της, θα με απασχολήσουν στο τρίτο μέρος. Εκεί θα γίνει αναφορά και σε ορισμένα ζητήματα που αφορούν τη σχέση της εισαγόμενης πεζογραφίας με τη λογοτεχνικότητα και το αισθητικό αποτέλεσμα.

Στο δεύτερο μέρος, που ακολουθεί, το ενδιαφέρον θα εστιαστεί σε μια άλλη πτυχή του λογοτεχνικού φαινομένου: στη διερεύνηση του αισθητικού και κριτικού λόγου που περιβάλλει, υποκινεί, οριοθετεί ή ελέγχει την καλλιέργεια της αφηγηματικής πεζογραφίας και ο οποίος λανθάνει, ανιχνεύεται ή διατυπώνεται ρητά μέσα από τις συζητήσεις των λογίων, των πολιτισμικών θεσμών και των συντελεστών.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΕΩΣ ΤΟ 1780

Η στοιχειοθέτηση των αντιλήψεων για τη λογοτεχνία, και, ειδικότερα, για την πλασματική πεζογραφία μέσα στα ελληνικά συμφραζόμενα του 18ου αιώνα παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες και ιδιομορφίες. Τυπικές μορφές διοχέτευσης του κριτικού λόγου όπως η βιβλιοκρισία και η βιβλιοπαρουσίαση δεν υφίστανται, καθώς η ώρα του ελληνικού Τύπου θα σημάνει μόλις την τελευταία δεκαετία του αιώνα. Ο λόγος για τη λογοτεχνία δεν έχει κερδίσει την αυτονομία του και συνυφαίνεται με άλλες μορφές της σκέψης και της ανθρώπινης δραστηριότητας, τη φιλοσοφία, την αισθητική, τη ρητορική, τη γνωσιοθεωρία, την εκπαιδευτική πράξη. Οι λογοτεχνικές ιδέες, χωρίς να διατυπώνονται ρητά, υποφώσκουν, στο διακείμενο του πολιτικού ή κοινωνικού στοχασμού ή στο πλαίσιο ενός λόγου που βρίσκεται στο μεταίχμιο του ιδιωτικού με τον δημόσιο[1] και προοιωνίζεται το δοκίμιο, την επιστολογραφία. Αν αποδεχτούμε την άποψη ότι η λογοτεχνική κριτική έχει ένα ευρύ περιεχόμενο, που συμπεριλαμβάνει εκτός από την αξιολόγηση, τη γνώση, την κατάταξη, την περιγραφή ή τη διάκριση,[2] μπορούμε να εντοπίσουμε τα ίχνη της μέσα από τις επιλογές μνείας ή αποσιώπησης, τα βιβλιοφιλικά και αναγνωστικά ενδιαφέροντα. Οι λογοτεχνικές ιδέες ιχνηλατούνται μέσα από την ονοματολογία

1. Ο επιστολικός λόγος, βασική μορφή επικοινωνίας ανάμεσα στους λογίους, εξακολουθεί να αποτελεί την εποχή αυτή έναν από τους σημαντικότερους διαύλους διοχέτευσης του λόγου για τη λογοτεχνία· παρότι πρόκειται για ιδιωτική μορφή επικοινωνίας, εμπλέκει στη συζήτηση όχι μόνο τον αποστολέα και τον παραλήπτη, αλλά περισσότερα πρόσωπα, όπως γραμματικούς ή μεταφραστές, αλλά και αναγνώστες που τον διαβάζουν ως υπόδειγμα γραφής (π.χ. στα επιστολάρια), αφήνοντας περιθώρια ευρύτερης αναγνωστικής εμβέλειας.

2. Για το ευρύτερο αυτό περιεχόμενο της λογοτεχνικής κριτικής, βλ. P. Brunel - D. Madelénat - J. M. Gliksohn - D. Couty, *Κριτική της λογοτεχνικής κριτικής*, μετάφραση: Φοίβος Αρβανίτης, Τι ξέρω; Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, χ.χ. Βλ., επίσης, Παν. Μουλλας, «Το στίγμα (και τα στίγματα) της κριτικής», *Σύγκριση/Comparaison* 2-3 (1991) 64-65.

και την ονοματοθεσία, δηλαδή μέσα από πρακτικές που αναδύονται σε στιγμές λογοτεχνικών ζυμώσεων και εμφάνισης ή επανεκτίμησης λογοτεχνικών ειδών.[3]

Ο λόγος για τη δημιουργική πεζογραφία, διοχετευμένος, συχνά, στο πλαίσιο της επικοινωνίας με τους λογίους της «Πολιτείας των Γραμμάτων», δεν έχει γλώσσα εκφοράς μόνο την ελληνική, ούτε αντικείμενο αναφοράς τη γηγενή γραμματεία. Διατυπωμένος, ωστόσο, από πρόσωπα που δρουν μέσα στο ελληνικό σύστημα της εποχής νομιμοποιείται να αποτελέσει πτυχή του λόγου και της σκέψης του.[4]

Πάντως, οι αντιλήψεις για την πλασματική πεζογραφία, αποσπασματικές, λανθάνουσες, ασυνεχείς, και αντλημένες με βάση στοιχεία που κατέστησε διαθέσιμα και προσιτά η ιστορική και φιλολογική έρευνα έως τα τέλη του 20ού αιώνα, δεν μπορούν ακόμη να συνθέσουν μια ιστορία, αλλά συνιστούν αξιοποιήσιμες μαρτυρίες και ενδείξεις από διαφορετικά περιβάλλοντα που συμβιώνουν στο πλαίσιο της οθωμανικής και –σε μικρότερο βαθμό– της βενετικής κυριαρχίας ή προέρχονται από τον χώρο της ελληνικής διασποράς της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης.

1. Αισθητικές και κριτικές ζυμώσεις στην αυλή των Μαυροκορδάτων

1.1. «Αδεκάστῳ νοΐ και άνευ προλήψεως»

Για τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα έναν αξιόλογο αριθμό ενδείξεων και πληροφοριών για την ανάδυση ενός μεταγλωσσικού λόγου που ενδέχεται να συμπεριλαμβάνει στη συζήτηση και την πλασματική πεζογραφία παρέχει το περιβάλλον των Μαυροκορδάτων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ο λόγος αυτός στοιχειοθετείται με βάση τα αναγνωστικά τους ενδιαφέροντα (τις προσκτήσεις της βιβλιοθήκης), τις αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων (διπλωματών, περιηγητών), τη σωζόμενη αλληλογραφία και τις λιγοστές συγγραφικές επιδόσεις.

Η μεγαλύτερη ιδιωτική βιβλιοθήκη που συγκροτήθηκε στον χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, για την αγορά της οποίας οι ηγεμόνες της Ευρώπης εμφανίζονται, αργότερα, να κατα-

3. ADRIAN MARINO, *La critique des idées littéraires*, μετάφραση: Manol Friedman, Bruxelles, Éditions Complexe, 1977, σ. 32-56.

4. Όπως παρατηρεί ο Ι. Συκουτρής, «όταν έν έθνος παραλλήλως προς την μητρικήν του γλώσσαν, χρησιμοποιεί γενικώς ή εις ορισμένους κλάδους και άλλην, την γλώσσαν ενός συγχρόνου ή ενός ανυπάρκτου πλέον έθνους [...] η ξένη εκείνη γλώσσα αποτελεί επίσης εθνικήν γλώσσαν, ο δε συγγράφων εν αυτή ευρίσκεται εν στενή πνευματική αλληλουχία προς το ίδιον έθνος. Τότε η καταγωγή ή και ο τόπος της δράσεως του δημιουργού ενός μνημείου προστίθεται ως διακριτικός παράγων, παρά την γλώσσαν», «"Γραμματεία', "Γραμματολογία", "Φιλολογία και ζωή"», *Μελέται και άρθρα*, Αθήνα, 1956, σ. 7.

βάλλουν σημαντικά ποσά,[5] είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη γλωσσομάθεια, την ευρυμάθεια και την «περιέργεια» που διέκριναν τους ιδρυτές και κτήτορές της, τον Αλέξανδρο και τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο.[6] Ο κατάλογος που συνέταξε το 1725 ο νεαρός Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος (1711-1769) όσο ζούσε ακόμη ο πατέρας του Νικόλαος, στον οποίο ταξινομεί αξιόλογα περιεχόμενα της βιβλιοθήκης αυτής (έντυπα και χειρόγραφα) με βάση το σχήμα, τη γλώσσα (ελληνική, βλαχική, τουρκική, λατινική, γαλλική, ιταλική κτλ.) και τη θεματική κατηγορία (ρητορική, ποιητική, γραμματική, βιογραφία, ιστορία, ηθική, μυθολογία, φιλολογία, λεξικά, θεολογία, πολιτική, νομική ιατρική κτλ.) δίνει μια πολύπλευρη, αν και όχι πλήρη, εικόνα του βιβλιοσυλλεκτικού και εγκυκλοπαιδικού πνεύματος που τους κατείχε.[7] Πάντως, η βιβλιοφιλία του Νικόλαου, ειδικότερα, δεν φαίνεται να αποτελεί αποκλειστικά εκδήλωση συλλεκτισμού (διέθετε επίσης μεγάλη συλλογή νομισμάτων και μεταλλίων), όπως επέβαλλε το αναγεννησιακό πρότυπο του αυλικού·[8] υπαγορεύεται, παράλληλα, από ενδιαφέρον για την παιδεία, ανάγκη για αναψυχή στο πλαίσιο ενός πάρεργου χρόνου,[9] υποδεικνύοντας μια πρόθεση συντονισμού με το βιβλιοφιλικό πνεύμα των αρχών του αιώνα του (ευρωπαϊκού) Διαφωτισμού.[10] Ο Νικόλαος διέθετε καθημερινά μέρος του χρόνου του στην ανάγνωση βιβλίων. Όπως καταθέτει ένα πρόσωπο που γνώρισε τον ηγεμόνα:

5. Κατά την εκτίμηση του γάλλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, το ποσό θα ξεπερνούσε τα 100.000 πιάστρα. Βλ. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, Ερμής, 1963, σ. 127.

6. Ο Κωνσταντίνος συμπλήρωσε δέκα αλλεπάλληλες διακυβερνήσεις στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες από το 1730 έως το 1769.

7. Όπως αναφέρει ο γραμματέας του Δημήτριος Προκοπίου Πάμπερης, ο Νικόλαος στα είκοσι τέσσερά του χρόνια ήταν γνώστης της αρχαίας και της νέας ελληνικής, της λατινικής, της ιταλικής, της γαλλικής, της τουρκικής, της αραβικής και της περσικής· αργότερα, μετά τον διορισμό του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, απέκτησε και γνώση της ρουμανικής. Βλ., επίσης, JACQUES BOUCHARD, «Εισαγωγή» στο: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου πάρεργα / Nicolas Mavrocordatos, Les loisirs de Philothée*, εισαγωγή - επιμέλεια - μετάφραση: Jacques Bouchard, Αθήνα-Montréal 1989, σ. 19.

8. Στο *Il libro de Cortigiano* (1528) ο Baltasar Castiglione υποστηρίζει ότι ο αυλικός πρέπει να έχει έφεση στον συλλεκτισμό έργων τέχνης, νομισμάτων, μεταλλίων και σπανίων ελληνικών, λατινικών και εβραϊκών χειρογράφων. Βλ. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, «Η χαρτογράφηση του τόπου και των συνειδήσεων στην Κρήτη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Candia / Creta / Κρήτη. Ο χώρος και ο χρόνος, 16ος-18ος αι.*, Αθήνα, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, ΜΙΕΤ, 2005, σ. 65, υποσ. 116.

9. Τη θέση που κατείχε η ιδιωτική ανάγνωση στον ελεύθερο χρόνο στο περιβάλλον των Φαναριωτών κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα εξετάζει ο DANIEL BARBU, «Loisirs et pouvoir. Le temps de la lecture dans les pays roumaines», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 17-27.

10. JEAN-DANIEL CANDAUX, «Bibliophilie», στο: *Dictionnaire européen des Lumières*, σ. 159.

> Μετά το γεύμα, όταν όλοι έχουν αποσυρθεί για να πλαγιάσουν για δυο-τρεις ώρες, σύμφωνα με την ωραία συνήθεια αυτής της χώρας, εκείνος μένει άγρυπνος. Κατ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζει χρόνο και για διάβασμα.[11]

Στις πυκνές επαινετικές αναφορές στην παιδεία του Νικόλαου από λογίους και περιηγητές που διάβαιναν από το φαναριώτικο περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών[12] ή σύχναζαν σ'αυτό γίνεται συχνά λόγος για τη βιβλιοφιλία του:

> Είναι εραστής των («καλών») γραμμάτων και μελετά καθημερινά για να τελειοποιηθεί. Φέρνει από τις ξένες χώρες τα καλύτερα νέα βιβλία που τυπώνονται και αρμόζουν στις μελέτες του.[13]

Για τη δραστηριότητα που ανέπτυξε ο Νικόλαος προκειμένου να συγκεντρώσει στη βιβλιοθήκη του χειρόγραφα ελληνικά, τουρκικά, περσικά και αραβικά, για την οποία χρειάστηκαν όχι μόνο προσωπικές μετακινήσεις και ένα οργανωμένο δίκτυο με τα σημαντικά κέντρα χειρογράφων της Ανατολής, αλλά και η δαπάνη υπέρογκων χρηματικών ποσών, οι μαρτυρίες αφθονούν.[14] Ωστόσο, η εξειδίκευση στην κλασική γραμματεία και στη χειρόγραφη παράδοση βρίσκεται έξω από τις προδιαγραφές του βιβλιοφιλικού προτύπου που υιοθετεί. Όπως έχει ήδη διαφανεί, η βιβλιοθήκη διέθετε έναν εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα και στις προσκτήσεις της περιλάμβανε και την έντυπη νεότερη ή σύγχρονη παραγωγή βιβλίου. Ο Νικόλαος, εκτός από τους ξένους επισκέπτες των φαναριώτικων αρχοντικών που συμμετείχαν στις συζητήσεις και συνέβαλλαν στη βιβλιογραφική του ενημέρωση, συμβουλευόταν βιβλιογραφίες[15] και διατηρούσε αλληλογραφία στα γαλλικά ή στα

11. Επιστολή του ελληνιστή Stephanus Bergler, γραμματικού του Νικόλαου, στον Leclerc από 7.6.1723, βλ. JACQUES BOUCHARD, «Les relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake», *Ο Ερανιστής* 11 (1971) 74.

12. Μεταξύ των άλλων πρέπει να αναφερθεί ο A. Le Motraye που χρημάτισε και δάσκαλός του στην τελειοποίηση των γαλλικών, ο έμπορος και συλλέκτης Everard Falkner, φίλος αργότερα του Voltaire, που βρήκε φιλοξενία στην αυλή του Νικόλαου στο Βουκουρέστι, ο επίσης φίλος του γάλλου φιλόσοφου εβραιοπορτογάλος Daniel da Fonseca, που τοποθετήθηκε γιατρός στην αυλή του Βουκουρεστίου (1719). Βλ., σχετικά, BOUCHARD, «Εισαγωγή» στο: ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου πάρεργα*, σ. 18, BOUCHARD, «Les relations épistolaires...», σ. 74, 88, και A. PIPPIDI, «Mysticisme et rationalisme au Phanar: Le cas de Daniel de Fonseca», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) 175-196.

13. Πρόκειται για τον διπλωμάτη Delisle de Bizy, που τον γνώρισε κατά την παραμονή της έναρξης της πρώτης του ηγεμονίας (1709). Βλ. BOUCHARD, «Les relations épistolaires...», σ. 70.

14. Τις συγκεντρώνει ο ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος τύχαι*, σ. 74-75, 127.

15. Στο αντίτυπο της βιβλιογραφίας του γερμανού ουμανιστή Henricus Boeclerus, *Bibliographia Historico-Politico-Philologico Curiosa*, Frankfurt a/M. 1677, το οποίο προερχόταν από τη βιβλιοθήκη του πατέρα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και το συμβουλευόταν με προσοχή ο Νικόλαος, υπάρχει το σημείωμα:«utilissimus Liber ad dirigendum studium, et ac eligendos meliores probatiores que authores». Ο ηγεμόνας συμβουλευόταν επίσης το έργο του γερμανού λογίου Daniel Georg Morhof, *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus*,

λατινικά με λογίους εγκατεστημένους σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης. Χάρη σε αυτούς τους διαύλους που γεφύρωναν την απόσταση ανάμεσα στις ημιαυτόνομες Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στα εκδοτικά και πολιτισμικά κέντρα της Ευρώπης ήταν εφικτή η πραγμάτωση των επιθυμιών και των επιλογών του.

Αρκετές φορές έως τώρα έγινε αναφορά στους τίτλους έργων πλασματικής πεζογραφίας που διέθετε η ηγεμονική αυτή βιβλιοθήκη. Στο σημείο όμως αυτό θα εστιάσω την προσοχή μου σε ορισμένες άλλες πτυχές των αναγνωστικών ενδιαφερόντων του Νικόλαου Μαυροκορδάτου και του κύκλου του. Η σωζόμενη αλληλογραφία του των ετών 1720-1727 με τον Jean Leclerc προσφέρει αρκετές ενδείξεις. Ο Jean Leclerc (1657-1736) ήταν από τα πιο κατάλληλα «στελέχη» της «Πολιτείας των Γραμμάτων» που μπορούσαν να ανταποκριθούν στα βιβλιοφιλικά ενδιαφέροντα του ηγεμόνα· ως εκδότης του γνωστού περιοδικού του Άμστερνταμ *Bibliothèque universelle et historique* (1686-1693, 1718), η ύλη του οποίου σύμφωνα με την επικρατούσα τάση των περιοδικών του «πρελούδιου των Φώτων» περιλάμβανε την παρουσίαση και τη συζήτηση νέων εκδόσεων, είναι αναμενόμενο ότι διέθετε μεγάλη βιβλιογραφική ενημέρωση και επάρκεια. Στο πρόσωπο του Leclerc ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος έβρισκε επίσης έναν σημαντικό και αξιόπιστο συνομιλητή γύρω από ζητήματα λογοτεχνικής κριτικής, τον συγγραφέα της *Ars Critica* (1697),[16] μιας από τις πιο έγκυρες και διαδεδομένες στην εποχή του –αλλά και αργότερα– πραγματείες. Στο σύγγραμμα του Leclerc η κριτική εμφανίζεται με το διευρυμένο αντικείμενο που της είχε προσδώσει ο Francis Bacon, συμπεριλαμβάνοντας την εκδοτική των κειμένων, την ερμηνεία και την κριτική έργων και την ιστορική αποτίμηση των συγγραφέων. Ανάμεσα στα ονόματα των φιλοσόφων και στοχαστών που παρελαύνουν στην επιστολική συνομιλία του με τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο συγκαταλέγονται οι Francis Bacon (1561-1626), Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704) και Isaac Newton (1642-1727).[17] Δίπλα στους εκπροσώπους ή επιγόνους του αγγλικού εμπειρισμού κινούνται οι γάλλοι ελευθερόφρονες (λιμπερτίνοι) κριτικοί ή λογοτέχνες Guy Patin (1601-1672), La Mothe le Vayer (1588-1672), Saint-Évremond (1588-1672) και ο υποστηρικτής των Νεοτέρων στη γνωστή λογοτεχνική-φιλολογική διαμάχη François de Salignac de la Mothe (Fénelon). Απαντούν επίσης τα ονόματα του Joseph Addison (1672-

Lübeck 1714. Βλ., σχετικά, CORNELIU DIMA-DRAGAN, «La bibliophilie des Mavrocordato», στο: *Symposium: L'époque phanariote (21-25 Octobre 1970)*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 211-214.

16. DOUGLAS LANE PATEY, «The Institution of Criticism in the Eighteenth Century», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 3.

17. Πραγματείες του Locke, του Bacon και του Hobbes απαντούν και στον κατάλογο της βιβλιοθήκης.

1719) και του Richard Steele (1672-1729), των εκδοτών δηλαδή του αγγλικού περιοδικού ευρείας κυκλοφορίας *The Spectator* (1711-1712), και γίνεται μνεία στα δοκίμια που είχαν δημοσιευτεί εκεί σε συνέχειες.[18]

Οι αναφορές αυτές ξεπερνούν τον καθαρά ενημερωτικό χαρακτήρα. Ορισμένα, μάλιστα, κείμενα συγγραφέων που μνημονεύονται δεν περιορίστηκαν στην αναγνωστική χρήση. Ο τρόπος με τον οποίο οριοθετεί ο Bacon τους σκοπούς της αναγνωστικής πράξης, στην οποία περικλείει και την αισθησιακή επαφή με το κείμενο[19] προσέλκυσε την προσοχή του Νικόλαου, ο οποίος, όπως προσφυώς υπέδειξε ο Μίλτος Πεχλιβάνος,[20] αξιοποίησε το «Of Studies» στη συγγραφή του «Περί γραμμάτων σπουδής βιβλίων αναγνώσεως»:

> Η βιβλίων ανάγνωσις ή της από θεωρίας και των κατ' αυτήν μελετημάτων ηδονής ένεκα γίνεται, ή εις καλλονήν τείνει του προφορικού λόγου, ή των βιωτικών πραγμάτων δουλεύει χρείᾳ· και της μεν θεωρίας όσον γε ψιλής ηδονής έστι πρόξενον εν ερημίᾳ κείται και πολλή τη σχολή· οι γαρ τη εκ της θεωρίας αναφυομένη προσέχοντες ηδονή τον μιγάδα βίον αποκλίνουσι, και τοις εν ταις πόλεσι θορύβοις μακρά χαίρειν φράσαντες είς τινα οικίσκον κατά λόφου τινός, φέροντες εαυτούς εγκλείουσι και διά βαθείας ησυχίας απολαύουσι του ποδουμένου.[21]

Ανάλογη προσοχή κίνησαν, επίσης, τα δοκίμια του Addison «The Pleasures of the Imagination», τα οποία εκλαΐκευαν, για τις ανάγκες του ευρύτερου κοινού, θέσεις του Locke, του Bacon, καθώς και του Λογγίνου. Πρόσωπο του περιβάλλοντος του Νικόλαου Μαυροκορδάτου επιχείρησε να αποδώσει στα ελληνικά αυτά τα σημαντικότατα για την εποχή τους, αλλά και για την ιστορία της αισθητικής, της κριτικής και της ποιητικής, δοκίμια,[22] που αναβαθμίζουν τη συμβολή της φαντασίας στην ποιητική δημιουργία, προβάλλουν την αισθητική επίδραση της τέχνης, ορίζουν ως κριτήρια του «γούστου» το ωραίο, το μεγαλοπρεπές μα και το ασυνήθιστο.[23]

---

18. BOUCHARD, «Les relations épistolaires...», σ. 72.

19. Η αισθησιακή απόλαυση ως στοιχείο του κριτικού λόγου του Νικόλαου Μαυροκορδάτου έχει επισημανθεί από τον ΝΑΣΟ ΒΑΓΕΝΑ, «Επαρχιωτισμός και κριτική», *Σημειώσεις από το τέλος του αιώνα*, Αθήνα, Κέδρος, 1999, σ. 209-210.

20. Βλ. ΜΙΛΤΟΣ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ, *Εκδοχές νεοτερικότητας στην κοινωνία του Γένους*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1999, σ. 53-55, όπου και πολλά ακόμη τεκμήρια για τις οφειλές του Μαυροκορδάτου στον Bacon.

21. Ωψίτυπη έκδοση του δοκιμίου από τον ΚΥΡΙΛΛΟ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Ερμηνεία εις τους Αναβαθμούς της Οκτωήχου παρά Ν. Κ. του Ξανδοπούλου*, Ιεροσόλυμα 1862, σ. νε΄-ξα΄. Δεν αναφέρεται χρονολογία συγγραφής. Το παράθεμα, στις σελίδες νε΄-νστ΄.

22. Βλ., σχετικά, PAUL OSKAR KRISTELLER, «The Modern System of the Arts: A Study in the History of Aesthetics», *The Journal of the History of Ideas* 13 (1952) 28.

23. Βλ. JAMES SAMBROOK, «The Psychology of Literary Creation and Literary Response», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 614-632.

Οι αναφορές στις φιλοσοφικού, αισθητικού και κριτικού ενδιαφέροντος λανθάνουσες ή τεκμηριωμένες αναγνώσεις του Νικόλαου Μαυροκορδάτου και του περιβάλλοντός του κινδυνεύουν να θεωρηθούν ασήμαντες ή περιττές σε μια προσπάθεια ανίχνευσης ενός νεοελληνικού κριτικού λόγου για την πλασματική πεζογραφία, αν δεν λάβουμε υπόψη ορισμένες προϋποθέσεις: 1. Ο αναγνωστικός στόχος της απόλαυσης του κειμένου και ο «πάρεργος» χρόνος που διατίθεται για την ανάγνωση και η εξατομίκευση της ανάγνωσης εντοπίζονται σε έναν χώρο που έχει δώσει σαφέστατα δείγματα προσοχής προς την πλασματική πεζογραφία· το «μυθιστόρημα» ως αφηγηματικό είδος, όπως εξελίσσεται στη διάρκεια του 18ου αιώνα, αποσκοπεί στην πρόκληση της αναγνωστικής ηδονής, ενώ, σύμφωνα με τις κοινωνιολογικές ερμηνείες, σχετίζεται και με την ύπαρξη ελεύθερου χρόνου.[24] 2. Η λογοτεχνική κριτική ή η θεωρία της λογοτεχνίας δεν έχει ακόμη αυτονομηθεί από τον επιστημονικό, φιλοσοφικό, αισθητικό ή ρητορικό λόγο, αλλά συνδέεται μαζί τους με ισχυρούς δεσμούς, τόσο σε επίπεδο περιεχομένου όσο και σε επίπεδο εκφοράς.[25] 3. Η αντινοησιαρχική, εμπειριστική φιλοσοφία συνέβαλε στη διαμόρφωση της θεωρίας για τη λογοτεχνία,[26] που σε μεγάλο βαθμό βρίσκεται σε συνάφεια με την εξέλιξη του μυθοπλαστικού αφηγηματικού λόγου.[27] 4. Ο φιλοσοφικός εμπειρισμός υποκίνησε το ενδιαφέρον για τη ρεαλιστική καθημερινότητα και την ευαισθησία του ατόμου, στοιχεία που αξιοποιεί σταδιακά η μυθοπλασία.[28] Η εμφάνιση του *Φιλοδέου πάργα*, μυθιστορήματος με ρεαλιστική διάσταση που εκτυλίσσεται στη σύγχρονή του πραγματικότητα, και οι συζητήσεις ή οι μεταφραστικές ενασχολήσεις γύρω από τη «feigned history» (όπως όριζε τη μυθοπλασία ο Bacon), που φαίνονται να αναδύονται στο περιβάλλον των Μαυροκορδάτων, είναι ενδεχόμενο να συνοδεύονται από θεωρητικούς προβληματισμούς που είτε άφησαν αποσπασματικές μόνο ενδείξεις ή που εμείς, μέσα από τα ερευνητικά δεδομένα, τις γνωρίζουμε αποσπασματικά.

Η παρατήρηση του Κ. Θ. Δημαρά ότι «μια νέα κατάσταση έχει δημιουργηθεί [πια] μέσα στον ελληνισμό»[29] θέτει το ζήτημα στις σωστές του διαστάσεις. Δύο

---

24. Βλ. IAN WATT, *The Rise of the Novel*, London, The Hoghart Press, 1987 ([1]1957), σ. 43-46.

25. Βλ., σχετικά, MICHEL BARIDON, «Science and Literary Criticism», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 778-797.

26. Βλ. GEORGE A. KENNEDY, «The Contributions of Rhetoric to Literary Criticism» και SUSAN MANNING, «Literature and Philosophy», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 349-364 και 587-613.

27. Βλ., πρόχειρα, H. B. NISBET - CLAUDE RAWSON, «Editor's Preface», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. xv.

28. Βλ. ROLAND MORTIER, «Unité ou scission du siècle des Lumières?», *Clartés et ombres du siècle des Lumières*, Genève, Droz, 1969, σ. 114-124.

29. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 281.

ακόμη τεκμήρια, επιστολικού επίσης λόγου, που εξετάζονται στη συνέχεια, υποδεικνύουν ότι η συζήτηση είχε ορισμένα θεωρητικά ερείσματα, και, επιπλέον, δεν αδιαφορούσε για το μυθιστόρημα.

1.2. «Αριθμίζετε και κάποια ρομάντσα»

Την ίδια εποχή κατά την οποία ο Νικόλαος αλληλογραφεί με τον Leclerc, ο γιος του Σκαρλάτος επιχειρεί να αποτιμήσει κριτικά τις νεανικές αναγνώσεις του. Στην επιστολή του, γραμμένη μάλλον προς το τέλος του 1720, με παραλήπτη τον γιατρό Θωμά Τεσταμπούζα[30]–, με αυθορμητισμό, ενθουσιασμό αλλά και μετριοπάθεια φανερώνει το πάθος του για το διάβασμα και την προσπάθειά του να προχωρήσει, πέρα από την παθητική, στην «πρέπουσαν ανάγνωσιν». Φαίνεται, με άλλα λόγια, να αφομοιώνει τον νουθετικό λόγο του πατέρα του:

> τη ιδίᾳ κρίσει ολίγον τι χρησαμένους και τη της διανοίας αναδέντας πλάστιγγι, αδεκάστῳ γνώμῃ ἡ προσήκει ζυγοστατείν.[31]

Ο Σκαρλάτος εκφράζει την ικανοποίησή του για τον πλούτο της οικογενειακής βιβλιοθήκης: «είχα και έχω μεγάλην αφθονίαν βιβλίων»· θέλει, μάλιστα, να τα «απαριθμήσει ένα προς ένα». Ανάμεσα σε αυτά που απαριθμεί, όπως έχουμε ήδη δει, ονοματίζει ή υπαινίσσεται αφηγηματικά κείμενα, νουβέλες και μυθιστορήματα. Ο νεαρός, όμως, μπεϊζαδές ο οποίος προσελκύει τον έπαινο του περιβάλλοντος καθώς «νύκτωρ τε και μεθημέραν προσκείμενος τοις εξαιρέτοις των βιβλίων, πολύχουν απομάττεται παιδείας θησαυρόν»,[32] δεν αρκείται στο διαλάλημα της βιβλιακής πραμάτειας, αλλά παίρνει το βάρρος να καταθέσει και την προσωπική του κρίση: «θέλω φανερώσει και την υπόληψιν όπου έχω διά καθ' ένα».

Εξαίρει τον La Fontaine (1621-1695) για τη στοχαστική ματιά, το ανεπιτήδευτο ύφος και την παραστατική ικανότητά του:

30. Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Manuscrits italo-grecs de la bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) 125-136. Για τη σχολιασμένη δημοσίευση της επιστολής, μαζί με την απάντηση του Τεσταμπούζα, βλ. Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 29-37.

31. «Περί βιβλίων αναγνώσεως», σ. νζ'.

32. Πρόκειται για σύγχρονη με τη σύνταξη της επιστολής κρίση του Δημήτριου Προκοπίου που περιλαμβάνεται στην «Επιτετμημένην επαρίθμησιν των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων των εν τῳ νυν αιώνι ανθούντων» (δημοσιεύθηκε στον ενδέκατο τόμο της *Bibliotheca graeca*, του ελληνιστή J. A. Fabricius, στο Αμβούργο το 1722, σ. 769-808)· πρβλ. Γ. Κεχαγιογλου -Α. Ταμπακη, «Εισαγωγή», στο: Μιχαηλ Τσερβαντες, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, εισαγωγή: Γ. Κεχαγιόγλου - Α. Ταμπάκη, κείμενο, γλωσσάρι και πίνακας κύριων ονομάτων: Γ. Κεχαγιόγλου, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007, σ. 33-34.

> Ο Φοντάνας είναι ο πλέον εξαίρετος εις τους μύθους, κάμνει στοχασμούς ωραιοτάτους· ομοίως και εις τα [κωμοεδία] του, τόσον κλίνει εις το φυσικόν όπου φέρει τα πράγματα προς οφθαλμόν.

Επαινεί τον Corneille (1606-1684) για το *βάθος* του περιεχομένου και για την ικανότητα της τέχνης του να επιφέρει την κάθαρση:

> Ο Κορνέλιος, και αυτός ποιητής, εις τες τραγωδίες πολλά επιτήδειος, φέρει τον αναγνώσκοντα εις μεγάλην συμπάθειαν, καθώς τον κρίνουν οι φιλόσοφοι της Ευρώπης· μάλιστα εις την τραγωδίαν όπου ονομάζεται *Σηδ* βαρύνει πολλά εις τα νοήματα.

Επικρίνει τον Guy Patin[33] επειδή στις επιστολές του υιοθετεί ύφος ψυχρό χωρίς να καταφέρνει να αρδρώσει προσωπικό λόγο, σύμφωνα με τις προδιαγραφές του είδους. Την αισθητική αυτή κρίση τη διατυπώνει με μια γλαφυρή μεταφορά, που προέρχεται από τον σημασιολογικό χώρο της πέμπτης αίσθησης, της όσφρησης:

> Επιστολές του Πατίνη, ο οποίος έχει φράσιν γλυκείαν και νοήματα υψηλά και πολυμαθή, επειδή ήτον και ιατρός· όμως ημπορούσε παίρνοντας συμπάθεον να είπει τινάς πως ήθελαν είσθαι πλέον επιτηδειότερα τα συγγράμματά του, αν δεν εμύριζαν κάσια και σιναμική.[34]

Στους αποτιμώμενους συγγραφείς συμπεριλαμβάνει τους προσφιλείς στον πατέρα του ηδολόγο François La Rochefoucauld[35] (1613-1680), δοκιμιογράφο Michel de Montaigne (1533-1592) («οι πλέον εξαίρετοι εις τα ηδικά και πολιτικά») και τον δημοφιλή συγγραφέα του ιταλικού Μπαρόκ Traiano Boccalini (1556-1613) («νους πολλά υψηλός και εις τα πολιτικά και εις την είδησιν *βιβ*λίων, νοήματα πολλά υψηλά περιέχονται και εις τα ρακ*βά*λιά του και εις τας εξηγήσεις οπού κάμνει εις τον Τάκιτσον»).[36]

Στην ανώτερη ιεραρχική θέση ο Σκαρλάτος τοποθετεί τον γάλλο νεοκλασικιστή ποιητή και κριτικό Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711):

> Έχω τον Βοελαίο, ο οποίος κάμνει σάτιρες και άλλας διαφόρους πραγματείας, με τα σχόλιά του. Πάσχει καθώς και το απόλαυσε να φέρει τες διήγησές του με μίαν γλυκείαν ρητορικήν εις το φυσικόν, μάλιστα εκείνην την σάτιραν όπου κάμνει κατά του ανθρώπου, η οποία περιέχει πολλούς συλλογισμούς, μεγαλοτάτην ρητορικήν, προ

33. *Lettres choisies*, Frankfurt a/M. 1683, με πολλές επανεκδόσεις έως το 1718.

34. Τα φύλλα του φυτού κάσια ή σιναμική ήταν γνωστά από την αρχαιότητα για τις καθαρτικές τους ιδιότητες.

35. Βλ. JACQUES BOUCHARD, «La réception des "Maximes" de la Rochefoucauld chez les Grecs au XVIIIe siècle. L'œuvre des Mavrocordatos», στο: *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας (Αθήνα, 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1991), Αθήνα, Δόμος, 1995, σ. 169-180.

36. Εννοεί τα *Ragguagli di Parnasso* (1612)· επιπλέον, στη *βιβ*λιοθήκη υπήρχε το *Osservazioni morali sopra Tacito* (1672).

> οφθαλμών σχεδόν το φέρει και το αποδείχνει πως είναι ο άνθρωπος το πλέον ακατάστατον από όλα τα ξώα· εις τα κρίτικα οπού κάμνει διά τους Κανόνικους. [...] μεταχειρίζεται μίαν υψηλήν φράσιν ποιητικήν εις μίαν τέτοιαν παραμικράν ύλην, όπου σχεδόν φθάνει τους παλαιούς ποιητάς. Εις τα επιγράμματά του φαίνεται να είναι άλλος και όχι εκείνος ο νους όπου έκαμε τις σάτιρες.

Ο νεαρός Σκαρλάτος δείχνει ότι γνωρίζει διαφορετικές πτυχές του λογοτεχνικού *–Satires, Épîtres–* του κριτικού/θεωρητικού *–Art poétique–* και, ενδεχομένως, μεταφραστικού *–Traité du sublime ou du merveilleux [...] de Longin–* έργου του Boileau.[37] Η εξοικείωση με το έργο του Boileau και η προσήλωση στις κρίσεις του («Μουλιέρης, και αυτός εις τες κωμωδίες επιτηδειότατος [...] τον επαινά και ο Μποελός»), κινούν την υπόνοια ότι ενδέχεται να είχε συναντήσει και τις απόψεις του γάλλου κλασικιστή για το μυθιστόρημα. Ο Boileau επέκρινε στην *Art poétique* το ηρωικό μυθιστόρημα του 17ου αιώνα για τις υπερβολές του και την απουσία αληθοφάνειας:[38]

> Dans un roman frivole aisément tout s'excuse;
> C'est assez qu'en courant la fiction amuse;
> Trop de rigueur alors serait hors de saison.[39]

Και είναι ενδεικτικό ότι το ηρωικό μυθιστόρημα, το είδος αυτό που δέχεται τις επικρίσεις του Boileau, δεν βρίσκει θέση στον κατάλογο των προσκτήσεων της ηγεμονικής βιβλιοθήκης.

Ένας ακόμη ελάσσων σύγχρονος γάλλος κριτικός, ο Jean-Baptiste Morvan de Bellegarde (1646-1734), που τον αναφέρει ο Σκαρλάτος, είχε ασχοληθεί με ζητήματα ποιητικής και αισθητικής του μυθιστορήματος και, μάλιστα, διατύπωνε το αίτημα για την προσγείωση του είδους στη συγχρονία.[40] Φαίνεται να γνωρίζει

37. Στα σημαντικότερα έργα του Boileau περιλαμβάνονται τα εξής: *Satires* (1660-1711), *Épîtres* (1669-1695), *Art poétique* (1674), *Traité du sublime ou du merveilleux dans le discours, traduit du grec de Longin* (1674), *Réflexions critiques sur quelques passages du rhéteur Longin* (1694). Η PAPACOSTEA, «Préoccupations livresques...», υποβάλλει την υπόθεση ότι ο Σκαρλάτος υπαινίσσεται εδώ τη μεταρρύθμιση που επιχείρησε στη γαλλική ποίηση ο «Législateur du Parnasse français», σ. 34, υποσ. 7. Σε ό,τι αφορά τον Λογγίνο, στη βιβλιοθήκη υπήρχαν οι εκδόσεις: *Οι εν τη ρητορική τέχνη κορυφαίοι: Αθήναιος, Ερμογένης, Διονύσιος Λογγίνος* (Γενέβα 1569), *Διονυσίου Λογγίνου περί ύψους και τ' άλλα τα ευρισκόμενα μετά παρασημειώσεων* (εκδ. γραικολατίνα, Τραϊέκτω 1694).

38. Για την ερμηνεία αυτή, βλ. GEORGES MAY, «L'Histoire a-t-elle engendré le roman? Aspects français de la question au seuil du siècle des lumières», *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 55 (1955) 157.

39. Chant III, στ. 119-121.

40. Οι κριτικές απόψεις για το μυθιστόρημα βρίσκονται στο *Refoulements curieuses de littérature et de la morale* (1702)· πρβλ. HENRI COULET, *Le roman jusqu'à la Révolution*, Paris, Armand Colin, ^{8}1991, σ. 209.

καλά το έργο του από τα *Άπαντα* που διέθετε η βιβλιοθήκη· τον επικρίνει, όμως, ως παθητικό μιμητή που στερείται την αφομοιωτική ικανότητα και αδυνατεί να ανασυνθέσει δημιουργικά το υλικό του, καταλήγοντας έτσι σε ένα συγκεχυμένο και ανούσιο αποτέλεσμα. Ο Σκαρλάτος δίνει παραστατικά την αισθησιακή του επαφή με το έργο προσφεύγοντας σε μια γλαφυρή μεταφορά, που προέρχεται, αυτή τη φορά, από τον σημασιολογικό χώρο της γεύσης:

> Έχομεν τα *Άπαντα* του Μπελγάρδ, ο οποίος θέλοντας να μαξώξει πολλά ξένα νοήματα και να τα προσποιηθεί πως είναι εδικά του, έκαμεν μίαν μάζωξιν από πολύ τσίπουρο και ολίγο ξουμί· όμως η φράσις του είναι εύληπτος.

Σύμφωνα με τον Σκαρλάτο η ανάγνωση λογοτεχνικών –με τα σημερινά κριτήρια– κειμένων μπορεί να αποβεί πολλαπλά ωφέλιμη, υπακούοντας, έτσι, στο πρώτο σκέλος του νεοκλασικιστικού δόγματος, το utile: η ανάγνωση των «ιστοριών» του Marivaux «ημπορεί να κάμει έναν νέον πολυμαθέστατον»· να υπενθυμίσουμε ότι το *Τύχαι Τηλεμάχου* του Fénelon παρέχει ωφέλεια επειδή φανερώνει «πολλές πολιτικές όλες χριστιανικές»· τέλος, η *Δεκαήμερος* του Boccaccio αποτιμάται θετικά επειδή παρακινεί στην «αποστροφήν και το μίσος των πονηριών».

Από την επιλεκτική παράθεση των κριτικών αποτιμήσεων του Σκαρλάτου συνάγεται ότι ο εκ πρώτης όψεως αφελής ή γραφικός, κατά τα σημερινά κριτήρια, λόγος που αρθρώνει για κείμενα τα οποία δεν ανήκουν στο οικείο λογοτεχνικό σύστημα της ελληνικής και οθωμανικής Ανατολής φανερώνει, εκτός από την επαρκή γλωσσομάθεια, οξυδέρκεια και υψηλό βαθμό προσληπτικότητας των ξένων γραμματειών. Ο νεαρός Μαυροκορδάτος επιδεικνύει μια αξιοσημείωτη ικανότητα προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων που βασίζεται σε διαφορετικά κριτήρια: περιεχόμενο, μορφή, λεκτικό, ύφος, σύνθεση, πρωτοτυπία, επίδραση στον αναγνώστη (ωφέλεια ή απόλαυση). Το ικανοποιητικό επίπεδο του κριτικού αυτού λόγου οφείλει πολλά στην ομολογημένη μαθητεία του Σκαρλάτου στην κριτική των περιοδικών:

> αν καλά και δεν είμαι ακόμη άξιος να κάμω διάκρισιν, όμως έχοντας τα *Ζουρνάλ δε σαβάν* και *Ρεπουμπλίκ δε λετρ* τα οποία κάμνουν την κρίτικα καθ' ενός βιβλίου, ημπορώ να πάρω και εγώ κάποιον φωτισμόν όπου να κάμω το κατά δύναμιν.[41]

Ωστόσο, όπως διαφαίνεται από το παραπάνω παράδεμα, η εντρύφηση στην κριτική των περιοδικών γίνεται αντιληπτή ως μαθητεία και άσκηση, ως μέσον φωτισμού που συμβάλλει στη διαμόρφωση της προσωπικής κρίσης· η δειγματοληπτι-

41. Πρόκειται για το σημαντικό σε θέματα λογοτεχνικής κριτικής περιοδικό *Nouvelles de la République des Lettres* που εξέδιδε ο Pierre Bayle στο Άμστερνταμ (1684-1687) και το εβδομαδιαίο περιοδικό βιβλιογραφικού, κυρίως, χαρακτήρα *Journal des Savants* (1665 κ.ε.).

κή έρευνα υποβάλλει την εντύπωση[42] ότι ο Σκαρλάτος δεν αναμασά έτοιμες κρίσεις για συγγραφείς και βιβλία που συναντά στα περιοδικά.

Ειδικότερα, η υπαινικτικά διατυπωμένη άποψη για το επίκτητο της κρίσης, όπως και η αποτίμηση της αναγνωστικής εμπειρίας ως αισθησιακής επαφής με το κείμενο, που διακρίνει συχνά τα σχόλια του Σκαρλάτου, υποδεικνύουν μια «εκ του σύνεγγυς ανάγνωση» δύο σημαντικών δοκιμίων για την αισθητική και κριτική της λογοτεχνίας του Joseph Addison, «Περί γούστου» («On Taste») και «Οι ηδονές της φαντασίας» («The Pleasures of the Imagination»). Η βιβλιοθήκη, κατ' ομολογίαν του Σκαρλάτου, διέθετε τον «*Σπεκτατόρον* μεταφρασμένον από τα εγγλέζικα τώρα νεωστί», δηλαδή το περιοδικό *Le Spectateur ou Socrate Moderne* (τη γαλλική έκδοση του *The Spectator* των Addison και Steele),[43] όπου καταχωρίζονται τα δύο αυτά δοκίμια στον τέταρτο τόμο του 1720. Η χειρόγραφη μετάφραση αποσπάσματος από το «The Pleasures of the Imagination»,[44] που βρίσκεται συσταχωμένη στον ίδιο κώδικα με την επιστολή του, επιβεβαιώνει με ασφάλεια την παρουσία του συγκεκριμένου τόμου στη βιβλιοθήκη και, φυσικά, την προσοχή τού άμεσου περιβάλλοντος του Σκαρλάτου για τα δοκίμια.

Στο δοκίμιο 141 «Περί γούστου» ο Addison ορίζει το γούστο ως «ικανότητα της ψυχής να διακρίνει σε έναν συγγραφέα τα κάλλη από τις ατέλειες, με βάση το αίσθημα απόλαυσης ή αποστροφής». Η ικανότητα αυτή, μπορεί να είναι έμφυτη σε ορισμένους ανθρώπους, επιδέχεται, όμως, βελτίωση σε όσους δεν τη διαθέτουν· στη δεύτερη περίπτωση, την οποία ενστερνίζεται ο Σκαρλάτος, «ο άνθρωπος που θέλει να τελειοποιήσει το γούστο του στην τέχνη της γραφής πρέπει να μελετά με προσήλωση τα έργα των καλύτερων κριτικών, αρχαίων και νεοτέρων». Στο ίδιο δοκίμιο ο Addison, παραπέμποντας στον Baltasar Gracián y Morales –έναν επίσης γνώριμο των πρώτων Μαυροκορδάτων–,[45] κατοχυρώνει τη μεταφο-

42. Η έρευνα της PAPACOSTEA, «Préoccupations livresques...», σ. 33 επιβεβαιώθηκε και από την προσωπική μου έρευνα.

43. Για τη γαλλική αυτή έκδοση, βλ., πρόχειρα, JAMES BASKER, «Criticism and the Rise of Periodical Literature», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 321.

44. Βλ. STESSI ATHINI, «Lecture et traduction dans le milieu phanariote. Le cas de "The Pleasures of the Imagination" de Joseph Addison», στο: P. M. KITROMILIDÈS - ANNA TABAKI (επιμέλεια), *Relations Gréco-Roumaines. Interculturalité et identité nationale*, Institut des Recherches Néohelléniques / Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Athènes, 2004, σ. 113-124.

45. Στο *Oráculo manual*, ιταλική μετάφραση του οποίου, όπως ήδη αναφέρθηκε, διέθετε η βιβλιοθήκη, και, επιπλέον, στον ίδιο κώδικα όπου περιλαμβάνεται η επιστολή υπάρχει ελληνική μετάφραση και σχολιασμός του πρώτου αξιώματος, γίνεται επανειλημμένα χρήση της μεταφοράς της γεύσης·Βλ., σχετικά, ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Η περίπτωση Baltasar Gracián y Morales», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής*

ρά της γεύσης για τη διανοητική κρίση.[46] Όπως συνάγεται, λοιπόν, η αναγωγή της εμπειρίας της ανάγνωσης ως αισθησιακής επαφής με το κείμενο και η χρήση της μεταφοράς της γεύσης και της όσφρησης για την κρίση (η συγγένεια των αισθήσεων)[47] στην επιστολή του Σκαρλάτου βρίσκουν θεωρητική τεκμηρίωση στα δοκίμια του Addison.

Ο αποδέκτης της επιστολής του, Θωμάς Τεσταμπούξας, στην απάντησή του –όπου θα πρέπει να σημειώσουμε γίνεται πυκνή χρήση της λέξης «απόλαυση»– εκφράζει την ικανοποίησή του για το επίπεδο της κριτικής δεξιότητας του νεαρού πρίγκιπα:

> Η διάκρισις όπου κάμνετε εις αυτά δηλοποιεί και την οξύτητα του νοός σας εις τέτοιαν τρυφεράν ηλικίαν [...]. Εις αυτό ποσώς δεν θαυμάζομαι ηξεύροντας πως είναι ίδιόν σας να καταλαμβάνετε με μίαν μόνην ανάγνωσιν κάθε βιβλίον χωρίς και τες βοήθειες όπου ημπορούν να σας δώσουν και το *Journal des Savants* και *République des Lettres*, με το να στοχάζομαι ακριβώς ενωμένα εις του λόγου σας φύσιν, μάθησιν και άσκησιν.

Εντούτοις, ο Τεσταμπούξας φαίνεται ότι αντιλαμβάνεται την αμηχανία του Σκαρλάτου σε ό,τι αφορά την ειδολογική διάκριση των αναγνωσμάτων. Παρότι όταν παραλληλίζει, όπως είδαμε, το *Roman bourgeois* του Furetière με τα *Φιλοθέου πάρεργα* δείχνει να αντιλαμβάνεται ότι τα κείμενα ανήκουν στο ίδιο λογοτεχνικό είδος, συχνά εντάσσει τους αφηγηματογράφους (Marivaux κ.ά.) στους ιστορικούς ή στην ευρύτερη κατηγορία των ποιητών· σύγχυση όχι εντελώς αδικαιολόγητη αν λάβουμε υπόψη ότι: α. αρκετά ξενόγλωσσα μυθιστορήματα φέρουν στον τίτλο τους τη λέξη «ιστορία», β. ο πεζός λόγος σύμφωνα με την αρχαία ελληνική ποιητική παράδοση (αλλά και τη νεοκλασικιστική) είναι ο τρόπος εκφοράς της ιστορίας (και της ρητορικής), γ. τα θεωρητικά κείμενα της εποχής συμπεριλάμβαναν την πλασματική πεζογραφία στην ευρύτερη κατηγορία «Ποίηση»[48] (ο Bacon τοποθετεί τη «feigned history in prose» σε υποκατηγορία της «Poesy»). Πάντως, ο Τεσταμπούξας τού επισημαίνει την ειδολογική σύγχυση και του υποδεικνύει την παρουσία ενός ιδιαίτερου είδους αναγνωσμάτων, του «ρομάντσου»,

---

ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 413-428.

46. Βλ., σχετικά, DENISE GIGANTE, *Taste, a Literary History*, New Haven and London, Yale University Press, 2005, σ. 16-17.

47. Την άποψη αυτή θεμελιώνει ο ADDISON στο «The Pleasures of the Imagination», βλ. GIGANTE, *ό.π.*, σ. 145.

48. Βλ., πρόχειρα, ROGER ESCARPIT, «Le littéraire et le social», *Le littéraire et le social*, Paris, Flammarion, 1970, σ. 268. Θα επανέλθω εκτενέστερα στο ζήτημα αυτό.

μεταγράφοντας στα ελληνικά τον αντίστοιχο ιταλικό όρο της μητρικής του γλώσσας: «Έξω από τα ιστορικά όμως από τα ποιητικά και από τα πολιτικά [...] αριθμίζετε και κάποια ρομάντσα [...]». Έτσι, ο όρος «ρομάντσο» πραγματοποιεί την πρώτη γνωστή του εμφάνιση στον νεοελληνικό γραπτό λόγο. Στη συνέχεια της επιστολής, ο συνομιλητής του Σκαρλάτου σπεύδει να προσθέσει τις επιφυλάξεις του για το είδος: «Τούτα, αν καλά και να μην είναι όλως διόλου αναγκαία, ωφελούν μ' όλον τούτο και ημπορούμεν να ειπούμεν με τον Σένεκα πως satius est supervacua scire quam nihil».

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τα εξής: 1. Μέσα από τη δικτύωση που είχε εξασφαλίσει η πολύγλωσση και πολιτικά ανερχόμενη κοινωνία των Φαναριωτών στην Κωνσταντινούπολη και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες είχε επιτύχει υψηλό βαθμό οικειότητας με τις λογοτεχνικές και θεωρητικές αναζητήσεις της «Πολιτείας των Γραμμάτων». 2. Στα επιστολικά κείμενα είναι ανιχνεύσιμος ένας προδρομικός λόγος για τη λογοτεχνία, που διατυπώνεται συγκαλυμμένα και σε μεγάλο βαθμό μάς διαφεύγει. Θα πρέπει αναφερθεί προκαταβολικά ότι έως και τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα η νεοελληνική ποιητική και αισθητική θεωρία θα αρθρωθεί ανατρέχοντας σε συγγραφείς που μνημονεύονται ή απηχούνται στα κείμενα των Μαυροκορδάτων, τους οποίους προσλαμβάνει συχνά από έμμεσες, μεταγενέστερες, πηγές και τους προβάλλει ως τεκμήρια νεωτερικότητας και συντονισμού προς την ευρωπαϊκή σκέψη. Ο εκπεφρασμένος αυτός λόγος για τη λογοτεχνία, όπως θα φανεί, συμπεριλαμβάνει στη συζήτηση και τον έντεχνο πεζό λόγο και την πλασματική πεζογραφία.

2. Δαπόντες: «Μεζέδες δέλω τα ηδικά, και γλυκά τα πνευματικά διηγήματα»

Στην αυλή των Μαυροκορδάτων κατέληξε και ο Σκοπελίτης Κωνσταντίνος-Καισάριος Δαπόντες (1713 ή 1714-1784) όταν πήγε στο Βουκουρέστι για να σπουδάσει στην Ηγεμονική Ακαδημία. Πρωτογνώρισε συστηματικά τον κύκλο τους στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου και για δεκαπέντε χρόνια (1731-1746) έζησε κοντά του στο Βουκουρέστι και στο Ιάσι εκτελώντας χρέη γραφέα, γραμματέα ή κατώτερου αξιωματούχου (π.χ. καμινάρη: φοροσυλλέκτη). Τα υπόλοιπα περίπου σαράντα χρόνια της ζωής του τα περνά ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, στη Σκόπελο και στο Άγιον Όρος, με ένα μεγάλο ταξιδιωτικό «διάλειμμα» στις Ηγεμονίες, στην Κωνσταντινούπολη και στα νησιά του Αιγαίου («περίοδος του Τιμίου Σταυρού»). [49]

49. Για τα βιογραφικά του Δαπόντε, βλ. NESTOR CAMARIANO, «Constantin Dapontès et les Principautés Roumaines», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 8 (1970) 481-494· ΓΙΩΡ-

Η πολύπλευρη περιέργεια, το πάθος για το διάβασμα και το βιβλίο, η ευρυμάθεια και η μανία αποθησαυρισμού που διακρίνουν τον Δαπόντε θα μπορούσαν ως έναν βαθμό να εκληφθούν ως οφειλές στη βιβλιοφιλία, στη συλλεκτική μανία και στο εγκυκλοπαιδικό πνεύμα των πρώτων φαναριωτών ηγεμόνων. Πολυγραφότατος –αξιώθηκε να εκδώσει τουλάχιστον δέκα από τα τουλάχιστον είκοσι τέσσερα, κάποτε ογκώδη, έργα του. Πέρα από τα πρωτότυπα κείμενά του, ο Δαπόντες μεταφράζει ή αναπλάθει σε έμμετρο ή πεζό, αρχαιοελληνικό ή λόγιο και δημωδέστερο νεοελληνικό λόγο, ιστορίες ηγεμόνων και άλλων προσώπων του Βυζαντίου (*Βίβλος βασιλειών*), ιστορίες γυναικών από την Παλαιά Διαθήκη (*Καθρέπτης γυναικών*) και την ελληνική μυθολογία (*Φανάρι γυναικών*), ή, όπως είδαμε, ανέκδοτα του Νασρεντίν Χότζα, αλλά και αλληγορικές μυθολογικές ιστορίες από τον Οβίδιο (χφ. Βυτίνας αρ. 1), και άλλα πολλά.

Το έργο του, το οποίο δεν έχει μελετηθεί ως σήμερα επαρκώς, συνιστά ένα μείγμα από στοιχεία γνώσεων πάσης φύσεως, από την ιστορία, τη θεολογία, τη γλωσσολογία, τη γεωγραφία, τη γεωλογία, την εθνολογία, την ανθρωπολογία, τη λογοτεχνία κτλ.[50] Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Γ. Π. Σαββίδη, ο Δαπόντες κατάφερε να αποθησαυρίσει, «επί μία εικοσιπενταετία, περισσότερες λέξεις και πράγματα, ρίμες και σκέψεις και αισθήματα του καιρού του, από κάθε άλλον νεοέλληνα ποιητή».[51] Ανάμεσα στον πλούσιο αυτό θησαυρό θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και οι λέξεις που συνδέονται με το πεδίο της αφήγησης: «διηγήματα», «ιστορίες», «παραμύθια».

Αν αποδεχτούμε ότι «ξεχωρίζω την ήραν από τον σίτον», «περιγράφω», «γνωρίζω», «αποφαίνομαι», «κατανοώ» αποτελούν σταθερά γνωρίσματα της λογοτεχνικής κριτικής,[52] τότε μπορεί να αφιερωθεί λίγος χώρος για τον Δαπόντε.

ΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ανέκδοτα στοιχεία για τον Καισάριο Δαπόντε από το χειρόγραφο της Βυτίνας αριθ. 1», *Ο Ερανιστής* 18 (1986) 35-56· βλ., επίσης, Σ. ΚΑΔΑΣ, «Χειρόγραφες και αυτόγραφες σημειώσεις του Καισάριου Δαπόντε», στο: Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ - Γ. ΛΑΒΑΣ (επιμέλεια), *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Θεσσαλονίκη, 3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ-Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, 1988, σ. 183-235· για τις συνθήκες που τον οδήγησαν στην περιβολή του μοναχικού σχήματος, βλ. ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Πώς ο Κωνσταντίνος Δαπόντες έγινε Καισάριος. Το τέλος του εγκόσμιου βίου του», *Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα, αφανείς, άσημοι και διάσημοι σε διασταυρούμενες τροχιές*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 2007, σ. 113-133.

50. E. SOULOYANNIS, *Cesario Daponte e la sua opera «Φανάρι γυναικών»*, Università di Roma, Facoltà di Lettere e Filosofia, 1973-1974, σ. 66.

51. ΚΑΙΣΑΡΙΟΣ ΔΑΠΟΝΤΕΣ, *Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων (1778)*, εισαγωγή - επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ποικίλη Στοά-Λέσχη, 1991, σ. 68.

52. Τη θέση αυτή υποστηρίζει το συλλογικό εγχειρίδιο των BRUNEL - MADELÉNAT κ.ά., *Κριτική...*, σ. 5, 10.

Όπως διαφαίνεται από τον χειμαρρώδη, εξομολογητικό και επιδεικτικό λόγο του,[53] παρακολουθεί με προσοχή τη βιβλιοπαραγωγή της Βενετίας (κυρίως κρητική και επτανησιακή), καθώς και τη χειρόγραφη υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή έμμετρη αφηγηματική παράδοση και σημειώνει τα desiderata:

> Τύπωσαν *Ερωτόκριτον, Σωσάνναν, Ερωφίλη*
> και τ' άλλα· και δεν τύπωσαν, κρίμα και τον *Βασίλη*.
> Ζωήν αν έχω εκ Θεού, δέλω με στιχουργίαν,
> να τον συνθέσω και αυτόν, κ' ευθύς στην Βενετίαν![54]

Η έλξη του από τα ανατολικά αφηγήματα, όπως είχαμε την ευκαιρία να δούμε, καθώς και η παρουσία σε χειρόγραφο που είχε στην κατοχή του μέρους της πρώτης γνωστής μετάφρασης του *Δον Κιχώτη*,[55] δείχνει ότι συμμερίζεται και εδώ, σε κάποιο βαθμό, τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα των Μαυροκορδάτων και του κύκλου τους.

Από το τρίπτυχο «καλλιέργεια του προσωπικού λόγου», «βιοτική ανάγκη» και «ηδονή», στο οποίο οφείλει να αποβλέπει η ανάγνωση των βιβλίων σύμφωνα με τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο, ο Δαπόντες φαίνεται να επικεντρώνεται, κυρίως, στο τελευταίο:

> τον φρόνιμον δε άνθρωπον (το λέγω και δεν σφάλλω)
> ευφραίνει η ανάγνωσις, ευφραίνει το βιβλίον.[56]

Για τον Δαπόντε η αισθητική απόλαυση που πηγάζει από την ανάγνωση υπερβαίνει την έννοια της απλής ευχαρίστησης (του συνδυασμού ωφέλειας και τέρψης) ή της συμμόρφωσης με κάποιο μέτρο (της «καλαισθησίας» ή του «καλού γούστου», έννοιες που θα αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης στα εγχειρίδια ποιητικής του επόμενου αιώνα). Η αναγνωστική ηδονή παρουσιάζεται ως μια συναισθηματική αντίδραση που δεν εκλογικεύεται, ως μια μορφή απόλαυσης που δεν υπόκειται σε αντικειμενικούς νόμους. Η ανάγνωση είναι αντιληπτή ως προσωπική και καθημερινά αναγκαία απόλαυση, που δεν επιδέχεται πειθαναγκασμό ή περιστασιακή χρησιμοθηρία:

---

53. Βλ., σχετικά, ΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ, «Ο προσωπικός λόγος στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996), Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 392-394.

54. *Βίβλος βασιλειών* (1770-1772;)· το παράθεμα στο: ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β2, σ. 253.

55. Πρόκειται για το δεύτερο χειρόγραφο που εντοπίστηκε και βρίσκεται στην Κοινοτική Βιβλιοθήκη της Βυτίνας.

56. Από την ανέκδοτη και, αυτή τη στιγμή, ανεύρετη στα Γενικά Αρχεία του Κράτους *Γεωγραφική ιστορία*· το παραθέτει ο ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Εισαγωγή» στο: GULIO CESARE DALLA

Έφαγες; Ευχαρίστησες; Έπαρε το χαρτί σου,
πατερικό, ιστορικό, έβγα απ' το κελί σου,
και εύρε έναν ίσκιον καλόν, για να καθίσεις
με το χαρτί στο χέρι σου, όσο κι αν αγαπήσεις.
Βαρέθηκες το διάβασμα; Σφάλισε το χαρτί σου,
και του Θεού τας δωρεάς απάνω σου θυμήσου,
το λογικόν, το βάπτισμα, τροφήν, ποτόν, υγείαν,
και την λοιπήν στου λόγου σου Θεού ευεργεσίαν.[57]

Οι πυκνές παρομοιώσεις των προϊόντων του λόγου με ποτά και εδέσματα, όπως η ομολογία του σε επιστολή:

μεζέδες θέλω τα ηθικά, και γλυκά τα πνευματικά διηγήματα[58]

ή οι στίχοι από ή από τη *Βίβλον βασιλειών*:

Η ιστορία του πολλή είναι και πλατυτάτη·
όμως αξιοθαύμαστη, ζάχαρη γλυκυτάτη[59]

η εξηρμένη σε μεταφορικό επίπεδο λαιμαργία και κατανάλωση, όπως οι στίχοι από τον *Κήπον χαρίτων:*

και το βιβλίον μου αυτό καλά να το χορτάσει
και τον Θεόν τον εν αυτώ και πανταχού δοξάσει[60]

ανάγουν τη γευστικότητα σε αξιολογικό κριτήριο.

Η αισθησιακή επαφή που διατηρεί ο Δαπόντες με το κείμενο σε ό,τι αφορά την προέλευσή της επιδέχεται ποικίλες ερμηνείες. Η βουλιμική σχέση με το κείμενο –και η μεταφορά της πείνας και της δίψας– φαίνεται να είναι ένας γνώριμος τρόπος για να περιγράψει ο μέσος αναγνώστης του 18ου αιώνα την αναγνωστική εμπειρία. Ο Ιωάννης Πρίγκος, ζαγοριανός αυτοδίδακτος και αυτοδημιούργητος έμπορος της Διασποράς, υιοθετεί την ίδια στάση και προσφεύγει στο ίδιο λεξιλόγιο, όπως πιστοποιούν τα χειρόγραφα σημειώματα στα βιβλία του: «Έπεσα ως έλαφος διψασμένη στην γλυκυτάτην ανάγνωσην των παλαιών, και ιστορίες άγιες και κοσμικές εχορτάσθην».[61] Η παρομοίωση «ως έλαφος διψα-

---

CROCE, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 21*.

57. ΚΑΙΣΑΡΙΟΣ ΔΑΠΟΝΤΕΣ, *Κήπος χαρίτων*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εστία, 1997, στ. 175-178.

58. «Πούρβουλῳ μεγάλῳ λογοδέτῃ τῳ Μαγουράνῳ και Καντακουζηνῷ ,αψξ'», στο: ÉMILE LEGRAND (έκδοση-μετάφραση), *Κωνσταντίνος Δαπόντες, Δακικαί Εφημερίδες/Constantin Dapontes, Ephemerides Daces*, Paris, Ernest Leroux, τ. 1, 1881, σ. υγ'.

59. ΑΓΓΕΛΟΥ, *ό.π.*

60. *Ό.π.*, στ. 1273-1274.

61. Το παράθεμα επισημαίνει η ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ, «Καθομιλουμένη και τυπογραφία. Όροι

σμένη» μας δείχνει τον δρόμο προς την παράδοση των Γραφών όπου το κείμενο παρουσιάζεται ως τροφή και η κατανάλωσή του ως θρέψη/τροφοδότηση.[62] Ωστόσο, όπως η «δήθεν αφελής» αφηγηματική τεχνική του Δαπόντε είναι «πολυσύνθετη, περίτεχνη και πρωτοποριακή»,[63] σύμφωνα με την άποψη του Γ. Π. Σαββίδη σε ένα από τα ύστατα δημοσιεύματά του, έτσι και η αντίληψή του για τη λογοτεχνία ενδέχεται να μην είναι απλοϊκή. Η συσχέτιση της αναγνωστικής ανταπόκρισης με την αντίδραση του ουρανίσκου ενδέχεται να βρίσκει θεωρητικά ερείσματα στο περιβάλλον που συναναστράφηκε επί δεκαπέντε χρόνια, στον κύκλο των πρώτων Μαυροκορδάτων: στις διάχυτες απόψεις στην αγγλική και στη γαλλική κριτική για την αισθητική κρίση και το γούστο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι μέσα στο πλαίσιο της ικανοποίησης της αναγνωστικής απόλαυσης αναδύθηκαν και έγιναν δεκτές στη Γαλλία με επιτυχία οι *Mille et une nuits* του Antoine Galland –δηλαδή «η καλή Χαλιμά» του Δαπόντε– και άλλα παρόμοια έργα.[64]

Η αναγνωστική αυτή δεκτικότητα σχεδόν για τα πάντα, που δεν υπακούει σε κάποιο προκαθορισμένο αισθητικό κριτήριο, αλλά εμφανίζεται ως απόρροια υποκειμενικής, συγκινησιακής παρόρμησης, με την προϋπόθεση ότι προσφέρει ηδονή, θα μπορούσε να θεωρηθεί πρώιμη έκφανση ιμπρεσιονιστικής κριτικής, που αποτελεί προϊόν διαλόγου με παλαιότερα ή νεότερα δείγματα δοκιμιακής γραφής· σε αυτά θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν, εκτός από τα δοκίμια του Addison, τα δοκίμια του Montaigne[65] –στον κατάλογο της βιβλιοθήκης που συνέταξε ο

της διεύρυνσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού κατά τον 18ο αιώνα», στο: *Χρήσεις της γλώσσας*, Επιστημονικό Συμπόσιο (Αθήνα, 3-5 Δεκεμβρίου 2004), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), 2005, σ. 189. Βλ., γενικότερα, ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Ιωάννης Πρίγκος (1725-1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η Σχολή και η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς*, Αθήνα 1964.

62. Ιεζεκιήλ, 3:1-3: «Και είπε προς μέ· υιέ ανθρώπου, κατάφαγε την κεφαλίδα ταύτην και πορεύθητι και λάλησον τοις υιοίς Ισραήλ. Και διήνοιξε το στόμα μου, και εψώμισέ με την κεφαλίδα. Και είπε προς μέ· υιέ ανθρώπου, το στόμα σου φάγεται, και η κοιλία σου πλησθήσεται της κεφαλίδος ταύτης της δεδομένης εις σέ. Και έφαγον αυτήν, και εγένετο εν τω στόματί μου ως μέλι γλυκάζον». Για την επισήμανση, βλ. GIGANTE, *Taste...*, σ. 42.

63. Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Παρατηρήσεις στην αφηγηματική τεχνική του Καισάριου Δαπόντε», στο: ANASTASIA DANAÉ LAZARIDIS - VINCENT BARRAS - TERPSICHORE BIRCHLER (επιμέλεια), *Βουκόλεια. Mélanges offerts à Bertrand Bouvier*, Genève, Belles-Lettres, 1995, σ. 247-264.

64. Βλ., σχετικά, GEORGES MAY, *Les Mille et une nuits d'Antoine Galland ou Le chef d'œuvre invisible*, Paris, PUF, 1986, σ. 191-200· στη σ. 198 αναφέρονται οι γαστρονομικές παρομοιώσεις που χρησιμοποιεί ο αβάς Dubos στο *Réflexions critiques sur la poésie et la peinture* (Paris 1719).

65. Για την «προ του γράμματος» ιμπρεσιονιστική κριτική του Montaigne, βλ. BRUNEL - MADELÉNAT κ.ά., *Κριτική...*, σ. 77-78.

προστάτης του Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος καταγράφονται δύο εκδόσεις των *Essais* (1727) και το όνομά του ανέφερε επαινετικά ο Σκαρλάτος–, στα οποία η ευρυμάθεια και η βιβλιοφιλία συνυφαίνονται με την αναγνωστική απόλαυση που δεν δέχεται πειθαναγκασμό. Η πνευματική ελευθερία που επιφυλάσσει ο Montaigne στην ανάγνωση –όπως ομολογεί: «Αν ένα βιβλίο μ' ενοχλεί, παίρνω κάποιο άλλο» (*Des livres* II, 10)– κινεί συνειρμούς με τον Δαπόντε. Στο ίδιο, επίσης, αυτό διακείμενο αυτό θα μπορούσε να συμπεριληφθεί η αισθητική τάση του υποκειμενισμού, το «je ne sais-quoi» –όπως καταγράφηκε στην ιστορία της κριτικής χάρη στον ομώνυμο διάλογο του Dominique Bouhours (1628-1702)[66]– που αναδύθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Μπαρόκ και νεοκλασικισμού από τις αρχές του 17ου αιώνα κ.ε., η οποία πρεσβεύει το ανεξήγητο της αισθητικής εμπειρίας και αποτιμά το λογοτεχνικό έργο με βάση μια ποιότητα που δεν μπορεί να προσδιοριστεί ή να καθοριστεί με συγκεκριμένα κριτήρια. Η παρουσία του σύμμεικτου τόμου με τον τίτλο *Je ne sais-quoi* (Χάγη 1723) του M.C.D.S.P. [= Mr. Cartier de Saint-Philippe] στη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων υποδεικνύει, αν μη τι άλλο, ότι η λογοτεχνική αυτή αντίληψη είχε κινήσει την προσοχή.

66. Ο διάλογος περιλαμβάνεται στο *Entretiens d'Ariste et d'Eugène* (1671) και ανατυπώθηκε πολλές φορές στη συνέχεια. Το «je ne sais quoi» βρίσκεται στις απαρχές της αισθησιοκρατικής τάσης που κατέληξε στη σημαντική πραγματεία *Réflexions critiques sur la poésie et la peinture* του αββά Du Bos. Βλ. σχετικά, P. BRUNEL – D. MADELÉNAT κ.ά, *Κριτική* ..., σ. 70-71. Για την απήχηση του «je ne sais-quoi» στην ευρωπαϊκή λογοτεχνική κριτική βλ., συνοπτικά, M. H. ABRAMS, *Ο Καθρέφτης και το Φως*, μετάφραση: Άρης Μπερλής, Αθήνα, Κριτική, 2001, σ. 365-369 και JAMES SAMBROOK, «Poetry, 1660-1740» στο: *The Cambridge History Literary Criticism*, σ. 77· βλ., επίσης, το λήμμα «Je ne sais quoi» στο: *Princeton Encyclopedia*, σ. 667. Το ζήτημα στις ποικίλες εκφάνσεις του εξετάζει ο RICHARD SCHOLAR, *The je-ne- sais- quoi in Early Modern Europe. Encounters with a certain something*, New York, Oxford University Press 2005 (ειδικότερα, για την προδρομική θέση που κατέχει ο Montaigne, βλ. σ. 225-274).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΣΤΟ ΚΛΙΜΑ ΤΩΝ ΓΑΛΛΩΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΣΤΩΝ

Σύμφωνα με την εύστοχη απόφανση του Κ. Θ. Δημαρά, «η αφήγηση των σχέσεων του [ελληνισμού] με την Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια είναι από τις πιο γόνιμες σε συμπεράσματα, προκειμένου να γίνει γνωστή η πορεία του ελληνικού νου»[1] κατά την τελευταία εικοσαετία του 18ου αιώνα. Οι μελέτες που πραγματοποιήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτή προσδιόρισαν με σαφήνεια τα ίχνη μιας τέτοιας απήχησης σε κείμενα προοδευτικών λογίων,[2] με πεδίο δράσης τον χώρο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και της αυστρογερμανικής Κεντρικής Ευρώπης (Βιέννη, Βουδαπέστη, Λειψία κ.ά.), ιδίως σε κείμενα του Δημήτριου Καταρτζή (1730-1807), του Χριστόδουλου Παμπλέκη (1733-1793) και του Ρήγα Βελεστινλή. Υπέδειξαν τις υφιστάμενες αναλογίες ανάμεσα στον «Λόγο προτρεπτικό στο γνώθι σαυτόν...» (1787) του Καταρτζή και στη γνωσιολογική θεωρία που διατυπώνει ο D'Alembert (1717-1783) στο «Discours préliminaire», το προεισαγωγικό κεφάλαιο της *Encyclopédie* (τ. 1, 1751)·[3] εντόπισαν τη μετάφραση άρθρων φιλοσοφικού και επιστημονικού περιεχομένου από τον Χριστόδουλο Παμπλέκη –μαθητή του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα και καθηγητή αργότερα της φιλοσοφίας στη Λειψία– στο *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών, μεταφυσικών, πνευματικών και θείων αρχών* (Βιέννη 1786)·[4] υπέδειξαν τη συστηματική προσφυγή του Ρήγα στην

---

1. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 11.

2. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Εισαγωγή», στο: Ντ' ΑΛΑΜΠΕΡ, *Προεισαγωγικός λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια*, μετάφραση: Τιτίκα Δημητρούλια, Αθήνα, Πόλις, 2005, σ. 45-51.

3. Τη γνώση της θεωρίας από τον Καταρτζή έχει επισημάνει ο Κ. Θ. Δημαράς στην εισαγωγή στο: ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Δοκίμια*, σ. λς'.

4. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ, «Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και "Encyclopédie", *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 363-369.

ίδια πηγή στο *Φυσικής απάνθισμα* (Βιέννη 1790).[5] Εκτός από τον γνωσιολογικό, φιλοσοφικό και επιστημονικό τομέα διαδέτουμε, επίσης, ενδείξεις του διαλόγου του Καταρτζή με την *Encyclopédie* σε ζητήματα αγωγής[6] και μετάφρασης,[7] που παραπέμπουν σε ομόδεμα άρδρα του D'Alembert και του Marmontel.

Εντούτοις, η *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751-1772), παρέχει, όπως άλλωστε εμφαίνεται στον τίτλο της, μια ευρύτατη κωδικοποίηση της γνώσης και της σοφίας του νεότερου πολιτισμού σε όλους τους τομείς του επιστητού, η οποία δομείται σε μια συστηματική ιεράρχηση της γνώσης. Σεβαστό μέρος της ύλης της, που εκτείνεται σε 17 ογκώδεις in folio τόμους (συμπεριλαμβανομένου και του *Supplément*), αφιερώνεται σε ζητήματα που αφορούν τον τομέα των καλών τεχνών και της λογοτεχνίας.[8] Ειδικότερα, όπως παρατηρεί ο Jacques Chouillet:

> συνιστά από μόνη της, στις πιο τεχνικές και στρυφνές όψεις της, μια ορισμένη μορφή ποιητικής [...] περιέχει μια ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών για την κατάσταση των αισδητικών προβλημάτων κατά τη διάρκεια των 22 ετών που μεσολαβούν από τη δημοσίευση του εκδοτικού προγράμματος τον Νοέμβριο του 1750 και την κυκλοφορία του ενδέκατου τόμου με τα χαρακτικά το 1772.[9]

Εκατοντάδες άρδρα που δημοσιεύονται στο έργο ενυπόγραφα (από τους Voltaire, Marmontel, Rousseau, Diderot, Montesquieu, D'Alembert, Jaucourt κ.ά.) ή ανυπόγραφα, και στα οποία συνυφαίνονται ποικίλα διακείμενα (Addison, Batteux, Chambers, Corneille, Dubos, Houdar de La Motte), πραγματεύονται δέματα που αφορούν την ποιητική και την αισδητική («imitation», «imagination», «goût», κτλ.), τα λογοτεχνικά γένη και είδη («drame», «roman», «élégie», «épître», «idylle», «conte», «poème épique», «fable», «prose» κτλ.), τα δομικά χαρακτηριστικά ή τους στόχους («action», «caractère», «scène», «vraisemblance»), το ύφος («style»), τη στιχουργία («rime», «cadence», «vers» κτλ.)[10] κ.ά.

---

5. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Η γαλλική "Encyclopédie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής απάνθισμα"», *Ο Ερανιστής* 21 (1997) 95-128.

6. Έχει υποδειχτεί από τον Κ. Θ. Δημαρά το άρδρο «Collège», στο: ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Δοκίμια*, σ. οα΄-οδ΄.

7. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Αντιλήψεις και δεωρίες για τη μετάφραση τον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αδήνα, Ergo, 2004, σ. 121.

8. Η σύλληψη και η πραγμάτωση του εγχειρήματος παρουσιάζονται γλαφυρά από τον ΦΙΛΙΠ ΜΠΛΟΜ, *Οι Εγκυκλοπαιδιστές*, μετάφραση: Λεωνίδας Καρατζάς, Αδήνα, Ωκεανίδα, 2005.

9. JACQUES CHOUILLET, *L'esthétique des Lumières*, Paris, PUF, 1974. σ. 74.

10. Βλ., σχετικά, L. KERSLAKE, «The Sources of Some Literary Articles in the *Encyclopédie*», *Studies on Voltaire* 215 (1982) 139-161.

Συνεπώς, αυτό το πολύτομο εγκυκλοπαιδικό έργο, χάρη στην αλφαβητική κατάταξη των λημμάτων του, ήταν πρόσφορο για να ανοίξει, σε όσους διέθεταν πρόσβαση σ' αυτό ή κατείχαν το πλήρες σώμα του, τον διάλογο και στους τομείς της αισθητικής και της ποιητικής θεωρίας. Ο διάλογος αυτός, χωρίς να αποτελεί αυτοσκοπό, υποφώσκει σε κείμενα του Καταρτζή, αρθρωμένος μέσα στο πλαίσιο της γνωσιολογικής του θεωρίας και εντός των ορίων που έθετε ο εκπαιδευτικός και διδακτικός προσανατολισμός του έργου του αλλά και οι αντιλήψεις του για τη λογοτεχνία.

1. «Νάχουμε το μάτι μας στην *Εγκυκλοπαιδεία*»

Το συγγραφικό έργο του Δημήτριου Καταρτζή –τοποθετείται χρονικά κατά το διάστημα 1783-1791–, το οποίο παρέμεινε ανέκδοτο στην εποχή του, ακολουθεί τον δρόμο που άνοιξε ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ (περ. 1730-1800). Έχει στόχο, πρωτίστως, τη διερεύνηση και διατύπωση των όρων που θα επέτρεπαν μια ευρεία εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η οποία θα συμπεριλάμβανε την αναμόρφωση και την παγίωση της γραπτής νεοελληνικής γλώσσας –της «ρωμαίικιας»–, την εκπαίδευση των δασκάλων, την παραγωγή νέων βιβλίων (μεταφράσεις από την αρχαία ελληνική και τις ευρωπαϊκές γλώσσες, ερανίσματα, επιτομές, εγκυκλοπαιδικά έργα). Στο πλαίσιο αυτό ο παιδαγωγός Καταρτζής εισηγείται τη γνωσιολογική θεωρία ή μάλλον την κωδικοποίηση του γαλλικού εγκυκλοπαιδισμού. Έχοντας ως νοητούς αποδέκτες τους νέους, τους γονείς και, ενδεχομένως, άλλους παιδαγωγούς όπως αυτός, επιχειρεί να προσφέρει ένα σύστημα ιεράρχησης των αναγνωστικών προτεραιοτήτων που θα επέτρεπε τη βελτίωση του πνευματικού επιπέδου τόσο στον γνωσιολογικό όσο και στον γλωσσικό και στον συγγραφικό τομέα.

Μολονότι η λογοτεχνία, όπως θα διαπιστώσουμε, δεν αποτελεί βασική προτεραιότητα για τον Καταρτζή, η σχέση του με αυτήν είναι στενότερη από εκείνη που είχε υπαινιχθεί ο Κ. Θ. Δημαράς·[11] επαρκέστερα πειστήρια θα παρείχαν τα ανεύρετα κείμενά του «Στιχουργία τής νέας» και «Ποιητικά τής νέας»,[12] καθώς και η εξειδικευμένη πραγμάτευση, σε επόμενα κείμενά του, ζητημάτων όπως η μελωδία, ο ρυθμός, η προσωδία. Η συγκριτική προσέγγιση που επιχειρεί ο Καταρτζής ανάμεσα στη «ρωμαίικια», την αρχαία ελληνική, την τουρκική, την περσική, την αραβική και τις ευρωπαϊκές γλώσσες (γαλλική, ιταλική, αγγλική, γερμανική)[13] προϋποθέτει εξοικείωση με τις γλώσσες αυτές και με κάποια από τα ίδια τα κεί-

11. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Δοκίμια*, σ. οθ΄.
12. *Ό.π.*, σ. λθ΄.
13. «Σχέδιο ότι η ρωμαίικια γλώσσα...», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 11.

μενα, ή αξιοποίηση κριτικών υποδείξεων, τις οποίες αντλεί από εγκυκλοπαιδικά έργα, ξενόγλωσσα περιοδικά ή από συγγράμματα φιλολογικών ή ρητορικών «παραλληλιών». Ένα τέτοιο παράδειγμα προσφέρει η παρατήρησή του:

> οι Φραντσέζοι κλαίγουνται πως δεν έχουν ποιητικά, μην έχοντας προσωδία [...] Οι Νέμτσοι ακούγω να παινιούνται πως έχουν και μέτρα και ποίημα ηρωικό ονομαζόμενο *Μεσσιάδα*, συγγραμμένο απ' τον Κολπστούκ [sic].[14]

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί πως από καιρό ο Γ. Βελουδής έχει υποδείξει ότι: «για πρώτη φορά ίσως θα διαγραφούν οι αρχές μιας νέας για την Ελλάδα ποιητικής θεωρίας στο έργο του πρωτοπόρου Δημήτριου Καταρτζή»,[15] θέση που δεν γνώρισε όμως συστηματικότερη διερεύνηση. Η ποιητική αυτή θεωρία αρθρώνεται με αφετηρία τα πολύτομα έργα προς τα οποία ο Καταρτζής ομολογεί ανεπιφύλακτα και επανειλημμένα τον θαυμασμό του, την *Encyclopédie* του Diderot και την *Encyclopédie méthodique* (1782-1786)[16] του Charles Panckoucke (1736-1798), που μόλις είχε αρχίσει να δημοσιεύεται· αυτά προβάλλει ως εγκυκλοπαιδικά πρότυπα, προσδοκά τη μετάφραση άρθρων τους στη νεοελληνική και στη ρουμανική ή τη συγγραφή βιβλίων βασισμένων σε αυτά. Το παράδειγμα το δίνει ο ίδιος αντλώντας συστηματικά θέσεις και απόψεις ή μεταφράζοντας επιλεγμένα αποσπάσματα. Ο «Λόγος προτρεπτικός στο γνώθι σαυτόν...» (1787)[17] έχει άμεσα πρότυπα τον «Προεισαγωγικό λόγο» του D'Alembert στην *Encyclopédie*, τα «Explication détaillée du système des connaissances humaines»[18] και «Système figuré des connaissances humaines»,[19] που επακολουθούν, τα οποία επιγράφονται αντιστοίχως από τον Καταρτζή: «Διδασκαλία στο συστηματικό διάγραμμα της ανθρωπινής ή θείας σοφίας μας» και «Συστηματικόν διάγραμμα... κατά τον τρόπον του κυρ Ντιντερό».

Με τη μετάφραση αυτή ο Καταρτζής οικειοποιείται και εισηγείται βασικές κατευθύνσεις των Εγκυκλοπαιδιστών στον τομέα της αισθητικής και της ποιητι-

---

14. *Ό.π.*, σ. 11.

15. ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «"Ποίηση" / "Πεζογραφία" (Ιστορία δύο γραμματολογικών όρων)», *Ψηφίδες. Για μια θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Γνώση, 1992, σ. 46-47.

16. Πρόκειται για αλφαβητική αναδιάταξη σε τρεις τόμους των άρθρων της κατηγορίας «Littérature et Grammaire».

17. Το ίδιο κείμενο το μετέφερε σε αιρετή (= λογιότερη) γλώσσα το 1796.

18. *Encyclopédie*, τ. 1, 1751, σ. XLVII-LI.

19. Το πρότυπο του διαγράμματος επισημαίνεται από τον ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Διαφωτισμός*, σ. 557, υποσ. 89. Το «Système figuré» βρίσκεται σε ένθετο διπλωμένο δισέλιδο· το «Συστηματικόν διάγραμμα» υπάρχει μόνο στο χειρόγραφο της «αιρετής μορφής», σε χαρτί μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα φύλλα, ακολουθώντας, προφανώς, και στην τυπογραφική του εμφάνιση το γαλλικό πρότυπο.

κής. Ο «Προεισαγωγικός λόγος», αξιοποιώντας τις θέσεις του Bacon, καθώς και του αββά Batteux διατυπωμένες στην αποφασιστικής σημασίας πραγματεία του *Les beaux-arts réduits à un même principe* (1746),[20] συνιστά ένα ουσιαστικό βήμα στην κωδικοποίηση του συστήματος των καλών τεχνών, των «ελευθέριων τεχνών», όπως τις αποκαλεί ο Καταρτζής, και συμβάλλει στον προσδιορισμό του στίγματος της λογοτεχνίας μέσα στο ευρύτερο γνωσιολογικό, και στο στενότερο καλλιτεχνικό, σύστημα.

Ο Καταρτζής ακολουθώντας πιστά το γαλλικό του πρότυπο προτείνει την ταξινόμηση της γνώσης και της μορφωτικής πράξης με βάση τις τρεις δεξιότητες του πνεύματος: τη μνήμη, τη διάνοια και τη φαντασία, εισηγούμενος έτσι μια θέση, την πατρότητα της οποίας διεκδικεί ο προσφιλής στον κύκλο των πρώτων Μαυροκορδάτων Bacon:

> Από τούτο λοιπόν ανακύπτ' η τριττή διαίρεση του καθόλου επιστητού, της καθόλου επιστήμης του ανθρώπου: εις ιστορούμενα και ιστορία που ανάγονται στο μνημονικό ή εις φιλοσοφούμενα και φιλοσοφία που απονέμουνται στο διανοητικό ή εις ποιούμενα και ποίηση που αναφέρονται στο φανταστικό.[21]

Κατ' αυτόν τον τρόπο η ποίηση συναρτάται με τη φαντασία και μπορεί μεν να κατατάσσεται μετά τις ιστορικές και φιλοσοφικές επιστήμες, αλλά είναι ισότιμη με αυτές· οι θέσεις αυτές, όπως ορθά υπογραμμίζει ο Γ. Βελουδής,[22] δείχνουν την ευθυγράμμιση του Καταρτζή με την κλασικιστική αισθητική και ποιητική. Ακολουθώντας και πάλι τον D'Alembert παραδέτει έναν ορισμό της ποίησης που ανάγεται στη μιμητική θεωρία του αββά Batteux, και προχωρεί σε μια τριμερή διαίρεση, η σημασία της οποίας σε ό,τι αφορά το πρώτο σκέλος της, το διηγηματικό, θα σχολιαστεί λίγο παρακάτω:

---

20. Η κωδικοποίηση του αββά Batteux, αξιοποιώντας μια πλούσια παράδοση που ξεκινά από τον Αριστοτέλη και τον Οράτιο, προσέδωσε την τελική μορφή στο νεωτερικό σύστημα των καλών τεχνών, διακρίνοντας τις καλές τέχνες (που έχουν στόχο την ηδονή) από τις μηχανικές τέχνες. Σύμφωνα με την κωδικοποίηση αυτή, όλες οι τέχνες βασίζονται στην κοινή αρχή της μίμησης της ωραίας φύσης. Βλ., σχετικά, PAUL OSKAR KRISTELLER, «The Modern System of the Arts: A Study in the History of Aesthetics», *The Journal of the History of Ideas* 13 (1952) 20-21.

21. «Διδασκαλία στο συστηματικό διάγραμμα της ανθρωπινής ή θείας σοφίας μας», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 127.

22. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «"Ποίηση" / "Πεζογραφία"...», σ. 47.

Φαντασία ή ποίηση[23]

Η ιστορία έχ' επιστητό τα καθέκαστα που είναι ή που ήτανε φύσει όντα· η ποίηση όμως τα καθέκαστα 'που έπλασ' η φαντασία κατά μίμησιν εκείνών. [...] Ή ο ποιητής διηγάται παρελληλυθότα, ή τα φέρνει στο ενεστός, δίδοντάς τα πράξη κ' ενέργεια, ή δίδει σώματα σε όντα κατ' αφαίρεσιν και νοητά. Η πρώτ' απ' αυτές ονομάζεται διηγηματική, η δεύτερη δραματική, η τρίτη κατά παραβολήν. Η εποποιία, οι ωδές, τα επιγράμματα, τα μυθεύματα και τα εξής, είν' ως επί το πλείστον της διηγηματικής ποίησης· η τραγωδία, η κωμωδία, τα μελωδητά δράματα, τα βουκολικά και τα εξής είναι της δραματικής· οι αλληγορίες και τα τοιαύτα είναι της κατά παραβολήν.[24]

Imagination d'où poésie

L'histoire a pour objet les individus réellement existants, ou qu'ils ont existé; et la poésie, les individus imaginés à l'imitation des êtres historiques. [...] Ou le poète raconte des choses passées, ou il les rend présentes, en les mettant en action; ou il donne du corps à des êtres abstraits et intellectuels. La première de ces poésies sera narrative: la seconde, dramatique: la troisième, parabolique. Le poème épique, le madrigal, l'épigramme, etc. sont ordinairement de poésie narrative. La tragédie, la comédie, l'opéra, l'églogue, etc. de poésie dramatique, et les allégories, etc. de poésie parabolique.[25]

Σε ό,τι αφορά το κρίσιμο ζήτημα της ένταξης ή όχι των πεζών ειδών στον λογοτεχνικό κανόνα, που τίθεται επιτακτικά από τη νεοκλασικιστική ποιητική θεωρία, ο Καταρτζής δείχνει να συμμερίζεται τον σκεπτικισμό των Εγκυκλοπαιδιστών. Οι τελευταίοι, σε αναρίθμητα άρθρα της *Encyclopédie*, αμφιταλαντεύονται για το αν θα αναγνωρίσουν λογοτεχνικά δικαιώματα στην πεζογραφία ή θα την αφήσουν έξω από τον λογοτεχνικό (έμμετρο) κανόνα, και προβληματίζονται γύρω από την υφή του πεζού λόγου και τη διάκρισή του από τον καθημερινό ή χρηστικό λόγο.[26] Ο Καταρτζής στο «Σχέδιο ότι η ρωμαίικια γλώσσα, όταν καθώς λαλιέται και γράφετ' έχει στα λογογραφικά της τη μελωδία και στα ποιητικά της ρυθμό, και το πάθος και την πειθώ στα ρητορικά της...» (1783), όπως εμφαίνεται και στον

23. Όπως παρατηρούμε, ο Δ. Καταρτζής συγχέει τον διαζευκτικό σύνδεσμο «ou» με το αναφορικό τοπικό επίρρημα «où».

24. «Λόγος προτρεπτικός στο γνώθι σαυτόν...», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 137.

25. «Explication détaillée...», *Encyclopédie*, τ. 1, 1751, σ. L.

26. Βλ. τις αντικρουόμενες αυτές απόψεις που σταχυολογεί ο FRANÇOIS J.-L. MOURET, «Entre vers et prose ou les Encyclopédistes s'interrogent», *Neohelicon* 2.3-4 (1974) 373-384.

τίτλο, τοποθετεί την πεζογραφία σε ξεχωριστή κατηγορία από την ποίηση. Στη λογογραφία –συνώνυμη του πεζού λόγου[27]–, σύμφωνα με την αρχαία ελληνική παράδοση, από όπου προφανώς αντλεί τον όρο, ανήκουν η ιστοριογραφία και η ρητορική (την τελευταία ο Καταρτζής την τοποθετεί σε άλλη κατηγορία)· άρα, λοιπόν, η λογογραφία δεν περιλαμβάνει (πεζά) λογοτεχνικά είδη. Ωστόσο, ο Καταρτζής, συμμεριζόμενος προφανώς τον σκεπτικισμό των Εγκυκλοπαιδιστών, αφήνει αιχμές για την καλλιτεχνική ή έντεχνη υπόσταση του πεζού λόγου, αναγνωρίζοντας σε αυτόν τη μελωδία.[28] Αντίθετα, στον κατά τέσσερα χρόνια μεταγενέστερο «Λόγο προτρεπτικό στο γνώθι σαυτόν...», ο Καταρτζής μεταβάλλει την οπτική του για τη σχέση ποίησης και πεζού λόγου, εισηγούμενος μέσα από την «Explication détaillée du système des connaissances humaines» του D'Alembert τον ορισμό του Bacon:[29]

> Ποίηση λέγοντας εννοούμε καθαυτό τα πλασματώδη. Κ' επειδή ενδέχεται να είναι στιχουργία, και να μην έχει ποίηση μέσα της, και ποίηση να μην εκφράζεται με στιχουργία, μετρούμε τη στιχουργία σαν ένα ύφος λόγου, και την ανάγουμε στη ρητορική.[30]
>
> Nous n' entendons ici par poésie que ce qui est fiction. Comme il peut y avoir versification sans poésie, et poésie sans versification, nous avons crû devoir regarder la versification comme une qualité du style, et la renvoyer à l'art oratoire.[31]

Σύμφωνα με τη θέση αυτή, ο στίχος παύει πλέον να αποτελεί το αποφασιστικό κριτήριο για τη λογοτεχνικότητα ενός έργου και μετατίθεται στην περιοχή της υφολογίας. Έτσι, στην πρώτη διαίρεση της ποίησης, τη διηγηματική, αναγνωρίζεται το δικαίωμα της άστιχης εκφοράς και ταυτοχρόνως της συμπερίληψής της στη σφαίρα της τέχνης, του καλλιτεχνικά ωραίου που αποσκοπεί στην αισθητική από-

27. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 9.

28. Μια συστηματική διερεύνηση των οφειλών του «Σχεδίου ότι η ρωμαίικια γλώσσα...» σε ποικίλα άρθρα της *Encyclopédie* θα απέφερε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Για τη μελωδία του πεζού λόγου, π.χ., μιλά ο MARMONTEL στο λήμμα «Blancs», *Supplément*, τ. 1, 1776, σ. 908.

29. Πρβλ. τον ορισμό του Bacon στο: ΜΙΛΤΟΣ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟΣ, *Εκδοχές νεοτερικότητας στην κοινωνία του Γένους*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1999, σ. 72: «Now Poesy (as I have already observed) is taken in two senses; in respect of words or matter. In the first sense it is but a character of speech; for verse is only a kind of style and a certain form of elocution, and has nothing to do with the matter; for both true history may be written in verse and feigned history in prose».

30. «Διδασκαλία στο συστηματικό διάγραμμα...», βλ. ΚΑΤΑΡΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 137.

31. «Discours préliminaire», *Encyclopédie*, τ. 1, 1751, σ. LI.

λαυση. Μεταφέροντας τις θέσεις αυτές των Bacon και D'Alembert ο Καταρτζής εισηγείται την αποδέσμευση από τον κλασικιστικό λογοτεχνικό έμμετρο «κανόνα», που απέκλειε τα πεζά είδη από την κατηγορία «ποίηση», εξορίζοντάς τα έξω από την περιφέρεια της τέχνης. Πρόκειται για μια θέση σημαντική, αφού αποδέχεται την ύπαρξη της λογοτεχνικής πεζογραφίας και συνηγορεί για την αισθητική καταξίωση των πεζών αφηγηματικών ειδών.

Μνεία για το μυθιστόρημα ως είδος της διηγηματικής ποίησης δεν απαντά στο προλογικό κείμενο του D'Alembert –ενδεχομένως επειδή το θεωρεί ελάσσονος σημασίας γραμματειακό είδος· σημειώνεται ωστόσο ρητά –ως «roman»– στην οικεία θέση στο «Système figuré des connaissances humaines». Στο σημείο αυτό στο «Συστηματικό διάγραμμα» θα ανέμενε κανείς από τον Καταρτζή να καταφύγει σε ένα μεταφραστικό δάνειο για να αποδώσει τον όρο, π.χ. στο «ρωμάντσο», όπως είχαν πράξει νωρίτερα ο Θωμάς Τεσταμπούζας (περ. 1720) και ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ (1761),[32] αφού γενικά ήταν ελαστικός στο ζήτημα του δανεισμού.[33] Θα μπορούσε επίσης να αναζητήσει έναν νέο όρο, καθώς, κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, ο Καταρτζής δεν απέρριπτε γενικά τους νεολογισμούς,[34] πράγμα που διαφαίνεται και από τους προβληματισμούς που διατυπώνει:

> Μ' όλον τούτο στα καινούργια πράγματα που ευρέθηκαν κι εφευρέθηκαν σήμερα στις επιστήμες και τέχνες, δε μας φτάνουν όσο πολλές λέξες και σφετερίσουμε γραμματικώς από τα ελληνικά· όδεν απαραιτήτως πρέπει προς ώρας να πολιτογραφήσουμ' ομοίως πολλές άλλες από τα ευρωπαϊκά και ασιανά έθνη και με καιρό σα γέν' η παιδεία κοινή στο δικό μας, ήτοι σα γένουμε και λόγιοι, και θελήσουμε, τις βγάνουμε.[35]

Θα μπορούσε, επίσης, να είχε καταφύγει σε κάποια περίφραση, λ.χ. στο «πλασματικόν ιστόρημα», όπως είχε πράξει ο Ευγένιος Βούλγαρης (1767),[36] ή στο «πλαστόν ιστόρημα», ισοδύναμο του «romanzo» στο το *Νέον λεξικόν ιταλικογκραικικόν* του Σπυρίδωνα Βλαντή (Βενετία, 1792 κ.ε)·[37] άλλωστε σε μια ανά-

32. Αποδίδει το «romanzo del Telemaco» ως «ρωμάνσον του Τηλεμάχου»: *Ηθική φιλοσοφία*, Βιέννη 1761, τ. 1, σ. 13 (πρόκειται για τη μετάφραση του *De la filosofia morale* [1735] του L. Muratori). Τον όρο αποθησαύρισε ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ, «Ορολογία και θεωρία του μυθιστορήματος», *Νέα Εστία* 129 (1991) 644.

33. Βλ. HENRI TONNET, *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας*, μετάφραση: Μαρίνα Καραμάνου - Πάνος Λαλιάτσης, Αθήνα, Παπαδήμας, 1995, σ. 169.

34. Κ Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ελληνική νεολογία», Τετράδια Εργασίας 7, Αθήνα, KNE/EIE, 1984, σ. 40-41.

35. «Γραμματική της ρωμαίικιας γλώσσας», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 220-221.

36. Βλ. *Περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν*, Λειψία 1768, σ. 101 υποσ.

37. Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον, νομίζω, να δούμε τους όρους που χρησιμοποιούν για τα είδη της πλασματικής πεζογραφίας τα κοινόχρηστα λεξικά της περιόδου. Το *Νέον ιτα-*

λογη λύση είχε προσφύγει για την απόδοση στο «Συστηματικόν διάγραμμα» του όρου «opéra» με «μελωδητά δράματα» αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσει το μεταφραστικό δάνειο «όπερα», που είχαν επιλέξει οι σύγχρονοί του.[38] Παρ' όλα αυτά, ο Καταρτζής χρησιμοποιεί στο «Συστηματικόν διάγραμμα κατά τον τρόπον του κυρ Ντιντερό», αλλά και στα άλλα διαγράμματα, ως μεταφραστικό ισοδύναμο των «romans» τη λέξη «μυθεύματα». Φαίνεται λοιπόν ότι στο ζήτημα της ορολογίας ο Καταρτζής προτίμησε να προσφύγει στην ελληνική παράδοση, όπως έπραξε και στην περίπτωση της λογογραφίας. Κατά πάσα πιθανότητα, στην επιλογή του όρου «μυθεύματα», αξιοποίησε τον διάλογο που συντηρούσε με τη βυζαντινή γραμματεία,[39] και ειδικότερα με τη *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου, έργο που καταγράφει στην κατηγορία «Κριτική» (υποκατηγορία της «Διάνοιας») στο «Νέο διάγραμμα ή διανομή των ελληνικών μας διδασκαλικών βιβλίων...». Την κατεύθυνση του Φωτίου υποδεικνύει ένας πολύ μεταγενέστερος, ανώνυμος μεταφραστής, που επιστρατεύει το παράθεμα από τη *Βιβλιοθήκη* για να υπερασπιστεί το μυθιστόρημα:

> Έστι δε εν αυτοίς και μάλιστα, ως εν τηλικούτοις πλάσμασί τε και μυθεύμασι, δύο τινά θηράσαι χρησιμώτατα· έν μεν, ότι τον αδικήσαντά τι, κἂν μυριάκις εκφυγείν δόξη, εισάγει πάντως δίκην δεδωκέναι· και δεύτερον, ότι πολλούς αναιτίους, εγγύς μεγάλου γεγονότας κινδύνους, παρ' ελπίδα δείκνυσι πολλάκις διασωθέντας (Φωτ. Μυριοβ. αναγν. ΡΞΣΤ, σ. 864).[40]

Αν η χρήση του όρου από τον Καταρτζή συνεπάγεται και την αποδοχή της άποψης του Φωτίου για την πλασματική λογοτεχνία, τότε πρέπει να δεχτούμε ότι αναγνώριζε κάποια ωφέλεια στο πλασματικό αφήγημα. Πάντως, διατρέχοντας το σύνολο του γνωστού έργου του δεν ανιχνεύουμε ενδείξεις που να ενδαρρύ-

---

λικο-γκραικικόν λεξικόν του ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΒΛΑΝΤΗ (Βενετία ²1806), δίνει: «novella», και «favola» =«μύθος», «romanzo»=«πλαστόν ιστόρημα»· το *Λεξικόν τετράγλωσσον* του Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Βενετία 1757) δεν περιλαμβάνει το «romanzo»· το *Λεξικόν τρίγλωσσον* του ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΝΤΟΤΗ (Βιέννη 1790, ²1816, ³1820) δεν περιλαμβάνει τα «roman»/«romanzo» και τοποθετεί το «μύθος» ως ισοδύναμο των «fable», «conte», «favola».

38. Βλ. την έκδοση του ΠΟΛΥΖΩΗ ΛΑΜΠΑΝΙΤΣΙΩΤΗ, Ο *Δημοφόντης, όπερα ήτοι δράμα ηρωικόν*, Βιέννη 1794. Πρβλ. και τον στίχο «ρομάντσα, μύθους, όπερας αόκνως μελετούσι», στους *Νεκρικούς διαλόγους* (1793) του Πολυζώη Κοντού.

39. Για τη θέση του Βυζαντίου στην ιστορική συνείδηση του Δ. Καταρτζή, βλ. ANNA TABAKI, «Byzance à travers les Lumières néohelléniques (début du XVIIIe siècle-1830)», στο: KARSTEN FLEDELIUS (επιμέλεια), *Byzantium, Identity, Image, Influence*, Major Papers, XIX International Congress of Byzantine Studies (University of Copenhagen, 18-21 August 1996), Danish National Committee of Byzantine Studies, Copenhagen, Eventus, 1996, σ. 328.

40. «Τοις αναγινώσκουσιν», βλ. ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΑΝΔΗ, *Λαιλία*, Σμύρνη 1845, σ. ζ'. Πρβλ. ΠΑΝ. ΜΟΥΛΛΑΣ, «Εισαγωγή», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Α', Αθήνα, Σοκόλης, 1999, σ. 272.

νουν την καλλιέργεια του πλασματικού πεζού αφηγήματος ή έστω την αναγνωστική προσφυγή σε αυτό. Οι εικασίες που ακολουθούν θα μπορούσαν να θεωρηθούν πρώτη απόπειρα για ερμηνεία μιας τέτοιας στάσης.

2. «Τα βιβλία πὄχουνε δόντια είναι πικρά»

Ορισμένες σκέψεις ή νουθεσίες που διατυπώνονται σε κείμενα, τα οποία συντάσσει ο Καταρτζής κατά το διάστημα 1783-1787, όπως το «Σχέδιο ότι η ρωμαίικια γλώσσα...», η «Συμβουλή στους νέους...», ο «Λόγος προτρεπτικός στο γνώθι σαυτόν...», υποβάλλουν την αίσθηση ότι αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την καλλιέργεια του πλασματικού αφηγήματος. Μια σταθερή ανησυχία που διακατέχει τη σκέψη του Καταρτζή, ο φόβος της «αποδημίας» από τον πάτριο γραμματειακό και ιδεολογικό χώρο, θα μπορούσε να τροφοδοτεί έναν τέτοιο σκεπτικισμό τόσο για την πλασματική λογοτεχνία με ανατολική προέλευση, όσο και για την αντίστοιχη δυτική. Στη «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελιούνται και να μη βλάπτουνται απ' τα βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα...» επανέρχεται συχνά στο ζήτημα της «φυγής» σε ξένα μέρη και της βλαπτικής αποξένωσης που προκαλεί η ανάγνωση της αραβικής και της περσικής ποίησης, αλλά και η τριβή με τη γαλλική γραμματεία.[41] Η αποδημία μέσω της λογοτεχνίας ή/και της φυγής «σε ξένες γλώσσες» συνδέεται με τον φόβο ότι «απαλλοτριώνοντ' οι νέοι απ' την ίδια πολιτεία τους διά πάντα» και ότι θα «ξεπέσουν στα ήθη ή στη θρησκεία». Τέτοιες επιφυλάξεις, λοιπόν, δύσκολα θα ενθάρρυναν τη διάδοση των ανατολικών φανταστικών μυθιστοριών (*Αραβικόν μυθολογικόν* κ.ά.), αλλά και των ευρωπαϊκών μυθιστορικών-παιδευτικών περιπλανήσεων (*Περιήγησις Κύρου, Το Κριτικόν* κ.ά.).

Τον φόβο της «αποδημίας» σε ό,τι αφορά την περιοχή της ξένης λογοτεχνίας τον εξηγούν ή τον τροφοδοτούν οι θέσεις του Καταρτζή για τα επιτεύγματα των Αρχαίων και των Νεοτέρων. Ενώ αναγνωρίζει ανεπιφύλακτα ότι «στις επιστήμες και τέχνες του μνημονικού και διανοητικού [...] επέρασαν οι νεότεροι τους παλαιούς», δηλαδή οι Ευρωπαίοι τους Αρχαίους, διαφοροποιεί τη στάση του στα θέματα της λογοτεχνίας:

> στου φανταστικού όμως τις μάθησες, πού 'ν' ευφυΐας αποτελέσματ' ακαριαία, ακόμ' οι νεότεροι ελαττούνται. [...] Οι Έλληνες είν' τόσο έξοχοι στις ελευθέριες τέχνες της ποίησης κατά την εξαμερή διαίρεσή της, και τα ποιήματά τους είναι μέχρι της σήμερον αμίμητ' απ' τους Ευρωπαίους, μ' όλον τούτο τα διδασκαλικά βιβλία που έχουνε εις αυτά, υπερτερούν τα ελληνικά.[42]

41. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 50-51.

42. «Θεωρία στη διανομή των ελληνικών μας διδασκαλικών βιβλίων και στη συγγραφή ρωμαίικων», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 191.

Υπό το πρίσμα ενός τέτοιου προβληματισμού θα ήταν αναμενόμενο ή εύλογο να συμπεριλάβει ή να υπονοήσει στην υποκατηγορία «μυθεύματα» το αρχαιοελληνικό ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα, είδος γνωστό από τη χειρόγραφη παράδοση και τις ευρωπαϊκές στερεότυπες εκδόσεις, που εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1790 και στα τυπογραφεία της Βενετίας και της Βιέννης. Εντούτοις, πουθενά δεν το αναφέρει ως παράδειγμα, όπως κάνει λ.χ. για τα αφηγηματικά (επικά) ποιήματα, την *Οδύσσεια* και την *Ιλιάδα* «πού 'ναι ηρωικές πράξεις και ιντερεσάρουν ένα ολόκληρο έθνος».[43] Η έμμετρη εκφορά των ομηρικών κειμένων αλλά και η ιστορική τους διάσταση καθιστούν ανέφικτη, προφανώς, την αναμέτρηση με το πεζό αλλά και ερωτικό-περιπετειώδες αφήγημα.

Πάντως, η ουσιαστικότερη επιφύλαξη του Καταρτζή φαίνεται να έχει τις ρίζες της στη μη αποδοχή της ισοτιμίας ανάμεσα στα σκέλη της τριμερούς διάκρισης των Bacon και D'Alembert. Υπό το πρίσμα του κοινωνικού ωφελιμισμού που διακατέχει το μεταρρυθμιστικό εκπαιδευτικό του πρόγραμμα υποβαθμίζει το σκέλος «φαντασία ή ποίηση» προς όφελος των δεξιοτήτων του διανοητικού και του μνημονικού (μικρές υποχωρήσεις κάνει, σποραδικά, μόνο για την επική και τη δραματική ποίηση). Υποβαθμίζει, εντέλει, την ηδονή που απορρέει από την ανάγνωση των «ποιητικών» –σε αυτά, σύμφωνα με τον ορισμό του Bacon, ανήκουν και τα «πλασματώδη» σε πεζό λόγο·[44] καθώς ανησυχεί, για το ενδεχόμενο ότι θα έχει συνέπεια την αποστροφή του «νέου Ρωμιού χριστιανού»[45] από την πικρία της γνώσης:[46]

43. *Ό.π.*, σ. 51.

44. Η χρήση του όρου «ποίημα» για τα πεζά αφηγηματικά είδη είναι αρκετά συχνή ακόμη και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα: η νουβέλα του αββά Barthélemy *Χαριτώ και Πολύδωρος* (1801) χαρακτηρίζεται «ποίημα ωραιότατον»· η *Αταλά* (1805) του Chateaubriand επιγράφεται στον υπότιτλό της «ποίημα», μεταφέροντας εδώ αυτούσια την άποψη του γάλλου συγγραφέα που με τον όρο «poème» υποδήλωνε το «ποίημα σε πεζό»· στην αναγγελία της έκδοσης του *Γιλ Βλάς* (1817), το μυθιστόρημα του Lesage διαφημίζεται ως «ποίημα χαριέστατον και ηθικώτατον»· επίσης ο Κούμας, στον πρόλογο του *Αγάθωνος*, χρησιμοποιεί τον όρο «ποίημα» για πεζά κείμενα του Wieland, μεταφέροντας αντίστοιχους χαρακτηρισμούς των γερμανών γραμματολόγων. Η χρήση του όρου «ποίημα» συνδέεται λοιπόν με μια μακρόχρονη παράδοση της ευρωπαϊκής γραμματείας που ταύτιζε την ποίηση με την καλλιτεχνική δημιουργία, τη λογοτεχνία.

45. Για την απόκτηση της ταυτότητας του «Ρωμιού χριστιανού», δηλαδή του «πολίτη ενός έθνους, που με τα δύο ονόματ' αυτά τον δηλούνε αυτόνα να' ν' ένα μέλος αυτηνής της πολιτικής κοινωνίας απ' την οποία και παρονομάζεται», ο νέος χρειάζεται «να ξέρει να κυνηγά πάντα τις ιδέες που τον χρειάζουνται και τον ωφελούν, και να παραβλέπει εκείνες που είναι σ' αυτόν περιττές ή που τον εβλάφτουν», *Ευρισκόμενα*, σ. 43-44.

46. Η πικρία της γνώσης αποτελεί διαδεδομένη αντίληψη στον ελληνικό χώρο. Ο Μ. Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ τη συνδέει με το μοτίβο της βιβλιοφαγίας στην *Αποκάλυψη* του Ιωάννη, βλ. σχετικά, «Η πικρία της γνώσης», στο: Θ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ (επιμέλεια), *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη σε*

> Τόση προφύλαξη μόνε κάμνει, που μόνε τα αναγκαία σε λόγου του δε διαβάζει, τα διδασκαλικά και τα τεχνικά, γιατί πάντα τέτοια είν' άνοστα αλλά πιάνει τους αουτόρους που έχουν χάρες, σύνταξη γλαφυρή, σχήματα κ' εικόνες ρητορικής, πολλή τέρψη και ηδονή· όδεν διαβάζει μυθολογίες, δραματικά, χωρατάδες, και 'γγιξίματα και βωμολοχίες απάνου στη Θεία Γραφή, τα πολιτικά και τα ηθικά εκείνα τα βιβλία όμως πὄχουνε δόντια, είναι πικρά και τ' αφήνει.[47]

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Καταρτζής εκφράζει μια διαφορετική αντίληψη από τους Μαυροκορδάτους και τον Δαπόντε, αλλά, ενδεχομένως, και ορισμένους συγχρόνους του, όπως λ.χ. τον υπερασπιστή των «ηδονικών αναγνώσεων» Ρήγα Βελεστινλή.

Πάντως, η παρατήρηση του Π. Μ. Κιτρομηλίδη ότι «ο ωφελιμισμός του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος εκδηλωνόταν με τη συμβολή του στη διαμόρφωση κλίματος κοινωνικής μετριοπάθειας»[48] αφορά νομίζω και τη στάση του Καταρτζή απέναντι στην ποίηση, θεωρούμενη μέσα στο ευρύτερο περιεχόμενο που της αποδίδει. Είτε επειδή γνωρίζει την απήχηση της πλασματικής λογοτεχνίας στους νέους είτε επειδή θέλει να κερδίσει τον αναγνώστη του, ο λόγος του δεν γίνεται ποτέ αφοριστικός:

> Να μην τον κακοφανεί όμως το νέο μας που τον δίνω σύνορο τί να διαβάσει, και τον υστερώ τόσα βιβλία που τα ακούγει νόστιμα, αναγκαία και υψηλά στη φραντσέζικη γλώσσα, κ' απ' το άλλο μέρος τον αποκόφτω απ' τα αραβικά και τα πέρσικα [...] αλλά βλέποντας την κατάσταση του έθνους μας, χωρίς να θέλω ευχαριστήθηκα να περιορίσω ένα νέο πολίτη σ' ένα έθνος που δεν είναι απεριόριστο.[49]

Ανάγει την αντίρρησή του σε μέριμνα για την εξοικονόμηση δυνάμεων και χρόνου μέσα από μια μεθοδική ιεράρχηση, η οποία θα θεραπεύσει «την αταξία της σπουδής»:

> Αμέ δε να πει κανείς πως έχουν οι Φραντσέζοι κ' άλλους πολλότατους καλούς συγγραφείς που δε βλάφτουν· κ' εγώ το λέγω πως έχουν, πλην ας τους διαβάσουνε άλλοι: εμείς οικονομούμε τον κόπο και τον καιρό του νέου μας, για άλλα αναγκαιότερα.[50]

Συνεπώς τα «πλασματώδη» δεν είναι αναγκαία, ούτε συμβάλλουν στη διάπλαση της προσωπικότητας των νέων. Έτσι, η ανάγνωση των ηδονικών βιβλίων μετατίθεται για αργότερα, για τα χρόνια της ωριμότητας, όταν θα έχει επιτευχθεί η κατάκτηση της γνώσης:

τοιχογραφίες, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1992, σ. 188. Το σχόλιο του ΚΑΤΑΡΤΖΗ, «Κ' εσυνέρχονταν σ' έναν τόπο ή στην Πάτμο, σα σ' ένα νησί ήσυχο και φκιασμένο από το Θεό για αρετή και για μάθηση με την εφορεία του Θεολόγου» (*Ευρισκόμενα*, σ. 210), δημιουργεί συνειρμούς προς την ίδια απώτερη πηγή.

47. «Συμβουλή στους νέους...», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 51.

48. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 208.

49. «Συμβουλή στους νέους...», βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 63-64.

50. *Ό.π.*, σ. 61-62.

> Αμέ μ' όλα αυτά που τον είπα, ξέρω πως όλο οργάει και σφαδάζει να διαβάσει τα βιβλία που του απαγορεύω· καλά: ας προκόψει σ' αυτά όλα που είπαμε, κι' ας λάβει είδος και μορφή σ' αυτά όπου υπαγορεύ' η χρεία και φρόνηση του έθνους μας [...] και τότες μπορεί να μάθει κι' άλλ' ό,τι θέλει, και κινέζικα, και μπορεί σαν τον Οδυσσέα να δεθεί στο κατάρτι και ν' ακούσει ακίνδυνα τις Σειρήνες, ήτοι να διαβάσει τ' απηγορευμένα βιβλία, και να ωφεληθεί απ' τα καλά πόχουν, και να μη βλαφτεί απ' τα στραβά που πλουτούν.[51]

Οι προτεραιότητες που θέτει ο Καταρτζής στα κείμενά του και ο σκεπτικισμός που τον διακατέχει για τα «ποιητικά» (έμμετρα ή πεζά) βιβλία μπορούν, νομίζω, να ερμηνεύσουν τη διάθεση να κρατήσει αποστάσεις, και μόνο αναλογικά, από την πλασματική πεζογραφία. Αν, ωστόσο, είχε ανατρέξει, έστω και από περιέργεια, στο πολύτομο έργο που γονιμοποίησε τη σκέψη του, δηλαδή στην *Encyclopédie*, δεν είναι σίγουρο ότι στο άρθρο «Roman» θα έβρισκε ικανά επιχειρήματα που θα τον έπειθαν να υιοθετήσει μια διαφορετική στάση. Στο άρθρο αυτό ο Jaucourt, συστηματικός συνεργάτης σε ζητήματα λογοτεχνίας, μιλά επαινετικά για ορισμένα γαλλικά μυθιστορήματα του 17ου αιώνα, αλλά, αναφερόμενος στη δική του εποχή, καταλήγει σε αποδοκιμαστικές κρίσεις:

> Αλλά τα περισσότερα άλλα μυθιστορήματα που τα διαδέχτηκαν μέσα στον αιώνα αυτόν είναι ή προϊόντα στερημένα από φαντασία ή έργα ικανά να καταστρέψουν το γούστο, ή, πράγμα ακόμη χειρότερο, άσεμνοι πίνακες ζωγραφικής που εξοργίζουν τους ευγενείς ανθρώπους.[52]

Ένα ακόμη κείμενο της γαλλικής γραμματείας (με την οποία κυρίως συνομιλεί ο Καταρτζής), το οποίο θίγει ζητήματα ανάγνωσης και αναγνωστικής ιεράρχησης, διατυπώνει, αν όχι αφοριστικές, τουλάχιστον επιφυλακτικές απόψεις για τα μυθιστόρημα:

> Τα θεωρώ μια αθώα διασκέδαση, καθώς δεν τους αφιερώνει κανείς παρά λίγες μόνο ώρες όταν θέλει να χαλαρώσει. Ώρες αληθινά χαμένες σε βάρος εκείνων που θα τις αφιέρωνε κανείς σε πιο στέρεες μελέτες. Η απώλεια χρόνου δεν είναι πάντα ο πιο μεγάλος κίνδυνος που πρέπει να φοβάται κανείς στα κακά μυθιστορήματα. Ο αναγνώστης καταστρέφει το γούστο του, αποκομίζει ψευδείς ιδέες για την αρετή, συναντά άσεμνες εικόνες και συνηθίζει σ' αυτές.[53]

Το απόσπασμα αυτό, που προέρχεται από την *Introduction générale à l'étude des sciences et des belles lettres* (1731) του γάλλου κριτικού Bruzen de la Martinière έχει μεγάλες πιθανότητες να είχε κινήσει την προσοχή του Καταρτζή,

---

51. *Ό.π.*, σ. 64-65.

52. «Roman», *Encyclopédie*, τ. 14, 1765, σ. 341-343.

53. Βλ. Georges May, *Le dilemme du roman au XVIIIème siècle*, New Haven-Paris, Yale University Press-PUF, 1963, σ. 8, 262.

καθώς είχε συνδημοσιευθεί το 1756 μαζί με ένα κείμενο που αποτελεί μιαν από τις ανιχνεύσιμες πηγές του «Λόγου προτρεπτικού στο γνώθι σαυτόν...»: το *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie* (1756) του Jean-Louis-Samuel Formey (1711-1797). Το όνομα του «κυρ Φορμέι»[54] μνημονεύεται από τον Καταρτζή μετά τους Bacon, Chambers, Diderot, D'Alembert ως συντάκτη ενός άλλου μεθοδικού διαγράμματος, βασισμένου στο «Système figuré», από το οποίο ομολογούσε ότι είχε επίσης αντλήσει. Το «Νέο διάγραμμα ή διανομή των ελληνικών μας διδασκαλικών βιβλίων που έχουμε στις επιστήμες και τέχνες», δηλαδή η επιλεκτική βιβλιογραφία του Καταρτζή, από τον τίτλο και μόνο, προβάλλει αναλογίες με το δημοσιευμένο μόλις πέντε χρόνια ύστερα από το «Discours préliminaire», πόνημα του Formey.

Η πλασματική πεζογραφία, λοιπόν, δεν φαίνεται να πρόσφερε ενδιαφέρον για τις ανάγκες του εκπαιδευτικού προγράμματος του Καταρτζή. Το γεγονός ότι τα κείμενά του έμειναν ανέκδοτα μαρτυρεί, κατά την άποψη του Γ. Βελουδή, την έλλειψη ενός γενικότερου σχετικού θεωρητικού ενδιαφέροντος από τους συγχρόνους του.[55] Ωστόσο, η έλλειψη αυτή δεν φαίνεται να λειτούργησε ανασταλτικά στην πράξη, όπως φανερώνουν οι εκδοτικές επιλογές προσώπων του ευρύτερου κύκλου του Καταρτζή, π.χ. του Ρήγα Βελεστινλή, του Γρηγόριου Κωνσταντά κ.ά., καθώς και η συστηματικότερη προσφυγή στην αφηγηματική πεζογραφία (αρχαιοελληνική, μεταφρασμένη και πρωτότυπη) που παρατηρείται κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Αντίθετα, η πύκνωση της χειρόγραφης και, κυρίως, έντυπης παραγωγής ενδέχεται να συνέβαλε στην ανάπτυξη τέτοιων προβληματισμών, που αφορούν τη λογοτεχνικότητα της πεζογραφίας και την αισθητική της καταξίωση.

54. «Το διάγραμμα πρώτος που τό 'καμ' είναι ο κυρ Μπακόν [Bacon]· δεύτερος ο κυρ Σαμπέρ [Chambers]· ο κυρ Ντιντερό το ετελειοποίησε, και με την άδειά του το ετύπωσ' ο κυρ Νταλαμπέρ με την ερμηνεία του· έκαμ' ένα παρόμοιο κ' ο κυρ Φορμέι. Απ' αυτά όλα κ' από άλλα μέρη ερανίσθηκα, κ' έκαμα κ' εγώ το δικό μας», «Λόγος προτρεπτικός στο γνώθι σαυτόν ...», ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 138.

55. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «"Ποίηση" / "Πεζογραφία"...», σ. 46. Βλ., επίσης, και τους ενδιαφέροντες προβληματισμούς που διατυπώνει για την πρόσληψη του Καταρτζή η LUCIA MARCHESELLI-LOUKAS, «Το ύφος του Καταρτζή και η τεθλασμένη πορεία του δημοτικού πεζού λόγου», στο: *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 10-12 Μαΐου 1990), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 71-79.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΚΟΡΑΪΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΛΑΣΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η οπτική του Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833) για τη λογοτεχνία είναι εκ των πραγμάτων ευνοϊκότερο από εκείνο του Καταρτζή. Η εξάχρονη διαμονή του σε ένα μεγάλο κέντρο του βιβλίου, το Άμστερνταμ (1771-1777), οι σπουδές σε μια σημαντική επαρχιακή γαλλική πανεπιστημιούπολη, το Μονπελιέ (1782-1788) και η μόνιμη εγκατάσταση (1788 κ.ε.) σε μια μεγαλύτερη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα, το Παρίσι, μπορούσαν να του προσφέρουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο ενημέρωσης σε λογοτεχνικά ζητήματα. Το ευρωπαϊκό θέατρο ως θέαμα (όπερα) δεν αφήνει αδιάφορο τον Κοραή· δεν θα τον αφήσει αδιάφορο ούτε ως «μετακενώσιμο αγαθό», ως ανάγνωσμα και μετάφρασμα (*Μισάνθρωπος*, *Ταρτούφος*).[1] Από υποσημειώσεις, παραθέματα, παραπομπές και σχόλια στις επιστολές του δείχνει σχετική ενημερότητα και για το νεότερο μυθιστόρημα (*Jacques le fataliste* του Diderot,[2] Laurence Sterne[3]).

Ωστόσο, η διαφορετική οπτική που υιοθετεί ο Κοραής για τη λογοτεχνία δεν είναι μόνο ζήτημα ενημέρωσης. Απέναντι στον σκεπτικισμό και στις παλινωδίες του Καταρτζή, διατυπώνει σταθερά μια θεωρία για την πεζογραφία που πηγάζει από μια συνειδητή τοποθέτηση:

> Η παρούσα κατάστασις ημών είναι έργου μιμήσεως και αληθινής μετακενώσεως και επειδή πηγαί ταύτης είναι η γλώσσα των προγόνων, πλουτισμένη από ποιητάς και λογογράφους, και αι γλώσσαι των νυν φωτισμένων εθνών, έχουσαι ομοίως ποίησιν και λογογραφίαν, ακολούθως μετακενώνομεν ενταυτώ και τας δύο, λογογραφίαν όμως, καθώς είπα, και καθώς η πείρα το δείχνει, πλέον παρά ποίησιν. Διατί; διότι

---

1. Anna Ταμπακη, «Η οπτική του Κοραή για τη λογοτεχνία και το θέατρο», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 183-211.

2. Κοραης, *Προλεγόμενα*, τ. 4, σ. 568, υποσ. 1.

3. Επιστολή προς Δημήτριο Λώτο (15.11.1791), Κοραης, *Αλληλογραφία*, τ. 1, σ. 192.

> η ποιητική του χρόνου περίοδος εις τα έθνη είναι η νηπιώδης των εθνών ηλικία εις την οποίαν βασιλεύει πλέον η φαντασία παρά ο λογισμός, η δε λογογραφία, ως και τ' όνομά της το λέγει, είναι αληθώς του λογικού η ηλικία.[4]

Συνυφασμένη με την παραπάνω θέση είναι η αρνητική και απαξιωτική προσέγγιση της νεοελληνικής ποίησης από τον Κοραή. Όπως παρατηρεί ο Κωστής Παλαμάς (1926):

> Μέσα σ' έναν άλλο κόσμο [...] που σαλεύουν μέσα του ζητήματ' απλά της νέας μας εκείνης ποιητικής τέχνης, που στηρίζεται [...] στους ρυθμούς και στα μέτρα όσα μεταχειρίζεται ο ποιητής, που στηρίζεται στον τονισμό, άλλοτε με τη ρίμα και άλλοτε χωρίς αυτή, μέσα στον κόσμο αυτόν ο Κοραής δείχνεται απρόσεχτος περιφρονητής, και με στάσιμο, βέβαια, όχι κριτικό.[5]

Τόσο η νεοελληνική ποίηση όσο και το έμμετρο νεοελληνικό θέατρο προσεγγίζονται από τον Κοραή, όπως σημειώνει ο Παν. Μουλλάς, για «λόγους ήκιστα αισθητικούς»· οι αναφορές «σε νεότερα ποιητικά έργα είναι ευκαιριακές, πράγμα που εξηγεί εδώ τον ελλειπτικό χαρακτήρα του κριτικού λόγου».[6] Το ότι η λογοτεχνία της Κρητικής ακμής, και κυρίως ο *Ερωτόκριτος* («ο μέχρι τούδε Όμηρος της χυδαϊκής φιλολογίας») ανήκει στα «εξαμβλώματα της ταλαιπώρου Ελλάδος», είναι, άλλωστε, μια θέση γνωστή. Το ίδιο γνωστή είναι και η αποδοκιμασία του για την απόδοση της θεατρικής μετάφρασης του *Ταρτούφου* από τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη, σε έμμετρο λόγο· τον παροτρύνει, μάλιστα, να μεταφράσει τον *Μισάνθρωπο* σε πεζό και να πεζοποιήσει «εις Λογογραφικόν» τον στιχουργημένο *Ταρτούφο*.[7] Οι οξύτατες εκφράσεις που χρησιμοποιεί για την ομοιοκαταληξία δείχνουν ότι την αντιμετωπίζει ως ανώφελο πειδαναγκασμό: «βάρβαρος ρίμα», «η τυραννία της ρίμας», «αναγκάσθης από την ρίμαν».[8] Το ξενόφερτο και κολλητικό της ρίμας («ψώρα της ρίμας»), η οποία δεν ήταν ίδιον ούτε της αρχαίας ελληνικής ούτε της βυζαντινής ποίησης,[9] θα μπορούσε εν μέρει να δικαιολογήσει την αντίδρασή του. Εντούτοις, όπως συμπεραίνεται από τη σύσταση προς τον Κοκκινάκη να προσανατολιστεί στην πεζολογία, η αντίδραση αφορά γενικότερα τον έμμετρο λόγο.

---

4. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 567.

5. Κ. ΠΑΛΑΜΑΣ, «Ο Κοραής και η ρίμα», *Άπαντα*, Αθήνα, χ.χ., τ. 13, σ. 35.

6. Βλ., σχετικά, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΟΥΛΛΑΣ, «Ο Κοραής και ο αυτοσχέδιος στοχασμός του», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 3 (1991) 132.

7. Επιστολή προς Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (5.9.1816), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 502-503.

8. ΜΟΥΛΛΑΣ, «Ο Κοραής...», 134.

9. Πάντως, η αντίδραση κατά της ρίμας δεν αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο. Η αντίθετη τάση, η στιχούργηση πεζών κειμένων εξακολουθεί να είναι, όπως έχουμε δει, αρκετά ισχυρή. Την υπεράσπιση της ομοιοκαταληξίας αναλαμβάνει, π.χ., ο Κ[ανέλος] σε προλογική επι-

Το σχήμα στο οποίο υπακούει η τοποθέτηση αυτή του Κοραή «ποίηση» ~«φαντασία» ~«νηπιακή ηλικία» αντίθετα προς «λογογραφία» (=«πρόζα» και όχι μόνο γραμματειακά είδη σε πεζό λόγο, όπως η ιστορία ή η ρητορική) ~ «ορθός λόγος» ~ «ωριμότητα» υποδεικνύει απηχήσεις του στοχασμού περί του αισθητικού και ποιητικού «πρωτογονισμού», όψεις του οποίου ανιχνεύονται σε κείμενα των Gravina,[10] Vico, Fontenelle, Blair, Diderot κ.ά.[11] Υποδηλώνει έναν διάλογο με γάλλους ορθολογιστές «τυραννοκτόνους» της ρίμας, όπως ο François d'Escherny[12] ή ο Louis-Sébastien Mercier,[13] οι οποίοι συνέχιζαν τον πόλεμο που είχε κηρύξει ο πρωταγωνιστής της δεύτερης φάσης της «Διαμάχης Αρχαίων και Νεοτέρων» Houdar de La Motte.[14] Σύμφωνα με την άποψη του La Motte, αφού τα έμμετρα αφηγηματικά είδη συνδέονταν με τη «νηπιακή ηλικία» και τα πεζά με την «ωριμότητα» της ανθρωπότητας, η εποχή του στίχου και της φαντασίας είχε παρέλθει· την είχε διαδεχτεί πλέον η εποχή της πρόζας και της λογικής.

στολή στην εκτενή μελέτη-εράνισμα που αντλεί από το *Elements of the Philosophy of Human Mind* (1818) του σκοτσέζου αισθητικού DUGALD STEWART και από τη θεμελιώδη μελέτη *Versuch einer Theorie des Reims nach Inhalt und Form* (1802) του γερμανού καντιανού J. S. SCHÜTZE, βλ. *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818) 633-644, 644-652 και 9 (1819) 159-167, 193-203.

10. Ο Κοραής είχε ζητήσει να προμηθευτεί το έργο του Gravina· βλ. την επιστολή προς τον D'Ansse de Villoison (15.1.1793), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 1, σ. 292.

11. Μ. Η. ABRAMS, «Πρωτόγονη γλώσσα και πρωτόγονη ποίηση», *Ο καθρέφτης και το φως*, μετάφραση: Άρης Μπερλής, Αθήνα, Κριτική, 2001, σ. 154-166. Βλ., επίσης, R. WELLEK, *A History of Modern Criticism, 1750-1950*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, τ. 1, σ. 49, 133, 134, 139· RENÉ POMEAU - JEAN EHRARD, «De la poésie à la prose», *De Fénelon à Voltaire. Littérature Française*, Paris, Artaud, ²1989, τ. 5, σ. 146-156.

12. «Οι γαλλικοί στίχοι βρίθουν από λεκτικές αστοχίες που οφείλονται στην παράλογη τυραννία του μέτρου και της ομοιοκαταληξίας», *Mélanges de littérature, d'histoire, de morale et de philosophie*, 1811· πρβλ. NATHALIE VINCENT-MUNNIA, *Les premières poèmes en prose. Généalogie d'un genre*, Paris, Champion, 1996, σ. 25.

13. «Αυτή η τυραννική ομοιοκαταληξία [...] αυτό το παιδαριώδες κουδούνισμα [...] αυτή η άγαρμπη τομή καταπνίγει τις σκέψεις», *Tableau de Paris* (1781), VIII 287, 288· πρβλ. HERMAN HOFER, «Un descendant lointain: Baudelaire», στο: HERMAN HOFER (επιμέλεια), *Louis-Sébastien Mercier précurseur et sa fortune*, München, Wilhelm Fink, 1977, σ. 282.

14. Ο οπαδός αυτός των Νεοτέρων είχε επιχειρήσει να συμφιλιώσει τους συγχρόνους του με το πνεύμα του Ομήρου δημοσιεύοντας μια συντομευμένη και «εξαγνισμένη» μετάφραση της *Ιλιάδος* (1714), η οποία σήμανε και τη αναθέρμανση της διαμάχης, με αντίπαλο τη Mme Dacier. Είχε επίσης αφιερώσει την ωδή «La libre éloquence» στην καταδίκη της ρίμας –την αποκαλούσε «τυραννικό κανόνα»– και στην εξύμνηση της πρόζας –«ελεύθερη και ανεξάρτητη ευγλωττία»– στην οποία εναπόθετε την απελευθέρωση από «μια σκλαβιά προσβλητική για τον ορθό λόγο». Οι θέσεις του La Motte ανασκευάζονται ή απηχούνται σε πολλά κριτικά άρθρα της *Encyclopédie*. Το σχόλιο του Κοραή ότι «η αγάπη του Ομήρου [...] καταντά πολλάκις εις Ομηρομανίαν» (ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ, *Ο Παπατρέχας*, εισαγωγή-επιμέλεια: Άλκης

Υπό το πρίσμα της «πεζολογικής» αυτής αντίληψης πρότεινε την «πεζοποίηση» των αρχαίων έμμετρων λογοτεχνικών ειδών.[15]

Η συνειδητή αυτή θέση που διαφοροποιεί τον Κοραή, όχι μόνο από τον Καταρτζή, αλλά και από τον Βούλγαρη, τον Ρήγα και τον κύκλο του, καθώς και από τον σύγχρονό του Κωνσταντίνο Οικονόμο έχει απόρροια την επικέντρωση του θεωρητικού του ενδιαφέροντος στα αφηγηματικά είδη σε πεζό λόγο, όπως το μυθιστόρημα και ο μύθος με ζώα ομιλούντα, με στόχο την παρότρυνση για καλλιέργειά τους και την προσπάθεια της καταξίωσής τους. Άλλωστε, τα δύο αυτά είδη είναι εκείνα που συγκέντρωσαν το πρακτικό του ενδιαφέρον, όπως υποδεικνύει συγγραφή του *Παπατρέχα* και των μύθων του Ζ.Λ.

1. Η ορολογία και η ποιητική του μυθιστορήματος

Η γαλλική πρωτεύουσα της μετεπαναστατικής εποχής, τόπος μόνιμης διαμονής του Κοραή, ήταν αρκετά πρόσφορη σε συζητήσεις γύρω από την πλασματική πεζογραφία. Σημαντικές μονογραφίες είχαν δει το φως της δημοσιότητας: *Essai sur les fictions* (1795) της Mme de Staël, *Idée sur les romans* (1800) του Sade, *Satire sur les romans du jour* (1803)[16] του Millevoye, ενώ οι παραδόσεις του La Harpe στο Lycée (1786-1798) είχαν πλέον αρχίσει να δημοσιεύονται σε τόμους (1799 κ.ε.)·[17] εξακολουθούσε, επίσης, να κυκλοφορεί η παλαιότερη πραγματεία του Pierre-Daniel Huet, *Traité sur l'origine des romans* (1669), σημείο αναφοράς κάθε θεωρητικής και ιστορικής συζήτησης για το μυθιστόρημα, που είχε δει το φως κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα,[18] η οποία συγκέντρωνε και τις πυκνότερες παραπομπές της λογοτεχνικής κριτικής στον γαλλικό Τύπο έως και τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα.[19]

Ούτε ο απόηχος από τις θεωρητικές αυτές συζητήσεις ούτε και η αναμενόμενη διείσδυση της μυθιστορηματικής γραφής στον ελληνισμό αφήνουν αδιάφορο τον Κοραή.[20] Ωστόσο, το ενδιαφέρον του είναι, πρώτιστα, επικεντρωμένο

Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 33), θα μπορούσε να εκληφθεί και ως υπαινιγμός στη σχετική ποιητολογική διαμάχη.

15. PAUL HAZARD, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Paris 1935, τ. 2, σ. 145-148.

16. Βλ. και στην ελληνική έκδοση, ΣΑΝΤ, *Απόψεις για το μυθιστόρημα*, απόδοση: Παύλος Γερένης, Το Δέντρο/Θεωρία 1, Αθήνα, 1985.

17. MARGUERITE IKNAYAN, *The Idea of the Novel in France: The Critical Reaction, 1815-1848*, Genève-Paris, Droz-Minard, 1961, σ. 16.

18. Πρβλ., π.χ. το λήμμα «Roman» του Jaucourt στην *Encyclopédie* (τ. 14, 1765), το *Essai sur le roman* (1787) του Marmontel, το *Lectures on Rhetoric* (1782) του Blair κ.ά.

19. IKNAYAN, *The Idea of the Novel...*, σ. 16.

20. Όπως συνάγεται από την αλληλογραφία και το *Mémoire sur l'état actuel de la*

στην αρχαία γραμματεία, και, κυρίως, στην έκδοση αρχαίων κειμένων. Χωρίς να παρεκκλίνει από τις προτεραιότητες του εκδοτικού του προγράμματος, συντονίζεται με το θεωρητικό κλίμα και εντάσσει τη συζήτηση για τη μυθοπλασία στο πλαίσιο της φιλολογικής έκδοσης αρχαίων ελληνικών κειμένων.

Όπως είδαμε και αλλού, στα 1804, στο πλαίσιο του φιλολογικού προγράμματος να καταρτίσει νέες και σχολιασμένες εκδόσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων, δημοσιεύει τα *Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου.[21] Στην έκδοση του μυθιστορήματος, σύμφωνα με τον ευρύτερο σχεδιασμό, προτάσσεται εκτενής εισαγωγή. Επιλέγοντας τη μορφή του επιστολικού προλόγου –είδους προσφιλούς στον ίδιο αλλά και στην ευρωπαϊκή φιλολογική παράδοση[22]– με νοητό παραλήπτη τον στενό του φίλο Αλέξανδρο Βασιλείου, ο Κοραής επιτυγχάνει να συνδυάσει την αμεσότητα και τον προσωπικό τόνο με το δοκιμιακό ύφος. Στην εκτενή αυτή «Επιστολήν προς Αλέξανδρον Βασιλείου» (*Προλεγόμενα στα Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου) θέτει ζητήματα ορολογίας, ιστορίας και θεωρίας του μυθιστορήματος και αναπτύσσει τις απόψεις του για το γλωσσικό ζήτημα (οι οποίες δεν θα αποτελέσουν θέμα της παρούσας μελέτης).[23]

1.1. «"Μυθιστορία": λέξις σύνθετος και ελληνικωτάτη»

Στην «Επιστολήν προς Αλέξανδρον Βασιλείου» ο Κοραής προσπαθεί με επιχειρήματα να επιβάλει και να κατακυρώσει τον νεολογισμό «μυθιστορία»,[24] τον οποίο είχε επινοήσει από το 1791,[25] ως ισοδύναμο για «εκείνο των συγγραμμάτων το είδος, το οποίον οι Γάλλοι καλούσι "roman" και οι Ιταλοί "romanzo"».[26]

---

civilisation dans la Grèce (1803), ο Κοραής παρακολουθεί με ενδιαφέρον την ελληνική εκδοτική δραστηριότητα στην περιοχή της μεταφρασμένης πεζογραφίας (*Ανάχαρσις*, *Τηλέμαχος* κ.ά.)· επίσης, ορισμένες από τις βιβλιοσυστάσεις του (π.χ., ο *Gil Blas* του Lesage) θα μπορούσαν να εκληφθούν και ως μεταφραστικά desiderata.

21. LOUKIA DROULIA, «The Classics in the Service of Renascent Greece: Adamantios Korais and his Editorial Work», *Humanitas* 49 (1997) 245-261.

22. Η επιστολή θεωρείται άλλωστε ότι προετοίμασε τον δρόμο για το δοκίμιο· βλ. ALAIN PAGÈS, «Η κυκλική επικοινωνία», *Διαβάζω* 170 (1987) 20-24.

23. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 1-56.

24. Για τις κρίσιμες στιγμές (γέννηση και κωδικοποίηση) ενός νεολογισμού, βλ. ANNA ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, *Η νεολογία στην κοινή νεοελληνική*, *ΕΕΦΣΑΠΘ*, Παράρτημα αρ. 65, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 55.

25. Η πρώτη, γνωστή, εμφάνιση του όρου «μυθιστορία» απαντά σε επιστολή προς τον Δημήτριο Λώτο (15.11.1791), με αφορμή τη λογοτεχνική παραγωγή του Laurence Sterne, βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 1, σ. 192.

26. Επεξήγηση στη δεύτερη, γνωστή, αναφορά του όρου «μυθιστορία», στη μετάφραση του *Περί αμαρτημάτων και ποινών* του Beccaria, σ. 203, υποσ. 7. Η μετάφραση δημοσιεύτηκε το 1802, αλλά είχε ολοκληρωθεί από το 1796. Για την επισήμανση, βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ,

Οι λόγοι που υπαγόρευσαν την ονοματοθετική πρωτοβουλία μέσα στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα είναι κατά τι πιο περίπλοκοι από όσα δηλώνει ο ίδιος. Όπως έχει παρατηρηθεί, κάθε ονοματοθετική απόπειρα, κάθε «ετικέτα» που επικολλάται σε μια λογοτεχνική ιδέα εντάσσεται σε δίκτυα συνδυασμών και σε γλωσσολογικά πεδία, έρχεται να παγιώσει μια προϋπάρχουσα λογοτεχνική ιδέα και να τη θέσει σε κυκλοφορία.[27] Χρειάζεται λοιπόν να ανιχνευθούν οι μηχανισμοί που οδήγησαν τον Κοραή να προτείνει κατ' αρχήν έναν ειδολογικό όρο –«μυθιστορία»–, να καταλήξει σε αυτόν τον όρο, σύνθετο από τις ελληνικές λέξεις «μύθος» και «ιστορία» και να του προσδώσει το συγκεκριμένο περιεχόμενο.

Τα *Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου, όπως άλλωστε όλες οι ερωτικές-περιπετειώδεις αφηγήσεις σε πεζό λόγο των μέσων και του τέλους της ελληνιστικής εποχής –δηλαδή το «αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα»[28]– δεν παραδόθηκαν με κάποια ειδολογική αυτοσύσταση ούτε είχαν κινήσει θεωρητικές συζητήσεις στα χρόνια της ελληνιστικής ή της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής. Παρά τη μεγάλη διάδοση τέτοιων έργων, η εμφάνισή τους δεν είχε συνοδευτεί από κάποιο όνομα που να τα διακρίνει από άλλα λογοτεχνικά είδη της ελληνικής γραμματείας. Την απουσία αυτή κρίνει σκόπιμο να την επισημάνει ο Κοραής στους αναγνώστες του:

> οι παλαιοί εις το είδος τούτο [...] ουδέν κύριον εξαίρετον όνομα έδωκαν εις αυτό, αλλά πότε μεν τ' ωνόμαζον από το έθνος ή την πόλιν, όπου υπέθετεν ο συγγραφεύς ότι συνέβησαν τα ιστορούμενα, οίον *Βαβυλωνιακά*, *Εφεσιακά*, *Κυπριακά* [...], πότε δε, *Ερωτικά* τα κατά τον δείνα και την δείνα, διότι ο έρως ήτο το κεφαλαιώδες μέρος του ιστορήματος.[29]

Ωστόσο, ορισμένοι συγγραφείς, όπως ο Τάτιος, ο Ηλιόδωρος και ο Χαρίτων ανέφεραν στα κείμενά τους τη λέξη «δράμα», όχι ως ειδολογικό όρο αλλά για να χαρακτηρίσουν ολόκληρη την αφήγηση, ορισμένα επεισόδιά της ή μεμονωμένες περιπέτειες, δηλαδή τη δράση ή την αφήγηση της δράσης. Σε κείμενα του Φωτίου (9ος αιώνας), ο οποίος είχε δείξει προσοχή για το «αρχαιοελληνικό ερωτικό-περιπετειώδες μυθιστόρημα», απαντούν οι χαρακτηρισμοί «δράμα» και «δραματικόν» (η αρχαία γραμματεία τούς χρησιμοποιούσε μόνο για το θεατρικό είδος) για να δηλώσουν την περιπετειώδη, αλλά μη θεατρική «δραματική» ιστορία με στοιχεία πλασματικά. Η τοποθέτηση, επίσης, της λέξης «δράμα» στον τίτλο του

«Θεωρία και ορολογία του μυθιστορήματος», *Νέα Εστία* 129 (1991) 646.

27. ADRIAN MARINO, *La critique des idées littéraires*, μετάφραση: Manol Friedman, Bruxelles, Éditions Complexe, 1977, σ. 32-56.

28. Για το ζήτημα της ορολογίας, βλ. ΓΙΩΡΓΗΣ ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗΣ «Το ΑΕΜ και η ορολογία του» στο: ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ ΤΑΤΙΟΣ, *Λευκίππη και Κλειτοφών*, εισαγωγή - μετάφραση: Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, 1990, σ. 725-729.

29. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 3.

λόγιου βυζαντινού ερωτικού-περιπετειώδους αφηγήματος *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμηνίαν* του Ευσταθίου Μακρεμβολίτου (12ος αιώνα) υποδηλώνει τη μετατροπή σε τεχνικό όρο. Συνεπώς, ο Κοραής θα μπορούσε να αξιοποιήσει στην ονοματοθετική πρωτοβουλία του το «δράμα» και τα παράγωγά του με το στενότερο αυτό περιεχόμενο. Προφανώς, όμως, γνώριζε ότι η λέξη «δράμα» είχε πλέον ανέβει στον τίτλο των θεατρικών κειμένων και θα οδηγούσε σε ειδολογική σύγχυση.

Οι γραμματικοί της εποχής κατά την οποία εμφανίστηκαν τα αρχαία ελληνικά μυθιστορήματα χρησιμοποιούσαν, φυσικά, τόσο για τις πλασματικές όσο και για τις ιστορικές και δικανικές αφηγήσεις τις λέξεις «διήγησις» και «διήγημα».[30] Ο Ερμογένης στα *Προγυμνάσματα* –βασικό εγχειρίδιο ρητορικής στην ελληνική εκπαίδευση έως τις αρχές του 19ου αιώνα– διέκρινε τον πεζό αφηγηματικό λόγο σε «διήγησιν» («περί πράγματα πλείονα») και «διήγημα» («περί πράγμα έν», για ένα μεμονωμένο επεισόδιο), κατ' αναλογία προς το ευρύτερο σχήμα του έμμετρου λόγου: «ποίησις» και το στενότερο είδος: «ποίημα».[31] Ο Κοραής, γνωρίζοντας φυσικά τη ρητορική παράδοση, χρησιμοποιεί συχνά τις διακρίσεις αυτές,[32] όχι όμως ως ειδολογικούς όρους.

Ο χαρακτηρισμός «πλασματικόν ιστόρημα», που είχε επινοήσει ο Ευγένιος Βούλγαρης, ήταν γνωστός στον Κοραή, αλλά δεν τον αποδέχεται. Η αντίρρησή του δεν αφορά το σημασιολογικό του περιεχόμενο, στο μέτρο που ο όρος ευθυγραμμίζεται με τη ρητορική παράδοση για την αφήγηση (το «πλάσμα» τοποθετείται ανάμεσα στην «ιστορία» και στον «μύθο»)·[33] τον απορρίπτει με το ακόλουθο επιχείρημα, το οποίο μόνο εν μέρει θα μπορούσαμε σήμερα να δεχτούμε:

> εξηγεί μεν ικανώς την φύσιν του πράγματος, αλλά παραβαίνει τους κανόνας της ονοματοθετικής τέχνης, οι οποίοι ούτε μέρος ορισμού συγχωρούν να μεταβάλλεται εις όνομα, ούτε διά πολλών λέξεων να ονομάζεται ό,τι δύναται να εκφρασθεί συντομότερον.[34]

Με το ίδιο επιχείρημα, προφανώς, δεν αποδεχόταν το «πλαστόν ιστόρημα», που τοποθετούσε ο Σπυρίδων Βλαντής ως ισοδύναμο του «romanzo» στο *Νέον λεξικόν*

30. Σε αρκετά χειρόγραφα η *Αληθής ιστορία* του Λουκιανού παραδίδεται με τον τίτλο *Αληθή διηγήματα*· βλ., πρόχειρα, *Διαβάζω* 102 (1984) 14 [αφιέρωμα στον Λουκιανό].

31. *Ερμογένους Προγυμνάσματα*, 2.16, στο: *Rhetores Graeci*, ex reognitione Leonardi Spengel, Lipsiae, Sumptibus et Typis B. G. Teubneri, 1854, v. 2, σ. 4. Πρβλ. HEINRICH LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, Max Hueber, 1960, σ. 164, υποσ. 1, και σ. 534.

32. VICENZO ROTOLO, «Ο Κοραής και το αρχαίο μυθιστόρημα», στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»* (Χίος 11-15 Μαρτίου 1983), τ. 1, Αθήνα, 1984, σ. 55-66.

33. ΕΡΜΟΓΕΝΗΣ, *Προγυμνάσματα*, 2.17, ό.π.

34. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 5.

ιταλικο-γκραικικόν του (Βενετία 1792), και το «ιστορία πεπλασμένη και μυθώδης» του Γρηγόριου Κωνσταντά στην έκδοση του *Φιλοθέου πάρεργα* του Νικόλαου Μαυροκορδάτου.

Το μεταφραστικό δάνειο «ρωμανόν», «ρομάντσο» ή «ρωμάνσον», που είχε χρησιμοποιηθεί από τους Θωμά Τεσταμπούξα, Ιώσηπο Μοισιόδακα, Αλέξανδρο Κάλφογλου, Πολυξώη Κοντό κ.ά.) για τα ξενόγλωσσα μυθιστορηματικά αφηγήματα, και έτεινε να αποτελέσει ειδολογικό όρο,[35] απορρίπτεται επίσης από τον Κοραή, με ένα ιδεολογικό επιχείρημα:

> Εις ημάς δε [...] επειδή όνομα ακόμη δεν έλαβον τα τοιαύτα, ουδ' είναι δίκαιον να δώσωμεν την βάρβαρον ονομασίαν του «ρωμανού» εις είδος συγγράμματος, το οποίον έλαβον οι Ευρωπαίοι από τους Έλληνας, ή κἂν εγνώρισαν μετ' εκείνους, μένει να εύρωμεν όνομα κατάλληλον εις αυτό.[36]

Πάντως, ο όρος «μυθιστορία» εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται προβληματικός. Ο Κοραής τον προτείνει ως πλεονεκτικό/καλύτερο επειδή «είναι και μία μόνη λέξις, αν και σύνθετος» και επιπλέον «ελληνικωτάτη», αλλά στην πραγματικότητα συνιστά ένα αντιδάνειο: «οι πρώτοι μεταχειρισθέντες αυτήν ήσαν οι Ρωμαίοι», οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τη λέξη «mythistoria» και το επίθετο «mythistoricus» για να δηλώσουν βιογραφίες με ασήμαντα γεγονότα.[37] Το πρώτο συνθετικό, ο «μύθος», διαθέτει ποικίλες συνδηλώσεις καθώς παραπέμπει: στην αρχαία μυθολογία (διηγήσεις για θεούς, ημίθεους και ήρωες)·[38] σε άλλα αφηγηματικά είδη, όπως π.χ. το αισωπικό υλικό (*Αισώπου μύθοι*)· στις ανατολικής προέλευσης αφηγήσεις (*Μυθολογικά*).

Ωστόσο, ούτε το ισχνό επιχείρημα της ελληνικότητας του όρου, ούτε η σημασιολογική ευρυχωρία του πρώτου συνθετικού, πράγμα που δεν θα μείνει ασχολίαστο, φαίνεται να προβληματίζουν τον Κοραή.

---

35. Συνοδεύει τα *Εφεσιακά* του Ξενοφώντος Εφεσίου, έκδοση που είχε επιμεληθεί ο Πολυξώης Κοντός· βλ. *Εφημερίς*, τ. 3, σ. 59. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επιμελητής χρησιμοποιεί την ίδια λέξη και για τα γαλλικά μυθιστορήματα, τα οποία επικρίνει στους *Νεκρικούς διαλόγους* του (Βιέννη 1793): «Μα όσοι νέοι απ' αυτούς φραντσέζικα ποθούσι/ για ν' αναγνώθουν τα εμά, πολλά να ευφρανθούσι,/ έτσι κι αυτοί τα παλαιά ευθύς τα αθετούσι./ Ρομάντσα, μύθους, όπερας αόκνως μελετούσι».

36. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 5.

37. Στην ιστορία των λογοτεχνικών ιδεών η προσφυγή σε παλαιότερες λογοτεχνικές έννοιες και η επένδυσή τους με νέο περιεχόμενο αποτελεί συνηθισμένη πρακτική· βλ., σχετικά, MARINO, *La critique des idées...*, σ. 89-107.

38. Πρόκειται, μάλιστα, για μια κατηγορία που γνωρίζει άνθηση κατά την περίοδο του ελληνικού Διαφωτισμού· βλ. Χ. Λ. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ, «Προεπαναστατικές μυθολογίες», *Σημείο* 1 (1992) 23-35 (= ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΗΤΤΑ, *Απολογία για τον μύθο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997, σ. 209-223).

Όπως θα καταδειχτεί, η επάρκεια του όρου σε σημασιολογικό επίπεδο βρίσκεται σε συνάφεια με την ποιητική θεωρία για την πλασματική πεζογραφία που διατυπώνει στην «Επιστολήν προς Αλέξανδρον Βασιλείου», και, ειδικότερα, με τη διακειμενική της σχέση με το *Περί ποιητικής* του Αριστοτέλη.

1.2. Η γενεαλογία και η ποιητική του μυθιστορήματος

Στα *Προλεγόμενα* στον Ηλιόδωρο ο Κοραής επιχειρεί να τοποθετήσει τα *Αιθιοπικά* μέσα στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας· διατυπώνει κρίσεις για τη δομή, διερευνά τις τύχες τους (εκδόσεις, μιμήσεις, μεταφράσεις), προβαίνει σε παραλληλισμούς με άλλα μυθιστορήματα. Παρότι διατείνεται ότι: «αφήνοντες την γενικήν θεωρίαν των τοιούτων συγγραμμάτων (επειδή μάλιστα σκοπόν έχω να λαλήσω δι' εκείνα μόνα, όσα συνεγράφησαν εις την ελληνικήν γλώσσαν)», είναι καταφανής η προσπάθειά του να διασυνδέσει το ειδικό (*Αιθιοπικά*) με το γενικό (μυθιστόρημα). Μέσα από γενικεύσεις και αναγωγές επιχειρεί να σκιαγραφήσει τη γενεαλογία του μυθιστορήματος ως είδους και να διατυπώσει τον ορισμό του. Υπαινικτικά σχόλια όπως: «εις τους ημέτερους καιρούς είδομεν τοιαύτα συγγράμματα», ή «τούτου του είδους συγγράμματα και παλαιά και νέα [...] αν και σήμερον δεν γράφονται πλέον παρά εις πεζόν λόγον», υποδεικνύουν την παράλληλη πρόθεσή του να συνδέσει το παρελθόν με το παρόν.

Ως βασικό αρωγό στη θεωρητική του πραγμάτευση ο Κοραής προβάλλει την παλαιότερη γαλλική μονογραφία *Traité sur l'origine des romans* (1669) του Pierre-Daniel Huet (1630-1721), τον διάλογο με την οποία ομολογεί στις πρώτες παραγράφους των *Προλεγομένων*. Δημοσιευμένη, και αυτή, ως επιστολικός πρόλογος στο μυθιστόρημα της Mme de Lafayette *Zaïde* (1669), με νοητό αποδέκτη τον ποιητή Jean Regnault de Segrais (1624-1701) –ο οποίος εμφανιζόταν και ως συγγραφέας του συγκεκριμένου μυθιστορήματος– είχε συνταχθεί με την πρόθεση να ανιχνευθούν οι πρώτοι συγγραφείς μυθιστορημάτων.[39] Εκ παραλλήλου ο Huet είχε επιχειρήσει να διατυπώσει έναν ορισμό για το μυθιστόρημα –είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης, ο Οράτιος και οι αρχαίοι γραμματικοί δεν αναφέρονταν στο είδος αυτό, ο πρώτος, φυσικά, επειδή στην εποχή του ήταν ανύπαρκτο–, να αναδείξει εκείνα τα δομικά χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν τη συγγένειά του με το έπος και να σκιαγραφήσει τη γενεαλογία του από τις απαρχές του ως τον 17ο αιώνα. Το δοκίμιο είχε γραφτεί ως συνηγορία του γαλλικού ερωτικού/ηρωικού μυθιστορήματος του 17ου αιώνα και ελέγχεται από τη σημερινή κριτική ως εκλεκτικό, αριστοκρατικό και συντηρητικό, με ανίσχυρη

39. Για τους όρους που υπαγόρευσαν τη συγγραφή του *Traité*..., τις εκδοτικές και μεταφραστικές του τύχες, βλ. Fabienne Gégou (εισαγωγή-επιμέλεια), *Lettre-Traité de Pierre-Daniel Huet sur l'origine des romans*, Paris, A.-G. Nizet, 1971, σ. 17-18. Από αυτή την έκδοση αντλώ και τα παραθέματα.

τη συμβολή του στην εξέλιξη του νεότερου μυθιστορήματος[40]. Όπως αναφέρθηκε πρωτύτερα, το κείμενο του Huet είχε εξαιρετικά πλούσιες τύχες στην ευρωπαϊκή γραμματεία ως αυτοτελής έκδοση· έως το 1804, έτος δημοσίευσης των κοραϊκών *Προλεγομένων* στον Ηλιόδωρο, είχε συμπληρώσει στα γαλλικά είκοσι εκδόσεις, από τις οποίες οι δύο τελευταίες, μάλιστα, χρονολογημένες στα 1800 και 1804,[41] και είχε μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες.[42] Συνεπώς, η θεωρητική ενασχόληση του Κοραή με την πλασματική πεζογραφία, καθώς και με το μυθιστόρημα του Ηλιοδώρου, είχε αφετηρία ή «παραστάτη» ένα θεωρητικό-κριτικό κείμενο «κλασικό» και αποδεκτό, που το τοποθετούσαν στις απαρχές του κριτικού λόγου για το μυθιστόρημα.

Ο Κοραής παρακολουθεί επιλεκτικά το κείμενο του Huet χωρίς να το αποδέχεται ανεπιφύλακτα σε όλα τα σημεία του. Είναι χαρακτηριστικό ότι παραλείπει τις εκτενείς αναφορές στους ανατολικούς προγόνους του αρχαιοελληνικού πεζού μυθιστορήματος (δείγμα, μάλλον, της εκλεκτικής, δυτικόστροφης νοοτροπίας του Κοραή) και τοποθετεί τις απαρχές του στην αλεξανδρινή εποχή και στην ελληνική γραμματεία. Αντίθετα, το παρακολουθεί συστηματικά όταν διερευνά την ιστορία του μυθιστορήματος στην ύστερη αρχαιότητα και στο Βυζάντιο: οι αναφορές στους *Συβαριτικούς λόγους* και στα *Μιλησιακά*, η επίκληση σχολίων από βυζαντινές πηγές (Φώτιος, Σουίδας), οι γραμματολογικές παρατηρήσεις και κρίσεις για τους αρχαίους (Ξενοφών, Λόγγος, Ηλιόδωρος, Τάτιος, Λουκιανός) και τους βυζαντινούς μυθιστοριογράφους (Ευστάθιος ή Ευμάθιος Μακρεμβολίτης, Θεόδωρος Πρόδρομος) –εξαίρεση αποτελεί το μυθιστόρημα του Νικήτα Ευγενειανού, που το γνωρίζει από αυτοψία κάποιου χειρογράφου[43]– συνοψίζουν παραγράφους του *Traité* [...].

Προσθήκες του Κοραή συνιστούν τα πυκνά σχόλια ηθικολογικού χαρακτήρα: «άσεμνα», «ακόλαστον», «αισχρολογία». Η πιο εκτενής παρέκκλιση από την ιστορική επισκόπηση του μυθιστορήματος είναι η παράλειψη από τον Κοραή της λατινικής, μεσαιωνικής και δυτικοευρωπαϊκής τύχης του είδους έως τον 17ο αιώνα, παράλειψη που δικαιολογείται, καθώς θέλει, όπως διατείνεται, να μην ξεφύγει από το θέμα του ελληνικού μυθιστορήματος.

Στη διατύπωση του ορισμού του μυθιστορήματος ο Κοραής διεξέρχεται κριτικά τις θέσεις του Huet. Αφού παραθέσει σε σχεδόν πιστή μετάφραση τον ορισμό από το *Traité* ως:

40. ENGLISH SHOWALTER, «Prose Fiction: France», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 211-213.

41. GÉGOU, *Lettre-Traité...*, σ. 202-203.

42. ROTOLO, «Ο Κοραής και το αρχαίο μυθιστόρημα», σ. 56.

43. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 15, υποσ. 1: «Χρεωστώ τους ολίγους τούτους στίχους εις την καλοκαγαθίαν σοφωτάτου τινός ανδρός φίλου, όστις έχει ολόκληρον έν αντίγραφον του Ευγενειανού».

πλαστήν ιστορίαν ερωτικών παθημάτων, γραμμένην εντέχνως εις λόγον πεζόν, προς ωφέλειαν και ηδονήν των αναγινωσκόντων [...].[44]

des histoires feintes d'aventures amoureuses, écrites en prose avec art, pour le plaisir et l'instruction des lecteurs [...].[45]

εκφράζει ορισμένες αντιρρήσεις. Βρίσκει τον ορισμό περιοριστικό για την περίπτωση του σύγχρονου μυθιστορήματος, καθώς σε αρκετά από αυτά «ο έρως ή δεν έχει χώραν ουδεμίαν ή δεν αναφέρεται, πλην επεισοδιακώς και εν παρόδῳ». Εμφανίζεται αμφίθυμος σε ό,τι αφορά την επίδραση που έχει το είδος στον αναγνώστη. Διατυπώνει την επιφύλαξη ότι «πολλά τούτου του είδους συγγράμματα και παλαιά και νέα [...] η ανάγνωσις απώλειαν και όχι ωφέλειαν δύναται να προξενήσει»· τελικά αίρει την επιφύλαξη αυτή υπό τον όρο ότι «εύλογον ωσαύτως φαίνεται ν' αφήσωμεν εις τον ορισμόν του είδους και τα τοιαύτα αχρεία συγγράμματα, αρκούμενοι εις το να μακρύνωμεν από την ανάγνωσιν αυτών τους νέους».[46] Αποδέχεται, όμως, ότι «το τέλος του ψεύδους της μυθιστορίας είναι η ηδονή του αναγινώσκοντος», υπό την προϋπόθεση ότι πρόκειται για «ηδονήν αξίαν λογικού ζώου [...] ήτις γεννάται από την έρευναν των τεχνών και των επιστημών»,[47] δηλαδή από τη γνώση και την κατανόηση.

Το ενδιαφέρον είναι ότι διευρύνει το μορφολογικό πλαίσιο του ορισμού του Huet με το να συμπεριλάβει, για λόγους ιστορικούς, και τα έμμετρα μυθιστορήματα: «αν και σήμερον αυτά δεν γράφωνται πλέον παρά εις πεζόν λόγον, είναι όμως φανερόν ότι κατ' αρχάς οι Ευρωπαίοι [...] τα έγραφον πολλάκις και διά στίχων», πράγμα που δείχνει, έμμεσα, πως δεν παραγνωρίζει και τις δημώδεις ερωτικές-ιπποτικές μυθιστορίες του Μεσαίωνα ή τον αναγεννησιακό *Ερωτόκριτο*. Ο Κοραής, εντέλει, καταλήγει στη διατύπωση ενός αναθεωρημένου και πιο σύνθετου ορισμού:

> Πλαστήν, αλλά πιθανήν ιστορίαν ερωτικών παθημάτων, γραμμένην εντέχνως και δραματικώς, ως επί το πλείστον εις πεζόν λόγον.[48]

Τρία σημεία πρέπει να επισημανθούν εδώ: η προσθήκη του επιθέτου «πιθανήν», η απόδοση του «aventures» με «παθήματα» αντί λ.χ. «τύχες», «συμβεβηκότα», «περιπέτειες»[49] και του επιρρήματος «δραματικώς». Τα τρία αυτά στοιχεία του ορισμού καταδεικνύουν, όπως θα ομολογήσει και ο ίδιος, τον διάλογο με τον Αρι-

44. Κοραης, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 2.
45. Gégou, *Lettre-Traité...*, σ. 46-47.
46. Κοραης, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 2.
47. *Ό.π.*, σ. 24.
48. *Ό.π.*, σ. 3.
49. Πρβλ. *Les aventures de Télémaque* που αποδόθηκε με το *Τύχαι Τηλεμάχου ή Των συμβάντων του Τηλεμάχου* από τους έλληνες μεταφραστές του.

στοτέλη, καθώς παραπέμπουν στο «κατά το εικός», στα «πάθη»= παθήματα[50] και στα «δρώντα πρόσωπα», δηλαδή στον ορισμό της τραγωδίας στο *Περί Ποιητικής*:

> Εάν η μυθιστορία, διά να είναι έντεχνος, ήγουν αληθώς δραματική, πρέπει να έχει, καθώς τα δραματικά ποιήματα, δέσιν, λύσιν, περιπετείας, επεισόδια, και σχεδόν όλα όσα αναφέρει εις το *Περί ποιητικής*, ως κανόνας της τέχνης, ο Αριστοτέλης.[51]

Η ανίχνευση στην πλοκή του μυθιστορήματος των κανόνων που διέπουν την τραγωδία ανάγεται σε αναμφισβήτητο αξιολογικό κριτήριο μέσα από το παράδειγμα του Ηλιοδώρου:

> Την αυτήν τέχνην έχουσι και τα επεισόδια των *Αιθιοπικών*· όλα σχεδόν ήγουν είναι συμπεπλεγμένα με την κυρίαν υπόθεσιν εις τρόπον, ώστ' όχι μόνον δεν βλάπτουσι την ενότητα του δράματος, αλλά φαίνονται μέρη αναγκαία, τα οποία να αποσπάση ή να μετακινήσει τις δεν εμπορεί, χωρίς να κατασπαράξει όλον το δράμα. Και εις τούτο ηκολούθησεν ο Ηλιόδωρος τον κανόνα του Αριστοτέλους.[52]

Ο «μύθος» (=σύνθεση ή σύσταση πραγμάτων, δηλ. η υπόθεση ή η πλοκή) –κεντρικό θέμα στο *Περί Ποιητικής*– ως πρώτο συνθετικό του όρου «μυθιστορία» φανερώνει την πρωταρχική σημασία που αποδίδει ο Κοραής στη σύνθεση, την αιτιακή σχέση ανάμεσα στα στοιχεία της αφήγησης.[53] Το «εικός», το «πιθανόν» (πρβλ. και τον ορισμό της μυθιστορίας), το «πρέπον», το «αναγκαίον», σύμφωνα με την αριστοτελική ποιητική, εξασφαλίζουν τη λογική συνοχή της υπόθεσης.

Η ανάδειξη της πλοκής σε δομικό στοιχείο του μυθιστορήματος, που το διαφοροποιεί από άλλα αφηγηματικά είδη, λιγότερο «έντεχνα», διαφαίνεται και από την αρνητική κρίση του Κοραή για τα *Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην ερωτικά* του Χαρίτωνος:

> Η μυθιστορία του ομοιάζει πλέον τα κοινώς λεγόμενα παραμύθια παρά τα δραματικά συντάγματα. Τόσον είναι ανεπαίσθητος η πλοκή της.[54]

Με ανάλογο τρόπο, σε συμφωνία, εδώ, με τον Huet, αποφεύγει να τοποθετήσει στην κατηγορία του μυθιστορήματος κείμενα με επεισοδιακή πλοκή που δεν δίνουν την εντύπωση ολοκληρωμένου συνόλου:

---

50. Βλ. Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, «Εισαγωγή» στο: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περί ποιητικής*, μετάφραση: Σίμος Μενάρδος, Αθήνα, Εστία, χ.χ., σ. 8, Ι 1,5: «μιμούνται και ήθη και πάθη και πράξεις», όπου τα «πάθη» αποδίδονται με «παθήματα».

51. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 19.

52. *Ό.π.*, σ. 20.

53. ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, «Η πολυπαθής μυθιστορία: ορολογία, φιλολογία, λογοτεχνία», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 60-62.

54. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 12.

το σύγγραμμα του Κλεάρχου, επιγραφόμενον, *Ερωτικά*, δεν ήτον αληθής μυθιστορία, ήγουν ολόκληρος διήγησις μυθώδης των συμβάντων εις δύο πρόσωπα παραδόξων [...] αλλά μάλλον συλλογή διαφόρων συντόμων ερωτικών διηγημάτων [...].[55]

Cléarque de Soli [...] est le premier que je trouve avoir écrit des livres d'amour. Encore je ne sais-je pas bien si ce n'était point un recueil de plusieurs événements amoureux [...].[56]

Η προσφυγή του Κοραή στο *Περί ποιητικής* του Αριστοτέλη θα μπορούσε να θεωρηθεί αναμενόμενη λόγω της μεγάλης εξοικείωσης με την κλασική γραμματεία, αλλά και της προσφιλούς του πρακτικής να ανατρέχει στους κλασικούς προκειμένου να αντλήσει επιχειρήματα για θέματα που τον απασχολούν.[57] Η συνεχής και αδιάλειπτη παρουσία του αριστοτελικού λόγου στα «κοφίνια των αλλογενών»,[58] συμπεριλαμβανομένων των νεοκλασικιστών και των διαφωτιστών,[59] δεν μπορούσε παρά να λειτουργήσει ενθαρρυντικά. Ωστόσο, η διατύπωση αυτής της «αριστοτελικής ποιητικής» του μυθιστορήματος είναι ενδεχόμενο να τροφοδοτήθηκε και από τον διάλογο με τη σύγχρονη ή λίγο παλαιότερη γαλλική κριτική. Η άποψη ότι το μυθιστόρημα έπρεπε να υιοθετήσει τη συμμετρική δομή του δράματος είχε διατυπωθεί από τον Jean-François de La Harpe, ο οποίος υποστήριζε:[60]

> Ένα καλό μυθιστόρημα πρέπει να προσφέρει ένα αρμονικό σύνολο, και να βαδίζει προς έναν στόχο, όπως το δράμα· όπως το δράμα, χάνει σε αποτελεσματικότητα όταν το ενδιαφέρον επιμερίζεται σε υπερβολικά μεγάλο αριθμό προσώπων, όταν η μνήμη εμφανίζει σημάδια κόπωσης και η προσοχή διαχέεται από το πλήθος των περιπετειών.[61]

Η θέση του La Harpe, ευρέως διαδεδομένη στην κριτική στον γαλλικό Τύπο κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, παρείχε ένα σταθερό και χειροπια-

55. *Ό.π.*, σ. 6.

56. GÉGOU, *Lettre-Traité...*, σ. 72.

57. VICENZO ROTOLO, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή», στο: *Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Διήμερο Κοραή (Αθήνα, 29 και 30 Απριλίου 1983), Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984, σ. 55.

58. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 562.

59. Βλ. ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ, «Κλασσική Αρχαιότητα, εκπαίδευση και παιδεία κατά το γαλλικό διαφωτισμό», στο: *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliex*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 523-547. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν τους αριστοτελικούς κανόνες παρουσιάζουν οι θέσεις του Diderot στο «Discours sur la poésie dramatique», καθώς και το άρθρο του «Aristote» στην *Encyclopédie*.

60. Τη σχέση του μυθιστορήματος με το δράμα και κατά δεύτερο λόγο με το έπος συζητά και ο FRIEDRICH SCHLEGEL, «Lettre sur le roman» (1797), στο: DANIEL WILHEM, *Les Romantiques allemands*, Paris, 1980, σ. 140-142.

61. Cours XIV, σ. 257, στο: IKNAYAN, *The Idea of the Novel...*, σ. 137.

στό κριτήριο αξιολόγησης της μυθιστορηματικής πλοκής. Ο Κοραής πρέπει να γνώριζε την άποψη αυτή, είτε από τα δημοσιεύματα στον Τύπο, είτε διά ζώσης από τις παραδόσεις του La Harpe στο Lycée (1786-1798), είτε από τη δημοσίευσή τους στο πολύτομο *Lycée ou Cours de littérature ancienne et moderne*, το οποίο, στα 1804, σχεδόν ολοκλήρωνε την έκδοσή του (1799-1805).[62]

Όπως τονίζει, όμως, ο Κοραής, υπερασπιζόμενος την ορθότητα του νεολογισμού του, το όνομα «"μυθιστορία", σημαίνει εναργώς την φύσιν του πράγματος [καθώς] ικανώς διδάσκει, ότι δεν περιορίζεται εις μόνον απλώς τον μύθον, αλλ' έχει εξ ανάγκης και μέρος τι ιστορικόν».[63]

Το δεύτερο συνθετικό του όρου, η «ιστορία» εγγυάται την αληθοφάνεια, το ιστορικό και γεωγραφικό υπόβαθρο της εξέλιξης της υπόθεσης, καθώς και το αριστοτελικής προέλευσης περιεχόμενο της ηδονής, που προκύπτει από τη μίμηση και ικανοποιεί το μανθάνειν:[64]

> Συγχωρείται βέβαια εις τον συγγραφέα να πλάσει, ως τον δόξει, τα πρόσωπα του δράματος, να δώσει εις αυτά ό,τι όνομα, και να τα θέσει εις όντινα τόπον αρέσει την φαντασίαν του αλλ' επειδή τα πλαστά ταύτα πρόσωπα δεν κατοικούν την

62. Αρκετά χρόνια ύστερα από τη δημοσίευση των *Προλεγομένων* στον Ηλιόδωρο φροντίζει για την αποστολή στον Ιάκωβο Ρώτα και στον Αλέξανδρο Βασιλείου του πολύτομου έργου τού La Harpe και το συνοδεύει με ευμενέστατα σχόλια: «Το σύγγραμμα τούτο έλαβεν εδώ υπόληψιν (και υπόληψιν αξίαν) κλασικού συγγράμματος φιλολογίας. Αλλ' ήτο εις 19 χονδρούς τόμους και επομένως πολύτιμον· ο Auger [...] το εσύντεμεν εις 8, φυλάξας όλα τα ουσιώδη και άξια ειδήσεως, και περικαθαρίσας πολλά περιττά και αντιφιλοσοφικά, επειδή ο ταλαίπωρος La Harpe έγινεν εις το γήρας του Καπουκίνος. Το ηγόρασα δι' εμέ και η ανάγνωσίς του μ' ευχαρίστησε τόσον, ώστε ηγόρασα και δεύτερον σώμα διά σε, και τρίτον διά τον Ρώταν. Έχει παρατηρήσεις πολλάς και κρίσεως γ ο ύ σ τ ο υ γεννήματα, και τοιαύτας, οποίαι προσαρμόζονται εις όλας γενικώς τας γλώσσας και εις αυτήν την τέχνην τού γράφειν, εις ημάς μάλιστα αναγκαίαι, τους φ κ ι ά σ τ α ς της γλώσσης», Επιστολή προς τον Ιάκωβο Ρώτα στην Τεργέστη (9.4.1813)· βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία* τ. 3, σ. 254. Το ίδιο έργο το αποστέλλει στον Αλέξανδρο Βασιλείου στη Βιέννη, όπως σημειώνει σε επιστολή της 28.4.1813· βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 259. Επίσης ο Κοραής συμμεριζόταν και τις θέσεις του La Harpe για το θέατρο· βλ., σχετικά, ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Η εποχή του Κοραή και το θέατρο», *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1993, σ. 18.

63. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 5, 24. Πάντως, η θεώρηση του μυθιστορήματος ως προϊόντος σύμμειξης του μύθου με την ιστορία απαντά και στη γαλλική θεωρία του είδους, όπως υποδεικνύει ο ακόλουθος ορισμός του Pierre-Nicolas Desmolets (1728): «Μια αφήγηση που περιέχει μόνο αλήθεια είναι "ιστορία"· ένα πλέγμα από πλάσματα είναι "μύθος"· η σύμμειξη "μύθου" και "ιστορίας" δίνει το "μυθιστόρημα". Ό,τι είναι αληθινό προκαλεί ενδιαφέρον· ό,τι είναι πλασματικό εξωραΐζει και διασκεδάζει· όσο περισσότερο κυριαρχεί η αλήθεια και τιθασεύεται το πλασματικό στοιχείο, τόσο το μυθιστόρημα προσεγγίζει την τελειότητα», βλ. GEORGES MAY, *Le dilemme du roman au XVIIIème siècle*, New Haven-Paris, Yale University Press-PUF, 1963, σ. 42.

64. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περί ποιητικής*, σ. 80*.

> Σελήνην, αλλ' υποθέτονται ότι εγεννήθησαν, ανετράφησαν, και ενεργούν εις μέρη διορισμένα και μεταξύ διορισμένων εθνών της οικουμένης, δεν είναι συγχωρημένον εις αυτόν να ψεύδεται μήτ' εις την γεωγραφίαν του τόπου, μήτ' εις την διήγησιν των ηθών του έθνους, όπου πλάσσει την σκηνήν του δράματος.[65]

Η σκηνική αληθοφάνεια, το «αρμόδιον» που απαιτεί ο Κοραής από το μυθιστόρημα ανήκουν στις βασικές προδιαγραφές που όφειλε να υιοθετήσει το είδος στην ευρωπαϊκή του πορεία κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα προκειμένου να απεγκλωβιστεί από το φανταστικό και εξωπραγματικό. Παράλληλα, μέσα από την αληθοφάνεια, δηλαδή όχι με την αναπαράσταση της πραγματικότητας, αλλά τον συμβιβασμό με την «belle nature», το μυθιστόρημα κέρδιζε σε υπόληψη. Μια συνοπτική κωδικοποίηση της σκηνικής αληθοφάνειας προσέφερε, ενδεχομένως, στον Κοραή ένας ακόμη θεωρητικός «παραστάτης» του, «αυτό το αχανές οικοδόμημα γνωστό με το όνομα *Encyclopédie*»: [66]

> οι τόποι όπου διαδραματίζεται η δράση πρέπει να αναπαριστάνονται όπως είναι, όταν τους είχαμε γνωρίσει· και στην περίπτωση που δεν έχει διασωθεί η ακριβής τους εντύπωση, πρέπει, όταν μεταφέρουμε με τη φαντασία μας τη διάταξή τους, να διασφαλίζουμε ότι δεν βρισκόμαστε σε αντίθεση με αυτά που μπορεί κανείς να γνωρίζει [...] Η ποιητική αληθοφάνεια απαιτεί επίσης να αναπαρίστανται τα έθνη με τις ενδυμασίες τους, τα όπλα τους.[67]

Η σκιαγράφηση των ηρώων σύμφωνα με την ψυχολογική και την κοινωνική τους κατάσταση, η «ηθοποιία», συμπεριλαμβάνεται από τον Κοραή στα αξιολογικά κριτήρια της μυθιστορίας. Παραπέμποντας στο 15ο κεφάλαιο του *Περί Ποιητικής* εκδέτει τους λόγους που αναδεικνύουν τα *Αιθιοπικά* σε μυθιστορικό πρότυπο:

> Το αυτό λέγω και περί της ηθοποιίας των *Αιθιοπικών*. Εάν ως διδάσκει ο Αριστοτέλης, τα ήθη πρέπει να παριστάνονται τοιαύτα, οποία αρμόζουν εις τον λέγοντα, ήγουν να είναι κατάλληλα εις το γένος, εις την ηλικίαν, εις το επάγγελμα, εις το πάθος και τας άλλας όλας περιστάσεις, εις όσας ευρίσκεται ο λέγων ή πράσσων την ώραν εκείνην, εάν (λέγω) τοιαύτα πρέπει να είναι τα ήθη, ευδοκιμεί και κατά τούτο ο Ηλιόδωρος.[68]

Διάμεσο ανάμεσα στην αριστοτελική *Ποιητική* και στα κοραϊκά *Προλεγόμενα* υπήρξε, νομίζω, κρίνοντας από την αναλογία στον τρόπο διατύπωσης, το άρθρο «Mœurs» της *Encyclopédie*, που πρόβαλλε με εμφατικό τρόπο την αριστοτελική θέση:

---

65. Κοραης, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 24.

66. Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation en Grèce*, [Paris, F. Didot, 1803], σ. 12.

67. «Vraisemblance poétique», *Encyclopédie*, τ. 7, 1765, σ. 484-485.

68. Κοραης, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 20.

> Ο Αριστοτέλης ορθά δηλώνει ότι τα ήθη πρέπει να είναι με σαφήνεια προσδιορισμένα και εκφρασμένα· προσθέτω ακόμη ότι πρέπει να είναι ενδεδειγμένα, δηλαδή όπως αρμόζουν στην καταγωγή, στην κατάσταση, στον χρόνο, στον τόπο, στην ηλικία και στην προσωπικότητα εκείνου που αναπαριστούν επί σκηνής.[69]

Σύμφωνα με την ποιητική θεωρία που εισηγείται ο Κοραής, το μυθιστόρημα δεν συγγενεύει μόνο με τη δραματική ποίηση αλλά και με την επική, μέσα από την αριστοτελική οπτική της «τραγικοποίησης» του έπους:[70]

> Πρόσθες ότι φαίνεται και πράγμα αδιάφορον εις την σύνθεσιν των τοιούτων πλαστών ιστορημάτων το να είναι εμμέτρως ή αμέτρως γραμμένα, επειδή και χωρίς μέτρων πλησιάζει φυσικά το τοιούτον είδος εις το επικόν ποίημα, διά το δραματικόν της υποθέσεως.[71]

Κατ' αυτόν τον τρόπο αξιολογεί τα *Αιθιοπικά* «τεχνικωτέραν από όλας τας μυθιστορίας» αφού εφαρμόζουν το ομηρικό παράδειγμα της έναρξης in medias res:[72]

> Άρχεται ο συγγραφεύς της διηγήσεως από το μέσον, και να είπω ούτως, από τα σπλάχνα της υποθέσεως, ήγουν από την ώραν εκείνην, όταν έφθασαν ο Θεαγένης και η Χαρίκλεια εις την Αίγυπτον αιχμάλωτοι [...] Παρομοίως η αρχή των τυχών του Οδυσσέως, όταν ανεχώρησεν από την Τρωάδα, ευρίσκεται εις την ογδόην ραψωδίαν της *Οδυσσείας*.[73]

Οι υφιστάμενες αναλογίες ανάμεσα στο έπος και στο μυθιστόρημα αποτελούν συχνά αντικείμενο συζήτησης στη διάρκεια του 18ου αιώνα. Ωστόσο, στο σημείο αυτό, στην αναγνώριση της συνάφειας ανάμεσα στην επική ποίηση και στη μυθιστορία,[74] και στην ανάδειξη της αφήγησης in medias res σε ποιοτικό κρι-

---

69. «Mœurs», *Encyclopédie*, τ. 10, 1765, σ. 612.

70. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, «*Καθαρότητα, μείξη* και *διάλογος:* Η νεοελληνική εκδοχή των ειδών στο α΄ ήμισυ του 19ου αι. (Αδ. Κοραής - Δ. Σολωμός)», *Η «φωνή» της μνήμης. Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σ. 194.

71. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 3.

72. Πάντως, η ίδια άποψη είχε διατυπωθεί στο προλογικό κείμενο («Περί του συγγραφέως», σ. 7) της βενετικής έκδοσης των *Αιθιοπικών* (1790): «Τήν δε περί την της Ιστορίας οικονομίαν, ποιητικήν τ' ανδρός ευφυΐαν, τίς ου θαυμάσει; ος εκ μέσης που της υποθέσεως εναρξάμενος, και ούτω τα ύστερα πρώτα ποιήσας, ύστερον θαυμασίω τινί τρόπω την κατάλληλον τάξιν απένειμεν; Άρα ουχ Όμηρον αυτόν των ποιητών τον κορυφαίον εμιμήσατο, εκ της Αχιλλέως αρξάμενον μήνιδος;». Συνεπώς και άλλοι, όπως ο επιμελητής της βενετικής έκδοσης Σπ. Βλαντής, είχαν δείξει φιλολογικό ενδιαφέρον για την τεχνική της αφήγησης του συγκεκριμένου μυθιστορήματος και το είχαν συσχετίσει με το ομηρικό έπος.

73. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 19.

74. Ο χαρακτηρισμός «έπος σε πρόζα» αποδόθηκε κατά κόρον στο *Les aventures de Télémaque* (1699) του Fénelon· στον πρόλογο του *Joseph Andrews* (1742) ο Fielding αναφερόμενος στο πρότυπό του, τον *Δον Κιχώτη*, μιλά για «comic epic in prose». Ο Christian Friedrich von Blanckenburg στο *Versuch über den Roman* (1774), το πρώτο θεωρητικό κείμενο της γερ-

τήριο, ο Κοραής βρίσκει «παραστάτη» το *Traité sur l'origine des romans.*[75]

Όπως διαφάνηκε, νομίζω, ο Κοραής αλιεύει συστηματικά από τη νεοκλασικιστική θεωρία και κριτική στοιχεία και απόψεις που αφορούν τη δομή και το περιεχόμενο του μυθιστορήματος, τα οποία αναδιατάσσει και ανασυνθέτει, έτσι ώστε να εξυπηρετήσουν έναν βασικό στόχο: την εξασφάλιση στο είδος μίας θέσης μέσα στον αριστοτελικό κανόνα.

Η μέθοδος εργασίας του Κοραή δείχνει να ανταποκρίνεται απόλυτα στη θεώρηση της ερμηνείας ή της κριτικής ως «επανεγγραφής». Η «ερμηνεία [ή κριτική]» σύμφωνα με τον André Lefevere, «ένας τρόπος ανάγνωσης ενός λογοτεχνικού έργου που συχνά καταλήγει στη συγγραφή ενός κειμένου για το λογοτεχνικό αυτό έργο, ξαναγράφοντάς το έως έναν βαθμό, δεν αποτέλεσε ποτέ αποκλειστικά διαδικασία αυστηρού σχολαστικισμού και ευρυμάθειας, αλλά πάντοτε μια διαδικασία λογιοσύνης και ευρυμάθειας στην υπηρεσία κάποιου άλλου. Δεν υπήρξε, με άλλα λόγια, ποτέ ένας πραγματικά αυτόνομος κριτικός λόγος, που βαρύνεται με την ευθύνη μόνο για το αληθινό, το αιώνιο, το ένα και μοναδικό. Υπήρξαν πάντοτε διαφορετικές απόπειρες ερμηνείας υπαγορευμένες από διαφορετικές αφετηρίες, βασισμένες σε συγκεκριμένη αντίληψη για το πώς θα έπρεπε να είναι ο κόσμος (ιδεολογία) καθώς και σε συγκεκριμένη αντίληψη για το πώς θα έπρεπε να είναι η λογοτεχνία (ποιητική)».[76] Οι ιδεολογικές παράμετροι που υπαγορεύουν την «επανεγγραφή» στην «Επιστολήν προς Αλέξανδρον Βασιλείου» έχουν άμεση συνάφεια με την ιδεολογική σκοπιμότητα της έκδοσης των *Αιθιοπικών*: την προβολή ενός αφηγηματικού είδους και της θεωρίας του, που και τα δύο «έλαβον οι Ευρωπαίοι από τους Έλληνας».[77] Οι ελληνικές καταβολές του μυθιστορήματος συμβαδίζουν με την «εξελληνισμένη» ποιητική και ιστορία του· αυτός είναι ένας πρόσθετος λόγος αποσιώπησης των απώτερων ανατολικών καταβολών του, στις οποίες αναφέρεται εκτενώς η πραγματεία του Huet.[78] Το γεγονός λοιπόν ότι «για πρώτη φορά ίσως ένας νεότερος

μανικής γραμματείας για το νεότερο μυθιστόρημα που γράφτηκε με αφορμή τη δημοσίευση του *Agathon* του Wieland, υποστηρίζει ότι το μυθιστόρημα, είναι διάδοχος του αρχαίου έπους στη σύγχρονη εποχή, πρβλ. BRUNO HILLEBRAND, *Theorie des Romans*, München 1980, σ. 112. Ορισμένα από τα θέματα αυτά δίγονται και στη νεότερη συνθετική μελέτη του ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΧΤΙΝ, *Έπος και μυθιστόρημα*, πρόλογος - μετάφραση: Γιάννης Κιουρτσάκης, Αθήνα, Πόλις, 1995.

75. GÉGOU, *Lettre - Traité...*, σ. 76.

76. ANDRÉ LEFEVERE, «Why Waste Our Time on Rewriters? The Trouble with Interpretation and the role of Rewriting in an Alternative Paradigm», στο: THEO HERMANS, (επιμέλεια), *The Manipulation of Literature*, London-Sydney, Croom Helm, 1985, σ. 217.

77. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 5.

78. Ο Huet ανίχνευε τις απώτερες καταβολές του μυθιστορήματος στην κλίση του ανθρώπου να μιλήσει για τον έρωτα, να μεταδώσει στους άλλους ό,τι έπλασε η φαντασία του, κλίση

κριτικός επιχειρεί να εντάξει το μυθιστόρημα στο *Περί Ποιητικής* του Αριστοτέλη»,[79] εγγράφεται και αυτό στο πνεύμα της ιδεολογικής χειραγώγησης, είναι αλληλένδετο με την εθνική (=ελληνική) ταυτότητα του κριτικού που τη διατυπώνει. Το μυθιστόρημα και η ποιητική του μπορούσαν να συμβάλουν στην ανανέωση της γνωριμίας με την αρχαία κληρονομιά και στην τόνωση της συνείδησης ότι οι Έλληνες διέθεταν ιδιαίτερη ιστορική φυσιογνωμία.[80]

Επιπλέον, ο Κοραής ήταν ενήμερος του ότι το σύγχρονο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα είχε δεχτεί σφοδρές επικρίσεις και εξακολουθούσε να κατηγορείται ως γραμματειακό είδος ανυπόληπτο, καθώς δεν ακολουθούσε κάποιους κανόνες, όπως τα κληροδοτημένα από την κλασική παράδοση ποιητικά γένη, το έπος και η τραγωδία. Η a posteriori στέγαση του μυθιστορήματος στο *Περί ποιητικής* εξασφάλιζε την αναγκαία ύπαρξη κανόνων μέσω της σύνδεσης στοιχείων από τα υψηλότερα ιεραρχημένα γένη· ταυτοχρόνως, αναδείκνυε τη συγγένειά του με τους επιφανείς και καταξιωμένους λογοτεχνικούς προγόνους του και του προσέδιδε κύρος. Με τον τρόπο αυτόν ο Κοραής προκαταλάμβανε τις ενδεχόμενες ενστάσεις, ανάλογες με αυτές που είχαν διατυπωθεί από τους γάλλους κλασικιστές (Boileau)[81] και τους επιγόνους τους, στην ανασκευή των οποίων είχε χρησιμοποιηθεί κατά κόρον το *Traité sur l'origine des romans* του Huet, καθώς υποδείκνυε τη συγγένεια του μυθιστορήματος με το έπος.

Εκπεφρασμένη πρόθεση του Κοραή είναι να περιγράψει το είδος, να εκθέσει την ιστορία του και να προτείνει έναν αντιπροσωπευτικό του εκπρόσωπο. Όπως, ωστόσο, συμβαίνει και στο αρχαιοελληνικό θεωρητικό του πρότυπο, το *Περί ποιητικής* του Αριστοτέλη, ο περιγραφικός λόγος καταλήγει να γίνει κανονιστικός· αποβλέπει σε μια μελλοντική ρύθμιση. Η ονοματοθετική πρωτοβουλία του Κοραή να προτείνει ήδη από το 1791 τη λέξη «μυθιστορία», που με μια μορφολογική παραλλαγή («μυθιστό-

---

που εμφανιζόταν πιο έκδηλη στους ανατολικούς λαούς (Αιγύπτιους, Άραβες, Πέρσες, Σύριους, Ινδούς)· το παράδειγμά τους είχε προκαλέσει μεγάλη εντύπωση στους λαούς της Δύσης, επομένως μπορούσε μπορεί κανείς δικαιολογημένα να τους αποδώσει την επινόηση του μυθιστορήματος. Έφερνε ως παραδείγματα το *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*, τους μύθους του Αισώπου, του Λοκμάν, του Πιλπάιδος κ.ά. Τεκμηρίωνε μάλιστα την υπόθεση αυτή τονίζοντας την ανατολική καταγωγή των περισσότερων ελλήνων μυθιστοριογράφων (Ιάμβλιχος, Ηλιόδωρος, Λουκιανός, Αχιλλέας Τάτιος). Βλ. GÉGOU, *Lettre-Traité...* («Origine orientale du roman»), σ. 51-68. Τη διαφοροποίηση του Κοραή στο σημείο αυτό την έχει επισημάνει ο ROTOLO, «Ο Κοραής και το αρχαίο μυθιστόρημα», σ. 59.

79. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Εισαγωγή» στο: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, *Ο Πολυπαθής*, εισαγωγή-επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1989, σ. *27.

80. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 405-406.

81. Un roman sans blesser ni les lois ni la coutume/ Peut conduire un héros au dixième volume, *Satire* IX, στ. 107-108, το παράθεμα στο: MAY, *Le dilemme du roman...*, σ. 17.

ρημα») θα καθιερωθεί ως ισοδύναμο των λατινογενών «roman», «romance», «romanzo» και των αγγλικών «romance» και «novel», «συνδέεται με την προσδοκία να εμφανιστούν ελληνικά μυθιστορήματα».[82] Από τη χαρτογράφηση της ελληνικής γραμματείας που επιχειρεί στο *Mémoire sur l'état actuel* (1803), αντιλαμβάνεται τις ελλείψεις, αλλά και τις προσπάθειες που γίνονταν για την αναπλήρωσή τους. Γνωρίζει τα «από Βενετίαν κειμήλια γραικικής γλώσσης»[83] διακρίνει την έλξη από την πλασματική αφηγηματική πεζογραφία και διακατέχεται από την επιθυμία να αναπτύξει για το είδος μια θεωρία. Η καλλιέργεια του είδους δεν θα ξεκινούσε εκ του μηδενός, δεν θα ήταν προϊόν πρωτοτυπίας ή καλλιτεχνικής έμπνευσης, αλλά θα βασιζόταν σε κανόνες και στην αξιοποίηση αναγνωρισμένων προτύπων. Σύμφωνα με τη νεοκλασικιστική ποιητική που συνέδετε τον ορίζοντα εμπειριών του (Διαφωτισμός, Εγκυκλοπαιδιστές, Ιδεολόγοι)[84] κάθε καλλιτεχνική δημιουργία εκλαμβάνεται ως προϊόν μιας διαδικασίας που έπρεπε να σεβαστεί κάποιους κανόνες. Αυτός ο σεβασμός γίνεται αντιληπτός όχι ως πειθαναγκασμός, αλλά, όπως διασαφηνίζει ο Roland Mortier, «ως ευεργετικό καθήκον που συντονίζεται με τον ορθό λόγο και επιτρέπει να ανακαλύψει κανείς πίσω από την αταξία της πραγματικότητας, την αρμονία της «ωραίας φύσης» [...] Οι κανόνες δεν μαρτυρούν μια περαστική μόδα ή τους κανόνες της εποχής· αποτελούν έκφραση αιώνιων μορφών του ανθρώπινου πνεύματος».[85]

Η καλλιέργεια του είδους έπρεπε να ακολουθήσει με τρόπο δημιουργικό προϋπάρχοντα πρότυπα. Η έννοια της μίμησης, όπως την όριζε το ανώνυμα δημοσιευμένο, αλλά αποδιδόμενο στον Diderot, άρθρο «Imitation» της *Encyclopédie* (1765), ήταν αντιληπτή ως δημιουργική διαδικασία:

> Πρέπει, όπως η επιμελής μέλισσα, να απανθίζει κανείς απ' όλες τις πλευρές, και να εμπλουτίζεται με τον χυμό όλων των ανθέων. *Η καλή μίμηση είναι μια διαρκής επινόηση.* [...] Έτσι, η μίμηση που γεννιέται από την ανάγνωση καλών πρωτοτύπων ανοίγει τη φαντασία, εμπνέει το γούστο, διευρύνει το πνεύμα και τελειοποιεί τα ταλέντα.[86]

Το έργο του Ηλιοδώρου, κατά τον Κοραή, δεν αποτελούσε μόνο ένα υποδειγματικό μυθιστόρημα αλλά και ένα μεθοδολογικό πρότυπο σύνθεσης και γραφής σύμφωνα με τη νεοκλασικιστική ποιητική:

---

82. Μουλλας, «Ο Κοραής...», σ. 127.

83. Το σχόλιο απαντά σε λίγο μεταγενέστερη επιστολή προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου (4.8.1807), Κορας, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 407.

84. Ρωξανη Αργυροπουλου, «Η σκέψη των Ιδεολόγων στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»* (Χίος, 11-15 Μαρτίου 1983), Αθήνα 1985, τ. 2, σ. 31-46 (ανάτυπο).

85. Roland Mortier, *L'originalité. Une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières*, Genève, Droz, 1982, σ. 26.

86. *Ό.π.*, σ. 25-29.

> Το περισσότερον του δράματος μέρος είναι μίμησις και παρωδία διαφόρων παλαιών συγγραφέων [...] αλλά μίμησις τόσον έντεχνος, ώστε τα κλέμματα φαίνονται γεννήματα της κεφαλής του Ηλιοδώρου είναι, να είπω ούτως, αληθής κέντρων, ήγουν ένδυμα συρραμμένον από διάφορα κομμάτια, συρραμμένον όμως τόσον επιδέξια, ώστε εις ολίγα μέρη βλέπει τις τα ράμματα και τους κλωστήρας, αλλά φαίνεται μονοσώματον υφαντόν άνωθεν έως κάτω λαμπρόν ένδυμα. [...] Ολίγοι τινές άνδρες ευφυείς [...] καθώς ο ημέτερος Ηλιόδωρος, απανδίσαντες, ως μέλισσαι, από των παλαιών την ανάγνωσιν, ευρήκασι την τέχνην να συγκεράσωσι τα ξένα, ώστε να τα κάμωσιν ιδικά των.[87]

Συνοψίζοντας: Η κοραϊκή θεωρία για το μυθιστόρημα, προϊόν ερανισμού από ποικίλες πηγές, εγγράφεται στο πλαίσιο της νεοκλασικιστικής ποιητικής. Η «μυθιστορία» πρέπει να διαθέτει μια στέρεη κατασκευή, τοποθετημένη μέσα σε ιστορικοφανή συμφραζόμενα. Πάντως, σε ό,τι αφορά τη συμβολή της ιστορίας, δηλαδή τη ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας ο Κοραής δεν έκρυβε τις ανησυχίες του: οι συνέπειες που θα είχε σε ένα αφήγημα ερωτικού περιεχομένου η μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη σκηνική αληθοφάνεια στη σύγχρονη πραγματικότητα, η προσγείωση του ήρωα στα μέτρα του αναγνώστη, η αναμενόμενη εισαγωγή της καθομιλουμένης στον διάλογο «καθώς την λαλεί ο χυδαίος λαός», όπως και τα «άσεμνα» και «ακόλαστα» ήθη, που θα εισήγε η αθέτηση των κανόνων της ευσχημοσύνης, τον προβλημάτιζαν:

> τι έχεις ή τί δύνασαι να κάμεις, όταν μια τοιαύτη μυθιστορία γένει κοινή ανάγνωσις ανδρών και γυναικών, σπουδαίων και μη σπουδαίων, εις ολίγα λόγια όλων των τάξεων της πολιτικής κοινωνίας; Εξ ανάγκης η κήλησις της αναγνώσεως έχει να ποιώσει την φράσιν και τον χαρακτήρα όλου του έθνους, και τόσον ευκολότερον, όσον τα εννέα δεκατημόρια του έθνους όντες χυδαίοι κατά δυστυχίαν θέλουν δημαγωγηθεί περισσότερον από τον χυδαϊσμόν αυτόν του γράφοντος.[88]

Η ανησυχία της στροφής προς την καθημερινή πραγματικότητα δικαιολογείται στο πλαίσιο της κλασικιστικής ποιητικής της «ωραίας φύσης», καθώς και από την οπτική κάποιου που δεν είχε γνωρίσει ακόμη το ρεαλιστικό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα,[89] το

87. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 29.

88. Προς Αλέξανδρο Βασιλείου (9.8.1804), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 180.

89. Στην Αγγλία η διάκριση ανάμεσα σε «romance» (εξιδανικευμένο μυθιστόρημα) και «novel» (ρεαλιστικό μυθιστόρημα) απαντά σε διάλογο της *Pamela* (1740) του Richardson, βλ., σχετικά, MAY, *Le dilemme du roman...*, σ. 102. Τη θεωρητική συζήτηση εγκαινιάζει η CLARA REEVE, *The Progress of Romance* (1785)· πρβλ. J. PAUL HUNTER, «The Novel and Social/Cultural History», στο: JOHN RICHETTI (επιμέλεια), *The Cambridge Companion to the Eighteenth Century Novel*, Cambridge, Cambridge University Press, ²1998, σ. 2. Ο Κοραής δεν φαίνεται να έχει υπόψη του τη διάκριση αυτή της αγγλικής γραμματείας. Είναι ενδεικτικό ότι στα *Προλεγόμενα* στον Ηλιόδωρο, όπου παραθέτει τα ξενόγλωσσα ισοδύναμα της «μυθιστορίας» για τα αγγλικά, δίνει μόνο τον όρο «romance»· βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. 4, υποσ. 1.

οποίο άλλωστε αποτέλεσε μία από τις πολλές κατευθύνσεις που έλαβε το είδος στην εξέλιξή του.[90]

Το κατά πόσον η κοραϊκή θεωρία συνέβαλε αποφασιστικά στην εξέλιξη του νεοελληνικού μυθιστορήματος από τη δεκαετία του 1830 κ.ε., και ειδικότερα στη στροφή προς το ιδανικό μυθιστόρημα[91] –αν δηλαδή η εμβέλειά της υπήρξε μεγαλύτερη από εκείνην του *Traité* [...], που, όπως επισημάνθηκε από την αρχή, δεν επηρέασε τις τύχες του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος–, είναι ένα ζήτημα που ξεφεύγει από τα όρια αυτής της πραγμάτευσης. Άλλωστε, τέτοιου είδους κανονιστικές ποιητικές θεωρήσεις είχαν λιγοστές πιθανότητες επιτυχίας για την πορεία ενός είδους που, ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1940, εθεωρείτο «το μόνο είδος που εξακολουθεί να αναπτύσσεται και μένει ακόμη ανολοκλήρωτο και [που] αντίθετα προς τα άλλα είδη [...] δεν έχει κανόνες».[92] Η συμβολή λοιπόν του Κοραή πρέπει να εκτιμηθεί περισσότερο προς την κατεύθυνση της πρόσληψης και της καταξίωσης του μυθιστορήματος.

1.3. Η υιοθέτηση του όρου «μυθιστορία» και οι αντιδράσεις

Η δημοσίευση των *Προλεγομένων* στον Ηλιόδωρο το 1804 ήταν αναμενόμενο να συμβάλει στη διάδοση του όρου «μυθιστορία», όπως και να προκαλέσει συζητήσεις σχετικά με την επάρκειά του.

Η πρώτη εμφάνιση του όρου «μυθιστορία» σε τίτλο έντυπου βιβλίου καταγράφεται στα Επτάνησα. Στη *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας* ο ερανιστής-διασκευαστής Ιωάννης Κασκαμπάς στεγάζει κάτω από τον τίτλο «μυθιστορία» ένα ποικίλο, πλασματικό και διδακτικό υλικό, ανατολικής και δυτικής προέλευσης, αφηγηματικού ή διαλογικού χαρακτήρα, στην πλειονότητά του σε πεζό λόγο, που συνυπάρχει όμως με στιχουργήματα και γνωμολογικού περιεχομένου ευσύνοπτα

90. Για το κανονιστικό σχήμα που απορρέει από την a posteriori επιζήτηση του ρεαλισμού στο μυθιστόρημα και την αδυναμία διάκρισης της ειδολογικής του ποικιλίας, βλ. J. Paul Hunter, *Before Novels: The Cultural Contexts of Eighteenth Century English Fiction*, New York-London, W. W. Norton and Company, 1990, σ. 32.

91. Έχει, λ.χ., υποστηριχτεί ότι ο Κοραής οδηγούσε τα πράγματα προς την κατεύθυνση της μυθιστορίας (με την έννοια του εξιδανικευμένου μυθιστορήματος). Βλ., σχετικά, Δημητρης Τζιοβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», στο: Νασος Βαγενας (επιμέλεια), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997, σ. 9-30. Απηχήσεις των κοραϊκών απόψεων στα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα ανιχνεύει ο Henri Tonnet, «Αρχαίο και νεοελληνικό μυθιστόρημα. Η περίπτωση της *Ορφανής της Χίου* του Ιακώβου Πιτσιπίου (1839)», *Μελέτες για τη νεοελληνική πεζογραφία*, μετάφραση: Φωτεινή Βλαχοπούλου, Αθήνα, Μεσόγειος, 2009, σ. 47-70.

92. Μπαχτιν, *Έπος και μυθιστόρημα*, σ. 19-20.

κείμενα. Τα πιθανά πρότυπα-πηγές της συλλογής δεν έχουν εντοπιστεί· έτσι δεν είμαστε σε θέση να αποφανθούμε για το αν ο Κασκαμπάς γνωρίζοντας την κοραϊκή επιλογή τοποθέτησε τον όρο «μυθιστορία» ως ισοδύναμο κάποιου γαλλικού, μάλλον, όρου (λ.χ. «roman», «fiction») ή αν έκρινε ο ίδιος ότι ο όρος μπορούσε να προσλάβει ένα τόσο ευρύ περιεχόμενο. Πάντως, στο εξής οι περισσότερες αγγελίες μυθοπλαστικών κειμένων σε πεζό λόγο, που δημοσιεύονται στα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά, χρησιμοποιούν τον όρο «μυθιστορία»: π.χ. *Αγάθων* (1813),[93] *Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον* (1819/1820).[94] Ο όρος απαντά και στη σελίδα τίτλου ή στα προλογικά σημειώματα των «διαμεσολαβητών», μεταφραστών και εκδοτών, οι οποίοι τις περισσότερες φορές είναι και οι συντάκτες των «προκηρύξεων» και «αγγελιών» που δημοσιεύουν τα περιοδικά.

Ο όρος «μυθιστορία» τοποθετείται ως νεοελληνικό ισοδύναμο ποικίλων ξενόγλωσσων όρων και ονομάτων που χρησιμοποιούσε η ευρωπαϊκή γραμματεία του 18ου αιώνα –με την οποία συνομιλεί ως επί το πλείστον η ελληνική των αρχών του 19ου αιώνα– για τον πεζό, μυθοπλαστικό, αφηγηματικό λόγο.[95] Στον *Αγάθωνα* αποδίδει τον γερμανικό όρο «Geschichte», στην *Άννα Βηλ* το «histoire» του υπότιτλου, στον *Ρασέλα* (1817) το «tale». Ο Π.[Πέτρος] Ν.[Νικολάου] Δ.[Δάρβαρης] αποκαλεί «μυθιστορία» το εκτενές ειδύλλιο του Gessner *Δάφνις*. Ο όρος «μυθιστορία» κατακυρώνεται και στην εκπαιδευτική πράξη μέσα από τα εγχειρίδια *Ρητορική τέχνη* (Βιέννη 1815) του Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου και *Γραμματικών βιβλία Δ΄* (Βιέννη 1817) του Κωνσταντίνου Οικονόμου.

Ο όρος «μυθιστορία», λοιπόν, όχι μόνο έχει την τάση να επικρατήσει, αλλά, επιπλέον, και να απαλείψει ειδολογικές διαφορές. Παρ' όλα αυτά, αφήνει περιθώρια και για πιο ουδέτερες εναλλακτικές λύσεις: στον υπότιτλο του *Αριστομένης και Γοργώς* το αφήγημα χαρακτηρίζεται «πόνημα», ονομασία που επίσης

93. *Ερμής ο Λόγιος* 3 (1813) 95-96.

94. *Καλλιόπη* 1 (1819) 198. Από τον πρόλογο στην έκδοση του έργου συνάγεται ότι ο όρος αντλείται απευθείας από τον Κοραή –ο «παραφραστής» όμως γνωρίζει και τον όρο «νόβελ» («novel»).

95. Η ποικιλία των ειδολογικών όρων οφείλεται σε πολλές αιτίες: απουσία ισομορφικού διακανονισμού και διασταύρωση πολλών γλωσσικών-λογοτεχνικών παραδόσεων («novel[l]a», «novel» κ.ά.) και γραμματειακών ειδών («romance», «romanzo», «roman», «tale», «conte» κ.ά.), συγκάλυψη της ανυποληψίας που έτρεφαν κάποιοι κριτικοί για το μυθιστόρημα μέσω της χρήσης αληθοφανέστερων ή ρεαλιστικότερων ονομασιών («memoirs», «mémoires», «[hi]storia», «Geschichte», «adventures», «aventures», «lives», «vie», «expeditions», «fortunes», «misfortunes» κ.ά.). Βλ., σχετικά, GERALD GILESPIE, «Novella, Nouvelle, Novella, Short-novel? A Review of Terms», *Neophilologus* 51 (1967) 117-127, 225-230· HUNTER, «The Novel and Social/Cultural History», σ. 9-10· JACQUES VOISINE, «Le récit court des Lumières au Romantisme II. La famille du conte», *Revue de Littérature Comparée* 66 (1992) 228-171· ANGUS MARTIN, «Le roman européen au 18ème siècle et la statistique bibliographique», *Dix-huitième Siècle* 25 (1993) 101-114.

χρησιμοποιεί ο Π. Ν. Δάρβαρης στα *Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου*. Ο Δ. Ν. Ισκεντέρης στην προσφώνηση αποκαλεί το *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην* «σύγγραμμα» χρησιμοποιώντας έναν γενικόλογο χαρακτηρισμό, που ενέχει όμως και λογοτεχνική χροιά.[96] Πάντως, σε προκηρύξεις τόσο το *Αριστομένης και Γοργώς*[97] όσο και το *Τα περί τον Σαδίκην...*[98] διαφημίζονται ως «μυθιστορίες».

Σταχυολογούνται επίσης κάποιες ενδιαφέρουσες μορφολογικές παραλλαγές, όπως τα «μυθιστορικόν» (το) και «μυθιστόρημα». Η ονομασία «μυθιστορικόν» απαντά σε επιστολή του Ιωάννη Οικονόμου (Λογιότατου)[99] προς τον Ιωάννη Βηλαρά,[100] και στο κείμενο που πληροφορεί την (πρώτη) μετάφραση του *Rasselas (Ρασελάς)* και προέρχεται και αυτό από το περιβάλλον των «ελλαδικών δημοτικιστών». Στον πρόλογο του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα στον *Αγάθωνα* και του Στέφανου Καραθεοδωρή στα *Ειδύλλια* χρησιμοποιείται το «μυθιστορικόν» εναλλακτικά με το «μυθιστορία», αλλά και το «μυθιστόρημα». Την ονομασία «μυθιστόρημα» χρησιμοποιεί ο Νικόλαος Σ. Πίκκολος στην προκήρυξη του *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν* (1821),[101] ενώ στο «Προοίμιον του συγγραφέως» του ίδιου έργου αποδίδει το «roman» ως «μυθιστορία». Την ορολογία που εισήγαγε ο Κοραής δείχνει να τη γνωρίζει και η Ελισάβετ Μουτζάν, στη Ζάκυνθο της δεκαετίας του 1820:

> [έγραψα τραγωδίαν] αλλά συνθέτοντάς την χωρίς να ηξεύρω τους νόμους της τραγωδικής τέχνης πλέον ομοιάζει με μυθιστορίαν παρά με τραγωδίαν[102]

Ήδη στα 1809 η «μυθιστορία» καταγράφεται στο *Λεξικόν της γαλλικής γλώσσης* του Γρηγόριου Ζαλίκογλου (1776-1827) ως όρος ισοδύναμος των «roman» και «nouvella» και σε εναλλακτική χρήση με το «πλάσμα»· αλλά ο συντάκτης του

96. Ο ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ υποστηρίζει ότι ο όρος «συγγράμματα» αποκτά το περιεχόμενο «λογοτεχνία» με τη δημοσίευση κειμένου των αδελφών Μανουήλ και Κυριακού Καπετανάκη στον *Ερμήν τον Λόγιον* (1811). Βλ. «Εισαγωγή» στο: ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ, *Ύλη Γαλλο-γραικικού Λεξικού*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εστία, 1994, σ. 41*.

97. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 906.

98. *Καλλιόπη* 9 (1819) 166· *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 714- 715.

99. Ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί αργότερα για το έργο του τον όρο «ιστορικόν» («*'στορικόν*»).

100. «Τι απόκαμες με το μυθιστορικόν σου;», Επιστολή Ι. Οικονόμου προς Βηλαρά, Μάρτιος 1818, βλ. ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ - Μ. Μ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ (επιμέλεια), *Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, 1783-1842. Επιστολαί διαφόρων ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, τούρκων διοικητών, εμπόρων και εσναφίων (1759-1824). Ανέκδοτος χειρόγραφος κώδικας*, Αθήνα 1964, σ. 326-328.

101. Βλ. ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Μια αθησαύριστη αγγελία του Ν. Σ. Πίκκολου (1821)», *Ο Ερανιστής* 16 (1980) 301-305.

102. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΟΥΤΖΑ-ΜΑΡΤΙΝΕΓΚΟΥ, εισαγωγή - επιμέλεια: Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Αθήνα 1965, σ. 21· για τις δραματουργικές επιδόσεις της Μουτζάν, βλ. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Το νεοελληνικό θέατρο (18ος-19ος αι.). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Δίαυλος, 2005, σ. 219-242.

λεξικού προχωρεί ένα βήμα παραπέρα, διαφοροποιώντας το «roman» από το «romance» –από το έμμετρο δηλαδή μυθιστόρημα για το οποίο ο Κοραής χρησιμοποιούσε τον ίδιο όρο– που το αποδίδει ως «ποίημα διά στίχων περιέχον ιστορίαν τινά παλαιάν». Έτσι, ο Ζαλίκογλου, ενώ αποδέχεται την επιλογή του Κοραή, επιδεικνύει παράλληλα, εκτός από φιλολογική ευθυκρισία, τη θέληση να αποστασιοποιηθεί από τη σκιά του.[103] Ο Σπυρίδων Βλαντής στην εμπλουτισμένη έκδοση (1815) του *Λεξικού της ιταλικής γλώσσης* κρίνει αναγκαίο να ενημερώσει το λήμμα «romanzo» και να προσθέσει δίπλα στο «πλαστόν ιστόρημα» των προηγούμενων εκδόσεων τη λέξη «μυθιστορία»· είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι χρησιμοποιεί τον ίδιο όρο και για το «novella» (δίπλα στο «μύθος» των προηγούμενων εκδόσεων).

Η κοραϊκή «μυθιστορία» δεν κατάφερε, ωστόσο, να επιβάλει μιαν απόλυτη ομοιομορφία· ούτε να εξοβελίσει από το προσκήνιο το μεταφραστικό δάνειο «ρο(ω)μάντζον»/«ρο(ω)μάντσον» και την παραλλαγή του «ρωμανόν». Επίσης, η άποψη που έχει διατυπωθεί ότι το «ρομάντσο» περνά πλέον στην καθημερινή ομιλία ή χρησιμοποιείται αρνητικά, για την καταγγελία του είδους, δεν καλύπτει όλες τις περιπτώσεις ή τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν ισχύει πριν από το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα.[104] Ο Κωνσταντίνος Κουσκουρούλης στην αλλοιωμένη έκδοση του *Έρωτος αποτελέσματα* (Βιέννη 1809) χρησιμοποιεί τον όρο «ρομάντσο» για να υπερασπιστεί το κείμενο που επιμελήθηκε:

> Νέοι κύριοι και ομογενείς παίδες Ελλήνων! Αν ίσως και τρόπον τινά κατά καιρούς παραπονείσθε, όσοι από υμάς ξένας γλώσσας όλως δεν εδιδάχθητε, ότι η καθομιλουμένη ταύτη γλώσσα μας είναι υστερημένη τυχόν, προς τοις άλλοις, και από βιβλία οπού δίδουν κάποιαν ευθυμίαν και άνεσιν και των ηθών σας ομού διόρθωσιν [...], από κωμωδίας δηλονότι και τραγωδίας θεατρικάς κτλ., και μάλιστα τα ΡΩΜΑΝΤΣΑ καλούμενα· τα οποία είναι γεμάτα, ως αληθώς, όχι μόνον από μίαν έμμουσον ηδονήν και γλυκύτητα, ήτις τέρπει άμα και τρέφει των αναγινωσκόντων τον νουν, και κατ' εξαίρετον της νεότητος, αλλά και από μίαν αξιέπαινον και απλοϊκήν ηθικήν (διά της οποίας στολίζονται και εν ταυτώ διορθούνται τα ήθη).[105]

---

103. Ο Ζαλίκογλου εγκατεστημένος στο Παρίσι από το 1802, μετάφρασε το *Contrat social* του Jean-Jacques Rousseau, που δημοσιεύτηκε όμως μετά τον θάνατό του (1828). Βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 369· βλ., επίσης, ANNA TABAKI, «Les intellectuels grecs à Paris (fin du XVIIe-début du XIXe siècles», στο: *Corneliae Papacostea-Danielopolu. In memoriam*, Bucureşti, 1999, σ. 82.

104. ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Το παραμύθι των αστών. Σκέψεις για τις απαρχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος», στο: *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά (Αθήνα 29 Σεπτεμβρίου-1η Οκτωβρίου 1993), Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 97.

105. Βλ. Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Αθήνα 1953, σ. 217.

Μια μαρτυρία για την προφορική χρήση του «ρωμανόν» παρέχει ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας στον πρόλογο του *Αγάθωνος*, αναφέροντας ότι «τας των νεοτέρων "μυθιστορίας"» οι ομογενείς ονομάζουν «ρωμανά». Τη χρήση του όρου «ρωμάντσον» σε καταγγελία του είδους τη συναντάμε στον πρόλογο του Γεώργιου Ρουσιάδη στην έκδοση της παράφρασης της *Ιλιάδος* (1817), στον Διονύσιο Φωτεινό στην *Ιστορία της πάλαι Δακίας* (Βιέννη 1819)· ωστόσο, αυτά δεν αποκλείουν την ταύτιση της «μυθιστορίας» με το ηθικά άμεμπτο και το ομόφωνα αποδεκτό πλασματικό αφήγημα, όπως πιστοποιεί η χρήση του όρου σε επικριτικά κείμενα του Δημήτριου Ν. Δάρβαρη (1812) και της Ραλλούς Σούτσου (1819). Οι επικρίσεις, όμως, αυτές παρουσιάζονται σε άλλο σημείο της πραγμάτευσης.

Ο όρος «μυθιστορία» δεν έμεινε εκτός της μεγάλης «φιλολογικής διαμάχης». Ο Παναγιώτης Κοδρικάς ήδη από το 1815 σε σημειώσεις του, που έμειναν ανέκδοτες, είχε αρχίσει να συγκεντρώνει τα επιχειρήματά του κατά του νεολογισμού του Κοραή:

> δεν έχομεν, λέγουν οι φιλόσοφοι, λέξιν εις την γλώσσαν μας η οποία να ερμηνεύει την ξένην ονομασίαν «ρομάνς», και ακολούθως πρέπει να φτιάσομεν. [...] Επειδή και δεν ευχαριστιέσαι εις τας ονομασίας οπού εμεταχειρίσθηκαν εκείνοι όπου με τόσην κομψότητα εσύνθεσαν πρώτον εις την γλώσσαν μας τας τοιαύτας μυθοποιΐας, ονόμασέ τα παραμύθια, πλάσματα ή τέλος πάντων δος την λέξιν «ρομάντσο» ως γλώσσαν εθνικήν, ή άλλως πως όπως θέλεις, δόσαι όμως μίαν ονομασίαν απλήν, εύληπτον, ελληνικήν, και όχι ξένην, κακοσύνθετον και αντιφατικήν.[106]

Το επόμενο έτος (1816) σε δημοσίευμα απευθυνόμενο «Προς τους ελλογιμωτάτους εκδότας του *Λογίου Ερμού* εις Βιένναν της Αουστρίας» (Παρίσι 1 Απριλίου 1816)[107] στις κατηγορίες που επιρρίπτει στον Κοραή για «όλας εκείνας τας εκτρωματικάς νεολογίας» συμπεριλαμβάνει και τη λέξη «μυθιστορία». Ο Κοραής σε ψευδώνυμη επιστολή του (5.9.1817) που απευθυνόταν προς το ίδιο περιοδικό (1818) υπερασπίζεται τον όρο που εισήγαγε:

> Το «μυθιστορία» πιθανόν ότι μέλλει να μείνει εις την γλώσσαν. Αλλ' όμως και αν δεν μείνει, ούτε των νυν ζώντων, πλην του Κοδρικά, ούτε των μεταγενεστέρων κανείς θέλει τολμήσειν να ελέγξει τον προκρίναντα λέξιν ελληνικήν από την ιταλικήν, «ρομάντσο».[108]

---

106. Βλ. Αποστολος Σαχινης, «Ορολογία και θεωρία του μυθιστορήματος», *Νέα Εστία* 129 (1991) 650.

107. Βλ., σχετικά, Απ. Β. Δασκαλακης, *Κοραής και Κοδρικάς. Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων, 1815-1821*, Αθήνα 1966, σ. 197.

108. Η επιστολή, με ημερομηνία 5 Σεπτεμβρίου 1817, υπογραμμένη με το ψευδώνυμο Νικόλαος Γεωργίου Κύπριος, δημοσιεύτηκε αυτοτελώς το πρώτο τρίμηνο του 1818 (το παράθεμα στη σ. 18)· Για την απόδοση του ψευδωνύμου στον Κοραή, βλ. Δασκαλακης, *Κοραής...*, σ. 72.

Ο Κοδρικάς δεν αργεί να ανταπαντήσει συνδέοντας τον όρο με τις γενικότερες αντιδράσεις του απέναντι στις κοραϊκές γλωσσικές επιλογές:

> Το «μυθιστορία», λέγει, πιθανόν ότι μέλλει να μείνει εις την γλώσσαν. Εξέχασεν όμως να μας ειπεί εις ποίαν γλώσσαν; Εις την κορακιστικήν; Τούτο είναι βεβαιώτατον. Όχι όμως εις την ελληνικήν, επειδή η ελληνική γλώσσα, είτε παλαιά, και ή νέα, δεν δέχεται τας αντιφατικών ιδεών σημαντικάς λέξεις, ειμή μόνον προς χλευασμόν αντεστραμμένων εννοιών.[109]

Οι χαρακτηρισμοί έχουν κάποια ορθότητα, αλλά διατυπώνονται με οξύτατο τρόπο. Ο Κοδρικάς ελέγχει ως ανακριβές το επιχείρημα του Κοραή ότι προτίμησε λέξη ελληνική από ξένη: η προέλευσή της είναι ξένη (=λατινική) και συνεπώς είναι και «έκτρωμα» γραικολατινικό. Κατηγορεί τον Κοραή ότι παραβιάζει τους κανόνες της σύνθεσης των ελληνικών λέξεων: ότι κατασκευάζει «φραγκογραικισμόν». Του επιρρίπτει άγνοια των κανόνων της μορφολογίας: αφού η λέξη συντίθεται από τις λέξεις «μύθος» και «ιστορία» έπρεπε να γίνει «μυθοϊστορία», κατ' αναλογία προς τη σύνθετη λέξη «χρηστοήθεια». Και καταλήγει στην κατηγορία της σημασιολογικής ασάφειας, ερμηνεύοντας, εύλογα, τον όρο μέσα από την οπτική της ρητορικής παράδοσης του Ερμογένη: εφόσον ο «μύθος έχει τη σημασία ψευδής διήγηση» και η «ιστορία» σημαίνει «αληθής διήγηση», τότε «μυθιστορία» σημαίνει «ψευδαλήθεια» και «τούτ' αυτό ό έστιν ασπρόμαυρον ή τραγέλαφος».

Ωστόσο, οι αντιρρήσεις του Κοδρικά δεν περιορίζονται στο γλωσσολογικό επίπεδο. Επεκτείνονται στο επίπεδο της θεωρίας του μυθιστορήματος, καθώς, κατά τη γνώμη του, ο όρος δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην αρχή της ισοδυναμίας και να αποδώσει τα υπο-είδη του μυθιστορήματος, τα οποία δεν έχει λάβει υπόψη του ο Κοραής:

> Αλλ' αν εξετάσωμεν το τραγελαφικόν αυτό όνομα και ως προς το πράγμα προς ο ανάγεται, ουχ απλώς ονομάζουν κάθε πλασματικόν σύγγραμμα. Διακρίνοντες δε το είδος εκάστου των τοιούτων συγγραμμάτων λέγουν, «roman historique», και «roman mythologique», etc. Αν λοιπόν ημείς, ως άγλωσσοι, κατά τον Φιλόσοφον, ηθέλαμεν ονομάσει «μυθιστορίαν» το απλώς «roman», ανάγκη είναι, κατά την αναλογίαν της γλώσσης, να ειπούμεν και «μυθιστορίαν ιστορικήν», και «μυθιστορίαν μυθολογικήν» κτ. Και τότε βέβαια ημπορούμεν να ονομασθώμεν κοραϊσταί, αλλ' όχι πλέον Έλληνες.

Πίσω από τις ορθές αυτές παρατηρήσεις –που, ωστόσο, τις έχει ξεπεράσει η νεότερη χρήση (πρβλ., π.χ., την κακότεχνη σύζευξη «ιστορικό μυθιστόρημα»)– υπόκειται η παρατήρηση ότι «οι παλαιοί Έλληνες, καθώς και οι παλαιοί Λατίνοι, δεν απεστρέφοντο τας περιφράσεις προς ακριβή δήλωσιν της εννοίας»· ο ίδιος ο

109. «Και αύθις προς τους οικείους», 15.4.1818, βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Κοραής*..., σ. 314-315.

Κοδρικάς πρόκρινε τη χρήση τής μη μονολεκτικής μονάδας («πλασματικόν σύγγραμμα», «πλασματικόν ιστόρημα»).

Η εμπλοκή του όρου «μυθιστορία» στην ανταλλαγή φιλολογικών λιβέλων φανερώνει αφενός την οξύτητα που είχε λάβει η αντιπαράθεση Κοραή και Κοδρικά και αφετέρου την προσπάθεια και των δύο να διεκδικήσουν τον ρόλο του ονοματοθέτη, άλλοτε υπερασπιζόμενοι τη γλωσσική νόρμα και άλλοτε υπέρμαχοι των νεωτερισμών, στα συμφραζόμενα των αυξανόμενων αναγκών για γλωσσική αλλαγή και προσαρμογή σε νέες καταστάσεις. Ωστόσο, η συγκεκριμένη διένεξη καταδεικνύει την ομόφωνη προσοχή των δύο άσπονδων εχθρών προς ένα λογοτεχνικό είδος, του οποίου «οι προπάτορές μας είναι, ως προς τα άλλα έθνη της Ευρώπης, οι πρώτοι αυτουργοί» και το οποίο, όπως έκριναν από την εξέλιξή του και την καλλιέργειά του στον ευρωπαϊκό χώρο, αναμενόταν να κατακτήσει και τον έλληνα αναγνώστη. Έβλεπαν, συνεπώς, επιβεβλημένη την παγίωση ενός συγκεκριμένου όρου, που να «μείνει» στις επόμενες γενιές.

2. Η θεωρία για τον αισωπικό μύθο

Το θεωρητικό, και πρακτικό, όπως έχουμε αναφέρει νωρίτερα, ενδιαφέρον του Κοραή προσείλκυσε, σε περιορισμένη, πάντως, έκταση, ένα αφηγηματικό είδος που θεωρείται, σήμερα, περιθωριακό, όχι όμως και κατά τον 18ο αιώνα, με την κριτική σκέψη του οποίου συνομιλεί: ο αισωπικός μύθος.

Τη θεωρία για τον αισωπικό μύθο τη διατύπωσε στα *Προλεγόμενα* της *Μύθων αισωπείων συναγωγής* (1810), έκδοση ενταγμένη στα *Πάρεργα* της Ελληνικής Βιβλιοθήκης, σε μια σειρά όπου οι συγγραφείς «αν και δεν συναριθμούνται με τους λεγομένους κλασικούς, είναι όμως οπωσδήποτε αναγκαίοι εις τους σπουδαστάς της ελληνικής γλώσσης». Η *Μύθων αισωπείων συναγωγή* ακολουθεί τις γνωστές από τα *Αιθιοπικά* μεθοδολογικές και εκδοτικές προδιαγραφές: ιστορική επισκόπηση, προσεκτική συνάθροιση και επιλογή του υλικού, ένταξη της έκδοσης στο ευρύτερο πολιτισμικό πρόγραμμα της γνωριμίας με τους αρχαίους και της διόρθωσης της γλώσσας.[110] Καθώς οι μύθοι δεν διασώζονταν στο πρωτότυπο,

110. Στην κοραϊκή αλληλογραφία του 1809 υπάρχει έντονο ενδιαφέρον για την προμήθεια συλλογών με μύθους ή παραμυθικές διηγήσεις· σε επιστολή προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου (13.7.1809) ο Κοραής ζητά τη βενετική έκδοση του *Μυθολογικού Συντίπα* (Κορης, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 529). Την ίδια χρονιά γράφει και πάλι στον Αλέξανδρο Βασιλείου (28.10.1809) να του στείλει μεταξύ άλλων μια συλλογή μύθων οι οποίοι αποδίδονταν στον Συντίπα, αλλά ανήκουν στην αισωπική παράδοση: «Γράψε γρήγορα τον Θεοχάρην να μη με πέμψει τους 62 μύθους του *Συντίπα* (αλλά την γούναν) επειδή τους έχω φίλε. Διά τούτους τους αθλιεστάτους κατά τον ελληνισμόν μύθους εξήτησα και τον *Συντίπαν* της Βενετίας. Εγνώρισα και του Κλαυερίου την βιβλιοθήκην και τον *Ιχνη-*

αλλά σε μεταγενέστερες αποδόσεις, χρησίμευαν, όπως τόνιζε ο Κοραής στα *Προλεγόμενα*, για να διαπιστωθεί η «φθορά» της ελληνικής γλώσσας μέσα από μια συγκριτική αντιπαράθεση.[111]

Ο Κοραής, εφαρμόζει τη γνωστή από τα *Προλεγόμενα* στον Ηλιόδωρο μέθοδο: επιχειρεί να τοποθετήσει γραμματολογικά τον Αίσωπο και τον αισωπικό μύθο, να ανιχνεύσει τις απαρχές, τις τύχες και τα παράλληλά του, να προσδιορίσει χρονικά τη γραμματειακή μετάβαση από την έμμετρη στην πεζή μορφή. Αυτό το τελευταίο θέμα δείχνει να τον απασχολεί σοβαρά, στο πλαίσιο του γενικότερου προβληματισμού περί «πολιτισμικού πρωτογονισμού»:

> Πρώτον εις πεζόν λόγον γραμμένον μύθον ευρίσκομεν εις τον Ηρόδοτον [...]. Εις εκείνην του χρόνου την περίοδον πεζού λόγου συγγραφείς ή δεν ήσαν ακόμη ή μόνον ιστορικοί, των οποίων και ο πεζός χαρακτήρ ήτο τοιούτος, ώστε μόλις εδιακρίνετο από τον ποιητικόν.[112]

Επιπλέον εκθέτει τις αρχές στις οποίες βασίστηκε η ανθολόγησή του, αλλά και «τους κανόνας, από των οποίων την φυλακήν ή την παράβασιν γεννάται η αρετή, ή η κακία του μύθου»:[113]

> Ο μύθος είναι πλάσμα λόγων ή πράξεων ανθρωπίνων αναφερομένων εις άλογα ζώα, του οποίου σκοπός είναι των ανθρώπων της διαγωγής η διόρθωσις. Και επειδή είναι αναγκαίον εις την σύστασιν του μύθου το ψεύδος, ο ορθός λόγος διδάσκει, ότι η εις άλλας του βίου περιστάσεις επονείδιστος τέχνη τού να κάμνει τις το ψεύδος τόσον πιθανόν, ώστε να ομοιάζει την αλήθειαν [...] εις τον μύθον είναι αρετή.[114]

Η συντομία, ο «απλούς [...] ανεπιτήδευτος, γυμνός από περιεργίας ρητορικάς» λόγος, η ενότητα της πράξης «αναγκαία εις τον μύθον, όσον και εις την τραγωδίαν και την κωμωδίαν»,[115] η πλήρης εναρμόνιση του επιμυθίου συνθέτουν το μυθολογικό πρότυπο του Κοραή. Εντούτοις, η σημαντικότερη αρχή από την οποία εξαρτάται η αληθοφάνεια του μύθου απορρέει, κατά τον Κοραή, από την:

λάτην και Στεφανίτην, κ' έκαμες (τούτο καν αντί του έ π ρ α ξ α ς) πολλά φρόνιμα να εμποδίσεις τον κύριον Σταύρον, να μη δαπανήσει ματαίως εις την τύπωσίν του» (*Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 543). Ο Κοραής συμπεριέλαβε στην έκδοσή του τους «λεγόμενους» μύθους του Συντίπα. Είναι επίσης ενδεικτικό ότι, μόλις εκδίδει τον «Αίσωπο», στέλνει στον Αλέξανδρο Βασιλείου (15.12.1811), το έργο του FRANÇOIS NOËL, *Dictionnaire de la fable ou Mythologie grecque, latine, égyptienne, celtique, persane, syriaque, indienne, chinoise, mahométane, rabbinique, slavonne, scandinave, africaine, américaine, iconologique etc.*, Paris 1801 (ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 159).

111. ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Πρόλογος», στο: ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 2, σ. xv.

112. ΚΟΡΑΗΣ, *ό.π.*, σ. 32.

113. ΚΟΡΑΗΣ, *ό.π.*, σ. 74.

114. ΚΟΡΑΗΣ, *ό.π.*, σ. 74- 75.

115. Ως επιχείρημα για τη δραματικότητα του μύθου αναφέρει σε υποσημείωση την ίδρυση στο Παρίσι θεάτρου «Αισωπικών μύθων, εις το οποίον τα αγωνιζόμενα των δραμάτων πρόσωπα,

> αληθή παράστασιν της φύσεως και των ηθών εκάστου ζώου, καθώς είναι γνωστά και η φύσις και τα ήθη του από την φυσικήν ιστορίαν. Ούτω παραδείγματος χάριν, η αλώπηξ σου πρέπει να είναι πανούργος, ο όνος ηλίθιος, ο σκύλος πιστός, ο ίππος υπερήφανος, ο πίθηκος βωμολόχος διά την αυτήν αιτίαν δεν πρέπει να λέγεις ότι ο ασπάλαξ είναι ζώον τυφλόν [...] Ταύτα [...] συγχωρημένα εις τινάς των παλαιών μυθογράφων, διά την όχι ακριβωδείσαν, ή εις όλους διαδοδείσαν, της φυσικής ιστορίας γνώσιν, την σήμερον είναι ασυγχώρητα.[116]

Ο έλεγχος του παραδοσιακού αισωπικού υλικού με βάση την τρέχουσα επιστημονική τεκμηρίωση (ο υπαινιγμός αφορά μάλλον την *Histoire naturelle* του Buffon)[117] δείχνει την πρόθεση του Κοραή να πραγματευτεί και τον μύθο μέσα από μια σύγχρονή του οπτική. Στην υπόδειξη της «νατουραλιστικής» διάστασης του μύθου φαίνεται ότι ασπάζεται θέσεις που είχε διατυπώσει ο Antoine Houdar de la Motte (1672-1731) στο «Discours sur la fable» –εισαγωγή και αυτό σε μια αντίστοιχη συλλογή μύθων, το *Fables nouvelles* (1719)[118]–, κείμενο με το οποίο διαλέγεται εκτενώς ο Marmontel στο λήμμα «Fable, apologue» της *Encyclopédie*.[119] Ο Κοραής ακολουθώντας το παράδειγμα και άλλων μυθογράφων του 18ου αιώνα,[120] όπως του Florian[121] ή του Gotthold Ephraïm Lessing (1729-1781), εισηγητή της επιστροφής στο αισώπειο πρότυπο, αλλά και της καλλιέργειας του πεζόμορφου μύθου,[122] και εκμεταλλευόμενος τις θέσεις τους, επιχειρεί να διατυπώσει ένα θεωρητικό «λογοτεχνικό» πλαίσιο για τους μύθους που δημοσιεύει στη *Συναγωγήν*.[123]

είναι νευρόσπαστα μιμήματα ζώων αλόγων ενεργούντων και λαλούντων με φωνάς ανθρώπων οπίσω της σκηνής κρυμμένων»· βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *ό.π.*, σ. 77.

116. *Ό.π.*, σ. 75.

117. Ο Κοραής είχε εκφράσει το ενδιαφέρον για τον Buffon σε επιστολή προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου (5.12.1804): «εξεδόθη [...] η εξακολούθησις τινών τόμων του Buffon τα οποία λείπουν εις την εις τα Ιωάννινα αποστολήν των βιβλίων του Καπλάνη· όθεν μελετώ να τ' αγοράσω»· βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 216.

118. Βλ., σχετικά, THOMAS NOEL, «Theories of the Fable: La Motte and Richer», *Theories of the Fable in the Eighteenth Century*, New York and London, Columbia University Press, 1975, σ. 38-46.

119. *Encyclopédie*, τ. 6, 1756, σ. 344-349.

120. Τους «μυθοποιούς» La Motte, Lessing, Gellert κ.ά. μνημονεύει επίσης ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ στο «Βιβλίον Β΄. Μυθοποιία», *Γραμματικών βιβλία Δ΄*, Βιέννη 1817, σ. 373.

121. JEAN-PIERRE CLARIS DE FLORIAN, «De la fable», *Fables* (1792).

122. Ο Lessing δημοσίευσε την πρώτη συλλογή μύθων του το 1747. Στην έκδοση του 1759 προέταξε πέντε δοκίμια για τον μύθο. Βλ., σχετικά, NOEL, «Lessing's Aesopian Fables», *Theories of the Fable...*, σ. 85-101.

123. Ο Κοραής, όπως προκύπτει από τα *Προλεγόμενα* στον Αίσωπο, γνώριζε ότι ο Lessing είχε ασχοληθεί με την έκδοση και τη θεωρία του μύθου: «Όσα είπε περί μύθου ο Γερμανός Λεσίγγιος (Lessing) [...] δεν είναι ταύτην την ώραν εις τας χείρας μου», (ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 2, σ. 74).

Παράλληλα, η συμβουλευτική χροιά (χρήση του δεύτερου προσώπου της προσωπικής αντωνυμίας) και ο συμφυρμός της διαχρονίας με τη συγχρονία (παλαιοί/σήμερον) στο παράθεμα που προηγήθηκε δείχνουν την απόπειρά του να θεσπίσει «λογοτεχνικά» κριτήρια αποτίμησης του αισωπικού υλικού, αλλά και να προτείνει αρχές στις σύγχρονές του ανθολογήσεις μύθων. Αναγνωρίζοντας τις δυνατότητες που παρέχει ο διδακτισμός και η αλληγορία, βλέπει στον μύθο ένα πρόσφορο μέσο λογοτεχνικής γραφής που μπορεί να απευθυνθεί και στον ενήλικο αναγνώστη, μέσα από το οποίο μπορούν να ελεγχθούν ή να στιγματιστούν κοινωνικές αντιλήψεις και να προβληθούν ιδεολογικές θέσεις. Όπως είδαμε, την κατεύθυνση αυτή ακολούθησε καταρχήν ο ίδιος, με τη δημοσίευση των πεζών μύθων του Ζ.[ώου] Λ.[ογικού] και επιχείρησαν να την αξιοποιήσουν πρόσωπα του κοραϊκού κύκλου (Κ. Νικολόπουλος, κ.ά.) μέσα από μεταφράσεις ή παρωδίες μυθολογικού υλικού, που δημοσιεύουν στα προεπαναστατικά περιοδικά.

Από αυτή την εκτενή, όχι όμως εξαντλητική, επισκόπηση που επιχειρήθηκε διαφάνηκε, νομίζω, ότι η κοραϊκή συλλογιστική για τη λογοτεχνία υφαίνεται πάνω σε έναν σύνθετο και πολυφωνικό διάλογο με την αρχαία ελληνική γραμματεία, αλλά και την ευρωπαϊκή γραμματεία και τη λογοτεχνική κριτική του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Μέσα από τον διάλογο αυτόν ο Κοραής θέτει τα θεμέλια της νεοελληνικής λογοτεχνικής κριτικής για τον πεζό αφηγηματικό λόγο.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΠΛΑΣΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

Ήδη η μετάφραση μέρους του δημοφιλούς έργου του Charles Rollin (1661-1741) *Traité des études: De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles Lettres* (1726-1728)[1] από τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο (Βενετία 1750)[2] υποδήλωνε την αρχόμενη προσπάθεια συντονισμού με το μεταρρυθμιστικό πνεύμα στην εκπαίδευση, που σημειώνεται στον ευρωπαϊκό χώρο, το οποίο, μεταξύ των άλλων, προσέδιδε μεγαλύτερη προσοχή στη μελέτη και στην ερμηνεία της λογοτεχνίας. Μέσα στην τελευταία προεπαναστατική δεκαετία οι νέες κατευθύνσεις της ρητορικής, που μετατόπιζαν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος από την τέχνη της ευγλωττίας και της πειθούς προς την τέχνη της λογοτεχνίας, την ποιητική, την αισθητική και την κριτική, –οι οποίες είχαν κατακτήσει την Αγγλία και την ηπειρωτική Ευρώπη από τα μέσα του 18ου αιώνα κ.ε.– βρίσκουν γόνιμο έδαφος στη νεοελληνική γραμματεία. Οι σχολικές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες προμηθεύονται έργα αισθητικής, λογοτεχνικής ιστορίας και κριτικής·[3] οι ανοιχτές επιστολές δοκιμιακού χαρακτή-

1. Για τη συμβολή της ρητορικής παράδοσης στη διαμόρφωση της λογοτεχνικής κριτικής κατά τον 18ο αιώνα, βλ. GEORGE A. KENNEDY, «The Contributions of Rhetoric to Literary Criticism», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 348-364· ειδικότερα, για τη σημασία του έργου του Rollin, σ. 357.

2. *Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παίδων. Εκτεθέντα με πολλήν σαφήνειαν παρά κυρίου Καρόλου Ρολλίν, τα οποία είναι ωσάν Εισαγωγή εις το Σύγγραμμα, οπού εσυνέθεσεν ο ίδιος περί του πώς δει διδάσκειν, και μανθάνειν τα Γράμματα·* η μετάφραση βασίστηκε σε ιταλικό διάμεσο. Βλ. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στην ελληνική μετάφραση των *Παραγγελμάτων διά την καλήν ανατροφήν των παίδων* του Charles Rollin», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 127-138.

3. Στη βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα διασώζεται αντίτυπο του *De l'Allemagne* (4 τ., Paris-Leipzig 1814) της Mme de Staël. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Κωνσταντίνου Μπέλιου αναγράφεται το *Principes de la littérature* του Batteux (Lyon 1800, 6 τ.)· στη βιβλιο-

ρα –που σταχυολογούν απόψεις από ξενόγλωσσα περιοδικά και εφημερίδες και καταλαμβάνουν ένα μεγάλο ποσοστό της ύλης των φιλολογικών περιοδικών και, κυρίως, του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*– βρίδουν από παραπομπές σε δοκίμια αισθητικού, ιστορικού και μεταγλωσσικού χαρακτήρα (Addison, Marmontel, La Harpe, Mme de Staël, Guingené, Beattie, Blair, Thomas Reid, Schiller, Schütze, Wieland, Dr Johnson κ.ά.). Η αρχαία κληρονομιά δεν αμφισβητείται – ο Αριστοτέλης και ο Λογγίνος άλλωστε επιβιώνουν συχνά μέσα από τις απόψεις των Νεοτέρων·[4] διαγράφεται, ωστόσο, ένας ανανεωμένος ορίζοντας προσδοκιών:

> Τοιούτου είδους συγγράμματα ικανά μάς προσφέρει η πάτριος ημών ελληνική παιδεία· πολλά τοιαύτα όμως ευρίσκομεν και μεταξύ νεοτέρων πεπαιδευμένων εθνών της Ευρώπης, και κατ' εξοχήν των Άγγλων και Γάλλων, οίτινες πλέον των λοιπών πλουτούσιν από παντός είδους επωφελεστάτων και αρίστων φιλοσοφικών πρακτικών συγγραμμάτων. Αρκεί νομίζομεν να αναφέρωμεν ενταύθα τινάς επισημοτέρων συγγραφέων εκ μεν των Άγγλων τον Λώκιον, Βερκέλειο (Berkeley), Ούμην (Hume), Ρείδον (Reid), Βεάττιον (Beattie), Σμίθην, Στέβαρτον (Dugald Stewart) Βλαίρον κ.ά.· εκ δε των Γάλλων τον Βάυλον (Bayle), Βολταίρον, Μοντέσκιον, Ρουσσών, Ελβέτιον, Δαλέμβερτον, Διδερότον, Μάβλην (Mably), Κονδορσέτον κ.ά., διά να εννοήσει κανείς ευκόλως πόσον πλήθος εξαιρέτων γνώσεων και παρατηρήσεων εκ της πρακτικής φιλοσοφίας είναι θησαυρισμένον εις τα συγγράμματα των σοφών τούτων.[5]

Η έλλειψη στη νεοελληνική γραμματεία εγχειριδίων που να απηχούν σύγχρονους προσανατολισμούς της ευρωπαϊκής σκέψης επισημαίνεται από τον Κοραή το 1811:

> ακόμη κατά την δεκάτην ενάτην εκατονταετηρίδα παραδίδουσι γραμματικών και ρητόρων στοιχειώδη βιβλία, των οποίων τ' όνομα δεν ηκούσθη ποτέ ή προ πολλού έπαυσε να ακούεται εις την φωτισμένην Ευρώπην.[6]

Σε υποσημείωση που συνοδεύει την παραπάνω κρίση σπεύδει να συμπληρώσει χωρίς συγκεκριμένα στοιχεία: «Ταύτην την ώραν ετοιμάζεται και σύνταξις της Ρητορικής πολλά διαφόρου από των σοφιστών τας "Ρητορικάς"». Συμμεριζόμενος την επιθυμία των λογίων με τους οποίους βρίσκεται σε τακτική επικοινωνία για τη σύνθεση καινούριων συγγραμμάτων μεριμνά για την αποστολή του *Traité des études...* του Rollin και του *Principes de littérature...* του αββά Batteux, εκφράζοντας εύλογες επιφυλάξεις και εύστοχες υποδείξεις:

θήκη του Θεόφιλου Καΐρη διασώζονται τα έργα: *Lezioni di rettorica* του Blair (Milano 1803), *Lectures on Rhetoric* (London [10]1806), *Lycée ou Cours de littérature...* (Paris 1827, 14 τ.) του J.-F. La Harpe, *Les quatre Poétiques d'Aristote, d'Orace, de Vida, de Despréaux* (Paris 1771, 2 τ.), *Élements de littérature extraits du cours de Batteux* (Paris 1809, 2 τ.) του Batteux κ.ά.

4. Βλ., ενδεικτικά, τα περιεχόμενα της *Ρητορικής τέχνης* του Κ. Βαρδαλάχου και των *Γραμματικών* του Κ. Οικονόμου στο δημοσίευμα της Λιτσας Χατζοπουλου, «Έργα ρητορικής και ποιητικής (18ος-19ος αιώνας)», *Μαντατοφόρος* 35-36 (1992) 58-147.

5. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 214-215.

6. Αδαμαντιος Κοραης, *Ο Παπατρέχας*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 26.

> Ταύτα είναι διά τον Κούμαν τον ζητήσαντα φιλολογίας μεθοδικής βιβλία, εξαίρετα μεν, αλλά δεν εξεύρω πώς έχουν να τα μεταχειρισθώσιν, αν τα ζητώσι διά μετάφρασιν, επειδή τα παραδείγματα είναι λατινικά και γαλλικά. Αν είχαν αρκετήν εμπειρίαν της ελληνικής, ώστε εις τόπον των αλλογλώσσων παραδειγμάτων, να βάλωσιν ανάλογα παραδείγματα από συγγραφείς και ποιητάς Έλληνας, το έργον ήθελεν είσθαι χρυσούν. Όπως αν είναι, η ανάγνωσις και μελέτη των βιβλίων τούτων θέλει τούς ωφελήσειν· και η γνώμη μου είναι να μη κάμωσι μετάφρασιν ολοσχερή, αλλ' απάνδισμα των γενικοτέρων κανόνων και παρατηρήσεων.[7]

Την εισηγούμενη από τον Κοραή μέθοδο της επιλεκτικής επιλογής υιοθετούν στη σύνθεση της ύλης τα δύο πρώτα τέτοια «νεωτερικά» έργα ρητορικής και ποιητικής: η *Ρητορική τέχνη* (Βιέννη 1815) του Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου (1755-1830) και τα *Γραμματικών ή εγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ΄* (Βιέννη 1817) του Κωνσταντίνου Οικονόμου (1780-1857). Τα έργα αυτά που έχουν υπόδειγμα δόμησης της ύλης το *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1783) του Hugh Blair (1718-1800), το οποίο ανήκε σε μια συνηθισμένη κατηγορία συγγραμμάτων που χρησίμευαν ταυτόχρονα ως εγχειρίδια ρητορικής, δημιουργικής γραφής, ποιητικής και αισθητικής,[8] διανθίζουν την ύλη τους με θέσεις και αποσπάσματα από περισσότερες πηγές (Batteux, D'Alembert, Montesquieu, Marmontel, Pope, La Harpe κ.ά.). Η πλούσια διδακτική εμπειρία και η από κοινού διάθεση για μεταρρύθμιση στην παιδεία, που διακρίνουν τον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο[9] και τον Κωνσταντίνο Οικονόμο,[10] η τριβή τους με την παραδοσιακή ρητορική,[11] το ενδιαφέρον τους για τη θεωρία και την πράξη της λογοτεχνίας, η γλωσσομάθεια[12] ανήκουν στις προϋποθέσεις σύνθεσης των εγχειριδίων τους. Βασική τους επιδίωξη είναι να καταστήσουν τους νέους καλούς συγγραφείς και επαρκείς αναγνώστες.[13]

7. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (8.6.1811)· βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 115-116.

8. M. H. ABRAMS, *Ο καθρέφτης και το φως*, μετάφραση: Άρης Μπερλής, Αθήνα, Κριτική, 2001, σ. 186-187.

9. Ο Βαρδαλάχος υπηρέτησε ως δάσκαλος και διευθυντής στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου (1803-1815 και 1820-1821), όπου συνέβαλε καθοριστικά στην ταχεία πρόοδο της σχολής, εισάγοντας καινοτόμους μεθόδους διδασκαλίας· δίδαξε στο Γυμνάσιο της Σμύρνης (1809-1819), στο Γυμνάσιο της Χίου (1815-1818), όπου συνεργάστηκε με τον Κ. Μ. Κούμα κατά την περίοδο της μεταρρύθμισης του Νεόφυτου Βάμβα, στη σχολή της Οδησσού (1818-1820). Βλ., σχετικά, ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΚΟΥ, *Βιογραφία Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου (1755-1830)*, Αθήνα 1964.

10. Συνεργάστηκε με τον Κούμα στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Γυμνασίου της Σμύρνης (1809-1819), επιφορτισμένος με τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων.

11. Ο Βαρδαλάχος είχε δημοσιεύσει την *Επιτομήν τής του Ερμογένους Ρητορικής*, Βιέννη 1810 και ο Οικονόμος τα *Τέχνης ρητορικής βιβλία Γ΄*, Βιέννη 1813.

12. Ο Βαρδαλάχος γνώριζε τη γαλλική, την ιταλική και τη λατινική γλώσσα· ο Οικονόμος είχε διδαχτεί τη γαλλική γλώσσα από τον Ζήση Κάβρα στο σχολείο της γενέτειράς του Τσαρίτσανης. Τη γνώση της γαλλικής γλώσσας επιβεβαιώνουν και οι μεταφράσεις του.

13. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Η παράδοση της ρητορικής στις Παραδουνάβιες

Το πρώτο μέρος της *Ρητορικής τέχνης* και το πρώτο βιβλίο των *Γραμματικών...* είναι αφιερωμένα στην αισθητική και στην κριτική θεωρία. Οι αισθητικές και κριτικές απόψεις που διατυπώνονται, μέσα στο πλαίσιο μιας πραγματιστικής αντίληψης για την τέχνη (το ζητούμενο εξακολουθεί να είναι η επίδραση της τέχνης στον αναγνώστη), και προκύπτουν από την αξιοποίηση ποικίλων και συχνά αντιφατικών προτύπων, έχουν αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης·[14] περιορίζομαι να αναφέρω συνοπτικά ορισμένα σημεία ως δείγματα του αισθητικού πλαισίου που περιβάλλει την ανάγνωση λογοτεχνικών έργων κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα: η διαμόρφωση αισθητικής κρίσης βρίσκεται σε συνάφεια με το «καλλιεργημένο γούστο», αποτέλεσμα άσκησης και σπουδής σε κείμενα δόκιμων, παλαιών και νεότερων, συγγραφέων· άμεσος σκοπός της τέχνης είναι η ηδονή· η περιέργεια είναι η βάση των αιώνιων και γενικών κανόνων της αισθήσεως του καλού· η αισθητική κρίση έχει άμεση σχέση με το συναίσθημα της ηδονής που απορρέει από το έργο τέχνης· η ρητορική και η αισθητική συνδέονται με την ηθική, κατά συνέπεια οι ασχολούμενοι με την τέχνη του λόγου πρέπει να ασκούνται στην αρετή, να μελετούν τα «ωφέλιμα και τίμια»· οι καλές τέχνες έχουν ηθοπλαστική και παιδαγωγική αξία. Σημαντικό μέρος της ύλης των νεοελληνικών αυτών εγχειριδίων καταλαμβάνουν ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο των συζητήσεων στον δυτικό ευρωπαϊκό χώρο από τα μέσα του 18ου αιώνα κ.ε., όπως η οικουμενικότητα ή η σχετικότητα του γούστου, οι έννοιες της μεγαλοφυΐας και της πρωτοτυπίας.

1. Η μυθοπλασία στη *Ρητορικήν τέχνην* (Βιέννη 1815)

Λόγος για το μυθιστόρημα γίνεται στο δεύτερο μέρος της *Ρητορικής τέχνης* του Βαρδαλάχου, στο «Πρακτικόν», που αφορά τη ρητορική. Πηγή του στάθηκε το *Lectures on Rhetoric* του Hugh Blair, το βασικότερο εγχειρίδιο από το οποίο ο Βαρδαλάχος δηλώνει ότι αντλεί τις απόψεις του:

> Η ανά χείρας *Ρητορική* δεν είναι πόνημα ενός συγγραφέως· είναι συλλογή εκ πολλών και μεγάλων ανδρών, οίτινες προ χρόνων οδηγόν έλαβον την ιεράν φιλοσοφίαν, και διά τούτο εις παν είδος παιδείας ευδοκίμησαν. Δι' αυτής λοιπόν ομιλούσι προς το ελληνικόν γένος, και πληρώνουσι συν τόκῳ, όσα εδανείσθησαν από τους προγόνους του· οι Δαλαμβέρτιοι, οι Μοντέσκιοι, οι Βολταίροι, οι Μαρμοντέλοι, οι Πώποι, και κατ' εξοχήν ο Βλαίρος, παρά του οποίου ελήφθησαν τα περισσότερα, και ολόκληρα κεφάλαια μεταφράσθησαν.[15]

Ηγεμονίες και οι έλληνες διανοούμενοι», στο: *Οι πνευματικές σχέσεις του ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ός αι.)*, Πρακτικά Α΄ Διαβαλκανικού Συνεδρίου (Κομοτηνή, 30-31 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1998), Κομοτηνή, Εκδοτική Ροδόπης, 1999, σ. 115-128.

14. ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Κ. Βαρδαλάχος: Η πορεία προς τη σύνθεση» και «Κ. Οικονόμος: Προς μια ενιαία αισθητική θεωρία», *Νεοελληνική Αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989, σ. 75-121.

15. «Προλεγόμενα», σ. λγ΄.

Ο Βαρδαλάχος παρακολουθεί στενά την 37η διάλεξη του *Lectures...*, που έχει τον τίτλο «Fictitious History», τον οποίο αποδίδει ως «Ιστορικά πλάσματα».[16] Η έμφαση δίνεται εδώ στην ανάδειξη της χρησιμότητας και του διδακτικού χαρακτήρα του μυθιστορήματος:

Άλλο είδος συνθέσεως, το οποίον περιέχει πολλά, και εν γένει ασήμαντα είδη, είναι αι μυθιστορίαι, διηγήματα, ιστορίδια κτ. Είναι δυνατόν να απευθύνωμεν τα τοιαύτα πλάσματα προς ωφέλιμόν τινα σκοπόν. Γίνονται ωφέλιμα προς διδασκαλίαν, παραστήνουν τον βίον, και τα ήθη των ανθρώπων· μας δείχνουν τα σφάλματα, ή τα πάθη, τα οποία μας κυριεύουν· καταστήνουν μισητήν την κακίαν, και ερασμίαν την αρετήν. Αι ιστορίαι, όταν είναι γραμμέναι με καλόν σκοπόν, προξενούν καλλιώτερον αποτέλεσμα, παρά η απλή διδασκαλία. Διά τούτο εις κάθε αιώνα εμεταχειρίσθησαν οι σοφοί τους μύθους, και τα πλάσματα, ως καλλιώτερα μέσα προς νουθεσίαν. Τοιαύτη είναι η βάσις της επποιίας, και της δραματικής. Η κακή λοιπόν μεταχείρησις των τοιούτων μάς κάμνει να τα καταφρονούμεν, και όχι η φύσις ταύτης της συνθέσεως.[17]

There remains to be treated of, another species of composition in prose, which comprehends a very numerous, though, in general, a very insignificant class of writings known by the name of romances and novels [...] fictitious histories might be employed for very useful purposes. They furnish one of the best channels for conveying instruction, for painting human life and manners, for showing the errors into which we are betrayed by our passions, for rendering virtue amiable and vice odious. The effect of well contrived stories, towards accomplishing these purposes, is stronger than any effect that can be produced by simple and naked instruction; and hence we find, that the wisest men in all ages have more or less employed fables and fictions, as the vehicle of knowledge. These have everbeen the basis of both epic and dramatic poetry. It is not, therefore, the nature of this sort of writing, considered in itself, but the faculty manner of its execution, that can expose it to any contempt.[18]

16. Είναι μάλλον απίθανο η μετάφραση να έγινε από το αγγλικό πρωτότυπο, καθώς η γνώση της αγγλικής γλώσσας ήταν αρκετά σπάνια την εποχή εκείνη στον ελληνισμό. Το γεγονός ότι ανάμεσα στα βιβλία που διασώθηκαν από το ναυάγιο που του στοίχισε τη ζωή συμπεριλαμβανόταν η ιταλική μετάφραση του Francesco Soave *Lezioni di rettorica* (Μιλάνο 1803) οδήγησε στην υπόθεση ότι ο Βαρδαλάχος βασίστηκε στο ιταλικό αυτό διάμεσο· βλ., σχετικά, ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Κ. Βαρδαλάχος: Η πορεία προς τη σύνθεση», σ. 79. Ωστόσο, στην ιταλική μετάφραση, ο τίτλος του κεφαλαίου «Fictitious History» αποδίδεται ως «Romanzi»· ο Βαρδαλάχος όμως διαφοροποιεί τον τίτλο του κεφαλαίου «Ιστορικά πλάσματα» από τα υποείδη του: «μυθιστορίαι, διηγήματα, ιστορίδια», πράγμα που κινεί την υπόνοια ότι προσέφυγε σε γαλλική διάμεση μετάφραση όπου ο τίτλος του κεφαλαίου είναι «histoire fabuleuse».

17. *Ρητορική τέχνη*, σ. 292.

18. Lecture XXXVII, «Fictitius History», σ. 70- 71.

Με την πιστή απόδοση του κειμένου του Blair ο Βαρδαλάχος μεταφέρει την άποψη του Bacon για το «feigned history» ως εκπλήρωση των επιθυμιών του ανθρώπου που ζει μέσα σε μια πεζή πραγματικότητα ή ως εξύψωση, κατά τη λογγίνεια εκδοχή.[19] Κατ' αυτόν τον τρόπο επισημοποιεί πλέον μέσω του έντυπου βιβλίου την παρουσία της κριτικής σκέψης του Bacon στη νεοελληνική γραμματεία, με απόσταση ενός αιώνα από τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο και τριάντα χρόνων από τον Δημήτριο Καταρτζή:

Ο Βάκων λέγει, ότι η όρεξις, την οποίαν έχουν όλοι οι άνθρωποι διά τα πλάσματα, αποδείχνει το αξίωμα του ανθρωπίνου νοός. Παρατηρεί με πολλήν αγχίνοιαν, ότι ο ανθρώπινος νους δεν ευχαριστείται εις τα πράγματα τούτου του κόσμου, και εις όσα εδώ συμβαίνουν· ζητεί πράγμα να τον υψώνει· πράξεις ηρωικοτέρας, και αξιωτέρας του θαυμασμού του· ποικιλότερα, και εκπληκτικότερα συμβεβηκότα. μεγαλοπρεπεστέραν τάξιν πραγμάτων· ποινάς, και αμοιβάς δικαιοτέρας· και μην ευρίσκων ταύτα εις την αληθή ιστορίαν, τρέχει εις τα πλάσματα.[20]

Lord Bacon takes notice of our taste for fictitious history, as a proof of the greatness and dignity of the human mind. He observes very ingeniously, that the objects of this world, and the common train of affairs which we behold going on in it, do not fill the mind, nor give it entire satisfaction. We seek for something that shall expand the mind in a greater degree: we seek for more heroic and illustrious deeds, for more diversified and surprising events, for a more splendid order of things, a more regular and just distribution of rewards and punishments than what we find here: because we meet not with these in true history, we have recourse to fictitious.[21]

Ο Βαρδαλάχος κοινοποιεί έτσι μια διαδεδομένη θεωρητική άποψη του 18ου αιώνα, που τοποθετούσε το μυθιστόρημα σε ανώτερη θέση από την ιστορία και συνέβαλε στη βελτίωση της υπόληψης και της κριτικής πρόσληψης του είδους, προσανατολίζοντάς το, ωστόσο, προς τον ιδανισμό και την υπερβολική ηθικολογία.

Η ιστορική επισκόπηση του μυθιστορήματος από τις απαρχές του –με βάση τη γενεαλογία του Huet– έως το τέλος του 18ου αιώνα, που παρουσίαζε συνοπτικά ο Blair, απουσιάζει από τη *Ρητορική τέχνην*. Ο Βαρδαλάχος θεωρώντας υποδειγματική την προσέγγιση του Κοραή, αρκείται να παραπέμψει στην κοραϊκή «Επιστο-

19. ABRAMS, *Ο καθρέφτης...*, σ. 265-266. Πρβλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΛΟΓΓΙΝΟΣ, *Περί ύψους*, εισαγωγή -επιμέλεια: Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1990, §34, σ. 150-153.

20. *Ρητορική τέχνη*, σ. 292-293.

21. «Fictitious History», σ. 71.

λήν προς Αλέξανδρον Βασιλείου» (*Προλεγόμενα* στον Ηλιόδωρο). Πιστός στην αρχή του να μην αποδώσει ολόκληρο το κείμενο του Blair («επειδή πολλά κομμάτια δεν αφορώσι το Ελληνικόν γένος») παραλείπει τις κριτικές αποτιμήσεις για το σύγχρονο γαλλικό και αγγλικό μυθιστόρημα. Δεν παραλείπει, ωστόσο, να μεταφέρει την κρίση του Blair για τα ανατολικά μυθιστορήματα: «Τα αραβικά διηγήματα είναι μυθιστορίαι, γεμάται όμως από φαντασίαν, και πολλά νόστιμοι. Παραστήνουν περίεργον εικόνα των ηθών, και χαρακτήρων»: σε μια εποχή κατά την οποία τα κείμενα αυτά κρίνονται αυστηρά μέσα σε γραμματολογικά περιοδικά (*Ερμής ο Λόγιος*), ο Βαρδαλάχος, που για χρόνια έζησε στην αιγυπτιακή Ανατολή, φαίνεται να μη θέλει να τα αποσιωπήσει.

2. Η μυθοπλασία στα *Γραμματικών βιβλία Δ΄* (Βιέννη 1817)

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ενσωματώνοντας την αισθητική θεωρία στην προβληματική της ποιητικής,[22] δίγει στο πρώτο βιβλίο των *Γραμματικών* του («Περί της συγγενείας των καλών τεχνών»)[23] το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στην ποίηση (έμμετρος λόγος) και στην τέχνη των λόγων (ρητορεία, ιστορία - πεζός λόγος). Στο σημείο αυτό, όπως διαφαίνεται και από τον γενικότερο τίτλο του βιβλίου, έχει προσφύγει σε μία –στην κυριότερη– από τις πηγές που αναφέρει στον πρόλογό του, στον Charles Batteux (1713-1780). Μεταφέρει και αναδιατάσσει αποσπάσματα από το *Les beaux-arts réduits à un même principe* (1746), είτε απευθείας από το πρωτότυπο (αντίτυπό του είχε στείλει ο Κοραής στον Κούμα), είτε με βάση την *Encyclopédie*, την απόκτηση της οποίας θεωρούσε απαραίτητη για το Γυμνάσιο της Σμύρνης:

22. Βλ. ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Κ. Οικονόμος...», σ. 105.

23. Όψεις των *Γραμματικών* προσεγγίζονται στα δημοσιεύματα της ΛΙΤΣΑΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Γραμματικά* – Ζητήματα αισθητικής και φιλοσοφίας της τέχνης», στο: Γ. Σ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ - Ν. Ι. ΗΛΙΟΥΔΗΣ (επιμέλεια), *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Θεσσαλοί φιλόσοφοι»* (Λάρισα - Τσαρίτσανη, Μάρτιος 1995), έκδοση Δήμου Τρικκαίων, Τρίκαλα 1998, σ. 292-305 και της ΑΝΝΑΣ ΤΑΜΠΑΚΗ, «"Νεοτερικότητα" και ανάδυση των λογοτεχνικών και δραματουργικών κανόνων. Η *Ποιητική (Γραμματικά)* του Κωνσταντίνου Οικονόμου», *Παράβασις / Parabasis* 6 (2005) 353-365. Για μια συστηματικότερη μελέτη των πηγών και γενικώτερα θεώρησης του έργου, βλ. ΓΙΑΝΝΗΣ ΞΟΥΡΙΑΣ, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. Το φιλολογικό έργο (Η θεωρία των «γραμματικών τεχνών»)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής, 2007, σ. 33-342.

αν θελήσει τις να ορίσει την τέχνην των λόγων αντιθέτως προς την Ποιητικήν, φαίνεται ότι, καθώς εκείνη υπάρχει μίμησις της καλής φύσεως διά λόγων εμμέτρων περαινομένη, ούτως η λογογραφία είναι αυτή η καλή φύσις, διά λόγων πεζών παραστηνομένη.[24]

si l'on voulait définir la poésie, par opposition à la prose ou à l'éloquence [...] on se tiendrait à notre définition [...] poésie, c'est l'imitation de la belle nature exprimée par le discours mesurée; la prose ou l'éloquence, est la nature elle-même exprimée par le discours libre.[25]

Με την αναγωγή της διαφοράς ανάμεσα στην ποίηση και στη λογογραφία (πεζός λόγος, αλλά και ευγλωττία) [26] στο επίπεδο της μορφικής (λεκτικής) εκφοράς (έμμετρη - μη έμμετρη) και με την αναγνώριση της συγγένειάς τους προσδίδει καλλιτεχνικά δικαιώματα στον πεζό λόγο. Στη συνέχεια εισηγείται κάτι που ήταν ασυμβίβαστο με το κλασικιστικό του πρότυπο: τη δυνατότητα αμοιβαίας διάχυσης ή μείξης στίχου και πρόζας· μέσα, ωστόσο, στην κάπως πιο ελαστική δική του κλασικιστική οπτική, τα «σύμμεικτα» είδη είναι αντιληπτά μόνον ως εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ο Οικονόμος ακολουθεί και εδώ τα γαλλικά του πρότυπα:

πολλάκις πλάσματα ποιητικά ενδύονται το απλούν και αφελές φόρεμα του πεζού λόγου, καθώς αι μυθιστορίαι, και τα άλλα τα τοιούτου γένους συντάγματα. Και πάλιν, συγγράμματα αληθή και διδακτικά στολίζονται με ποιητικήν αρμονίαν, και τον όγκον της λέξεως και του μέτρου, οίον τα ιστορικά και γνωμολογικά και τα άλλα της διδακτικής ποιήσεως είδη. Αλλ' ούτε ταύτα είναι ποιήματα αληθή, ούτ' εκείνα λόγοι πεζοί, αμφοτέρων των αν, ανάμιγμα δέ τι και κράμα ευφυές εξ αμφοτέρων των γενών, και συντάγματα ιδιότροπα, εξηρημένα καθ' εαυτά απ' τους καθολικούς κανόνας της Ποιήσεως και Λογογραφίας.[27]

Il y a des fictions poétiques qui se montrent avec l'habit simple de la prose; tels sont les romans et tout ce qui est dans leur genre. Il y a même des matières vraies, qui paraissent revêtues et parées de tous les charmes de l'harmonie poétique; tels sont les poèmes didactiques et épiques. Mais ces fictions en prose, et ces histoires en vers, en sont ni pure prose, ni poésie pure; c'est un mélange des deux natures, auquel la définition ne doit point avoir égard; ce sont des caprices faits pour être l'exception hors de la règle etdont est absolument, sans conséquence pour les principes.[28]

24. «Βιβλίον Α΄», σ. 24.

25. «Poésie», *Encyclopédie*, τ. 12, 1765, σ. 837· το λήμμα υπογράφεται από τον Jaucourt. Η αντιβολή με το κείμενο των *Principes de littérature* (1746) δεν καταδεικνύει ουσιαστικές αλλαγές.

26. Πρόκειται και εδώ για τη γνωστή ασάφεια (βλ. Καταρτζής, Κοραής) που διακρίνει τον όρο «λογογραφία», ο οποίος τοποθετείται ως ισοδύναμος των διαζευκτικών όρων «prose» και «éloquence».

27. «Βιβλίον Α΄», σ. 24.

28. «Poésie», *Encyclopédie*, τ. 12, 1765, σ. 837.

Αναπόφευκτα, η μείξη συνεπάγεται τη σύγχυση των ορίων ανάμεσα στο πλασματικό και στο πραγματικό, στην Ποίηση και στην Ιστορία κατά την αριστοτελική διάκριση:

> Διότι Ποίησις κυρίως δεν εμπορεί να είναι, ήτις δεν έχει ψεύδος, ούτε πάλιν Ιστορία, χωρίς αλήθειαν. Ούτοι δε οι πεζοί μύθοι, και τα ιστορικά έπη γίνονται διά την συγγένειαν των δύο τούτων γλωσσών, της Ποιήσεως δηλαδή και του Λόγου, αίτινες δανείζονται παρ' αλλήλων εκατέρα το της ετέρας ιδιαίτατον είδος, και φαίνονται μεταμφιεσμέναι, χωρίς να βλάψωσιν ουδόλως την φύσιν των. Η Ποίησις και η Λογογραφία συνάπτονται ενίοτε, και συγχέονται, καθώς η σκιά με το φως. Τούτο συμβαίνει όχι μόνον εις το πραγματικόν, αλλά και εις το λεκτικόν αυτών μέρος [...]. Ούτως είναι δύσκολον να διορισθώσιν ακριβώς τα όρια, οπού παύει η Λογογραφία, και άρχεται η Ποίησις.[29]

> Si l'on objectait qu'il y a des écrits en prose qui ne font l'expression que du vraisemblable; et d'autres en vers qui ne sont l'expression que du vrai; on répondrait que la prose et la poésie étant deux langages voisins, et dont le fonds est presque le même, elles se prêtent mutuellement, tantôt la forme qui les distinguent, tantôt le fonds même qui leur est propre; de sorte que tout paraît travesti.[30]

Οι θεωρητικοί προβληματισμοί που εισηγείται ο Οικονόμος με όρους της αισθητικής των Εγκυκλοπαιδιστών του 18ου αιώνα αντικατοπτρίζουν την αδυναμία να ορισθούν, με βάση τη νεοκλασικιστική ποιητική, γραμματειακά είδη νεωτερικά, όπως το μυθιστόρημα. Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι ο Οικονόμος στο δεύτερο βιβλίο των *Γραμματικών*, στην «Ποιητικήν», δεν εξετάζει το μυθιστόρημα μαζί με τα παραδοσιακά ποιητικά είδη (εποποιία, δραματοποιία, μυθοποιία, διδακτική)· σχεδίαζε να το πραγματευθεί, όπως αναφέρει στον πρόλογό του, στο τέταρτο βιβλίο των *Γραμματικών*, που, όμως, δεν είδε ποτέ το φως της δημοσιότητας,[31] μαζί με (έντεχνα) πεζά, και όχι απαραιτήτως λογοτεχνικά, γραμματειακά είδη.

> Εις δε το τέταρτον τέλος, πραγματευόμενον περί της Ιστορίας, και περί των άλλων επισημοτέρων της Φιλολογίας υποκειμένων, οίον της Αρχαιολογίας, Μυθολογίας, Επιστολογραφίας, Μυθιστορίας, Γραμματικής, Μαθήσεως Γλωσσών, Κριτικής και των λοιπόν, όσα κρέμονται από την θεωρίαν της τέχνης των Γραμμάτων.[32]

---

29. «Βιβλίον Α΄», σ. 25.

30. «Poésie», *Encyclopédie*, τ. 12, 1765, σ. 837.

31. Το τέταρτο βιβλίο χάθηκε μαζί με άλλα προσωπικά του αντικείμενα, στην Κωνσταντινούπολη το 1821. Βλ., σχετικά, ΣΟΦΟΚΛΗΣ Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ (επιμέλεια), *Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων τα σωζόμενα φιλολογικά συγγράμματα*, Αθήνα 1871, σ. ζ΄.

32. «Προοίμιον», σ. 16.

Συμπερασματικά: Η *Ρητορική τέχνη* του Βαρδαλάχου και τα *Γραμματικών βιβλία Δ΄* του Οικονόμου συνεχίζουν την προσπάθεια του Κοραή για τη διατύπωση και τη διάδοση ενός θεωρητικού λόγου για τη μυθοπλαστική πεζογραφία (μυθιστόρημα, νουβέλα ή διήγημα), ο οποίος, συνδεόμενος με τον διδακτικό λόγο, θα συνέβαλλε στην καλλιέργεια και στην καταξίωσή της. Απηχούν τους προβληματισμούς ενός ευρύτερου κύκλου λογίων, ανάμεσα στους οποίους θα πρέπει να συμπεριληφθεί ο στενός φίλος του Κοραή Αλέξανδρος Βασιλείου, ο συγγραφέας της *Μετρικής* (Βιέννη 1803) Ζηνόβιος Πωπ, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ένας από τους δύο εκδότες του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, οι οποίοι στήριξαν αποδεδειγμένα την έκδοση του Οικονόμου. Δίπλα σε αυτούς συγκαταλέγονται οι στενοί συνεργάτες του, δάσκαλοι, μεταφραστές και αναγνώστες της τελευταίας προεπαναστατικής δεκαετίας (Νεόφυτος Βάμβας, Κωνσταντίνος Μ. Κούμας κ.ά.),[33] οι οποίοι αναζητούσαν ερείσματα στην αισθητική και ποιητική παρακαταθήκη του 18ου αιώνα, στους γάλλους Εγκυκλοπαιδιστές και στην αγγλική εμπειριστική φιλοσοφία προκειμένου να ανανεώσουν το νεοελληνικό γραμματειακό και εκπαιδευτικό σύστημα.

33. Για τη θετική κρίση του Κούμα, βλ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Γραμματικά...*», σ. 102. Τα *Γραμματικά* αποτέλεσαν αντικείμενο διεξοδικής κριτικής στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820), 241-249, 571-588, 602, από τον Ανδρέα Ανδρεώπολο (=Κωνσταντίνο Ασώπιο), που τα επέκρινε για την προσκόλληση στον γαλλικό κλασικισμό, για την πίστη στη συγγένεια των καλών τεχνών και για την άγνοια της γερμανικής κριτικής. Για τις απόψεις αυτές και τον συγγραφέα τους, βλ. τώρα ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Ο ψευδώνυμος επικριτής της "Ποιητικής" του Κων. Οικονόμου στον "Λόγιο Ερμή" και τα κίνητρά του», *Ο Ερανιστής* 21 (1997) 284-300.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού περιοδικού Τύπου από τα μέσα του 17ου αιώνα κ.ε. αποτέλεσε αποφασιστικό παράγοντα στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού και κριτικού λόγου. Εισήγαγε καινούριους, προσιτούς χώρους διατύπωσης ιδεών, πολλαπλασίασε και διαφοροποίησε τις ευκαιρίες κριτικής έκφρασης, επέτρεψε τη δημοσιοποίηση της ανταλλαγής απόψεων ανάμεσα στους λογίους μέσα από τη μορφή της ανοιχτής επιστολής· επίσης συνέβαλε στη διάδοση και στην αφομοίωση ξένων λογοτεχνιών. Περιοδικά μεγάλης κυκλοφορίας όπως τα *The Tatler*, *The Spectator*, *The Rambler* στην Αγγλία λειτούργησαν ως σημαντικά μέσα εκλαΐκευσης της φιλοσοφίας, της γνωσιοθεωρίας, της αισθητικής, της κριτικής.[1] Τα βιβλιογραφικά-φιλολογικά περιοδικά, είδος που εγκαινιάστηκε στη Γαλλία με το *Journal des Savants* (1665), συμπεριέλαβαν εξαρχής στην ύλη τους σύντομες βιβλιοπαρουσιάσεις, τακτική που υιοθέτησε και το ολλανδικό περιοδικό του Pierre Bayle *Nouvelles de la République des Lettres*. Επίσης, από το 1730 κ.ε., οι βιβλιοκατάλογοι σημειώνουν τακτική παρουσία σε περιοδικά όπως τα *The Gentleman's Magazine* και *The London Magazine*. Ύστερα από το 1750 στα περιοδικά *The Monthly Review*, *The Critical Review*, *Journal Étranger*, *Journal Encyclopédique*, *Almanach des Muses*, *Göttinger Musenalmanach*

---

1. Για μια συνοπτική αλλά περιεκτική παρουσίαση των σχέσεων ευρωπαϊκού Τύπου και κριτικής, βλ. JAMES BASKER, «Criticism and the Rise of Periodical Literature», στο: *The Cambridge History of Literary Criticism*, σ. 316-332· PIERRE ALBERT, «Les progrès et la diversification de la Presse aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Histoire de la Presse*, Que sais-je?, Paris, PUF, ^{8}1996, σ. 13-23· JEAN SGARD, «La multiplication des périodiques», στο: HENRI-JEAN MARTIN - ROGER CHARTIER - JEAN-PIERRE VIVET (επιμέλεια), *Histoire de l'édition française. Le livre triomphant, 1660-1830*, Paris, Promodis, 1984, σ. 203-204. Για τις απαρχές του είδους στη Γερμανία, βλ. συνοπτικά ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στον γερμανόφωνο περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 12 (1989) 119.

γίνεται πλέον αισθητή η στροφή προς την παρακολούθηση της λογοτεχνίας και τη λογοτεχνική κριτική.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, ο ξενόγλωσσος ευρωπαϊκός Τύπος έφτανε σε χέρια ελληνόγλωσσων αναγνωστών. Όπως ήδη σημειώθηκε, η βιβλιοθήκη των πρώτων Μαυροκορδάτων διέθετε τα περιοδικά *Le Spectateur*, *Journal des Savants*, *Nouvelles de la République des Lettres*. Κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα το τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου στη Βιέννη αναλάμβανε τη διακίνηση ξενόγλωσσων περιοδικών·[2] κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα λόγιοι, μεταφραστές, ερανιστές κ.ά. χρησιμοποιούν ξενόγλωσσες περιοδικές εκδόσεις για να συντάξουν ανοικτές επιστολές-δοκίμια –στις οποίες παραπέμπουν, μάλιστα, με σχολαστικό τρόπο–, που δημοσιεύονται στον προεπαναστατικό Τύπο. Η ώρα όμως του ελληνόγλωσσου ελληνικού Τύπου θα σημάνει με αρκετή καθυστέρηση σε σχέση με τον ευρωπαϊκό, μόλις την προτελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, στη Βιέννη, με την έκδοση της βραχύβιας *Εφημερίδος* (1784) του Γ. Βεντότη, από την οποία δεν διασώζεται αντίτυπο. Ύστερα από πέντε χρόνια κυκλοφορεί η μακροβιότερη *Εφημερίς* των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου.[3]

1. Η *Εφημερίς* της Βιέννης (1791-1797)[4]

Η δισεβδομαδιαία *Εφημερίς* της Βιέννης (1791-1797), καθώς έχει πρότυπο τα ευρωπαϊκά ενημερωτικά και πολιτικά φύλλα, που είχαν αρχίσει να γνωρίζουν διάδοση από τις αρχές του 17ου αιώνα (*Zeitung*, *Gazette*, *News* κτλ.), δεν περιλαμβάνει στους πρωταρχικούς στόχους της την προβολή της πολιτισμικής κίνησης. Ενδιαφέρεται, όμως, να προβάλει την εκδοτική δραστηριότητα στον χώρο του εντύπου της Βιέννης. Άλλωστε, η δραστηριότητα αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με τα πρόσωπα που έβγαζαν την *Εφημερίδα*, τους ίδιους τους εκδότες, τους

2. Βλ. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 305, 625, υποσ. 206.

3. Για μια βασική βιβλιογραφία των απαρχών του ελληνικού Τύπου της Βιέννης, βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΪΟΣ, *Ο ελληνικός Τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήνα, 1961· ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Οι απαρχές του ελληνικού Τύπου», *Ο ελληνικός προεπαναστατικός Τύπος Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995· Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Οι απαρχές του ελληνικού Τύπου και η *Εφημερίς* της Βιέννης (1791-1797)», στο: *Εφημερίς*, τ. 1, σ. 51-55. Βέβαια, ο περιοδικός Τύπος, σε ιταλική, γαλλική ή ελληνική γλώσσα, είχε κάνει την εμφάνισή του στα Επτάνησα (Κέρκυρα, Ζάκυνθος) στις αρχές του 19ου αιώνα. Ωστόσο, η προσέγγισή του μέσα από δευτερογενείς πηγές δεν έφερε αποτελέσματα που ενδιαφέρουν την πραγμάτευσή μου και γι' αυτόν τον λόγο δεν αναφέρομαι σε αυτόν. Για μια συνοπτική παρουσίαση του επτανησιακού Τύπου, βλ. ΝΤΙΝΟΣ ΚΟΝΟΜΟΣ, «Επτανησιακός Τύπος 1798-1864 (Ημίφυλλα, φυλλάδια, εφημερίδες και περιοδικά)», *Επτανησιακά Φύλλα* 5 (1964) 1-142.

4. Για μια συστηματική παρουσίαση της δομής και του περιεχομένου του βιεννέζικου έντυ-

αδελφούς Μαρκίδες Πούλιου, ιδιοκτήτες από το 1790 του τυπογραφείου του Joseph Baumeister, στο οποίο είχαν τυπωθεί και συνεχίζονταν να τυπώνονται, εκτός από την *Εφημερίδα*, έργα αφηγηματικής πεζογραφίας. Έξι από τις δέκα εκδόσεις με αφηγηματικό περιεχόμενο που διακινήθηκαν μέσα από τους βιβλιοκαταλόγους της *Εφημερίδος* ή αναγγέλθηκαν σε αυτήν προέρχονται από αυτό το τυπογραφείο. Πέντε εκδόσεις, στις οποίες γίνεται αναφορά, συνδέονται με τον Γεώργιο Βεντότη –οι δύο είχαν τυπωθεί στο τυπογραφείο του και στις άλλες τρεις τού αποδίδεται η πατρότητα της μετάφρασης–, ενώ πέντε τίτλοι είχαν εκδοθεί από τον Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη. Οι Λαμπανιτσιώτης και Βεντότης διετέλεσαν βασικοί συνεργάτες του τυπογραφείου Baumeister από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του και, επίσης, συγκαταλέγονται στον κύκλο των ανώνυμων συνεργατών της *Εφημερίδος*. Οι διαπιστώσεις αυτές θα επέτρεπαν σήμερα υποθέσεις για την ύπαρξη πελατειακών σχέσεων ή την εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων. Αυτές ενδεχομένως να μην είναι εντελώς αβάσιμες· η σχέση, ωστόσο, υπήρξε αμφίδρομη: η έκδοση του δισεβδομαδιαίου φύλλου λειτούργησε και ως πόλος συσπείρωσης μεταφραστών, λογίων, βιβλιεμπόρων, εκδοτών και αναγνωστών του βιεννέζικου ελληνόφωνου περιβάλλοντος, που έθεσαν τις δυνάμεις τους στην υπηρεσία του. Όπως έχει άλλωστε διαπιστωθεί, κατά την περίοδο του Διαφωτισμού στον ευρωπαϊκό χώρο, και τεκμηριώνεται από τη συγγενή προς το βιβλίο τυπογραφική μορφή της *Εφημερίδος*:[5]

> η εφημερίδα και το βιβλίο δεν συνιστούν, όπως σήμερα, αντικείμενα πολύ διαφορετικά, ανάμεσα στα δύο μέσα υπάρχουν αυθόρμητες και σταθερές σχέσεις. Το βιβλίο και το περιοδικό παράγονται από το ίδιο τεχνικό σύστημα, με ταυτόσημες μεθόδους και προθέσεις, τις οποίες καμία βασική υλική μεταβολή δεν τις επηρεάζει πριν από τον 19ο αιώνα.[6]

Η *Εφημερίς* «διαφήμισε» στις σελίδες της έναν σημαντικό αριθμό από τις εκδόσεις της ειδολογικής κατηγορίας «πλασματική αφηγηματική πεζογραφία», οι

που βλ. Alkistis Sofou, *L'Ephémeris, un journal grec libéral dans la Vienne des Hasbourg (1791-1797)*, διδακτορική διατριβή, Paris, Université de Paris-Sorbonne, Paris IV, 2007.

5. Διαφοροποιούμενη από τον ευρωπαϊκό Τύπο, που είχε πλέον περάσει στα μεγάλα σχήματα, η *Εφημερίς* υιοθέτησε μικρά σχήματα, ιδιαίτερα από το 1793 κ.ε., πράγμα που υποδεικνύει τη μη αυτονόμησή της από την εκδοτική πρακτική του βιβλίου· επιπλέον, ορισμένες από τις ξυλογραφίες («βινιέτες») της εικονογράφησης είχαν χρησιμοποιηθεί σε βιβλία που τύπωσαν οι Μαρκίδες Πούλιου. Βλ., σχετικά, Klimis Mastoridis, *Casting the Greek Newspaper: A Study of the Morphology of the Ephemeris from its Origins until the Introduction of Mechanical Setting*, Θεσσαλονίκη, ΕΛΙΑ, 1999, σ. 29-35.

6. Roger Chartier - Daniel Roche, «Livres et Presse: véhicules des idées. Rapport préliminaire», *Studies on Voltaire* 263 (1989) 592.

οποίες είχαν κυκλοφορήσει κατά την περίοδο 1780-1797. Ξεχωριστή όμως μεταχείριση επιφύλαξε μόνο σε δύο εκδόσεις: στα *Εφεσιακά*[7] –γνωστοποίηση της έκδοσης και πληροφορίες για τη διακίνησή της από το τυπογραφείο της *Εφημερίδος*– και στην «αξιοπερίεργον ιστορίαν των προπατόρων Ελλήνων»,[8] την έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος*.[9] Σχετικά με το αρχαιόδεμο αυτό μυθιστόρημα, επανειλημμένες καταχωρίσεις στη διάρκεια του 1797 ενημερώνουν για την πορεία της εκτύπωσης που είχε διακοπεί, διαμεσολαβούν για την πραγματοποίηση της έκδοσης μέσω της προβολής των ονομάτων «φιλογενών» και «φιλελλήνων» συνδρομητών –αποτελεσματικός τρόπος χρηματοδότησης από το 1749 κ.ε.–, απευθύνουν έκκληση στον «ένθερμον ζήλον» για τη συνδρομή περισσοτέρων·[10] σε ιδιαίτερη, τέλος, καταχώριση παρέχεται η πληροφορία ότι δημοσιεύτηκε ο πρώτος τόμος και ενημερώνουν τους συνδρομητές για τον τρόπο παραλαβής του.[11]

Εκ πρώτης όψεως, απορίες προκαλεί η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην *Εφημερίδα* σχετικά με τέσσερις εκδόσεις που συνδέονται άμεσα με πρόσωπα του στενού περιβάλλοντος ή το τυπογραφείο: *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, *Ηδικός τρίπους*,[12] *Απανθίσματα...*,[13] *Έρωτος αποτελέσματα*.[14] Ούτε το ερωτικό περιεχόμενο του *Σχολείου...* και του *Έρωτος αποτελέσματα* ούτε η «φευγαλέα ποίησή» τους θα μπορούσαν να αιτιολογήσουν την παρασιώπησή τους από την *Εφημερίδα*. Δείγματα λογοκρισίας προς μια τέτοια κατεύθυνση δεν στοιχειοθετούνται. Η *Εφημερίς* δημοσίευσε ερωτικά φαναριώτικα ποιήματα ενώ σε κατα-

7. «Είδησις», *Εφημερίς*, τ. 3, σ. 59.

8. *Εφημερίς*, τ. 6, σ. 585.

9. Αγγελία της έκδοσης είχε ενδεχομένως δημοσιευτεί στα έτη 1795-1796, σε φύλλα της *Εφημερίδος* που δεν διασώθηκαν. Βλ. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 345.

10. *Εφημερίς*, τ. 6, σ. 671.

11. «Είδησις», *Εφημερίς*, τ. 6, σ. 810.

12. Ο Ρήγας, βασικός συντελεστής και των δύο αυτών εκδόσεων του τυπογραφείου Baumeister-Μαρκίδων Πούλιου, είχε δημιουργήσει σχέσεις με το περιβάλλον της *Εφημερίδος* από την πρώτη παραμονή του στη Βιέννη (1790), δέχεται εγκωμιαστικές αναφορές για το χαρτογραφικό του έργο και τυπώνει τα επαναστατικά του φυλλάδια στο τυπογραφείο Μαρκίδων Πούλιου. Βλ. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 391-487.

13. Έκδοση και αυτή του τυπογραφείου της *Εφημερίδος*, την οποία είχε επιμεληθεί ο συνεργάτης της Πολυξώης Κοντός. Για δύο άλλες εκδόσεις που είχε επιμεληθεί ο Κοντός υπάρχουν αναφορές στην *Εφημερίδα*: το μυθιστόρημα *Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην* καταχωρίστηκε, όπως είδαμε, στους βιβλιοκαταλόγους της *Εφημερίδος*, ενώ δημοσιεύτηκε εκτενής κατάλογος των συνδρομητών του *Θησαυρού γραμματικής* του Κωνσταντίνου Καραϊωάννη. Βλ. «Είδησις», *Εφημερίς*, τ. 6, σ. 503-506, πρβλ. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 740, υποσ. 259.

14. Έκδοση του τυπογραφείου του Γ. Βεντότη, στην πραγμάτωση της οποίας εμπλέκονται τα ονόματα δύο επίσης αφανών συνεργατών της *Εφημερίδος*, του συντρόφου του Ρήγα Ιωάννη Καρατζά του Κύπριου και του Αθανάσιου Ψαλίδα. Βλ. *Εφημερίς*, τ. 1, σ. 70- 72.

χώριση της *Γαλάτειας* του Κορωνιού σε τιμοκατάλογο υπάρχει η διευκρίνιση ότι το βιβλίο περιέχει «εκλεκτά τραγούδια». Επίσης, μάλλον αστήρικτη θα έμενε η υπόνοια ότι τα *Απανθίσματα...* δεν προβλήθηκαν λόγω του πολιτικοκοινωνικού τους οράματος, αφού, όπως είδαμε, οράματα και όνειρα με συναφές περιεχόμενο είχαν φιλοξενηθεί στις σελίδες της *Εφημερίδος*. Το πιθανότερο είναι να υπήρξαν αναφορές σε όλες τις παραπάνω εκδόσεις σε κάποια από τα φύλλα της *Εφημερίδος* που δεν διασώθηκαν, ή στα δίφυλλα και στα μονόφυλλα με τιμοκαταλόγους ή αγγελίες που τύπωναν οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου και τα προσαρτούσαν στα τεύχη της *Εφημερίδος*, τα οποία μπορεί να παράπεσαν ή να χάθηκαν, όπως και άλλα εφήμερα έντυπα του είδους.[15]

Η *Εφημερίς* της Βιέννης δεν απέκλεισε τη λογοτεχνία, ούτε, ειδικότερα, την πλασματική πεζογραφία από τις σελίδες της· αντίθετα, μάλιστα, συνέβαλε στην προβολή της, πάντοτε, βέβαια, μέσα από τα περιορισμένα όρια που προέβλεπε ως έντυπο πολιτικοοικονομικού χαρακτήρα για τέτοιου είδους ύλη.

2. Ο προεπαναστατικός Τύπος, 1811-1821

Αντίθετα με την *Εφημερίδα*, στα προεπαναστατικά περιοδικά που εμφανίζονται στη Βιέννη και στο Παρίσι κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα η φιλολογική ύλη συμπεριλαμβάνεται στους προγραμματικούς τους στόχους· σε ορισμένα από αυτά τοποθετείται, μάλιστα, στα στοιχεία του τίτλου: *Φιλολογικός Τηλέγραφος ήτοι Ελληνικού Τηλεγράφου φιλολογικά* (1817-1821),[16] *Ερμής ο Λόγιος ή Φιλολογικαί Αγγελίαι* (1811-1821),[17] *Καλλιόπη, Αγγελίας φιλολογικάς επαγγέλλεται περιοδικώς αναγγέλλειν* (1819-1821).[18] Ό,τι ωστόσο χαρακτηρίζεται από τους εκδότες «φιλολογική» ύλη καλύπτει αφενός ένα ευρύτερο φάσμα γνωστικών αντικειμένων και γενικής παιδείας, συνήθως τις λεγόμενες ανθρωπιστικές επιστήμες: ιστορία, αρχαιολογία, γεωγραφία κ.ά., και αφετέρου το στενότερο περιεχόμενο που έχει προσλάβει σήμερα το πεδίο της φιλολογίας: εκδοτική, λογοτεχνική θεωρία και ιστορία, κριτική, αισθητική.[19] Οι συνεργασίες, συχνά με τη μορφή της

15. *Εφημερίς*, τ. 5, σ. 341.

16. Ρωξανη Αργυροπουλου - Anna Ταμπακη (εισαγωγή - επιμέλεια), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Γ΄: «Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη, 1811», «Ελληνικός Τηλέγραφος, 1812-1836», «Φιλολογικός Τηλέγραφος, 1817-1821»*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983, σ. ια΄-ιμ΄.

17. Εμμ. Φραγκισκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Β΄: «Ερμής ο Λόγιος, 1811-1821»*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1976.

18. Βλ. Αγγελικη Γαβαθα-Παναγιωτοπουλου (επιμέλεια), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Α΄: «Αθηνά», «Καλλιόπη», «Μέλισσα», «Μουσείον»*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1971.

19. Στη συζήτηση που διεξάγεται περί μεγαλοφυΐας συμπεριλαμβάνεται και το δημοσίευμα «Περί φαντασίας» της *Μέλισσας* (1820) 131-138, μετάφραση από το περιοδικό *La Décade Philosophique*.

ανοιχτής επιστολής, αντλούν από, ή διαλέγονται με, ποικίλες πηγές: ευρωπαϊκές εφημερίδες και περιοδικά –κυρίως γαλλικά και γερμανικά–,[20] επιτομές, εγκυκλοπαιδικά έργα, παλαιότερα και σύγχρονα, και κοινοποιούν μέσω των μεταφράσεων, των ερανισμάτων ή των παραδεμάτων απόψεις της ευρωπαϊκής γραμματείας.

Όπως παρατηρεί ιστορικός του ευρωπαϊκού περιοδικού Τύπου, το «γραμματολογικό περιοδικό» κατά την εποχή του Διαφωτισμού συνιστά καταρχήν «τον αναμεταδότη του βιβλίου, έναν ουσιαστικό πολλαπλασιαστή, ο οποίος με μια κατάλληλη ρητορική και για ένα ειδικό κοινό, αυτό της "Πολιτείας των Γραμμάτων", έχει επωμιστεί τον ρόλο που κρατούσε κατά τον τον 17ο αιώνα η αλληλογραφία».[21] Η αντίληψη που διαμορφώνεται για την πλασματική πεζογραφία είναι ανιχνεύσιμη αφενός μέσα από τα ποικίλα αυτά κείμενα, τις μεταφράσεις, τα ερανίσματα, τις μνείες και τις επιστολές και αφετέρου μέσα από υλικό καθαρά πληροφοριακό ή διαφημιστικό, από την προβολή της εκδοτικής κίνησης και του βιβλιεμπορίου.[22]

Οι αναγγελίες νέων εκδόσεων βασίζονται σε κείμενα που αποστέλλουν οι συντελεστές (εκδότες, τυπογράφοι, μεταφραστές, συγγραφείς) και τις περισσότερες φορές συνοδεύονται από την έκκληση εγγραφής συνδρομητών. Συνεπώς, είναι επόμενο στην κοινότοπη, συχνά στερεότυπη, ρητορική τους να τονίζουν την επικρατούσα αντίληψη για την πλασματική πεζογραφία, την ικανοποίηση του οράτειου αιτήματος του miscere utile dulci: Το *Αγάθων* «ενώ ωφελεί, καταγοητεύει τον αναγνώστην με τέρψιν απερίγραπτον», το *Τύχαι Τηλεμάχου* «ενώ είναι αρεστόν εις ανάγνωσιν, επιφέρει μεγίστην και την ωφέλειαν, διά των ηθικώς εν αυτώ εκτεθειμένων», το *Γιλ Βλας εκ Σαντιλάνης* είναι «ποίημα χαριέστατον και ηθικότατον, ικανόν και να τέρψει και να διδάξει». Ο διττός στόχος τού «τέρπειν και διδάσκειν» δεν φαίνεται ωστόσο να αποτελεί απαρέγκλιτα το εγγενές ειδολογικό χαρακτηριστικό που προβάλλεται· έτσι, κάποτε κρίνεται αναγκαία μια πρόσθετη διαβεβαίωση της ορθής επιλογής, που, κυρίως, διασφαλίζει το «διδάσκειν»:

---

20. Για μια πρώτη προσέγγιση, βλ. ANNA TABAKI, «La presse pré-révolutionnaire grecque. Reflet de nouvelles conceptions esthétiques et culturelles dans le Sud-Est européen», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 34 (1996) 136.

21. ROGER CHARTIER - DANIEL ROCHE, «Livres et Presse: véhicules des idées. Rapport préliminaire», σ. 592.

22. Βλ., σχετικά, ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Η ευρυχωρία του βιβλίου: Από την καταγραφή των εκφάνσεών της στα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά (1811-1821)», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982, σ. 145-156 και «Ανεκπλήρωτα εκδοτικά σχέδια, 1811-1821. Οι μαρτυρίες του προεπαναστατικού Τύπου», *Ο Ερανιστής* 25 (2005) 173-199.

> Ότι μεν η μυθιστορία, εκτός της ης προξενεί ψυχαγωγίας εις τους αναγνώστας, συμβάλλει και αύτη ουκ ολίγον εις την ρύθμισιν των ηθών, τοις πάσιν ομολογούμενον, ότι δε η αρίστη εκλογή των τοιούτων μυθωδών διηγημάτων εστί προ πάντων αναγκαιοτάτη, μήπως ούτα παρεκβαίνοντα τα όρια της χρηστοηθείας, ενώ τέρπουσι τον αναγνώστην, τον παρασύρωσιν ανεπαισθήτως εις τον όλισθον της κακοηθείας, και τούτο αναντίρρητον.[23]

Φυσικά, δεν υπάρχει πάντα ομοφωνία. Μέσα από μια αντίθετη οπτική υπαγορεύεται, για παράδειγμα, η άποψη του ανώνυμου επιστολογράφου που αναφέρεται στη δημοσίευση του αγγλικού μυθιστορήματος *Ρασέλας*. Για τις απόψεις που αφορούν το συγκεκριμένο μυθιστόρημα έγινε λόγος στο οικείο κεφάλαιο. Εδώ θα περιοριστώ στην οπτική που υιοθετείται για το μυθιστόρημα ως είδος. Ο Ν. Ι. από τη Χίο αμφισβητεί την ικανότητα του συγκεκριμένου μυθιστορήματος να κινήσει το αναγνωστικό ενδιαφέρον, ακριβώς επειδή αδυνατεί να εφαρμόσει ισοβαρώς την αρχή του miscere utile dulci:

> Πολλοί τοιούτοι μυθιστοριογράφοι φοβούμενοι μήπως η εκ της αναγνώσεως ηδονή φθείρει των αναγινωσκόντων νέων τα ήθη, στηρίζουσι τας μυθιστορίας των εις την ηθικήν, και ασχολούνται να τας κάμνουν ωφελιμωτέρας μάλλον παρά τερπνάς· ως να μην είναι δυνατόν να ηδύνουν χωρίς να βλάψουν, ή να ωφελήσωσι χωρίς να πλήξουν. Όστις δεν ημπορεί εντός του νοός να συμβιβάσει το ηδονικόν με το ωφέλιμον, και να το συμπλέξει εις τρόπον, ώστε εκ της ηδονής να γεννάται ανεπαισθήτως η ωφέλεια, και όχι εκ της ωφελείας η ηδονή, αυτός συνθέτει θαυμαστούς *Ρασέλας*, τους οποίους επαινούμεν όλοι διά την ηθικήν· αλλ' όταν έχωμεν όρεξιν να διαβάσωμεν μυθιστορίας, προτιμώμεν άλλας. Διότι κατά δυστυχίαν κανείς δεν λαμβάνει εις χείρας τοιαύτα συγγράμματα με σκοπόν να ωφεληθεί· έπειτα ο μυθιστοριογράφος εκπληροί το χρέος του, όταν προσέχει να μη βλάπτει τα ήθη, και εις τούτο αρκεί να κάμνει τους πρωταγωνιστάς του φιλοτίμους, γενναίους, ενθουσιασμένους προς την αρετήν, και παριστώντας διά ηρωικών πράξεων βδελυκτήν την κακίαν.[24]

Οι παρατηρήσεις αυτές φαίνεται να απηχούν προωθημένες δέσεις της ρομαντικής, πλέον, γαλλικής κριτικής για το μυθιστόρημα, τις οποίες είχε διατυπώσει, μεταξύ άλλων, στις αρχές της δεκαετίας του 1820 ο Victor Hugo,[25] μεταθέτοντας το βάρος από το ωφέλιμο που τέρπει προς το τερπνό που δεν βλάπτει.

Εκτός από τον ενδιαφέροντα κριτικό –και μοναδικό– διάλογο που διεξάγεται από τις σελίδες του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* με αφορμή την έκδοση του *Ρασέλα*, ο οποίος, λόγω των πολλών θεμάτων που θίγει, χρειάστηκε να κατακερματιστεί εδώ σε περισσότερα από ένα κεφάλαια για να αξιοποιηθεί κάθε πτυχή του, η πρό-

23. «Προκήρυξις» του *Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον*, *Καλλιόπη* 1 (1819) 198.

24. *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820) 117.

25. Πρβλ. τη θέση του Hugo: «να εκφράσεις σε ενδιαφέρουσα πλοκή μια χρήσιμη αλήθεια». Βλ. MARGUERITE IKNAYAN, *The Idea of the Novel in France: The Critical Reaction, 1815-1848*, Genève-Paris, Droz-Minard, 1961, σ. 86.

σληψη των αφηγηματικών έργων περιορίστηκε στην αναπαραγωγή προλογικών θέσεων και στη συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου των αφηγημάτων. Ορισμένα παραδείγματα υπογραμμίζουν την απουσία κριτικής τοποθέτησης: Η «βιβλιοπαρουσίαση» του μυθιστορήματος του Wieland *Αγάθων*, η οποία δημοσιεύτηκε στα έντυπα *Ερμής ο Λόγιος* και *Ελληνικός Τηλέγραφος*,[26] που είχαν προαναγγείλει και την έκδοση, εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε να θεωρηθεί άρθρωση ενός κριτικού λόγου για το μυθιστόρημα· ωστόσο, η πρώτη αυτή εντύπωση είναι παραπλανητική. Όπως προκύπτει από παράλληλη ανάγνωση του προλόγου του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, η πατρότητα των απόψεων που διατυπώνονται δεν ανήκει στον ανώνυμο συντάκτη, αλλά στον ίδιο τον μεταφραστή: πρόκειται για επιλεκτική υιοθέτηση που αντιγράφει κατά λέξη σημεία του προλόγου, κάτι σαν κι αυτό που συχνά γίνεται σε σύγχρονες εκδόσεις, στα «αυτιά» ή στο οπισθόφυλλο των βιβλίων.

Η εκτενής «βιβλιοπαρουσίαση» των *Ηθικών διηγημάτων δύο* του Marmontel (*Ερμής ο Λόγιος*)[27] εξαντλείται σε λεπτομερή παρουσίαση της υπόθεσης κάθε διηγήματος· η μόνη προσωπική εκτίμηση που εκφέρει ο συντάκτης, ο οποίος υπογράφει με τα αρχικά Φ.Α., περιορίζεται στα εξής: «Η γλώσσα του όλου βιβλίου είναι καλυτέρα τής των προτερινών, και η μετάφρασις πλέον επιτυχημένη· έχει όμως και σφάλματα τυπογραφικά και της φράσεως ικανά». Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η «Έκθεσις συνοπτική της *Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος* και της μεταφράσεως αυτής εις την κοινήν Ελληνικήν διάλεκτον», που στέλνει προς δημοσίευση ο Δημήτριος Χαρίδημος στα περιοδικά *Ερμής ο Λόγιος* και *Καλλιόπη*·[28] εδώ όμως προστίθενται και οι απόψεις του συντάκτη για τη γλώσσα της μετάφρασης, οι οποίες θα εξεταστούν σε άλλο σημείο.

Οι συνεργάτες των φιλολογικών περιοδικών στάθηκαν γενικά απρόθυμοι απέναντι στην κριτική παρουσίαση των εκδόσεων με αφηγηματικό περιεχόμενο, παρόλο που το σημαντικότερο και το πιο μακρόβιο από αυτά, ο *Ερμής ο Λόγιος* παρακινούσε προς την κατεύθυνση αυτή. Το υλικό με το οποίο οι αναγνώστες θα συνέβαλλαν στον εμπλουτισμό της ύλης του περιοδικού δεν έβαζε περιορισμούς. Στην έκκληση που είχε δημοσιευτεί τον τέταρτο χρόνο κυκλοφορίας (1814) θα ήταν ευπρόσδεκτες:

> Α. Αγγελίαι των νέων εκδόσεων των Ελλήνων συγγραφέων συνοδευμέναι με την κρίσιν της ωφελείας αυτών, και με την είδησιν τού ποίαν από τας προγενεστέρας εκδόσεις ηκολούθησαν οι νέοι εκδόται, τί έλαβαν από τους προ αυτών, τί επρόσθεσαν αυτοί κ.τ.λ.

26. «Βιβλιογραφία», *Ερμής ο Λόγιος* 4 (1814) 45-47 και «Φιλολογία», *Ελληνικός Τηλέγραφος* 3 (1814) 308.

27. *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 194-199.

28. *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820) 595-599 και *Καλλιόπη* 2 (1820) 177-179.

> Β. Αγγελίαι των νεοφανών εις την καθομιλουμένην ημών γλώσσαν βιβλίων, συγγραμμένων ή μεταφρασμένων, και αυταί είτε απλαί αγγελίαι, αν το σύνταγμα αγγελίας είναι μόνον άξιον, είτε συνοδευμέναι με κρίσιν και έκθεσιν σύντομον της περιοχής αυτών, ικανήν να δώσει εις τον αναγνώστην ιδέαν της υποθέσεως.[29]

Η μη άρθρωση και κριτικού λόγου ενδέχεται να οφείλεται σε αρκετούς παράγοντες: Καταρχήν, αφηγηματικά είδη όπως το μυθιστόρημα θεωρούνταν ακόμη ανυπόληπτα για μια σοβαρή κριτική προσέγγιση· είναι ενδεικτικό ότι ο συντάκτης της πιο εμπεριστατωμένης κριτικής που σταχυολογήθηκε, ο υπογραφόμενος με αρχικά κριτής του *Ρασέλα*, δηλώνει με απολογητική διάθεση ότι η ενασχόλησή του με το ζήτημα είναι «αποτέλεσμα της εις τας μυθιστορίας νεανικής ματαιοσχολίας» του. Εκτός από το ηθικό-ωφελιμιστικό κριτήριο, οι έλληνες λόγιοι δεν διέθεταν τα απαραίτητα εργαλεία για να αποτιμήσουν τη δομή ή την ποιητική των αφηγηματικών ειδών· άλλωστε, τα κριτήρια αυτά δεν είχαν φτάσει σε επαρκή βαθμό διαμόρφωσης και κωδικοποίησης ούτε και στην κριτική στον γαλλικό περιοδικό Τύπο, με την οποία κυρίως συνομιλούσαν, η οποία έως τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα εμφανίζεται ισχνή και αμήχανη.[30] Όσοι, πάλι, δεν αμφισβητούσαν την υπόληψη των πεζών αφηγηματικών ειδών και ήταν σε θέση ενδεχομένως να ασκήσουν κριτική, έστω και «ιμπρεσιονιστική», για τη δομή, το περιεχόμενο, τον στόχο και τον βαθμό επιτυχίας των δημοσιευμένων κειμένων, είχαν να αντιμετωπίσουν έναν πρόσθετο παράγοντα: στην πλειονότητά τους τα κείμενα που δημοσιεύονταν δεν ήταν πρωτότυπα αλλά μεταφορές (μεταφράσεις ή διασκευές) έργων της ευρωπαϊκής γραμματείας. Στην περίπτωση αυτή ο κριτικός λόγος δεν διακρίνεται για την ευκρίνεια των στόχων του –για το αν η κριτική θα ελέγξει το μετάφρασμα ή το πρωτότυπο.[31] Επιπλέον, για την περίοδο που απασχολεί εδώ, η άσκηση κριτικής για μεταφρασμένα έργα θα μπορούσε να υπονομεύσει την αντίληψη που είχε διαμορφωθεί στο ελληνικό γραμματειακό σύστημα για τη μετάφραση, καθώς και για τη σχέση του απέναντι στην ευρωπαϊκή ετερότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κριτική που διατυπώθηκε για τη μετάφραση του *Ρασέλα* δεν περιορίστηκε μόνο στη συγκεκριμένη έκδοση, αλλά επεκτάθηκε, όπως εξετάζεται και παρακάτω, σε κριτική της αντίληψης που υπαγόρευε το μεταφραστικό κύμα.

---

29. «Ανακήρυξις προς τους Έλληνας περί της εξακολουθήσεως του *Λογίου Ερμού*», *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 392.

30. IKNAYAN, «Novels of the Past», *The Idea of the Novel...*, σ. 17.

31. Για τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει η άσκηση κριτικής στην περίπτωση της μεταφρασμένης λογοτεχνίας, βλ., πρόχειρα, YVES CHEVREL, «Les études de la réception. Le discours critique», στο: PIERRE BRUNEL - YVES CHEVREL (επιμέλεια), *Précis de littérature comparée*, Paris, PUF, 1989, σ. 195-196· την ιδιαιτερότητα της κριτικής της μετάφρασης πραγματεύται διεξοδικά ο ANTOINE BERMAN, *Pour une critique des traductions: John Donne*, Paris, Gallimard, 1995.

Σε γενικές γραμμές, η στενή συνεργασία μεταφραστών, χορηγών, τυπογράφων κτλ. με τον προεπαναστατικό περιοδικό Τύπο συνέβαλε σημαντικά στην κοινοποίηση των εκδοτικών τους σχεδίων. Τα ευμενή σχόλια που συνοδεύουν τα ονόματα ορισμένων συντελεστών είναι ενδεικτικά για την εκτίμηση της οποίας έχαιραν στον Τύπο: ο μεταφραστής του *Αριστομένης και Γοργώς* Γεώργιος Λασσάνης χαρακτηρίζεται «νέος αξιοτίμητος και αξιαγάπητος διά την παιδείαν του και διά τα πατριωτικά του φρονήματα»,[32] ο «ημέτερος Κούμας, ανήρ και με αίσθησιν και κρίσιν ορθήν του καλού»,[33] ο Ιώσηπος Μ. Δούκας «χρυσός και χαριτωμένος».[34] Υπήρξαν, ωστόσο, και περιπτώσεις στενών συνεργατών των περιοδικών που οι εκδόσεις τους, παραδόξως, δεν διαφημίστηκαν ούτε καν αναγγέλθηκαν. Ο Στέφανος Καραθεοδωρής, λόγου χάριν, ο οποίος υπερασπίστηκε μαχητικά τις κοραϊκές θέσεις στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*[35] και στέφθηκε με επαίνους για τη συμβολή του στην ανάπτυξη της παιδείας στην Αδριανούπολη,[36] δεν είδε τα *Ειδύλλιά* του να προβάλλονται από το περιοδικό, μολονότι ο κοραϊκός κύκλος τα είχε ξεχωρίσει[37] και, επιπλέον, συγκαταλέγονται στα λιγοστά λογοτεχνικά έργα που παρουσιάστηκαν στον γερμανόφωνο Τύπο.[38]

Ο νεοελληνικός προεπαναστατικός Τύπος προώθησε τον πεζό αφηγηματικό λόγο επιδεικνύοντας, όμως, μεροληπτική διάθεση υπέρ της μεταφρασμένης πεζογραφίας. Στις διαπιστωμένες «διαφυγές» θα πρέπει να ληφθούν και πάλι υπόψη κάποια προβλήματα ενημέρωσης για την τρέχουσα παραγωγή, που φαίνεται ότι δεν ξεπεράστηκαν ποτέ.[39] Εντούτοις, η δικαιολογία αυτή δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή για την κατηγορία των παλαιότερων αφηγηματικών έργων τα οποία, ενώ επιβιώνουν σταθερά με ανατυπώσεις σε όλη τη διάρκεια της πρώτης εικοσαετίας του

32. Βλ. την επιστολή του Θεοχάρη Κληματιώτη προς τον Ιωάννη Δροσινό (αναφέρεται στην παράσταση του *Δημοσθένη* στην Οδησσό), *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 360.

33. «Φιλολογικά. Οδησσός», *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818) 194.

34. *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1817) 142.

35. «Εξεδόθη προ μικρού βιβλιάριον επιγραφόμενον "Απολογία των εν Πίζα Ελλήνων υπέρ Κοδρικά" και υπογραφόμενον εις "Πίζαν, 18 Απριλίου, 1817, Οι Έλληνες [...]"», *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818) 24, που το συνυπογράφει ο Καραθεοδωρής.

36. Βλ. «Απόσπασμα επιστολής [...] των επιτρόπων τής εν Αδριανουπόλει σχολής προς ένα επίσημον συμπολίτην των, διατρίβοντα εις Βουκουρέστιον» και «Αγαθαί πράξεις Ελλήνων», *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820) 355-356, 518-519.

37. Ο Ιάκωβος Ρώτας (επιστολή 18.7.1816) και ο Αλέξανδρος Βασιλείου είχαν διατυπώσει θετικές κρίσεις φροντίζοντας παράλληλα την αποστολή της έκδοσης στον Κοραή. Βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 489.

38. Πρόκειται για τη βιβλιοκρισία του Fr. Bouterwe(c)k στο *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 23.6.1821, σ. 998-1000, βλ., σχετικά, ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο...», σ. 128, 138.

39. Βλ. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Η ευρυχωρία του βιβλίου...», σ. 147.

19ου αιώνα, δεν περνούν καθόλου μέσα από τον Τύπο: ο *Βίος Αισώπου* και οι *Αισώπου μύθοι*, το *Μυθολογικόν Συντίπα*, η *Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*, ο *Σπανός*, ο *Μπερτόλδος* και ο *Μπερτολδίνος*, το *Αραβικόν μυθολογικόν*, τα έργα του Λάνδου κ.ά. Ο προεπαναστατικός Τύπος τηρεί στο σύνολό του μια κοινή στάση σιγής απέναντι στο αφηγηματικό αυτό υλικό, την οποία τεκμηριώνουν στοιχεία αντλημένα και πάλι από το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*: στους καταλόγους «των εν ταις Ενετικαίς Ελληνικαίς τυπογραφίαις του κυρίου Νικολάου Γλυκή και κυρίου Πάνου Θεοδοσίου των εξ Ιωαννίνων, από 1806-1816 εκδοθέντων εις την ομιλουμένην γλώσσαν βιβλίων» που αναδημοσιεύει,[40] και οι οποίοι ανέγραφαν, φυσικά, και τις παλαιότερες εκδόσεις των τυπογραφείων που δεν είχαν εξαντληθεί, η τελευταία κατηγορία εντύπου παραλείπεται εντελώς –π.χ. στον κατάλογο της τυπογραφίας Π. Θεοδοσίου του 1812 συμπεριλαμβάνονταν και τα *Βερτολδίνος*, *Μυθολογίαι αραβικαί* (εις τόμους 3) και *Αραβικόν μυθολογικόν* (εις τόμους 4).[41] Το γεγονός ότι πρόκειται για εκδόσεις που είχαν πρωτοεμφανιστεί παλιότερα δεν αρκεί για να δικαιολογήσει αυτή την περιφρονητική στάση, αφού ο «νεωτερικός» Τύπος αναφέρεται συχνά στην παλαιότερη συγγραφική ή μεταφραστική δραστηριότητα. Τα καταχωρισμένα σημειώματα στις στήλες «Γραμματεία» και «Φιλολογία» του, προερχόμενα συχνά από τη βιογραφική συλλογή του Γεώργιο Ζαβίρα, που βρισκόταν στα χέρια του εκδότη του περιοδικού Άνθιμου Γαζή, είχαν στόχο, σύμφωνα με τον Εμμ. Ν. Φραγκίσκο, «την προβολή παραδειγμάτων προς μίμηση, την απόδοση τιμής προς τις ξεχωριστές προσωπικότητες που ζούσαν ακόμη και είχαν αναλωθεί στην υπηρεσία της παιδείας του Γένους».[42] Τα σημειώματα αυτά, που λειτουργούσαν ταυτοχρόνως και ως προσπάθεια συγκρότησης της λογοτεχνικής παράδοσης, κρίνουν σκόπιμο να συμπεριλάβουν στις επιλογές και στις ιεραρχήσεις τους μεταφρασμένα κείμενα αφηγηματικής πεζογραφίας· με αυτόν τον τρόπο –σε αγαστή σύμπνοια με την πολιτιστική πολιτική του– εγγράφουν στην «εθνική» κληρονομιά της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα τη μετάφραση του *Τύχαι Τηλεμάχου* από τον Δημήτριο Γοβδελά,[43] την *Περιήγησιν του Νέου Αναχάρσιδος* του Γεώργιου Σακελλάριου, τον *Θάνατον του Άβελ* του Γεώργιου Μανουήλ Βυζαντίου[44] και την *Παιδαγωγίαν* (στην οποία περιλαμβάνεται

40. *Ερμής ο Λόγιος* 7 (1817) 205-207.

41. Βλ. Γεωργιος Σ. Πλουμιδης (επιμέλεια), «Κατάλογος των βιβλίων της τυπογραφίας Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων. Εν Βενετία 1812», *Πρόλογοι και κατάλογοι τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 128, Αθήνα 1978, σ. 40-54.

42. Βλ. Φραγκισκος, «Η ευρυχωρία του βιβλίου...», σ. 148.

43. «Φιλολογία», *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) 79.

44. «Γραμματεία των Νεωτέρων Ελλήνων, αρχομένη από του ενεστώτος έτους και ανατρέχουσα μέχρι της αρχής του Δεκάτου Έκτου αιώνος», *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) 356-357.

απόσπασμα από το *El Criticón* του Gracián y Morales) του Γαβριήλ Καλλονά.[45] Ο λόγος, όπως φαίνεται, είναι βαθύτερος: παρά τις διαφορές που είχαν μεταξύ τους, τα «παραδοσιακά» και «φανταστικά» (=μη ιστορικά) αφηγήματα θεωρούνταν ότι προέρχονταν από μια εποχή προδιαφωτιστική ή αντι-διαφωτιστική, που πάση θυσία ήθελαν να οδηγήσουν στο περιθώριο οι «νεωτερικοί» λόγιοι· η αντίληψη αυτή διατυπώνεται ρητά από συνεργάτη του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*:

> Εις τους προ του παρόντος αιώνος χρόνους, χρόνους αμαθείας και σκότους όσον διά το ημέτερον γένος, τα συγγράμματα οπού περιεφέροντο εις τας χείρας του έθνους ως τάχα ιστορικά υπήρχον η *Χαλιμά*, ο *Χρονογράφος*, η *Μυθολογία του Αλεξάνδρου*, και τα παρόμοια.[46]

«Τα δέκα χρόνια που επακολουθούν ανάμεσα στην αρχή και στο τέλος του Αγώνα προκαλούν μια βαθιά τομή στην πνευματική ανάπτυξη της χώρας: η εκδοτική δραστηριότητα απότομα αναστέλλεται [...] η κανονική μετάδοση της διδασκαλίας από τους διδασκάλους στους μαθητές είναι εντελώς σταματημένη»,[47] επισημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς· όπως επίσης παρατηρεί ο Φίλιππος Ηλιού, «ο πόλεμος, οι εμφύλιες συγκρούσεις, οι συνεχείς μετακινήσεις και οι εδαφικές αβεβαιότητες δεν συγκροτούν πλαισιώσεις οι οποίες θα μπορούσε να ευνοήσουν τη σταθερότητα ή την ενίσχυση του αναγνωστικού κοινού».[48] Οι στόχοι του ελληνόγλωσσου Τύπου της εποχής είναι άμεσοι και επιτακτικοί. Έτσι, η εφημερίδα της «πολιορκίας» του Μεσολογγίου, τα *Ελληνικά Χρονικά* (1824-1826) του Μάγερ, παρόλο που δημοσιεύει, σποραδικά, άρθρα για τη φιλολογία, καθώς και ποιήματα, παρατηρεί, σε μιαν από τις πολεμικές ανάπαυλες:

> Έπρεπεν ίσως να διορίσωμεν και έν μέρος των «Χρονικών» μας εις τα φιλολογικά, κατά μίμησιν των φωτισμένων εθνών· αλλά τα άλλα εθνικά συμφέροντα δεν μας εσυγχώρησαν έως τώρα να εκτελέσωμεν και τούτο το μέρος των χρεών μας· τώρα δε, όταν θεία χάριτι τα πράγματά μας άρχισαν να κλίνουν θαυμασίως εις το καλύτερον, είναι καιρός πλέον να έμβωμεν και εις τα φιλολογικά, τα οποία μόνον χαρα-

45. «Γραμματεία νεωτερική», *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812) 111. Στη συνείδηση των περιοδικών η μεταφρασμένη πεζογραφία ανήκει και αυτή στην «εθνική» κληρονομιά, σε αντίθεση με σύγχρονούς μας γραμματολόγους που διστάζουν να την εντάξουν. Βλ., π.χ. MARIO VITTI, «The Inadequate Tradition: Prose Narrative During the First Half of the Nineteenth Century», στο: RODERICK BEATON (επιμέλεια), *The Greek Novel AD1-1985*, London, Croom Helm, 1988, σ. 3-10.

46. «Φιλολογία», *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820) 193.

47. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 262.

48. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, «Βιβλία με συνδρομητές. ΙΙ. Από τα χρόνια της επανάστασης έως το 1832», στο: ΑΝΝΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ - ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ - ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ (επιμέλεια), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2005, σ. 277.

κτηρίζουν τα πολιτισμένα έθνη, ή τουλάχιστον τα φιλόκαλα.[49]

Οι λιγοστές ειδήσεις για τη διάθεση βιβλίων προς πώληση που δημοσιεύονται στις εφημερίδες του Αγώνα αφορούν κυρίως διδακτικά βιβλία και εκδόσεις του Κοραή, όχι όμως κείμενα αφηγηματικής πεζογραφίας· οι εξαιρέσεις, όπως η αναγγελία μιας νέας μετάφρασης του *Βελισαρίου* του Marmontel, στο περιεχόμενο της οποίας έγινε αναφορά σε άλλο κεφάλαιο, είναι ελάχιστες. Δύο από τις λιγοστές πρώτες εκδόσεις αφηγηματικών κειμένων στη διάρκεια του Αγώνα, το *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν* και το *Ηθικά διηγήματα τρία* του Bernardin de Saint-Pierre σε μετάφραση του Ν. Σ. Πίκκολου προβλέπονταν να προωθηθούν με τη συνηθισμένη εκδοτική πρακτική: προαγγελία της έκδοσης, τυπωμένη το 1821, έκανε έκκληση για την εγγραφή συνδρομητών στη Διασπορά και στον ελλαδικό χώρο. Η αγγελία, ωστόσο, δεν φαίνεται να πέρασε στον επαναστατικό Τύπο, παρότι ο Νικόλαος Σ. Πίκκολος βρισκόταν ήδη από το 1822 στην Ύδρα.[50]

49. Αικατερινη Κουμαριανου (εισαγωγή - επιμέλεια), *Ο Τύπος στον αγώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1971, τ. 2, σ. 189.

50. Αλεξης Πολιτης, «Ν. Σ. Πίκκολος και Φοριέλ», «Μια αθησαύριστη αγγελία του Ν. Σ. Πίκκολου (1821)», *Ο Ερανιστής* 16 (1980) 1-27, 301-305.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΙΣΕΙΣ (1790 Κ.Ε.)

Η συμβολή στην καταξίωση της μυθοπλαστικής πεζογραφίας είναι ένα θέμα το οποίο τέθηκε επανειλημμένα στη συζήτηση για τις αντιλήψεις και τις θεωρίες της περιόδου που αφορούν τη συγκεκριμένη λογοτεχνική κατηγορία. Είναι προφανές ότι οι έννοιες «υπόληψη» και «καταξίωση» του πλασματικού πεζού λόγου δεν είναι κάτι δεδομένο για τα χρονικά όρια της παρούσας πραγμάτευσης· συχνά υπερτερεί η αντίθετη ροπή και οι έννοιες «ανυποληψία», «απαξίωση», «υποτίμηση», «επίκριση».

Οι πρώτες εκπεφρασμένες αντιδράσεις εντοπίζονται στη δεκαετία του 1790, στο περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και της Βιέννης· επικεντρώνουν τα βέλη τους κατά των πλασματικών αφηγημάτων γαλλικής προέλευσης, είτε στο ξένο πρότυπο είτε σε μεταφράσεις του. Ο γιαννιώτης ιερωμένος Πολυζώης Κοντός, επιμελητής εκδόσεων αρχαίων μυθιστορημάτων,[1] αλλά και σύγχρονων μυθοπλαστικών κειμένων από τη γαλλική γραμματεία,[2] συνεργάτης της *Εφημερίδος* της Βιέννης με ιδιαίτερη κλίση προς το λουκιάνειο είδος των «νεκρικών διαλόγων», εκφράζει τις ανησυχίες του για όλα τα «νεωτερικά» είδη, που έχουν, προφανώς, αισθηματικό περιεχόμενο:

> Μα όσοι νέοι απ' αυτούς φραντσέζικα ποδούσι
> για ν' αναγνώδουν τα εμά, πολλά να ευφρανδούσι,
> έτσι κι αυτοί τα παλαιά ευδύς τα αθετούσι.
> Ρομάντσα, μύδους, όπερας αόκνως μελετούσι.[3]

Την ίδια εποχή τοποθετείται η, επίσης έμμετρη, αποδοκιμασία του Κωνσταντινουπολίτη Αλέξανδρου Κάλφογλου, στην *Ηθικήν στιχουργίαν* (1794), κείμενο που ελέγχει τα ήθη της σύγχρονης κοινωνίας των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών:

1. *Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην*, Βιέννη 1796.

2. Επιμελήθηκε τα *Απανθίσματα έκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου*, Βιέννη 1797.

3. Πολυζωης Κοντος, *Νεκρικοί διάλογοι Γ΄. Συντεθέντες και στιχουργηθέντες παρά του Αιακού εις τον Άδην προτροπή του Πλούτωνος*, Βιέννη 1793.

Λέγου: «έχομεν βιβλία και ρομάντσα γαλλικά·
όλα τα' άλλα τα βιβλία είναι μελαγχολικά» [...]
Όθεν με αυτά τα φώτα, με φραντσέζικα χαρτιά
αναιδώς οι νέοι βάζουν εις τα σπίτια των φωτιά [...]
οι ρομαντσολόγοι νέοι, φωτισμένοι ευγενείς
ούτε πίστιν εις τα θεία, ούτε σέβας εις γονείς [...][4]

Οι δέσεις αυτές φαίνεται να έρχονται ως απάντηση στη δημοσίευση δύο τουλάχιστον συλλογών, του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών* και του *Έρωτος αποτελέσματα*, και αποσκοπούν προφανώς να αποθαρρύνουν ανάλογες εκδόσεις με σύγχρονη, αισθηματική υπόθεση. Το επιφυλακτικό κλίμα πρέπει, βέβαια, να προϋπήρχε –υποφώσκει στα κείμενα του Καταρτζή, όπως αναφέρθηκε– υποχρεώνοντας τον Ρήγα Βελεστινλή να προλάβει κάποιες ενστάσεις. Υπενθυμίζω τι γράφει στον πρόλογό του:

> Αλλ' επειδή και δεν παύουν πάντοτε οι φιλοκατήγοροι να εφευρίσκουν αιτίας, διά να εξασκούν την γλώσσαν τους, νομίζω ότι θέλουν μεμφθεί και εμέ, πως έκλεξα ερωτικήν ύλην [...] Αποκρίνομαι λοιπόν ότι οι εμπεριεχόμενοι τῳ παρόντι βιβλίῳ έρωτες εις υπανδρείαν καταντούν, η οποία είναι μυστήριον, και ας μην πολυλογούν.

Την ίδια προνοητική πρακτική ακολουθεί και ο Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος στον πρόλογό του:

> Όθεν συμπεραίνω ότι κανένας δεν θέλει είναι τόσον σεσαλευμένος τον νουν και τας φρένας, όστις, ακούσας τούτο το βιβλίον ότι είναι ερωτικόν, προτού να το αναγνώσει ήθελεν ειπεί ότι είναι φθοροποιόν, φθείρει τα ήθη των νέων, τους οδηγεί εις ασέλγειαν και τα παρόμοια. Αλλά βέβαια το εναντίον ήθελεν ειπεί, αν το αναγνώσει.

Ωστόσο, τέτοιου είδους διαβεβαιώσεις δεν είχαν πολλά περιθώρια να πείσουν όχι μόνο τους υπερασπιστές της ηθικής των νέων αλλά και εμπόρους της ελληνικής Διασποράς, και, ιδίως, εκείνους που επέκριναν την ευρύτερη, εκδοτική/πνευματική και πολιτική, δραστηριότητα του κύκλου του Ρήγα. Για αυτούς οι εκδόσεις νεωτερικών βιβλίων αισθηματικού περιεχομένου είναι «κοπρογράμματα».[5]

Στο πέρασμα ακριβώς προς τον 19ο αιώνα, την εποχή κατά την οποία ο Κοραής δεν διστάζει να μιλήσει θετικά ακόμη και για τις *Χίλιες και μία νύχτες* στη γαλλική και νεοελληνική τους εκφορά, φαίνεται πως για έναν κύκλο λογίων η ανάγνωση ορισμένων πλασματικών αφηγημάτων, έμμετρων ή πεζών, που ανήκουν είτε στην ευρύτερη ιδαγενή (βυζαντινή, κρητική) είτε στην ξένη (ιταλική, ανατολική κτλ.) παράδο-

4. Αλεξανδρος Καλφογλου, *Ηθική στιχουργία* («ετελειώθη τη 7η Ιανουαρίου 1794»), στ. 513-514, 539-540, 549-550. Βλ. *Επιστολαί Γ. Π. Κρέμου και Ηθική στιχουργία Α. Κ. Βυζαντίου*, Λειψία 1870.

5. Χ. Γ. Πατρινελης, «Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798)», *Ελληνικά* 48 (1998) 117, 126.

ση, επισύρει την ποινή του επιτιμίου· ο κοινός παρονομαστής που δείχνει να υπαγορεύει τη στάση αυτή είναι η παρουσία του ερωτικού, του άσεμνου, του κωμικού και, συχνά, του αμαρτωλά ανατρεπτικού. Σε μια σημείωση ενός «εξομολογηταρίου» –εγχειριδίου κωδικοποίησης των ερωτήσεων που πρέπει να υποβάλλει ο πνευματικός στον εξομολογούμενο–, στο *Πηδάλιον* του μοναχού Αγάπιου και του Νικόδημου Αγιορείτη, «ακαταμάχητο όπλο και ρυθμιστή της συμπεριφοράς των πιστών»,[6] σημειώνεται:

> πρέπει να αποβάλωμεν και τα ερωτικά βιβλία, καθώς είναι η ρίμα του *Ερωτοκρίτου*, της *Ερωφίλης*, της *Βοσκοπούλας*, και άλλων. Ομοίως και τα γελωτοποιά, και άσεμνα. Καθώς είναι η *Χαλιμά*, ο *Μπερτόλδος*, του *Σπανού* η φυλλάδα, και του *Γαϊδάρου*, και τα όμοια. [...] λύμην και βλάβην προξενούσιν εις τας ψυχάς των Χριστιανών. Και όσοι γράφουν, ή τυπώνουν, ή αγοράζουν, ή διαβάζουν, ή ακούουν αυτά, βαρέως αμαρτάνουσι, και ας διορθωθούν.[7]

Μια δεοντολογία της εποχής με ιατρική προέλευση, προβάλλει την αποτροπή του ερωτικού, δηλαδή του αισθηματικού στοιχείου των αναγνωσμάτων αυτών, και επισημαίνει τη δήθεν κακή επίδραση που ασκεί αυτό στους νέους. Ο Καστοριανός Κωνσταντίνος Μιχαήλ, περιλαμβάνοντας στα «Προφυλακτικά κατά του ερωτικού πάθους» τα αναγνώσματα ερωτικού περιεχομένου αναφέρει:

> Να μην ενασχολούνται με την ανάγνωσιν ουτιδανών, και αχρείων βιβλιαρίων, ερωτικών δηλονότι, και παρομοίων, όσα εμπορούσι να διαφθείρωσι τα χρηστά των νέων ήθη, άτινα καταγοητεύοντα κατά μικρόν την τρυφεράν αυτών ψυχήν, εγείρουσιν εν αυτοίς ανεπαισθήτως το άγριον τούτο και βιαιότατον πάθος.[8]

Η θέση αυτή δείχνει να απορρέει από ιατρικές θεωρίες που δημοσιεύονται έως και το τέλος της δεύτερης δεκαετίες του 19ου αιώνα, μεταφρασμένες από έγκυρα

6. Βλ., σχετικά, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1997, σ. 68-69, 241, 373-376.

7. *Πηδάλιον*, Λειψία 1800, σ. 50. Πρβλ. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες στην Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. 1: *Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα, Διογένης, 1973, σ. 35· όπως σημειώθηκε και αλλού, οι ίδιες απόψεις διατυπώνονται από τον Νικόδημο Αγιορείτη στην κατά τι μεταγενέστερη *Χρηστοήθειαν των χριστιανών* (Βενετία 1803)· πρβλ. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Εισαγωγή» στο: GULIO CESARE DALLA CROCE, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 69*. Βλ., επίσης, ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ, «*Το ιερό και το βέβηλο:* Η καταδίκη των ηδονικών αναγνώσεων από τον Νικόδημο Αγιορείτη», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 515-529.

8. *Διαιτητικά παραγγέλματα*, Βενετία 1809, σ. 195· πρόκειται μάλλον για εράνισμα από ξενόγλωσσο, αταύτιστο, πρότυπο.

επιστημονικά λεξικά, σύμφωνα με τις οποίες το ερωτικό πάθος και γενικότερα η ηδονή στη νεανική ηλικία αποτελούν τροχοπέδη στην ανάδειξη, για παράδειγμα, του μεγαλοφυούς ατόμου.[9]

Συναφείς απόψεις, από σκοπιά, όμως, παιδαγωγική, διατυπώνει ο Δημήτριος Ν. Δάρβαρης (1757-1823)[10]. Συγγραφέας πολυγραφότατος και παιδαγωγός, οπαδός και εισηγητής των απόψεων των Φιλανθρωπιστών (Franke και Basedow), –«ο Κάμπης των Ελλήνων»– που πασχίζει για τη σωστή εκμάθηση της κοινής γλώσσας και συντάσσει εγχειρίδια που θα την καταστήσουν προσιτή στα παιδιά των Ελλήνων της Διασποράς, εκφράζει απορριπτικές κρίσεις για τις μυθιστορίες, μέσα από τον πολυφωνικό *Ερμήν τον Λόγιον*:

> Με τα βλαβερά και επιζήμια ενίοτε εις τον νέον, και πολλάκις πάντη άχρηστα και ανωφελή βιβλία εμπορούμεν ασφαλώς να συναριθμήσωμεν όλον το πλήθος των μυθιστοριών, των απίστων ή παραδόξων ιστοριών. Δεν λέω να μη διαβάζει ο νέος [...] Όμως εδώ χρειάζεται πολλή σκέψις και μεγάλη προφύλαξις· και πρέπει να κάμνει μετρίαν χρήσιν αυτών, καθώς των γλυκυσμάτων, τα οποία όταν τα μεταχειρίζεταί τις κατακόρως και υπέρ το μέτρον, χαλούσι τον στόμαχον.[11]

Ο Δάρβαρης θεωρεί τη μυθιστορία σπατάλη χρόνου και επιζήμια για την ψυχολογία και τη διανοητική ανάπτυξη των νέων:

> Η ανάγνωσις των μυθιστοριών και των κωμωδιών γίνεται εις τον μήπω πέπειρον νουν του νέου σφοδρόν πάθος και ανίκητος περιέργεια. Αυτός χάνει την όρεξιν διά τα υψηλά μαθήματα και διά τας επιστήμας, καταδαπανά ασώτως τον πολύτιμόν του καιρόν, τον οποίον έπρεπε να εξοδιάξει επωφελώς εις την καθ' αυτό σπουδήν του και διαστρέφεται τελευταίον ολοτελώς ο νους του.

Η αναπαράσταση του κόσμου της φαντασίας,[12] κάτι που θεωρεί ότι αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του είδους, δημιουργεί ψευδαισθήσεις στους νέους και αντιβαίνει στον πρακτικό στόχο της σχολικής εκπαίδευσης, στον οποίο πιστεύει ο Δάρβαρης:

---

9. Βλ., σχετικά, «Διατριβή περί μεγαλοφυΐας», σε μετάφραση του Ιώσηπου Μ. Δούκα από το *Λεξικόν των Τεχνών και Επιστημών της Ιατρικής* του J. J. Virey, *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818) 136-142· 9 (1819) 188-193, 223-232, 313-319, 440-443.

10. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Δημήτριος Δάρβαρις: Οι περί "ηθικής" αντιλήψεις του», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 139-165 και ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, «Εκπαίδευση στη Διασπορά: Προς μια παιδεία ελληνική ή προς "θεραπεία" της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, (Αθήνα, 29 Σεπτεμβρίου-1η Οκτωβρίου 1993), Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 107-120, 153-178.

11. *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812) 52.

12. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αρνητικός ρόλος της φαντασίας επισημαίνεται και σε κείμενο του γνωστού σκοτσέζου αισθητικού-φιλοσόφου DOUGLAS STEWART, που φιλοξενείται, εσκεμμένα προφανώς, στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, βλ. «Περί φαντασίας», *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 800-802.

> Εις την ψυχήν του [νέου] παρίστανται διά παντός εικόνες ανύπαρκται της φαντασίας, και αυτός βλέπει τον κόσμον όχι καθώς είναι, αλλά καθώς τον ευρίσκει εις τας μυθιστορίας.[13]

Οι θέσεις αυτές, που εκφράζουν με κατηγορηματικότερο τρόπο τις ίδιες επιφυλάξεις που είχε διατυπώσει περίπου τριάντα χρόνια νωρίτερα ο Καταρτζής με τη σκέψη στραμμένη στο νεανικό κοινό, στηρίζουν τα επιχειρήματα του Κοζανίτη Γεώργιου Ρουσιάδη (1783-1854), δασκάλου στη Βιέννη, ο οποίος στον πρόλογο της παράφρασης της *Ιλιάδος* του Ομήρου, προσπαθώντας να προβάλει τη σοβαρότητα της έκδοσής του, δηλώνει με ειρωνική διάθεση:

> όθεν προλαμβάνω τους τοιούτους [νέους κυρίους, μάλιστα, πεφωτισμένους και πάντα ειδέναι φανταζομένους] ότι τοίς είναι καλύτερον [...] να απέχωσιν αυτού [=του βιβλίου της *Ιλιάδος*] και να φροντίζωσιν τον περαιτέρω του πνεύματός τους φωτισμόν με την ανάγνωσιν των ρωμάντσων, τα οποία εισίν αι Θείαι Γραφαί αυτών, και των ερωτικών συγγραμμάτων, όπου ευρίσκουσι των παρ' αυτών φανταζομένων αληθή του κόσμου ευδαιμονίαν, καλλωπισμόν των ηδών, και μιας ευτυχούς βίου διαγωγής οδηγίαν.

Μέσα από την οπτική του Ρουσιάδη κάθε σύγχρονο ή νεωτερικό πλασματικό ή λογοτεχνικό ανάγνωσμα είναι καταδικαστέο επειδή ταυτίζεται με την ερωτική θεματική:

> όλων των νεωτέρων συγγραφέων μας σχεδόν οι κάλαμοι και όλων των ποιητών μας εν γένει, αι στιχουργίαι καταγίνονται εις ερωτικών εικόνων την παράστασιν. Το πάθος τούτο, αφού διέφθειρε τα συγγράμματα, διέφθειρε και τα ήθη [...]. Αύτη λοιπόν, η της πληθύος των νυν εθιζομένων ερωτικών συγγραμμάτων εκπηγάζουσα των ηδών διαφθορά.[14]

Η Ραλλού Σούτσου, μία από τις πιο γνωστές –στην έρευνα– πρώτες γυναίκες διανοούμενες της φαναριώτικης αριστοκρατίας, δεν διστάζει να καταδέσει μια εκ Γαλλίας προερχόμενη επίκριση του μυθιστορήματος. Οι *Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα* (1819) –μετάφραση του *Avis d'une mère à sa fille* (1728) της Mme de Lambert–, μολονότι στιγματίζουν την παραμέληση της εκπαίδευσης των γυναικών θεωρώντας τη βασική αιτία της επικρατούσας άγνοιας και δεισιδαιμονίας,[15] μεταφέρουν στις ελληνόφωνες αναγνώστριες, με καθυστέρηση ενός αιώνα, καταδικαστικές κρίσεις για το (γαλλικό) μυθιστόρημα:

> Απόφευγε, θύγατερ, και τας μυθιστορίας επειδή κατά τον νουν ψευδολογίαν απίθανον επιφορτίζουσι, και την φιλαυτίαν εξάπτουσι, και την συστολήν εκνευρούσι,

13. «Περί της των βιβλίων αναγνώσεως», *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1812) 52.

14. Γ. ΡΟΥΣΙΑΔΗΣ, *Ομήρου Ιλιάς*, Βιέννη 1817, σ. λζ'- λη', υποσ.

15. Βλ., σχετικά, P. M. KITROMILIDIS, «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1 (1983) 47-48.

> και εις την καρδίαν αταξίαν εμβάλλουσι, και της Αφροδίτης τα όργια κατηχούσι και του έρωτος σοφίσματα διδάσκουσι και επιτείνουσι την φυσικήν ροπήν των νέων, οι οποίοι εξιστορούνται εις έρωτας απρεπείς, επονειδίστους και ασχήμονας.[16]

Επίσης, επικρίσεις διατυπώνονται και σε κείμενα που δεν έχουν βασική προτεραιότητα την ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων ή των πιστών. Η *Ελληνική Νομαρχία*... (Ιταλία 1806) του Ανωνύμου του Έλληνος, κείμενο που καταφέρεται απερίφραστα εναντίον του κλήρου και της Εκκλησίας, και ίσως το πιο ριζοσπαστικό κείμενο κοινωνικής και πολιτικής κριτικής της προεπαναστατικής περιόδου, το οποίο αξιοποιεί δημιουργικά τα διακείμενα της ευρωπαϊκής και της αρχαίας ελληνικής γραμματείας[17], αναφέρεται επιτιμητικά στον μυθοπλαστικό λόγο, χωρίς να κατονομάζει συγκεκριμένα είδη:

> Τί στοχάζεσθε να σπουδάζουν οι περισσότεροι από εκείνους τους νέους, οπού οι ταλαίπωροι γονείς των πέμπουσιν εις τας ακαδημίας της Ιταλίας και Γαλλίας και εξοδεύουσι διά την προκοπήν των; Ίσως την πολιτικήν, τα νομικά, την τακτικήν, τέλος πάντων, τας αναγκαίας επιστήμας διά το Γένος μας; Ουχί αδελφοί μου! Αυτοί ή την ιατρικήν σπουδάζουσι, ή τα μυθολογικά ποιήματα αναγιγνώσκουσι, από τα οποία είναι περισσότεροι τόμοι εις την Γαλλίαν και Ιταλίαν παρά κολοκύθια εις όλην την Πελοπόννησον.[18]

Όπως και στις επιφυλάξεις που διατύπωνε ο Δημήτριος Καταρτζής, έτσι και για τον ανώνυμο ιταλοδρεμμένο συγγραφέα η ανάγνωση ξενόγλωσσων μυθοπλαστικών κειμένων συνδέεται με τους κινδύνους της «αποδημίας» και την εσφαλμένη ιεράρχηση αναγκών και στόχων· η επιδιωκόμενη αναμόρφωση έχει ανάγκη από την επιστροφή στα πάτρια και τον συλλογικό αγώνα κατά της τυραννίας.

Από το Βουκουρέστι όπου βρίσκεται εγκατεστημένος ο Πατρινός Διονύσιος Φωτεινός, ο οποίος στην έμμετρη φαναριώτικη διασκευή του *Ερωτόκριτου* (*Νέος Ερωτόκριτος*, Βιέννη 1818) επιδεικνύοντας κριτική ευστοχία αποκαλεί το κρητικό έμμετρο αφήγημα «μυθιστορία»[19] και τιμά δεόντως το κατεξοχήν μυθοπλαστικό/μυθιστορικό επίτευγμα της προγενέστερης νεοελληνικής λογοτεχνίας, διατυπώνει τα ίδια επιχειρήματα με τον Γεώργιο Κάλφογλου και τον Πολυζώη Κοντό· οι αποδοκιμασίες του για το πλασματικό αφήγημα στη γαλλική του εκδοχή έχουν διασωθεί σε ιστορικο-πολιτικό του κείμενο:

16. ΔΕΛΑΜΠΕΡ, *Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα*, Βενετία 1819, σ. 48-49.

17. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 343-366, όπου επισημαίνονται οι οφειλές του στον Montesquieu, στον Rousseau, στον Machiavelli, στον Alfieri, στον Beccaria, στον Αριστοτέλη, στον Ξενοφώντα, στον Πλούταρχο.

18. *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, σ. 145.

19. Η ορθή αποτίμηση του γραμματολογικού χαρακτήρα του κειμένου θα πρέπει να διαβαστεί σε αντιδιαστολή με την επική διάσταση που του αποδίδει ο Κοραής, χαρακτηρίζοντάς το ως «ο μέχρι τούδε Όμηρος της χυδαϊκής φιλολογίας».

> Σπανίως ευρίσκει τις εκ των ευγενών φιλαναγνώστας εις συγγράμματα συντείνοντα τη πολιτική διοικήσει, και προς καλλωπισμόν των ηθών· είναι μεν ίσως πάντες φιλαναγνώσται οι της γαλλικής διαλέκτου ειδήμονες, αλλ' εις ρωμάντσα και άλλα παρόμοια.[20]

Οι επικρίσεις που σταχυολογήθηκαν δεν είναι, φυσικά, πάρα πολλές για ένα τόσο μακρύ διάστημα. Ενδέχεται όμως να ήταν πολύ περισσότερες. Την υπόνοια αυτή κινεί η σπουδή που επιδεικνύουν μεταφραστές, συγγραφείς, εκδότες, τυπογράφοι, κυρίως έργων αισθηματικού περιεχομένου τα οποία πρωτίστως βρίσκονται στο στόχαστρο, για να διαβεβαιώσουν στους προλόγους, στους τίτλους ή στις αγγελίες τους την ηθική και ωφελιμιστική σκοπιμότητα των έντυπων αφηγημάτων, την εναρμόνισή τους με το utile και το dulce. Το επιχείρημα της σωστής επιλογής, το «αυστηρό ξεσκαρτάρισμα», είναι, επίσης, κάτι που επανέρχεται συχνά. Ο Κούμας έχει στόχο με την επιλογή του έργου *Αγάθων* «να εμφραγεί η είσοδος εις τα άχρηστα και ανωφελή»· κατά τη γνώμη του, από τις μυθιστορίες «πολλά ολίγαι εξ αυτών έχουσιν αναμεμιγμένον με την τέρψιν και μέρος ωφελείας ανάλογον. Αι περισσότεραι έχουσι σκοπόν μόνο το να ηδύνωσι τους νέους αναγνώστας, όχι μόνον αμελούσι των ηθών την διόρθωσιν, αλλά πολλάκις συμβάλλουσι και εις διαφθοράν των». Άλλοτε, προκειμένου να διασκεδαστούν οι αντιρρήσεις, προβάλλεται στα παρακείμενα των πρώτων σελίδων η αληθοφάνεια, με την ένδειξη «ιστορία», ενώ προστίθεται συχνά στους τίτλους το επίθετο «ηθικός». Ωστόσο, σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο του τελευταίου δεν είναι πάντα εμφανές αν έχει τη σημασία της περιγραφής ηθών ή της προβολής ηθικών ή απλώς διδακτικών παραδειγμάτων: *Ηθική ιστορία Βελισαρίου*, *Ηθική περιήγησις Κύρου*, *Ηθικά διηγήματα τρία* κ.ά.

Οι επιφυλάξεις που εγείρει η πλασματική πεζογραφία και τα τεχνάσματα των «διαμεσολαβητών» να τις διασκεδάσουν ή να τις παρακάμψουν φαίνεται να αποτελούν και για το ελληνικό σύστημα ένα νομοτελειακό στάδιο, γνωστό και από την ευρωπαϊκή πρόσληψη νεωτερικών πλασματικών ειδών, όπως της νουβέλας και του μυθιστορήματος. Ανάλογα επιχειρήματα επιστράτευε η αγγλική κοινή γνώμη και η λογοτεχνική κριτική κατά της μυθοπλασίας έως τα τέλη του 18ου αιώνα·[21] στην περίπτωση, μάλιστα, της Γαλλίας, όπως έχει τεκμηριωμένα αποδειχτεί,[22] το γαλλικό μυθιστόρημα (με την ευρύτερη έννοια της πλασματικής αφηγηματικής πεζογραφίας), δηλαδή αυτό που, κυρίως, γονιμοποίησε την ελληνική παραγωγή, είχε

20. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, Βιέννη 1819, τ. 3, σ. 177.

21. J. PAUL HUNTER, «The Novel and the Social/Cultural History», στο: JOHN RICHETTI (επιμέλεια), *The Cambridge Companion to the Eighteenth Century Novel*, Cambridge, Cambridge University Press, ²1998, σ. 21.

22. GEORGES MAY, *Le dilemme du roman au XVIIIème siècle*, New Haven-Paris, Yale University Press-PUF, 1963, σ. 75-10.

αντιμετωπίσει κατά την τέταρτη δεκαετία του 18ου αιώνα τη διά νόμου απαγόρευση της έκδοσης. Δεδομένης της καθυστέρησης με την οποία γενικεύτηκε η τροπή προς τη μυθοπλασία στη νεοελληνική γραμματεία, είναι επόμενο, λοιπόν, ότι, συγκριτικά με τα ευρωπαϊκά του ομόλογα –και με βάση τα τεκμήρια της έρευνας–, το μυθιστόρημα και τα άλλα είδη αφηγήματος κατά την περίοδο 18ος αιώνας-1830 έγιναν δεκτά από το ελληνικό κοινό με μεγαλύτερη επιείκεια. Το γεγονός ότι τα κείμενα στην πλειονότητά τους ήταν μεταφράσεις –και η μετάφραση, όπως παρουσιάζεται σε επόμενο κεφάλαιο, καταλαμβάνει υψηλή θέση στην ιεραρχία τείνοντας να αποτελέσει ξεχωριστό είδος–, σε συνδυασμό με την αυστηρή επιλογή, ίσως παρέχουν συμπληρωματικές εξηγήσεις προς την ίδια κατεύθυνση.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:
Η ΔΕΣΠΟΖΟΥΣΑ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΜΕ ΤΙΣ ΞΕΝΕΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΕΣ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΙΣ ΞΕΝΕΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΕΣ ΚΑΙ Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ: ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΑΠΟΨΕΩΝ

Ο διάλογος της ελληνικής γραμματείας με τις ξένες γραμματείες στην περιοχή της πλασματικής πεζογραφίας, κατά την περίοδο 1700-1830, διεξάγεται στο μεγαλύτερο μέρος του, όπως ήδη καταδείχτηκε, μέσα από τη διαγλωσσική μεταφορά.[1] Δηλαδή, τα ελληνικά πλασματικά πεζογραφικά έργα, στην πλειονότητά τους, έχουν αφετηρία συγκεκριμένα –εντοπισμένα– ξενόγλωσσα κείμενα-πηγές. Το φαινόμενο αυτό έχει προσελκύσει την προσοχή της νεοελληνικής κριτικής και των ιστορικών της λογοτεχνίας· συχνά, μάλιστα, θεωρήθηκε ότι συνιστά τομή στην ιστορία του γραμματειακού μας συστήματος. Έχουν διατυπωθεί ενδιαφέρουσες ερμηνείες για τους λόγους που το υπαγόρευσαν, αλλά και για τους τρόπους φιλοξενίας που επιφύλαξε η ελληνική γραμματεία στα ξενόγλωσσα κείμενα αφετηρίας (ιδιοποίηση, αφομοίωση, σεβασμός στην ξενοτροπία, αισθητική επένδυση κτλ.). Όλες οι απόψεις συγκλίνουν στο ότι πρόκειται για μεταφράσεις, παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις τον όρο «μετάφραση» συνοδεύουν πρόσθετοι χαρακτηρισμοί, όπως διασκευή ή ελεύθερη ανάπλαση.

Οι παλαιότερες γραμματολογίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας αναγνωρίζουν τον εισαγόμενο χαρακτήρα της ελληνικής πλασματικής πεζογραφίας της περιόδου 1700-1830· μιλούν για μεταφράσεις, και μάλιστα για στροφή προς τη μετάφραση, την οποία συνδέουν με τις απαρχές μιας ανανεωτικής κίνησης των γραμμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι το *Cours de littérature grecque moderne*

---

1. Όπως, ορθά νομίζω, υποστηρίζεται στην Πολυσυστημική θεωρία, η μετάφραση αποτελεί μία από τις μορφές μιας ευρύτερης κατηγορίας λογοτεχνικών επαφών ή παρεμβάσεων και διαγλωσσικής μεταφοράς, στην οποία επίσης ανήκουν η παράφραση, η διασκευή, αλλά και η μίμηση. Βλ., σχετικά, ITAMAR EVEN-ZOHAR, «Translation and Transfer», *Poetics Today* 11: 1 (άνοιξη 1990) 73-78.

(Γενεύη 1827) του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού (1778-1849), η θεωρούμενη πρώτη Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας που διαφοροποιείται από την παραδοσιακή διάταξη του ιστορικού ή βιογραφικού καταλόγου και εγκαινιάζει την αφηγηματική μορφή του είδους,[2] ξεκινά την εξιστόρησή της από τις αρχές του 18ου αιώνα, επειδή ακριβώς τότε, σύμφωνα με τον φαναριώτη συγγραφέα, εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια πνευματικής αναγέννησης (και φτάνουν έως τα χρόνια της Επανάστασης). Ο Νερουλός, βέβαια, δεν παραβλέπει την ύπαρξη μιας ελληνικής μυθιστορικής παράδοσης:

> Το είδος αυτό δεν έμοιαζε κατ' ουδένα τρόπο ανοίκειο στους Έλληνες· οι αρχαίοι είχαν εξασκηθεί σε αυτό με επιτυχία: το μυθιστόρημα του Ηλιοδώρου, τα αποκαλούμενα *Αιθιοπικά*, άξιζε τη φήμη που είχε αποκτήσει.

Κατά την κρίση του, οι έμμετρες μεσαιωνικές πλασματικές αφηγήσεις, που είναι γνωστές ως «ερωτικά και ιπποτικά παραμύθια» («contes érotiques et chevaleresques»), όπως και το «περίφημο μυθιστόρημα ιπποτικής ευγένειας» («fameux roman de galanterie chevaleresque»), δηλαδή ο *Ερωτόκριτος*, συνεχίζουν την παράδοση του Ηλιοδώρου, του Αχιλλέως Τατίου, του Ιαμβλίχου και του Ξενοφώντος Εφεσίου. Όπως, όμως, επισημαίνει στη συνέχεια, «μολονότι οι σύγχρονοι Έλληνες είχαν τέτοια πρότυπα μπροστά στα μάτια τους, δεν τα μιμήθηκαν διόλου».

Ακολούθως, αφού προβεί σε μια κοινωνιολογική ερμηνεία για τη μη καλλιέργεια πρωτότυπων μυθιστορημάτων, παρόλο που είχε εκδηλωθεί σχετικό ενδιαφέρον για το είδος, εμφανίζει την εισαγόμενη πεζογραφία να καλύπτει το κενό με τις μεταφράσεις:

> Σε μια χώρα, όμως, όπου ο τρόπος ζωής δεν έχει ακόμη αποδεχτεί την ηγεμονία του ωραίου φύλου, όπου οι συναναστροφές δεν είναι ούτε αρκετά πυκνές ούτε διαθέτουν τέτοια ποικιλία ώστε να παράσχουν άφθονο υλικό σε εκείνον που θέλει να παρατηρήσει τα ήθη και το παιχνίδι των παθών· σε μια τέτοια χώρα δεν πρέπει κανείς να απορεί για το ότι δεν έχουν κάνει την εμφάνισή τους συγγραφείς μυθιστορημάτων και ηθικών παραμυθιών. Απεναντίας, έχει μεταφραστεί ένας σημαντικός αριθμός γαλλικών, γερμανικών και ιταλικών μυθιστορημάτων, τα οποία γνώρισαν ιδιαίτερα ευνοϊκή υποδοχή σε όλες τις γωνιές της Ελλάδας και από όλες τις τάξεις της κοινωνίας.[3]

Σε ξεχωριστό κεφάλαιο, αφιερωμένο στις μεταφράσεις από την ευρωπαϊκή γραμματεία («Traductions»), κρίνει –κολακεύοντας προφανώς και το φιλελληνικό

2. Βλ. Αλκης Αγγελου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Των Φώτων*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 337-352.

3. *Cours de littérature grecque moderne*, Genève 1827, ([2]1828), σ. 139-140.

κοινό στο οποίο απευθύνεται–[4] την παρουσία τους σημαντική για τον φωτισμό του Γένους:

> Καθώς πρωταρχικός σκοπός των λογίων μας είναι ο φωτισμός του έθνους, δεν θα μπορούσαν να τον επιτύχουν καλύτερα παρά μεταφέροντας στη γλώσσα μας τα επιστημονικά και λογοτεχνικά αριστουργήματα που τιμούν την Ευρώπη.[5]

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892) στο *Histoire littéraire de la Grèce moderne* (Παρίσι 1877) εξετάζει τη μεταφρασμένη πλασματική πεζογραφία σε ένα κεφάλαιο που το επιγράφει χαρακτηριστικά «Επιστροφή στη ζωή» («Retour à la vie [1700-1800]»):

> Τα έργα σε πρόζα στην κατηγορία των ωραίων γραμμάτων δεν είναι λιγότερο σπάνια αυτή την εποχή. Απαρτίζονται, κυρίως, από μεταφράσεις, συχνά πολύ μέτριες, συγγραφέων του συρμού της ιταλικής ή της γαλλικής λογοτεχνίας της εποχής, έργα του Boccaccio [...], του Marmontel, τον *Ροβινσόνα* του Campe.[6]

Στο επόμενο κεφάλαιο, με τον επίσης χαρακτηριστικό τίτλο «Παλιγγενεσία – Από το 1800 έως το 1821» («Renaissance – De 1800 à 1821», θεωρεί σημαντική στιγμή τη «μεταφύτευση» ξένων μυθιστορημάτων στα ελληνικά μέσω της μετάφρασης, προβάλλοντας τη γλωσσική και πολιτισμική συμβολή τους:

> Ορισμένα από τα καλύτερα μυθιστορήματα των ξένων λογοτεχνιών διείσδυσαν τότε στην Ελλάδα μέσα από αρκετά καλές μεταφράσεις. Ο Νικόλαος Σ. Πίκκολος μετέφρασε, σε ορθή γλώσσα, το *Παύλος και Βιργινία* του Bernardin de Saint-Pierre. Ο Κούμας χαλάρωνε από τις σοβαρότερες εργασίες του, μεταφράζοντας τα *Αγάθων* και *Αβδηρίται* του Wieland. Ο Κορωνιός μετέφρασε το «Ο πρώτος ναύτης», γοητευτικό ειδύλλιο του Gessner. Ο *Αριστομένης* του Γερμανού Lafontaine, που μεταφράστηκε από τον Γ. Λασσάνη, και ο *Κλεομένης* του ίδιου συγγραφέα, από τον Κυριακό Ελαιώνα, υπήρξαν δύο βιβλία που τα κατεβρόχθισε η ελληνική νεολαία καθώς αναπαριστούσαν στη φαντασία τους την αρχαία πατρίδα υπό το ελκυστικό πρίσμα του μυθιστορήματος.[7]

---

4. Όπως και το πολύτομο έργο του La Harpe, στο οποίο παραπέμπει συνειρμικά ο τίτλος, η γραμματολογία αυτή συγκροτείται από σειρά διαλέξεων που έδωσε ο Νερουλός σε κύκλο φιλελλήνων της Γενεύης, με σκοπό να τους φέρει σε επαφή με τα ελληνικά γράμματα. Βλ., σχετικά, ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, «Η αρχή της ιστοριογραφίας των Φαναριωτών: Ι. Ρ. Νερουλός», *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 39-44.

5. NEROULOS, *Cours de littérature...*, σ. 135-136.

6. *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, τ. 1, σ. 74-75.

7. *Ό.π.*, σ. 142. Στα τελευταία αυτά σχόλια, διακρίνουμε την προβολή προσωπικών απόψεων, που δεν μπορούν να δικαιωθούν από τον γνωστό αριθμό εκδόσεων των δύο έργων, από τα οποία, μάλιστα, το τελευταίο (*Κλεομένης*) συνιστά δραματοποιημένη διασκευή του γερμανικού μυθιστορήματος.

Στη συνοπτικότερη ελληνική έκδοση του έργου, *Περίληψις ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας*, που δημοσιεύεται στην Αθήνα το 1887, στο κεφάλαιο «Ποιηταί» της περιόδου 1800-1821, θεωρεί σημαντικό το γεγονός ότι:

> Καί τινα δε των αρίστων και διδακτικωτάτων των έτι σπανίων τότε, αλλά προς σκοπόν της μορφώσεως των ηθών και της αναπτύξεως της φιλοκαλίας γραφομένων ξένων μυθιστορημάτων ήρχισαν μεταφράζοντες μετά πολλής περί την γλώσσαν επιμελείας οι τότε λογιότεροι των φιλολόγων.[8]

Την οπτική που ταυτίζει τη μετάφραση με την αναγέννηση των γραμμάτων, την οποία τοποθετεί χρονικά στον 18ο αιώνα, ασπάζεται και ο ευαίσθητος στο ζήτημα των διαγλωσσικών λογοτεχνικών επαφών Ηλίας Π. Βουτιερίδης στη *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1000-1930* (Αθήνα 1933):

> Η μεταφραστική ορμή, που φανερώθηκε τον ΙΗ΄ αιώνα είναι απόδειξη πως το νεοελληνικό πνεύμα είχε νιώσει δυνατή την ανάγκη να γνωρίσει περισσότερο και ξένα πνευματικά δημιουργήματα.[9]

Όπως διαφαίνεται, τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι παλαιότερες Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην προσπάθειά τους να σκιαγραφήσουν τον διάλογο του ελληνισμού με τις ξένες γραμματείες κατά τη συγκεκριμένη περίοδο –τον οποίο ταυτίζουν με την κατηγορία «μετάφραση»– επικεντρώνονται στο ζήτημα της αναπλήρωσης των ελλείψεων, στον φωτισμό του Γένους και στην ανάγκη μιας συστηματικότερης γνωριμίας με τα ξένα πνευματικά δημιουργήματα.

Οι «"ενεργές" (ή βιώσιμες)»[10] Ιστορίες νεοελληνικής λογοτεχνίας, δηλαδή των Κ. Θ. Δημαρά, Λίνου Πολίτη και Mario Vitti (και στη νέα έκδοση του 2003), στις ενότητες που αφορούν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, το σύνδρομο της «πρωτοτυπίας» από το οποίο πάσχουν τις περιορίζει στη μνεία μόνο προβεβλημένων παραδειγμάτων: π.χ. τη μετάφραση του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών*. Επίσης, καθώς κάνουν πυκνές αναφορές σε γνωστές (αδήλωτες ή δηλωμένες) περιπτώσεις διαγλωσσικής μεταφοράς από ξένες γραμματείες, λογοτεχνικά δάνεια, ξενόγλωσσα πρότυπα και ελληνικές τους εκφορές (μιμήσεις, διασκευές, μεταφράσεις) από τις απαρχές της νεοελληνικής γραμματείας έως το τέλος του 17ου αιώνα αφήνουν να εννοηθεί πως υπάρχουν και άλλες, κυρίως προγενέστερες, μορφές διαλόγου. Απεναντίας, ο σουηδός γραμματολόγος Börje Knös στο *L'histoire de la littérature néo-grecque* (Stockholm-Göteborg-Uppsala 1962) αναγράφει αρκετούς από τους τίτλους των

8. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Περίληψις ιστορίας*..., σ. 35.

9. ΒΟΥΤΙΕΡΙΔΗΣ, *Σύντομη ιστορία*..., σ. 260.

10. Ο όρος του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Οι Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαντατοφόρος* 15 (1980) 57.

έντυπων μεταφράσεων αφηγηματικών πεζογραφημάτων της περιόδου 1750-1821 σημειώνοντας ότι:

> οι Έλληνες επιδίωκαν να παρακολουθούν και να διαδίδουν στο μέτρο του δυνατού τις εκδόσεις που ήταν του συρμού στη Δύση. Το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα είναι η εποχή των μεταφράσεων [...]. Οι μεταφράσεις των ξένων έργων όπως και των ρευμάτων της Δύσης επηρέασαν, σε αρκετό βαθμό, τη λογοτεχνική παραγωγή των Ελλήνων εκείνης της εποχής, και μπορεί κανείς να παρατηρήσει πώς αυτή επιδιώκει να αποδεσμευθεί από την παράδοση και, ταυτόχρονα, να αναζητήσει καινούριες εκφράσεις και καινούριες μορφές για την εξέλιξή της.[11]

Ωστόσο, η ρητή απόφανση του Knös ότι «το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα είναι η εποχή των μεταφράσεων» προκαλεί αρκετές επιφυλάξεις· σε προγενέστερη ενότητα της Ιστορίας –η οποία, θα πρέπει να σημειωθεί, στη συνολική της θεώρηση παραχωρεί σημαντικό χώρο στον διάλογο με τις γηγενείς και ξένες παραδόσεις–, που εξετάζει την εποχή της Φραγκοκρατίας και των Παλαιολόγων, αφιερώνεται ιδιαίτερο κεφάλαιο με τον τίτλο: «Μεταφράσεις μυθιστορημάτων» («Traductions de romans»), όπου αναφέρονται νεοελληνικές διασκευές, παραφράσεις, μεταπλάσεις ή μεταφράσεις έμμετρων και πεζών αφηγηματικών κειμένων, δυτικής ή ανατολικής προέλευσης.

Οι θέσεις του Κ. Θ. Δημαρά σε μία από τις βασικότερες επισκοπήσεις του που εστιάζουν στην υπό εξέταση περίοδο είναι περισσότερο κατηγορηματικές. Στο «Σχήμα του Διαφωτισμού» (1975), αφού καταλήξει, ύστερα από συστηματική έρευνα και αξιολόγηση πολλαπλών τεκμηρίων, στο ότι οι μεταφράσεις «κατέχουν κύρια θέση στην υπόθεση» και αφού τις εγγράψει στις βασικές πτυχές του «σχήματος» που αρθρώνει αποφαίνεται:

> Έτσι, εκτός από εξαιρέσεις, ποσοτικά ασήμαντες και ποιοτικά άχρωμες, που θα μπορούσαν να μνημονευθούν από την άποψη των μεταφράσεων, μέσα στη μεταγενέστερη ελληνική γραμματεία, για να συναντήσει κανείς λόγιες μεταφραστικές επιδόσεις από δυτικά έργα πρέπει να φθάσει ως τη στιγμή οπού το ελληνικό πνεύμα αρχίζει να ξεσπαργανώνεται από την θρησκευτική αποκλειστικότητα, δηλαδή να αγγίζει την απαρχή του ελληνικού Διαφωτισμού.[12]

Διευκρινίζει ότι η μετάφραση συνδέεται με το άνοιγμα του νεοελληνικού συστήματος προς την ευρωπαϊκή παιδεία, το ξεπέρασμα της δυσπιστίας απέναντι στη Δύση, όταν μεταβάλλεται «ένα βασικό φαινόμενο του ελληνισμού, η παραδοσιακή αποχή του από τις ξένες γλώσσες», και υποστηρίζει ότι «η μετάφραση από δυτικά έργα είναι πρώτιστα συνάρτηση της περιέργειας η οποία έχει γεννηθεί μέσα στον ελληνικό χώρο· ύστερα είναι πόρισμα της γλωσσομάθειας».[13]

---

11. *L'histoire de la littérature néo-grecque*, σ. 608, 610.
12. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 68-71.
13. *Ό.π.*, σ. 68.

Μολονότι η παραπάνω εικόνα σκιαγραφεί με αδρές γραμμές την εποχή, νομίζω ότι είναι υπερβολικά σχηματική, παραβλέπει αρκετές παραμέτρους της ιστορίας των γραμμάτων και υπερτονίζει ορισμένα γνωρίσματα της περιόδου. Η διαγλωσσική μεταφορά δείχνει να ταυτίζεται αποκλειστικά με τη (λόγια) μετάφραση και παραγνωρίζονται ή παραγράφονται άλλες μορφές επαφής ή διαλόγου με την ευρωπαϊκή γραμματεία, που παρατηρούνται σε προγενέστερες περιόδους και μνημονεύονται σε άλλα γραμματολογικά έργα.[14] Όπως άλλωστε παρατηρεί ο φλαμανδός θεωρητικός της μετάφρασης και εισηγητής της θεωρίας της «Χειραγώγησης» Theo Hermans: «Η μετάφραση –όπως η διασκευή, το παστίς, η παρωδία, το σχόλιο, η συνέχεια, το ριμέικ, η λογοκλοπή, η σχηματική γραφή– αποτελεί έναν από τους πολλούς τρόπους κειμενικής ανακύκλωσης».[15] Επιπλέον, ο ίδιος ο Κ. Θ. Δημαράς, σε μεταγενέστερη μελέτη του με τίτλο «Το δυτικό βιβλίο» (1982), μεταθέτει προς τα πίσω τα χρονολογικά όρια του διαλόγου με την ευρωπαϊκή γραμματεία, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον τη θέση του για την «αποχή από τις ξένες γλώσσες», αφού εντοπίζει σε βιβλιοθήκες του 17ου αιώνα στην Κρήτη ξενόγλωσσα αναγνώσματα (Boccacio, Castiglione, Aretino, Dante κ.ά.).[16]

Αναμφισβήτητα, η γνώση της γλώσσας του «άλλου», ο παράγοντας της γλωσσομάθειας που προτάσσει ο Δημαράς, συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση ενός διαλόγου ανάμεσα σε ετερόγλωσσους. Η γνώση, όμως, αυτή σε χώρους όπως η βενετοκρατούμενη Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου και τα Επτάνησα, για να περιοριστούμε στις δυτικές γλώσσες, είναι αναμενόμενη, τουλάχιστον, για κάποιες ομάδες πληθυσμού πριν από τον 18ο αιώνα[17]· κατά τον ίδιο τρόπο η αναγκαστική συμβίωση με άλλες εθνότητες κάτω από την κοινή οθωμανική κυριαρχία είχε αποτέλεσμα και σε άλλες περιοχές διαβίωσης του ελληνισμού την πολυγλωσσία και τη γνώση άλλων, κυρίως ανατολικών και βαλκανικών, γλωσσών. Δεν είναι ανάγκη,

14. Για μια γενική επισκόπηση, βλ. ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Λογοτεχνία νεοελληνική και λογοτεχνία ευρωπαϊκή», *Θέματα της λογοτεχνίας μας*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, χ.χ. (β΄ έκδοση), σ. 153-174. Βλ., επίσης, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, Αθήνα, Εστία, 1985. Για τις διακειμενικές σχέσεις της κρητικής λογοτεχνίας με τη δυτική γραμματεία,περιορίζομαι να παραπέμψω στις μελέτες που συγκεντρώνονται στο: DAVID HOLTON (επιμέλεια), *Λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997.

15. Βλ. THEO HERMANS, «Translation's Representations», *Σύγκριση/Comparaison* 9 (1998) 22.

16. Βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Το δυτικό βιβλίο», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982, σ. 169-188. Πρόσθετα και πρωιμότερα στοιχεία κομίζουν οι αρχειακές έρευνες του ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗ, «Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα ις΄ αιώνα), *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986) 152-176.

17. Βλ., σχετικά, τις εύστοχες επισημάνσεις του Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗ, «Για την πολυγλωσσία κάποιων συγγραφέων», *Τράπεζα πνευματική*, Αθήνα, Πορεία, 1994, σ. 187-195.

νομίζω, να περιμένουμε γραπτά πειστήρια, όπως εκείνα που καταθέτει ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, για να αποδεχτούμε αυτή την πραγματικότητα:

> Η χρεία του ημετέρου κοινού απαιτεί πάντως [...] καλά τουρκικά, διότι είναι η διάλεκτος των ημετέρων κρατούντων.[18]

Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι η συστηματική εκμάθηση ξένων γλωσσών από τις αρχές του 18ου αιώνα κ.ε. ακολουθεί γοργότερους ρυθμούς. Οι γραμματικοί του Νικόλαου Μαυροκορδάτου (λ.χ. ο Δημήτριος Προκοπίου Πάμπερης κ.ά.) μπορεί να μη φτάνουν στο επίπεδο της δικής του γλωσσομάθειας, ωστόσο, ως διεκπεραιωτές της αλληλογραφίας του με την «Πολιτεία των Γραμμάτων», επιβάλλεται να γνωρίζουν ξένες γλώσσες (νεκρές ή ζωντανές). Για τους νέους από διάφορες περιοχές του ελληνισμού, που βρίσκουν τον τρόπο να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές στη Φλαγγίνειο στη Βενετία (1665-1797, 1798-1805), η γνώση της ιταλικής, της γλώσσας των μαθημάτων, και, συχνά της λατινικής, είναι απαραίτητη.[19] Επίσης, από τα μέσα του 18ου αιώνα κ.ε. η διδασκαλία ξένων γλωσσών εισάγεται συστηματικά στις περισσότερες ανώτερες σχολές όπου φοιτούν ελληνόφωνοι μαθητές: Ακαδημία του Βουκουρεστίου,[20] Ακαδημία του Ιασίου,[21] Σχολή του Μπρασόβ (Τρανσυλβανία),[22] Ελληνεμπορική Σχολή της Οδησσού,[23] Σχολείο της Τεργέστης,[24] Πατριαρχική Σχολή,[25] Γυμνάσιο της Χίου,[26] Ακαδημία των

18. *Παιδαγωγία*, Βενετία 1779, σ. 157-158· Πρβλ. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, (²2004), σ. 204.

19. Οι σπουδαστές διδάσκονται την ιταλική λογοτεχνία και παίρνουν συχνά εκτός σχολής μαθήματα γαλλικής, γερμανικής και εβραϊκής γλώσσας. Βλ., σχετικά, Αθ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη, 1975, σ. 192, 242.

20. Το 1776 εισάγονται επίσημα η γαλλική και η ιταλική· το 1810 εισάγονται επίσης η ρωσική και η γερμανική. Βλ. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*, σ. 47, 253-255.

21. Η διδασκαλία της γαλλικής εισάγεται στην Ακαδημία του Ιασίου το 1795, βλ. ό.π., σ. 100-102.

22. Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του (1797), χάρη στη δωρεά του εμπόρου Παναγιώτη Χατζηνίκου, οι μαθητές διδάσκονται τη γερμανική, τη ρουμανική, την ουγγρική και τη γαλλική γλώσσα για να μπορέσουν να αποκτήσουν τα κατάλληλα εφόδια για την άσκηση του εμπορίου. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991, σ. 293.

23. Το 1814 εισάγονται η ιταλική και η ρωσική. Βλ. *ό.π.*, σ. 297.

24. Διδάσκεται η ιταλική. Βλ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 277.

25. Το 1793, στο πλαίσιο αναθεώρησης του εκπαιδευτικού προγράμματος, προβλέπεται η διδασκαλία της ιταλικής και της γαλλικής στη μέση βαθμίδα. Βλ., σχετικά, ΚΟΝΔΥΛΙΑ ΧΟΪΔΑ, «Το μάθημα της γαλλικής γλώσσας στη Μεγάλη του Γένους Σχολή κατά τον 19ο αιώνα», *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ιστορία και προσφορά*, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, (Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2002), Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2004, σ. 185.

26. Σε σχολεία του νησιού διδασκόταν η γαλλική αρκετά νωρίς (1712-1725)· η διδασκαλία

Κυδωνιών,[27] Σχολή Μηλεών,[28] Επιστημονικό Γυμνάσιο της Αθήνας[29] κ.α. Στην Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο, στα χρόνια της γαλλικής κατοχής (1797-1798), ιδρύονται σχολεία όπου εκτός από την ιταλική διδάσκεται και η γαλλική.[30] Είναι φυσικό οι σχολές αυτές να αποτέλεσαν φυτώριο «διαμεσολαβητών» ή αναγνωστών του «δυτικού βιβλίου».

Η επιβίωση του παροικιακού ελληνισμού στη Βενετία και, αργότερα, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και σε άλλες πόλεις της Ευρώπης (Βιέννη, Τεργέστη, Παρίσι, Βούδα, Πέστη, Μόσχα κ.ά.) καθιστά αναγκαία τη γνώση ξένων γλωσσών για τις ανάγκες του εμπορίου, που ήταν και η βασική του απασχόληση. Αλλά και στον ελλαδικό χώρο οι ανάγκες των εμπορικών επαφών υποχρεώνουν την εκμάθηση γλωσσών. Ο περιηγητής Bartholdy κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην ηπειρωτική Ελλάδα (1802-1804) συναντά Έλληνες στα Αμπελάκια που μιλούν γερμανικά γιατί διατηρούν εμπορικές σχέσεις με τη Λειψία, τη Δρέσδη και άλλες πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης μέσω της Πέστης και της Βιέννης.[31]

Πέρα όμως από την οργανωμένη εκπαίδευση, η εκμάθηση ξένων γλωσσών εξακολουθεί να γίνεται, όπως και παλαιότερα, μέσω οικοδιδασκάλων. Εδώ, φυσικά, τα στοιχεία είναι δύσκολο να συλλεχθούν σε ικανοποιητικό βαθμό και να αξιολογηθούν. Έτσι, π.χ., ο Κοραής διδάσκεται γαλλικά και ιταλικά στη Σμύρνη (1760 κ.ε.):

> Μόλις εύρηκα άνθρωπον να με διδάξει την ιταλικήν γλώσσαν και πλειοτέραν δυσκολίαν απήντησα να εύρω διδάσκαλον της γαλλικής. Η ιταλική γλώσσα, ήτον η μόνη τότε διδασκομένη εις ολίγους τινάς νέους, το πλέον δι' εμπορικάς χρείας παρά με σκοπόν ν' αυξήσωσι την γνώσιν των· και της γαλλικής επινόησα πρώτος σχεδόν εγώ να ζητήσω διδάσκαλον, βοηθούμενος από του πατρός μου την πρόθυμον χορηγίαν.[32]

Ο σπουδαίος αυτός γλωσσομαθής λόγιος –γνώριζε, επίσης, την ολλανδική, την αγγλική, τη γερμανική, την ισπανική, τη λατινική, την εβραϊκή και φυσικά την τουρκική[33]–προσφέρει και ένα σημαντικό τεκμήριο των αναστολών για την εκμάθηση

της γαλλικής εντάχθηκε στο πρόγραμμα του Γυμνασίου όταν λειτούργησε υπό τη διεύθυνση του Νεοφύτου Βάμβα (1815-1821). Βλ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικά σχολεία...*, σ. 134, 247.

27. Διδάσκεται η γαλλική (1800-1821). Βλ. *ό.π.*, σ. 233.

28. Εκεί ο Γρηγόριος Κωνσταντάς διδάσκει, την περίοδο 1815-1821, την ιταλική. Βλ. *ό.π.*, σ. 258.

29. Εκεί, κατά το διάστημα 1813-1821, διδάσκονται η γαλλική και η ιταλική. Βλ. *ό.π.*, σ. 261.

30. Βλ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΠΡΟΒΑΤΑ, *Η γαλλική γλώσσα στην Ελλάδα. Συμβολή στην έρευνα διάδοσης της γαλλικής γλώσσας και γραμματείας (τέλος ΙΗ' και ΙΘ' αιώνας)*, Αθήνα, Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, 1994, σ. 23.

31. J.-L. S. BARTHOLDY, *Observations sur le voyage en Grèce, fait dans les années 1803-1804*, Paris 1807, σ. 65, 67.

32. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, τ. 1, σ. ιγ'.

33. Βλ., σχετικά, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. Ε. ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ, *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης*, Αθήνα, ΣΩΒ, 2006, τ. 1, σ. 156-157.

ανατολικών γλωσσών για ιδεολογικούς λόγους:

> πριν γνωρίσω τον σεβάσμιον τούτον διδάσκαλον [Βερνάρδον Κεύνον], επόθησα την γνώσιν της αραβικής γλώσσης. Παρατρέχω την αιτίαν του πόθου τούτου, φοβούμενος μη φανώ ότι γράφω μυθιστορίαν. Αλλ' έπρεπε εξ ανάγκης να λάβω διδάσκαλον Τούρκον· και τούτο ήτον αδύνατον εις εμέ, επειδή και μόνον τ' όνομα, Τούρκος, μ' επροξένει σπασμούς αλλοκότους.[34]

Η πολυγλωσσία ή η γλωσσομάθεια συνιστούν, βέβαια, βασική προϋπόθεση της μετάφρασης. Παρ' όλα αυτά, η γλωσσομάθεια δεν απολήγει απαρεγκλίτως στη μεταφραστική πράξη. Οι λόγιοι του 16ου αιώνα (Αντώνιος Καλλέργης, Μητροφάνης Κριτόπουλος, Γεράσιμος Βλάχος κ.ά.) που φέρνει ως παραδείγματα ο Κ. Θ. Δημαράς δεν φαίνεται να εκπόνησαν μεταφράσεις ούτε, π.χ., του Aretino ούτε του Dante, μολονότι διέθεταν βιβλία τους. Επίσης, η πολυγλωσσία ή η γλωσσομάθεια δεν συνεπάγεται, απαρεγκλίτως, τη μετάφραση στη μητρική γλώσσα. Στην αναγεννησιακή Ευρώπη και στην Ευρώπη του Μπαρόκ κανείς δεν μπορούσε να πάρει στα σοβαρά έναν λόγιο αν δεν ήξερε ή δεν έγραφε στα λατινικά·[35] οι συμβάσεις απαιτούσαν αυτή την «αντίστροφη μετάφραση» ή «αυτο-μετάφραση», πρακτική στην οποία ενδέχεται να προσέφυγε και ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος επιλέγοντας την αρχαία ελληνική ως γλώσσα του μυθιστορήματός του (*Φιλοθέου πάρεργα*).

Οι περιπτώσεις της υστερομεσαιωνικής, μεταβυζαντινής και κρητικής λογοτεχνίας, η οποίες βλασταίνουν, συχνά, σε δίγλωσσα περιβάλλοντα, υποδεικνύουν ότι ο διαγλωσσικός διάλογος έχει και άλλες εκδοχές· εδώ αφθονούν κείμενα με ανιχνεύσιμες οφειλές σε δυτικά, κυρίως, πρότυπα, που έχουν ήδη τοποθετηθεί από τους ιστορικούς της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην παρακαταθήκη, και, μάλιστα, στον κορμό της γηγενούς παράδοσης.

Εικασίες και υποδείξεις που έχουν διατυπωθεί σε πρόσφατες μελέτες καταδεικνύουν ότι το ζήτημα είναι πολυσύνθετο. Η μετάφραση ως «πνευματική και γλωσσική άσκηση»,[36] πρακτική συνηθισμένη για την εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής (Θεματογραφία, Ψυχαγωγία), η οποία εφαρμοζόταν και στην εκμάθηση των ξένων γλωσσών, αφού συνηθιζόταν στον ευρωπαϊκό χώρο από τα χρόνια της Αναγέννησης κ.ε., ενδέχεται να βρίσκεται, πίσω από ορισμένα μεταφράσματα, λ.χ. στον κύκλο των πρώτων Μαυροκορδάτων ή αλλού.[37] Εντούτοις, η χειρόγραφη

34. ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*, σ. ιστ'.

35. ANDRÉ LEFEVERE, «Translation: Its Genealogy in the West», στο: SUSAN BASSNETT - ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *Translation, History and Culture*, London, Cassell, ²1995, σ. 16.

36. Βλ. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Τετράδια Εργασίας 14, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1988, σ. 17.

37. Πρβλ. τη μαρτυρία της Ελισάβετ Μουτζάν: «Διά να τελειωθώ λοιπόν εις την ορθογραφίαν εγώ εστοχάστηκα να μεταγλωττίζω από την ιταλικήν εις την ρωμαϊκήν γλώσσαν και να τον

διάδοση έργων όπως το *Κριτικόν* –που σώζεται σε αρκετά αντίγραφα– ή όπως η *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ* κ.ά., τα οποία δείχνουν να αποβλέπουν στην αναγνωστική πρόσληψη, δεν μπορούν να ερμηνευτούν μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα. Οι μεταφράσεις αυτές, που φαίνεται ότι επιδίωκαν να λειτουργήσουν ως «λογοτεχνικά» κείμενα, δεν μπορούν να θεωρηθούν προϊόντα μεταφραστικής άσκησης. Πολύ περισσότερο η μετάφραση ως άσκηση αδυνατεί να προσφέρει μια συνολική ερμηνεία για την έντυπη και συνεχώς αυξανόμενη από το 1780 κ.ε. μεταφραστική παραγωγή.

Η σύνδεση της μετάφρασης με τις απαρχές μιας στάσης «εκλαΐκευσης» που «αποτείνεται σε ένα συλλογικό σώμα»,[38] εικασία που έχει διατυπώσει η Άννα Ταμπάκη, και την ασπάζεται ο H. Tonnet,[39] αποτελεί μια ενδιαφέρουσα παράμετρο, καθώς επεκτείνει τον προβληματισμό για τη μετάφραση πέρα από τα όρια της «περιέργειας».

Προς μια διαφορετική κατεύθυνση προσανατολίζει τη συζήτηση ο Γ. Κεχαγιόγλου φέρνοντας παραδείγματα από τη μεσαιωνική γραμματεία (*Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*, *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*, *Βίβλος Συντίπα του φιλοσόφου*) και από την υστερομεσαιωνική και αναγεννησιακή εποχή (τα έμμετρα *Τρωικά*, *Απολλώνιος*, *Ιμπέριος*, *Φλόριος*) και διαπιστώνει ότι:

> όλα σχεδόν τα κορυφαία λογοτεχνικά έργα πριν από τον 18ο αιώνα δεν είναι παρά «μεταφράσεις» ή «διασκευές» [...] κανείς δεν διανοήθηκε όχι μόνο να ονομάσει τον *Απόκοπο*, τη *Βοσκοπούλα*, την *Ερωφίλη*, τον *Ερωτόκριτο*, τη *Θυσία του Αβραάμ* μεταφράσεις «άσχημες», ή «προδοτικές» στην ουσία του όρου, αλλά ούτε και να προβληματιστεί για το αν αποτελούν μεταφράσεις ή «μη πρωτότυπα» έργα.[40]

Κατά την άποψή του, η ανεπιφύλακτη αυτή αποδοχή της «πρωτοτυπίας» συνδέεται με το διαφορετικό νόημα που είχαν οι έννοιες της μίμησης, της παράδοσης, της πρωτοτυπίας και της προστασίας των πνευματικών δικαιωμάτων και ανάγει το ζήτημα σε διαφορά αντίληψης για τη μετάφραση. Χωρίς να αμφισβητεί τη στροφή που

δίδω να μου διορθώνει τις μεταγλώτισσες. Εγώ έπιασα λοιπόν να μεταφράζω le novelle di Francesco Soave, αυτές είναι γραμμένες εις μίαν εύμορφην γλώσσαν όθεν ηύρεσκα λέξες και φράσες οπού δεν τες εκαταλάμβανα τελείως, διά το οποίον πράγμα ετραβούσα μεγάλον κόπον μεταχειριζόμενη πολλά συχνά ένα χοντρό λεξικόν», βλ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΟΥΤΖΑ-ΜΑΡΤΙΝΕΓΚΟΥ, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή - επιμέλεια: Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Αθήνα 1965, σ. 8.

38. ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος...*, σ. 24.

39. «Η μετάφραση είναι δικαιολογημένη από την επιθυμία να διευρυνθεί το κοινό με Έλληνες λιγότερο μορφωμένους που δε διαβάζουν με ευχέρεια τη γαλλική γλώσσα», HENRI TONNET, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, μετάφραση: Μαρίνα Καραμάνου, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 81.

40. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ελληνικές μεταφράσεις στον 18ο αιώνα: "Μετα-δοτικές ή προδοτικές;"· "πιστές και άσχημες"-άπιστες και όμορφες"», *Σύγκριση/Comparaison* 9 (1998) 45-46.

παρατηρείται τον 18ο αιώνα, μετατοπίζει αλλού το επίκεντρο του προβληματισμού: διακριτικό γνώρισμα του 18ου αιώνα δεν είναι η γέννηση του ενδιαφέροντος για τη μετάφραση, αλλά το ότι «πρωτοδημιούργησε, ή έστω συστηματοποίησε μια παράδοση σχεδόν κατά λέξη "πιστών" (πότε "ωραίων", πότε "αδιάφορων", πότε όμως και "άσχημων") μεταφράσεων λογοτεχνίας». Ο ίδιος μελετητής διατυπώνει την εικασία ότι η παράδοση αυτή συμβάδισε «με μια νέα θεωρητική αντίληψη για τη μετάφραση γενικότερα, που ήταν εύλογο να ξεκινήσει από μη λογοτεχνικά κείμενα, δηλαδή, π.χ., από την ανάγκη "έγκυρης" μετάφρασης έργων των θετικών και των κοινωνικών επιστημών» και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι θεωρητικές συζητήσεις και αντιλήψεις για τη μετάφραση υποτάσσονται στα δύο μεγάλα αιτήματα της εποχής: την «(εκ)παιδευτική προσέγγιση-ανάπτυξη ξένων επιτευγμάτων» και την «πρόκριση συγκεκριμένου ελληνικού γλωσσικού οργάνου για τον γραπτό λόγο».[41] Διευκρινίζει, βέβαια, ότι όλα αυτά είναι προκαταρκτικές υποθέσεις εργασίας, που απαιτούν συστηματική διερεύνηση, η οποία θα βασίζεται σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη καταγραφή και περιγραφή του υλικού, χειρόγραφου και έντυπου.

Οι επιφυλάξεις και η υπόδειξη της συστηματικής διερεύνησης είναι απόλυτα δικαιολογημένες, καθώς δεν λείπουν οι ενδείξεις που εγείρουν αμφιβολίες για την «πιστότητα» της μεταφραστικής πράξης, καθώς και για την αντίληψη για την κατοχύρωση των πνευματικών δικαιωμάτων, τόσο του ξένου συγγραφέα όσο και του «διαμεσολαβητή».[42] Προβεβλημένες περιπτώσεις, όπως το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, το πρότυπο του οποίου εντοπίστηκε χάρη σε ερευνητικό μόχθο, δεν δείχνουν εκ πρώτης όψεως να απορρέουν από μια αντίληψη διαφορετική από εκείνη που περιέβαλλε έργα όπως ο *Ερωτόκριτος* ή η *Ερωφίλη*· η γενίκευση που συχνά συνοδεύει τέτοια μεμονωμένα παραδείγματα –εδώ η «αφάνεια» του συγγραφέα ερμηνεύεται ως ένδειξη της απουσίας σεβασμού προς την πνευματική ιδιοκτησία και χρεώνεται σε ολόκληρη την περίοδο[43]– μπορεί να οδηγήσει σε αντίθετα συμπεράσματα. Κατά τον ίδιο τρόπο, η ανωνυμία του μεταφραστή, η οποία επίσης έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί τον κανόνα[44] με αφετηρία και πάλι προβεβλημένα παραδείγματα, όπως αυτό του Ευγένιου Βούλγαρη, που υπέγραφε

41. *Ό.π.*, σ. 51.

42. Πληροφοριακά, ο πρώτος νόμος για το copyright θεσπίζεται στην Αγγλία στις αρχές του 18ου αι., αλλά, ακόμη και στα μέσα του επόμενου αιώνα, εξακολουθεί να παραβιάζεται. Βλ., πρόχειρα, LAWRENCE VENUTI, *The Translator's Invisibility*, London-New York, Routledge, 1995, σ. 165.

43. Ι. Α. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρότυπο του "Σχολείου των ντελικάτων εραστών"», *Νέα Εστία* 48 (1950) 1035.

44. Βλ. ΜΑΡΙΛΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, «Επίμετρο» στο: ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, επιμέλεια - επίμετρο: Μαριλίζα Μητσού, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991, σ. 195.

ανώνυμα τις μεταφράσεις του Voltaire, επιτρέπει να διατυπώνονται ποικίλες νύξεις για μυστικότητα (=απαγορευμένο κείμενο), απουσία αυταρέσκειας (=υποβιβασμός της μεταφραστικής πράξης, πάρεργη πνευματική δραστηριότητα ή κατώτερη-παραλογοτεχνική δραστηριότητα χωρίς αισθητικές αξιώσεις που υπαγορεύεται από βιοπορισμό), λογοκλοπή ή αδήλωτη οικειοποίηση του ξένου πνευματικού προϊόντος (=προδοσία).[45] Η έκταση της ανωνυμίας και τα κίνητρα που την υπαγόρευσαν χρειάζεται να διευκρινιστούν κατά περίπτωση.[46] Επιπλέον, όμως, χρειάζεται να διερευνηθεί ο ρόλος που επιτελεί ο μεταφραστής μέσα στα πολιτισμικά συμφραζόμενα.[47]

Οι έμμετρες διασκευές πεζών πλασματικών αφηγημάτων («Μέμνων», «Η βοσκοπούλα των Άλπεων», *Τηλέμαχος*) ή θεατρικών κειμένων, όπως η εξελληνισμένη μεταφορά του *L'avare* του Molière στον *Εξηνταβελώνη* του Κωνσταντίνου Οικονόμου εγείρουν, με τη σειρά τους, σοβαρές αμφιβολίες σε ό,τι αφορά τη μεταφραστική «πιστότητα». Όπως παρατηρεί η Άννα Ταμπάκη:

> Σ' αυτήν την εποχή, η ρευστότητα των εννοιών της *πιστότητας* και της *ακρίβειας*, της μεταγενέστερης ρομαντικής επιταγής για να ανασυγκροτηθεί πιστά η ατμόσφαιρα ενός έργου σε συνδυασμό με την ρευστότητα των ορίων ανάμεσα στο μετάφρασμα, που έγινε με βάση το πρωτότυπο ή κάποιο *διάμεσο*, και στο πρωτότυπο εθνικό προϊόν, μας προτρέπει ακόμη περισσότερο στην προσεκτική και πολυεπίπεδη μελέτη των κειμένων.[48]

Επανειλημμένα, μάλιστα, η ίδια μιλά για ανιχνεύσιμες αντιστοιχίες με τις «ωραίες άπιστες»,[49] δηλαδή τις μεταφράσεις αρχαίων κειμένων που προσαρμόζονται

45. Για τις διαφορετικές λειτουργίες που επιτελεί η ανωνυμία, βλ. GÉRARD GENETTE, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987, σ. 42-46. Ο Κ. Θ. Δημαράς εφιστώντας την προσοχή στα φαινόμενα ανωνυμίας του ελληνικού γραμματειακού συστήματος του 18ου αιώνα παρατηρεί: «η ανωνυμία ή η ψευδωνυμία των συγγραφέων δεν εκφράζει πάντοτε μια δήλωση για απόκρυψη: πολύ συχνά αποτελεί κάτι σαν συμβατικότητα, ή και απουσία αυταρέσκειας, στάσεις τις οποίες πρέπει με προσοχή να ξεχωρίζουμε», ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 41-42.

46. Για παράδειγμα, στα χρόνια που ακολούθησαν (1830-1880), η αφάνεια των συγγραφέων φαίνεται να συνδέεται σε ορισμένες περιπτώσεις με την «ανυποληψία» του μυθιστορήματος, το οποίο «καταποντίστηκε σαν αισθητική αξία. Ταυτίστηκε με την έννοια "μετάφραση", με το ξενότροπο, το ελαφρύ, το εμπόρευμα που διαφθείρει τα ήθη», βλ. ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Αναζητώντας την πεζογραφία και τους πεζογράφους, 1830-1880», στο: ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΑΔΗΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ-ΔΑΝΑΗ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, τ. 1, σ. 85-96.

47. Ο μεταφραστής και ο συγγραφέας επιτελούν ιστορικά μεταβαλλόμενες λειτουργίες. Βλ., σχετικά, SHERRY SIMON, «Translating the Will to Knowledge: Prefaces and Canadian Literary Politics», στο: BASSNETT - LEFEVERE (επιμέλεια), *Translation, History...*, σ. 110.

48. ΤΑΜΠΑΚΗ, *Χειρόγραφες μεταφράσεις*, σ. 99.

49. Βλ., σχετικά, την κλασική μελέτη του GEORGES MOUNIN, *Οι ωραίες άπιστες*, μετάφρα-

στα πολιτισμικά συμφραζόμενα και στην αισθητική του αναγνώστη κατά την περίοδο του (γαλλικού) κλασικισμού:

> Οι παρεμβάσεις, οι «βελτιώσεις», η επιθυμία *προσαρμογής*, πιο συγκεκριμένα η προσπάθεια *εξελληνισμού*, [...] είτε πρόκειται για ορισμένες λιγότερο ή περισσότερο διακριτικές πρωτοβουλίες από τη μεριά του μεταφραστή προκειμένου να επενδύσει άγνωστες πολιτισμικές έννοιες με άλλες ανάλογες και οικείες στον αναγνώστη του, είτε πρόκειται για «σημειώσεις» που προστίθενται με προσοχή και ακρίβεια, είτε πρόκειται για ελευθερίες πιο δυναμικές [...], το πρόβλημα παραμένει πάντα περίπλοκο και εξαιρετικά ενδιαφέρον. Όλα βρίσκουν μια θέση. Η πρακτική ενός ολόκληρου ευρωπαϊκού αιώνα που καλλιέργησε με πάθος τις *Ωραίες άπιστες*, η επείγουσα ανάγκη μιας υπό διαμόρφωση λογοτεχνίας να αφομοιώσει, μέσα από μεταφρασμένα κείμενα, τις δομές και τις έννοιες που θα χρησιμεύσουν ως βάση στην προσωπική έκφραση του μεταφραστή.[50]

Όπως, λοιπόν, συνάγεται από τις τελευταίες απόψεις που παρατέθηκαν, τα όρια ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες διαγλωσσικής μεταφοράς, τη μετάφραση, την παράφραση, τη διασκευή ή τη μίμηση, μοιάζουν ρευστά· άρα, για τι είδους «πιστές» μεταφράσεις μιλάμε; Την ευθύνη για την ασάφεια αυτή φέρει σε σημαντικό βαθμό η περιχαράκωση της συζήτησης για τη μετάφραση στον χώρο της γλωσσολογίας και η εναπόθεση της κρίσης μας για την υπαγωγή ενός κειμένου σε μια από τις διαγλωσσικές αυτές κατηγορίες στην έννοια της ισοδυναμίας,[51] μια έννοια επίσης ρευστή, που αναπόφευκτα συναρτάται με ιστορικά, αισθητικά και πολιτισμικά κριτήρια, και άρα είναι αδύνατον να προσφέρει έναν καθολικό ορισμό.[52]

Θεωρητικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί στο πλαίσιο των Μεταφραστικών Σπουδών[53] –κλάδου ενταγμένου στο ευρύτερο πλαίσιο των Πολυσυστημικών Σπουδών– και οι οποίες προέρχονται από τα πορίσματα μελετών του μεταφρα-

---

ση: συλλογική, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, καθώς και τη φιλολογική και γραμματολογική προσέγγιση του ROGER ZUBER, *Les «belles infidèles» et la formation du goût classique*, Paris, Albin Michel, 1995.

50. ANNA TABAKI, «Identité et diversité culturelle. Le mouvement de traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIIe siècle-début XIXe)», *Σύγκριση/Comparaison* 9 (1998) 77.

51. Για τις θεωρητικές προσεγγίσεις, τις ποικίλες ερμηνείες καθώς και για τα προβλήματα που συνδέονται στη μεταφραστική πράξη με την έννοια της ισοδυναμίας, βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ, *Θεωρία και πράξη της μετάφρασης*, Αθήνα, Δίαυλος, 1996, passim. Βλ., επίσης, WERNER KOLLER, «Η έννοια της ισοδυναμίας και το αντικείμενο των Μεταφραστικών Σπουδών», στο: ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΓΟΥΤΣΟΣ (επιμέλεια - μετάφραση), *Ο λόγος της μετάφρασης. Ανθολόγιο σύγχρονων μεταφραστικών θεωριών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 81-95· JEREMY MUNDAY, «Ισοδυναμία και ισοδύναμο αποτέλεσμα», *Μεταφραστικές Σπουδές*, μετάφραση: Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, σ. 69-97.

52. Βλ., σχετικά, VENUTI, *The Translator's Invisibility*, σ. 37.

53. Βλ., σχετικά, JEREMY MUNDAY, «Οι θεωρίες των συστημάτων», *Μεταφραστικές Σπουδές*, σ. 179-204· JAMES S. HOLMES, «The Name and Nature of Translation Studies», στο:

στικού φαινομένου σε διαφορετικά γραμματειακά συστήματα άφιξης, και σε ποικίλες συγχρονικές τομές, παρέχουν χρήσιμες υποδείξεις που θα επιτρέψουν, μετατοπίζοντας τη συλλογιστική, να ξεκαθαρίσει κάπως το τοπίο. Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις αυτές, το περιεχόμενο της έννοιας «μετάφραση» «σε διαφορετικές περιόδους και διαφορετικά συμφραζόμενα, καλύπτεται από ποικίλους όρους και αντιλήψεις».[54] Η ιστορική, λοιπόν, προσέγγιση απαιτεί να διευκρινιστεί αν «μια συγκεκριμένη μετάφραση ενός σύγχρονου ή αρχαίου κειμένου παρουσιάζεται και αντιμετωπίζεται ως μετάφραση ή όχι (αν, ας πούμε, αποκαλείται διασκευή ή μίμηση)»,[55] αν δηλαδή «αντιμετωπίζεται ως μετάφραση από την εσωτερική οπτική του λογοτεχνικού πολυσυστήματος στόχου» και όχι «σύμφωνα με ορισμένα προκαθορισμένα εξωτερικά κριτήρια στο υπό μελέτη σύστημα».[56] Κατ' αυτόν τον τρόπο, η απόφανση για την υπαγωγή ενός κειμένου στην κατηγορία «μετάφραση» πρέπει να διαμορφωθεί με βάση τους όρους που υιοθετεί το ίδιο το ελληνικό γραμματειακό σύστημα, τη μεταγλωσσική δηλαδή διατύπωση της διαγλωσσικής μεταφοράς. Αυτές οι υποθέσεις εργασίας υπαγορεύουν να ξεκινήσει καταρχήν η διερεύνηση του φαινομένου «μετάφραση» μέσα στα ιστορικά του συμφραζόμενα· υποδεικνύουν, επίσης, τη μετάθεση της συζήτησης για τις περιπτώσεις εκείνες των κειμένων που αντλούν μεν από εντοπισμένα ξενόγλωσσα πρότυπα, αλλά καταφεύγουν σε πολλές ελευθερίες, όπως η περίπτωση των διασκευών και των «ωραίων απίστων» της εποχής του κλασικισμού και του Διαφωτισμού, στις ξενόγλωσσες και ελληνικές εκδοχές τους.

Υποβάλλοντας σε όσο το δυνατόν συστηματικότερη και εξαντλητικότερη περιγραφική ανάλυση[57] το corpus της πλασματικής αφηγηματικής πεζογραφίας, επιχειρείται η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους τα κείμενα που αντλούν από

LAWRENCE VENUTI (επιμέλεια), *The Translation Studies Reader*, London, Routledge, 2000, σ. 172-185· ANDRÉ LEFEVERE, «Translation Studies: The Goal of the Discipline», στο: JAMES S. HOLMES - JOSÉ LAMBERT - RAYMOND VAN DEN BROECK (επιμέλεια), *Literature and Translation: New Perspectives in Literary Studies*, Leuven, Acco, 1978, σ. 234-235.

54. THEO HERMANS,«Images of Translation. Metaphor and Imagery in the Renaissance Discourse on Translation», στο: THEO HERMANS (επιμέλεια), *The Manipulation of Literature*, London-Sydney, Croom Helm, 1985, σ. 132.

55. JOSÉ LAMBERT - HENDRIK VAN GORP, «On Describing Translations» στο: HERMANS (επιμέλεια), *The Manipulation...*, σ. 44-45.

56. GIDEON TOURY, «Translated Literature: System, Norm, Performance», *Poetics Today* 2 (1981) 9.

57. Η περιγραφική ανάλυση θεωρείται σημαντική προϋπόθεση για τη μελέτη της λειτουργίας των μεταφράσεων στη γλώσσα άφιξης, βλ. GIDEON TOURY, «A Rationale for Descriptive Translation Studies» και LAMBERT - VAN GORP, «On Describing Translations», στο: HERMANS (επιμέλεια), *The Manipulation...*, σ. 16-41 και 42-53. Για την εφαρμογή της περι-

ξενόγλωσσα πρότυπα απεικονίζονται μέσα στο νεοελληνικό σύστημα – αν δηλώνουν ή αποσιωπούν, αν ομολογούν ή αποκρύπτουν τις οφειλές τους στα κείμενα πηγής. Στη συνέχεια, γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί η θέση που επιφυλάσσεται στον συγγραφέα και στον διαμεσολαβητή/διασκευαστή/μεταφραστή μέσα στα ιστορικά και πραγματολογικά συμφραζόμενα, προκειμένου να διαγνωστεί η αντίληψη που διαμορφώνει το νεοελληνικό σύστημα για τον εαυτό του αλλά και για τους «άλλους», καθώς και η ιεραρχική βαθμίδα στην οποία τοποθετεί τη μεταφρασμένη πεζογραφία.

Η ερευνητική αυτή προσέγγιση έχει αφετηρία, και αξιοποιεί, χειροπιαστά δεδομένα, όπως αυτά που αποτυπώνονται στη σελίδα τίτλου και συνδέτουν τη βιβλιογραφική ταυτότητα του έργου. Τα στοιχεία αυτά, βέβαια, είναι κάποτε ελλειπτικά ή απουσιάζουν εντελώς, π.χ. σε χειρόγραφα που σώζονται ακέφαλα ή κολοβά και σε έντυπα ή χειρόγραφα κείμενα όπου δεν δίνεται πλήρης περιγραφή και η αυτοψία δεν στάθηκε δυνατή ούτε μέσα από φωτοαντίγραφα. Αξιοποιήσιμα επίσης στοιχεία παρέχουν τα προλογικά σημειώματα μεταφραστών και εκδοτών· τα κείμενα αυτά, επειδή ακριβώς δεν διακρίνονται από πρωτοτυπία, αλλά προσφεύγουν κατά κόρον σε ρητορικά σχήματα προς χάριν της captatio benevolentiae,[58] συμβάλλουν ικανοποιητικά στη συγκρότηση της στερεότυπης εικόνας του συστήματος. Η περιγραφική αυτή ανάλυση πλαισιώνεται με «θεωρητικά» κείμενα που αφορούν τη μετάφραση, την αντίληψη για αυτήν, για τη θεωρία και για την πράξη της.

Τα ερωτήματα στα οποία επιχειρείται να δοθεί απάντηση συνοψίζονται στα εξής: α. Με ποιους όρους δηλώνεται η διαγλωσσική μεταφορά κατά την περίοδο 1700-1830 και ποιο είναι το περιεχόμενό τους; β. Ποια είναι η δεσπόζουσα μορφή της; γ. Αποτελεί διακριτικό γνώρισμα της περιόδου –συνιστά τομή;– ή συνεχίζει παλαιότερες παραδόσεις; δ. Ποιαν αντίληψη εξυπηρετεί; ε. Ποιοι άλλοι παράγοντες (εκτός από τη γλωσσομάθεια) υπαγορεύουν την προσφυγή στη συγκεκριμένη διαγλωσσική μεταφορά κατά την περίοδο αυτή, και την προσανατολίζουν, κυρίως, προς την ευρωπαϊκή γραμματεία; στ. Πώς τίθεται το ζήτημα της «πιστότητας» στη θεωρία και στην πράξη; ζ. Διαγράφεται ένας προβληματισμός ή μια συνείδηση για το αισθητικό αποτέλεσμα και τη λογοτεχνική υπόσταση της διαγλωσσικής μεταφοράς των κειμένων αφηγηματικής πεζογραφίας;

γραφικής μεθόδου με τη χρήση Η/Υ, η οποία υιοθετήθηκε και εδώ, βλ. KATRIN VAN BRAGT, «Corpus bibliographiques et analyses des traductions. Un programme d'analyse par ordinateur», *Revue de Littérature Comparée* 63 (1989) 171-178.

58. HERMANS, «Images of Translation...», σ. 106· SIMON, «Translating the Will to Knowledge: Prefaces and Canadian Literary Politics», σ. 111.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

1. Η διαγλωσσική μεταφορά

Η δήλωση της διαγλωσσικής μεταφοράς, δηλαδή της εξάρτησης του κειμένου άφιξης από ξενόγλωσσο κείμενο αφετηρίας, ανήκει στους σταθερούς παρακειμενικούς δείκτες της πλασματικής πεζογραφίας, στην έντυπη και στη χειρόγραφη εκφορά της. Μολονότι δεν πρόκειται για καινοτομία του 18ου αιώνα –η σημείωση αυτή συνόδευε και την έκδοση παλαιότερων αφηγημάτων, όπως π.χ. την πρώτη έκδοση του *Πανουργίαι υψηλόταται του Μπερτόλδου* και του *Αι χαριέσταται και άξιαι γέλωτος απλότητες του Μπερτολδίνου* του Dalla Croce (Βενετία 1644)– η σαφής δήλωση της διαγλωσσικής μεταφοράς ανάγεται σε κανόνα κατά την περίοδο 18ος αιώνας-1830.

Για τη δήλωση της διαγλωσσικής μεταφοράς χρησιμοποιείται συνήθως το ρήμα «μεταφράζω» με τα ονοματικά του παράγωγα τόσο στις έντυπες εκδόσεις όσο και σε χειρόγραφα (*Ο της απάτης απαλλαγείς ή Το Κριτικόν*, *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ*, *Ο κουτσός διάβολος*...). Σπανιότερα απαντούν οι παραλλαγές: «μεταγλωττίζω» (*Μπερτόλδος*, *Μπερτολδίνος*, *Παίγνια της φαντασίας*, *Διηγήματα δύο προς τοις είκοσιν*, *Η βοσκοπούλα των Άλπεων εις διπλάς μορφάς*) –που ήταν παλαιότερα συχνότερα σε χρήση για την ενδογλωσσική μετάφραση (π.χ. από την «[αρχαία] ελληνική» σε λογιότερες ή δημωδέστερες μορφές της νεοελληνικής)– «μεταφέρω», κυρίως με τον αρχαϊκότερο μετοχικό τύπο της παθητικής φωνής «μετενεχθείς, -είσα, -έν» (*Ηθικά διηγήματα τρία*, *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος*)· και, σε μία περίπτωση (*Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον*), «παραφράζω».[1]

1. Από την υστεροβυζαντινή γραμματεία δεν απουσιάζουν τα ρήματα: «μεταγλωττίζω», «μεταφράζω», «μετοχεύω», «μεταβάλλω», «παραφράζω» κτλ., αφορούν, όμως, κυρίως, την ενδογλωσσική μετάφραση. Βλ. σχετικά, Hélène Cotta, «Μετάφραση, παράφραση», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 2 (1990) 27-32.

Ως εξαίρεση θα μπορούσε να εκληφθεί η δήλωση «συντεθείσα υπό Γαβριήλ Καλλονά» στη σελίδα τίτλου του σύμμεικτου τόμου *Παιδαγωγία*, η οποία δεν επιτρέπει να διαφανεί ότι το κείμενο του πρώτου και του δεύτερου μέρους έχουν αφετηρία ετερόγλωσσο έργο –το *Some Thoughts Concerning Education* (1693) του John Locke– ενώ το τρίτο μέρος, το «Περί νεότητος», αποδίδει τμήμα από το *El Criticón* του Gracián[2]. Δεν μπορεί, όμως, να υποστηριχτεί με σιγουριά ότι αποσκοπεί στη συνειδητή αποσιώπηση της διαγλωσσικής μεταφοράς. Καταρχήν, το ρήμα «συνθέτω» ενδέχεται να μη σημαίνει προσωπική δημιουργία· σε κείμενα όπως, π.χ., του Δαπόντε, το ουσιαστικό «σύνθεσις» δεν αναφέρεται πάντα σε δικές του δημιουργίες αλλά σε ποικίλες «μετασκευές» (μορφικές, δομικές, γλωσσικές, μεταφραστικές). Εκτός όμως από το γεγονός ότι το ρήμα «συνθέτω» επιτρέπει περισσότερες από μία ερμηνείες, η *Παιδαγωγία* είδε το φως της δημοσιότητας ύστερα από τον θάνατο (1795) του Γαβριήλ Καλλονά. Τα κείμενα της *Παιδαγωγίας* ανασύρθηκαν από τα κατάλοιπά του και δημοσιεύτηκαν με πρωτοβουλία του αδερφού του Γεώργιου και του ανιψιού του Ιγνάτιου, ο οποίοι ενδεχομένως δεν γνώριζαν ότι πρόκειται για μεταφράσεις. Όπως προκύπτει άλλωστε από την αντιβολή του κειμένου τού «Περί νεότητος» με τη χειρόγραφη μετάφραση του Ιωάννη Ράλλη, ο Καλλονάς δεν είναι ο μεταφραστής, όπως είχε υποστηριχτεί,[3] αλλά αντιγραφέας του κειμένου· η διαπίστωση αυτή συνδυάζεται με τη μαρτυρία του Γεώργιου Ζαβίρα ότι ο Γαβριήλ Καλλονάς υπήρξε συστηματικός αντιγραφέας.[4] Με άλλα λόγια, ο Γεώργιος και ο Ιγνάτιος Καλλονάς δημοσίευσαν τη μετάφραση του Ράλλη, που την είχε αντιγράψει ο Γαβριήλ και τη βρήκαν στα κατάλοιπά του. Έτσι, η *Παιδαγωγία* δεν μπορεί να θεωρηθεί καταφανής παραβίαση στον υφιστάμενο κανόνα της δήλωσης της διαγλωσσικής διαδικασίας.

2. Βλ. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracián», *Ελληνικά* 13 (1951) 294-314· ο ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Νεοελληνικά σημειώματα. Α΄ - Η μετάφρασις του *El Criticón* του Balthazar Gracián», *Αθηνά* 62 (1958) 17-22, είχε επισημάνει ότι πρόκειται για αναδημοσίευση της μετάφρασης του Ράλλη. Η ίδια άποψη διατυπώνεται αργότερα από την CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*, σ. 270, βασισμένη σε αντιβολή.

3. Βλ. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Τρεις περιπτώσεις, κάποιες εικασίες και μερικά ευοίωνα συμπεράσματα», *Των Φώτων Β΄. Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σ. 149.

4. Βλ. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ελλάς*, σ. 240: «παρ' αυτώ τω αιδεσίμω και σοφώ ανδρί ενέτυχον τοσαύτα ελληνικά χειρόγραφα συγγράμματα τα πλείστα ιδία χειρί γεγραμμένα, όσα παρ' ουδενί άλλω των ημετέρων [...] Πλην των άλλων αυτού συγγραμμάτων άτινα ημάς λανθάνουσι (σώζονται γαρ μεταξύ των λοιπών ων έφην πολλώτατα τη ιδία αυτού χειρί γεγραμμένα αλλ' ανεπίγραφα, όθεν έστιν εικάσαι ότι τινά εξ αυτών εισί της ψυχής αυτού γεννήματα) έγραψε πόνημα περί παιδαγωγίας ήτοι ανατροφής των παίδων».

Επίσης, στα σταθερά στοιχεία της σελίδας τίτλου τόσο σε έντυπα όσο και σε χειρόγραφα ανήκει η δήλωση της γλώσσας εκκίνησης. Ο συνηθέστερος τρόπος εκφοράς είναι η περίφραση «εκ της... (+ γλώσσα)», ενίοτε όμως η προέλευση εμφαίνεται έμμεσα μέσω της αναφοράς στην εθνικότητα του συγγραφέα του αφηγήματος: του «Γάλλου δ' Αρνώ», του «Γερμανού Γεσνέρου». Η επιδίωξη να δοθεί πλήρης διαφάνεια είναι χαρακτηριστική σε δύο έντυπες εκδοτικές σειρές, στο *Αραβικόν μυθολογικόν* και στη *Νέα Χαλιμά*, που έχουν υποστεί διαδοχικές διαγλωσσικές μεταφορές: εδώ παρέχεται η διευκρίνιση ότι η γλώσσα εκκίνησης της ελληνικής μετάφρασης, δηλαδή η ιταλική, αντλεί από γαλλικό πρότυπο, το οποίο με τη σειρά του απέδιδε ένα απώτερο πρότυπο στην αραβική γλώσσα. Από τη γενικευμένη αυτή πρακτική παρεκκλίνουν λίγα έργα: τα *Απανθίσματα*... του Στέφανου Δημητριάδη, που περιορίζονται να αναφέρουν «έκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου», χωρίς να διασαφηνίζουν τη γλώσσα της πηγής· επίσης στην κερκυραϊκή *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας* του Ιωάννη Κασκαμπά, η δήλωση «μετενεχθείσα» εμφαίνει απλώς τη διαγλωσσική μεταφορά χωρίς να διευκρινίζει συγκεκριμένη γλώσσα ούτε για το σύνολο των κειμένων ούτε για κάθε κείμενο (με βάση άλλες ενδείξεις και ορισμένες ταυτίσεις, τα περισσότερα κείμενα προέρχονται από τη γαλλική γραμματεία).

Γενικά, λοιπόν, στην εποχή που μας απασχολεί, αν εξαιρέσουμε την ελλιπή μορφή παράδοσης των χειρογράφων που δεν διασώζουν φύλλα τίτλου, καθώς και τις εκδόσεις εκείνες που τις γνωρίζουμε μόνο από συνοπτικές βιβλιογραφικές περιγραφές και όχι από αυτοψία, η αναγραφή της γλώσσας αφετηρίας αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του τίτλου. Ως διακριτό σύνολο, εξαίρεση αποτελούν τα φυλλάδια που εξέδιδαν οι προτεστάντες ιεραπόστολοι στα τυπογραφεία της Μάλτας, τα οποία σημειώνουν τη διαγλωσσική μεταφορά, όχι όμως και τη γλώσσα αφετηρίας. Φυσικά, τα φυλλάδια αυτά περιέχουν μεταφράσεις πάντοτε από τα αγγλικά, αλλά η εκλαϊκευτική τους διάσταση (μοιράζονταν δωρεάν) φαίνεται πως καθιστούσε περιττές τέτοιου είδους πληροφοριακές «πολυτέλειες» (άλλωστε διακρίνονται για την εν γένει ευτελή τυπογραφική τους εμφάνιση).

Η διαφάνεια στο επίπεδο της διαγλωσσικής μεταφοράς ολοκληρώνεται με την υπόδειξη του δεύτερου πόλου της γλωσσικής ισοδυναμίας, την αναγραφή της γλώσσας άφιξης. Ενώ η πρακτική αυτή θα μας φαινόταν σήμερα περιττή, σε μια εποχή με υπολανθάνον ή ήδη εκδηλωμένο «γλωσσικό ζήτημα» και ποικιλία στον τρόπο απόδοσης φαίνεται επιβεβλημένη· τηρείται τόσο σε χειρόγραφα όσο και σε έντυπα και εμφανίζει σημάδια εξασθένησης μόλις κατά την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Η γλώσσα άφιξης δηλώνεται μέσα από διάφορες παραλλαγές, που σηματοδοτούν όμως μια συγχρονική γλωσσική φάση: «εις την των Ελλήνων

απλήν και πεζήν διάλεκτον»,[5] «εις την ημετέραν απλοελληνικήν φράσιν»,[6] «εις την ημετέραν διάλεκτον»,[7] «εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον»,[8] «εις το νεοελληνικόν ιδίωμα»,[9] «εις την καθ' ημάς διάλεκτον»,[10] «εις την κοινήν των Ελλήνων διάλεκτον»,[11] «εις την απλοελληνικήν».[12] Μια λογιότερη γλωσσική εκδοχή (που περιλαμβάνει και αρχαϊσμούς) υπαινίσσεται η έκδοση της νουβέλας *Αταλά*, όπου σημειώνεται: «εις την μιξοβάρβαρον ελληνικήν φωνήν».

2. Η συγγραφική πατρότητα

Οι περισσότερες εκδόσεις αφηγηματικής πεζογραφίας που δημοσιεύονται κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα μεταγράφουν, σε εξελληνισμένη μορφή, το όνομα του ξένου συγγραφέα, συνήθως σε πτώση γενική: Αββά Βαρθολομαίου, Βειλάνδου, Ι. Ε. Βερναρδίνου Σαιμπιέρρου, Ιωάννου Βοκκακίου, Σολομώντος Γεσσνέρου, Σαμουήλ Γιονσόνη, Δ' Αρνώ, Φραγκίσκου Λαυρεδάνου, Αυγούστου Λαφονταίνου, Μαρμοντελίου, Μαρμοντέλη αλλά και Μαρμοντέλ, Φραγκίσκου Σαλινιάκ ή Φραγκίσκου Σαλινιάκ δε λα Μόττε Φενελό(ώ)ν, Φλωριανού, Φραντζέσκου Αυγούστου Σατοβριάν, Σοαβίου. Αλλά και αρκετά από τα χειρόγραφα που διασώζουν σελίδα τίτλου αναφέρουν τον συγγραφέα του κειμένου αφετηρίας: Ιωάννου Βαρκλαίου ή Βαρκλαΐου, Βολτέρ, Βαλτάσαρ Γρατιανού, Λεσάζ, Φραντζέσκου Σαλινιάκ Φενελόν. Μια λογιότερη εκδοχή δίνουν οι μεταφρασμένοι μύθοι, που δημοσιεύονται στα προεπαναστατικά περιοδικά (*Ερμής ο Λόγιος*, *Μέλισσα*), αναγράφοντας το όνομα του συγγραφέα με λατινικό αλφάβητο: Gellert, Florian.

Εντούτοις, στον κανόνα αυτό υπάρχουν ορισμένες εξαιρέσεις: κάποτε, ενώ δηλώνεται η οφειλή σε ξενόγλωσσο κείμενο αφετηρίας, δεν δηλώνεται η συγγραφική πατρότητα. Οι λόγοι στους οποίους οφείλεται ή ενδέχεται να οφείλεται η παρασιώπηση του συγγραφέα χρειάζεται να εξεταστούν κατά περίπτωση.

5. *Παίγνια της φαντασίας*.
6. *Ηθική ιστορία Βελισαρίου*.
7. *Αραβικόν μυθολογικόν, Νέα Χαλιμά, Μυθολογικόν ηθικοπολιτικόν του Πιλπάιδος, Ηθική περιήγησις Κύρου, Γαλάτεια* (1796).
8. *Ο θάνατος του Άβελ, Χαριτώ και Πολύδωρος, Απανθίσματα...*
9. *Ρασέλας*.
10. *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος, Δάφνις*.
11. *Γαλάτεια* (1824).
12. *Ο κουτσός διάβολος, Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου*.

α. *Ελλιπής ταυτότητα του κειμένου αφετηρίας*

Στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία του 18ου αιώνα και ιδιαίτερα στη γαλλική –πηγή των περισσότερων αφηγηματικών κειμένων που μεταφράζονται στα ελληνικά– η ανωνυμία ή η ψευδωνυμία του συγγραφέα (καθώς και του τόπου έκδοσης) συνιστά συνηθισμένη πρακτική. Η χαμηλή υπόληψη για την πλασματική πεζογραφία (μυθιστόρημα, νουβέλα), η δυσπιστία της επίσημης κριτικής, η αντίδραση της Εκκλησίας και των ιησουιτών, η διά νόμου απαγόρευση του μυθιστορήματος κατά το διάστημα 1737-1751,[13] η κριτική στα σύγχρονα ήδη που ασκούσε το μυθιστόρημα, οι ανατρεπτικές ιδέες που ήθελε κάποτε να διαδώσει κτλ. συγκαταλέγονται στους παράγοντες που υποδάλπουν την ανωνυμία. Οι συγγραφείς, οι οποίοι μάλιστα ανήκουν συχνά σε ανώτερες κοινωνικές τάξεις, καταφεύγουν στη λύση αυτή παρότι η ταυτότητά τους αποτελεί κοινό ή αρκετά κοινό μυστικό,[14] που έμελλε να φανερωθεί ύστερα από κάποιο μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα στις επανεκδόσεις του έργου. Η αδήλωτη συγγραφική πατρότητα του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών* του Ρήγα και των *Απανθισμάτων...* του Στέφανου Δημητριάδη, καθώς και της χειρόγραφης *Ιστορίας του κόντε δε Κομένζ*, σύμφωνα με τις ενδείξεις, οφείλονται στην ανωνυμία ή ψευδωνυμία των συγγραφέων που διακρίνει τις συγκεκριμένες εκδόσεις αφετηρίας.

Ειδικότερα: Στη δεκαεπτάτομη συλλογή *Les contemporaines ou Aventures des plus jolies femmes de l'âge présent* (1780-1782), από τους τέσσερις πρώτους τόμους της οποίας ο Ρήγας επέλεξε και μετέφρασε τα έξι διηγήματα του *Σχολείου*,[15] ο Rétif de la Bretonne δεν αποκάλυπτε την ταυτότητά του· οι υπαινιγμοί σε πρόσωπα και πράγματα της εποχής –που υπήρχαν στα κείμενά του ή άφηνε ο ίδιος να εννοηθεί ότι υπήρχαν (αποκρύπτοντας τα ονόματα πίσω από αστερίσκους) προκειμένου να επιτείνει την αληθοφάνεια– μπορούν να συγκαταλεχθούν στους λόγους της ανωνυμίας αυτής. Οι γαλλικές βιβλιογραφίες, οι οποίες δεν συγκλίνουν απόλυτα ούτε στη χρονολογία έκδοσης, αλλά ούτε και στην

13. GEORGES MAY, *Le dilemme du roman au XVIIIème siècle*, New Haven-Paris, Yale University Press-PUF, 1963, σ. 75-105.

14. GÉRARD GENETTE, «Le nom d'auteur», *Seuils*, Paris, Seuil, 1987, σ. 38-53. Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι αυτά των Mme Lafayette (*La princesse de Clèves*), Montesquieu (*Lettres persanes*, *L'esprit des lois*), La Rochefoucauld, Boileau, La Bruyère (*Caractères*), Defoe (*Robinson Crusoe*, *Moll Flanders*), Richardson (*Pamela*), Sterne (*Tristram Shandy*).

15. Για τον εντοπισμό του προτύπου, βλ. G. THOMOPOULOS, «L'original de l'"École des amants délicats" de Rhigas Velestinlis», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 18 (1945-1949) 20-31 και Ι. Α. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρότυπο του "Σχολείου των ντελικάτων εραστών"», *Νέα Εστία* 48 (1950) 1028-1038.

αναγραφή του ψευδωνύμου, δίνουν μόνο τα αρχικά N.[icolas] E.[dme] R.[étif] D.[e] L.[a] B.[retonne][16] ή N*******[17]. Ο Ρήγας, λοιπόν, ο οποίος σύμφωνα με τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί μετέφρασε το *Σχολείον...* στα μέσα περίπου της δεκαετίας 1780-1790, δύσκολα θα έφτανε να ανακαλύψει την πατρότητα του κειμένου από έμμεσες και μόνο πηγές, δηλαδή από τα γραμματολογικά περιοδικά ή τις συζητήσεις που είχαν προκαλέσει οι νουβέλες του Rétif ανάμεσα στους γάλλους ή στους γαλλομαθείς αναγνώστες. Έτσι, η συγγραφική ανωνυμία στο συγκεκριμένο έργο δεν φαίνεται να συνιστά συνειδητή επιλογή του Ρήγα, πράγμα που θα τον εμφάνιζε να αποκλίνει από την τακτική που είχε ακολουθήσει σε άλλα μεταφρασμένα κείμενα, όπως στο έμμετρο αφήγημα «Η βοσκοπούλα των Άλπεων» του Marmontel, στο θεατρικό «Ολύμπια» του Metastasio και στο *Νέος Ανάχαρσις* του Barthélemy, στα οποία μνημονεύει το όνομα του συγγραφέα. Αυτή η εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη συγγραφική ανωνυμία στην έκδοση του Ρήγα έρχεται να προσθέσει ένα ακόμη επιχείρημα για την ανασκευή της άποψης που είχε διατυπωθεί παλαιότερα και υποστήριζε ότι δεν είχε σε υπόληψη αυτό το «νεανικό [του] αμάρτημα», το οποίο «εκοιμάτο εντός των ερμαρίων» του και αποφάσισε να το δημοσιεύσει όταν έμεινε άνεργος και «άνευ πόρων ζωής».[18]

Το όνομα του συγγραφέα απουσιάζει, επίσης, από τα *Απανθίσματα έκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου* μάλιστα, για μεγάλο διάστημα το έργο πίστευαν ότι είναι πρωτότυπο ή «ψευδομετάφραση».[19] Ωστόσο, ο συγγραφέας του *L'an 2440, rêve s'il en fut jamais* Louis-Sébastien Mercier, στενός φίλος του Rétif de la Bretonne, είχε επιλέξει και αυτός τον δρόμο της ανωνυμίας· επιλογή, όπως αποδείχτηκε, απόλυτα δικαιολογημένη, καθώς το ουχρονικό-ουτοπικό μυθιστόρημά του, που ασκούσε σφοδρή κριτική στην κοινωνία της προεπαναστατικής Γαλλίας

16. Στην *Bibliographie littéraire du XVIIIe siècle* του ALEXANDRE CIORANESCU, Paris 1969 αναγράφεται ως: *Les contemporaines ou Aventures de plus jolies femmes de l'âge présent recueillies par N.E.R.D.L.B. et publiées par Timothée Joly, de Lyon*, Leipzig-Paris 1781-1783, 42 vols (στο ίδιο έργο, στον κατάλογο των ψευδωνύμων, τ. 3, σ. 2002, το N.E.R.D.L.B. αποδίδεται στον Rétif). Την ίδια εγγραφή δίνει και ο κατάλογος της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας.

17. Βλ. RÉTIF DE LA BRETONNE, *Les contemporaines mêlées*, επιμέλεια: J. Assejat, Paris 1884, σ. 110.

18. Για την υπόθεση αυτή του Απόστολου Δασκαλάκη, βλ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρότυπο του "Σχολείου των ντελικάτων εραστών"», σ. 1029.

19. Η πατρότητα είχε υποδειχθεί σε ανυπόγραφο δημοσίευμα στο περιοδικό *Πάλι* 1 (1965) 92-95· την πληροφορία οφείλω στον Peter Mackridge, τον οποίο ευχαριστώ και από εδώ. Ωστόσο, για αρκετά χρόνια αργότερα το κείμενο εξακολουθούσε να θεωρείται πρωτότυπο. Για τις απόψεις που υποστήριξαν την πρωτοτυπία και τα δημοσιεύματα που υποδείκνυαν το γαλλικό πρότυπο αλλά παρέμειναν ανεκμετάλλευτα, βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Στ. Δημητριάδης και L.-S. Mercier: Ουτοπικά όνειρα του 18ου αι.», *Σύγκριση/Comparaison* 6 (1995) 27-28.

απαγορεύτηκε μόλις κυκλοφόρησε (1771). Το έργο γνώρισε μεγάλη επιτυχία (ένδεκα εκδόσεις μέσα σε τριάντα χρόνια), αλλά ο συγγραφέας αποφάσισε να το υπογράψει μόλις στην έκδοση του 1799, δηλαδή δύο χρόνια ύστερα από την ελληνική μετάφραση.[20] Στους γαλλικούς κύκλους το όνομα του Mercier μπορεί να αποτελούσε κοινό μυστικό, αλλά έξω από τα εθνικά σύνορα, όπου το μυθιστόρημα γνώρισε αρκετές μεταφράσεις (αγγλική, γερμανική, ιταλική, ισπανική, ολλανδική), η πατρότητά του είχε προκαλέσει πολλές συζητήσεις· συγγραφείς όπως ο Wieland και ο Goethe, διερωτώμενοι για την πατρότητα ενός έργου που τους είχε εντυπωσιάσει, διατύπωναν υποθέσεις στις οποίες ενέπλεκαν διάφορα ονόματα, όπως εκείνα του Rousseau ή του Voltaire. Ο Στέφανος Δημητριάδης, λοιπόν, που όταν εκδόθηκε η μετάφραση διέμενε στη Βλαχία εκτελώντας χρέη γραμματικού του μητροπολίτη Δοσίθεου (1797), δεν μπορεί να κατηγορηθεί για ελλιπή ενημέρωση, ούτε, βέβαια, για εσκεμμένη αποσιώπηση.

Η αδήλωτη συγγραφική πατρότητα στη μετάφραση του *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ και της Αδελαΐδας* ενδέχεται να οφείλεται, και αυτή, σε ελλιπή ή ασαφή βιβλιογραφικά στοιχεία της έκδοσης πηγής. Το *Mémoires du comte de Comminge* της Mme de Tencin είχε δημοσιευτεί ανώνυμα το 1735· βέβαια, έως το 1805, χρονολογία που αναγράφεται πάνω στο ελληνικό χειρόγραφο, και η οποία μπορεί να σημαίνει χρονολογία αντιγραφής και όχι μετάφρασης, το μυθιστόρημα είχε πραγματοποιήσει πολλές επανεκδόσεις και η πατρότητα, ή μάλλον η μητρότητα, του κειμένου ήταν πλέον γνωστή στους γάλλους αναγνώστες. Ωστόσο, η νεοελληνική μετάφραση ενδέχεται να μη βασίστηκε σε κάποια από τις «κλασικές» εκδόσεις των *Œuvres complètes* της Mme de Tencin. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, ο υπότιτλος *Οι δυστυχείς ερασταί* στο δεύτερο φύλλο του χειρογράφου αποδίδει τον τίτλο της θεατρικής διασκευής του κειμένου (*Les amants malheureux*) από τον Baculard d'Arnaud. Η ένδειξη αυτή, σε συνδυασμό με την έμμετρη «Επιστολή του Κομένζ» –μετάφραση της «ηρωίδας» του Claude-Joseph Dorat «Lettre du comte de Comminge à sa mère», που είχε και αυτή δημοσιευτεί ανώνυμα–, η οποία επιτάσσεται του αφηγήματος, οδηγεί στις εκδοτικές πρωτοβουλίες του Baculard d'Arnaud: σε σύμμεικτους τόμους, που έφεραν στη σελίδα τίτλου το όνομά του, συνδημοσίευε το κείμενο της θεατρικής διασκευής, το μυθιστόρημα, την «ηρωίδα» του Dorat, και άλλα κείμενα γραμμένα με αφορμή του μυθιστόρημα («Discours préliminaire», «Deuxième discours préliminaire», «Extrait des mémoires du comte de Comminge», «Idée de la

20. Βλ., σχετικά, LOUIS-SÉBASTIEN MERCIER, *L'an deux mille quatre cent quarante. Rêve s'il en fut jamais*, εισαγωγή - επιμέλεια: Raymond Trousson, Bordeaux, Ducros, 1971, σ. 61-62.

Trappe»), αλλά και δικές του νουβέλες.[21] Στις εκδόσεις αυτές από το 1765 κ.ε. ο Baculard d'Arnaud προσέγραφε τη νουβέλα σε μια γυναίκα συγγραφέα χωρίς, όμως, να αποκαλύπτει το πλήρες όνομά της. Μια τέτοια έκδοση (La Haye ^{6}1778), που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος και προέρχεται από τη συλλογή του Κωνσταντίνου Μπέλιου, αναφέρει μέσα στο «Premier discours préliminaire» κατά λέξη: «Δεν θα αποκρύψω ότι ολόκληρη σχεδόν η επιτυχία πρέπει να αποδοθεί στη συγγραφέα του *Mémoires* Mme de T***».[22] Αν ο έλληνας μεταφραστής είχε μια τέτοια έκδοση μπροστά του, αλλά δεν πρόσεχε την παραπομπή αυτή στο προεισαγωγικό κείμενο, τότε μάλλον θα προσέγραφε το μυθιστόρημα στον Baculard d'Arnaud, βασιζόμενος στη σελίδα τίτλου του σύμμεικτου τόμου. Καθώς όμως στο χειρόγραφο προλογικό του σημείωμα δεν ανέγραψε το όνομα του συγγραφέα, ενδέχεται να είχε δει την κρυπτωνυμική αυτή παραπομπή, αλλά να αδυνατούσε να την αποκρυπτογραφήσει. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση είναι εύλογο να κατέφυγε στην ανωνυμία, όπως είχε πράξει και ο Ρήγας στην περίπτωση του κρυπτώνυμου συγγραφέα του.

Ούτε η γαλλική έκδοση με τα λιβελογραφικού περιεχομένου κείμενα *Les imposteurs fameux, ou histoires* [...] *des hommes du néant de toutes les nations qui* [...] *ont usurpé la qualité de l'Empereur, du Roi et du Prince* αναφέρει συγγραφέα. Ήταν επόμενο, λοιπόν, ο Νικόλαος Φλογαΐτης να μην μπορεί να πράξει διαφορετικά παρά να αφήσει ανώνυμη τη μετάφραση της συλλογής *Οι διαβόητοι πλάνοι*.

Η δήλωση, λοιπόν, της συγγραφικής πατρότητας, εφόσον είναι γνωστή μέσα από την έκδοση αφετηρίας, δεν φαίνεται να αποτελεί μια κατά περίπτωση προσωπική επιλογή του εκδότη ή του μεταφραστή, αλλά να εγγράφεται σε μια γενικευμένη πρακτική.

β. *Τυπογραφικές παραλείψεις στα κείμενα άφιξης*

Στο *Ηθική Ιστορία Βελισαρίου* το όνομα του συγγραφέα (Marmontel) δεν είναι τυπωμένο στη σελίδα τίτλου, αλλά αναφέρεται στον πρόλογο του εκδότη. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην περίπτωση του *Τα Κατά Χαριτώ και Πολύδωρον* (1820), το οποίο δεν αναφέρει στη σελίδα τίτλου όνομα συγγραφέα. Η πρώτη έκδοση του μυθιστορήματος σε μετάφραση του Κωνσταντίνου Γεωργιάδη Κούτσικου ανέγραφε στον τίτλο το όνομα του «αββά Βαρθολομαίου», ενός συγγραφέα

21. Βλ., σχετικά, Mme de Tencin, *Mémoires du comte de Comminge*, εισαγωγή - επιμέλεια: Jean Decottignies, Lille, Faculté des Lettres de Lille, 1969, σ. 119-134.

22. Baculard d'Arnaud, «Premier discours préliminaire», *Nouvelles*, σ. 10.

που κέρδιζε συνεχώς σε εκτίμηση χάρη στον *Νέον Ανάχαρσιν*. Ο δεύτερος μεταφραστής, κάποιος «φιλογενής Βυζάντιος», τόσο στην προαγγελία της έκδοσης του 1820 που είχε στείλει στο περιοδικό *Καλλιόπη*[23], όσο και στον πρόλογό του, εκμεταλλεύεται, ακριβώς, τη φήμη του «Ιωάννη-Ιακώβου Βαρθολομαίου» για να προσδώσει αξία στη μετάφρασή του. Χωρίς αμφιβολία, λοιπόν, η ανωνυμία στις δύο αυτές περιπτώσεις των αφηγημάτων του Marmontel δεν μπορεί παρά να οφείλεται σε τυπογραφική ατέλεια ή παράλειψη.

Στη *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας* ορισμένα κείμενα εμφανίζονται ανώνυμα, ενώ σε άλλα δηλώνεται ο συγγραφέας. Για παράδειγμα, το «Σωφρόνιμος, διήγησις ελληνική» δεν συνοδεύεται από το όνομα του Florian, συγγραφέα που είχε διεισδύσει στον ελληνόφωνο χώρο ήδη από την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα· μάλιστα, αυτή η παράλειψη, και, παράλληλα, η παραγνώριση της δήλωσης του Κασκαμπά ότι τα κείμενα της συλλογής είναι μεταφρασμένα, οδήγησαν τον Γ. Βαλέτα στο ασύστατο συμπέρασμα ότι πρόκειται για το πρώτο ελληνικό «πρωτότυπο» διήγημα.[24] Αντίθετα, ένα άλλο πλασματικό πεζογράφημα, το «Ισόδυμος, αγαθοδαίμων», συνοδεύεται με τη δήλωση «εκ των του Μερσιέ» (= Mercier), και, πράγματι, έχει πρότυπο το έλασσον «poème en prose» «Isotime, le bon génie»· επίσης, και άλλα μεταφρασμένα αποσπάσματα υποδεικνύουν τους ξένους συγγραφείς (Bernis, Formey κ.ά.). Είναι δύσκολο, λοιπόν, να προσδιορίσουμε τους λόγους της επιλεκτικής και σποραδικής ανωνυμίας στην ανθολογία του Ι. Κασκαμπά. Είναι τυχαία; Δεν έχει διερευνηθεί αν ο Κασκαμπάς άντλησε μέρος ή το σύνολο της ύλης από κάποια ξενόγλωσση ανθολογία (γαλλική ή ίσως και γαλλόγλωσση ρωσική) ή αν συνέλεξε ο ίδιος τα κείμενα από «ποικίλες πηγές», όπως αναφέρει στον πρόλογό του, εκδόσεις κειμένων ή ανθολογίες, ίσως και σε ιταλική γλώσσα.[25] Δεν μπορούμε επίσης να αποκλείσουμε την πιθανότητα να κατάρτισε τη συλλογή χρησιμοποιώντας υπάρχουσες χειρόγραφες μεταφράσεις άλλων.[26] Πάντως, με βάση τη συνολική εικόνα που αποκομίζουμε από το δημοσιευμένο υλικό τείνουμε περισσότερο προς την περίπτωση της μη εσκεμμένης παράλειψης.

---

23. *Καλλιόπη* 1 (1819) 198.

24. Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ, *Το ελληνικό διήγημα*, Αθήνα, Φιλιππότης, ²1983, σ. 63-69· για την υπόδειξη του πρωτοτύπου, βλ. ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Οι πρώτες ελληνικές μεταφράσεις του Florian», *Ελληνικά* 45 (1995) 317-323.

25. Για παράδειγμα, ο τίτλος *Pensieri sulla vita campestre*, Corfú 1803 (βλ. ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιονική βιβλιογραφία / Bibliographie ionienne, 16ος-19ος αιώνας*. Ανακατάταξη - Προσθήκες - Βιβλιοθήκες, τ. 1: *1508-1863*, Αθήνα, Ιονική Τράπεζα, 1996, αρ. 719, όπου και σύντομη περιγραφή του περιεχομένου του) κινεί συνειρμούς με το αποσπασματικά δημοσιευμένο στην ίδια ανθολογία «Σκέψις περί ηδύτητος της χωρικής ζωής» του Bernis, σ. 125-137.

26. Ο Κασκαμπάς δεν φαίνεται να διέθετε ιδιαίτερα καλή γνώση της γαλλικής γλώσσας.

γ. *«Τα παιδιά ενός κατώτερου Θεού»*

Μια έκδηλη περίπτωση ασέβειας προς την πνευματική ιδιοκτησία αποτελεί η έκδοση του έργου *Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα*. Μολονότι δηλώνεται ότι πρόκειται για μετάφραση από τα γερμανικά, το όνομα του Joachim Campe δεν αναγράφεται ούτε στην πρώτη έκδοση του 1798, ούτε και στη δεύτερη του 1819, η σελίδα τίτλου της οποίας έχει, μάλιστα, αναθεωρηθεί (έχουν αντικατασταθεί τα ονόματα των χορηγών και δίπλα στο όνομα του μεταφραστή Κωνσταντίνου Μπέλιου έχει προστεθεί ο αποκτημένος τίτλος του βαρόνου της αυστροουγγρικής μοναρχίας). Πρόκειται για περίπτωση κραυγαλέα, καθώς τόσο το κείμενο όσο και το όνομα του συγγραφέα, αλλά και των ελληνόφωνων πνευματικών του τέκνων, όπως του «Κάμπη των Ελλήνων» Δημήτριου Ν. Δάρβαρη, ήταν γνωστά στον χώρο του «παιδικού» βιβλίου και της αγωγής. Πρέπει άραγε να υποθέσουμε ότι επειδή ο *Ρομπινσόν* προοριζόταν κυρίως ή μόνο για τους μικρούς αναγνώστες, ο βιβλιόφιλος βαρόνος ή οι τυπογράφοι δεν θεώρησαν απαραίτητη τη δήλωση του συγγραφέα; Ενδέχεται πάντως η μετάφραση και οι εκδόσεις της να αποσιωπούν ένα αμαρτωλό παρελθόν. Τα *Περίεργα συμβεβηκότα του Ρόμπισον Χοσρόε* «μεταφρασμένα από το γερμανικόν» είχε έτοιμα για έκδοση ο Πολυξώης Λαμπανιτσιώτης ήδη από το 1791 –χρονιά που δημοσιεύει τον πρώτο τόμο της *Νέας Χαλιμάς*– σε μετάφραση δική του· όπως, μάλιστα, ομολογεί, ένας από τους λόγους για τους οποίους καταπιάστηκε ο ίδιος με τη μετάφραση αυτή ήταν για να «διασκεδάσει την μελαγχολίαν» που του προκάλεσε το «βδελυρόν επιβούλευμα και έμποδον [...] από τινάς δολίους και αισχροκερδείς διά την τύπωσιν του τριγλώσσου λεξικού».[27] Το *Λεξικόν τρίγλωσσον* (1790), που υπαινίσσεται, φαίνεται ότι το υφάρπαξαν συνεργάτες του τυπογράφου Baumeister, όπως ο Γεώργιος Βεντότης, το όνομα του οποίου αναγράφεται και στους συντελεστές της έκδοσης του *Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα* του Μπέλιου. Υπάρχει, συνεπώς, η υποψία ότι η αποσιώπηση του ονόματος του Campe συνδέεται με τις περιπλοκές που προξένησε η πιθανή αυτή λαθροχειρία.

Η αποσιώπηση του ονόματος του συγγραφέα αποτελεί –όπως άλλωστε και οι υπόλοιποι δείκτες διαγλωσσικής μεταφοράς– γενικευμένη πρακτική στις εκδόσεις των προτεσταντών μισιοναρίων που τυπώνονται στη Μάλτα (αλλά και στο Ναύπλιο), οι οποίες επίσης προορίζονται για το νεανικό ή «απλοϊκό» κοινό. Εξαίρε-

---

Η μεταγενέστερή του μετάφραση του έργου του Mably (1709-1785) *Διάλογοι περί ηθικής και πολιτικής του [...] Φωκίωνος* (Πετρούπολη 1813) δέχτηκε αυστηρή κριτική ακριβώς για την άγνοια της γαλλικής γλώσσας. Βλ. σχετικά *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 186-194.

27. «Ο εκδότης [= Πολυξώης Λαμπανιτσιώτης] προς τους περιέργους φιλαναγνώστας», *Νέα Χαλιμά*, Βιέννη 1791. Βλ., τώρα, *Τα παραμύθια της Χαλιμάς*, επιμέλεια: Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα, Ερμής, 1990, τ. 2, σ. 203-204.

ση δεν γίνεται ούτε για την «κλασική», αλληγορική μυθιστορία *Pilgrim's Progress* του Bunyan. Η αποσιώπηση στην περίπτωση των εκδόσεων των μισιοναρίων δεν οφείλεται ούτε σε άγνοια ούτε σε υποκλοπή, αφού οι περισσότεροι συγγραφείς των κειμένων υπήρξαν δραστήρια μέλη της κίνησης των Κατηχητικών («sunday schools») και των θρησκευτικών φυλλαδίων και, φυσικά, δεν θα ήγειραν ποτέ ζήτημα πνευματικών δικαιωμάτων. Η λογοτεχνική αξία που προσδίδει στο κείμενο η δήλωση της συγγραφικής πατρότητας, όπως σημειώνει ο Genette,[28] δεν αποτελεί προφανώς αρετή υπολογίσιμη για τους οι εκδότες και μεταφραστές της Μάλτας. Οι μισιονάριοι αποσκοπούν αλλού: στη θρησκευτική διδασκαλία του νεανικού ελληνόφωνου πληθυσμού, κάτω από το ένδυμα της περιπετειώδους μυθοπλασίας.

δ. *Η εσκεμμένη αποσιώπηση*

Το όνομα του Voltaire στις έντυπες και χειρόγραφες νεοελληνικές του μεταφράσεις άλλοτε δηλώνεται και άλλοτε αποσιωπάται. Οι μεταφράσεις που αποδίδονται –όχι, πάντα, ανεπιφύλακτα– στην πένα του Ευγένιου Βούλγαρη, και δημοσιεύονται κατά την ίδια χρονική περίοδο (1766-1772) στη Λειψία ή στην Πετρούπολη, δεν ακολουθούν κοινή γραμμή: ο έμμετρα διασκευασμένος «Μέμνων»,[29] η *Επιστολή προς την αυτοκρατόρισσαν των Ρώσων*, *Το διεγερτικόν των βασιλέων* δηλώνουν ότι είναι έργα του Ουαλτάιρου ή Ουολταίρου· το *Περί των διχονοιών τών εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας*, ο *Λόγος τού παπά Χαρηστικίου* και το *Ιωάννου Πλοχώφ βουλευτού*... δεν δηλώνουν τη συγγραφική πατρότητα. Η αμφίδυμη αυτή στάση του Βούλγαρη, που συνοδεύει την πρώτη φάση της παρουσίας του Voltaire στην Ελλάδα, σε μια περίοδο δηλαδή κατά την οποία το έργο του «εγκρίνεται από τους λογίους»,[30] δημιουργεί ερωτηματικά. Αντίθετα, στις μεταφράσεις των τραγωδιών του «Βρούτος» και «Μερόπη» στη δίτομη έκδοση *Συλλογή διαφόρων τραγωδιών, όσαι παρεστάθησαν εις το θέατρον του Βουκουρεστίου* (Βουκουρέστι 1820) δεν διστάζουν να αναγράψουν το όνομά του· στην περίπτωση αυτή η απόδοση της πατρότητας ίσως ταιριάζει με την επικράτηση της εικό-

28. GENETTE, *Seuils*, σ. 50.

29. Σχετικά με την προσγραφή της μετάφρασης στον Βούλγαρη, βλ. τους ενδιαφέροντες προβληματισμούς του GÜNTHER S. HENRICH, «Η παλαιότερη ελληνική παράφραση βολταιρικού έργου. Ο *Μέμνων* (1766) και ο Έλληνας ποιητής της», στο: Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007, τ. 3, σ. 385-392.

30. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 145-170, 171-175.

νας του Voltaire ως κλασικού συγγραφέα, δηλαδή με την τρίτη φάση της παρουσίας του Voltaire στον ελληνισμό, που κατά τον Δημαρά ξεκινά ακριβώς στα 1820.

Δύο αφηγηματικά έργα του Voltaire, που δημοσιεύονται μέσα στην πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα, μπορούν νομίζω ανεπιφύλακτα να θεωρηθούν δείκτες συμπεριφορών της δεύτερης φάσης «πρόσληψης», που είχε ξεκινήσει από το 1780 κ.ε. Κατά την περίοδο αυτή ο Voltaire δέχεται βαθμιαία επιδέσεις από επίσημους και ανεπίσημους εκκλησιαστικούς κύκλους, από ηθ(ικ)ολόγους (Αλέξανδρος Κάλφογλου, Πολυξώης Κοντός, Μιχαήλ Περδικάρης κ.ά.) και γίνεται συνώνυμος της θρησκευτικής ασέβειας και των γαλλικών επαναστατικών ιδεών. Η στάση αυτή δεν είναι βέβαια καθολική· οι βολταιρικές ιδέες διαδίδονται χωρίς ιδιαίτερα κωλύματα στα Επτάνησα και στο Βουκουρέστι, ενώ, φυσικά, βρίσκουν υπερασπιστές, ανάμεσα σε άλλους, τον Αδαμάντιο Κοραή, τον Δανιήλ Φιλιππίδη, τον Νεόφυτο Βάμβα, τον Κωνσταντίνο Οικονόμο και τον Παναγιώτη Κοδρικά, που κινούνται ανετότερα στη Διασπορά.[31]

Το διχασμένο ιδεολογικό κλίμα είναι πιθανόν ότι συνέβαλε στην ανωνυμία δύο μεταφράσεων του Voltaire που δημοσιεύτηκαν μέσα στα πρώτα είκοσι χρόνια του 19ου αιώνα. Στην ιστοριογραφική αφήγηση *Ιστορία Καρόλου του ΙΒ΄ βασιλέως της Σουεδίας* (Βενετία 1806), ο μεταφραστής Κωνσταντίνος Τσιγαράς περιορίζεται να αναφερθεί στον πρόλογο της έκδοσης στο «γλαφυρόν ύφος του αξίου [...] συγγραφέως». Ο Δ. Ν. Ισκεντέρης στη μετάφραση του φιλοσοφικού πλασματικού αφηγήματος *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην* αποσιωπά, επίσης, το όνομα του συγγραφέα, δηλώνει όμως με ύφος προκλητικό:

> Περί δε του συγγράμματος τίποτε δεν αποτολμώ, αλλ' ούτε τίποτ' έχω να είπω, επειδή είναι σοφού νοός γέννημα, απεσιώπησα δε του συγγραφέως το όνομα, διά να μην προσκρούσω εις των χυδαίων τα δεισιδαίμονα φρονήματα, οι οποίοι το καλόν από του κακού δεν διακρίνουσι.[32]

Ο Δ. Ν. Ισκεντέρης, που ζει στην Κωνσταντινούπολη και διακινεί ο ίδιος αντίτυπα του βιβλίου, έχει επαρκείς λόγους να αποσιωπήσει το όνομα του γάλλου φιλοσόφου: τη χρονιά που δημοσιεύεται η μετάφραση, το Οικουμενικό Πατριαρχείο έχει εκδώσει εγκύκλιο με την οποία επιχειρούσε να χαλιναγωγήσει τις νεωτεριστικές προσπάθειες και να επιβάλει έλεγχο στην εκδοτική και πνευματική κίνηση.[33] Αναμφισβήτητα, όμως, λόγω της πολύχρονης μεταφραστικής παρουσίας

31. *Ό.π.*, σ. 166.

32. «Προς τους φιλαναγνώστας των Γραικών». Βλ., τώρα, ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, επιμέλεια - επίμετρο: Μαριλίζα Μητσού, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991, σ. 12-13.

33. Βλ. ΜΑΡΙΛΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, «Επίμετρο» στο: ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην...*, σ. 193-194· πρβλ. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Τύφλωσον, Κύριε, τον λαόν σου*, Αθήνα, Πορεία, 1988, σ. 46-53.

του Voltaire στην ελληνική γραμματεία, των πυκνών αναφορών στο όνομά του σε φιλοσοφικά ή παιδαγωγικά δοκίμια, στην αλληλογραφία των λογίων και στα προεπαναστατικά περιοδικά, η ταυτότητα του συγγραφέα πρέπει να αποτελεί για αρκετούς από τους αναγνώστες κοινό μυστικό.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό η σαφής δήλωση του συγγραφέα («μουσιού Βολτέρ») στον τίτλο της χειρόγραφης *Δομνίτσας της Βαβυλώνος* κινεί ενδιαφέροντα ερωτήματα. Terminus ante quem της μετάφρασης είναι το 1814, χρονολογία που σημειώνει ο πρώτος κτήτορας του χειρογράφου[34] και συμπίπτει με την κορύφωση των χρόνων της δυσπιστίας και της δυσμένειας. Είναι, συνεπώς, εύλογο να εικάσουμε είτε ότι η μετάφραση είναι αρκετά προγενέστερη είτε ότι έχει γίνει σε περιβάλλον της Διασποράς, πιθανότατα στην Ολλανδία,[35] είτε ότι ο ανώνυμος μεταφραστής της ήταν μαχητικός οπαδός του Voltaire. Ωστόσο, ούτως ή άλλως, η διακίνηση μιας μετάφρασης μέσα από το κύκλωμα του χειρογράφου επέτρεπε περισσότερες ελευθερίες από εκείνες του κυκλώματος του εντύπου.

ε. *Η επινόηση ενός συγγραφέα*

Τα άμεσα ιταλικά πρότυπα, από τα οποία γίνονται οι μεταφράσεις του *Αραβικού μυθολογικού* και της *Νέας Χαλιμάς* δεν αναφέρουν ονόματα άραβα ή πέρσηκουρκου συγγραφέα, ούτε και τα ονόματα των Antoine Galland, François Pétis de la Croix και René Lesage, των γάλλων ανθολόγων-μεταφραστών των ανατολικών αφηγηματικών συλλογών. Ο έλληνας εκδότης, όμως, ο Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης προσγράφει και τα δύο κείμενα σε έναν φανταστικό απώτερο άραβα συγγραφέα, τον δερβίση Αμπουμπεκίρ. Η εκδοτική αυτή πρωτοβουλία είναι, νομίζω, αρκετά ενδιαφέρουσα. Η επινόηση ενός πλασματικού συγγραφέα με εξωτικό όνομα και μοναστική ιδιότητα δείχνει μια προσπάθεια να ενταχθεί το μυθοπλαστικό αυτό υλικό στην παράδοση των «πλασματικών συγγραφέων/μεταφραστών/αφηγητών» ανατολικής προέλευσης, στην οποία συνανήκουν ο Αίσωπος –ο επιφανέστερος εκπρόσωπος στην ελληνική γραμματεία– και ο «φιλόσοφος» Συντίπας. Την πρωτοβουλία του Λαμπανιτσιώτη ενδεχομένως να ενθάρρυναν και ξενόγλωσσα ομόλογα παραδείγματα, όπως το *Fables de Bidpai/Pilpay*, που θα δημοσιεύσει στα ελληνικά με τον τίτλο *Μυθολογικόν ηθικοπολιτικόν του Πιλπάιδος, Ινδού φιλοσόφου*, καθώς και η παρουσία του φανταστικού, κατά πάσα πιθανότητα δερβίση Moclès στο *Mille et un jours*. Ταυτόχρονα, όμως, ενδέχεται να οφείλεται και σε μια προσπάθεια συντονισμού από την πλευρά του Λαμπανι-

34. Βλ. ΤΑΜΠΑΚΗ, *Χειρόγραφες μεταφράσεις*, σ. 109-110.

35. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 175.

τσιώτη με τις σύγχρονες, αναδυόμενες, νεωτερικές αντιλήψεις για τη λογοτεχνικότητα, που απαιτούν πλέον σε ένα έργο τη συγγραφική παρουσία.[36]

3. Η εκφορά του τίτλου

Ένας γλωσσομαθής αναγνώστης της εποχής δεν θα συναντούσε ιδιαίτερες δυσκολίες για να εντοπίσει το κείμενο αφετηρίας, εάν χρησιμοποιούσε ως πεδίο ανεύρεσης στοιχεία από τους ελληνικούς τίτλους. Η λέξη-κλειδί στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως φαίνεται και στον ακόλουθο πίνακα, είναι το κύριο όνομα του πλασματικού ήρωα ή των πλασματικών ηρώων, που απαντούν στους περισσότερους τίτλους των ξενόγλωσσων κειμένων και διατηρούνται σε εξελληνισμένη μορφή στα κείμενα άφιξης:

Abel: Άβελ

Anacharsis: Ανάχαρσις

Anne Bell: Άννα Βηλ

Argenis: Αργενίς

Aristomenes, Gorgus: Αριστομένης, Γοργώς

Atala: Αταλά

Bélisaire: Βελισάριος

Carite, Polydore: Χαριτώ, Πολύδωρος

Comminge, Adelaïde: Κομένζ, Αδελαΐς

Cyrus: Κύρος

Daphnis: Δάφνις

Galatée: Γαλάτεια

Jesse Allan: Ιεσή Αλάν

Lausus, Lydie: Λαύσος, Λυδία

Little Henry: Ο μικρός Ενρίκος

Paul, Virginie: Παύλος, Βιργινία

Rasselas: Ρασέλας

Sophronime: Σωφρόνιμος

Télemaque: Τηλέμαχος

Zadig: Σαδίκης

Isotime: Ισόθυμος

Ωστόσο, και σε όσες περιπτώσεις ο ξενόγλωσσος τίτλος δεν σχηματίζεται από κύρια ονόματα, η ελληνική εκφορά του τείνει στη μεταφραστική ισοδυναμία:

Criticón: Κριτικόν
Le Café de Surate: Η λέσχη της Σουράτης
Der erste Schiffer: Ο πρώτος ναύτης
La bergère des Alpes: Η βοσκοπούλα των Άλπεων
La chaumière indienne: Η ινδική καλύβη

36. Βλ. Michel Foucault, «What is an author?», *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays*, Ithaca-New York, Cornell University Press, 1980, σ. 125-126.

La princesse de Babylone: Η δομνίτσα της Βαβυλώνος
L'amitié en épreuve: Η δοκιμασμένη φιλία ή Φιλίας δοκιμασία
Le diable boiteux: Ο κουτσός διάβολος
Scherzi geniali: Παίγνια της φαντασίας

Από τον γενικό κανόνα παρεκκλίνουν τα αφηγήματα και οι συλλογές διηγημάτων αδήλων ή πλασματικών συγγραφέων. Έτσι, ούτε το *Αραβικόν μυθολογικόν* ούτε *Νέα Χαλιμά* φανερώνουν τις οφειλές τους στις *Χίλιες και μία νύχτες*, τους συμβατικούς τίτλους με τους οποίους έμελλε να καθιερωθεί το έργο στην παγκόσμια και στην πολύ νεότερη ελληνική γραμματεία.

Η ανωνυμία του συγγραφέα στην ξενόγλωσση έκδοση αφετηρίας φαίνεται, όπως είδαμε, ότι αποδέσμευσε τον Ρήγα και τον Στέφανο Δημητριάδη από την αναζήτηση της μεταφραστικής ισοδυναμίας στους τίτλους. Ο πρώτος κατέληξε μέσα από ποικίλους συνδυασμούς και συνειρμούς στο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, ενώ μετάθεσε την ισοδυναμία στον υπότιτλο: ο τίτλος του γαλλικού προτύπου *Les contemporaines ou Aventures des plus jolies femmes de l'âge présent* αποδίδεται ως «βιβλίον περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισιού, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα». Ο Δημητριάδης κατάργησε πλήρως τον τίτλο του πρωτοτύπου *L'an 2440 ou rêve s'il en fut jamais*, επέλεξε τον τίτλο *Απανθίσματα...*, ομολογώντας τη μεταφραστική-ερανιστική του τακτική, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, ταυτοχρόνως όμως και την προσήλωσή του στην παράδοση του Μεγάλου Βασιλείου και του Δ. Καταρτζή.

4. Η παρουσία του μεταφραστή

Το παρωνύμιο με το οποίο έμεινε στην ιστορία ο Συμεών ο Μεταφράστης (10ος αιώνας) υποδεικνύει ότι ήδη από τη μέση βυζαντινή εποχή είχε αναγνωριστεί η ιδιαίτερη λειτουργία και η σημασία του προσώπου που αναλαμβάνει να μετατρέψει ένα κείμενο αφετηρίας σε κείμενο άφιξης, είτε πρόκειται για μετατροπή ενδογλωσσική (στην περίπτωση των βίων αγίων που επεξεργαζόταν ο Συμεών) είτε για μεταφορά διαγλωσσική. Το όνομα του μεταφραστή απαντά, σποραδικά, και σε υστεροβυζαντινής προέλευσης αφηγηματικά κείμενα, όπως το *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης* (Συμεών Σηθ) ή το *Βίβλος Συντίπα* (Μιχαήλ Ανδρεόπουλος).

Πάντως, η παρουσία του ονόματος του μεταφραστή γίνεται συστηματικότατα αισθητή κατά την περίοδο 1700-1830, τόσο στον χώρο του εντύπου όσο και του χειρογράφου. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις δηλωμένων μεταφράσεων το όνομα του μεταφραστή παραλείπεται από τα στοιχεία της βιβλιογραφικής ταυτότητας ή

εμφανίζεται με αρχικά. Το ζήτημα αυτό απαιτεί ιδιαίτερη διερεύνηση κατά περίπτωση.

α. *Η αφάνεια του μεταφραστή*[37]

Πιο έκδηλο παράδειγμα έκλειψης (πράγμα που ισχύει και για τα περισσότερα στοιχεία της βιβλιογραφικής ταυτότητας όπως είδαμε) είναι οι εκδόσεις των μισιοναρίων, οι οποίες παραλείπουν στην πλειονότητά τους τα ονόματα των μεταφραστών. Στις περισσότερες περιπτώσεις τις μεταφράσεις τις είχαν φέρει σε πέρας αγγλόφωνοι ιεραπόστολοι (όπως λ.χ. ο S. S. Wilson), που είχαν μάθει τα ελληνικά στην ελληνική παροικία της Μάλτας ή κατά τις περιοδείες τους στον ελληνικό χώρο. Συνεργάστηκαν, όμως, και με έλληνες κληρικούς ή λογίους, που διέθεταν αξιόλογη εκπαιδευτική και «μεταφραστική» δραστηριότητα, όπως ο σχολάρχης της Χίου Νεόφυτος Βάμβας, ο οποίος βοήθησε τους αμερικανούς μαθητές του Levi Parsons και Pliny Fisk στη μετάφραση του *Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου*. Άλλοτε, υπάρχουν μαρτυρίες αξιοποίησης νεαρών ελλήνων μαθητών και υποτρόφων (Ιωάννης Πετροκόκκινος κ.ά.).[38] Προφανώς η δήλωση του μεταφραστή, όπως άλλωστε και του συγγραφέα των κειμένων αφετηρίας, δεν αποτελεί απαραίτητο ή αξιολογικά σημαντικό στοιχείο στις εκδόσεις αυτές. Το πνεύμα του κειμένου, η χρησιμοθηρική διάσταση της εκδοτικής προσπάθειας, μέσα από την οποία επιχειρούν να προσηλυτίσουν στον προτεσταντισμό, έχουν μεγαλύτερη σημασία. Επιπλέον, η προσφυγή στην ανωνυμία προλαβαίνει αντιδράσεις που θα λειτουργούσαν ανασταλτικά στη διάδοση των εντύπων τους. Ένα τέτοιο τεκμήριο παρέχει, π.χ., η απαγόρευση του ορθόδοξου επισκόπου της Χίου να τυπωθεί στο τυπογραφείο του Γυμνασίου *Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου*.[39]

Ασαφής παραμένει η πατρότητα των μεταφράσεων του *Αραβικού μυθολογικού* και της *Νέας Χαλιμάς*. Στις πολύτομες αυτές εκδοτικές σειρές φέρονται να συνεργάζονται περισσότεροι «μεταγλωττισθαί» (*Αραβικόν μυθολογικόν*),[40] ο ίδιος ο εκδότης Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης (*Νέα Χαλιμά*),[41] αλλά και επώνυμοι συγγραφείς,

37. Δανείζομαι τον χαρακτηρισμό, προσδίδοντάς του κυριολεκτική σημασία, από τον LAWRENCE VENUTI, *The Translator's Invisibility*, London-New York, Routledge, 1995.

38. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Από την δραστηριότητα του εν Μάλτᾳ ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρείας του Λονδίνου», *Ο Ερανιστής* 10 (1972-1973) 236, 240.

39. RICHARD CLOGG, «Ο Parsons και ο Fisk στη Χίο το 1820», *Ο Ερανιστής* 5 (1967) 177-193.

40. «Προς τους φιλομαθείς αναγνώστας», *Αραβικόν μυθολογικόν*, Βενετία 1762, τ. 2. Βλ., τώρα, *Τα παραμύθια της Χαλιμάς*, επιμέλεια: Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα, Ερμής, 1988, τ. 1, σ. 171.

41. «Ο εκδότης [= Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης] προς τους περιέργους φιλαναγνώστας», *Νέα Χαλιμά*, Βιέννη 1791. Βλ., τώρα, *Τα παραμύθια της Χαλιμάς*, επιμέλεια: Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα, Ερμής, τ. 2, σ. 203.

όπως ο Γεώργιος Κωνσταντίνου.[42] Πάντως, ονόματα μεταφραστή ή μεταφραστών δεν αναγράφονται και σε άλλες τρεις εκδόσεις του Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη: *Μυθολογικόν ηθικοπολιτικόν του Πιλπάιδος* του Mouton, *Ηθική περιήγησις Κύρου* του Ramsay, *Ηθική ιστορία Βελισαρίου* του Marmontel. Διαθέσιμες ενδείξεις συγκλίνουν στο ότι πίσω τους βρίσκεται ο ίδιος μεταφραστής· αποκλίνουν, όμως, ως προς το συγκεκριμένο πρόσωπο.[43] Ο Ζαβίρας, τον οποίο επαναλαμβάνουν και άλλοι, προσγράφει τις μεταφράσεις στον Μιχαήλ Δούκα από τη Σιάτιστα, ειδήμονα «της ελληνικής, λατινικής, γαλλικής και γερμανικής γλώσσης»,[44] ο οποίος είχε βρεδεί για κάποιο διάστημα στη Βιέννη (και είχε εγκλειστεί «εις την φυλακήν των Μωρών»). Άλλες πηγές αποδίδουν τις μεταφράσεις στον Γεώργιο Βεντότη, συνεργάτη τότε του τυπογραφείου Baumeister, όπου τυπώνονται τα τρία βιβλία, και, αργότερα, τυπογράφο, εκδότη και μεταφραστή μέρους το μυθιστορήματος *Νέος Ανάχαρσις*. Το γεγονός ότι και τα πέντε παραπάνω έργα αποτελούν εκδοτικές πρωτοβουλίες του Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη, που δραστηριοποιείται στον άξονα Βενετίας-Βιέννης,[45] θα μπορούσε να κινήσει την υπόνοια ότι η ανωνυμία του μεταφραστή υπήρξε δική του απόφαση· ενδέχεται να υποκινήθηκε από την επιθυμία προβολής μόνο του δικού του, εκδοτικού, έργου ή από τον φόβο της επισκίασής του από την παρουσία του ονόματος του μεταφραστή. Είναι όμως ενδεχόμενο την προσφυγή στην ανωνυμία να την υπαγόρευσαν και εξωτερικοί παράγοντες. Οι ανακατατάξεις που συνεπαγόταν η μετακίνησή του από τη Βενετία, όπου είχε εγκαινιάσει τις εκδόσεις του, στη Βιέννη, όπου τις μετέφερε στη συνέχεια, απαιτούσαν ενδεχομένως τη διακοπή παλαιών συνεργασιών με μεταφραστές, επιμελητές, διορθωτές και τυπογράφους και αναζήτηση καινούριων· πρωτοβουλίες που είχαν ξεκινήσει ίσως άλλαξαν στην πορεία χέρια ή μεταβέτονταν για αργότερα. Στον πρόλογο της όπερας *Δημοφόντης* του Metastasio, έκδοσης και αυτής του Λαμπανιτσιώτη που επίσης δεν αναγράφει το όνομα του μεταφραστή, γίνεται σαφές ότι το εκδοτικό του «πρόγραμμα» υπακούει, κυρίως, στους περιστασιακούς νόμους της προσφοράς και της ζήτησης:

> Η ευδοκίμησις των κωμωδιών του κυρίου Καρόλου Γολδόνη όπου ετύπωσα εδώ εις Βιένναν, με επαρακινούσε να εξακολουθήσω την έκδοσιν και ετέρων κωμωδιών του αυτού συγγραφέως. Μοι έτυχαν όμως ανά χείρας μερικά δράματα ήτοι

42. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ελλάς*, σ. 215.

43. Βλ. ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Τρεις μεταφράσεις αποδιδόμενες στους Γ. Βεντότη και Μιχ. Δούκα», *Ο Ερανιστής* 10 (1973) 149.

44. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ελλάς*, σ. 417.

45. Για την προσωπικότητα και τη δραστηριότητα του σημαντικού αυτού εκδότη, βλ. την παλαιότερη εργασία του ΣΤΕΦ. ΜΠΕΤΤΗ, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης. Ο μεγαλύτερος έλληνας εκδότης του ΙΗ΄ αιώνα», *Ηπειρωτική Εστία* 16 (1967) 497-523.

> όπεραι του περιφήμου Μεταστασίου εξηγημέναι τεχνικώς εις την ημετέραν φράσιν, διά τούτο εμετέβαλα τον σκοπόν μου.[46]

Η δημοσίευση μιας μετάφρασης, αποτελεί, κάποτε, όπως φαίνεται και στην περίπτωση του *Αραβικού μυθολογικού*, προϊόν συνεργασίας περισσότερων ατόμων ή ενός μεταφραστικού επιτελείου· για τις περιπτώσεις αυτές δεν γνωρίζουμε μέχρι ποιο σημείο έφθαναν τα όρια παρέμβασης του κάθε συνεργάτη και ποιος τελικά αναλάμβανε την τελική απόφαση. Ενδέχεται επίσης, μια μετάφραση να είχε υποστεί διαδοχικές επεξεργασίες: μετάφραση· θεώρηση/ξαναγράψιμο· τυπογραφική/εκδοτική επιμέλεια. Το γεγονός ότι και σύγχρονοι του Λαμπανιτσιώτη διατυπώνουν διιστάμενες απόψεις, καθώς προσγράφουν σε δύο διαφορετικά πρόσωπα τις τρεις μεταφράσεις, δικαιολογεί τέτοιες εικασίες. Επιπλέον, η εκδοτική δραστηριότητα του Λαμπανιτσιώτη φαίνεται ότι περιλάμβανε σε κάποιο βαθμό και κυνήγι χειρογράφων. Μια άλλη δική του έκδοση, οι *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου, που είδαν το φως στη Βενετία από το τυπογραφείο των Γλυκήδων στο τέλος του 18ου αιώνα,[47] παρέχει ένα επιχείρημα προς αυτή την κατεύθυνση: το κείμενο το είχε μεταφράσει από τα γαλλικά ο Ηπειρώτης Ιωάννης Φραγκόπουλος, διερμηνέας της πρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, με τον οποίο ο Λαμπανιτσιώτης, λόγω της κοινής τους καταγωγής, διατηρούσε φιλικές σχέσεις και έβρισκε φιλοξενία στο σπίτι του όταν επισκεπτόταν την οθωμανική πρωτεύουσα. Ο Λαμπανιτσιώτης είχε δει το χειρόγραφο της μετάφρασης του Φραγκόπουλου στα 1766, αλλά το αναζήτησε για να το εκδώσει αρκετά αργότερα, το 1783. Ως ανταπόδοση μάλιστα για την εξασφάλιση της χειρόγραφης μετάφρασης του Οβιδίου αφιέρωσε στον Φραγκόπουλο την έκδοση μιας από τις τρεις ανώνυμες μεταφράσεις αφηγημάτων που προαναφέραμε (*Ηθική ιστορία Βελισαρίου*). Επανακάμπτοντας στα τέλη της ζωής του ο Λαμπανιτσιώτης στη Βενετία, προγραμμάτισε την έκδοση των *Μεταμορφώσεων* από το τυπογραφείο των Γλυκήδων, αναθέτοντας την επιμέλεια στον μόνιμο συνεργάτη του, τον γνωστό μεταφραστή και δάσκαλο Σπυρίδωνα Βλαντή. Όπως, ωστόσο, σημειώνει ο Βλαντής στο προλογικό σημείωμα, το χειρόγραφο που του παραδόθηκε έκρυβε εκπλήξεις:

> επί το χείρον ετρέπετο (υπό των πλείστων αλοιφών, και αλλοκότων σημειώσεων, ων, κακή τύχη ηξιώθη εις πολλάς πόλεις, εκ πολλών και διαφόρων χειρών εξαιρέτως δε και των του γέροντος [Λαμπανιτσιώτη], αίτινες σημειώσεις το εκατέστησαν πάντη άχρηστον [...] όθεν αφήνοντάς το παντελώς διά να μη ματαιοπονώ περισσότερον

46. ANNA TABAKI, *Le théâtre néohellénique: Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, διδακτορική διατριβή, Paris, EHESS, 1995, Diffusion Septentrion, Presses Universitaires, Thèse à la carte, Lille 2001, τ. 3: «Appendice», σ. 572.

47. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, «Ο Οβίδιος του Πολυξώη Λαμπανιτσιώτη», στο: ΑΝΝΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ - ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ - ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ (επιμέλεια), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2005, σ. 547-566.

καιρόν, προσεκολλήθην τέλος εις το λατινικόν κείμενον και εις την γαλλικήν μετάφρασιν του Ρυέρ, και πολλούς μήνας μοχθήσας, μόλις ετελείωσα.

Το αποτέλεσμα ήταν η έκδοση να μην αναφέρει καν –και ίσως ορθά– το όνομα του Ιωάννη Φραγκόπουλου, αλλά μόνο τα ονόματα του εκδότη Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη και του επιμελητή-ανακαινιστή Σπυρίδωνα Βλαντή· η δεύτερη, μάλιστα, έκδοση του έργου (ψευδοχρονολογημένη στα 1798), η οποία πρέπει να κυκλοφόρησε μετά τον θάνατο του Λαμπανιτσιώτη (1799) προσγράφτηκε μόνο στον Σπυρίδωνα Βλαντή.

Τέτοιου είδους επιπλοκές ήταν εύλογο να δημιουργούν δυσαρέσκειες, προσωπικές αντιπαραθέσεις κτλ.· κάποτε η ανωνυμία του μεταφραστή φαίνεται η προσφυέστερη και η πιο ανώδυνη λύση.

β. Η συγκαλυμμένη αφάνεια

Η υπογραφή του μεταφραστή με αρχικά του ονόματος είναι πρακτική διαδομένη στις εκδόσεις αφηγηματικών κειμένων. Δεν συνιστά επιλογή μεμονωμένων τυπογραφείων, καθώς καλύπτει όλο, σχεδόν, το γεωγραφικό φάσμα της εκδοτικής δραστηριότητας του νεοελληνικού βιβλίου: Βενετία, Λειψία, Βιέννη, Μόσχα, Βουδαπέστη, Κέρκυρα. Επίσης, σε γενικές γραμμές η ταύτιση των ονομάτων σπάνια απαίτησε επίμοχθη φιλολογική έρευνα.

Σε ορισμένες εκδόσεις η δήλωση με τα «αρκτικώνυμα» του μεταφραστή είναι ζήτημα παρακειμενικής ιεράρχησης και αποκαλύπτεται μέσα στην ίδια την έκδοση: π.χ. τα αρχικά Π. Π. στη σελίδα τίτλου του *Ρασέλα* αναπτύσσονται σε Πλάτων Πετρίδης στον πρόλογο του μεταφραστή· στην περίπτωση του *Αριστομένης και Γοργώς*, τα αρχικά Γ. Λ. (Γεώργιος Λασσάνης) της σελίδας τίτλου γίνονται γνωστά από την αναγγελία της έκδοσης στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*.[48] Τέλος τα αρχικά Σ. Β. του Φ. Φ. στα *Διηγήματα δύο προς τοις είκοσιν* του Boccaccio δεν ήταν δύσκολο να ταυτιστούν με το όνομα του επιμελητή εκδόσεων, και γνωστού ως μεταφραστή από την *Αποθήκη των παίδων* Σπυρίδωνα Βλαντή, που δίδασκε στη Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας.[49]

Τα ονόματα του Αθανάσιου Σκιαδά και του Γεώργιου Μανουήλ, οι οποίοι υπογράφουν αντιστοίχως με τα αρχικά Α. Σ. και Γ. Μ. τις μεταφράσεις *Τύχαι Τηλεμάχου* και *Ο θάνατος του Άβελ*, πρέπει να ήταν γνωστά στους συγχρόνους τους, αν μη τι άλλο τουλάχιστον, στα πρόσωπα στα οποία αφιέρωναν τις μεταφράσεις

48. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 906.

49. Ωστόσο, ενδέχεται η μη αναγραφή πλήρων στοιχείων να οφείλεται στην ανώμαλη τότε πολιτική κατάσταση στη Βενετία, κατά την οποία ο Βλαντής άλλαξε από τη μία στιγμή στην άλλη στρατόπεδο.

τους.[50] Άλλωστε ο Σκιαδάς ήταν ήδη γνωστός στον εκδοτικό χώρο από το εράνισμα *Γένος, ήθος, κατορθώματα Πέτρου του Μεγάλου* (Βενετία 1737), ενώ το όνομα του Γεώργιου Μανουήλ ως μεταφραστή του *Ο θάνατος του Άβελ* έφτασε έγκαιρα στα αυτιά του Γεώργιου Ζαβίρα, που συνέτασσε τη βιβλιογραφία του κατά το διάστημα 1790-1804, ο οποίος και του αποδίδει τη μετάφραση.

Τα *Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου* που υπογράφονται από τα αρχικά Π. Ν. Δ. και η *Βοσκοπούλα των Άλπεων εις διπλάς μορφάς* του Marmontel προσγράφηκαν εκ των υστέρων στον Πέτρο Νικολάου Δάρβαρη με βάση έναν βιβλιοπωλικό κατάλογο του 1829, στον οποίο εμφανίζεται να διακινεί, μαζί με τις εκδόσεις του αδελφού του Δημήτριου, και τις δικές του.[51] Ανάμεσα σε αυτές περιλαμβάνεται η έκδοση του άλλου έργου του Gessner, του μυθιστορήματος *Δάφνις*, δημοσιευμένου μέσα στην ίδια τριετία από το ίδιο τυπογραφείο, και μεταφρασμένου ενυπόγραφα από τον Πέτρο Ν. Δάρβαρη. Μέσα στον στενό κύκλο της Βιέννης, με τις ευρείες, όμως, εξακτινώσεις του, μεταφραστικά εγχειρήματα, άλλοτε ανώνυμα και άλλοτε επώνυμα, όπως αυτά του Δάρβαρη, αδελφού του Δημήτριου –του «Κάμπη των Ελλήνων»– μάλλον θα ήταν δύσκολο να μένουν αταύτιστα.

Στην αποκάλυψη του ονόματος του μεταφραστή του *Αταλά* η συνεισφορά των εκδοτικών παρακειμένων ή των αναφορών στον προεπαναστατικό Τύπο υπήρξε μηδενική· ωστόσο, η ταυτότητα του Κωνσταντίνου Σταμάτη είχε την τύχη να αποκαλυφθεί από τον ίδιο τον γάλλο συγγραφέα, με τον οποίο ο μεταφραστής διατηρούσε στενές προσωπικές και οικογενειακές σχέσεις.[52]

Όπως προκύπτει από τη συστηματική περιγραφή της βιβλιογραφικής ταυτότητας των έντυπων και χειρόγραφων έργων πλασματικής πεζογραφίας, η δεσπόζουσα μορφή διαλόγου με τις ετερόγλωσσες γραμματείες αυτοσυστήνεται ως «μετάφραση». Η διαγλωσσική αυτή μεταφορά από τη γλώσσα αφετηρίας στη γλώσσα άφιξης είναι αντιληπτή ως διαδικασία στην οποία αντηχεί μία «"επιπλέον" φωνή, η φωνή του μεταφραστή»·[53] είναι συνειδητή ως λειτουργία, στην οποία εμπλέκεται ένας διαμεσολαβητής, ανεξάρτητα από το αν την υπογράφει με το

50. Ο Γ.[εώργιος] Μ.[ανουήλ] αφιερώνει τη μετάφραση στον αρχοντικής προέλευσης Γεώργιο Καστρήσιο [=Καστρίσιο] από τη Θεσσαλονίκη. Όπως έχει παρατηρηθεί, η δημόσια αφιέρωση μιας έκδοσης προϋποθέτει συνήθως προσυνεννόηση, βλ., σχετικά, GENETTE, *Seuils*, σ. 122-125.

51. Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Πρόλογοι και κατάλογοι τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 128, Αθήνα 1978, σ. 67-69. Η προσγραφή των μεταφράσεων στον Πέτρο Ν. Δάρβαρη γίνεται με βάση αυτόν τον κατάλογο.

52. ΣΑΤΩΒΡΙΑΝΔΟΣ, *Οδοιπορικόν εκ Παρισίων εις Ιεροσόλυμα*, μετάφραση: Εμμ. Ροΐδης, Αθήνα 1860, τ. 1, σ. 178.

53. THEO HERMANS, «Images of Translation. Metaphor and Imagery in the Renaissance Discourse on Translation», στο: THEO HERMANS (επιμέλεια), *The Manipulation of Literature*, London-Sydney, Croom Helm, 1985, σ. 126.

πλήρες όνομα, με τα αρχικά του ονόματός του, ή αν παραλείπει εντελώς να δώσει στοιχεία της ταυτότητάς του· η υπόδειξη και μόνο της ετερογλωσσίας του πρωτοτύπου και της διαδικασίας μεταφοράς προϋποθέτει την παρουσία του. Πρόκειται για μια τακτική γενικευμένη, που υπακούει στα πολιτισμικά συμφραζόμενα της εποχής και επιβεβαιώνει την άποψη ότι:

> καμία μετάφραση και κανένας μεταφραστής δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μεμονωμένη περίπτωση, στον βαθμό που οι μεταφράσεις και οι μεταφραστές δρουν αναπόφευκτα μέσα στα συμφραζόμενα συλλογικών νορμών και προτύπων.[54]

Μέσα στο πλαίσιο αυτό των συλλογικών νοοτροπιών που διέπουν το μεταφραστικό φαινόμενο, ο *Αγαθάγγελος* δύσκολα μπορεί να σταθεί ως η μοναδική «ψευδομετάφραση» που παραβιάζει τη νόρμα· απαιτεί, συνεπώς, την περαιτέρω διερεύνηση για τον εντοπισμό του ξενόγλωσσου κειμένου αφετηρίας του.

Επίσης, το ότι η διαγλωσσική μεταφορά αυτοσυστήνεται και ομολογεί, άλλοτε με πληρότητα και άλλοτε ελλιπέστερα, τις οφειλές της στον συγγραφέα και στο κείμενο πηγής και το ότι δείχνει την πρόθεση να προσδώσει στο διαγλωσσικό αποτέλεσμα, στο μετάφρασμα, την αίσθηση διαφάνειας (τίτλοι, συγγραφική πατρότητα) ή ισοδυναμίας, τη διαφοροποιεί από προγενέστερες μορφές μεταβίβασης. Τα έμμετρα ερωτικά ιπποτικά μυθιστορήματα, πολλά κείμενα της Κρητικής λογοτεχνίας ή ακόμη και έμμετρες μυθιστορίες του 18ου αιώνα, όπως η *Ιστορία εβραιοπούλας της Μαρκάδας*,[55] μπορεί να αντλούν και αυτά από ξενόγλωσσα κείμενα, χωρίς, όμως, να ομολογούν τον διάλογο με τις ξένες γραμματειακές παραδόσεις, ενώ ο εντοπισμός των προτύπων τους ήταν αποτέλεσμα χρονοβόρων και κάποτε «σπασμωδικών» φιλολογικών και βιβλιογραφικών ανιχνεύσεων.[56] Σύμφωνα με τις παρακειμενικές ενδείξεις που συνοδεύουν τη γραπτή παράδοση των κειμένων αυτής της κατηγορίας, τα οποία είναι, φυσικά, πολύ περισσότερα από τα παραδείγματα που παραθέσαμε, στα μάτια των σύγχρονών τους ακροατών ή και θεατών ή και αναγνωστών τα έργα αυτά δεν επιδίωκαν να παραπέμψουν άμεσα στα ετερόγλωσσα κείμενα αφετηρίας.

Από την περιγραφική ανάλυση που προηγήθηκε γίνεται νομίζω σαφές πως διακριτικό γνώρισμα της περιόδου 1700-1830 είναι ότι τότε διαμορφώνεται μια

---

54. José Lambert - Lieven d'Hulst - Katrin van Bragt, «Translated Literature in France, 1800-1850», στο: Hermans (επιμέλεια), *The Manipulation...*, σ. 151.

55. Andrei Pippidi, «*L 'histoire de Marcada*, ses versions et ses lecteurs», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 24 (1991) 27-37.

56. Το ζήτημα της ασυνέχειας των φιλολογικών μελετών ή της απουσίας φιλολογικού διαλόγου έθεσε εύστοχα ο Αλκης Αγγελου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*», *Των Φώτων*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 328-336.

διαφορετική αντίληψη για τη διαγλωσσική μεταφορά, η οποία προκρίνει, συστηματοποιεί, επιβάλλει, κατονομάζει, οριοθετεί και «χρονολογεί»[57] μία από τις κατηγορίες της, γνωστή και από παλαιότερα, τη μετάφραση. Προκειμένου να σταθμιστεί το ακριβές περιεχόμενο αυτής της αντίληψης, να προσδιοριστούν οι κανόνες που την διέπουν, χρειάζεται, όπως υποστηρίζει ο Theo Hermans «να εμβαθύνουμε στο ερώτημα του τι ακριβώς καλύπτουν, σε διαφορετικές περιόδους και συμφραζόμενα, οι διάφοροι όροι και έννοιες, οι εικόνες και μεταφορές που χρησιμοποιούνται για να συλλάβουν και να οριοθετήσουν τη μετάφραση. Σημαίνει, ευρύτερα, να διερευνούμε, όχι μόνο την πρακτική της μετάφρασης αλλά και τον λόγο περί μετάφρασης, δηλ. την αναπαράστασή της από άλλους, από όλους όσοι κάνουν λόγο για τη μετάφραση».[58] Η ανίχνευση του λόγου για τη μετάφραση, καθώς και των ρητορικών σχημάτων και τρόπων με τους οποίους επενδύεται η μεταφραστική διαδικασία, θα μας επιτρέψει να προσεγγίσουμε επαρκέστερα την αντίληψη που την περιβάλλει.[59]

57. Όπως έχει παρατηρηθεί, «μια νόρμα μπορεί να σημανθεί ως "χρονολογημένη" μόνο εφόσον ήταν ενεργή σε προγενέστερη περίοδο, και είχε τότε μια "διαφορετική", αχρονολόγητη θέση», GIDEON TOURY, «Norms in translation», στο: LAWRENCE VENUTI (επιμέλεια), *The Translation Studies Reader*, London, Routledge, 2000, σ. 20.

58. HERMANS, «Images of Translation...», σ. 132-133.

59. SHERRY SIMON, «Translating the Will to Knowledge: Prefaces and Canadian Literary Politics», στο: SUSAN BASSNETT - ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *Translation, History and Culture*, London, Cassell, ²1995, σ. 110-117.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ

1. «Όρα Septante, version de –στην *Εγκυκλοπαιδεία*»

Ο χειρόγραφος πρόλογος του Δημήτριου Καταρτζή στη μετάφραση του *La science du gouvernement* (1751-1764) του Réal de Curban (1682-1752) έχει αξιολογηθεί ως ένα από τα σημαντικότερα κείμενα για την ελληνική ιστορία των μεταφράσεων.[1] Τα *Πολιτικά*, όπως είναι ο τίτλος που επέλεξε ο Καταρτζής, δεν ανήκουν, βέβαια, στην κατηγορία του πλασματικού αφηγηματικού λόγου, αλλά της πολιτικής θεωρίας· ο προβληματισμός, όμως, που καταθέτει ο Καταρτζής προσφέρει το ερμηνευτικό κλειδί για την προσέγγιση της αντίληψης που καλλιεργεί ο ίδιος και, ενδεχομένως, η εποχή του για τη μετάφραση. Ο πρόλογος στα *Πολιτικά* του Réal γραμμένος γύρω στα 1784, άρα μέσα στην τελευταία εικοσαετία του 18ου αιώνα, περίοδο πύκνωσης ή ακμής του φαινομένου «μετάφραση» στο ελληνικό γραμματειακό σύστημα, πρέπει να εκτιμηθεί ως αντιπροσωπευτικό τεκμήριο, αν λάβουμε υπόψη ότι συγγράφεται από έναν λόγιο που διαθέτει σχετική εποπτεία της προγενέστερης χειρόγραφης μεταφραστικής παραγωγής (Molière, Metastasio)[2] και επιθυμεί τη βελτίωση της ποιότητας των μεταφράσεων· τον

---

1. Ο Βασιλης Κουτσιβιτης, *Θεωρία της μετάφρασης*, Αθήνα, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, 1994, σ. 103-113, τον τοποθετεί στην «αρχαιολογία της μεταφρασιολογίας στην Ελλάδα». Βλ., κυρίως, Anna Ταμπακη, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 113-125. Να σημειώσουμε ότι από το οκτάτομο έργο ο Καταρτζής φαίνεται ότι περιορίστηκε στη μετάφραση των δύο πρώτων τόμων· βλ. Δ. Γ. Αποστολοπουλος, «Καταρτζής και Réal de Curban. Ό,τι δεν μεταφράστηκε από τα "Πολιτικά"», *Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban / Ουολταίρος, Μοντεσκιού, Ρεάλ*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 2007, σ. 103-126.

2. «Οι καλύτερες μετάφρασές μας είν' κάμποσες κωμωδίες του Μολιέρου και κάμποσες του Μεταστάσιου», Καταρτζης, *Ευρισκόμενα*, σ. 316, υποσ. 1.

απασχολεί η μέθοδος της μετάφρασης και αναζητά απαντήσεις μέσα από τη συνομιλία του με τη γαλλική μεταφραστική θεωρία. Ο Καταρτζής ξεκινά τον πρόλογο στα *Πολιτικά* με μια παρομοίωση εμπνευσμένη από την *Encyclopédie*, το πολύτομο έργο που είχε στη βιβλιοθήκη του και το συμβουλευόταν συχνά:

> Ότε κατευοδόθηκε ο υψηλότατός μου αυθέντης κυρός κυρός Μ. Σούτσος βοεβόδας, ηγεμών μεγαλοπρεπέστατος πάσης Ουγγροβλαχίας [...], δεν ευχαριστήθηκε εις τούτο, δηλαδή να προσπαθεί μόνε για την ευδαιμονία του λαού που εμπιστεύθηκε ο Θεός την υψηλότητά του, αλλά στοχάστηκε να βοηθήσει [...] και την καημένην την Ελλάδα. Εστοχάστηκε πρώτος να βάλει να μεταφράσουνε βιβλία από άλλες γλώσσες στα ρωμαίικα, πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια, και πράγμα που το άρχισ' ο Πτολεμαίος, ο οποίος για της Θείας Γραφής τη μετάφραση επλέρωσε λύτρα κ' ελευθέρωσ' εκατό χιλιάδες Εβραίους.[3]

Ο Καταρτζής, σε υποσημείωση, παραπέμπει ρητά τον αναγνώστη στην πηγή από όπου αντλεί τον δεύτερο όρο του παραλληλισμού του: «Όρα Septante, version de – στην *Εγκυκλοπαιδεία*». Το λήμμα στο οποίο παραπέμπει ο Καταρτζής[4] παρέχει εκτενή επισκόπηση των διαφορετικών ερμηνευτικών εκδοχών που συνοδεύουν την παράδοση της πρώτης μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης: ο κεντρικός πυρήνας της αφήγησης αυτής αναφέρει ότι η μετάφραση εκπονήθηκε από εβδομήντα (ή εβδομήντα δύο) ιουδαίους λογίους, που εκπροσωπούσαν ανά έξι τις δώδεκα ιουδαϊκές φυλές. Οι μεταφραστές ήρθαν από την Ιερουσαλήμ στην Αλεξάνδρεια κατ' επιταγήν του Πτολεμαίου του Β΄, βασιλιά της Αιγύπτου, και εγκαταστάθηκαν στον Φάρο για να δουλεύουν απερίσπαστοι, κλεισμένοι σε χωριστά κελιά. Παρόλο που ο κάθε μεταφραστής επεξεργάστηκε μόνος του ολόκληρο το κείμενο, στο τέλος, όταν παραδόθηκαν οι μεταφράσεις, δεν υπήρχαν μεταξύ τους αποκλίσεις. Η μετάφραση αυτή της Παλαιάς Διαθήκης προοριζόταν για τις ιουδαϊκές κοινότητες της Αιγύπτου που δεν μπορούσαν πλέον να διαβάζουν το κείμενο στο εβραϊκό πρωτότυπο, ύστερα από την επικράτηση της αλεξανδρινής Κοινής. Για την πραγματοποίησή της ο Πτολεμαίος κατέβαλε ένα σεβαστό ποσόν για την απελευθέρωση αιχμαλώτων Εβραίων. Η πρωτοβουλία του να μεταφράσει το ιερό κείμενο συνδέθηκε με τη βιβλιοφιλία του και το πάθος του να εμπλουτίσει τη σπουδαία Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, της οποίας ήταν ο ιδρυτής.

Η αρχαιότερη μαρτυρία για τη μετάφραση των Ο΄ περιέχεται στην ψευδεπίγραφη επιστολή του Αριστέα (τέλη 2ου αιώνα π.Χ.). Πρόκειται βέβαια για μια πλαστή, «αγιογραφική» ιστορία, που εξιδανικεύει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συντελέστηκε το μεταφραστικό αυτό εγχείρημα, για έναν δρύλο, που υπερασπίζεται την

3. *Ό.π.*, σ. 312.

4. *Encyclopédie*, τ. 15, 1765, σ. 66-70.

αξιοπιστία της μετάφρασης του ιερού κειμένου,[5] η οποία ισοδυναμεί, στην πραγματικότητα, με μια πολύ «άπιστη» και, κάποτε, κακή μετάφραση. Ο Jaucourt, συντάκτης του λήμματος στην *Encyclopédie*, επανειλημμένα υπογραμμίζει την πλασματικότητα των αφηγηματικών αυτών εκδοχών, χρησιμοποιώντας συχνά τους όρους «μυθιστόρημα» και «μύδος», και μιλά για «μυθοπλασία που καταξιώνει την εκδοχή αυτή». Τα σχόλια αυτά δεν πρέπει να πέρασαν απαρατήρητα από έναν συστηματικό και προσεκτικό αναγνώστη του πολύτομου εγκυκλοπαιδικού έργου, αλλά και πιστό ορθόδοξο, όπως ο Καταρτζής. Φαίνεται, λοιπόν, ότι εκμεταλλεύεται αυτή την πλαστή αφήγηση για την αξιοπιστία της μετάφρασης του ιερού κειμένου, επειδή προφανώς θέλει να περιβάλει με την ίδια αξιοπιστία το δικό του μεταφραστικό εγχείρημα και να του προσδώσει ανάλογη ιερότητα. Για λόγους, βέβαια, σεμνότητας περιορίζει τους όρους της παρομοίωσής του μόνο ανάμεσα στα πρόσωπα της εξουσίας, τον Πτολεμαίο και τον Μιχαήλ Σούτσο, επισημαίνοντας, όμως, και το σημαντικό οικονομικό και πολιτικό κόστος που προϋποθέτει η μετάφραση, καθώς και την ωφέλειά της για το σύστημα άφιξης.

Η εύστοχη αυτή σκηνοθεσία που στήνει ο Καταρτζής γύρω από τη μετάφραση των *Πολιτικών* δεν φαίνεται να εκφράζει ούτε μόνο την προσωπική του θεώρηση για το δικό του εγχείρημα, αλλά ούτε και την αντίληψη μόνο της δικής του εποχής (1780 κ.ε.). Φαίνεται να διαθέτει ένα παρελθόν που ανάγεται στις αρχές του 18ου αιώνα, στο «πρελούδιο» ή στην «αυγή» των Φώτων, αλλά και ένα μέλλον που φτάνει έως τη δεκαετία του 1830. Η συλλογική αυτή αντίληψη, που βρίσκει την αλληγορική της έκφραση στην πλαστή αφήγηση για τη μετάφραση των Ο΄, φαίνεται να συνοδεύει τη μεταφραστική στροφή προς τις ευρωπαϊκές γλώσσες, και κυρίως την «ιερή» γλώσσα του Διαφωτισμού, τα γαλλικά.

2. Οι συνδηλώσεις των παρακειμένων

Η αντίληψη για την αξιοπιστία της μετάφρασης και το «θεόπνευστο» του μεταφραστικού εγχειρήματος είναι ανιχνεύσιμη στον παρακειμενικό και μετακειμενικό λόγο, ο οποίος δείχνει την προσήλωσή του σε όλες σχεδόν τις παραμέτρους που εμπεριέχει η «αγιογραφική» αφήγηση του Αριστέα. Καθώς όμως πρόκειται για μια κατηγορία κειμένων που καταφεύγουν συχνά σε σκηνοθετικά και ρητορικά τεχνάσματα και χρησιμοποιούν σχήματα λόγου –και άρα δεν διαθέτουν την ίδια ανάλογη ευκρίνεια με τον πρόλογο του Καταρτζή–, είναι αναγκαίο να διευκρινι-

5. Βλ., πρόχειρα, ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ, «Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα (Ο΄)», στο: Μ. Ζ. Κοπιδάκης (επιμέλεια), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1999, σ. 108-109.

στούν αυτές οι παράμετροι. Σύμφωνα με τον André Lefevere, ο θρύλος για τη μετάφραση των Ο΄, ο οποίος τοποθετείται στις απαρχές της γενεαλογίας της μετάφρασης (για τον εβραιοχριστιανικό δυτικό πολιτισμό), κληροδότησε την πεποίθηση ότι στη μετάφραση συνυπάρχουν οι ακόλουθες βασικές παράμετροι:

> κύρος (το κύρος ενός προσώπου ή θεσμού που παραγγέλλει τη μετάφραση ή, αργότερα, αναλαμβάνει τη δημοσίευσή της: ο πάτρονας· το κύρος του κειμένου που μεταφράζεται, στη συγκεκριμένη περίπτωση ένα κεντρικό κείμενο στον πολιτισμό πηγής· το κύρος του συγγραφέα του πρωτοτύπου, στη συγκεκριμένη περίπτωση η πλέον απόλυτη αυθεντία που μπορεί κανείς να φανταστεί, και το κύρος του πολιτισμού που υποδέχεται τη μετάφραση), επιδεξιότητα εγγυημένη και δοκιμασμένη, πίστη, που διαιωνίζει τις κακές μεταφράσεις, και εικόνα, την εικόνα που κατασκευάζει η μετάφραση για το πρωτότυπο, τον συγγραφέα του, τη λογοτεχνία του, τον πολιτισμό του.[6]

Η πρώτη από τις παραμέτρους αυτές, που εκφράζεται μέσα από την απόφαση του Πτολεμαίου, απορρέει από την πεποίθηση ότι ο ενοφθαλμισμός ενός ετερόγλωσσου κειμένου συνιστά πράξη σημαντική για τη γλωσσική και πολιτισμική ταυτότητα του συστήματος άφιξης·[7] αποτελεί μια κρίσιμη παρέμβαση που, για τον λόγο αυτό, χρειάζεται την προστασία της εξουσίας και των θεσμών. Η απόφαση της επιλογής του ετερόγλωσσου κειμένου και η πραγμάτωση του εγχειρήματος, δηλαδή το μετάφρασμα, έχουν ανάγκη από τη στήριξη του ιδεολογικού πλαισίου και την εγγύησή του ότι τηρήθηκε το πνεύμα του πρωτοτύπου. Από τον παραλληλισμό, όπως είδαμε, που κάνει ο Καταρτζής ανάμεσα στον Πτολεμαίο και στον Μιχαήλ Σούτσο γίνεται αντιληπτό ότι και αυτός συνδέει τη μετάφραση όχι μόνο με τη βιβλιοφιλία, αλλά και με μια προγραμματική πολιτική ενίσχυσης της συγγραφής, και ότι έχει συνείδηση του απαιτούμενου κόστους. Η αναφορά αυτή στην παρότρυνση του ηγεμόνα δεν είναι επινόηση του Καταρτζή· έχει πίσω της μια παράδοση που φτάνει στους πρώτους Μαυροκορδάτους. Στο περιβάλλον αυτό, το οποίο, άλλωστε αρέσκεται στην επίδειξη της αυλικής εθιμοτυπίας και του μαικηνισμού, η δήλωση της ηγεμονικής προστασίας ή εντολής συνιστά κοινό τόπο της ρητορικής των παρακειμένων στις παλαιότερες σωζόμενες μεταφράσεις αφηγηματικών ή θεατρικών κειμένων: τόσο η χειρόγραφη μετάφραση του *Αι τύχαι του Τηλεμάχου* από τον Δημήτριο Προκοπίου αναγράφει στον τίτλο το «κατ' επιταγήν του Νικολάου Μαυροκορδάτου», όσο και οι κωμωδίες του Molière, που μεταφράζει ο Ιωάννης Ράλλης στα 1741, δηλώνουν επίσης στον τίτλο το «διά προσταγής του υψηλοτάτου και θεοσεβάστου Αυθέντου και Ηγεμόνος [...] Ιωάννου Κωνσταντίνου Νικολάου Βοεβόδα

6. ANDRÉ LEFEVERE, «Translation: Its Genealogy in the West», στο: SUSAN BASSNETT-ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *Translation, History and Culture*, London, Cassell, ²1995, σ. 15.

7. Βλ. YVES CHEVREL, *La littérature comparée*, Que sais-je?, Paris, PUF, ²1991, σ. 18-19.

Μαυροκορδάτου».[8] Η ίδια όμως αντίληψη για την αναγκαιότητα να εξασφαλιστεί ιδεολογική, ηθική, πνευματική ή οικονομική στήριξη περιβάλλει και τις έντυπες μεταφράσεις, μολονότι δεν δηλώνεται πλέον αναγκαστικά με το «κατ' εντολήν»· διοχετεύεται μέσα από ένα παρακειμενικό στοιχείο, που είδισται να συνοδεύει τις λόγιες εκδόσεις (πρβλ. τα αρχαία ελληνικά μυθιστορήματα) και το οποίο είναι η αφιερωτική επιστολή, πράξη που προϋποθέτει την εκ των προτέρων αποδοχή του δέκτη. Τις λειτουργίες που επιτελεί η αφιέρωση τις περιγράφει γλαφυρά ο Γεώργιος Μανουήλ, μεταφραστής του ειδυλλίου *Ο θάνατος του Άβελ*:

> Πολλά αίτια είναι, τα οποία παρακινούν έναν συγγραφέα ή μεταφραστήν διά να αφοσιώσει το πόνημά του εις τούτο ή εκείνο το υποκείμενον. Είναι λέγω ή σύμφωνον της πραγματευομένης ύλης με τον ηθικόν χαρακτήρα του υποκειμένου προς ό η αφοσίωσις ή ομότεχνον ή σέβας προς αυτό ή ελπίς διαφενδεύσεως και προστασίας ή χρέος ή τέλος άλλο τι, οπού εμπεριείχεν τον λόγον μιας αφοσιώσεως.

Η αφιερωτική επιστολή του Ιωάννη Κασκαμπά στη *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας* διατυπωμένη με στόμφο σε αρχαΐζουσα γλώσσα προβάλλει εμφατικά την ανάγκη της μετάφρασής του να τύχει υψηλής προστασίας:

> Αλλ' επεί έθος ην, και έστι, όπερ σχεδόν και εις νόμον απαράβατον μετενήνεκται των σπουδαίων βιβλίων ανακύπτειν εις φως μηδέ έν, ήν μη πρότερον αφοσιωθεί τω των προς όν ο φιλοπονηθείς ευλαβώς έχει αξιοπρεπών υποκειμένων, διά τε υπεράσπισιν αυτού και δόξαν ευνοίας του γράψαντος· εδέεισε μεν και την εξ αλλοδαπών ταύτην νεάνιδα υπό την Σην προσφυγείν προστασίαν, όπως αν υπερασπίζοιτο της μοχθηράς των αγνωμόνων Ζωίλων καταδρομής, ων έργων ουδέν, ή το κρίνειν και κατακρίνειν τα των ετέρων παραλόγως και μηδέν όλως ορώντων τα εαυτών.

Με τη διεύρυνση των παραγόντων και των φορέων που εμπλέκονται στην έντυπη δημοσίευση των μεταφρασμένων κειμένων, τα πρόσωπα στα οποία ανατίθεται από τους μεταφραστές ο δεσμικός ρόλος του «εντολοδόχου» ποικίλλουν, αντικατοπτρίζοντας, έως έναν βαθμό, τις διαφοροποιήσεις της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και τις αλλαγές που επιτελούνται. Οι φαναριώτες ηγεμόνες ή άρχοντες εξακολουθούν να διατηρούν το κύρος τους στη μεταφραστική διαδικασία τόσο στον προχωρημένο 18ο αιώνα όσο και στην πρώτη και δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα: το *Ηθική περιήγησις Κύρου* αφιερώνεται στον πρίγκιπα Αλέξανδρο Ι. Μαυροκορδάτο,[9] το *Τύχαι Τηλέμαχου* του Δημήτριου Γοβδελά στον ηγεμόνα της Μολδαβίας

8. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Τετράδια Εργασίας 14, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1988, σ. 36.

9. «Τῳ εκλαμπροτάτῳ, ενδοξοτάτῳ περιβοήτῳ μπεϊζαντέ και διερμηνευτή της Κραταιάς των Οθωμανών Βασιλείας, πρωτίστῳ του Γένους των Ρωμαίων κυρίῳ κυρίῳ Αλεξάνδρῳ Ιωάννου Βοεβόνδᾳ Μαυροκορδάτῳ».

(1787-1788) και της Βλαχίας (1796-1797) Αλέξανδρο Υψηλάντη,[10] το *Χαριτώ και Πολύδωρος* στον άρχοντα Νικόλαο Δαλαμάνη στο Βοδοσάνι της Μολδαβίας, το *Περιήγησις του νέου Αναχάρσιδος* του Κουροπαλάτη στον ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσο (1819-1821),[11] το *Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον* στον ηγεμόνα Ουγγροβλαχίας Αλέξανδρο Σούτσο (1818-1821). Στο περιβάλλον των Φαναριωτών κινείται και ο Ιωάννης Σχινάς, στον οποίο αφιερώνεται το *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*.[12]

Στις δύο κερκυραϊκές εκδόσεις, τα πρόσωπα στα οποία απευθύνονται οι αφιερώσεις έχουν άμεση εμπλοκή με την πολιτική κατάσταση που επικρατεί στα Επτάνησα και τους κατέχοντες τα ηνία της εξουσίας. Η *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας*, που δημοσιεύεται στο τελευταίο έτος της Επτανήσου Πολιτείας (1807) και της ισχυρής παρουσίας των Ρώσων, αφιερώνεται στον Λιμπεράλε Μπενάκη (γιο του πρωταγωνιστή της επανάστασης του 1770 στην Πελοπόννησο), πολιτικό σύμβουλο της Αικατερίνης Β΄. Ο Πλάτων Πετρίδης, μεταφραστής του *Ρασέλα* του Samuel Johnson επικαλείται τη στήριξη της αγγλικής προστασίας, στην οποία υπάγονταν πια τα Επτάνησα. Αφιερώνει τη μετάφραση «τῳ στρατηγῳ Σιρ Φρεδερίκῳ Άδαμ, ιππεί πρωτοστάτῃ του εντιμοτάτου τάγματος του λουτρού, αρχηγέτῃ των της αυτού μ(εγαλειότητος) στρατευμάτων εις τας Ιωνικάς νήσους», με τα λόγια:

> Η μετάφρασις μίας των αξιολογοτέρων μυθιστοριών από το αγγλικόν εις την γλώσσαν εκείνην, την οποίαν τόσον αρέσκεις και τόσον επιθυμείς να την ιδείς ενδυναμωμένην και προοδεύουσαν, έχει κάθε δικαίωμα να προσφερθεί εις εσέ.

Η εμπορική τάξη ως εντολοδόχος και χορηγός της μετάφρασης ανεβαίνει στις σελίδες τίτλων μόλις στα τέλη του 18ου αιώνα. Το *Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα* αφιερώνεται στους Αδάμ και Δημήτριο Τζετήρη,[13] το *Αριστομένης και Γοργώς* στον Ζώη Ζωσιμά, ενώ ο έμπορος της Οδησσού Αλέξανδρος Κουμπάρης αναλαμβάνει την οικονομική στήριξη μετάφρασης του *Νέου Αναχάρσιδος*, η έκδοση

10. «Τῳ ευσεβεστάτῳ και υψηλοτάτῳ αυθέντῃ κυρίῳ μοι Κυρίῳ Ιωάννῃ Κωνσταντίνῳ Αλεξάνδρου Υψηλάντῃ, τῳ μεγαλοπρεπεστάτῳ ηγεμόνι πάσης Μολδοβλαχίας» (Δημήτριος Γοβδελάς).

11. «Τῳ υψηλοτάτῳ πρίγκιπι κυρίῳ μοι κυρίῳ Μιχαήλ Γρηγοριάδῃ Σούτσῳ βοεβόδᾳ, τῳ μεγαλοπρεπεστάτῳ ηγεμόνι πάσης Μολδαυίας, την παρούσαν βίβλον ανατίθησιν».

12. Γαμπρός του ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ (Μιχάλβοδα) Σούτσου και, ίσως, αδερφός του πρώτου πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Δ. Σχινά. Βλ. ΜΑΡΙΛΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, «Επίμετρο» στο: ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, επιμέλεια - επίμετρο: Μαριλίζα Μητσού, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991, σ. 230.

13. «Αφιερωθέντα τοις εντιμοτάτοις χρησιμωτάτοις τε και εν πραγματευταίς αρίστοις αυταδέλφοις κυρίοις κυρίοις Αδάμ και Δημητρίῳ Κωνσταντίνου Τζετήρῃ ών και τοις αναλώμασι τύποις εκδοθέντα».

της οποίας δεν πραγματοποιήθηκε τελικά. Η ανάθεση της πατρονίας σε πρόσωπα της λογιοσύνης πραγματοποιείται λίγο αργότερα. Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα μεταφραστές όπως ο Νικόλαος Σ. Πίκκολος και ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας τονίζουν τη σημασία της ηθικής και πνευματικής συμπαράστασης αφιερώνοντας τις μεταφράσεις τους σε λογίους. Στο μυθιστόρημα *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν* ο Πίκκολος εκφράζει την ευγνωμοσύνη του σε έναν σημαντικό εκπρόσωπο της εκπαιδευτικής ηγεσίας, τον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο, και αφιερώνει τα *Ηθικά διηγήματα τρία* στον Φαναριώτη Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό σε αναγνώριση της έμπρακτης, ψυχολογικής και πνευματικής του συμπαράστασης:

> Από σε φιλοξενούμενος εις τα Ηλύσια του Θρακικού Βοσπόρου εντρυφούσα με την μελέτην αυτών και την εξεργασίαν των δοκιμίων μου. Εις την εκλεκτήν σου παιδείαν, την οξυτάτην κρίσιν και την φιλικήν σου προθυμίαν, εύρισκα προχείρως λύσιν των αποριών μου και οδηγίαν και εγκαρδίωσιν.

Ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας αφιερώνει τη μετάφραση του μυθιστορήματος *Αγάθων* στον Διονύσιο Καλλιάρχη, μητροπολίτη Εφέσου, που ανήκει στις δυνάμεις της πνευματικής ηγεσίας. Το ύφος που υιοθετεί στην αφιερωτική επιστολή του είναι ενδεικτικό του σεβασμού που απολαμβάνει το πρόσωπό του μητροπολίτη:

> Τα τέκνα των ομογενών Σου γίνονται υιοί Σου ευγνωμονέστατοι διά της δαψιλούς δαπάνης, την οποίαν χορηγείς εις αυτούς μεγαλοπρεπώς διά να παιδευθώσι, και να φωτισθώσι τον μακάριον φωτισμόν της μαθήσεως. Οι πεπαιδευμένοι Σέ γνωρίζουσι προστάτην εαυτών θερμότατον. Τα σχολεία κηρύττουσιν εις όλους την μεγάλην κηδεμονίαν, την οποίαν απολαύουσιν από Σέ.

Στη μετάφραση του δεύτερου μυθιστορήματος του Wieland, που δημοσιεύεται προς το τέλος της επόμενης δεκαετίας, ο Κούμας δείχνει ότι η έννοια της «προσταγής» εξακολουθεί να αποτελεί συστατική παράμετρο της αντίληψης για τη μετάφραση, έστω και αν πλέον είχε προσλάβει περισσότερο ηθικό ή οικονομικό περιεχόμενο. Ο μεταφραστής αναφέρει στον πρόλογο του *Των Αβδηριτών η ιστορία*:

> Πολλοί των ομογενών μας πεπαιδευμένοι, καθώς και ο φίλος μου Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, αναγνώντες το μετάφρασμα, έκριναν εύλογον, και μ' επαρακίνησαν πολλάκις να το εκδώσω διά των τύπων. Αλλ' [...] ήθελ' αφήσει ανέκδοτον το χειρόγραφον εάν νεανίσκος καλός καγαθός και των Μουσών τρόφιμος, ο εν Λιβόρνῳ διατρίβων κύριος Γεώργιος Βαρών Μεϊτάνης, δεν επρόσταξεν τρόπον τινά την έκδοσιν με τον φιλογενή ζήλον του. Ο μουσόληπτος ούτος νέος, εις του οποίου την καρδίαν ενεχάραξεν η παιδεία τον ενδουσιασμόν τού να ωφελεί το Γένος του, με υπεσχέθη εκατόν αντιτύπων την πληρωμήν, και με την πλουσίαν ταύτην συνδρομήν του με ενεθάρρυνε να αρχίσω την τύπωσιν ελπίζων απ' άλλων φιλομαθών ομογενών μου την αναπλήρωσιν του ελλείποντος μέρους της δαπάνης.[14]

14. Πρόλογος, σ. στ'-ζ'.

Οι φιλομαθείς ομογενείς προς τους οποίους προσβλέπει ο Κωνσταντίνος Κούμας στάθηκαν ήδη από τη δεκαετία του 1750 ένα σημαντικό μέσο στήριξης, οικονομικής και ιδεολογικής του «λόγιου», αλλά και του «παιδικού» βιβλίου,[15] που σε συντριπτικό ποσοστό ήταν μεταφράσεις. Η *Εφημερίς* της Βιέννης και τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά με προαγγελίες, προκηρύξεις και εκκλήσεις για την κοινοποίηση των μεταφραστικών εγχειρημάτων ενθαρρύνουν και επιβραβεύουν τόσο την ατομική χορηγία όσο και τη συλλογική. Η επισύναψη καταλόγων με τα ονόματα των συνδρομητών, συνοδευόμενα από την ιδιότητά τους και τον τόπο διαμονής τους, αυτό το «mécénat collectif»,[16] αντικαθιστά την «προστασία του αυθέντου» με τη συναίνεση και τη συμπαράσταση του Γένους, σε όλη του τη γεωγραφική εξακτίνωση και διασπορά. Η πρακτική της συνδρομής αποτελεί μέσο στήριξης ορισμένων εκδόσεων μεταφρασμένων κειμένων αφηγηματικής πεζογραφίας όπως τα *Νέος Ανάχαρσις*, *Τύχαι Τηλεμάχου* του Γοβδελά, *Αποθήκη των παίδων*, *Αγάθων* του Κούμα και οι μεταφράσεις του Πίκκολου.

Εκτός από τους εκδότες, τους τυπογράφους, τους χορηγούς και τους συνδρομητές στην κατηγορία των εντολοδόχων των μεταφράσεων πρέπει να συγκαταλεχθούν και οι φιλολογικές εταιρείες, που αρχίζουν να ιδρύονται κατά τον 19ο αιώνα και απαρτίζονται από επιφανή μέλη της πολιτικής, εκπαιδευτικής, οικονομικής και εκκλησιαστικής ηγεσίας.[17] Ο προεπαναστατικός Τύπος, λειτουργώντας και αυτός ως θεσμικό όργανο που στηρίζει τη μετάφραση, φροντίζει να κοινοποιήσει τις δραστηριότητες των εταιρειών. Όπως γίνεται γνωστό από τη δημοσίευση των πρακτικών της Φιλολογικής Εταιρείας του Βουκουρεστίου στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, στη Δ΄ Συνέλευση ο μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος, έφορος της εταιρείας, εισηγείται τη μετάφραση έργων «καθολικής [=γενικής] ιστορίας», μυθολογίας και κριτικής υποσχόμενος να καταβάλει τα έξοδα εκτύπωσης και αμοιβής του μεταφραστή·[18] στη

15. Η μέθοδος της συνδρομής ξεκίνησε από ιταλικά πρότυπα. Ο αριθμός των συνδρομητών που έχουν καταγραφεί για την περίοδο που μας απασχολεί ανέρχεται σε περισσότερους από 23.000 ενώ τα αντίτυπα που προαγόρασαν ξεπερνούν τις 49.000. Βλ., σχετικά, ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, «Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821). Νέα στοιχεία» και «Βιβλία με συνδρομητές ΙΙ. Από τα χρόνια της Επανάστασης έως το 1832», στο: ΑΝΝΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ - ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ - ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ (επιμέλεια), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2005, σ. 123- 278.

16. Βλ. ALEXANDRE DUȚU, «Livres populaires français et allemands dans l'Europe du Sud-Est», *Dix-huitième Siècle* 18 (1986) 181.

17. Σύμφωνα με την οπτική των Πολυσυστημικών Σπουδών οι θεσμοί (εφημερίδες, κριτική, φιλολογικά σαλόνια κτλ.) όπως και η αγορά αποτελούν βασικούς παράγοντες για τη στήριξη του λογοτεχνικού συστήματος. Βλ., σχετικά, ITAMAR EVEN-ZOHAR, «The "Literary System"», *Poetics Today* 11 (1990) 27-44.

18. Στα τακτικά μέλη της Φιλολογικής Εταιρείας του Βουκουρεστίου συγκαταλέγονται τέσ-

συνέλευση αυτή ο Νικόλαος Σ. Πίκκολος συνεισφέρει τη μετάφραση του *Αιμίλιου* του Rousseau και εξασφαλίζει την υπόσχεση να εκδοθεί παράλληλα με τη «βλαχική» της μετάφραση. Ανάλογες δραστηριότητες, που αναπτύσσουν η Εταιρεία του Γυμνασίου της Σμύρνης και η Εφορία φιλογενών εμπόρων του «Συστήματος» της Κωνσταντινούπολης, κοινοποιούνται από τις σελίδες του ίδιου περιοδικού.[19] Γίνεται, νομίζω, αντιληπτό ότι μέσα από μια ευρύτερη προσπάθεια οι μεταφράσεις αφηγηματικών κειμένων δείχνουν να έχουν εξασφαλίσει την ιδεολογική στήριξη της κοινότητας, και άρα την αποδοχή της.

Μια δεύτερη παράμετρος που ενέχεται στην υπεράσπιση της αξιοπιστίας της μετάφρασης προβάλλεται επίσης εμφατικά στα παρακείμενα. Πρόκειται για την έννοια του κύρους του δημιουργού (της αυθεντίας του Θεού στον θρύλο των Ο΄), την ένδειξη τιμής στη συγγραφική πατρότητα. Η αναγραφή του ονόματος του συγγραφέα στους τίτλους, που όπως είδαμε αποτελεί σταθερό στοιχείο της βιβλιογραφικής ταυτότητας, συνιστά από μόνη της ένδειξη αυτού του σεβασμού. Ωστόσο, πρόσθετα βιο-εργογραφικά σχόλια στους προλόγους και προσηγορικές διατυπώσεις που επισυνάπτονται στα ονόματα των συγγραφέων αφήνουν να εννοηθεί ότι, εκτός από την αναγνώριση των «συγγραφικών δικαιωμάτων»,[20] η πρακτική αυτή αποσκοπεί και στην πρόσδοση κύρους στον συγγραφέα. Σε ένα από τα πρώτα γνωστά δείγματα της χειρόγραφης μεταφραστικής δραστηριότητας στο *Αι τύχαι του Τηλεμάχου*, ο Δημήτριος Προκοπίου Πάμπερης αναγράφει δίπλα στο όνομα του Φραντσέσκου Σαλινιάκ Φενελόν την πιο γνωστή επίσημη ιδιότητά του: «διδασκάλου των υιών του βασιλέως της Φράντσας». Στην πρώτη έντυπη μετάφραση του ίδιου μυθιστορήματος ο εκδότης αποκαλεί τον συγγραφέα της «Βίβλου [...] Σοφώτατον Πατέρα» και προσθέτει στη σελίδα τίτλου δίπλα από το όνομα το επίθετο «ιερώτατος»· στα προλογικά παρακείμενα, εκτός από τη θέση που κατέχει ο Fénelon ως δάσκαλος των γιων του βασιλιά, επισυνάπτεται ο τίτλος του επισκόπου του Cambray και αφήνεται να εννοηθεί πως ο συγγραφέας διαθέτει πολλούς ακόμη τίτλους ευγενείας, που παραλείπονται για λόγους οικονομίας. Το όνομα του Marmontel (Μαρμοντελίου ή Μαρμοντέλη), στις ελληνικές

σερις ανώτατοι κληρικοί, επτά άρχοντες Έλληνες και Ρουμάνοι, έξι γιατροί, τρεις δάσκαλοι· στα αντεπιστέλλοντα μέλη περιλαμβάνονται επιφανείς εκπρόσωποι του παροικιακού ελληνισμού του Παρισιού (Α. Κοραής), της Βιέννης (Δ. Ν. Δάρβαρης, Στ. Κομμητάς κ.ά.) και της Βενετίας (Σπ. Βλαντής). Βλ. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) 63-64.

19. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) 158-159, 2 (1812) 78- 79, 6 (1816) 302, 305. Πρβλ. ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής* 19 (1993) 216-217.

20. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η πρώτη κατοχύρωση των δικαιωμάτων των συγγραφέων χρονολογείται στα 1710 με τη Νομοθετική Πράξη της βασίλισσας Άννας της Μεγάλης Βρετανίας.

του μεταφράσεις συνοδεύεται από τους προσδιορισμούς «κύριος»[21] και «κλεινός».[22] *Τα Παίγνια της φαντασίας* φέρονται ως δημιούργημα του «εξαιρέτου νοός της Ιταλίας Φραγκίσκου του Λαυρεδάνου».[23] Το επίθετο «περίφημος» συνοδεύει τον Lesage,[24] «περίφημος Άγγλος» αποκαλείται ο Ραμψαίος (=Ramsay)[25] και «περίφημος Γάλλος και υψηλός νους»[26] ο «Αββάς Βαρθολομαίος». Ο Βελάνδος, που τα συγγράμματά του χαρακτηρίζονται «ΑΘΑΝΑΤΑ ΛΕΙΨΑΝΑ» από τον Κούμα,[27] φτάνει στα όρια της θεοποίησης.

Από τις πρώτες, λοιπόν, δεκαετίες του 18ου αιώνα έως τη λήξη της περιόδου, είναι ευδιάκριτη η πρόθεση να περιβληθεί με κύρος το πρόσωπο του συγγραφέα του ξενόγλωσσου κειμένου αφετηρίας και να τοποθετηθεί σε υψηλή βαθμίδα στην ιεραρχία του ελληνικού γραμματειακού συστήματος. Χάρη σε αυτόν τοποθετείται και η μετάφραση σε υψηλή ιεραρχική θέση και είναι αναμενόμενο η προσφυγή σε άλλες μορφές, όπως η διασκευή ή η παράφραση, να προκαλεί κάποτε αντιδράσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει η μήνις του συνεργάτη του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* όταν ανακαλύπτει ότι ένα έμμετρο αίνιγμα δημοσιευμένο στο περιοδικό *Καλλιόπη* έχει πρότυπο κείμενο του Schiller:

> Ο ανώνυμος μεταφραστής [...] οποιοσδήποτε και αν είναι, επροτίμησε, φαίνεται, κάλλιον την κρυφήν δόξαν τού να νομίζεται συγγραφεύς, εκ μετριοφροσύνης άγνωστος, παρά την φανεράν τιμήν τού να είναι μεταφραστής γνωρισμένος· και δεν έστερξε μόνον να αποσιωπήσει αδίκως τον συγγραφέα και να οικειοποιηθεί το ποιημάτιον, αλλά και ετόλμησε να το επεξεργασθεί ελεεινώς.[28]

Ένα ακόμη στοιχείο της βιβλιογραφικής ταυτότητας, η αναγραφή της γλώσσας άφιξης, φαίνεται να εντάσσεται στην αντίληψη για την ιερότητα της μετάφρασης, όπως απεικονίζεται στην «αγιογραφική» αφήγηση για τους Ο΄. Σύμφωνα με τον θρύλο, το μετάφρασμα –η Παλαιά Διαθήκη– παραδόθηκε σε μια γλώσσα που βρισκόταν υπεράνω των ατομικών ιδιολέκτων αλλά και των ιδιωμάτων που επικρατούσαν στις διαφορετικές κοινότητες. Η γλώσσα αυτή αποτέλεσε έκφραση ομοφωνίας των διαμεσολαβητών-μεταφραστών αλλά και των αποδεκτών-αναγνωστών, αφού ήταν η γλώσσα που κατανοούσαν όλες οι εβραϊκές κοινότητες, για τις οποίες πραγματοποιήθηκε το εγχείρημα. Επίσης, η αξιόπιστη μετάφραση του ιερού κειμένου στην ελληνιστική

21. Στον πρόλογο της *Ηθικής Ιστορίας Βελισαρίου*.
22. Στη σελίδα τίτλου της *Βοσκοπούλας των Άλπεων εις διπλάς μορφάς*.
23. Βλ. στον πρόλογο «Τῳ φιλομαθεί αναγνώστη», σ. 4.
24. Στην «Προκήρυξιν», *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818) 658.
25 «Ο εκδότης τοις φιλέλλησιν», *Ηθική περιήγησις Κύρου βασιλέως των Περσών*.
26. Στη σελίδα τίτλου του *Χαριτώ και Πολύδωρος*.
27. Στον πρόλογο του *Αγάθωνος*.
28. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 143-144.

Κοινή, μια γλώσσα σε νεότερη φάση εξέλιξης σε σχέση με την αρχαία αττική ή τις διαλέκτους της κλασικής περιόδου, αποτελεί πειστήριο για την επάρκεια της «νέας» γλώσσας να αναμετρηθεί με τη γλώσσα του πρωτοτύπου. Τέλος, η ευρύτατη διάδοση της μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης συνέβαλε στην εξάπλωση της Κοινής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, από την ερμηνεία της ψευδεπίγραφης επιστολής του Αριστέα, συνάγεται ότι:

> Η μετάφραση [...] καταξιώνει μια γλώσσα [...] ωθεί μια γλώσσα να εξαπλωθεί, και η εξάπλωση αυτή μπορεί να είναι ευπρόσδεκτη υπό τον όρο ότι έχει την ευρύτερη αποδοχή της γλωσσικής κοινότητας.[29]

Η υπογράμμιση της γλώσσας άφιξης στα παρακείμενα των ελληνικών μεταφράσεων («ημετέραν κοινήν», «απλήν», «την γλώσσαν των νυν Ελλήνων») υποδεικνύει ότι η προσήλωση στον θρύλο της αξιοπιστίας της μετάφρασης αφορά και τη γλωσσική παράμετρο. Η αντίληψη της εποχής για τη μετάφραση είναι συνυφασμένη με την αντίληψη για μια γλώσσα «νέα», υπερτοπική, απλή, κατανοητή από τους πολλούς, αλλά και ικανή να σταθεί επάξια απέναντι στο «σεβάσμιο» αρχικό κείμενο. Όπως και η Κοινή της ελληνιστικής εποχής,[30] η γλώσσα των νεοελληνικών μεταφράσεων άφηνε να καλλιεργηθεί η προσδοκία της καθιέρωσης και της διάδοσής της.

Μέσα σε αυτή την αντίληψη «ιεροποίησης» του συγγραφέα και του κειμένου αφετηρίας η θέση που επιφυλάσσεται στον μεταφραστή είναι αναπόφευκτα αμφίδυμη. Απαιτείται από αυτόν να αποβάλει μπροστά στα μάτια του αναγνώστη με πειστικά επιχειρήματα την ενοχή του traduttore traditore, μια ενοχή διττή, που αφορά την επάρκειά του στη γλώσσα άφιξης αλλά και στη γλώσσα αφετηρίας.[31] Ήδη από τα χρόνια της Αναγέννησης στην ευρωπαϊκή γραμματεία είχε συγκεντρωθεί ένα ικανό απόθεμα από ρητορικά σχήματα και κοινούς τόπους, στα οποία προσέφευγαν οι μεταφραστές στα προλογικά τους σημειώματα για να υπερασπιστούν τη θέση τους.[32] Οι πρόλογοι στις ελληνικές μεταφράσεις ακολουθούν την ίδια τακτική, που τη γνωρίζουν, ενδεχομένως, από τους ευρωπαίους ομοτέχνους τους. Καταρχήν, η αξιόπιστη μετάφραση προϋποθέτει μεταφραστική επιδεξιότητα. Το γεγονός ότι οι Ο΄ κατέληξαν σε μια κοινή εκδοχή υποδηλώνει ότι οι μετα-

29. LEFEVERE, «Translation: Its Genealogy in the West», σ. 23.

30. Βλ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ, «Εισαγωγή στην Κοινή», *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, σ. 84-93.

31. Για το σύνδρομο του μεταφραστή-«υπηρέτη δύο αφεντάδων», βλ. ANTOINE BERMAN, *L'épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*, Paris, Gallimard, 1984, σ. 14-17.

32. THEO HERMANS, «Images of Translation. Metaphor and Imagery in the Renaissance Discourse on Translation», στο: THEO HERMANS (επιμέλεια), *The Manipulation of Literature*, London-Sydney, Croom Helm, 1985, σ. 103-135.

φραστές κατείχαν επαρκώς την τέχνη τους. Διέθεταν την αναγκαία γνώση της γλώσσας αφετηρίας και τις απαιτούμενες γνώσεις και αποχρώσεις της γλώσσας άφιξης.[33] Προκειμένου να δείξουν την ανταπόκρισή τους στο αίτημα της γλωσσικής επάρκειας, τα παρακείμενα των ελληνικών μεταφράσεων περιέχουν την πρόσθετη υπόδειξη ότι η μετάφραση έχει θεωρηθεί από έμπειρο γνώστη των δύο γλωσσών. Ο Μαλάκης Γιακουμή Καστρίσιος στα *Παίγνια της φαντασίας* προβάλλει ως εγγύηση της διαγλωσσικής μεταφοράς την έμπρακτη βοήθεια του Ιωάννη Πατούσα, γνωστού επιμελητή των τυπογραφείων της Βενετίας στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, καθηγητή στη Φλαγγίνειο Σχολή και συντάκτη της *Εγκυκλοπαιδείας Φιλολογικής*:

> αφού δις και τρις το εδιόρθωσα, δεν ηθέλησα να το δώσω εις τους τύπους, εάν πρότερον από κανένα άκρον ειδήμονα της γλώσσης εκείνης, δεν ελάμβανε την δοκιμασίαν. Επαρεκάλεσα [...] γουν τον ιερολογιότατον διδάσκαλον κύριον Ιωάννην Πατούσαν τον Αθηναίον να το δοκιμάσει με το ιταλικόν.

Το όνομα του ακάματου διορθωτή και μεταφραστή Σπυρίδωνα Βλαντή προβάλλεται ως εγγύηση από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο εκ Καβαΐας, μεταφραστή των *Ηθικών διηγημάτων* του Soave. Ο Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης δηλώνει εμφατικά στους τίτλους και στους προλόγους ότι ανέλαβε ο ίδιος την «επιμέλειαν το κατά δύναμιν» και ότι ο ανώνυμος μεταφραστής που επέλεξε είναι «ειδήμων της γαλλικής και ελληνικής διαλέκτου».[34]

Η επίκληση της επιείκειας του αναγνώστη και η προβολή της μετάφρασης ως επίπονης διαδικασίας είναι δύο ακόμη κοινοί τόποι της captatio benevolentiae, που επιστρατεύονται για να απενοχοποιήσουν τον μεταφραστή. Στο *Παίγνια της φαντασίας*, έργο αποτελούμενο, έτσι κι αλλιώς, από ρητορικά «εγκώμια» του ιταλού συγγραφέα προς τους συγχρόνους του, «ανώτερους» από αυτόν, ο Μαλάκης Γιακουμή Καστρίσιος εξομολογείται:

> Εγώ με μεγάλον κόπον από το ιταλικόν ιδίωμα εις το εδικόν μας πεζόν τα εμετάφρασα, ένα μεν, διατί ευρίσκουμουν εις τες περιπλοκές της πραγματείας, άλλο δε, διατί δεν είχα το άκρον εκείνης της γλώσσης.

Ο Λαμπανιτσιώτης αναλαμβάνει την υπεράσπιση του αδήλωτου μεταφραστή του μυθιστορήματος *Ηθική ιστορία Βελισαρίου* χρησιμοποιώντας το ρήμα «ηγωνίσθη»· ο Ρήγας μιλά για «απαρχή των κόπων» του, ενώ ο Στέφανος Δημητριάδης με μετριοπάθεια χαρακτηρίζει τη μετάφρασή του «πρωτόλειον» και συμπληρώνει: «εξαιτούμαι συγγνώμην των ανθρωπίνη ασθενεία μοι εσφαλμένων». Ο Κωνσταντίνος Μπέλιος ομολογεί ότι κατέβαλε «τόσους κόπους και ίδρωτας εις την μετά-

33. LEFEVERE, «Translation: Its Genealogy in the West», σ. 14.

34. Βλ. *Ηθική περιήγησις Κύρου βασιλέως των Περσών* και *Ηθική ιστορία Βελισαρίου*.

φρασιν» του έργου *Νέος Ρομπινσόν*... και ο Γεώργιος Μανουήλ, που υπογράφει με τα αρχικά του ονόματός του τη μετάφραση του *Ο θάνατος του Άβελ*, δηλώνει:

> Αν όμως τις ή όγκῳ υπερκχεομένης μαθήσεως ή οίστρῳ φιλικατηγόρου διαθέσεως κρίνει το ενάντιον, δεν θέλω αναζωσθεί προς αντιπόλεμον, αλλά μάλλον ήδη προλέγω ότι ο τοιούτος δεν είναι βεβιασμένος προς απόκτησιν του βιβλιδίου μου και ότι αρκετόν είναι εις εμέ, και τους κόπους μου μάλιστα θέλω νομίσει πεπληρωμένους, αν ευχαριστήσει μόνον την όρεξιν εκείνων όπου στοχάζονται μετριώτερα.

Ο ανώνυμος μεταφραστής της νουβέλας *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ*... προκειμένου να απαλλαγεί από την ενοχή της «προδοσίας» προβάλλει τη μετάφρασή του ως γλωσσική άσκηση. Η ομολογία αυτή χρησιμοποιείται μάλλον ως άλλοθι, εφόσον η χειρόγραφη μετάφρασή του δεν επρόκειτο να παραμείνει σε ένα πρόχειρο τετράδιο καταχωνιασμένο στο συρτάρι ενός γραφείου, καθώς απευθύνεται σε έναν νοητό αναγνώστη:

> προς εδικήν μου γύμνασιν, κάθε αναγνώστης λοιπόν θέλει έχει την καλωσύνην να συγχωρέσει τα λάθη όπου θέλει εύρει, και εάν του αρέσει να την διαβάσει καλώς, ει δε μη, ας μην την διαβάσει

Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα ο Πέτρος Ν. Δάρβαρης, συστηματικός μεταφραστής ειδυλλίων και διηγημάτων, αναλαμβάνει προκαταβολικά την ευθύνη της ενδεχόμενης απαρέσκειας του κοινού:

> Ελπίζω ουν ότι όσοι αναγνώσουσι ταύτην την μετάφρασιν, δεν θέλουν δυσαρεστηθεί ουδέ αγανακτήσει διά τον κόπον μου. Όθεν δέξασθε αυτήν μετ' ευμενείας, και αν δεν επέτυχον εντελώς είτε κατά το νόημα, είτε κατά την λέξιν και το ύφος τον ποιητικόν τόνον της γλυκείας του συγγραφέως μελωδίας, απόδοτε την ατέλειαν ταύτην τῃ αδυναμίᾳ μου μάλλον, ή τῃ προαιρέσει μου.[35]

Μόνον ο Δ. Ν. Ισκεντέρης, προκλητικός και βολταιρικός και σε αυτήν την περίπτωση, ρίχνει το γάντι στον αναγνώστη, εκτός και αν η μετατόπιση της ευθύνης είναι κι αυτή ένα συμβολικό ρητορικό τέχνασμα:

> Παρακαλώ τους λογίους μας εγγράφως να μοι σημειώσωσιν όσα σφάλματα απαντήσωσιν εις την παρούσαν μετάφρασίν μου, διά να προσπαθήσω να τ' αποφύγω εις άλλας [...]. Αργός δεν κάθημαι· όσον το κατά δύναμιν ενασχολούμαι μεταφράζων ν' αυξήσω εις την γλώσσαν μας τα βιβλία· φθάνει μόνον σεις να τ' αγοράξετε αν είναι καλά, αν όμως δεν κατορθώσω να σας ευχαριστήσω, παραιτούμαι των μεταφράσεων διά να μη χάνω τους κόπους μου, και μουζαλώνω επί ματαίῳ χαρτία.[36]

---

35. «Τοις εντευξομένοις χαίρειν! Ο Μεταφραστής», *Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου* (1819), σ. 7-8.

36. Δ. Ν. ΙΣΚΕΝΤΕΡΗΣ, στο «Προς τους φιλαναγνώστας των Γραικών», ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην*..., σ. 13-16.

Το αίσθημα της ενοχής για την προδοσία του γράμματος του «ιερού» πρωτοτύπου και η συστολή μπροστά στον συγγραφέα συγκαταλέγονται στους παράγοντες που ίσως υποκινούν την ανωνυμία, την ψευδωνυμία ή την υποβάθμιση της παρουσίας του μεταφραστή. Το όνομα του μεταφραστή δεν κρίνεται απαραίτητο να γίνει γνωστό, και αυτό δεν μειώνει σε τίποτε την ίδια τη μετάφραση (άγνωστα έμειναν, άλλωστε, και τα ονόματα των Ο΄ μεταφραστών της Παλαιάς Διαθήκης)· συχνά, δεν δικαιούται να συνυπάρχει στην ίδια σελίδα, κάτω από το όνομα του συγγραφέα. Η υπογραφή με αρκτικώνυμα, λύση που επέλεξαν οι Αθανάσιος Σκιαδάς, Γεώργιος Μανουήλ, Σπυρίδων Βλαντής, Γεώργιος Λασσάνης, απαλλάσσει τον μεταφραστή από την κατηγορία ότι διεκδίκησε ή ιδιοποιήθηκε το έργο του ξένου συγγραφέα, ή ακόμη ότι τόλμησε να αναμετρηθεί μαζί του. Το ίδιο αίσθημα κατωτερότητας ενδέχεται να υπαγόρευσε και στον Κωνσταντίνο Μ. Κούμα (*Των Αββηριτών η ιστορία*) να τυπώσει στις σελίδες τίτλου τα αρχικά του ονόματός του και να αποκαλύψει την ταυτότητά του μόνο με την υπογραφή του προλόγου.

Πάντως, και σε περιπτώσεις επώνυμης προβολής του μεταφραστή γίνεται προσπάθεια να σημειωθεί η αφανής παρουσία του στο κείμενο. Ο Μαλάκης Γιακουμή Καστρίσιος στον ιδιαίτερα ενδιαφέροντα πρόλογό του στα *Παίγνια της φαντασίας*, δηλώνει προς τον αναγνώστη:

> Πρόσελθε το λοιπόν εις την παρούσαν τράπεζαν των *Παιγνίων* και απόλαυσον μετά χαράς, αναγνώστα φιλόμουσε, αν όχι την μετάφρασιν, κἂν την ὕλην του πρωτοτύπου.

Εντούτοις, ένα άλλο παρακειμενικό στοιχείο επιδιώκει ακριβώς το αντίθετο: τα επιγράμματα που συνδέτουν γνωστοί λόγιοι για την περίσταση έρχονται να φωτίσουν την «αφάνεια» του μεταφραστή. Ο Γεώργιος Πατούσας,[37] ο Αντώνιος Στρατηγός[38] –από το περιβάλλον της Φλαγγίνειου, που είχαν επιδείξει λίγο νωρίτερα δείγματα των στιχουργικών τους επιδόσεων στη γνωστή συλλογή που κατάρτισαν οι μαθητές της Σχολής, τα *Άνθη ευλαβείας*– και ο Γεώργιος Παρούσιος[39] απευθύνουν τα επιγράμματά τους «Εις τον λογιώτατον Μαλάκην Καστρίσιον και της παρούσης βίβλου άριστον μεταφραστήν», και με λεκτικά παιχνίδια τιμούν

37. «Θεσσαλονικέα, Θεσσαλονίκης εύπνοον άνθος / κάλλος ομού σε έγνων κ' εύχος απειρέσιον. / Τούτο σάφ' οίδα· οκνώ μέντοι τοιόνδε σε φήναι, / Θεσσαλονίκης γαρ τοὔνομα σού απέχει./ Θεσσαλονίκη μεν ΘΕΣ ΝΙΚΗΝ ΑΛΛΩ ελέγχει, / νικάς δ' άλλους συ φρεσί, δίκη, σοφίη./ Εις αΐδιον ευνοίας τεκμήριον / ο εν ιερεύσι Γ(εώργιος) Π(ατούσας) Αθηναίος».

38. «Φήμη μεν το πάρος δόξην αεί άπλετον ήγε / τῷδε δαημοσύνης ελλογίμῳ Μαλάκῃ· / νυν δε μεταφράζοντα τύποις ην έκδοτο βίβλον, / πείρα καταστέψει κύδεσιν αθανάτοις. / Εις οφειλομένης τιμής επίδειξιν / Αντώνιος Στρατηγός».

39. «Όπλοις μεν τηλέκλυτος ήδετο Θεσσαλονίκη, / νυν διά Καστρισίου αδετ' ομού σοφίη./ Εις ασυγκρίτου ευλαβείας τέκμαρ / Γεώργιος Παρούσιος».

τον τόπο καταγωγής του, τη Θεσσαλονίκη. Την ίδια πρακτική υιοθετούν αργότερα οι εκδόσεις της Βιέννης. Ο Πολυξώης Κοντός συνθέτει επίγραμμα «εις το κοινωφελές συγγραμμάτιον του σοφολογιωτάτου και λίαν φιλογενούς Στεφάνου Δημητριάδου», στην αποσπασματική δηλαδή διασκευή του *L'an deux mille quatre cent quarante...* του Mercier.[40] Ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, παρότι στα προλεγόμενα του *Αγάθωνος* διαφωνεί με την κολακευτική πρακτική της δημοσίευσης επιγραμμάτων και αφιερώσεων προς τον μεταφραστή, υποχωρεί, τελικά, καθώς η αφιερωτική ωδή που γράφεται για το πρόσωπό του αφορά και τον Διονύσιο Καλλιάρχη, στον οποίο αφιερώνει ο ίδιος τη μετάφραση· στην απόφασή του αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι η ωδή προέρχεται από τη γραφίδα ιερωμένου, του επισκόπου Θεοδοσιουπόλεως Άνθιμου Κομνηνού εξ Ηλιουπόλεως, και αποδεικνύει το ενδιαφέρον του κλήρου για την πρόοδο των γραμμάτων.[41]

Το παρακειμενικό αυτό παιχνίδι έχει τον χαρακτήρα μιας σκηνοθεσίας που αποβλέπει στην προβολή της αξιοπιστίας της μετάφρασης και του μεταφραστή, ο οποίος κινδυνεύει μεν από τη μομφή του traditore, αλλά ως traduttoro επιτελεί σημαντικότατο έργο. Ο λόγος που συνοδεύει τη μετάφραση δεν αφορά την ίδια τη μεταφραστική πράξη, αλλά αποσκοπεί να προβάλει μια κανονιστική αντίληψη για τη μετάφραση, να ορίσει τη θέση της μέσα στο σύστημα.[42] Η προσπάθεια να περιβληθεί με κύρος η μετάφραση συνδέεται με τη σημασία που αποδίδεται στη διαγλωσσική αυτή μεταφορά (και όχι σε άλλες προϋπάρχουσες μορφές, όπως η αδήλωτη μετάφραση-παράφραση, η διασκευή, η μίμηση) ως μέσο προσοικείωσης της ξένης γραμματείας.

Ο Theo Hermans, από τους πρωτεργάτες των Μεταφραστικών Σπουδών και της θεωρίας της «χειραγώγησης», τονίζοντας την ιστορικότητα της μετάφρασης σημειώνει:

> Ο ιδιαίτερος και πάντοτε ιστορικά καθορισμένος τρόπος με τον οποίο η πολιτισμική κοινότητα αντιλαμβάνεται τη μετάφραση καθορίζει, επομένως, και τον τρόπο με τον οποίο η μετάφραση, ως πολιτισμικό προϊόν, αναφέρεται στο κείμενο-δωρητή

40. «Το σον σαφώς δέδεικται εν μικρά βίβλῳ / Άπασι πνεύμα ευφυές τα ρητόρων. / Επεί καθ' ύπνον ούποτ' άλλος ιδμόνων / Τα κεδνά ίδεν, ως συ, μήτε καθ' ύπαρ. ΠΛΖ. ΙΕ.Κ [=Π(ο)λ(υ)ξ(ώης) ιε(ρομόναχος) Κ(οντός)]».

41. «Ωδή εις τον σεβασμιώτατον γέροντα άγιον Εφέσου και εις τον μεταφραστήν»: «Ελλήνων νεολαία! πρόκοπτε θαρραλέα! / Εφέσου σε στηρίζει· ο Κούμας σε φωτίζει / Ω εποχή ευχής! / Έχεις ιδού / Της ηθικής σχολείον, τ' Αγάθωνος βιβλίον./ Δείγμα φιλομουσίας εκδότου και σοφίας / τής του μεταφραστού».

42. Ο κανονιστικός χαρακτήρας των προλόγων αποτελεί γνώρισμα και άλλων γραμματειακών συστημάτων του 18ου αιώνα. Βλ., σχετικά, LIEVEN D'HULST, «Le discours sur la traduction en France (1800-1850)», *Revue de Littérature Comparée* 63 (1989) 182-183.

της, στο είδος της εικόνας του πρωτοτύπου που προβάλλει ή διατηρεί η μετάφραση. Με άλλα λόγια, το «πρότερο κείμενο» στο οποίο αναφέρεται η μετάφραση δεν είναι ποτέ απλώς το κείμενο-πηγή, αν και, φυσικά, αυτό ισχυρίζονται συνήθως οι μεταφράσεις. Στην καλύτερη περίπτωση είναι μια εικόνα του – μια εικόνα-αντανάκλασή του, ίσως, υπό τον όρο ότι την εκλαμβάνουμε ως εικόνα που αντανακλάται σε έναν καλειδοσκοπικό, παραμορφωτικό καθρέφτη. [43]

Σύμφωνα με τη θέση αυτή, η μετάφραση μπορεί να προσφέρει μια εξαιρετικά πλούσια εικόνα για τα πολιτισμικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα της κοινότητας υποδοχής:

η μετάφραση παρέχει ένα προνομιακό ευρετήριο πολιτισμικής αυτοαναφοράς, ή [...], αν προτιμάτε αυτοπροσδιορισμού. Στον αναλογισμό για τον εαυτό του, ένας πολιτισμός, ή ένα μέρος του, τείνει να ορίζει την ταυτότητά του με όρους του «εγώ» και του «άλλου» [...]. Η μετάφραση ανοίγει ένα παράθυρο στον πολιτισμικό αυτοκαθορισμό [...] μας παρέχει ένα μοναδικά προσπελάσιμο σύνολο πολιτισμικών κατασκευών του «άλλου» και, επομένως, προνομιούχα στοιχεία, από πρώτο χέρι, για τη λειτουργία του πολιτισμικού αυτοπροσδιορισμού.[44]

Οι παράγοντες που υπαγορεύουν την αντίληψη για την ιερότητα της μετάφρασης πρέπει, λοιπόν, να ανιχνευθούν στα ιδεολογικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα του γραμματειακού συστήματος.

43. HERMANS, «Images of Translation...», σ. 131.
44. *Ό.π.*, σ. 131-132.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ

1. Ο στολισμός του Γένους

Τα προλογικά κείμενα στις μεταφράσεις αφηγηματικής πεζογραφίας αφήνουν, συχνά, να εννοηθεί ότι η μεγαλύτερη ανταμοιβή για τον μεταφραστή είναι η αναγνώριση της προσφοράς του. Μολονότι και αυτό το στοιχείο δεν μπορεί να τεθεί με σιγουριά εκτός του πλαισίου της αυτοσκηνοθεσίας και της απενοχοποίησης του μεταφραστή, όπως άλλωστε και ορισμένα ακόμη σκηνοθετικά «ευρήματα», έχει στενή συνάφεια με τα ιδεολογικά συμφραζόμενα της μετάφρασης.

Η παρομοίωση της μετάφραση με το «στολίδι» που έρχεται να λαμπρύνει το νεοελληνικό λογοτεχνικό σύστημα απαντά συχνά στα προλογικά κείμενα κάτω από ποικίλα συνώνυμα. Στην πρώτη έντυπη μετάφραση μικρών πλασματικών/ρητορικών αφηγημάτων του 18ου αιώνα, στα *Παίγνια της φαντασίας* του Loredano, ο Μαλάκης Γιακουμή Καστρίσιος χρησιμοποιώντας τη γνωστή, κυρίως στα κείμενα του Δαπόντε, παρομοίωση της λογοτεχνικής/αναγνωστικής απόλαυσης με τη γευστική, τοποθετεί τη μετάφραση ανάμεσα στα πολύτιμα εδέσματα:

> η αγάπη όπου και εγώ έχω προς σέ και τους ομογενείς μου, φιλομαθέστατε, με ανάγκασε να ετοιμάσω καμίαν παραμικρήν τράπεξαν εις το Γένος μου. Ήθελα να έχω τόσην δύναμιν, όσην έχω και την αγάπην διά να ευπρεπίσω εδέσματα πολυποίκιλα, συνθεμένα με τους κόπους μου, και συλλεγμένα με τες σπουδές μου. Αλλ' επειδή η ατελειότης της μαθήσεώς μου μού εμπόδισε το θέλημα διά την αδυναμίαν, εβίασέ με η θέλησις διά την αγάπην να σου συνάξω ξένα, και να τα μετασκευάσω με την μετάφρασιν.

Σε ανάλογες μεταφορές προσφεύγει στο ξεκίνημα του επόμενου αιώνα ο Κωνσταντίνος Γεωργιάδης Κούτσικος, ο μεταφραστής της νουβέλας *Χαριτώ και Πολύδωρος*:

> Ποδώντας εκ ψυχής τον στολισμόν του Γένους μου, ιδού σας προσφέρω και έτερον καρπόν της επιμελείας μου: ποίημα ωραιότατον, ηθικώτατον εις το νόημα και εις την ανάγνωσιν γλυκύτατον.

Οι μεταφραστές πλασματικών αφηγημάτων σε πεζό λόγο δηλώνουν με την ταύτιση του «στολιδιού» με το «ξένο» την ανεπάρκεια και την «αδυναμία» του «οικείου» συστήματος να παράσχει ιδίους πόρους. Οι εκφράσεις «ένδεια», «πενία», «ο στολισμός του Γένους ημών οπού στερείται...»,[1] η «εκ πείρας και μετά λύπης [ομολογία] ότι δεν έχομεν...»[2] επανέρχονται συχνά στα προλογικά σημειώματα. Η συνειδητοποίηση αυτής της ένδειας υποδηλώνει αφενός τη ρήξη προς την παράδοση, η οποία κρίνεται ανεπαρκής να τροφοδοτήσει τη γραμματεία –με το συγκεκριμένο είδος–, και αφετέρου την ύπαρξη διαθέσιμων πόρων σε άλλα συστήματα, έξω από τα «ελληνικά» λογοτεχνικά σύνορα.

Στην ένδεια, την πνευματική πενία του νεοελληνικού συστήματος αντιπαρατίθεται η εικόνα του πλούτου, του κορεσμού του συστήματος αφετηρίας. Οι ξένες γραμματείες προπορεύονται, διαθέτουν πόρους, έχουν συσσωρεύσει κεφάλαια. Επιπροσθέτως, η «φωτισμένη Ευρώπη»[3], επωνυμία που καλύπτει το σύνολο των δυτικοευρωπαϊκών γραμματειακών συστημάτων αφετηρίας, διαθέτει τη μέθοδο για να καλύπτει έγκαιρα, ταχύτατα τις ελλείψεις: προσφεύγει και αυτή στη μετάφραση. Τα «σοφά έθνη», όταν εντοπίσουν σε γειτονικά (ή ακόμη και σε εξωτικά, όπως τα ανατολικά) συστήματα λογοτεχνικά προϊόντα που δεν διαθέτουν τα ίδια, τα οικειοποιούνται μέσω της μετάφρασης. Αποτελεί κοινό τόπο στους προλόγους των μεταφραστών και εκδοτών και στις αγγελίες που δημοσιεύονται στον Τύπο η ετοιμότητα με την οποία τα έθνη αυτά ιδιοποιούνται το μυθοπλαστικό υλικό των γειτόνων τους. Ήδη στα 1742 ο τυπογράφος Bortoli φέρνει αυτό το επιχείρημα για να διαφημίσει το *Τύχαι Τηλεμάχου*:

> τόσον εθαυμάσθη από τους σοφούς της Ευρώπης, όπου ευθύς σχεδόν εμεταγλωττίσθη και ετυπώθη εις τας σοφωτέρας διαλέκτους.

Οι έλληνες μεταφραστές σπεύδουν να ακολουθήσουν το ευρωπαϊκό παράδειγμα. Ο Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης λανσάρει την έκδοση του *Αραβικού μυθολογικού* με τα ακόλουθα λόγια:

> Ιδού και το περίφημον Μυθολογικόν βιβλίον των Αράβων, μεταγλωττισμένον τέλος πάντων και εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον, αφού εμεταγλωττίσθη από μεν της αραβικής εις την φραντσέζικην, από δε ταύτης εις την ιταλικήν, τυπωθέν και μετα-

1. Στον πρόλογο της *Ηθικής περιηγήσεως Κύρου*.

2. Στον πρόλογο του Στέφανου Καραθεοδωρή στα *Ειδύλλια* και με παρεμφερή διατύπωση στον πρόλογο του Κωνσταντίνου Μπέλιου στο *Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα*.

3. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, σ. 16-17.

> τυπωθέν εις ταύτας τας διαλέκτους πολλάκις και πολλαπλασίως με μεγάλον κρότον και πάνδημον φήμην εις τους περιέργους φιλαναγνώστας των δύο τούτων Γενών, και με όλον όπου αυτά τα Γένη υπερπλουτούσι πολυειδή βιβλία πολυποικίλων Ιστοριών, και μάλιστα περί τοιαύτης υποθέσεως μυθολογικής.

Σύμφωνα με τη διατύπωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, τα ευρωπαϊκά συστήματα προπορεύονται στο σημείο αυτό και υποδεικνύουν με τις μεταφράσεις τον δρόμο που οδηγεί στη συμμετοχή στο «ευρωπαϊκό γούστο»:

> Πόση είναι του συγγράμματος τούτου η αξία έκριναν προ ημών όλα τα σοφά της Ευρώπης έθνη· διότι, παρεκτός των πολλοτάτων εις το πρωτότυπον εκδόσεων, και Άγγλοι και Γάλλοι και Ιταλοί το μετέφεραν εις τας γλώσσας των.

Ο Χρυσοβέργης Κουροπαλάτης στο *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος* αναγνωρίζει με κατηγορηματικό τρόπο στις ευρωπαϊκές γλώσσες την ικανότητά τους να σπεύδουν στην κάλυψη των αναγκών:

> εν ταυτώ μετεφράσθη εις όλας τας ακμαζούσας ευρωπαϊκάς διαλέκτους, και έγινε κοινή εις όλα τα Γένη, τα οποία μη υποφέροντα να είναι υστερημένα τινός αξιολόγου βιβλίου, αμοιβαίως μεταφράζουσι τα των άλλων συγγράμματα.

Οι συντάκτες των προλόγων στις μεταφράσεις αφηγημάτων, δείχνουν να συμμερίζονται τις ίδιες απόψεις με τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, όπως τις διατύπωνε στον πρόλογο της μετάφρασης του ηθικοφιλοσοφικού κειμένου του Muratori (1760):

> έχει χρείαν η Ελλάς από την Ευρώπην [...] η μία πλημμυρεί, και η άλλη υστερείται ώς και τα αξιολογώτερα φώτα της μαθήσεως

Η χρεία αυτή όμως γίνεται συνειδητή ταυτόχρονα με μια αυξανόμενη διάθεση για μάθηση. Οι «πεινασμένοι» αναγνώστες του Μαλάκη Γιακουμή Καστρίσιου, που θα «χορτάσουν» με τη μετάφραση, οι «φιλομαθείς», οι «φιλοπερίεργοι», οι «φιλόμουσοι», οι νέοι και οι νέες, ή τα «γραικόπουλα», οι αποσκοπούμενοι αναγνώστες των προλογικών σημειωμάτων μεταφραστών και εκδοτών συνθέτουν την εικόνα ενός ελληνόγλωσσου αναγνωστικού κοινού που δήθεν, ή έστω στην πραγματικότητα, είναι πρόθυμο να βελτιώσει την πνευματική του θέση, την ψυχική του διάθεση, τα αισθητικά του κριτήρια. Κατασκευάζουν την εικόνα ενός αναγνώστη που βρίσκεται σε μια διαδικασία διάπλασης, διαμόρφωσης και ωρίμανσης, μέσα όμως, σε ένα σύστημα «πτωχείας», «έλλειψης», «πενίας» που πραγματοποιεί δειλά τα πρώτα του βήματα ή σε ένα σύστημα που επιθυμεί την ανανέωσή του, που «τα παλαιά [...] τα έχει χορτασμένα και ζητεί πάντα τα νέα» (*Νέα Χαλιμά*). Τα μυθοπλαστικά πεζογραφήματα, χάρη στη θεματική και στην ειδολογική τους ποικιλία, φέρονται να εισάγονται για να καλύψουν αρκετές από τις ελλείψεις: Η *Ηθική περιήγησις Κύρου* αναλαμβάνει να ικανοποιήσει την ανάγκη για βιβλία ιστορικά, τα *Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα*, η *Αποθήκη των παίδων*, τα *Ηθικά δι-*

γήματα του Soave έρχονται να ανταποκριθούν σε σύγχρονα διδακτικά ενδιαφέροντα, «αρμόδια εις την παρούσαν κατάστασιν»,[4] και να αντικαταστήσουν το *Ψαλτήριον* και την *Οκτώηχον*.[5] Οι μεταφράσεις πλασματικών αφηγημάτων υπόσχονται την εισαγωγή «νέων ιδεών» (*Απανθίσματα*), νέων λογοτεχνικών ειδών, όπως υπονοεί η «νεοειδής» *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας*, αλλά και η επιδίωξη του Ρήγα στο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* να δώσει «μίαν αμυδράν ιδέαν των κατά την Ευρώπην ηδονικών αναγνώσεων».

Η μύηση, η διάπλαση, η διαμόρφωση, η βελτίωση, η πρόσκτηση των γνώσεων, με μία λέξη ο διδακτισμός, αλλά και η ηδονή και η περιέργεια, το πλαίσιο εκείνο στο οποίο δείχνουν να ανταποκρίνονται πολλά από τα είδη της πλασματικής πεζογραφίας (παιδαγωγικό μυθιστόρημα, ηθικά διηγήματα, αισθηματικές νουβέλες, ανατολικές μυθιστορίες) τροφοδοτεί και την προσφυγή στη μετάφραση.[6] Οι μεταφραστές, μέντορες σε αυτή τη διαδικασία –ή «πρόξενοι» που υπηρετούν την πατρίδα τους, διασφαλίζοντας όμως και την επικοινωνία με τους ξένους[7]– εξυπηρετούν την πρόσβαση σε όσους είναι «αδαείς της γαλλικής γλώσσης»,[8] την «κοινήν ωφέλειαν»· αποβλέποντας «εις την βελτίωσιν του λαού»[9] φροντίζουν για βιβλία «επιτήδεια να έμβωσι και εις τας καλύβας των πτωχών, και εις τα παλάτια των πλουσίων», νοιάζονται για τα «πτωχά αισθητικά γραικόπουλα» και τις γυναίκες.[10] Η μύηση στο ξένο (και στο εξωτικό) μέσα από την έντυπη μετάφραση, από τα μέσα του 18ου αιώνα και ύστερα, συμβαδίζει με τον κοινωνικό ωφελιμισμό, την εκλαΐκευση, αλλά και τη συγκρότηση ενός πολιτισμικού-λογοτεχνικού αποθέματος που θα επιτρέψει την ένταξη στον δυτικοευρωπαϊκό λογοτεχνικό κανόνα.

---

4. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΡΑΘΕΟΔΩΡΗΣ, *Ειδύλλια*.

5. Βλ. τον πρόλογο του Κωνσταντίνου Μπέλιου στο *Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα* και του Σπυρίδωνα Βλαντή στην *Αποθήκη των παίδων*, τ. 3.

6. Για τον ρόλο που κατέχει η μετάφραση σε συστήματα που διάγουν φάση διάπλασης, όπως, π.χ., το γερμανικό στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. ANTOINE BERMAN, *L'épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*, Paris, Gallimard, 1984, σ. 72-86. Τον διαπλαστικό χαρακτήρα της μετάφρασης στην ελληνική γραμματεία στις αρχές του 19ου αιώνα αναγνωρίζει ο G. VELOUDIS, *Germanograecia*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1983, σ. 90.

7. Για τον ενδιαφέροντα χαρακτηρισμό του μεταφραστή ως προξένου, ιδιώτη ή δημόσιου λειτουργού που υπηρετεί το ξένο, αλλά και τους συμπολίτες του, διατηρώντας τα σύνορα ανοιχτά, βλ. ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΜΠΙΤΣΩΡΗΣ, «Από τη μία γλώσσα στην άλλη. Ιδιοποίηση και ξενισμός», *Σύγχρονα Θέματα* 54 (1995) 68.

8. Πρόλογος στο «Λαύσος και Λυδία».

9. Βλ. την «Προκήρυξιν» του Ιώσηπου Μ. Δούκα για την έκδοση του *Ο καλός Συμεών*, *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818) 500.

10. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΡΑΘΕΟΔΩΡΗΣ, *Ειδύλλια*.

Πραγματιστικές απόψεις που έχουν τις απαρχές τους στον εμπειρισμό του John Locke και προβάλλουν τον επικοινωνιακό-πληροφοριακό χαρακτήρα της πεζογραφίας –στόχος της είναι «η κοινοποίηση της γνώσης των πραγμάτων»[11]– σε συνδυασμό με τις αντιλήψεις για τη μετάφραση ως μετάγγιση νοημάτων, που έχουν τις ρίζες τους στην ποιητική θεωρία του αβά Batteux[12] («μετά πάσης ακριβείας, ουχί κατά λέξιν, αλλά κατά το νόημα αποβλέπων εις το αληθινόν αγαθόν του γένους ημών», σημειώνεται στον πρόλογο της *Ηθικής ιστορίας Βελισαρίου*), ενθαρρύνουν τη γνωσιολογική εκμετάλλευση της μετάφρασης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει η μετάφραση του *Αταλά* του Chateaubriand «εις την μιξοβάρβαρον ελληνικήν φωνήν». Στον «Πρόλογον» της νουβέλας, όπου περιγράφεται το σκηνικό της Βόρειας Αμερικής, χώρου εκτύλιξης της δράσης, ο Κωνσταντίνος Σταμάτης προσθέτει πυκνές υποσημειώσεις, που δεν χρησιμεύουν μόνο για την απεικόνιση/ερμηνεία της εξωτικής πανίδας και χλωρίδας, αλλά παρέχουν γεωγραφικές, εθνολογικές, βοτανολογικές και ζωολογικές γνώσεις. Απαντώντας, π.χ., στο κείμενο ένα είδος κότσυφα («oiseau moqueur»), που το αποδίδει με «μυκτηριστής» (=χλευαστικός), υποσημειώνει:

> ΜΥΚΤΗΡΙΣΤΑΙ, αυτό το αμερικάνικον πτηνόν ομοιάζει κατά πάντα με την κίχλαν των μερών μας, έχει όμως μορφήν ωραιοτέραν, το σώμα του είναι ωχρόν και σκοτεινόν, με σκέλη και ρόμφον ολόμαυρον, έξω όπου κελαϊδεί θαυμάσια, έχει το προτέρημα του να μιμείται με ευκολίαν την φωνήν των πτηνών, των τετραπόδων, και κάθε είδους κρότον οπού ακούει, είναι πολλά ήμερον και συζεί με τους ανθρώπους.[13]

Στο σημείο όπου γίνεται λόγος για τη στρατολόγηση του Ρενέ στους Νατσέ σημειώνει:

> Οι Ινδιάνοι όταν χειροτονούν ένα νέον και τον συναριθμούν μεταξύ των συστρατιωτών των, πρώτον τον βάζουν και κάθεται επάνω εις ένα δέρμα τίγρεως, έπειτα καίουν άχυρα, μαζώνουν την στάκτην των, την λιώνουν εις το νερό, και με αυτήν ζωγραφίζουν εις το μηρί του ένα χρώμα δορκάδος, και με σουβλιστά βελόνια τον κροτούν έως του να βγαίνει το αίμα, το οποίον συμμιγνύμενον με την στάκτην, αποτελεί ένα τύπον ανεξάλειπτον, κατόπιν ο νέος στρατιώτης πίνει καπνόν με το καλουμέτι και περιπατεί επάνω εις τα λευκά δέρματα όπου έχει προ ποδών του.[14]

Πλασματικά αφηγηματικά κείμενα, όπως η αισθηματική αυτή νουβέλα σε «ποιητική» πρόζα, που τοποθετείται στις απαρχές του γαλλικού ρομαντισμού, στα

11. GEORGES MAY, *Le dilemme du roman au XVIIIème siècle*, New Haven-Paris, Yale University Press-PUF, 1963, σ. 7.

12. *Principes de littérature*, 1755· πρβλ. ANDRÉ LEFEVERE, «Translation: Its Genealogy in the West», στο: SUSAN BASSNETT - ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *Translation, History and Culture*, London, Cassell, ²1995, σ. 17.

13. *Αταλά*, σ. 12.

14. *Ό.π.*, σ. 16.

οποία το πληροφοριακό περιεχόμενο δεν βρίσκεται στις άμεσες προτεραιότητες, προσλαμβάνουν μέσα από τη μετάφραση τον χαρακτήρα μορφωτικού αγαθού.

Η διαδικασία μύησης και η προσπάθεια επίτευξης της ωριμότητας με τη μίμηση της ή την εξίσωση με τη «φωτισμένη» Ευρώπη παίρνει κάποια στιγμή τη μορφή ενός αγώνα δρόμου, που επιχειρεί να μειώσει τη διαφορά ανάμεσα στις πρώτες και στις τελευταίες θέσεις, τις οποίες για χρόνια καταλάμβανε μέσα στη Γηραιά Ήπειρο το νεοελληνικό σύστημα. Αν ο αγώνας αυτός δεν οδηγεί στην πρωτιά, μπορεί τουλάχιστον να επιτρέψει ένα καλύτερο «πλασάρισμα» σε σχέση με άλλα, ευνοϊκότερα τοποθετημένα, τουλάχιστον από πολιτική άποψη συστήματα του πολυσυστήματος της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ένα παράδειγμα προσφέρει η μετάφραση του *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν* του Bernardin de Saint-Pierre από τον Νικόλαο Σ. Πίκκολο:

> Διά να γίνει άξιον οπωσούν του πρωτοτύπου, εχρειάζετο βέβαια και άλλας φροντίδας το απεικόνισμα, και ήθελα μετά χαράς αναβάλει ακόμη την δημοσίευσίν του, αν δεν εμάνθανα παρά της χήρας του μακαρίτου, ότι *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν* μεταφράσθησαν και εις οθωμανικήν γλώσσαν. Το νέον τούτο μ' έκαμε να παραβλέψω πάντα άλλον στοχασμόν, και να ρίψω τον κύβον, διά να μην έλθω ύστερος του Αγαρηνού μεταφραστού.[15]

Η άποψη αυτή του Πίκκολου μπορεί, νομίζω, να ερμηνεύσει τον υπερτονισμό του δυτικού ενδύματος με το οποίο περιβάλλονται τα μεταφρασμένα κείμενα που έχουν απώτερη ανατολική προέλευση (τον «δυτικότροπο ανατολισμό»), και, ταυτοχρόνως μια ενδεχόμενη απροθυμία μεταφραστών και τυπογράφων να δημοσιεύσουν μεταφράσεις από τουρκικά κείμενα, που γνωρίζουμε ότι είχαν πραγματοποιηθεί, αλλά δυσκολεύτηκαν, φαίνεται, να φτάσουν στο τυπογραφείο και να τυπωθούν.[16]

---

15. ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, «Μια αθησαύριστη αγγελία του Ν. Σ. Πίκκολου (1821)», *Ο Ερανιστής* 16 (1980) 301-305.

16. Εκτός από τις μεταφράσεις του Νασρεντίν Χότζα διαθέτουμε και άλλα τεκμήρια μεταφράσεων από την τουρκική γλώσσα. Ένα από τα «παραμύθια» που κατέγραψε ο Guys στα μέσα του 18ου αιώνα φέρεται από την αφηγήτρια ως μετάφραση από τα τουρκικά. Βλ., σχετικά, ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, «Τα "παραμύθια" του Guys», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1998/1999) 19. Σε χειρόγραφο κώδικα (β΄ μισό 18ου αιώνα) περιλαμβάνεται ένα έμμετρο αφηγηματικό κείμενο, η *Διήγησις των συμβάντων τῳ τε Βεφά αι Μιχρή*..., με τη διευκρίνιση «συγγραφείσα και μεταγλωττισθείσα εκ της οθωμανικής γλώττης»· βλ., σχετικά, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Διήγησις Βεφά και Μιχρής. Ανωνύμου ανέκδοτο στιχούργημα ΙΖ΄ αι.», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6 (2000) 37-82. Μετάφραση του ίδιου κειμένου επρόκειτο να εκδοθεί στη Βενετία το 1800 από το τυπογραφείο Θεοδοσίου και είχε λάβει έγγραφη βεβαίωση της βενετικής λογοκρισίας· βλ., σχετικά, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση από την τουρκική λογοτεχνία (1800), *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997-1998) 155-169. Μήπως τελι-

Ο αγώνας δρόμου του νεοελληνικού λογοτεχνικού συστήματος να εμπλουτιστεί με τα πολιτισμικά προϊόντα της Δυτικής Ευρώπης και να μειώσει την πνευματική απόσταση που το χώριζε από αυτήν καθιστά αναγκαία, στη συνείδηση της εποχής, μια μορφή ανακύκλωσης, που θα φανέρωνε ξεκάθαρα τις πηγές της: τη μετάφραση, που για λόγους κύρους συνοδεύεται από ενδείξεις ξενοτροπίας και παράλληλα υπόσχεται ότι μεταγγίζει ακέραιο, με αξιοπιστία, τον πλούτο του κειμένου.

2. Η αναζήτηση της γλωσσικής ταυτότητας

Η αναγραφή της γλώσσας άφιξης στη σελίδα τίτλου της πλειονότητας των μεταφράσεων πλασματικής πεζογραφίας, στοιχείο αυτονόητο σήμερα, εγγράφεται, όπως ήδη σημειώσαμε, στην «εικόνα» για την ιερότητα της μετάφρασης. Η πολυτυπία με την οποία δηλώνεται η γλώσσα αυτή («απλή», «κοινή», «γλώσσαν των νυν Ελλήνων», «γραικική», «μιξοβάρβαρος ελληνική») και το γεγονός ότι η σημείωσή της εμφανίζει σημάδια εξασθένησης ήδη από τη δεκαετία του 1830, και απαλείφεται σταδιακά, κινούν εύλογες υπόνοιες: αφενός για το ότι η γλώσσα που αναγράφεται κάτω από τον τίτλο της μετάφρασης είναι είτε περιθωριακή είτε μη καθιερωμένη και αφετέρου για το ότι η σταδιακή απαλοιφή –που γίνεται αισθητότερη ύστερα από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους κ.ε.[17]– σχετίζεται με την επιβολή μίας από τις ανταγωνιζόμενες μορφές, προφανώς της «καθαρεύουσας».

Θα πρέπει λοιπόν να εικάσουμε ότι η αναγραφή της γλώσσας άφιξης εκφράζει ευρύτερες γλωσσικές ζυμώσεις που κυοφορούνται ή εκδηλώνονται κατά την περίοδο αυτή και βρίσκουν στη μετάφραση ένα γόνιμο πεδίο δράσης, στη θεωρία και στην πράξη. Ο προβληματισμός για τη γλώσσα του μεταφράσματος δείχνει να υπηρετεί το αίτημα της απόδοσης του «ιερού κειμένου» αφετηρίας σε γλώσσα απλή, κατανοητή, κοινή, υπεράνω ατομικών ιδιολέκτων και τοπικών ιδιωμάτων, που εναποθέτει την καθιέρωσή της στη διάδοση της μετάφρασης. Εντούτοις, το είδος της κατανοητής αυτής γλώσσας, που με τη σειρά της θα έπρεπε να γίνει «ιερή», όπως η μετάφραση των Ο΄, δεν είναι δεδομένο· απαιτεί μιαν αποφασιστική επιλογή από τη μεριά του μεταφραστή. Επιλογή που απορρέει από ιδεολογικούς και γλωσσικούς παράγοντες.

κά η λανθάνουσα αυτή έκδοση δεν κατάφερε να ξεπεράσει τις προκαταλήψεις και δεν τυπώθηκε ποτέ; Δεν αποκλείεται όμως να τυπώθηκε, και το χειρόγραφο που αναφέρει ο Δ. Ζ. Σοφιανός –το οποίο προχρονολογεί– να είναι απόγραφο της έκδοσης.

17. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγω διατρέχοντας τους τίτλους των έντυπων μεταφράσεων αφηγηματικής πεζογραφίας της περιόδου 1830-1880. Βλ. ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων, 1830-1880*, Αθήνα, Περίπλους, 1995.

Οι πρόλογοι των μεταφράσεων πλασματικής πεζογραφίας παρέχουν πενιχρές ενδείξεις για τις γλωσσικές αυτές ζυμώσεις· ο διάχυτος, όμως, προβληματισμός είναι ανιχνεύσιμος σε προλόγους σε μεταφράσεις ορισμένων άλλων κειμένων σε πεζό λόγο, και κυρίως σε τρία, προβεβλημένα από τη σημερινή έρευνα, κείμενα,[18] του Ιώσηπου Μοισιόδακα, του Δημήτριου Καταρτζή και του Παναγιώτη Κοδρικά. Το πρωταρχικό δίλημμα να επιλεχθεί μια γλώσσα κατανοητή στους πολλούς, το οποίο έχει να αντιμετωπίσει ο μεταφραστής από τη στιγμή της εμπλοκής του στη μεταφραστική διαδικασία, το περιγράφει με εύγλωττο τρόπο ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ στο Προοίμιον της *Ηθικής φιλοσοφίας* του Muratori· αμφιταλαντευόμενος σε «ποίον ύφος»[19] θα μετέφραζε την ηθικοφιλοσοφική πραγματεία του τη γραμμένη σε πεζό λόγο, «ήγουν με το ελληνικόν [=αρχαία ελληνική] ή με το κοινόν», αποφαίνεται:

> Το πρώτον μού ήτον εύκολον και σύνηθες, αλλ' ούτως εσυνέβαινε να ζημιωθούν οι απλούστεροι, πράγμα όπου μήτε το εσυγχώρει ο ζήλος μου [...] Απεφάσισα να προτιμήσω το κοινόν όφελος [...] Επεχείρησα λοιπόν την μετάφρασιν με το απλούν ύφος.[20]

Όπως ο ίδιος περιγράφει, η απόφαση να καταλήξει στην επιλογή μιας σύγχρονης γλωσσικής μορφής –έστω και με το δικό του, στριφνό και διόλου δημώδες ύφος– δεν υπήρξε εύκολη. Προηγήθηκε μια γλωσσική περιπλάνηση –ένας από τους ενδιάμεσους σταθμούς ήταν και το «θρυλούμενον μιξοβάρβαρον»– που απαίτησε την «υπομονήν του Άτλαντος».

Για τον Δημήτριο Καταρτζή ο φωτισμός του Γένους κρίνεται αναπόσπαστος από τη συγγραφή «στη γλώσσα που λαλούμε, νοούμε και γράφουμε σ' όλην τη ζωή μας»· για τον λόγο αυτό δηλώνει προγραμματικά ότι μεταφέρει «ρητώς σε απλά ρωμαίικα τα *Πολιτικά* του μουσιού Ρεάλ για να γίνουν κοινά σ' όλο το Γένος μας».[21] Η πρόκριση του κοινού ύφους γι' αυτόν φαίνεται ότι ήταν πιο εύκολη υπόθεση. Ενήμερος μέσω του D'Alembert για τις καθοριστικές αποφάσεις στον

18. Βλ., σχετικά, ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού, Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 113-125· βλ., επίσης, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ελληνικές μεταφράσεις στον 18ο αιώνα: "Μετα-δοτικές ή προδοτικές;"· "πιστές και άσχημες" – "άπιστες και όμορφες"», *Σύγκριση/Comparaison* 9 (1998) 45-46.

19. Το ύφος εδώ με τη σημασία της γλώσσας. Για το περιεχόμενο της έννοιας «ύφος» την εποχή αυτή, βλ. VINCENZO ROTOLO, «Η έννοια του ύφους στις συζητήσεις των ελλήνων λογίων μεταξύ του ΙΗ΄ και του ΙΘ΄ αιώνα», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 67 (1992) 673-685.

20. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, (²2004), σ. 332.

21. Πρόλογος στη μετάφραση του Ρεάλ, ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 311.

ευρωπαϊκό χώρο που επέβαλαν τις εθνικές γλώσσες ως γλώσσες της μετάφρασης και αντικατέστησαν τη λατινική –αναφέρει τους Μεδίκους στην Ιταλία, τον Φραγκίσκο Α΄ στη Γαλλία και τον Κάρολο Ε΄ στην Αυστρία[22]– επιλέγει τη γλώσσα της βυζαντινής και οθωμανικής πρωτεύουσας, τη γλώσσα του άστεως:

> Για ρωμαίκα καθαυτό όμως έχω τα πολίτικα που συντυχαίνουν οι Πολίτες και (πρωτεία πᾶχουν ὅλοι οι πολίτες της μητρόπολης κάθε ἔθνους) φυσικά με τες λέξεις τους απ' τα ελληνικά και ξενικές γλώσσες, που μια πολυκαιρινή χρήση τις έκαμε νόμιμες.[23]

Αυτό όμως που ο Καταρτζής το θεωρεί παγιωμένο, εύχρηστο και νόμιμο, κρίνεται ελλιπές από τον Παναγιώτη Κοδρικά. Η προσφώνηση «Προς τους αναγινώσκοντας» στο *Ομιλίαι περί πληθύος κόσμων* (Βιέννη 1794) –μετάφραση, «διά προσταγής» του Μιχαήλ Σούτσου, του *Entretiens sur la pluralité des mondes* (1686) του Bernard de Bouvier de Fontenelle (1657-1757), ενός έργου εκλαΐκευσης της θεωρίας για το ηλιοκεντρικό σύστημα, που, χάρη στη διαλογική του μορφή και στον χωρισμό του σε βραδιές, βρίσκεται στο μεταίχμιο του λογοτεχνικού και του επιστημονικού λόγου–, συνιστά μια σύντομη πραγματεία για τις σύγχρονες γλωσσικές μορφές. Ο Κοδρικάς, ο οποίος διαπνέεται στη μετάφραση αυτή από εκλαϊκευτικές προθέσεις,[24] εκθέτει με τη σειρά τα επιχειρήματα που τον οδηγούν στην απόρριψη διαφόρων γλωσσικών μορφών, αρχής γενομένης από τη «μιξοβάρβαρον»:[25]

> βάρβαρον έκτρωμα, την «μιξοβάρβαρον» λεγομένην διάλεκτον. Η οποία άλλως, αλλαχού, και ποικίλως πανταχού λαλουμένη, γραφομένη, και μάλιστα συμμιγνυμένη εφεξής με την των Βενετών διάλεκτον [...] διηρέθη εις τόσας εγχωρίους γλώσσας όσα και χωρία, και τόποι.

Ακολούθως στρέφεται κατά του πολίτικου ιδιώματος, της επιλογής δηλαδή του Καταρτζή:

---

22. Πρβλ.: «εκείνο που χρηματίσανε πρωτύτερα οι Μεντιτσίδες εις την Ιτάλια, Φραντσέσκος ο πρώτος στην Φράντσα, και ο πέμπτος Κάρολος στη Νεμτσιά», ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 312.

23. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 314.

24. Βλ., σχετικά, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Το μεταφραστικό έργο του Κοδρικά: "Ομιλίαι περί πληθύος κόσμων του κυρίου Φοντενέλ"» στο: ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΑΔΗΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ- ΔΑΝΑΗ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση*, Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, τ. 1, σ. 327-338. Βλ., επίσης, LUCIA MARCHESELLI-LOUKAS, «Οι σημειώσεις του Π. Κοδρικά στη μετάφραση του Fontenelle», στο: Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, (2-4 Ιουνίου 2006), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007, τ. 1, σ. 249-260.

25. «Προς τους αναγινώσκοντας», σ. xiv-xxiv.

> το τερατώδες εκείνο κράμμα της λεγομένης ρωμαίικιας γλώσσης, σύμμικτον ως κυκεών από διαφόρους και πολυαρίθμους ξένας λέξεις, και φράσεις των οποίων η ελληνική έκφρασις ούτε ηξεύρομεν οι περισσότεροι αν ήτον εις χρήσιν εις τους Έλληνας, ούτε αν την εύρωμεν ημπορούμεν να την μεταχειρισθώμεν, διατί ούτε εννοούν οι πολλοί τί λέγομεν, και αηδιάζουν όλοι διά το ασυνήθιστον.

Μολονότι στην κρίση που προηγήθηκε φέρει ως επιχείρημα τους «πολλούς», δείχνει να απορρίπτει γλωσσικές μορφές κατανοητές σε ευρύτερα στρώματα, όπως η τότε ομιλουμένη, αφήνοντας αιχμές για εκείνους που την υπερασπίστηκαν:

> Μα ας γράψει (ευρέθησαν άνθρωποι, και άνθρωποι προκομμένοι, και εις τον δέκατον όγδοον μάλιστα αιώνα, να το ειπούν, να το δοξάσουν, και να νομίσουν ότι ημπορούν να αποδείξουν την ανασκευήν κατασκευήν, και καλλωπισμόν τον παντελή του πράγματος αφανισμόν) ας γράψει με τον αυτόν τρόπον, με τας αυτάς λέξεις, και με τας αυτάς φράσεις οπού συντυχαίνομεν, το οποίον είναι και γλαφυρότερον, και ευληπτότερον, ως ωφελιμότερον. Αχ! μα τούτο είναι τόσον εύκολον να το ειπεί τινας, όσον είναι δύσκολον να εννοήσει τας πόσας περιέχει δυσκολίας, και να συμπεράνει τας πόσας συμπεριλαμβάνει ατοπίας, και τέλος πάντων πόσον είναι βλαπτικόν μάλλον ή ωφέλιμον.

Στη συνέχεια καταρρίπτει τη θεωρητική επιλογή του Καταρτζή:

> Επιφέρω όμως ερωτώντας, πρώτον ποίον τρόπον ομιλίας απ' όσους οι Ρωμαίοι μεταχειρίζονται να μεταχειρισθεί; της Κωνσταντινουπόλεως, έπεται να με ειπούν, ως μητροπόλεως κατά μίμησιν και των λοιπών πεπολιτευμένων εθνών, εις τα οποία ο της μητροπόλεως τρόπος της διαλέκτου παρά πάντας τούς κατά χώραν εγκρίνεται.

Ο Κοδρικάς απορρίπτει αυτή τη γλωσσική επιλογή με επιχειρήματα «ιστορικά» και γλωσσικά: η κυριαρχούσα γλώσσα της πρωτεύουσας δεν είναι η νέα ελληνική, αλλά η τουρκική, αφού οι Τούρκοι έχουν την εξουσία· η «ρωμαίικια» βρίθει από ξένα δάνεια και δεν διαθέτει ομοιογένεια:

> όχι μόνον κάθε μέρος και κάθε ενορία αυτής της πόλεως άλλον έχει τρόπον της εκφράσεως, αλλά και αυτοί οι του Γένους μας επισημότεροι εκ διαμέτρου διαφέρουσιν ένας του άλλου εις τας εκφράσεις και τρόπους ομιλίας των. Άλλος κλίνει εις το ελληνικότερον, άλλος εις το τουρκικότερον, άλλος άλλως εκφράζεται [...]. Έπειτα άλλη πάλιν μεγάλη και ασυμβίβαστος διαφορά μεταξύ του τρόπου της ομιλίας των ανδρών, και του τρόπου της ομιλίας των γυναικών, και έτι μάλλον μιας εκάστης προς άλλην.

Την πιο εύστοχη απάντηση στις απόψεις αυτές του Κοδρικά θα δώσει, φυσικά, τριάντα ακριβώς χρόνια αργότερα ο Διονύσιος Σολωμός μέσα από τον *Διάλογο* (1824) απευθυνόμενος στον «Σοφολογιότατο»:

> Έπειτα ποίες είναι τούτες οι μεγάλες διαφορές; [...] Δεν ακουόμαστε ανάμεσά μας; [...] έλαβα δούλους ξένους, έναν από τη Μάνη, και τον εκαταλάβαινα εξαίρετα· άκουσα να ομιλούν ανδρώπους από το Μισολόγγι, από την Κωνσταντινούπολη, και τα λοιπά, και τους εκαταλάβαινα τόσο, οπού σχεδόν έλεγα πως είναι από τον τόπο μου.

Μέσα από τον υπερβολικό, σχεδόν καρικατουρίστικο εριστικό τόνο του, ο Κοδρικάς προσπαθεί να πείσει ότι αναζητεί μια γλώσσα που θα καθιστά εφικτή την επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη της γλωσσικής κοινότητας. Μέλημά του είναι να βρεθεί «ένα ύφος κοινόν», το οποίο, όπως σπεύδει να διευκρινίσει, «το έχομεν εις το χέρι, και καλλωπισμένον οπωσούν». Η «ρωμαίικη γλώσσα» της δικής του μετάφρασης, που φέρει μεν το ίδιο όνομα αλλά δεν ταυτίζεται με τη ρωμαίικα-πολίτικη/φαναριώτικη γλώσσα του Καταρτζή και διαφέρει από αυτήν, είναι κοντύτερα στην εκκλησιαστική και αρχοντική «κοινή» [των κύκλων] του Πατριαρχείου:

> το ύφος [που] το ενασμενίζονται και όλοι (αν εξαιρεθούν ένας ή δύο) οι τωρινοί αυθέντα του Γένους μας, και κατά μίμησιν τούτων οι περισσότεροι άρχοντες, και με αυτό γράφουν τα περισσότερα της κοινολογίας γράμματα.

Ύστερα από τη γλωσσική αυτή περιπλάνηση στην οποία υποβάλλονται οι μεταφραστές μέχρι να καταλήξουν στην επιλογή ενός από τους πολλούς γλωσσικούς τύπους, η αναγραφή της γλώσσας άφιξης στη σελίδα τίτλου συνιστά πράξη επικύρωσης. Η αναγραφόμενη γλώσσα, νικήτρια στην άμιλλα των διαλέκτων, φαίνεται να είναι εκείνη που ικανοποιεί την αντίληψη για απλή, κοινή, υπερτοπική γλώσσα· έχει την επάρκεια να φέρει σε πέρας την επίτευξη της ισοδυναμίας ανάμεσα στο κείμενο αφετηρίας και στη νεοελληνική του εκφορά, να μεταφέρει πιστά το πνεύμα των «ιερών», δηλαδή των καθιερωμένων από τη χρήση, νεολατινικών ή αγγλοσαξονικών και γερμανικών ευρωπαϊκών γλωσσών. Αυτό ακριβώς εξυπηρετεί η πρόκριση ρηματικών τύπων με πρώτο συνθετικό την πρόθεση «μετά» –και όχι την πρόθεση «παρά» που παραπέμπει σε μια υποδεέστερη διαδικασία– η οποία προσδίδει στη διαγλωσσική μεταφορά την εικόνα των ισοδύναμων συγκοινωνούντων δοχείων, το περιεχόμενο των οποίων μεταγγίζεται ακέραιο από το ένα στο άλλο.[26] Μέσα από την πράξη της επικύρωσης διαφαίνεται ο δρόμος προς την πρόσκτηση της «εθνικής γλωσσικής ταυτότητας».[27]

Εκτός των άλλων, όμως, η μετάφραση προσφέρει το πεδίο για να διαπιστωθούν οι ελλείψεις της γλώσσας που επιλέχτηκε, δέτοντας τον μεταφραστή σε

26. Το ιδεολόγημα αυτό ενισχύουν και επιστημονικές απόψεις γλωσσολογικού χαρακτήρα, όπως η θεωρία για την ισοδυναμία των γλωσσών στο πλαίσιο της «Grammaire Générale». Για τη γενικότερη απήχηση της θεωρίας της «γενικής γραμματικής», βλ. ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Γλωσσολογικά του νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Τετράδια «Ευθύνης» 13, Αθήνα 1980, τ. 1, σ. 399-411.

27. Και άλλα γραμματειακά συστήματα, προσφεύγουν σε ανάλογη «εθνικιστική» τακτική εκμετάλλευσης της μεταφραστικής διαδικασίας, όπως, για παράδειγμα, το καναδικό σύστημα κατά την περίοδο 1968-1988, που επιδιώκει να αναδείξει τη μητρική γλώσσα του Κεμπέκ σε εθνική γλώσσα, διαφοροποιώντας την από τη γαλλική. Βλ., σχετικά, ANNIE BRISSET, «The Search for Native Language: Translation and Cultural Identity», στο: LAWRENCE VENUTI (επιμέλεια), *The Translation Studies Reader*, London, Routledge, 2000, σ. 343-375.

συνεχή δοκιμασία. Τα διλήμματα που προκύπτουν από τη μετάφραση και την επιδίωξη της ισοδυναμίας είναι, βέβαια, εγγενή στη μεταφραστική διαδικασία και σε αυτά, κατά μεγάλο βαθμό, οφείλεται η «ένοχη» στάση του μεταφραστή, η ψυχολογία του «υπηρέτη δύο αφεντάδων». Εντούτοις, στην περίπτωση του νεοελληνικού συστήματος του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα φαίνεται ότι ανακύπτουν από την ειδική γλωσσική-παιδευτική πραγματικότητα του ελληνισμού. Ο Μοισιόδαξ, προσήλυτος στον ελληνισμό, όταν πλέον αποφασίζει να επιλέξει το απλούν ύφος, ομολογεί:

> διά την φυσικήν του πτωχείαν μού εφαίνετο κατά το αυτό και παντελώς δυσκολοπιχείρητον. [...] Το ύφος αυτό καθ' εαυτό, μου εφάνη ελλιπές. [...] Το ύφος αυτό καθ' εαυτό μού εφάνη έντονον, εμφαντικόν, ευφραδές, αλλά κατά το αυτό και παντελώς ελλιπές.[28]

Η άσκηση και η δοκιμή μέσα από τη διαγλωσσική αντιπαράθεση αποτελούν κατά τον Μοισιόδακα προϋποθέσεις για «την δυνατήν αναπλήρωσιν του αυτού ύφους»:

> η έλλειψίς του ανίσως δεν απατώμαι, απ' άλλο να μη πηγάζει πάρεξ από την αμέλειαν ή την καταφρόνησιν. [...] Μου εφάνη ότι αυτό, εάν διορθωθεί, ημπόρει να αποβεί μία γλώσσα πληρεστάτη, αρκετή διά κάθε ύλην, και αξία να συγκριθεί με τας πλέον στωμυλοτέρας διαλέκτους της Ευρώπης.[29]

Η γλώσσα επιλογής του Κοδρικά πάλι, η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι φαναριώτες ηγεμόνες, δεν είναι τέλεια: «Ελλείπεται δε το να καλλιεργηθεί».

Ο Καταρτζής επισημαίνει ρητά ότι κάθε γλώσσα, όπως και τα «ρωμαίκα»/«ρωμαίικα», έχει ελλείψεις, που ο ίδιος τις αναπληρώνει, εκτός των άλλων, με την άσκηση στον γραπτό λόγο, πρωτότυπο και μεταφρασμένο:

> [η ρωμαίκια γλώσσα] έχει αρετές και κακίες δικές της και δέχεται βελτίωση, καθώς όλες οι ζουντανές γλώσσες, οι οποίες δε στέκουνται ποτές σε κείνο που είναι, αλλά ή χειρότερες γίνουνται ή καλύτερες· δηλαδή αν τις σπουδάζουν και τις διδάσκουνε στα σκολειά, αν πραγματεύουνται σ' αυτές τη φιλοσοφία και μεταφράζουν ή συγγράφουν σ' αυτές βιβλία, παν επί το βέλτιον, ειδέ κάμει το έθνος τα εναντία, ξεπέφτουν και χειροτερεύουν.[30]

Υπάρχει, λοιπόν, η συνείδηση ότι η νεοελληνική γλώσσα που τελικά επιλέγεται είναι ακαλλιέργητη· για την καλλιέργειά της κρίνεται απαραίτητη η συγγραφή και η μετάφραση –η μετάφραση που διαθέτει «σημάδια πιστότητας», μέσα από τα

28. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*..., σ. 332-335.
29. *Ό.π.*, σ. 335-336.
30. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 318-319.

οποία επιτυγχάνεται ο εμπλουτισμός της.[31] Το πώς επιτυγχάνεται ο εμπλουτισμός αυτός διευκρινίζεται στην παρατήρηση του Μοισιόδακα:

> Προσθέτω προς τούτοις ότι ενίοτε, ή διά την ανάγκην, ή διά την ευφράδειαν, ή διά την έμφασιν όπου εξητείτο, ευρέθηκα ηναγκασμένος να λεξοποιήσω.[32]

Ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα λεξιλογικού εμπλουτισμού, που υποδεικνύει ταυτόχρονα την προσπάθεια του μεταφραστή να τηρήσει τον γλωσσικό τύπο που επέλεξε, παρέχει η μετάφραση του *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν*. Στη μετάφραση αυτή, η γλώσσα της οποίας προκάλεσε τον έπαινο των Ελλήνων του Παρισιού και τον δημόσιο ενθουσιασμό του Ανδρέα Κάλβου,[33] ο Ν. Σ. Πίκκολος, δίνοντας στις υποσημειώσεις διευκρινίσεις για τις λεξιλογικές επιλογές του, αναφέρει, π.χ., στην απόδοση της λέξης «allée» με «δενδροστοιχία»:

> Ελληνιστί όρχος, όρχατος και στίχος δένδρων. Επρόκρινα να συνθέσω την λέξιν «δενδροστοιχία» διά το συντομότερον και διότι τα δύο πρώτα ονόματα δεν είναι ούτε εύληπτα ούτε εύφωνα.

Σε άλλο σημείο, διατηρώντας προφανώς ενδοιασμούς για το αν είναι κατανοητή η λέξη «κοιτίς» με την οποία αποδίδει το «berceau» υποσημειώνει: «ιταλοχυδαϊστί, κούνια». Αναγκαζόμενος να καταφύγει σε ξενισμό, στην απόδοση του «pipe» με «πίπα», σημειώνει: «Είναι και η πίπα ξένον όνομα· ασυγκρίτως, όμως, προτιμότερον του βαρβαροτάτου τσιμπούκι ή τσουμπούκ»· το ίδιο πράττει και στην απόδοση του «violettes» με «ία»: «βιολέτες, ιταλοχυδαϊστί, και βαρβαροτουρκιστί μενεξέδες».

Ο εμπλουτισμός, όμως, της γλώσσας δεν αρκεί για την επίτευξη της ισοδυναμίας με τη γλώσσα αφετηρίας. Απαιτείται η ομοφωνία, η κωδικοποίηση, η κανονικότητα. Το ζήτημα της σύνταξης εγχειριδίων γραμματικής το θέτει για πρώτη φορά, στο πλαίσιο της μεταφραστικής «θεωρίας», ο Μοισιόδαξ:

---

31. Βλ., σχετικά, BERMAN, *L'épreuve...*, σ. 61-71. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, που εξάγει τα συμπεράσματά του από το γερμανικό παράδειγμα των τελών του 18ου αιώνα, η «πιστή» μετάφραση είναι αναγκαία όταν η γλώσσα χρειάζεται εμπλουτισμό. Οι γαλλικές «ωραίες άπιστες», καθώς επιτρέπουν ελευθερία μεταφραστικών επιλογών, δεν συμβάλλουν στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου.

32. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ...*, σ. 334.

33. Βλ. τις κριτικές του «B. J.», *Revue Encyclopédique* 25 (1815) 837-838 και του LUIGI CIAMPOLINI, *Antologia* 28, 88/89 (1827) 275-276. Για την κριτική του Κάλβου, που εστιάζεται στον έπαινο για τις γλωσσικές επιλογές του Ν. Σ. Πίκκολου, βλ. C. DE ZANTE, «Littérature grecque moderne», *Le Globe* τ. 3,.τχ. 137, (1826) 199. Οι κριτικές αυτές, σχολιασμένες, αναδημοσιεύονται από τον MARIO VITTI, «"Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν" και ο ενθουσιασμός του Ανδρέα Κάλβου», *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέδρος, ²1980, σ. 129-139.

> Μου εφάνη ότι τούτο το ύφος εχρειάζετο και μίαν γραμματικήν, η οποία να το διαθρώσει και να το θεμελιώσει επάνω εις κανόνας.[34]

Γραμματική και λεξικά ζητά και ο Καταρτζής περίπου είκοσι χρόνια αργότερα:

> εκείνα που μας χρειάζονταν ήταν τέτοια λεξικά αξιόλογα, πλην ρωμαίικα, και τέτοιοι ένδοξοι συγγραφείς και γραμματικοί, πλην Ρωμιοί, στα ρωμαίικ' αμέσως [...] ας συμφωνήσουμε κ' εμείς και ας ενωθούμε στο να ακολουθούμε στη γλώσσα μας ή μόνε τη φύση ή την τέχνη ερειδισμένη απάνου στη φύση.[35]

Αυτή τη φορά ο Κοδρικάς δείχνει να συμφωνεί μαζί του:

> Άμα δε να βαλθεί εις αρχάς, και κανόνας οπού ως υπ' ακριβή στάθμην το ύψος αυτό οδεύοντας ο καθ' ένας να μην παρεκτρέπεται πλέον της κοινής οδού τού λέγειν και γράφειν.[36]

Το αίτημα, φυσικά, αργεί να πραγματοποιηθεί. Παρόλο που ο Χριστόπουλος και ο Βηλαράς είχαν ήδη δώσει γραμματικά εγχειρίδια και προτάσεις, δύο δεκαετίες αργότερα, ο κοραϊστής Δ. Ν. Ισκεντέρης, μεταφραστής του *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, θεωρεί τη σύνταξη γραμματικής και λεξικών απαραίτητο βήμα για την παγίωση της γλώσσας, την αποδοχή μιας υπερτοπικής διαλέκτου και τη βελτίωση της ποιότητας των μεταφράσεων:

> Αν γραμματική και λεξικόν της γλώσσης μας δεν συνταχθώσι, ποτέ καλά δεν θέλει γράψωμεν, πάντοτε διαφορετικά θέλει γράφωμεν, πάντοτε θέλει διαφωνώμεν, και πάντοτε θέλει κατηγορώμεν αλλήλους.[37]

Η μετάφραση, λοιπόν, προσφέρει ένα από τα προνομιακά ή επιφανέστερα πεδία πάνω στα οποία αποτυπώνονται οι γλωσσικές ζυμώσεις από τα μέσα του 18ου αιώνα κ.ε. με επίκεντρο την επιλογή της αρμόδιας γλωσσικής μορφής, την παγίωση και κωδικοποίησή της μέσα από γραμματικές και λεξικογραφικές ρυθμίσεις.[38] Ειδικότερα, η μετάφραση της πλασματικής αφηγηματικής πεζογραφίας προσφέρει ένα γόνιμο πεδίο για την άσκηση στη γλωσσική ισοδυναμία ανάμεσα στη γλώσσα αφετηρίας και στη γλώσσα άφιξης. Η έλλειψη ειδικών δυσκολιών, όπως το μέτρο, η ομοιοκαταληξία και ο ρυθμός, αποτρέπει τις «παρεκκλίσεις», στις οποίες, δικαιολογημένα έως έναν βαθμό, αναγκάζεται να καταφύγει ο μεταφραστής

---

34. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ...*, σ. 336.

35. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 315 και σ. 324.

36. «Προς τους αναγινώσκοντας», σ. 320.

37. Βλ. ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, επιμέλεια - επίμετρο: Μαριλίζα Μητσού, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991, σ. 14.

38. Βλ., σχετικά, VESNA CVJETKOVIĆ KURELEC, «Η ρύθμιση της νεοελληνικής και οι γραμματικές του Διαφωτισμού», στο: ΑΡΓΥΡΙΟΥ - ΔΗΜΑΔΗΣ - ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμέλεια), *Ο Ελληνικός κόσμος...*, σ. 539-540.

της ποίησης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η χειρόγραφη μετάφραση της νουβέλας *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ*. Όπως διαφαίνεται από το απόσπασμα που ακολουθεί σε αντιβολή με το κείμενο του πρωτοτύπου, ο ανώνυμος μεταφραστής επιτυγχάνει να μεταφέρει τη νοηματική ισοδυναμία:

Nous rejoignîmes la compagnie sans que nous eussions prononcé un seul mot, ni l'un ni l'autre; on ramena les dames chez elles et je revins m'enfermer chez moi. J'avais besoin d'être seul pour jouir de mon trouble et d'une certaine joie qui, je crois, accompagne toujours le commencement d'un amour. Le mien m'avait rendu si timide que je n'avais osé demander le nom de celle que j'aimais; il me semblait que ma curiosité allait trahir le secret de mon cœur. Mais que devins-je quand on me nomma la fille du comte de Lussan? Tout ce que j'avais à redouter de la haine de nos pères se présenta à mon esprit; mais de toutes les réflexions, la plus accablante fut la crainte que l'on n'eût inspiré à Adélaïde, c'était le nom de cette belle fille, de l'aversion pour tour ce qui portait le mien. Je me sus bon gré d'en avoir pris un autre, j'espérais qu'elle connaîtrait mon amour sans être prévenue contre moi; et que quand je lui serais connu moi-même, je lui inspirerais du moins la pitié.[39]

Φθάσαμεν την υπόλοιπον συντροφίαν χωρίς να την είπομεν τίποτες, αφού ετελείωσεν το συμπόσιον επήγα και εσφαλίσθηκα εις τον ονδά μου. Είχα μεγαλοτάτην ανάγκην να μείνω μόνος διά να παραδοθώ εις την ταραχήν της ψυχής μου όπου με εκυρίευε και εις κάποιαν ολίγην χαράν, η οποία καθώς με φαίνετο συντροφεύει πάντοτε την αρχήν του έρωτος. Ο εδικός μου με είχε καταστήσει τόσον δειλόν, όπου δεν είχα τολμήσει να ερωτήσω το όνομα εκείνης οπού αγαπούσα, μοι εφαίνετο ότι η ερώτησίς μου ήθελεν προδώσει το σεκρέτον της καρδίας μου, όμως ω Θεέ μου πόσον έμεινα εκστατικός όταν μέ είπον ότι ήτον κόρη του μαρκή του Λουξάν. Ο φόβος των γονέων μας, οι οποίοι ήτον άσπονδοι εχθροί παρεστάθη έμπροσθέν μου. Όμως, από όλους τους στοχασμούς ο πλέον βαρύς εστάθη ο φόβος οπού είχα να μην είχαν εμπνεύσει τινάς εις την Αδελαΐδα (έτσι ονομάζετο εκείνη η ωραία) αντιπάθειαν διά το σπίτι μας, εχάρηκα τότε οπού είχα αλλάξει το όνομά μου και πίστευον ότι αυτή ήθελε γνωρίσει τον έρωτά μου χωρίς να έχει καμίαν αιτίαν έχθρας εναντίον μου, και αν ήθελε μάθει ύστερον το αληθές μου όνομα, αν δεν ήθελα την εμπνεύσει έρωτα, ήθελα κἄν την κάμει να με λυπηθεί.[40]

39. MME DE TENCIN, *Mémoires du comte de Comminge*, Paris, Desjonquères, 1996, σ. 25-26.

40. *Ιστορία του κόντε δε Κομένζ*, χφ. Ρουμανικής Ακαδημίας, αρ. 570 (423), σ. 10-11.

Αντίθετα, στην απόδοση της έμμετρης «ηρωίδας» του Dorat, που παρατίθεται στο τέλος της πεζής νουβέλας, ο μεταφραστής καταφεύγει σε ουσιαστικές αλλαγές περιορίζοντας, εκτός των άλλων, τους 504 στίχους του πρωτοτύπου σε 140:

C'est de tous les mortels le plus infortuné
De tous les malheureux le plus abandonné,
C'est ton fils qui t'écrit; peux-tu le méconnaître?
Ton fils! depuis longtemps tu l'as pleuré peut être!
Il respire, frémis. Au comble de l'honneur,
En attendant la mort, il vit de sa douleur:
Il vit!»... près d'un cercueil? Qu'ai-je dit? Ah! pardonne...
J'entends des cris plaintifs, et l'effroi m'environne.
Mes pleurs coulent...Ma mère!... ô fort! ô fort affreux!
Je vais troubler tes jours, que je dûs rendre heureux...
Mais j'ai besoin d'un cœur compatissant et tendre,
Où mon cœur oppressé puisse enfin se répandre.
Tout est muet et sourd au fond de mes déserts,
Et toi seule, seule, à ton fils reste dans l'Univers.
Rappelle-toi...combien je t'ai coûté de larmes!...
Rappelle-toi ce temps marqué par tes alarmes,
Où le bras paternel, contre mes vœux armé,
Brisa le plus saint nœud que le Ciel ait formé[41].

***

Απ' όλους τους ανθρώπους είν' ο πλέον ατυχής.
Απ' όλους τους αθλίους είν' ο πλέον δυστυχής.
Αυτός είναι ο υιός σου ο Κομένζ αυτός
που ως νεκρόν μοιρολογούσες είναι χρόνοι και καιρός·
ο Κομένζ είν' που σε γράφει, μάθε ότι ζωντανός
εις την γην είναι ακόμη και ότι ζει ελεεινός.
Ζει κοντά εις έναν τάφον, στεναγμούς διά τροφήν
και διά παρηγορίαν έχει των δακρύων την πηγήν.
Αχ! μητέρα μου γλυκεία πόσον κλαίω και θρηνώ
όπου τας γλυκάς σ' ημέρας τας εσύγχυσα εγώ.
Εις τα βάθη της ερήμου π' ο υιός σου κατοικεί
είν' αναίσθητος η φύσις, μόνην σ' έχει εις την γη.
Αχ! μητέρα μου ενθυμήσου τον καιρόν όπου πικρά
έχυσες διά εμένα δάκρυα λυπητερά,
τον σκληρόν καιρόν εκείνον που η χειρ η πατρική
κατ' εμέ αρματωθείσα αενάως πολεμεί
Την αγάπην οπού είχα δι' εκείνην που εσύ
ω μητέρα μου γνωρίζεις επειδ' είσ' αισθητική[42].

41. Baculard d'Arnaud, «Lettre du comte de Comminges», *Nouvelles*, La Haye 1778, σ. 203-204.

42. Φύλλο 125-126, του χφ. της Ρουμανικής Ακαδημίας.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι πολύ νωρίτερα ανάλογες δυσκολίες φαίνεται ότι απέτρεψαν εκείνον ή εκείνη που πραγματοποίησε την «πιστή μετάφραση» του *Δον Κισότη* από το να αποδώσει τα έμμετρα τμήματα του έργου (του ιταλικού διαμέσου που χρησίμευσε ως πρότυπο).[43]

Τα είδη της πλασματικής πεζογραφίας, απευθυνόμενα σε ευρύ κοινό, τους νέους, τις γυναίκες, τα παιδιά, τους ανθρώπους όχι πάντα υψηλής μόρφωσης, υπαγόρευαν την καλλιέργεια μιας σύγχρονης γλωσσικής μορφής, κατανοητής σε ευρύτερα στρώματα. Τη στενή συνάφεια που υφίσταται ανάμεσα στο τρίπτυχο φωτισμός του Γένους –σύγχρονη και κατανοητή γλωσσική μορφή– μετάφραση (και μετάφραση πλασματικής πεζογραφίας) τη δίνει με σαφήνεια, νομίζω, η άποψη που καταθέτουν οι αδελφοί Εμμανουήλ και Κυριακός Καπετανάκης –οπαδοί και αυτοί, όπως ο Δημήτριος Ν. Δάρβαρης, των απόψεων των γερμανών Φιλανθρωπιστών–, στη συζήτηση για τη γλώσσα, που είχε ξεκινήσει στη Φιλολογική Εταιρεία του Βουκουρεστίου. Στο κείμενό τους, που επιγράφεται «Με ποίον ύφος της Ελληνικής γλώσσης πρέπει να γράφωνται τα καθ' ημάς συγγράμματα» αναφέρονται στο πρόβλημα της εκπαίδευσης των νέων, κυρίως των αγροτικών και εργατικών στρωμάτων, και της γλωσσικής τους ανεπάρκειας. Ως άμεσα και εφικτά μέτρα θεραπείας προτείνουν τη χρήση της «κοινής ελληνικής διαλέκτου, της υπό του λαού προφερομένης», στην οποία πρέπει να μεταφράζονται βιβλία σύγχρονα και κατάλληλα για τις ανάγκες του παιδιού:

> Δι' αυτούς [τους υιούς τεχνιτών, γεωργών, πενήτων που μαθαίνουν στα κοινά σχολεία να διαβάζουν και να γράφουν και έπειτα από μικρή ηλικία στρέφονται στον βιοπορισμό] είναι αναγκαιότατον το κοινόν της γλώσσης ύφος, επειδή τούτο εννοούσι. Τα δε ωφέλιμα εις αυτούς βιβλία είναι αι προς τον καιρόν ανήκουσαι μυθιστορίαι, αι πολιτικαί και γενικαί ιστορίαι, αι δι' αυτούς συντεταγμέναι, αι κωμωδίαι και αι τραγωδίαι, και άλλα τοιαύτα πολλά, τα οποία συνέγραψαν και εδημοσίευσαν οι σοφοί της Ευρώπης προς φωτισμόν του χυδαίου και αδίδακτου λαού. Είναι πιθανόν ότι με ταύτα τα μέσα θέλει κοσμήσει ικανώς και ο κοινός ημών λαός το πνεύμα του, και επομένως θέλει αποκτήσει φρονήματα και ήθη χρηστά.[44]

43. Βλ. Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ - Α. ΤΑΜΠΑΚΗ, «Εισαγωγή» στο: ΜΙΧΑΗΛ ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, εισαγωγή: Γ. Κεχαγιόγλου - Α. Ταμπάκη, κείμενο, γλωσσάρι και πίνακας κύριων ονομάτων: Γ. Κεχαγιόγλου, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007, σ. 129, 136-137.

44. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) 195.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΟΤΗΤΑΣ, ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΥ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Τα γραμματειακά συστήματα που τοποθετούν τη μετάφραση σε υψηλή θέση στην ιεραρχία, όταν δηλαδή τη θεωρούν «κεντρικό κείμενο», κείμενο-ευαγγέλιο, το οποίο ενσωματώνει θεμελιώδεις πεποιθήσεις του πολιτισμικού συστήματος, τότε, όπως έχει διαπιστωθεί, καταφεύγουν, κατά κανόνα, σε, όσο το δυνατόν, «πιστές», «κατά λέξη» μεταφράσεις· προσεγγίζουν δηλαδή τη μετάφραση με την ίδια σοβαρότητα που επιφυλάσσεται, συνήθως, στα επιστημονικά ή στα τεχνικά κείμενα.[1] Το ελληνικό γραμματειακό σύστημα της περιόδου 1700-1830, το οποίο, όπως είδαμε, τοποθετεί τη μετάφραση κειμένων αφηγηματικής πεζογραφίας σε υψηλή ιεραρχικά βαθμίδα, επειδή ακριβώς εναποθέτει στη διαδικασία αυτή την πραγματοποίηση πρωταρχικών του επιδιώξεων (πολιτισμικών, γλωσσικών), τείνει, πράγματι, σε μακροδομικό επίπεδο (διαίρεση του κειμένου, τίτλοι, κεφάλαια κτλ.),[2] σε μεγάλο βαθμό στην «πιστή», «επιστημονική», συχνά «σχολική», μετάφραση. Εντούτοις, όπως ήδη διαφάνηκε στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης, εντοπίζονται ορισμένες περιπτώσεις μεταφραστικής «απιστίας».[3] Εμφανέστερα

1. Susan Bassnett - André Lefevere, «Proust's Grandmother and the Thousand and One Nights. The "Cultural Turn" in Translation Studies», στο: Susan Bassnett - André Lefevere (επιμέλεια), *Translation, History and Culture*, London, Cassell, ²1995, σ. 7.

2. José Lambert - Hendrik van Gorp, «On Describing Translations», στο: Theo Hermans (επιμέλεια), *The Manipulation of Literature*, London-Sydney, Croom Helm, 1985, σ. 54.

3. Η σύγχρονη μεταφρασιολογία χρησιμοποιεί ως υποκατάστατα των προσδιορισμών «πιστή»-«άπιστη» (μετάφραση) τα επίθετα «επαρκής»» («adequate») και «αποδεκτή» («acceptable») μετάφραση (βλ. Gideon Toury, *In Search of a Theory of Translation*, Tel Aviv, Porter Institute for Poetics and Semiotics, 1980), «στοχολατρική» («target oriented»/«cibliste») και «πηγολατρική» («source oriented»/«sourcière») μετάφραση (βλ. και τον σχετικό προβληματισμό που διατυπώνεται από τους Jean-René Ladmiral - Antoine Berman, «Οι πηγολάτρες και οι στοχολάτρες. Μια συνομιλία», μετάφραση - παρουσίαση - σημειώσεις: Βαγγέλης Μπιτσώρης, *Μετάφραση '99*

παραδείγματα συνιστούν τα «σύμμεικτα» κείμενα με τα παρέμβλητα στιχουργήματα, που άλλοτε αποτελούν προσθήκες του μεταφραστή (*Σχολείον...*) και άλλοτε αντικαθιστούν υπάρχοντα στιχουργήματα του πρωτοτύπου (*Γαλάτεια*, «Σωφρόνιμος»)· οι συγκεκριμένες προσθήκες, που ξεκίνησαν με πρωτοβουλία του Ρήγα, οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου λογοτεχνικού υποείδους, το οποίο γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο εξετάστηκε σε ξεχωριστό κεφάλαιο.

Εντούτοις, νύξεις σε προλογικά σημειώματα, και απόψεις που διατυπώνονται στον επιστολικό λόγο ως κριτική για τις δημοσιευμένες μεταφράσεις, αλλά και η ίδια η μεταφραστική πράξη υποδηλώνουν ότι η μετάφραση της πλασματικής πεζογραφίας δεν είναι νοητή μόνο ως μεταφορά σημαινομένων, δηλαδή ως μετάδοση πληροφοριών, όπως ο επιστημονικός ή ο τεχνικός λόγος, αλλά ως αισθητική ή λογοτεχνική διαδικασία.

Μολονότι ο κοινωνικός ωφελιμισμός, η προσοικείωση των ξένων επιτευγμάτων και η επιλογή του αρμοδιότερου γλωσσικού «ύφους» φαίνεται ότι συνιστούν τα βασικά σημεία της ελληνικής συζήτησης για τη μετάφραση, δεν λείπει ένας σχετικός προβληματισμός, που διατυπώνεται άλλοτε αποσπασματικά ή ευκαιριακά και άλλοτε συστηματικότερα, και αφορά και άλλες πτυχές του ζητήματος: το εφικτό της μετάφρασης, τη μέθοδο, την «αποδεκτή» μετάφραση, την ελευθερία του μεταφραστή, τη λογοτεχνική μετάφραση, την υφολογική ισοδυναμία. Ένα σημαντικό μέρος αυτού του προβληματισμού κατατίθεται σε κείμενα που ήδη αναφέρθηκαν (Μοισιόδαξ, Καταρτζής, Κοδρικάς), τα οποία γράφτηκαν ως πρόλογοι σε μεταφράσεις μη λογοτεχνικών έργων· ωστόσο, οι θέσεις τους εμπεριέχουν και έναν προβληματισμό που αφορά το αισθητικό αποτέλεσμα και άρα μπορούν να εκληφθούν ως υποδείξεις για τη μετάφραση λογοτεχνικών κειμένων σε πεζό λόγο· επιπλέον, αποτελούν προϊόντα ενός διαλόγου με σύγχρονά τους θεωρητικά κείμενα της γαλλικής γραμματείας, που γράφτηκαν με επίκεντρο τη μετάφραση της λογοτεχνίας. Έτσι, κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στη συζήτηση.

129-135). Επίσης, χρησιμοποιούνται οι όροι «εθνοκεντρική», «εξοικειωτική», «πολιτογραφημένη» («domesticating») και «ξενίζουσα» («foreignizing») μετάφραση (πρβλ. τους προβληματισμούς του LAWRENCE VENUTI, *The Translator's Invisibility*, London-New York, Routledge, 1995, σ. 1-42). Βλ., γενικότερα, JEREMY MUNDAY, *Μεταφραστικές Σπουδές*, μετάφραση: Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, passim.

1. Προβληματισμοί για τη μεταφραστική πράξη

1.1. Ο Καταρτζής και η οπτική των γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών για τη μετάφραση

Ο διάλογος του Καταρτζή με την *Encyclopédie* σε ζητήματα μετάφρασης δεν εξαντλείται στην ιδεολογική εκμετάλλευση του λήμματος «Septante, version de–», για το οποίο ήδη έγινε λόγος. Οι σκέψεις ή μάλλον η «μέθοδος» και η «θεωρία» που αρθρώνει για τη μετάφραση, ενταγμένες στο πλαίσιο της γλωσσικής του θεωρίας, οφείλουν τη διατύπωσή τους σε ορισμένα ακόμη λήμματα της *Encyclopédie* και σε μεταφράσεις ή σε προλογικά κείμενα των Εγκυκλοπαιδιστών.[4] Είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί από την αρχή ότι, όπως γενικότερα ισχύει στην πολύτομη *Encyclopédie*, οι συνομιλητές του Καταρτζή δεν διατυπώνουν μια ενιαία και ομοιογενή θεωρία, αλλά θεωρητικές απόψεις που συγκλίνουν ή αποκλίνουν, επικαλύπτονται ή διαφοροποιούνται μεταξύ τους σιωπηρά ή ανοιχτά. Πρόκειται για συμμαχίες και ανταγωνισμούς ανάμεσα στο στρατόπεδο των «γραμματικών» και στο στρατόπεδο των ρητόρων-ποιητολόγων.[5] Οι πρώτοι, ασπαζόμενοι τη θεωρία για την καθολικότητα της σκέψης και των γλωσσικών δομών που την εκφράζουν και, κατά συνέπεια, για την ισοδυναμία των γλωσσών,[6] θεωρούν αναγκαία τη διάκριση ανάμεσα σε γενική γραμματική, κοινή σε όλες τις γλώσσες, και σε ειδικές γραμματικές για την κάθε ξεχωριστή γλώσσα· εντάσσοντας τη συζήτηση για τη μετάφραση στο πλαίσιο τούτο την ανάγουν σε αντικείμενο γλωσσολογικής μελέτης. Οι δεύτεροι, που ακολουθούν την παράδοση του αβά Batteux, μιλούν για γενικούς κανόνες, που ισχύουν για όλες τις μεταφράσεις, και για ειδικούς, που αρμόζουν στα ιδιαίτερα λογοτεχνικά γένη·[7] εντάσσουν, λοιπόν, τη συζήτηση της μετάφρασης στο πλαίσιο της λογοτεχνίας («Belles Lettres») και προβληματίζονται για μια ποιητική της μετάφρασης.[8] Μέσα στη θεωρητική αυτή πολυφωνία είναι ευδιάκριτη η προσπάθεια να προσδοθεί στη μετάφραση κύρος ενώ επικρατεί μια διάχυτη αισιοδοξία για το εφικτό της μετάφρασης.

4. Η παρουσία των γάλλων εγκυκλοπαιδιστών στη μεταφραστική θεωρία του Καταρτζή επισημαίνεται από την ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 121.

5. Βλ., σχετικά, JOSÉ LAMBERT, «Le discours implicite sur la traduction dans l'*Encyclopédie*», στο: MICHEL BALLARD - LIEVEN D'HULST (επιμέλεια), *La traduction en France à l'âge classique*, Lille, Septentrion, 1996, σ. 101-119.

6. Βλ., σχετικά, DANIEL MERCIER, «Le problématique d'équivalence des langues aux XVIIe et XVIIIe siècles», *ό.π.*, σ. 63-81.

7. Βλ., σχετικά, LIEVEN D'HULST, «Parcours théoriques», *Cent ans de théorie française de la traduction. De Batteux à Littré (1748-1847)*, Lille, Presses Universitaires de Lille, 1990, σ. 17-20.

8. Βλ., σχετικά, LIEVEN D'HULST, «Unité et diversité de la réflexion traductologique en France (1722-1789)», στο: BALLARD - LIEVEN D'HULST (επιμέλεια), *La traduction en France...*, σ. 83-100.

Καθώς ούτε οι οφειλές της γλωσσικής θεωρίας του Καταρτζή στον γαλλικό εγκυκλοπαιδισμό και, ειδικότερα, στη θεωρία της «Γενικής Γραμματικής» έχουν γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης, ούτε και η μεταφραστική του θεωρία, θα περιοριστούμε στην επιλεκτική ανάδειξη ορισμένων θέσεων. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις ενδείξεις, ο Καταρτζής συνομιλεί και με τις δύο παραπάνω τάσεις. Στο λήμμα «Traduction, ou version»,[9] που είχε συνταχθεί από τον Nicolas Beauzée (1717-1789), συγγραφέα της *Grammaire générale* (1767) και του λήμματος «Grammaire»,[10] η σχολική άσκηση στη «μετατροπή» («version») ανάγεται σε εργαλείο για την ανάδειξη των «ιδιωτισμών» («idiotismes») της γλώσσας, ενώ η «μεταφορά» («traduction») θεωρείται το συμπλήρωμά της, το οποίο προσθέτει «τον ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης που αρμόζει στο πνεύμα της γλώσσας στην οποία φέρεται ότι ερμηνεύεται» Πάντως, στη γραμματική αυτή θεώρηση της μετάφρασης γίνεται αναφορά και στους γενικούς κανόνες για τη μετάφραση, όπως τους είχε διατυπώσει ο αβάς Batteux.[11]

Στο λήμμα «Traduction»,[12] που το υπογράφει ο Marmontel, καταβάλλεται προσπάθεια να ενταχθεί η μετάφραση στην κατηγορία των «Belles Lettres».[13] Ο συντάκτης του υποστηρίζει ότι ο μεταφραστής οφείλει να καταλάβει μια ενδιάμεση θέση ανάμεσα στο πρωτότυπο και στο μετάφρασμα, ενώ παραδέχεται ότι η λογοτεχνική έκφραση του πρωτοτύπου, το πνεύμα του συγγραφέα, μάλλον είναι δύσκολο να μεταφερθούν χωρίς απώλειες. Ωστόσο, αποδέχεται ότι η μετάφραση μπορεί να ενταχθεί στο λογοτεχνικό σύστημα υπό την προϋπόθεση ότι διαθέτει τις ακόλουθες βασικές αρετές: «τη διαύγεια, την ακρίβεια, τη σαφήνεια, την ορθότητα, την καλλιέπεια».

Ο Καταρτζής γνωρίζει τη μετάφραση περικοπών του Τακίτου από τον

9. *Encyclopédie*, τ. 16, 1765, σ. 510-511 (λήμμα που υπογράφεται με τα αρχικά «B.E.R.M.», που τα ταυτίζουν ως: Beauzée de l'École Royale Militaire). Για τη θεωρία που διατυπώνεται, βλ. D'HULST, «Beauzée (1765)», *Cent ans de théorie française de la traduction...*, σ. 41-45 (όπου και αναδημοσίευση αποσπασμάτων του λήμματος).

10. *Encyclopédie*, τ. 7, 1765, σ. 842. Είναι πιθανόν οι απόψεις του Καταρτζή για την καθολική γραμματική να βασίστηκαν σε αυτό το λήμμα.

11. Η θεωρία του Batteux για τη μετάφραση είχε μεγαλύτερο εύρος από αυτό στο οποίο παραπέμπει ο Beauzée. Βλ., σχετικά, στο: D'HULST, «Batteux (1748)», *Cent ans de théorie française de la traduction...*, σ. 25-40.

12. *Supplément à l'Encyclopédie*, τ. 4, 1777, σ. 952-954.

13. Βλ. D'HULST, «Marmontel (1777)», *Cent ans de théorie française de la traduction...*, σ. 47-55. Για το περιεχόμενο του όρου «Belles Lettres» και τα ελληνικά του ισοδύναμα, «Φιλολογία», «Καλά Γραμματικά» κτλ., στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, που μας επιτρέπουν να σταθμίσουμε τους τομείς που θα αφορούσε η μεταφραστική αυτή θεωρία, βλ. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού...*, σ. 80-81.

D'Alembert (1717-1783), για την οποία μιλά με ενθουσιασμό. Τοποθετώντας το όνομα του «Νταλαμπέρτ» δίπλα σε θεωρητικούς της μετάφρασης, όπως ο Marmontel, ο Καταρτζής αφήνει να εννοηθεί ότι έχει επίσης υπόψη του και το προοίμιο στο *Essai de traduction de quelques morceaux de Tacite*, δηλαδή το «Observations sur l'art de traduire en général, et sur cette essai de traduction en particulier» (1759)[14]· φαίνεται μάλιστα ότι το προλογικό αυτό κείμενο στάθηκε το δομικό πρότυπο για τη σύνθεση του δικού προλόγου στα *Πολιτικά* του Réal (θεωρητικός προβληματισμός, έκθεση της μεταφραστικής τακτικής). Διακριτικό γνώρισμα της οπτικής του D'Alembert για τη μετάφραση είναι η απαίτηση θάρρους από τους μεταφραστές, που «συνίσταται στο να γνωρίζουν να διακινδυνεύουν καινούριες εκφράσεις προκειμένου να αποδώσουν ορισμένες ζωντανές και δυναμικές εκφράσεις του πρωτοτύπου».[15] Ο γάλλος Εγκυκλοπαιδιστής αποστρέφεται τους κανόνες, τοποθετώντας στη θέση τους τα καλά μεταφραστικά παραδείγματα, που μπορούν να λειτουργήσουν ως υποδείγματα.

Όπως λοιπόν προκύπτει από την ανάγνωση των κειμένων στα οποία παραπέμπει ο Καταρτζής, φαίνεται ότι ο τελευταίος διαθέτει έναν πλούσιο «σερμαγιέ» για την τέχνη της μετάφρασης, που τον συνθέτουν αντιτιθέμενες και παραπληρωματικές απόψεις· τις απόψεις αυτές επιχειρεί με τη σειρά του να τις συναρμόσει στη μεταφραστική του «θεωρία». Καταρχήν, η αισιοδοξία που τον διαπνέει για το εφικτό της μετάφρασης απορρέει από τη θεωρητική αρχή των «γραμματικών»[16] για την ισοδυναμία των γλωσσών:

> πώς μπορούσε να με παρηγορήσει η ιδέα ότι μια γλώσσα σα γυρέψει να εκφράσει αλληνής νόημα, όντας απ' αυτά πληροφορημένος πως ένας που ξέρει καλά δυο γλώσσες μπορεί να μεταφράσει ευφραδώς τίποτες από τη μια στην άλλη, και νἄχει τούτο την ανάλογη κ' ενδεχόμενη χάρη στη γλώσσα που μεταφέρθηκε, καθώς την είχε και στην πρωτότυπη γλώσσα του.[17]

Αντιλαμβάνεται ότι η μεθοδική μετάφραση διαφέρει από «ένα πράγμα που έως τώρα αβασανίστως το βαρρούσαν όλοι ευχερέστατο» και ότι δεν αρκεί ο μετα-

14. Βλ. D'HULST, «D'Alembert (1759)», *Cent ans de théorie française de la traduction...*, σ. 35-40.

15. D'ALEMBERT, «Παρατηρήσεις γύρω από την τέχνη της μετάφρασης», μετάφραση - παρουσίαση: Μαρία Παπαδήμα, *Μετάφραση '99* 101-112 (το παράθεμα στη σ. 107).

16. Για την απήχηση των ιδεών της «καθολικής γραμματικής» στο σύνολο της γλωσσικής του θεωρίας, βλ. VESNA CVJETKOVIĆ KURELEC, «Η ρύθμιση της νεοελληνικής και οι γραμματικές του Διαφωτισμού», στο: ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΑΔΗΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ-ΔΑΝΑΗ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση*, Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, τ. 1, σ. 539-540.

17. Πρόλογος στη μετάφραση του Ρεάλ, ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 314.

φραστής να γνωρίζει τη γλώσσα αφετηρίας και τη γλώσσα άφιξης, αλλά απαιτείται, εκτός των άλλων, εσωτερική διεργασία, προσωπική αναζήτηση και καλός χειρισμός της γλώσσας άφιξης. Από τις πρώτες κιόλας παραγράφους του προλόγου, όταν αναφέρεται στην ανάθεση της μετάφρασης από τον Μιχαήλ Σούτσο, εκθέτει τη διαφορά ανάμεσα σε σχολική «μετατροπή» και «μετάφραση»:

> πώς να μη δεχτώ χαρούμενος μιαν προσταγή, που φαίνουνταν νά'ναι τόσο εύκολος ο εκβιβασμός της σ' εμένα επειδή και ξέροντας κάμποσα ελληνικά, έχω χρόνους που καταγίνουμαι στα φραντσέζικα και γραικολατίνα, έχω τα καλύτερα και διεξοδικότερα λεξικά [...]· τί άλλο μ' έλειπε παρά ν' αρχίσω να μεταγλωττίζω, μεταβάλλοντας τη δρώσα πτώση σε δρώσα, το ρήμα σε ρήμα, την πάσχουσα πτώση σε πάσχουσα, και τ' άλλα εξής μέρη του λόγου στα οικεία και ανάλογα μέρη του· κ' εκεί όπου δεν είχα λέξη οικεία, μπορούσα να βάνω ένα ελληνικό σκουριασμένο απ' τον Πολυδεύκη, και να κάμω ευθύς τη δουλειά μου. Ειδέ κ' η περίοδός μου γένουνταν σκοτεινή, μπορούσα να τον συμβουλεύσω και να τον υποχρεώσω τον αναγνώστη μου να την διαβάσει ένα, δύο και πολλές φορές, όσο να την καταλάβει, λέγοντάς τον αποφασιστικά πως από γλώσσα σε γλώσσα ξεπέφτει το νόημα.[18]

Η μετάφραση πρέπει να έχει «την ανάλογη νοστιμάδα πού 'χουνε τα πρωτότυπα [...] την αυτήν σαφήνεια που είν' η πρώτη αρετή λόγου».[19] Εντούτοις η δουλική πίστη στο πρωτότυπο οφείλει να αποφεύγεται, καθώς ο Καταρτζής παραδέχεται ότι η γλώσσα άφιξης έχει τον «ιδιωτισμό» της[20] και ότι η μετάφραση πρέπει να ακολουθεί το «γκένιο της γλώσσας».[21] Επίσης, η αναγνώριση του «ιδιωτισμού» κάθε γλώσσας επιτρέπει τη διάκριση των γλωσσών σε πτωχότερες και πλούσιες, όπως για παράδειγμα η γαλλική, γλώσσα πλούσια, σύμφωνα με τον Marmontel, η οποία για τον λόγο αυτό διαθέτει μεταφράσματα που υπερέχουν των κειμένων αφετηρίας. Τη θέση αυτή δείχνει να ενστερνίζεται ο Καταρτζής βλέποντας τη μετάφρασή του να υπερβαίνει κάποτε σε αισθητική το πρωτότυπο:

> σε πολλές μεριές είν' η μετάφραση ομορφότερη απ' το κείμενο (και τούτο είναι καθαυτό απ' την υπεροχή της γλώσσας μας).[22]

Ο μεταφραστής των *Πολιτικών* αφήνει να εννοηθεί ότι επέδειξε το απαιτούμενο, κατά τον D'Alembert, θάρρος απέναντι στο πρωτότυπο: δεν μεταφράζει τις μεταφορές, αλλά τις αντικαθιστά κατ' αναλογία με μεταφορικές διατυπώσεις στα ελληνικά, φροντίζοντας για τη νοηματική συνάφεια των όρων της πρότασης προβαίνει σε αλλαγές, αποφεύγει το γαλλικό ασύνδετο σχήμα με την προσθήκη συνδέσμων κτλ. Πεπεισμένος από τον D'Alembert για τον καθοριστικό ρόλο που έχει

18. *Ό.π.*, σ. 313.
19. *Ό.π.*, σ. 316.
20. *Ό.π.*, σ. 325.
21. «Σχέδιο ότι η ρωμαίικια γλώσσα...», ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα* σ. 13.
22. Πρόλογος στη μετάφραση του Ρεάλ, ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 327.

για τον μεταφραστή η ύπαρξη υποδειγμάτων, θεωρεί την έλλειψή τους βασικό λόγο της μεταφραστικής του αδυναμίας και ελπίζει ότι το δικό του εγχείρημα θα τοποθετηθεί στην αφετηρία μιας παράδοσης:

> πώς να τα κατορθώσω αυτά, που δεν είχα μήτε παραδείγματα, καθώς είπαν να διώ και να τα μιμηθώ, [...] μήτε κάνε τίποτες σημειώματα που ν' αναφέρονται στη μετάφραση απ' τα φραντσέζικα [...], αλλά όλα έπρεπε να τα συλλογισθώ, όλα να τα παραθέσω και να τα ζυγιάσω, όλα να τα προμηθεύσω ατός μου [...]. Πράγμα αδύνατο σ' έναν, ας είχε μακάρι του κόσμου την ευφυΐα και προκοπή, και πράγμα που χρειάζεται εκατοντάδες σπουδαίους, και δεκάδες χρόνια για να φανεί δουλειά και καρπός· μ' όλα ταύτα έκαμα την αυθάδεια και ξέροντας πως θα κάμω παραπάνω λάθη παρά δουλειά, εμετάφρασα τον παρόντα [...] τόμο. Πλην είπα, ίσως τα λάθη μου [...] μπορέσουν και αυτά να οδηγήσουνε μια φορά σε μια καλή συγγραφή στα ρωμαίικα, και σε μια καλή μετάφραση απ' τα φραντσέζικα. Γένοιτο.[23]

Η συγκρότηση μεταφρασμένων προτύπων, η άσκηση στη γλώσσα άφιξης αλλά και ο εμπλουτισμός της τελευταίας μέσα από τη μετάφραση –«οι καλές μεταφράσεις θα ήταν το ασφαλέστερο και το ταχύτερο μέσο για τον εμπλουτισμό των γλωσσών»,[24] σύμφωνα με τον D'Alembert– δίγονται επανειλημμένα στο κείμενο του Καταρτζή:

> γιατί να μην καταδεχτώ ύστερ' απ' αυτά να πω την αλήθεια πως τώρα μαθαίνω να μεταφράζω απ' τα φραντσέζικα και πως εν ταυτώ γυμνάζουμαι να συνθέτω μετά λόγου ρωμαίικα και να μεταλλεύω την καλλονή τους μέσα στα ίδια; Μ' όλον τούτο αυτό που 'καμα 'γώ αν το κάμει άλλος και άλλος, κ' εγκρίνουνται πάλε με κοντύλι από ευφυείς και σπουδαίους τα καλά κ' αποδοκιμάζουνται τα στραβά, νά που κουλτιβάρετ' η γλώσσα και αποχτούμε βιβλία κ' ιδέες και γλώσσα, τη γλώσσα μας, ως οικειότερο μέσο στην ταχεία και καθ' αυτό προκοπή ενός ανθρώπου ιδίως και ολόκληρου ενού έθνους κοινώς.[25]

Η γλώσσα, σύμφωνα με τον Καταρτζή, «δουλεύεται» με τη μετάφραση ή τη συγγραφή, την οποία τοποθετεί στην ίδια μοίρα με την πρώτη, και «κερδαίνει πλήθος ανθηρές και εύσημες ελληνικές λέξεις και όρους καθώς μπαίνουν σε χρήση εις τα ρωμαίικα».

Ο πρόλογος στα *Πολιτικά* του Réal, όπως και η μετάφραση του κειμένου,[26] δεν έφτασαν ποτέ στο τυπογραφείο· η διάδοση λοιπόν του μεταφραστικού υποδείγματος και της «θεωρίας» του Καταρτζή περιορίστηκε στη χειρόγραφη διακίνηση.[27] Ωστόσο, αυτό δεν αποκλείει το ενδεχόμενο οι ποιητολογικές, γλωσσολο-

---

23. *Ό.π.*, σ. 316-317.

24. D'ALEMBERT, «Παρατηρήσεις γύρω από την τέχνη της μετάφρασης», σ. 108.

25. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*, σ. 325-326.

26. Το κείμενο παραμένει ακόμη άγνωστο, αφού ο Κ. Θ. Δημαράς δημοσίευσε μόνο τον πίνακα περιεχομένων.

27. Για τη μεταφραστική πράξη του Καταρτζή σε επίπεδο λεξιλογίου και με βάση τα δημο-

γικές και αισθητικές απόψεις των γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών να έσπειραν περισσότερους καρπούς.

1.2. Ο Κοραής και ο κύκλος του

Κατά τη μετάβαση στον νέο αιώνα ο Αδαμάντιος Κοραής εμφανίζεται ένθερμος υποστηρικτής της μετάφρασης. Στο *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation de la Grèce* (1803), στο υπόμνημα δηλαδή που συντάσσει ο Κοραής για να δώσει στους γάλλους ακροατές του μια εικόνα της συντελούμενης πολιτισμικής εξέλιξης, ο πολλαπλασιασμός των μεταφράσεων προβάλλεται ως ένδειξη της προόδου και του «φωτισμού» του Γένους:

> Οι πλούσιοι αναδέτουν την εκτύπωση βιβλίων που μεταφράζονται από τα ιταλικά, τα γαλλικά, τα γερμανικά και τα αγγλικά [...] Παραλείπω ένα μεγάλο αριθμό βιβλίων για ψυχαγωγικούς και διδακτικούς σκοπούς, όπως ορισμένα θεατρικά έργα, μυθιστορίες, παιδαγωγικές πραγματείες, που είχαν ήδη μεταφραστεί από διαφορετικές γλώσσες της Ευρώπης. Η μετάφραση του *Voyage d'Anacharsis*, που ξεκίνησε και διακόπηκε για λόγους τους οποίους από σεβασμό για τον αιώνα στον οποίο ζούμε οφείλω να αποσιωπήσω, θα συνεχιστεί.[28]

Θεωρεί τη μετάφραση βασικό δίαυλο μετακένωσης της ευρωπαϊκής παιδείας και, μέσω αυτής, της προγονικής κληρονομιάς. Μεταφραστής και ο ίδιος –μετέφρασε το *Περί αμαρτημάτων και ποινών* του Beccaria (Παρίσι 1802) και απόσπασμα από το *Voyage du jeune Anacharsis*– ενθαρρύνει και συμβουλεύει ακατάπαυστα τους συνομιλητές του να ασχοληθούν με τη μετάφραση. Παρακολουθεί τις μεταφραστικές επιδόσεις στον ελληνόφωνο χώρο,[29] διορθώνει, προτείνει προσφυέστερες μεταφραστικές λύσεις, ασκεί κριτική, πότε με επιείκεια και πότε με αυστηρότητα.[30] Αναγνωρίζει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο έλληνας μεταφραστής από την έλλειψη βοηθημάτων αφενός και μιας καθιερωμένης γλώσσας αφετέρου, μέσα από το πρίσμα φυσικά της γλωσσικής θεωρίας της «μέσης οδού»:

σιευμένα από τον Δημαρά περιεχόμενα του πρώτου τόμου, βλ., τώρα, LUCIA MARCHESELLI-LOUKAS, «Θεωρία και πράξη της μετάφρασης στον Δ. Καταρτζή», στο: *Ταυτότητα και ετερότητα στη λογοτεχνία, 18ος-20ός αι.*, τ. 3: *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις*, εισαγωγή-επιμέλεια: ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ - ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Αθήνα, Δόμος, 2001, σ. 67- 77.

28. CORAY, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation en Grèce*, [Paris] 1803, σ. 34, 55.

29. Σε επιστολή (28.05.1805) προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου ζητά αντίτυπο της μετάφρασης του *Τύχαι Τηλεμάχου* του Δ. Γοβδελά και τον Fontenelle μεταφρασμένο από τον Π. Κοδρικά. Βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 270.

30. Βλ. ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ, «Απόψεις και παρεμβάσεις του Κοραή στο θέμα των μεταφράσεων», *Ο Ερανιστής* 21 (1997) 216-224.

> Η γλώσσα μας δεν είναι ακόμη εις κατάστασιν να βοηθήσει τον μεταφραστήν, ως βοηθούσι τα καλά εργαλεία τους παντός είδους τεχνίτας. Εκ τούτου ακολουθεί όχι το να μη μεταφράζωμεν, επειδή εκρίθησαν αναγκαίαι αι μεταφράσεις, αλλά μεταφράζοντες να είμεθα πληροφορημένοι, ότι έχομεν δύο κόπους αντί ενός, και κατά ταύτην την πληροφορίαν να γυμνάζωμεν τας δυνάμεις μας. Εις τα έχοντα γλώσσαν σταθεράν και κανονισμένην έθνη ο μεταφραστής δεν έχει άλλο χρέος, πλην το να εκφράσει πιστώς και όσον είναι δυνατόν κομψώς τας εννοίας του μεταφραζομένου συγγραφέως. Από ημάς τους ταλαιπώρους, όστις αναλαμβάνει βάρος μεταφραστού, φορτώνεται βάρος διπλούν, να εκφράσει πιστώς τας εννοίας, και να ξέει, ν' ακονίζει και να μετακονίζει πάσαν ώραν και στιγμήν, εις πάσαν περίοδον και ταύτην. Αν δεν το ξέσει, γίνεται χυδαία και αηδής η μετάφρασίς του· αν το ξέσει υπέρμετρα, γίνεται ακατάληπτος εις τους χυδαίους, διά τους οποίους μάλιστα επαγγέλλεται ότι μεταφράζει.[31]

Ο Κοραής εξετάζει με ιδιαίτερη προσοχή τη μετάφραση λογοτεχνικών κειμένων, επικεντρώνοντας την κριτική του στη γλώσσα. Μιλά αποδοκιμαστικά (1805) για τις μεταφράσεις του Ρήγα: Ο *Νέος Ανάχαρσις* «έχει γαλατισμούς σακκία πλήρη· είναι ανέκφραστος η αηδία των. Ταλαίπωρος γλώσσα! Πού θέλεις καταντήσει;»·[32] ανάλογες κρίσεις διατυπώνει και για την άλλη μεταφραστική επίδοση του Ρήγα που φτάνει στα χέρια του:

> Από τα «Ολύμπια» του Μεταστασιορήγα μ' άρεσεν η προσφωνητική επιστολή, ως ελληνικώς σωφρονούσα· το ύφος του όμως είναι «πρόσθε λέων, όπισθε δε χίμαιρα». Έξω από την ασυγκέραστον ανάμιξιν Ελληνικών και κοινών λέξεων και φράσεων, διά να το κάμει το κράμα αληθή κυκεώνα, ανέμιξε και τουρκικάς και γαλατικάς λέξεις, μουντάδα, τσομπάνισσα, και άλλα τοιαύτα στολίσματα τερατώδη. Το αχ! (επιφώνημα λύπης) δεν είναι ίδιον εις αυτόν μόνον· φαίνεται ότι το περισσότερον μέρος των νυν σπουδαίων Γραικών το ενοστιμεύθησαν πολύ.[33]

Ωστόσο, στην απάντησή του στην επιστολή του Κωνσταντίνου Κοκκινάκη, ο οποίος είχε ζητήσει την άποψή του για τη μετάφραση του *Ταρτούφου* (1815), δείχνει ότι ο προβληματισμός του δεν εξαντλείται στο γλωσσικό ζήτημα:

> Η μετάφρασις είναι καλή, όχι όμως χωρίς σφάλματα. [...]. Πηγή πρώτη δυσκολεύουσα την ακριβή μετάφρασιν είναι η βάρβαρος ρίμα, ήτις επροσκολλήθη και εις ημάς ως ψώρα.[...] Δευτέρα πηγή, ή αιτία, είναι η παρούσα μας κατάστασις· όσοι ζώμεν την σήμερον είμεθα πρώτοι εργάται (εις την χρονικήν τάξιν) γλώσσης ακόμη ανεργάστου και αγνάπτου, της οποίας η δυσκολία φυσικά πρέπει ν' αυξάνει όταν και ο γράφων δεν εκφράζει όσα συλλογίζεται, αλλά μεταφράζει τους λογισμούς των άλλων [...]. Τρίτην αριθμώ αιτίαν την έλλειψιν των βοηθημάτων. Βοηθήματα νοώ

31. Επιστολή προς Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο (24.6.1814), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 302-303.

32. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (6.3.1805), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 241.

33. *Ό.π.*, σ. 242.

> τα σχόλια και τας εξηγήσεις, όσας είναι δυνατόν να μάθει τις από τους συμπολίτας ποιητού ή συγγραφέως προ πολλού αποθανόντος· και αι εξηγήσεις είναι ή γραμμέναι, ή σωζόμεναι κατά παράδοσιν εις την μνήμην των πολιτών.[34]

Ο Κοραής αντιμετωπίζει τη μετάφραση του λογοτεχνικού κειμένου με υπερβολική, κάποτε, σοβαρότητα, μέσα από την οπτική της εξομαλυντικής φιλολογικής μετάφρασης. Έτσι, είναι επόμενο να θεωρεί ότι η ομοιοκαταληξία στέκεται εμπόδιο στη μεταφραστική ακρίβεια· μάλιστα, προκειμένου να επιτευχθεί η τελευταία, συμβουλεύει τη θυσία της μορφικής ισοδυναμίας:

> Δεν έκαμνες κακά να μεταφράσεις τον *Μισάνθρωπον* του Μολιέρου εις το πεζόν, ή και αυτόν σου τούτον τον στιχουργημένον *Ταρτούφον* να μεταμορφώσεις εις λογογραφικόν· αν όχι άλλο, γυμνάζεσαι εις την μετάφρασιν, και γνάπτεις ενταυτώ την άγναπτόν μας γλώσσαν, της οποίας το αμόρφωτον ωνόμασα δευτέραν πηγήν των κοινών εις όλους μας σφαλμάτων.[35]

Η θέση αυτή του Κοραή εναρμονίζεται ταυτόχρονα με την ευρύτερη οπτική του για τη λογοτεχνική ιστορία και με την άποψη ότι η ποίηση συνδέεται με την εποχή της νηπιακής ηλικίας και η πεζογραφία με την εποχή της ωριμότητας της ανθρώπινης τέχνης του λόγου. Εντούτοις, η μετατόπιση του προβληματισμού αυτού στο πεδίο της μετάφρασης ενδέχεται να απορρέει και από έναν διάλογο του Κοραή με τις απόψεις της γαλλικής κριτικής (αβάς Batteux, D'Alembert, Marmontel), αλλά και με τους σύγχρονούς του «μεταφρασιολόγους» (Vaultier κ.ά.),[36] οι οποίοι εξέφραζαν προβληματισμούς για τη μεταφρασιμότητα των ποιητικών ειδών και για τη μετάφραση της ποίησης σε πρόζα.

Ο Κοραής αναφερόμενος στη μετάφραση πεζογραφικών κειμένων δείχνει να είναι έτοιμος να κάνει σημαντικές παραχωρήσεις σε βάρος της πιστότητας, όπως διαφαίνεται από την επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου:

> Είναι *Βίος του Επαμεινώνδου* εις τον κόσμον, γραμμένος γαλλιστί [...]. Σε συμβουλεύω όμως να τον μεταφράσεις μετάφρασιν ελευθέραν, traduction libre, ως λέγουν ούτοι, ήγουν να ακολουθήσεις μόνα τα νοήματα, χωρίς να δεθείς εις τας φράσεις ή περιόδους, ή, και τούτου κάλλιον, να συνδέσεις συ ιδικόν σου βοηθούμενος απ' αυτόν.[37]

Δέκα χρόνια αργότερα, σχολιάζοντας τη μετάφραση του μυθιστορήματος *Αγάθων* από τον Κωνσταντίνο Μ. Κούμα, επανέρχεται στο ζήτημα της ελεύθερης μετάφρασης:

> Η μετάφρασις του *Αγάθωνος* εχρειάζετο πλειότερον κτένισμα. Μ' όλον τούτο την κρίνω ως την κρίνεις και συ, ασυγκρίτως υπερτέραν, και εις την ανάγνωσιν πλέον ευά-

34. Επιστολή προς Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (5.9.1816), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 501.
35. *Ό.π.*, σ. 502-503.
36. Βλ. D'HULST, «Vaultier (1812)», *Cent ans de théorie française de la traduction...* σ. 69-77.
37. Προς Αλέξανδρο Βασιλείου (20.3.1806), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 312.

> ρεστον παρά όλας όλων των παχυδέρμων κατηγόρων του τας ραψωδίας. Εις τούτο απητήθη ο μεταφραστής, ότι ενόμισε χρέος του ν' ακολουθήσει κατά λέξιν τον συγγραφέα του. Τοιαύτη πιστότης εις όλας τας γλώσσας είναι κακή [...]. Τοιούτων μυθιστορικών, αστείων, γελοίων κτλ. η μετάφρασις πρέπει να είναι ελευθέρα και προσαρμοσμένη εις τον ιδιάζοντα χαρακτήρα τής εις την οποίαν μεταφέρονται γλώσσης.[38]

Για τη μεταφορά λοιπόν κειμένων που δεν ανήκουν στον επιστημονικό λόγο αλλά σε αφηγηματικά είδη όπως η βιογραφία ή η πλασματική πεζογραφία –διαθέτουν δηλαδή στοιχεία λογοτεχνικότητας– ο Κοραής υποδεικνύει την κατεύθυνση της ελεύθερης μετάφρασης, η οποία, μάλιστα, μπορεί να φτάσει στα όρια της παράφρασης ή ακόμη και της μίμησης. Τις απόψεις αυτές, γύρω από το ζήτημα της «ελεύθερης μετάφρασης» («traduction libre»), τις αντλεί, όπως ο ίδιος υπαινίσσεται («ως λέγουν ούτοι»), από τη γαλλική γραμματεία, χωρίς να κατονομάζει συγκεκριμένες πηγές. Νομίζω ότι στο σημείο αυτό είναι ανιχνεύσιμος ο διάλογος με την άποψη που είχε διατυπώσει ο Marmontel ότι: «μιμούμαι σημαίνει μεταφράζω ελεύθερα από τη μια γλώσσα στην άλλη».[39] Συναφείς επίσης θέσεις, που βρίσκονται αρκετά κοντά στην κοραϊκή διατύπωση και υποδείκνυαν τη στροφή της μετάφρασης προς την παράφραση και τη μίμηση, ανέπτυσσε εκτενώς και ο σύγχρονος με τον Κοραή Ferri de Saint-Constant (1755-1830) σε δοκιμιακό του κείμενο αφιερωμένο στη μετάφραση.[40]

Οι απόψεις του Κοραή για την ελεύθερη μετάφραση βρίσκονται σε σύμπνοια με την κλασικιστική ποιητική θεωρία την οποία ενστερνίζεται, που επιφυλάσσει πρωταρχικό ρόλο στη μίμηση.[41] Την έννοια της μίμησης –μέσα από την επανερχόμενη μεταφορά της μέλισσας που απανθίζει τους «ωραίους καρπούς»– τη χρησιμοποιεί συχνά, όχι μόνο όταν μιλά για τα αρχαία πρότυπα (Ηλιόδωρος), αλλά και για τη μετάφραση:

> Τον οποίον σ' εσυμβούλευσα της μελίσσης τρόπον εις την ανάγνωσιν των προγονικών μας βιβλίων, τον αυτόν πρέπει, Ευανδία, να μεταχειρίζεσαι και εις τα βιβλία των αλλογενών, και εξαιρέτως των Γάλλων, επειδή γνωρίζεις την γλώσσαν αυτών, ώστε να επιθυμείς και να μεταφράσεις τι και από τα γαλλικά συγγράμματα.[42]

---

38. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (29.12.1814), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 358.

39. *Eléments de littérature*, 1787. Πρβλ. ROLAND MORTIER, *L'originalité. Une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières*, Genève, Droz, 1982, σ. 29.

40. Βλ. D'HULST, «Ferri de Saint-Constant (1808)», *Cent ans de théorie française de la traduction...*, σ. 63-68. Πρόκειται για το *Rudiments de la traduction ou L'art de traduire le latin en français* (1808).

41. Για τη συνάρτηση της λογοτεχνικής θεωρίας με τη θεωρία της μετάφρασης, βλ. JOSÉ LAMBERT, «Théorie de la littérature et théorie de la traduction en France (1800-1850), interprétées à partir du polysystème», *Poetics Today* 2 (1981) 161-170.

42. Επιστολή προς Ευανδία Καΐρη (28.1.1815), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 381.

Η θυσία της πιστότητας λειτουργεί, όμως, και ως ασφαλιστική δικλείδα,[43] προστατεύοντας το ελληνικό σύστημα τόσο από μια ακέραια οικειοποίηση της ξένης λογοτεχνίας –που ενδεχομένως δεν προσφέρει πρότυπα καλού γούστου ισάξια με την αρχαία– όσο και από τη γλωσσική διάβρωση. Η ελεύθερη μετάφραση δεν ανταποκρίνεται μόνο στις ποιητολογικές αντιλήψεις του Κοραή, αλλά και στις γλωσσικές του ανησυχίες. Στις συζητήσεις με τους αλληλογράφους του δείχνει απογοητευμένος από τα μεταφραστικά αποτελέσματα. Μέσα από μια οπτική για τη γλώσσα που απορρίπτει προγραμματικά τα ξένα δάνεια, η μετάφραση δεν μπορεί να συμβάλει στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου, όπως πρέσβευε ο Καταρτζής, που υιοθετούσε πολύ ελαστικότερη στάση στο ζήτημα του δανεισμού.[44] Ο Κοραής σε επιστολή του στον Αλέξανδρο Βασιλείου στιγματίζει την κατάχρηση του δανεισμού και την ανικανότητα των μεταφραστών να υπερασπιστούν τη γλώσσα άφιξης:

> Έχεις, φίλε μου, μέγα δίκαιον λέγων, ότι δεν ενοστιμεύθης ακόμη μετάφρασιν. Όθεν συλλογίσθητι πόσην αηδίαν δοκιμάζω εγώ, αναγκαζόμενος πολλάκις ο ταλαίπωρος να τας αναγινώσκω απ' αρχής μέχρι τέλους με μόνην την (πολλάκις απατωμένην) ελπίδα, ότι εις τα πολλά κόπρια ενδεχόμενον είναι να εύρω κανένα μαργαρίτην, να τον μεταχειρισθώ εν καιρώ προς ιδικήν μου (ίσως και προς άλλων) ωφέλειαν. Οι ιταλισμοί και γαλατισμοί πολιορκούσι πανταχόθεν την δυστυχεστάτην ημών γλώσσαν· και μήτ' εγώ δεν δύναμαι μήτε να κρίνω, μήτε να προβλέψω πού έχει να καταντήσει η βαθεία αύτη ακρισία και σύγχυσις. Ακρισία τόσον μεγάλη, ώστε ζητούσι να προσκολλήσωσιν εις αυτήν και την Γαλλικήν αντωνυμίαν je, tu, il χωρίς να κάμωσι την μικράν και πολλά εύκολον ταύτην παρατήρησιν, ότι εις τους Γάλλους είναι απαραιτήτως αναγκαία διά την ομοίαν ή κατάληξιν ή εκφώνησιν των ρηματικών προσώπων (j'aime, tu aimes, il aime), ήτις χωρίς της αντωνυμίας ήθελε προξενήσει ασάφειαν.[45]

Η μη ικανοποιητική κατοχή/γνώση της γλώσσας άφιξης, καθώς και της αρχαίας ελληνικής, το απόθεμα της οποίας έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για τη δημιουργία νεολογισμών και ως αντίδοτο στα ξένα δάνεια –όπως έπραξε ο ίδιος ο Κοραής με τον όρο «μυθιστορία»– συνηγορούν προς την κατεύθυνση της ελεύθερης μετάφρασης. Η ισοδυναμία μπορεί να θυσιαστεί σε κείμενα μη επιστημονικού περιεχομένου, όπως τα ηθικοπλαστικά διηγήματα και τα έντεχνα παραμύθια, τα οποία συμβουλεύει την Ευανθία Καΐρη, μέσω της αλληλογραφίας του με τον αδελφό της Θεόφιλο, να μεταφράσει:

---

43. Βλ. CONSTANCE B. WEST, «La théorie de la traduction au XVIIIème siècle», *Revue de Littérature Comparée* (1932) 332.

44. Βλ. HENRI TONNET, *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας*, μετάφραση: Μαρίνα Καραμάνου - Πάνος Λαλιάτσης, Αθήνα, Παπαδήμας, 1995, σ. 169.

45. Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου (12.4.1805), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 2, σ. 253.

> Από τα εις αυτήν πεμπόμενα βιβλία το της Madame Guizot είναι το οποίον κατά το παρόν δύναται να μεταφράσει. Συμβούλευέ την μάλιστα να μην προσκολλάται πολύ εις την κατά λέξιν μετάφρασιν, αλλά μάλλον ν' ακολουθεί τας εννοίας της «συγγραφέως» [...]. Το κατά λέξιν φαίνεται πιστότερον αλλ' έχει κίνδυνον να εισάγει εις την γλώσσαν μας γαλλισμούς, όταν μάλιστα ο μεταφράζων δεν έχει πολλήν τριβήν ούτε της αρχαίας ελληνικής, ούτε της νυν γραικικής.[46]

Τις επιφυλάξεις και τις αποδοκιμασίες του Κοραή για το μεταφραστικό αποτέλεσμα φαίνεται ότι τις συμμερίζονται και οι δύο ανοιχτές επιστολές-καταγγελίες που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* το 1819 και το 1820, και γράφτηκαν με αφορμή τη μετάφραση του μυθιστορήματος *Ρασέλας*, στις οποίες αναφερθήκαμε ήδη αρκετές φορές. Οι δύο ανώνυμοι επιστολογράφοι καταθέτουν γενικότερες επιφυλάξεις για την επικρατούσα αντίληψη για την «ιερότητα» και την ανεπιφύλακτη αποδοχή της μετάφρασης και έναν προβληματισμό επικεντρωμένο στο αισθητικό αποτέλεσμα. Ο διάλογος, που ανοίγει ο Π. Μ. από την Κωνσταντινούπολη, ξεκινά με μια γενικευμένη αμφισβήτηση της μεταφραστικής πρακτικής:

> Ρύσαι ημάς, Κύριε, από της μανίας των μεταφράσεων· [...] Αλλά τι λέγεις, φίλε, διά την κοινήν αυτήν εις τας μεταφράσεις μανίαν; Αι εφημερίδες έρχονται παραγεμισμέναι από καταλόγους νέων βιβλίων· προκηρύξεις εις τον *Λόγιον Ερμήν*, προκηρύξεις εις τας χείρας των φιλολόγων εμπόρων, υποσχέσεις πομπωδέσταται, και το: «Δόξα και Τιμή» κωδωνιζόμενον πανταχόθεν.[47]

Ο επιστολογράφος απορρίπτει την ανεπιφύλακτη ενθάρρυνση κάθε μεταφραστικής προσπάθειας. Άλλωστε για τον ίδιο, που γνωρίζει την αγγλική γλώσσα και έχει άμεση πρόσβαση στο κείμενο αφετηρίας, η διαμεσολαβητική λειτουργία της μετάφρασης δεν έχει ιδιαίτερη σημασία· είναι επόμενο, λοιπόν, να επιζητά το αισθητικό αποτέλεσμα. Η μετάφραση πρέπει να περάσει στα χέρια μιας πνευματικής –κοραϊκής– ελίτ, που διαθέτει γλωσσικό και λογοτεχνικό αισθητήριο:[48]

> ο εις Κόρινθον πλους δεν είναι του τυχόντος έργον· να κρατηθεί των γραμματισμένων ομογενών η όρεξις του να μεταφράζουν, φοβούμαι να το προφέρω, μήπως με ονομάσουν εχθρόν του Γένους· αλλά τουλάχιστον των κλασικών και πολύ σπουδαίων βιβλίων τας μεταφράσεις ήτον καλόν να μην τας επιχειρίζονται, παρά οι ενδοξότεροι των λογίων, ένας Κοραής, ένας Βάμβας, ένας Βαρδαλάχος.[49]

---

46. Επιστολή προς Θεόφιλο Καΐρη (16/28.1.1815), ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 372.

47. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 93-94.

48. Ανάλογες θέσεις διατυπώνονται, στα χρόνια αυτά, για τις γαλλικές «ωραίες άπιστες» μεταφράσεις του 18ου αιώνα. Βλ., σχετικά, WEST, «La théorie de la traduction au XVIIIème siècle»,σ. 333.

49. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 93.

Ο επιστολογράφος, συνεχίζοντας τη σφοδρή κριτική του για την έκταση που έχει λάβει το φαινόμενο «μετάφραση», δείχνει ότι ασπάζεται και αυτός την κατεύθυνση της «ελεύθερης μετάφρασης», φέροντας ως παράδειγμα την εξελληνισμένη κωμωδία του Molière στην ανώνυμη απόδοση του Κωνσταντίνου Οικονόμου (Βιέννη 1816):

> αλλά μ' όλην την μεγαλορρημοσύνην μας, αν εξετάσωμεν μετά προσοχής το πλήθος των μέχρι τούδε εκδοδέντων βιβλίων, εκ μεν των σπουδαίων άλλο δεν θέλομεν εύρει καλώς μεταφρασμένον μετά τον Βεκκαρίαν, εκ δε των τερπνών τον *Φιλάργυρον* του Μολιέρου.[50]

Τέλος, υιοθετώντας απόψεις που θυμίζουν εκείνες που διατύπωνε ο Du Bellay στο *Défense et illustration de la langue française* πριν από 270 χρόνια (1549),[51] αρνείται τη συμβολή της μετάφρασης στον εμπλουτισμό της γλώσσας και της λογοτεχνίας άφιξης και αντιπροτείνει ως μέθοδο λογοτεχνικής αναζωογόνησης τη μίμηση, όχι των αρχαίων, όπως ο γάλλος θεωρητικός και ποιητής, αλλά των νεοτέρων:

> αι λοιπαί μεταφράσεις, όσαι εφάνησαν, τολμώ ειπείν ότι έβλαψαν και μάλιστα βλάπτουν το Γένος, καθότι εισάγουσαι εις την γλώσσαν μας ξένους ιδιωτισμούς, και φράσεις κακοζήλους, εμποδίζουν ούτω την τελειοποίησίν της, χωρίς της οποίας είναι αδύνατον να φθάσει η παιδεία μας εις την ποθουμένην ακμήν· διά τούτο στοχάζομαι ευχής άξιον, πριν βεβαίως πληροφορηθεί τις από συνετούς και ειλικρινείς λογίους, ότι γράφει καλώς, να κρύπτει τα πονήματά του, διότι αναμφιβόλως είναι απειροκαλίας γεννήματα συντείνοντα εις σκοτισμόν μάλλον, παρά εις φωτισμόν του Γένους· αλλ' έχει αληθινόν έρωτα προς την παιδείαν; ας αναγιγνώσκει συχνά και ας μιμείται τα καθαρά και καλά συντάγματα των νεωτέρων της γλώσσης μας συγγραφέων· [...] αλλά πού μας αφήνει η αλαζονεία να γένωμεν μιμηταί των ξώντων σοφών μας;[52]

Στην απάντηση του Ν. Ι. από τη Χίο εκφράζεται με σαφήνεια το αίτημα της αισθητικής ποιότητας της μετάφρασης:

> Ήτον καιρός, οπόταν η απειροκαλία μάς έκαμνε να αποδεχώμεθα μετ' ευφημίας όλους τους κόπους των φιλομούσων· τώρα όμως η αίσθησις του καλού μάς κατέστησε δυσκολοτέρους, και είθε ν' αυξήσει και να επικρατήσει εις τρόπον, ώστε να συστείλη τον φιλογενή κάλαμον εκείνων, οίτινες αντί να μας ωφελήσουν, διαστρέφουν τον νουν και την γλώσσαν μας.[53]

---

50. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 96.

51. Theo Hermans, «Images of Translation. Metaphor and Imagery in the Renaissance Discourse on Translation», στο: Theo Hermans (επιμέλεια), *The Manipulation of Literature*, σ. 103-104.

52. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819) 96.

53. *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820) 116.

Επιφυλάξεις για τη γλωσσική διάβρωση και την υπόδειξη της κατεύθυνσης της μίμησης είχε εκφράσει την ίδια εποχή ο Κωνσταντίνος Οικονόμος στα *Γραμματικών βιβλία Δ΄*, ο οποίος δοκίμασε στην πράξη την ελεύθερη μετάφραση, μέσα από την εξελληνισμένη εκδοχή του *Φιλάργυρου* / *Εξηνταβελώνη*:

> Είπομεν, ότι ο νέος μας λογογράφος πρέπει να είναι ειδήμων δύο τινών τουλάχιστον από τας ήδη ζώσας της φωτισμένης Ευρώπης γλώσσας. Απ' αυτάς, διά την προς τους φιλανθρώπους Ευρωπαίους επιμειξίαν των Ελλήνων, έγιναν ήδη συνήθεις οπωσούν εις την πατρίδα η ιταλική, η γερμανική, και εξαιρέτως η γαλλική· και εις ταύτας ευρίσκει ο νέος Έλλην πολλά και καλά συντάγματα, και να μιμηθεί και να μεταφράσει. Αλλ' ενταύθα έχει χρείαν πολλής προσοχής, μη πως λεληθότως μεταφέρει πολλούς ξένους ιδιωτισμούς εις την γλώσσαν μας.[54]

Η κοραϊκή απήχηση, όπως είναι αναμενόμενο, δεν εξαντλείται στην αισθητική ή ποιητική διάσταση της μετάφρασης. Η γλωσσική «μέση οδός» τείνει να αναδειχθεί σε κριτήριο ποιότητας της μεταφραστικής εκφοράς, ίσως και σε λογοτεχνική γλώσσα. Η ευμενής κριτική του Δημήτριου Χαρίδημου για τη μετάφραση του αρχαιόδεμου μυθιστορήματος *Περιήγησις του νέου Αναχάρσιδος* από τον Χρυσοβέργη Κουροπαλάτη στηρίζεται στην επιλογή μιας γλώσσας κοινής για τους πολλούς:

> Η μετάφρασίς του, νομίζω, ότι θέλει φανεί εις το Γένος ευάρεστος· διότι εβάδισε την λεωφόρον και τετριμμένην, μη εκκλίνας, ούτε εις το υψηλόν ύφος ως μη κοινότερον, ούτε εις το ευτελές και ταπεινόν· και μάλιστα έκρινε παντάπασιν ακατάλληλον το να βάλει εν τη εξελληνίσει τοιούτου συγγράμματος εις τα στόματα του Πυθαγόρου, Θάλητος, Δημοκρίτου [...] λέξεις χυδαίας.[55]

1.3. Ο «ελλαδικός δημοτικισμός»

Οι διανοούμενοι και λογοτέχνες που απαρτίζουν την ομάδα του «ελλαδικού δημοτικισμού» (ο όρος ανήκει στον Εμμ. Ν. Μοσχονά) επικεντρώνουν τη συζήτηση για τη μετάφραση στο ζήτημα της γλωσσικής εκφοράς. Στο πλαίσιο αυτό ασκείται, π.χ., δριμύτατη κριτική από τον Αθανάσιο Ψαλίδα για την «φτιαχτή» γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Κούμας στο προοίμιο του μυθιστορήματος *Αγάθων*:

> δεν τους καταλαβαίνουν· επειδής δε μεταχειρίζονται λέξεις, φράσεις και τρόπους του ζώντος και λαλούντος έθνους, αλλά λέξεις κε φράσεις αλλοτεσνές και τρόπους του κεφαλιού τους.[56]

---

54. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Γραμματικών βιβλία Δ΄*, Βιέννη 1817, σ. να΄.

55. «Βιβλία Νεοφανή. "Έκθεσις συνοπτική της 'Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος'", και της μεταφράσεως αυτής εις την κοινήν ελληνικήν διάλεκτον», *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820) 595-599 και *Καλλιόπη* 2 (1820) 177-179.

56. ΕΜΜ. Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1981, σ. 113.

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας καταδικάζει, όπως και ο Κοραής, τους ξενισμούς με τη διαφορά όμως ότι οι υπαινιγμοί του αφορούν τώρα τον κοραϊκό κύκλο (Βαρδαλάχος, Κούμας, Κοραής):

> επειδής αυτά λέγονται ρωμέικα, και έχουν μονάχα ολίγες λέξες ρωμέικες με σχηματισμό αττικό, και φράσες ψεφτοαττικές, ιταλικές και φραντσέζικες, και ρωμέικη ουδεμιά! Γιατί η γλώσσα για νά 'ναι φυσική θέλει να 'χει και τες λέξες της τες φυσικές, και το ύφασμα των στοχασμών το φυσικό. Αλλιώς είναι ένας τραγέλαφος, ό,τι λογής είναι όλα τα βιβλία οπού είπαμαν [...]. Από τέτοιες φραντσεζούρες, ιταλικούρες, και ελληνικούρες είναι γεμάτα τα βιβλία, οπού είπα, και περιεργάσου τα αν αγαπάς.[57]

Η μη συμμόρφωση προς το «γκένιο της γλώσσας», όπως θα έλεγε ο Καταρτζής, φαίνεται να ελέγχεται ως βασικό μειονέκτημα των μεταφράσεων έως και την τελευταία προεπαναστατική δεκαετία:

> Δεν εστοχάστηκαν ολότελα τούτοι οι δύστυχοι μεταγλωττιστάδες, ότι κάθε γλώσσα έχει ξεχωριστές φράσες, και λέξες, και τρόπους, και δεν κατακοιτάζουν, ότι σε μια γλώσσα ένα νόημα ξηγιέται με ρήμα, και για να ξηγηθεί σ' άλλη χρειάζεται με όνομα, με το εναντίο, και για τούτο πόση 'πομονή θέλει τινάς για να μεταγλωττίση, και πόση προσοχή, δε μολογιέται.[58]

Ο Ιωάννης Βηλαράς, ο οποίος αποδέχεται ανεπιφύλακτα τη χρήση των ιδιωμάτων, δείχνει να ασπάζεται την άποψη του Καταρτζή: η καθομιλουμένη «είναι φτωχή, γιατί δεν έχει συγγράμματα». Η απουσία άσκησης στη γλώσσα είναι η αιτία για το ότι οι μεταφράσεις είναι κατώτερες από τα πρωτότυπα, προϊόντα μιας καλλιεργημένης γλώσσας. Σε επιστολή του (1815) προς τον Γεώργιο Καλαρά παρατηρεί:

> Το πρώτο παράπονο εκείνων, όπου μεταφράζουν τη σήμερον είναι, όπου δεν ηξέρουν σε ποια διάλεκτο της γλώσσας μας να γράψουν, επειδή και όλες τες βρίσκουν λειψές, δεν ηξέρω αν είναι όλο το σφάλμα της γλώσσας μας, ή έχουν κι' αυτοί πλιότερο μοιράδι, όπου θέλουν να μεταγλωττίσουν από γλώσσες, στες οποίες αναρίδμητοι συγγραφείς έγραψαν, και τες εστόλισαν, όχι σαν αρχάριοι στη γλώσσα τους, μόνε τέλειοι σαν κ' εκείνη.[59]

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της μεταφραστικής ισοδυναμίας απορρίπτει την κατά λέξη μετάφραση. Στον πρόλογο της *Βατραχομυομαχίας*, της ενδογλωσσικής αυτής μετάφρασης που επιχείρησε για χάρη του παιδικού κοινού, σημειώνει:

> Εφύλαξα το νόημα και το σκοπό του συγγραφέα· αλλ' εστιχούργησα του κεφαλιού μου την υπόθεση. Η κατά λέξη δουλική μεταγλώττιση είναι αδύνατη στην ποίηση, καθώς είναι ανωφέλευτη και στο λογογραφικό.

57. *Ό.π.*, σ. 103-104.
58. *Ό.π.*, σ. 104.
59. *Ό.π.*, σ. 166.

Θεωρεί μειονέκτημα των μεταφράσεων τη χρήση μιας γλώσσας που απέχει από την προφορική:

> δε γένεται να ονομαστεί με δίκιο μετάφραση, όποτε δε μεταχειριστούμε σε ταύτη τη σύνταξη, το ύφος, τους ιδιωτισμούς και τες φράσες, οπού με τις ίδιες παρασταίνομε στην καθημερινή μας ομιλία όσες από τις ιδέες μας θέλομε να γρικήσει ο άλλος. Όλα τα γένη όπου μεταφράζουν από ξένα συγγράμματα τέτοιον τρόπον μεταχειρίζονται, όθεν και οι μεταγλώττισές τους αναγνώδονται από όλους κοινά ως πρωτότυπα.[60]

Όπως διαφαίνεται, στο ζήτημα της μεταφραστικής πράξης οι «δημοτικιστές», οπαδοί της ομιλουμένης, δεν διαφοροποιούνται αισθητά από τις απόψεις που ενστερνιζόταν νωρίτερα ο Καταρτζής, υποστηρικτής και αυτός της «φυσικής γλώσσας», αλλά ούτε και από τους προβληματισμούς που διατύπωναν οι σύγχρονοί τους οπαδοί της «μέσης οδού».

2. Εκδοχές μεταφραστικής «απιστίας»

Διατρέχοντας έναν ικανό αριθμό μεταφρασμένων κειμένων πλασματικής πεζογραφίας σε αντιβολή με τα κείμενα εκκίνησης σχηματίζουμε την εικόνα μιας ισοδύναμης μεταφοράς του νοήματος. Μια συστηματικότερη αντιβολή γλωσσολογικού χαρακτήρα ενδεχομένως να έφερνε στην επιφάνεια παρεκκλίσεις και «απιστίες» ή υπέρ του δέοντος εξαρτήσεις,[61] που καταλήγουν σε «ξενισμούς», μεταφραστικές αστοχίες και αγκυλώσεις, οι οποίες θα δικαίωναν τις αρνητικές κριτικές και τις επιφυλάξεις που διατυπώνονται στις επιστολές των λογίων και στα φιλολογικά περιοδικά. Υπάρχουν, ωστόσο, ορισμένα δείγματα που παραβιάζουν με εμφανή τρόπο τη μεταφραστική ισοδυναμία.

Ένα πολυσυζητημένο παράδειγμα[62] προσφέρει το τρίτομο *Αραβικόν μυθολογικόν*, στο οποίο ο/οι ανώνυμος /οι μεταφραστής /ές συνδύασε /αν με ιδιαίτερη τέχνη τη «διήγηση-πλαίσιο» από τις *Mille et un jours* και λίγες από τις εγκιβωτισμένες ιστορίες της με τη «διήγηση-πλαίσιο» από το *Mille et une nuits* και τις περισσότερες εγκιβωτισμένες ιστορίες του. Απιστίες έγιναν και στο εσωτερικό της μετάφρασης (συντομεύσεις κτλ.). Επίσης, το δύσχρηστο ηχητικά όνομα της εσωτερικής αφηγήτριας Shehrezâde αντικαταστάθηκε από το γνωστότερο και πιο εύκολο ισλαμικό Χαλιμά, όνομα που θα ανέβει στον τίτλο, όταν θα τυπωθεί η συνέχεια του *Αραβικού μυθολογικού*, η *Νέα Χαλιμά*, και θα καθιερωθεί πλέον ως

60. Ι. Πολυλας,«Ανέκδοτα έργα του Βηλαρά», *Εικονογραφημένη Εστία* (1894) 161.

61. Όπως λ.χ. καταδεικνύεται περίπτωση των μεταφράσεων των αφηγημάτων του Wieland από τον Κ. Κούμα, βλ., σχετικά, Maria A. Stassinopoulou, «Μετάφρασέ μας τίποτε από την γλώσσαν των αηδόνων. Zur griechieschen Übersetzungsprosa an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert», *Jahrbuch der österreichiscen Byzantinistik* 44 (1994) 369-388.

62. Βλ. Γιωργος Κεχαγιογλου, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση της διήγησης *Alf*

τίτλος του συνόλου της συλλογής. Ανάλογες αλλαγές έγιναν και στα ονόματα άλλων κυρίων προσώπων: π.χ., οι Schachriar, Dinarzade, Sindbad έγιναν Αϊδίν, Μεδινά, Σεβάχ. Έτσι, όπως ακριβώς συνέβη στα μέσα του επόμενου αιώνα με τις ονομασίες των προσώπων στη μετάφραση των *Αθλίων* του Victor Hugo από τον Ισίδωρο Ισιδωρίδη Σκυλίτση,[63] το έργο ταυτίστηκε έκτοτε με το όνομα της Χαλιμάς ή έγινε γνωστό με τον τίτλο «Παραμύθια της Χαλιμάς».

Μια άλλη, επίσης γνωστή, περίπτωση «απιστίας» συνιστά η μετάφραση των έξι διηγημάτων του Rétif de la Bretonne από τον Ρήγα. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε, μάλιστα, να διατυπωθεί η εικασία ενός λανθάνοντα διαλόγου του μεταφραστή με τον Καταρτζή και τους γάλλους Εγκυκλοπαιδιστές. Μια τέτοια υπόνοια υποβάλλει η χρήση της λέξης «ιδιωτισμός» στον πρόλογο του *Σχολείου...* , έξι χρόνια ύστερα από τη συγγραφή του χειρόγραφου προλόγου στα *Πολιτικά*, ως διευκρίνιση για τη μεταφραστική του τακτική:

> Η μετάφρασίς μου είναι ελευθέρα, ήγουν μόνον κατά το νόημα (επρόσθεσα και μερικά) επειδή και αν ακολουθούσα κατά λέξην τον συγγραφέα, με φαίνεται πώς δεν εγίνετο κατάλληλος με το ύφος της γλώσσης μας, διατί έχει η κάθε μία τον ιδιωτισμόν της.

Εντούτοις ο Ρήγας δείχνει να ανάγει τον «ιδιωτισμό» της γλώσσας σε «ιδιωτισμό» του λογοτεχνικού συστήματος. Με τις ποικίλες παρεμβάσεις και τις προσθήκες στις νουβέλες του Rétif επιχειρεί να προσφέρει μια «αποδεκτή» («acceptable»), «στοχολατρική» («cibliste») μετάφραση που επιχειρεί να εγκλιματισθεί στις λογοτεχνικές συμβάσεις του συστήματος άφιξης, που τείνει εντέλει σε «μεταφραστικό εθνοκεντρισμό»:[64] εκτός από την προσθήκη τραγουδιών, ο Ρήγας παρεμβάλλει επιστολές που παραπέμπουν στα «πιττάκια» της ερωτικής μυθιστορίας, αντικαθιστά τα ονόματα με δάνεια από την ελληνική γλώσσα (λ.χ. η αντικατάσταση του ονόματος Madem. de Lan... με Εριφύλη).[65] Επιπλέον, μάλιστα, από ορισμένα σχόλια που προσθέτει φανερώνει μια διάθεση αποστασιοποίησης ή επίδειξης θάρρους απέναντι στο ξένο πρότυπο: π.χ., στη νουβέλα «Η έκλειψις της τιμής εξ αιτίας του έρωτος»,

---

Layla wa-Layla (*Χίλιες και μία νύχτες*)», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 224, και άλλα ομόθεμα δημοσιεύματα του ίδιου, στα οποία γίνονται παραπομπές στο κεφάλαιο που τοποθετεί ειδολογικά το έργο στο πρώτο μέρος της εργασίας.

63. Βλ., σχετικά, ΝΑΣΟΣ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ, «Η μνημειώδης μετάφραση των *Misérables* από τον Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίτση», *Γράμματα και Τέχνες* 60 (1990) 14-20.

64. ANTOINE BERMAN, *L'épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*, Paris, Gallimard, 1984, σ. 16, 297.

65. «Ο νέος Πυγμαλίων», στο: ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα, τ. 1: Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, εισαγωγή-επιμέλεια: Παναγιώτης Σ. Πίστας, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2001. Πρβλ. RESTIF DE LA BRETONNE, «Le nouveau Pygmalion», *Les contemporaines mêlées*, επιμέλεια: J. Assejat, Paris, 1884.

αντιδρώντας στην παρατήρηση του Rétif ότι «το γούστον των στολισμάτων δίδει τα πρωτεία εις μίαν νέαν Παρισιάνα από όλες τις νέες της οικουμένης», υποσημειώνει:

> Εις αυτό, ως φιλόπατρις, με φαίνεται πως έχει λάθος ο συγγραφεύς· είναι παντού καλούτσικες, έχομεν και ημείς τες εδικές μας. Η ωραιότης των Ελληνίδων έγινε παροιμία εις τους Ευρωπαίους· θέλοντες να εκφράσουν ένα ωραίον πλάσμα λέγουν: «Voilà une beauté Grecque», *να μία ελληνική ωραιότης*.[66]

Ο Ρήγας, ως μεταφραστής ο οποίος όπως εικάζουμε και από τη στιχούργηση της πεζής στο πρωτότυπο «Βοσκοπούλας των Άλπεων», διαβλέπει την ιδιαιτερότητα της λογοτεχνικής μετάφρασης και, ταυτόχρονα, ως άτομο που δεν δέχεται πειθαναγκασμούς –είναι ενδεικτικό ότι η λέξη «ελευθερία» απαντά και στον σύντομο πρόλογο–, μάλλον θα ένιωθε ευτυχής αν έπεφτε στα χέρια του η ακόλουθη παρατήρηση του D'Alembert:

> Ο πρώτος ζυγός τον οποίο υποφέρουν [οι μεταφραστές] και τον οποίο τους επιβάλλουμε ή μάλλον επιβάλλουν οι ίδιοι στον εαυτό τους είναι το ότι αρκούνται στο να είναι αντιγραφείς μάλλον παρά ανταγωνιστές των συγγραφέων που μεταφράζουν. Προσκολλημένοι όλο πρόληψη στο πρωτότυπό τους, θα θεωρούσαν τον εαυτό τους ένοχο ιεροσυλίας εάν το εξωράιζαν, ακόμη και στα αδύνατα σημεία του.[67]

Ένα ακόμη δείγμα της μεταφραστικής ελευθερίας του Ρήγα παρέχει το απόσπασμα που ακολουθεί, σε αντιβολή με το γαλλικό κείμενο, και αναφέρεται στην περιγραφή της χωροταξικής πραγματικότητας του Παρισιού:

> Il y avait à Paris, proche le quai Pelletier, une jeune personne très aimable, qu'on appelait mademoiselle *Zémire H..*; [J'ignore si Zémire était son vrai nom, ou si ses parents, honteux de faire porter à leur fille celui d'une sainte trop vulgaire, avaient jugé à propos de l'appeler par celui-là; c'est une chose assez indifférente, sans doute, et je n'en dirais mot, si je n'avais de fortes raisons pour croire que mademoiselle *Zémire* s'appelait *Javette*.]
>
> Zémire avait été très bien élevée; ses parents étaient riches, mais gens de fortune, et elle était fille unique.[68]

> Εις το Παρίσι, επάνω εις μίαν όχθην του ποταμού Σεν, όστις διαμοιράζει την περίφημον αυτήν πολιτείαν εις διάφορα τερπνά χωρίσματα και φέρει εις την όρασιν του ανθρώπου μίαν ηδονήν, μίαν αγαλλίασιν, όπου νομίζει κανείς πως ευρίσκεται εις τον επίγειον παράδεισον, ήτον το σπίτι ενός πλουσιωτάτου ευγενούς, ο οποίος είχε διά κληρονόμον μίαν μονογενή ωραιοτάτην κόρην, ονόματι Ζεμίραν, αναβρεμμένην με ευταξίαν κατά τους κανόνας της ευγενείας, χαριτωμένην, τέρας του κάλλους και έμψυχον εικόνα της Αφροδίτης.[69]

66. ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, «Η έκλειψις της τιμής εξ αιτίας του έρωτος», *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, σ. 191, υποσ. 1.

67. D'ALEMBERT, «Παρατηρήσεις γύρω από την τέχνη της μετάφρασης», σ. 107.

68. RESTIF DE LA BRETONNE, «L'honneur éclipsée par l'amour», *Les contemporaines mêlées*, σ. 179.

69. «Η έκλειψις της τιμής εξ αιτίας του έρωτος», σ. 189.

Το επόμενο απόσπασμα καταδεικνύει την εκμετάλλευση της μεταφραστικής ελευθερίας, που τείνει σε υπερβολική amplificatio, σε όφελος της συναισθηματικής φόρτισης και περιπάθειας:

De son côté, Philippe ne put voir mademoiselle H... sans éprouver un sentiment plus tendre et plus vif que celui de cousin. Ce sentiment le rendit attentif, empressé, complaisant; il voulut être aimable, il voulut plaire et il plut[70]

Ο Φίλιππος πάλιν κατά πρώτην φοράν είδε την εξαδέλφην του με ένα μάτι πολλά ιλαρόν. Η καρδιά του έξαφνα αισθάνθηκε μίαν νύξιν. Μία αγνώριστη δύναμις τον ετραβούσε προς τα κάλλη της, τον εκινούσε, τον ετάραττε. Μία σύγχυσις τον εκρατούσεν. Η αναπνοή του έβγαινε διακεκομμένη. Έλαβε μίαν τοιαύτην κλίσιν διά την νέαν Ζεμίραν, οπού την ηγάπησε περισσότερον από συγγένισσάν του. Η αξιολάτρευτη εικόνα της, η χαροποιά ιδέα της, αδιακόπως εσχηματίζετο εις τον νουν του και τον έκαμε να γένει τσιριμονιόζος, προσεκτικός εις τα θελήματά της, ογλήγορος εις κάθε τι και όλος προσηλωμένος εις τα νεύματά της. Επάσχιζε να λάβει χώραν εις το βλέμμα της, να ελκύσει την αγάπην της, να αποκτήσει την εύνοιάν της και να έμβει εις τα μυστικά της. Τέλος πάντων, το εκατόρθωσε.[71]

Τέλος, μία ακόμη ελευθερία που παραχωρεί στον μεταφραστή ο D'Alembert θα μπορούσε να έχει επηρεάσει τον Ρήγα· πρόκειται για την παραβίαση της ισοδυναμίας στη μορφή, τη συζήτηση για τη μετάφραση της ποίησης σε πεζό. Μία τέτοια ελευθερία θα μπορούσε να εφαρμοστεί και προς την αντίστροφη κατεύθυνση, την απόδοση του πεζού με έμμετρο λόγο («Βοσκοπούλα των Άλπεων»), από σεβασμό στον «ιδιωτισμό» του λογοτεχνικού του συστήματος.

Εκτός όμως από το *Σχολείον...*, μία ακόμη γνωστή «άπιστη» μετάφραση θα μπορούσε να έχει βρει θεωρητικά ερείσματα στις απόψεις του D'Alembert· ειδικότερα, στον νόμο του D'Alembert, τον οποίο είχε εφαρμόσει και ο ίδιος μεταφράζοντας «απανθίσματα» («morceaux choisis») από τον Τάκιτο:

> Ο τρίτος αυθαίρετος νόμος, που υφίστανται οι μεταφραστές, είναι αυτός ο γελοίος καταναγκασμός να μεταφράζουν έναν συγγραφέα από την αρχή ως το τέλος. [...]. Γιατί άλλωστε να βασανίζεται για να αποδώσει με κομψότητα μια ψεύτικη σκέψη, μια κοινότοπη σκέψη; [...] Η αποσπασματική μετάφραση [...] δεν συνεπάγεται τον ακρωτηριασμό [...]. Γιατί άλλωστε να μεταφέρουμε σε μια γλώσσα κάτι

70. «L'honneur éclipsée par l'amour», σ. 180.

71. «Η έκλειψις της τιμής εξ αιτίας του έρωτος», σ. 190.

> που δεν έχει χάρη παρά μόνο σε μια άλλη [...]; Η τόσο φρόνιμη εντολή του Ορατίου, που λέει να εγκαταλείπουμε ό,τι δεν μπορούμε να φέρουμε εις πέρας επιτυχώς, δεν ισχύει άραγε για τις μεταφράσεις, όπως ισχύει για τα άλλα είδη γραφής;[72]

Ο πρόλογος του Στέφανου Δημητριάδη στα *Απανθίσματα έκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου* δείχνει την πρόθεση να διατηρηθεί στη μετάφραση ό,τι μπορεί να γίνει αποδεκτό στα συμφραζόμενα του συστήματος άφιξης:

> Βλέποντας μέσα εις ένα βιβλίον ετερόγλωσσον αναμεταξύ εις άλλας πολλάς γνώμας οπού είχεν, ότι ήτον και κάποιες καλές και σοφές διδασκαλίες, δεν ώκνησα κατά μίμησιν των μελισσών από το να εκλέξω και να απανθίσω όσον ήτο χρήσιμον προς ημετέραν διδασκαλίαν [...] απήνθισα όσον ήτο χρήσιμον και επωφελές και προσαρμόζοντάς το το μετέφρασα [...] καθ' όσον ημπόρεσα να το αναδείξω μεμορφωμένον.

Ο Δημητριάδης, μεταφραστής που έχει δώσει και άλλο δείγμα μεταφραστικής ελευθερίας και θάρρους, (η «Παγκόσμιος πανήγυρις» είναι στιχοποιημένο απόσπασμα από το *El Criticón* του Gracián), ενδέχεται να μην αντιλαμβάνεται ως ακρωτηριασμό τη συρρίκνωση του πολυσέλιδου *L'an 2440 ou rêve s'il en fut jamais* (οι 341 σελίδες της επίτομης έκδοσης του 1770 γίνονται 43 στην ελληνική έκδοση). Προβαίνει στη συναρμογή σε ενιαία ροή επιλεγμένων αποσπασμάτων από διαφορετικά κεφάλαια που τηρούν, ωστόσο, τη νοηματική και συντακτική σειρά του πρωτοτύπου.[73] Επικεντρώνει το ενδιαφέρον σε θέματα παιδείας (εκμάθηση της ομιλουμένης και ξένων γλωσσών, διδασκαλία της ιστορίας), στην προβολή των νεότερων επιστημονικών επιτευγμάτων στον τομέα της φυσικής, της αστρονομίας, της ακουστικής, της ιατρικής, και σε ζητήματα οικογενειακής ζωής, θρησκείας και θρησκευτικής πρακτικής, στα οποία προσδίδεται πλέον ορθολογική ερμηνεία. Οι αναφορές στη μόδα, στην ενδυμασία, στην πολιτιστική ζωή, στο θέατρο ή στη λογοτεχνία απουσιάζουν από το εράνισμα· βάσει της οπτικής του Δημητριάδη, τα θέματα αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται, προφανώς στις προτεραιότητες του μεταρρυθμιστικού προγράμματος που οραματίζεται και επιπλέον συνιστούν στοιχεία ανοίκεια ή, την εποχή εκείνη, δευτερεύοντα ή περισσευούμενα για τον ελληνόφωνο αναγνώστη. Όπως υποδεικνύει και η πλήρης απαλοιφή των πραγματολογικών στοιχείων (πρόσωπα, τοπωνύμια κτλ.), βασική επιδίωξη είναι η προσαρμογή του κειμένου στη γηγενή πραγματικότητα, έτσι ώστε να αναδειχτεί το κοινωνικό μήνυμα, να τονωθεί η διάθεση διεκδίκησης στόχων, που δεν είναι ανέφικτοι ή αλλότριοι αλλά πραγματοποιήσιμοι. Η εσκεμμένη αλλά επιτυχημένη αυτή προσαρμογή ευθύνεται σε μεγά-

72. D'ALEMBERT, «Παρατηρήσεις γύρω από την τέχνη της μετάφρασης», σ. 109

73. Για τη μεταφραστική τακτική του Δημητριάδη, βλ. HENRI TONNET, «Σχετικά με μια παλαιά μετάφραση-διασκευή στη νέα ελληνική του Louis Sébastien Mercier», *Μελέτες για τη νεοελληνική πεζογραφία*, μετάφραση: Φωτεινή Βλαχοπούλου, Αθήνα, Μεσόγειος, 2009, σ. 133-154.

λο βαθμό για την πρόσληψη του κειμένου ως «ελληνικού» και «πρωτότυπου». Ο Γ. Βαλέτας, που υποστήριξε ανεπιφύλακτα αυτή τη θέση, βασιζόμενος στην καλή γνώση της κοινωνίας του Βουκουρεστίου που είχε αποκτήσει ο Δημητριάδης κατά τη φοίτησή του στην Ηγεμονική Ακαδημία (1781-1788)[74] σε συνδυασμό με τη θητεία του ως γραμματικού των ηγεμόνων Νικόλαου Καρατζά (1782-1783) και Νικόλαου Μαυρογένη (1786-1787), παρατηρεί:

> Γραμμένο σε λογοτεχνική μορφή μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα από τα πρώτα νεοελληνικά πεζογραφήματα, αφήνω το περιεχόμενό του που είναι από κάθε πλευρά αξιοπρόσεχτο [...] Είναι γραμμένο στο Βουκουρέστι γύρω στο 1794, όπως και ο κόσμος και ο τόπος, η κοινωνία και τα συνήθεια της όλα είναι Βουκουρεστιανά.[75]

Οι στενές σχέσεις του «ελλογιμωτάτου» μεταφραστή με πρόσωπα της ανώτερης κοσμικής αλλά και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας (κατά το διάστημα 1791-1796 υπηρέτησε ως γραμματικός του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Δοσίθεου και επιστάτης της βιβλιοθήκης της μητροπόλεως) είναι ενδεχόμενο να τον απέτρεψαν από το να συμπεριλάβει στα *Απανθίσματα...* ζητήματα που αναφέρονται στον κλήρο, στην αστυνομία, στον στρατό, στη διοίκηση, στη δικαιοσύνη και στη μοναρχία. Ενδέχεται λοιπόν ο Δημητριάδης να συνδύασε τις θεωρητικές απόψεις για τα «morceaux choisis» με τη μεταφραστική οικονομία, την ιδεολογική χειραγώγηση και την αυτολογοκρισία.

Η αυτολογοκρισία και η χειραγώγηση του κειμένου προκειμένου να καταστεί κατάλληλο για τις αναγνωστικές ανάγκες των νεαρών αναγνωστών φαίνεται να λειτούργησαν ως κίνητρα της επιλεκτικής μεταφραστικής «απιστίας» που δείχνει ο Κωνσταντίνος Οικονόμος εκ Καβαΐας. Η νουβέλα του Baculard d'Arnaud *Άννα Βηλ*, που δημοσιεύτηκε στο τέλος των *Ηθικών διηγημάτων* του F. Soave, περιλαμβάνει ορισμένες τολμηρές ερωτικές σκηνές. Ο μεταφραστής, ενώ σε γενικές γραμμές ακολουθεί πιστά το πρωτότυπο, παραλείπει τις ερωτικές περιγραφές. Τα αποσπάσματα που παραθέτουμε από το γαλλικό κείμενο και την ελληνική του εκφορά δείχνουν στην πράξη τη μεταφραστική «απιστία» του Κ. Οικονόμου:

> Les deux amants ne connurent d'abord d'autre félicité que celle qui naît de l'épanchement réciproque, et de la vivacité des sentiments. Syndham goûtait le bonheur suprême, lorsqu'il pouvait tenir dans ses mains, et couvrir de ses baisers, des fleurs qu'avait cueillies Bell ou qui avoient paré son sein ; et que Bell, à son tour trouvait d'éclat et de charmes dans celles que Syndham lui avait présentées! Avec quelle volupté ils en respiraient le parfum, ils les

74. Camariano - Cioran, *Les Académies princières*, σ. 292.

75. Γ. Βαλέτας, *Οι αρχές του νεοελληνικού θεάτρου. Ο άγνωστος θεατρικός πρόδρομος Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος και η ανέκδοτη τραγωδία του* Πέρσαι ή Ξέρξης, Αθήνα, Πηγή, 1953, σ. λα΄-λθ΄.

pressaient contre leur cœur! [Plaisirs innocents, plaisirs délicieux, vous êtes inconnus à ces âmes émoussées par l'abus de la société; des sens endurcis ou usés, et qui ont besoin des mouvements convulsifs de l'art, pour être avertis de leur existence, sont incapables d'éprouver ces émotions délicates, ces frémissements heureux de la nature. Il serait presque impossible à l'humanité de se contenter de cette tendresse pure qui ne saurait guères attacher que des intelligences supérieures à la nôtre. Bell et Syndham en sont un malheureux exemple; leurs désirs, en perdant de leur délicatesse, devinrent plus hardis, plus impétueux; leurs sensations plus vives les conduisirent à un emportement coupable; l'innocence, l'un des plus beaux présents du ciel, leur fut retirée; ils cédèrent à la séduction de l'âge, à l'attrait des lieux et des circonstances;]. Syndham ignorait l'état funeste où se trouvait la jeune lady; enfin, au milieu des larmes, des sanglots, dans toutes les horreurs de la mort, elle lui apprend qu'elle va devenir mère. Quel coup pour Syndham! Un abîme immense s'était ouvert sous ses pas, et l'avait englouti. Il demeure égaré de douleur; il ne reprend la raison que pour courir à une épée qui s'offrait à ses mains; il alois s'en frapper. Syndham, lui dit Bell, en volant à lui, et lui arrachant l'épée, que faites-vous? N'est-ce pas assez que j'expire de mille morts? Et vous voulez, répond-t-il, avec une sombre fureur, que je vive un instant, un seul instant, après avoir causé la perte de votre honneur, exposé votre vie à l'emportement.[76]

***

Οι δύο ερασταί δεν εγνώρισαν κατ' αρχάς άλλην ευτυχίαν πάρεξ εκείνην, ήτις γεννάται από την αμοιβαίαν διάχυσιν της ψυχής, και από την ζωηρότητα των αισθήσεων. Ο Σιντχάμ εγεύετο τον άκρον βαθμόν της χαράς, όταν εδύνατο να βαστάξει εις τας χείρας του, και να καλύψει με τα φιλήματά του τα εκ της Βηλ συνηθροισμένα άνθη, τα οποία είχαν στολίσει τον κόλπον της· και αμοιβαίως πόσην λάμψιν και ωραιότητα εύρισκεν η Βηλ εις εκείνα όσα ο Σιντχάμ τής είχε προσφέρει! Με ποίαν ηδυπάθειαν αμφότεροι εδέχοντο την οσμήν των, και τα επλησίαζον εις την καρδίαν των!

[...]

Η Βηλ αισθάνεται ότι είναι μήτηρ· το φανερώνει προς τον ερωμένον της. Τι πληγή διά τον Σιντχάμ! Μένει έκθαμβος· ρέουσιν από τα ομμάτιά του ποταμηδόν τα δάκρυα· πίπτει ημιθανής εις τους πόδας της θυγατρός του λορδ Δαραμβί, και δεν συνέρχεται εις τον εαυτόν του, πάρεξ μόνον διά να δοθεί εις απόγνωσιν.[77]

Μια ιδιόμορφη εκδοχή μεταφραστικής απιστίας παρέχουν δύο μύθοι του Florian, που δημοσιεύονται στο φιλοκοραϊκό παρισινό περιοδικό *Μέλισσα*. Η απόδοση σε πεζό των έμμετρων γαλλικών προτύπων θα μπορούσε να θεωρηθεί και έμπρακτη εφαρμογή των υποδείξεων του Κοραή για την πεζή απόδοση του έμμετρου λόγου.

76. «Anne Bell», *Les épreuves du sentiment*, Paris 1772, τ. 2, σ. 217-220.

77. *Άννα Βηλ* (χ.τ, χ.χ.), σ. 13-14.

Δεν πρόκειται ωστόσο για τη μοναδική «απιστία». Οι δύο μεταφράσεις αξιοποιούν το αφηρημένο αλληγορικό περιεχόμενο των μύθων προς την κατεύθυνση της σάτιρας με στόχο την άσκηση κριτικής σε κοινωνικές και «σκοταδιστικές» συμπεριφορές ή και τη στηλίτευση προσώπων των αντικοραϊκών κύκλων και του περιβάλλοντος των Φαναριωτών (Π. Κοδρικάς, Δ. Γοβδελάς).[78] Η επιλογή, αλλά και η απόδοση του ακόλουθου μύθου, που αναφέρει ως μεταφραστή τον Μισόκακο Φιλοπατρίδη, ψευδώνυμο μάλλον του Κωνσταντίνου Νικολόπουλου, αποσκοπεί στην άσκηση κριτικής για την κάστα των Φαναριωτών:

> Un jeune prince, avec son gouverneur,
> se promenait dans un bocage,
> et s'ennuyait suivant l'usage;
> c'est le profit de la grandeur.
> Un rossignol chantait sous le feuillage:
> le prince l'aperçoit, et le trouve charmant;
> Et, comme il était prince, il veut dans le moment
> l'attraper et le mettre en cage.
> Mais pour le prendre il fait du bruit,
> et l'oiseau fuit.
>
> Pourquoi donc, dit alors son altesse en colère,
> le plus aimable des oiseaux
> se tient-il dans les bois, farouche et solitaire,
> tandis que mon palais est rempli de moineaux?
> C'est, lui dit le mentor, afin de vous instruire
> de ce qu'un jour vous devez éprouver:
> les sots savent tous se produire;
> le mérite se cache, il faut l'aller trouver.[79]
>
> Ένας νέος μπεϊζαδές επεριπατούσε με τον διδάσκαλόν του εις ένα εύμορφον δάσος· και εμελαγχολούσε κατά την συνήθειαν (αυτό κερδίζει η περίβλεπτος εκλαμπρότης!). Έν αηδονάκι εκελαηδούσεν επάνω εις ένα δένδρον. Ο μπεϊζαδές το παρατηρεί και το ευρίσκει ωραιότατον. Και επειδή ήτον μπεϊζαδές, ηθέλησε παρευθύς να το πιάσει και να το βάλει εις ένα κλουβί· πλην ενώ η εκλαμπρότης του ετοιμάζεται να το πιάσει, κάμνει ταραχήν· και το αηδονάκι το 'κοψε παραλίκι. Τότε ο μπεϊζαδές λέγει με θυμόν· «Τζάνουμ διατί το πλέον νόστιμον απ' όλα τα πουλία κατοικεί εις τα δάση, άγριον και μοναχόν, ενώ η κούρτη μας είναι γεμάτη από σπουργίτια;» Διά να μάθεις, μπεϊζαδέ μου, απεκρίθη ο μέντωρ, εκείνο εις το οποίον η πείρα θέλει σέ το διδάξει εν καιρώ ότι οι μωροί

78. Πρβλ., λ.χ., το εκτενές επικριτικό δημοσίευμα του Μ. Σ. Βυξάντιου για την ωδή του Γοβδελά, που δημοσιεύτηκε στην *Καλλιόπη* με τα ακόλουθα λόγια: «Ο κύριος Γοβδελάς εις την ωδήν του προς τον ηγεμόνα της Μολδαβίας με φαίνεται να ηκολούθησε την εσφαλμένην γραμμήν. Είναι δίκαιον ένας διδάσκαλος των ελευθέρων τεχνών και της φιλοσοφίας να εξευτελίζηται μόνος, και να κατεβαίνει χωρίς ανάγκην έως εις το επάγγελμα του αυλικού;», *Μέλισσα* 2 (1820) 214.

79. JEAN-PIERRE-CLARIS DE FLORIAN, *Fables*, Paris 1792, σ. 140.

> θέλουσι πάντοτε να φαίνωνται, και συχνάζουσιν εις τας αυλάς διά μόνον το ίδιον εαυτών κέρδος· οι δε έχοντες αληθή προτερήματα και καλήν προκοπήν, δεν αγαπώσι να χάνωσι τον πολύτιμον καιρόν των, αλλά κρύπτονται, και κοπιάζουσι διά το κοινόν συμφέρον της εαυτών πατρίδος· και όστις επιθυμεί να τους γνωρίσει, πρέπει να υπάγει να τους εύρει.[80]

Το επιμύθιο που προστίθεται στον δεύτερο μύθο, σταλμένο από κάποιον Μ. εκ Βουκουρεστίου, με θέμα τον ανταγωνισμό της οχιάς και τη βδέλλας για τη χρησιμότητα του εκκρίματός τους, προσφέρει άλλο ένα δείγμα της ιδεολογικής χειραγώγησης της μετάφρασης:

> La citoyenne de l'étang
> répond: oh que nenni, ma chère;
> la vôtre fait du mal, la mienne est salutaire.
> Par moi plus d'un malade obtient sa guérison,
> par vous tout homme sain trouve une mort cruelle.
> Entre nous deux, je crois, la différence est belle:
> je suis remède, et vous poison.
> Cette fable aisément s'explique:
> c'est la satire et la critique.

> Η πολίτισσα της λίμνης αποκρίνεται και λέγει· «Όχι, αγαπητή μου· η ιδική σου πληγή προξενεί πολύ κακόν· η δε ιδική μου ωφελεί. Εξ εμού πολλοί ασθενείς λαμβάνουσι την ίασιν· εκ σού όμως πας άνθρωπος υγιής λαμβάνει σκληρότατον θάνατον. Η διαφορά λοιπόν μεταξύ ημών είναι μεγίστη· εγώ μεν υπάρχω φάρμακον ιατήριον, συ δε υπάρχεις φάρμακον δηλητήριον.
>
> Ούτος ο μύθος ευκόλως ερμηνεύεται. Έχιδνα είναι η συκοφαντία· ο συκοφάντης ολίγον διαφέρει του φονέως· οι νόμοι των ελευθέρων εθνών τον παιδεύουσιν αυστηρώς. Βδέλλα είναι η δικαία κατάκρισις· αύτη ωφελεί το ανθρώπινον γένος· και διά τούτο τα σοφά έθνη την σέβονται ως θεάν.

Με αυτόν τον τρόπο το αφηρημένο νουθετικό σχήμα των μύθων του Florian προσλαμβάνει, μέσα από τις ελληνικές μεταφράσεις-παρωδίες που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Μέλισσα*, συγκεκριμένο περιεχόμενο αντλημένο από την καυτή επικαιρότητα.

3. Η λογοτεχνική μετάφραση

Στον βαθμό που τα περισσότερα μεταφρασμένα πλασματικά αφηγήματα σε πεζό λόγο συνοδεύονται από λογοτεχνικούς ειδολογικούς χαρακτηρισμούς («διήγημα», «μυθιστορία») ή δηλώνουν ότι επιδίωξή τους είναι η τέρψη και η ηδονή σε συνδυασμό με την ωφέλεια, ικανοποιούν δηλαδή τον πρωταρχικό σκοπό της τέχνης

80. *Μέλισσα* 3 (1821) 298.

σύμφωνα με την αντίληψη της εποχής για τη λογοτεχνία, εγγράφονται στο στενότερο λογοτεχνικό σύστημα και όχι μόνο στο ευρύτερο γλωσσικό ή γραμματειακό νεοελληνικό σύστημα· μπορούν λοιπόν να χαρακτηριστούν λογοτεχνικές μεταφράσεις.[81] Πάντως, στη στροφή προς τον 19ο αιώνα, φαίνεται πως αναδύεται μια νέα αντίληψη για τη λογοτεχνική μετάφραση, σύμφωνα με την οποία το ετερόγλωσσο λογοτεχνικό κείμενο επιδέχεται περισσότερες από μία αναγνώσεις στη γλώσσα άφιξης, κάτι που αποτελεί εγγενή ιδιότητα του τρόπου ύπαρξης και λειτουργίας της λογοτεχνίας.[82] Το πεδίο στο οποίο εκφράζεται η αντίληψη αυτή είναι η νέα μετάφραση, πεδίο το οποίο αφενός δείχνει το ξεπέρασμα του ορίζοντα της καθαρής διαπολιτισμικής επικοινωνίας, που εξυπηρετεί η μετάφραση ως διαμεσολάβηση,[83] και αφετέρου την αναγνώριση του χρονικά πεπερασμένου και ανολοκλήρωτου χαρακτήρα της μετάφρασης και την ανάγκη εκσυγχρονισμού ή ανανέωσης.[84]

Το *Τύχαι Τηλεμάχου* (1801) του Δ. Γοβδελά, το «Ο πρώτος ναύτης» (1819) και η πεζή «Βοσκοπούλα των Άλπεων» (1822), όπως και το *Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον* του «φιλογενούς Βυζαντίου» (Βουκουρέστι 1820) προσδοκούν κάτι περισσότερο από το να δώσουν «μίαν ιδέαν των κατά την Ευρώπην ηδονικών αναγνώσεων» όπως έκανε ο Ρήγας με το *Σχολείον*.... Άλλωστε οι πρώτες μεταφράσεις των τριών πρώτων αφηγημάτων ήταν ακόμη προσιτές: αντίτυπα της πρώτης έντυπης μετάφρασης του μυθιστορήματος του Fénelon από τον Α. Σκιαδά ήταν τουλάχιστον μέχρι το 1780 διαθέσιμα·[85] το ειδύλλιο «Ο πρώτος ναύτης» του Α. Κορωνιού είχε συμπεριληφθεί στην επανέκδοση του *Ηθικού τρίποδος* (Βούδα 1815)· τέλος, η έμμετρη «Βοσκοπούλα των Άλπεων» του Ρήγα είχε αναδημοσιευτεί αυτοτελώς και αντικριστά με το γαλλικό πεζό της πρωτότυπο (Πέστη 1811), είχε συμπεριληφθεί στη δεύτερη έκδοση του *Ηθικού τρίποδος* και, επιπλέον, αναδημοσιεύτηκε από τον Π. Δάρβαρη μαζί με την πεζή δική του μετάφραση.[86]

---

81. Βλ., σχετικά, GIDEON TOURY, «Translated Literature: System, Norm, Performance», *Poetics Today* 2 (1981) 5-14.

82. Βλ., σχετικά, MIHÁLY SZEGEDY-MASZÁK, «Translation and Canon Formation», στο: ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ-ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ, *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις*, σ. 199-206.

83. BERMAN, *L'épreuve*..., σ. 53.

84. ANTOINE BERMAN, «Η αναμετάφραση ως χώρος της μετάφρασης», μετάφραση - παρουσίαση-σημειώσεις: Βαγγέλης Μπιτσώρης, *Μετάφραση '98* 148.

85. A. E. KARATHANASSIS, «La compagnie hellénique de Braşov», *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIII-XIX siècles*, Thessalonique, Institute for Balkan Studies, 1989, σ. 162.

86. Δεν συμπεριλαμβάνω τις μεταφράσεις που έχουν εντοπιστεί σε χειρόγραφα και προηγήθηκαν της έντυπης εκφοράς (*Αι Τύχαι του Τηλεμάχου* του Δ. Προκοπίου, *Η δοκιμασμένη φιλία* που αποδόθηκε στον Ρήγα, η ανεύρετη «Ιστορία του *Σωφρόνιμου και της Χαριτώς*»). Σε μια

Ο Δ. Γοβδελάς δηλώνοντας στον πρόλογο της νέας μετάφρασης του *Τύχαι Τηλεμάχου* ότι: «προς το κομψόν και χαρίεν έπρεπε να γένει το πόνημα και εντελές», αφήνει να εννοηθεί ότι επιδιώκει να δώσει μια πιο ολοκληρωμένη εκδοχή του κειμένου. Όπως διευκρινίζει, η ολοκλήρωση αυτή αφορά το ζήτημα του ύφους:

> Αι επίνοιαι τῳ όντι λαμπραί, η φιλοσοφική των πραγμάτων κρίσις αξιόλογος, υψηλαί αι φράσεις, υψηλότερα τα νοήματα· έπρεπε λοιπόν και η μετοχέτευσις τούτου να γένει το κατά δύναμιν ανήκουσα τῳ πρωτοτύπῳ [...]. Ούτω και εις την παρούσαν πραγματείαν, όσον και αν ήθελεν είναι το νόημα λαμπρόν και μεγαλοπρεπές, όσον αγχίνουν, όσον επέραστον, αχρειούται όμως διά μίας ασυνδέτου και αναρμόστου φράσεως. Ύψος νοημάτων, πλάσματα ποιητικά, φράσις ρητορική, είναι το ουδέν χυδαϊστί προφερόμενα. Εγώ αφίημι την πάσαν κρίσιν τε και επίκρισιν εις τον ευμενή αναγνώστην, θέλω όμως και το κρινόμενον ορθώς και μετά λόγου να κρίνηται, ουχί δε κατά Μώμον [...]. Εις την μετάφρασιν ζητείται ο τρόπος δι' ού αυτή δίδει εκείνην την γλαφυράν κομψότητα, η οποία ελκύει τον αναγινώσκοντα πλέον, παρά τας Μυθώδεις Σειρήνας.

Ο Γοβδελάς δείχνει να έχει θητεύσει σε απόψεις όπως αυτές που είχε διατυπώσει ο Μοισιόδαξ για την υφολογική διάκριση ανάμεσα στα γραμματειακά είδη, τις οποίες είχε καταθέσει στο πλαίσιο του προβληματισμού του για τη γλώσσα της μετάφρασης στο προοίμιο της *Ηθικής φιλοσοφίας*:

> Μου εφάνη ότι οι ιεροκήρυκες, όταν διδάσκουν, και οι σπουδαίοι, όταν συνομιλούν, πρέπει να μεταχειρίζωνται ένα ύφος υψηλότερον από το τετριμμένον. Το ίδιο έπραξαν και πράττουν και οι Ευρωπαίοι, χωρίς ουδεποσώς να ζημιούνται οι απλούστεροί των.

Ενδέχεται, επίσης, να συμμερίζεται τους προβληματισμούς που εκφράζει ο Π. Κοδρικάς στον πρόλογο του *Ομιλίαι περί πληθύος κόσμων* και απηχούν τις θέσεις γάλλων λεξικογράφων και συγγραφέων του 18ου αιώνα (διοχετευμένες από την *Encyclopédie*),[87] οι οποίες προτείνουν τη διάκριση του ύφους σε απλό, μέσο, υψηλό.[88] Ο Κοδρικάς σημειώνει:

> ας μην υπολάβει κανένας ότι αξιώ επίσης όλα τα οποιαδήποτε ύλης βιβλία του κόσμου να μεταφράζωνται, ή να γράφωνται με έν και το αυτό ύφος, φυλαττομένης εξίσου εις όλα της αυτής εμβριθείας. Μη γένοιτο! επειδή και αυτήν την δόξαν κυρίως αποτροπιάζομαι και αντιδιαμάχομαι, η οποία όχι μόνον είναι δείγμα εσχάτης αμα-

---

ενδιάμεση θέση θα τοποθετούσαμε τη μετάφραση της *Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος* του Χρ. Κουροπαλάτη εφόσον η προγενέστερη έκδοση των Σακελλάριου - Ρήγα - Βεντότη περιλάμβανε μικρό μέρος του κειμένου.

87. «Style», *Encyclopédie*, τ. 15, 1765, σ. 551-554. Σύμφωνα με τις θέσεις του Jaucourt, που υπογράφει το άρθρο, τις οποίες αντλεί από τον αβά Batteux κυρίως, το απλό ύφος προσδίδει οικειότητα και ταιριάζει στον μύθο.

88. Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Το μεταφραστικό έργο του Κοδρικά: "Ομιλίαι περί πληθύος κόσμων του κυρίου Φοντενέλ"», στο: ΑΡΓΥΡΙΟΥ - ΔΗΜΑΔΗΣ - ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση...*, τ. 1, σ. 332.

> θείας, και σημείον νεανικής μανίας, αλλ' αντιφάσκει καθόλου εις τους όρους των πραγμάτων, όπερ, εστίν απολύτως άτοπον. [...] Όθεν λέγοντας ένα κοινόν ύφος [...] μήτε εννοώ [...] με τον αυτόν τρόπον, με τας αυτάς λέξεις, με τας ιδίας στροφάς και φράσεις, οπού πρέπει να μεταφρασθεί ο Μολιέρ, να μεταφράζεται ο Ρεάλ, ή να μεταφρασθεί ο Φοντενέλ καθώς πρέπει να μεταφρασθεί ο Μοντεσκιού.[89]

Η συζήτηση αυτή για την υφολογική διάκριση, ενταγμένη στον ευρύτερο προβληματισμό για τη μετάφραση, και η επιζήτηση της υφολογικής ισοδυναμίας ανάμεσα σε κείμενο αφετηρίας και σε κείμενο άφιξης ενδέχεται να απηχούν παλαιότερες απόψεις[90] του αββά Batteux, με τον οποίο, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η ελληνική γραμματεία διατηρεί σταθερό διάλογο σε ζητήματα ρητορικής και ποιητικής θεωρίας (λ.χ., Δ. Καταρτζής, Κ. Οικονόμος, Κ. Βαρδαλάχος). Ο αββάς Batteux αναφερόμενος στη μετάφραση υποστήριξε:

> Το ύφος της ιστορίας πρέπει να είναι διαυγές, άνετο, ρέον και πάντα ανώτερο. Βρίσκεται ανάμεσα στο ύφος της κωμωδίας, που πρέπει να είναι απλό και οικείο, και στο ύφος της τραγωδίας, που είναι μεγαλοπρεπές, αριστοκρατικό, συχνά εμφατικό. Έτσι η μετάφραση ενός ιστορικού συγγραφέα πρέπει να είναι σε ένα μέτριο ύφος [...] Ο επιτάφιος λόγος πρέπει να βαδίζει πάντα με σοβαρότητα.[91]

Ο Γοβδελάς, επιμένοντας στον πρόλογο του *Τύχαι Τηλεμάχου* στην έννοια της υψηγορίας («υψηλαί αι φράσεις», «υψηλότερα τα νοήματα» κτλ.), δείχνει να αντιλαμβάνεται το μυθιστόρημα του Fénelon ως «épopée en prose» –για «πεζή εποποιία» κάνει λόγο ο Κωνσταντίνος Οικονόμος στα *Γραμματικά* του[92]– και θεωρεί αναγκαία την επίτευξη της υφολογικής ισοδυναμίας στη μετάφραση. Ωστόσο, ο Γοβδελάς, μολονότι ακολουθεί γαλλική έκδοση που χωρίζει το μυθιστόρημα σε 24 κεφάλαια –ενώ ο Σκιαδάς κάποια από τις πρώτες εκδόσεις (πριν από το 1717), που το χώριζαν σε 10 κεφάλαια–, φαίνεται ότι σε μεγάλο βαθμό βασίζεται στην προγενέστερη μετά-

89. Βλ. «Προς τους αναγινώσκοντας», στο: *Ομιλίαι περί πληθύος κόσμων...* Στο ζήτημα του ύφους επανέρχεται ο Κοδρικάς σε μεταγενέστερο δημοσίευμά του στα γαλλικά, όπου διακρίνει το υψηλό εκκλησιαστικό ύφος, το πολιτικό ύφος, το εμπορικό ύφος, το φιλολογικό ύφος. Βλ., σχετικά, VICENZO ROTOLO, «Η έννοια του ύφους στις συζητήσεις των ελλήνων λογίων μεταξύ του ΙΗ΄ και του ΙΘ΄ αιώνα», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 67 (1992) 682.

90. Οι θέσεις αυτές φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένες σε νεότερες πραγματείες για τη μετάφραση και έξω από τα γαλλικά σύνορα. Στο σημαντικό για την αγγλική γραμματεία *Essay on the Principles of Translation* (1795) του Alexander Fraser Tytler, η υφολογική ισοδυναμία περιλαμβάνεται στον δεύτερο κανόνα για τη μετάφραση: «το ύφος και ο τρόπος γραφής πρέπει να έχουν τον ίδιο χαρακτήρα με του πρωτοτύπου». Βλ. VENUTI, *The Translator's Invisibility*, σ. 69-70.

91. «Lettres sur la phrase française comparée avec la phrase latine, à M. l'abbé d'Olivet: Sixième lettre. Comment on peut traduire les poètes», *Cours de Belles-Lettres distribués par exercices*, Paris 1748, βλ. D'HULST, «Batteux (1748)», *Cent ans de théorie française de la traduction...*, σ. 32.

92. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Γραμματικών βιβλία Δ΄*, Βιέννη 1817, σ. 262.

φραση του 1742.[93] Όπως διαπιστώνουμε από το απόσπασμα που ακολουθεί –αντιβολή των δύο μεταφραστικών εκδοχών– η υπεσχημένη πιστότητα στην υψηγορία καταλήγει σε μια αρχαϊκότερη γλωσσική επένδυση της προγενέστερης μετάφρασης:

Τα κακά του πολέμου, απεκρίθη ο Μέντορας, διαφθείρουν ένα βασίλειον, και οπόταν ακόμη λάβει ένας βασιλεύς τας μεγαλυτέρας νίκας, τον βάνουν εις κίνδυνον να χαθεί. Ας αρχίσει τον πόλεμον με κάθε ωφέλειαν, δεν είναι ποτέ βέβαιος να τον τελειώσει δίχως να ευρεθεί υποκείμενος εις τα πλέον τραγικάς μεταλλαγάς της τύχης. Ας έχει δυνάμεις πολλά περισσοτέρας από τον εχθρόν, εις ένα πόλεμον κάθε παραμικρόν σφάλμα, ένας φόβος αστόχαστος, ένα ουδέν τού παίρνει την νίκην, όπου ήτον εις τα χέρια του, και την δίδει εις τους ιδίους του εχθρούς. Αν και ένας βασιλεύς εκράτη σιδηροδέσμιον την νίκην εις το στράτευμά του, χαλά τον εαυτόν του χαλώντας τους εχθρούς του, ερημώνει τον τόπον του, αφήνει αγεώργητον σχεδόν όλην την γην, συγχίζει την πραγμάτειαν και, το χειρότερον, αδυναμεί τους καλυτέρους τους νόμους, και αφήνει να φθαρούν τα ήθη των ιδίων του υποκειμένων. Οι νέοι πλέον δεν δίνονται εις τα γράμματα, η μεγάλη ανάγκη τον κάμνει να υποφέρει μίαν ελευθερίαν ζημιώδη εις τα στρατεύματα. Η δικαιοσύνη, ο ορθός κανόνας της πολιτείας, και κάθε άλλο πράγμα λαμβάνει βλάθην από αυτήν την πάνδημον ταραχήν. Ένας βασιλέας οπού χύνει το αίμα τόσων υπηκόων, και οπού προξενά τόσας δυστυχίας διά ν' αποκτήσει ολίγην δόξαν, και διά ν' απλώσει τα οροθέσια της βασιλείας του, είναι ανάξιος της δόξης όπου γυρεύει, και πρέπει να χάσει εκείνο οπού κυριεύει, διατί ηθέλησε να πάρει εκείνο, όπου δεν ήτον εδικόν του.[94]

Τα κακά του πολέμου, απεκρίθη ο Μέντωρ, είναι πολύ περισσότερον φευκταία, καθώς συ οίδας. Ο πόλεμος διαφθείρει τα βασίλεια, και μάλλον, οπόταν ένας βασιλεύς ήθελε λάβει τας μεγίστας νίκας, ευρίσκεται εις κίνδυνον να απολεσθεί. Ας αρχίσει τον πόλεμον με ελπίδα μεγίστης του ωφελείας, δεν ήθελε είναι ποτέ βέβαιος να τον τελειώσει χωρίς να ευρεθεί υποκείμενος εις τας πλέον τραγικάς μεταλλαγάς της τύχης. Ας έχη δυνάμεις πλείονας λίαν από τας του εχθρού του, μ' όλον τούτο εις τον πόλεμον κάθε παραμικρόν σφάλμα, ένας φόβος αστόχαστος, μία ουδαμινή σκιά λαμβάνει την νίκην, όπου ην εις τας χείρας του, και την δίδει εις τον εχθρόν του. Εάν είς βασιλεύς εκράτει σιδηροδέσμιον την νίκην εις το στρατόπεδόν του, ο τοιούτος φθείρει τον εαυτόν του, αφανίζων τους εχθρούς του, επειδή ερημόνει τας επαρχίας του, αφήνει αγεώργητον σχεδόν όλην του την γην, συγχέει την πραγματείαν και, το χείριστον, αδυνατεί τους καλυτέρους του νόμου, φθείρων τα ήθη των ιδίων του υποκειμένων. Οι νέοι πλέον δεν δίδονται εις την σπουδήν των γραμμάτων, η μεγάλη ανάγκη τούς βιάζει να υποφέρωσι μίαν ζημιώδη ελευθερίαν εις τα στρατεύματα. Η δικαιοσύνη, οι ορθοί κανόνες της πολιτείας, και κάθε άλλο πράγμα βλάπτονται από την τοιαύτην πάνδημον ταραχήν. Ο βασιλεύς, οπού χύνει το αίμα τόσων υπηκόων, και οπού προξενεί τοσαύτας δυστυχίας, διά να απολαύσει μικράν δόξαν, ή διά να αυξήσει τα οροθέσια της βασιλείας του, είναι ανάξιος της δόξης, οπού ζητεί, και πρέπει εις αυτόν να υστερηθεί και εκείνο, οπού κυριεύει, επειδή ηθέλησε να λάβει το αλλότριον οπού δεν ανήκεν εις αυτόν.[95]

93. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει η CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*, σ. 648, διαπιστώνοντας κοινές παραλήψεις και προσθήκες ανάμεσα στις δύο νεοελληνικές μεταφράσεις.

94. *Των συμβάντων του Τηλεμάχου*, Βιβλίον έκτον, τ. 2, σ. 74-75.

95. *Τύχαι Τηλεμάχου*, Βιβλίον δέκατο τέταρτον, τ. 2, σ. 519-520 (πρβλ. *Les aventures de Télémaque*, 1720, seconde édition conformée au manuscrit original, τ. 2, κεφ. 14, σ. 71-72).

Η θεραπεία λοιπόν του ανολοκλήρωτου, που επιδιώκει ο Γοβδελάς, προσφέροντας μια μετάφραση που θα αντέξει στον χρόνο, αφορά, όπως άλλωστε το δηλώνει στον πρόλογο, τον εξευγενισμό της χυδαίας γλωσσικής εκφοράς.

Ο πρόλογος του Π. Ν. Δάρβαρη στο «Ο πρώτος ναύτης» του Gessner αναπαράγει τα επιχειρήματα με τα οποία συνόδευε τη μετάφρασή του ο Α. Κοραής (αποκοπή των Κυθήρων από τη Νότια Πελοπόννησο, εφεύρεση της ναυσιπλοΐας κτλ.). Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν επεξεργάστηκε μια δική του μετάφραση και ότι δεν βασίστηκε στο γερμανικό πρωτότυπο. Η γνώση της γερμανικής γλώσσας δεν εγείρει αμφισβητήσεις, αφού ο μεταφραστής διέμενε στη Βιέννη και, επιπλέον, δημοσίευε στον ίδιο τόμο, σε πρώτη μετάφραση, δύο ακόμη ειδυλλιογενή, πρώιμα πεζοτράγουδα του γερμανοελβετού συγγραφέα. Πάντως, η σύγκριση ανάμεσα στις δύο νεοελληνικές εκδοχές του ειδυλλίου «Ο πρώτος ναύτης» καταδεικνύει ότι η νέα μετάφραση προσφέρει μια λογιότερη γλωσσική επένδυση του κειμένου, πράγμα που γίνεται εξαρχής σαφές με τον χωρισμό του σε «δύο ωδάς» στη θέση των «δύο ασμάτων» στη μετάφραση του Κοραή:

Πάντοτε σε ζητεί το ληγόμενον όμμα μου και με εξυπνά την νύκτα το παπλάκισμα των υδάτων. Τότε θαρρώ πως κολυμβάς προς την όχθην· σε κράζω ανωφελώς και καταρώμαι το σκότος οπού σε περικαλύπτει. Αχ, διατί να μην είσαι μία των γηγενών; Ψευδή νερά με εμποδίζουν να σε ακολουθήσω και να σε κυνηγήσω με στεναγμούς και παράπονα, όπου και αν υπάγεις. Έλα, έλα εις την όχθην μου! εδώ είναι τερπνότατα σπήλαια, οι πραότεροί μου άνεμοι μέλλουν να σε δροσίζουν. Από όλα τα μέρη της οικουμένης θέλουν συνάξει διά εσένα τας ευοσμοτέρας ευωδίας και εις το ζωογονούν φύσημά τους θέλουν εξανθήσει οι γλυκύτατοι ίσκιοι περί την όχθην μου. Έλα! γενού βασίλισσα των ανέμων, έλα εις εκείνην την ερασμιωτάτην μορφήν, εις την οποίαν την πρώτην φοράν σε ηύρα έξαφνα εις την όχθην μου, όταν εκάθοσουν επάνω εις την ανθισμένην χλόην, όταν έλαμπον εις τον ήλιον τα ασπρότερα του κρίνου μέλη σου, και έσταζον ήσυχα επάνω εις τα χορτάρια λαμπρές σταλαγματιές, καθώς η δροσιά της αυγής στάζει από τα νωπά τριαντάφυλλα.[96]

Ακαταπαύστως σε ζητούν τα μαλακά μου βλέμματα, και την νύκτα, όταν με εξυπνίζει το κάχλασμα των κυμάτων, πιστεύω, ότι κολυμβάς προς τον αιγιαλόν, σε προσκαλώ εις μάτην, και επικαταρώμαι το σκότος, το οποίον σε κρύπτει· ω! διατί να μην είσαι μία από τας γηγενείς; Άπιστα κύματα με εμποδίζουν να σοι ακολουθήσω, και να σε καταδιώξω όπου και αν υπάγεις με στεναγμούς και με παράπονα. Ελθέ, ω ελθέ εις τον αιγιαλόν μου! Εδώ είναι τερπνά σπήλαια, οι γλυκύτατοί μου ζέφυροι ας σε δροσίζωσιν. Από όλα τα μέρη της οικουμένης ας συνάγωσι δι' εσέ τας ηδυτάτας ευωδίας και υποκάτω του εμπυχούντος αυτών φυσήματος, ας ανθίζωσιν αι γλυκύταται σκιαί ολόγυρα εις τον αιγιαλόν μου. Ελθέ, και γίνου των ανέμων η βασίλισσα. Ελθέ με την χαριεστάτην εκείνην μορφήν, την οποίαν είχες, όταν σε εξάφνισα την πρώτην φοράν εις τον αιγιαλόν μου, οπού εκάθουσον εις την ανθεμώδη χλόην, ενώ τα κρινόλευκα μέλη σου έλαμπον εις τον ήλιον και λαμπραί ρινίδες έσταζον ήσυχα κάτω εις την χλόην ως η δρόσος του όρθρου στάζει από τα νεαρά άνθη.[97]

96. ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 3: *Ηθικός τρίπους*, εισαγωγή: Άννα Ταμπάκη, επιμέλεια: Ines di Salvo, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 199-200.

97. *Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου*, σ. 53-54.

Επίσης, στον πρόλογο της *Βοσκοπούλας των Άλπεων εις διπλάς μορφάς* ο Πέτρος Δάρβαρης επαναλαμβάνει τη θέση του Ρήγα ότι το διήγημα του Marmontel καθρεφτίζει τη γυναικεία σωφροσύνη· προσθέτει όμως στη συνέχεια:

> Τούτο ουν το ηθικόν διήγημα αν και προ πολλών ήδη ενιαυτών το εστιχούργησεν εκ της γαλλικής εις την ομιλουμένην ελληνικήν γλώσσαν ο γνωστός ημίν Ρήγας Βελεστινλής ο Θετταλός, και ετύπωσεν αυτό κατά το έτος 1797 [...], όμως απεφάσισα και εγώ να το μεταφράσω εκ δευτέρου, πλην εις φράσιν πεζήν, ό,τι λογής είναι και το γαλλικόν πρωτότυπον, και είμαι εύελπις ότι δεν έκαμα έργον αχαμνόν, εκδούς αμφοτέρας τούτου του ηθικού διηγήματος τας μεταφράσεις, δηλονότι τόσον την διά στίχων πολιτικών, όσον και την εις φράσιν πεζήν, μάλιστα όπου η πρώτη γέγονε ήδη σπανία και εις μάτην ζητείται παρά πολλών δι' ανάγνωσιν· διό και πρεπόντως η *Βοσκοπούλα των Άλπεων εις διπλάς μορφάς* εκλήθη.

Όπως διαφαίνεται από την αντιπαραβολή του γαλλικού κειμένου με τις δύο μεταφραστικές εκδοχές, ο Δάρβαρης επιδίωξε το μεταφραστικό ξαναδούλεμα για χάρη της μορφικής ισοδυναμίας, προσφεύγοντας όμως και πάλι σε μια λογιότερη γλωσσική εκφορά:

> La Marquise de Fonrose retournait de France en Italie avec son époux. L'essieu de leur voiture se rompit; et comme le jour était sur son déclin, il fallut chercher dans cette vallée un asyle où passer la nuit. Comme ils s'avançaient vers l'une des cabanes qu'ils avaient aperçues, ils virent un troupeau qui en prenait la route, conduit par une Bergère dont la démarche les étonna. Ils approchent encore, et ils entendent une voix céleste dont les accents plaintifs et touchans faisoint gémir les échos.
>
> «Que le soleil couchant brille d'une douce lumière! C'est ainsi (disait-elle) qu'au terme d'une carrière pénible, l'âme épuisée va se rajeunir dans la source pure de l'immortalité. Mais hélas, que le terme est loin, et que la vie est lente!»
>
> En disant ces mots, la Bergère s'éloignait, la tête inclinée; mais la négligence de son attitude semblait donner encore à sa taille et à sa démarche plus de noblesse et de majesté. Frappés de ce qu'ils voyaient, et plus encore de ce qu'ils venaient d'entendre, le Marquis et la Marquise de Fonrose doublèrent le pas pour atteindre cette Bergère qu'ils admiraient. Mais quelle fut leur emprise, lorsque sous sa coiffure la plus simple, sous les plus humbles vêtements, ils virent toutes les graces, toutes les beautés réunies![98]

98. J.-F. MARMONTEL, «La bergère des Alpes». *Contes moraux*, Paris 1826, τ. 2, σ. 61-62.

Η Μαρκέζα του Φονρόζου με τον σύζυγον αυτής/έρχονταν εις Ιταλίαν εκ της Φράντσας της γνωστής./Επειδή δε της αμάξης ετσακίσθη ο τροχός,/κατοικία εχρειάσθη να ζητήσουν προσεχώς./Είχε κλίνει η ημέρα και ο ήλιος ο αυτός/και λοιπόν επαπειλείτο η μουντάδα της νυχτός.

Η μαρκεσία του Φονρόζη υπέστρεφεν μετά του συζύγου της από την Γαλλίαν εις την Ιταλίαν. Ο άξων της αμάξης των εσυντρίφθη, και επειδή η ημέρα πλέον έκλινεν, έπρεπε να ζητήσωσιν εις τούτην την κοιλάδα έν άσυλον, οπού ηδύναντο να περάσωσι την νύκτα.

Προχωρούν εις τες καλύβες του βουνού, και καθ'οδόν/ένα ποίμνιον προβάτων ανταμώνουν σωρηδόν,/από μίαν βοσκοπούλαν, οδηγούμενον εκεί,/που απ' το γλυκύ της ύφος έμειναν εκστατικοί.

Προχωρήσαντες προς μίαν από τας καλύβας οπού μακρόθεν είχον παρατηρήσει, είδον έν ποίμνιον το οποίον έμελλε να κινήσει, και ωδηγείτο από μίαν βοσκοπούλαν, της οποίας το βάδισμα τους έκαμεν εκστατικούς.

Πλησιάζουσιν ακόμη και ακούουν μιαν φωνήν,/υπερβαίνει των Σειρήνων την μυθώδη ηδονήν./Στα παραπονέματά της και στας θελκτικάς φθοράς,/ως κ' ηχώ αντιλαλούσε μετά πάσης της χαράς.

Πλησιάζουν ακόμη, και ακούουσι μίαν φωνήν ουρανίαν, της οποίας οι παραπονετικοί και κατανυκτικοί τόνοι έκαμαν να αντηχώσι θελκτικώτατα.

(Το τραγούδι της βοσκοπούλας)
Καθώς όταν το βράδυ
ο ήλιος βασιλεύει
σχεδόν και εις τον Άδη
αυγάζει και πυρσεύει
με ένα φως γλυκύ,
ούτως και εις το τέρμα
του θλιβερού σταδίου
παραμικρόν τι σπέρμα
ζητεί μεθ' αρμοδίου
τρόπου να φθάσ' εκεί,

«Ω, πώς λάμπει ο ήλιος οπού βασιλεύει με ένα φως γλυκύ! Τοιουτοτρόπως, έλεγε, συνεδίζει εις το τέλος ενός επιπόνου σταδίου να ευφραίνηται η βασανισθείσα ψυχή εις την καθαράν πηγήν της αθανασίας. Αλλά, φευ! πόσον μακρύ είναι το τέλος και πόσον βραδύς ο βίος!»

οπού απηυδισμένη
εκ της προσπαθείας,
και η ψυχή πηγαίνει
εις της Αθανασίας
την καθαράν πηγήν·

πλην, φευ, τι δυστυχία!
το τέρμα είναι πόρρω
και η ζωή βραχεία
έχει ολίγον όρο
και λύεται εις γην.

Λέγουσα αυτούς τους λόγους εμακρύνθη η βοσκός/έχουσα προς τούτοις κάτω το κεφάλι νενευκός./Η περπατησιά της όμως και οι τρόπ' οι ευμενείς,/επαρέσταινον πως ήτον μία νέα ευγενής.

Λέγουσα αυτούς τους λόγους, απεμακρύνθη η βοσκοπούλα έχουσα την κεφαλήν σκυπτήν· αλλ' η αμέλεια του σχήματός της εφαίνετο να δίδει εις το ανάστημά της, και εις το βάδισμά της ακόμη περισσοτέραν ευγένειαν και μεγαλοπρέπειαν.

Έκδαμβοι εις όσα είδον το ανδρόγυνον, λοιπόν,/διπλασίασαν το τάχος, να πιτύχουν τον σκοπόν./Πρόφθασαν την βοσκοπούλα, βλέπουν ν' ακτινοβολούν/ένα αμελές φακιόλι κ' ένα φόρεμα απλούν/και τας χάριτας, τα κάλλη, όλα ομοθυμαδόν,/εκ συμφώνου ηνωμένα εις μια ξωγραφιά σχεδόν.[99]

Ο μαρκέσιος και η μαρκεσία του Φονρόζη κινηθέντες απ' εκείνο οπού έβλεπον, και έτι περισσότερον απ' εκείνο οπού τώρα ήκουσαν, εδιπλασίασαν τα βήματά των, διά να φθάσων ταύτην την βοσκοπούλαν την οποίαν εθαύμαζον. Αλλ' οποία εστάθη η έκπληξίς των, οπόταν υποκάτω του απλουστάτου φακιολίου και των ποταπών ενδυμάτων, είδον όλας τας χάριτας, και όλα τα κάλλη ενωμένα![100]

Φαίνεται, πάντως, ότι η παρουσία της υπογραφής του Ρήγα Βελεστινλή κάτω από την έμμετρη μετάφραση της «Βοσκοπούλας» δημιούργησε αναστολές στο ανακαινιστικό μεταφραστικό εγχείρημα του Δάρβαρη (ο οποίος άλλωστε δεν υπογράφει τη μετάφραση). Αποφεύγοντας, λοιπόν, να επισκιάσει την προγενέστερη μετάφραση και τον μεταφραστή της, πρόσφερε στο κοινό και τις δύο μεταφραστικές παραλλαγές.

Η διάθεση για μεταφραστική ανακαίνιση, η οποία επίσης νοείται και ως γλωσσική διόρθωση, ενδέχεται να υπαγόρευσε και τη δεύτερη μετάφραση του μυθιστορήματος του αβά Barthélemy *Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον*. Τα δεκαεννέα χρόνια που τη χωρίζουν από τη μετάφραση του Κωνσταντίνου Γεωργιάδη Κούτσικου δεν ήταν τόσο πολλά για να μη γίνει επανέκδοση, στην περίπτωση που υπήρχε ζήτηση για το μυθιστόρημα. Η δήλωση του «φιλογενούς Βυζαντίου» παραφραστή στην προκήρυξη που στέλνει στο περιοδικό *Καλλιόπη*, όπως και στα περικείμενα της έκδοσης[101] ότι μετέφερε την «μυθιστορίαν» των *Κατά Χαρίτην και Πολύδωρον* «εις την καθομιλωμένην απλοελληνικήν διάλεκτον» –«θυγατέρα της ελληνίδος φωνής»– που την ταυτίζει με «την ορθοτέραν και καθαρωτέραν φράσιν της απλής γραικικής διαλέκτου» υποδεικνύουν την υιοθέτηση της κοραϊκής θεωρίας, τόσο σε ό,τι αφορά την ορολογία όσο και στη γλώσσα. Η αναγραφή

99. ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τομ. 3: *Ηθικός τρίπους*, σ. 135-136.

100. *Η βοσκοπούλα των Άλπεων εις διπλάς μορφάς*, σ. 9-10.

101. Βλ., αντίστοιχα, *Καλλιόπη* 1 (1819) 198 και *Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον* (Βου-

στη σελίδα τίτλου της μετοχής «παραφρασθείσα» υποβάλλει την υπόνοια ότι οι κόποι του ανώνυμου μεταφραστή αναλώθηκαν στην επί το «καθαρότερον» απόδοση της προγενέστερης μετάφρασης.

Οι μεταφραστικές παραλλαγές, έκφραση δυναμικής του λογοτεχνικού συστήματος, στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, διοχετεύουν τη δημιουργικότητά τους στο πλαίσιο της γλωσσικής εκφοράς. Η λογιότερη γλωσσική μορφή, κοινό σημείο των νέων μεταφράσεων, υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται μόνο για προσωπικές γλωσσικές επιλογές των μεταφραστών, αλλά για μια γενικότερη τάση που καλλιεργείται, με την οποία προσπαθούν να εναρμονισθούν. Η τάση αυτή, που την ακολουθούν όλο και πυκνότερα οι νέες μεταφράσεις όσο πλησιάζουμε στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, φαίνεται ότι υπαγόρευε την αναγωγή της καθαρεύουσας σε γλώσσα της λογοτεχνίας.

Εκτός όμως από τις νέες μεταφράσεις, ορισμένα ακόμη χαρακτηριστικά που ανιχνεύονται την ίδια χρονική περίοδο υποδηλώνουν τη διεύρυνση του ενδιαφέροντος για τη μετάφραση έξω από τα στενά όρια της κοινής ωφέλειας, της πολιτισμικής μύησης και της γλωσσικής παγίωσης. Σ' αυτά θα μπορούσαν να συνυπολογιστούν η προσοχή ενός μεταφραστή προς συγκεκριμένους συγγραφείς, το έργο των οποίων προσπαθεί να καταστήσει γνωστό, και όχι μόνο με ένα μεταφραστικό δείγμα, καθώς και η πλαισίωση της μετάφρασης με περικειμενικά σχόλια ή πρόσθετες πληροφορίες.

Βέβαια, ήδη κατά τη δεκαετία του 1790 είχε αναδυθεί στο περιβάλλον του Ρήγα, κυρίως από τις μεταφράσεις του Κορωνιού, η έλξη από συγκεκριμένα λογοτεχνικά είδη, όπως το ειδύλλιο και το ποιμενικό μυθιστόρημα, από ιδιαίτερους τρόπους γραφής, όπως η ποιητική-λυρική πεζογραφία, ή ακόμη από τάσεις ή ρεύματα, όπως η αισθηματική πεζογραφία ή τα «προρομαντικά» θέματα. Από τη δεύτερη, όμως, δεκαετία του 19ου αιώνα παρατηρούνται δείγματα ενός στενότερου ενδιαφέροντος για τον μεταφραζόμενο συγγραφέα ή/και το έργο του, που προσεγγίζει, κάποτε, τα όρια μιας προσωπικότερης σχέσης ανάμεσα σε συγγραφέα και μεταφραστή.

Ως δείγματα προσήλωσης ή εξειδίκευσης του μεταφραστή στα κείμενα ενός συγγραφέα μπορούν να εκληφθούν οι ακόλουθοι μεταφρασμένοι τίτλοι: *Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου* («Ο πρώτος ναύτης», «Η νυξ», «Εικών εκ του Κατακλυσμού») και *Δάφνις* του Π. Ν. Δάρβαρη· τα πεζογραφήματα του Wieland *Αγάθων* και *Των Αβδηριτών η ιστορία* σε μετάφραση του Κ. Μ. Κούμα· και, τέλος, το μυθιστόρημα *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν* και τα *Ηθικά διηγήματα τρία* του Bernardin de Saint-Pierre από τον Ν.Σ. Πίκκολο. Κατ' αυτόν τον

κουρέστι 1820), αφιέρωση, σ. 3 και πρόλογος σ. 4. Στην υποσ. (α) δηλώνει ρητά τις οφειλές του στον «σοφόν Κοραήν».

τρόπο προσφέρεται μια αν όχι ολοκληρωμένη τουλάχιστον συγκροτημένη εικόνα του πολύπτυχου έργου των Gessner, Wieland και Bernardin de Saint-Pierre.

Μια άλλη παράμετρος που συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας του συγγραφέα είναι η παρουσία βιο-εργογραφικών σημειωμάτων ή συνοδευτικών κειμένων· η συμπερίληψη περικειμένων αυτού του είδους αρχίζει να παίρνει συστηματικό χαρακτήρα από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα στην ευρωπαϊκή γραμματεία.[102] Η τάση αυτή δείχνει να κερδίζει έδαφος από το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα, και, μάλιστα, πρωτοεμφανίζεται σε μια μετάφραση που δεν φαίνεται να βρήκε τον δρόμο του τυπογραφείου. Πρόκειται για τη χειρόγραφη μετάφραση του μυθιστορήματος *Ο κουτσός διάβολος* από τον Αλέξανδρο Δρομούση, στην οποία προτάσσεται εκτενής βιογραφία του A.-R. Lesage (3ʳ-28ᵛ). Στον χώρο των έντυπων μεταφράσεων περικειμενικά σημειώματα συνοδεύουν τις μεταφράσεις του Πίκκολου και του Κούμα. Οι δύο αυτοί μεταφραστές, στους εκτενείς προλόγους τους, χωρίς να αποφεύγουν εντελώς τους κοινούς τόπους για την «ιερότητα» και την υπερτιμημένη συγγραφική πατρότητα, δείχνουν διάθεση να καταστήσουν βαθύτερα γνωστά την προσωπικότητα και το έργο του μεταφραζόμενου συγγραφέα. Ο Πίκκολος προτάσσει στις μεταφράσεις του Bernardin de Saint-Pierre «Προοίμιον του συγγραφέως» και, επιπροσθέτως, στα *Ηθικά διηγήματα τρία* μετάφραση κριτικού κειμένου του M.-J. Chenier, «Περί του συγγραφέως»· στις τελευταίες σελίδες του ίδιου τόμου, που δημοσιεύτηκε έναν χρόνο μετά το μυθιστόρημα, καταχωρεί διορθώσεις τυπογραφικών αμαρτημάτων. Και οι δύο εκδόσεις περιλαμβάνουν υποσελίδιες σημειώσεις που αφορούν τη μετάφραση και επεξηγηματικές σημειώσεις τέλους. Ο Κούμας κάνει εκτενή αναφορά στην εργογραφία του Wieland, στις γερμανικές και ευρωπαϊκές τύχες του έργου του, σε κριτικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί και στη θέση που του επιφύλαξε η γερμανική γραμματεία· και αυτός εμπλουτίζει το μεταφρασμένο κείμενο με υποσημειώσεις επεξηγηματικού και εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα.[103] Επίσης, και οι δύο μεταφραστές υποδεικνύουν επακριβώς τη συγκεκριμένη ξενόγλωσση έκδοση από την οποία μεταφράζουν,[104] προσδίδοντας κατ' αυτόν τον

102. Στη γαλλική γραμματεία τα προλογικά κείμενα στρέφονται προς αυτήν την κατεύθυνση από το 1815 κ.ε.· βλ., σχετικά, LIEVEN D'HULST, «Le discours sur la traduction en France (1800-1850)», *Revue de Littérature Comparée* 250 (1989) 183.

103. Βλ., αναλυτικά, STASSINOPOULOU, «Μετάφρασέ μας τίποτε από την γλώσσαν των αηδόνων...», σ. 369-388.

104. Βλ. τα εκτενή προλεγόμενα του Κούμα στον *Αγάθωνα* (1814) και την αναφορά ότι η μετάφραση έγινε από την «εσχάτως επιδιορθωθείσαν υπό του συγγραφέως έκδοσιν του πρωτοτύπου» (σ. ξ'). Ο Πίκκολος στην αγγελία που είχε δημοσιεύσει ανέφερε ότι πραγματοποίησε τη μετάφραση από την έκδοση των *Œuvres complètes* (1818).

τρόπο στο μεταφραστικό τους εγχείρημα διάσταση φιλολογικής σοβαρότητας. Ταυτόχρονα, όμως, αυτή η διάθεση επικοινωνίας με τους συγγραφείς, η προσήλωση προς το έργο τους και η έγνοια να δοθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για αυτό φέρνει το εγχείρημα των μεταφραστών ένα βήμα πιο κοντά στη λογοτεχνική μετάφραση.[105] Στην περίπτωση του Κούμα ειδικότερα, η εσωτερική επικοινωνία με τον συγγραφέα, η «εκλεκτική συγγένεια» που τον συνδέει με τον Wieland, βρίσκει μια στενότερη έκφραση στο μυθιστόρημα *Αγάθων*· όπως για τον Wieland η αφήγηση του *Αγάθωνος* πρόσφερε το πρόσχημα για την αυτοβιογράφησή του και την κατάθεση της μετάβασής του από τον μυστικισμό στον ορθολογισμό, για τον Κούμα η ίδια αυτή αφήγηση χρησιμοποιείται για τη δική του αυτοβιογράφηση, ως απολογία του παιδαγωγικού του προγράμματος και προβολή του διαφωτιστικού του οράματος.

Η συνειδητοποίηση της ανάγκης να εκπονηθούν νέες μεταφράσεις αφηγημάτων που είχαν μεταφραστεί παλαιότερα, η προσπάθεια του μεταφραστή να διεισδύσει στο πνεύμα του συγγραφέα, σε συνδυασμό με τις κριτικές που διοχετεύονται στις επιστολές και στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, φανερώνουν, προβάλλοντας την παράμετρο του αισθητικού αποτελέσματος, μια νέα τροπή στην αντίληψη για τη μετάφραση, έκδηλα σημάδια της οποίας εμφανίζονται τη δεύτερη και την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα.

105. Η γέννηση της αντίληψης για τη «λογοτεχνική μετάφραση» ως ιδιαίτερη κατηγορία της μετάφρασης ανιχνεύεται από τον Theo Hermans στην αγγλική λογοτεχνία κατά τα μέσα του 17ου αι., ο οποίος τη συνδέει με την έννοια της «μετεμψύχωσης», δηλαδή της πνευματικής επικοινωνίας ανάμεσα σε μεταφραστή και συγγραφέα. Βλ., σχετικά, THEO HERMANS «Literary Translation: The Birth of a Concept», στο: JOSÉ LAMBERT - ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *La traduction dans le développement des littératures*, Actes du XIe Congrès de L'Association Internationale de Littérature Comparée (Paris, 20-24 août 1985), Genève, Peter Lang, 1993, σ. 93-104.

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Όπως διαφάνηκε, κατά την περίοδο 1700-1830, ο διάλογος της ελληνικής με τις ξένες, κυρίως τις δυτικοευρωπαϊκές γραμματείες, προκρίνει και καλλιεργεί συστηματικά τη (δηλωμένη) μετάφραση. Η προσφυγή στη συγκεκριμένη διαγλωσσική μεταφορά είναι συνυφασμένη με την αντίληψη που αναπτύσσει το ελληνικό γραμματειακό σύστημα για τον εαυτό του και τη σχέση του με τη δυτικοευρωπαϊκή ετερότητα. Το ελληνικό γραμματειακό σύστημα, και ειδικότερα το «υποσύστημα» αφηγηματική πλασματική πεζογραφία, φαίνεται να διέπεται, ταυτόχρονα, από τους τρεις σημαντικότερους παράγοντες που στρέφουν προς τη μετάφραση, σύμφωνα με τις διαπιστώσεις των Πολυσυστημικών Σπουδών: α. το πολιτισμικό σύστημα δεν έχει ακόμη αποκρυσταλλωθεί, δηλαδή βρίσκεται στα πρώτα στάδια ανάπτυξης, πρόκειται για «νέα» λογοτεχνία –και νέα γλώσσα– σε διαδικασία καθιέρωσης, β. η λογοτεχνία είναι «περιφερειακή» (μέσα σε μια μεγαλύτερη ομάδα συνδεόμενων λογοτεχνιών) ή «αδύναμη», και γ. βρίσκεται σε καμπή, σε κρίση ή υπάρχουν λογοτεχνικά κενά. Οι αντιλήψεις αυτές οδηγούν σε μια υψηλή ιεράρχηση της «ετερότητας», το περιεχόμενο της οποίας επιχειρείται να μεταγγιστεί όσο γίνεται πιο ακέραιο στο σύστημα άφιξης. Η μετάφραση τοποθετείται σε «κεντρική» θέση μέσα στο σύστημα και αναγνωρίζεται σ' αυτήν πρωτεύων, και ανανεωτικός, ρόλος για την κίνησή του·[1] η εισαγόμενη πλασματική πεζογραφία στη νεοελληνική της εκφορά περιβάλλεται από δείκτες πιστότητας και «ξενικότητας» («foreignization»). Εντούτοις, μέσα στο γενικότερο αυτό πλαίσιο της μεταφραστικής μη εθνοκεντρικής και «ηθικής» μεθόδευσης[2] και ενώ φαίνεται να τηρούνται οι συμβάσεις που εμφαίνουν το ξενότροπο, αναδύονται τάσεις «μεταφραστικού εθνοκεντρισμού» και «στοχολατρικών» μεταφράσεων, που επιχειρούν να χειραγωγήσουν πτυχές της λογοτεχνικής ετερότητας στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα της ταυτότητας. Ο μεταφραστικός αυτός εθνοκεντρισμός δεν αφορά μόνο τη μεταφραστική πράξη, αλλά συμβαδίζει με τις μεταφραστικές

---

1. Βλ., σχετικά, ITAMAR EVEN-ZOHAR, «The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem», *Poetics Today* 11 (1990) 45-51.

2. Για τη σύνδεση της μη εθνοκεντρικής μετάφρασης με την ηθική της μετάφρασης, βλ. ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΜΠΙΤΣΩΡΗΣ, «Από τη μία γλώσσα στην άλλη. Ιδιοποίηση και ξενισμός», *Σύγχρονα Θέματα* 54 (1995) 64.

επιλογές – κυρίως των αρχαιόθεμων και αρχαιόμυθων κειμένων, τα οποία, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, δεν έρχονται μόνο να ενοφθαλμιστούν στο υπάρχον ρεπερτόριο, αλλά να ανανεώσουν την εθνική αυτογνωσία.

Το ζήτημα της μεταφραστικής πράξης, της μεταφραστικής γραφής δεν φαίνεται να βρίσκεται στο επίκεντρο του προβληματισμού· όπως διαπιστώνουμε από τα βιβλιογραφικά δεδομένα, δεν πρέπει να υποκίνησε τη συγγραφή δοκιμίων, πραγματειών και μονογραφιών, οι οποίες είχαν εμφανιστεί στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο από τα χρόνια της Αναγέννησης κ.ε.[3] Ωστόσο, ο περικειμενικός και ο μετακειμενικός λόγος αφήνουν να εννοηθεί ότι υπήρξε σχετικός προβληματισμός για ζητήματα ύφους, υφολογικής ισοδυναμίας και αισθητικού αποτελέσματος. Από τις διαθέσιμες ενδείξεις στον τομέα αυτό διακρίνουμε έναν (αποσπασματικό) διάλογο με τις θέσεις των γάλλων Εγκυκλοπαιδιστών, δηλαδή με τις διάχυτες απόψεις του 18ου αιώνα για τη μεταφραστική θεωρία και πράξη, που σε σημαντικό μέρος τους ανατροφοδοτούνται από τον γαλλικό κλασικισμό.

Ο κριτικός λόγος για τη μετάφραση, πεδίο έτσι και αλλιώς δύσβατο ακόμη και σήμερα, που εξαντλείται στην εξέταση του μεταφράσματος ως πρωτότυπου έργου και ανάγει σε πρώτιστο κριτήριο τη γλαφυρότητα του κειμένου,[4] είναι εξαιρετικά περιορισμένος. Άλλωστε, ο «πρωτεύων» ή κεντρικός ρόλος που αποδίδεται στη μετάφραση φαίνεται ότι λειτούργησε ανασταλτικά για την άσκηση κριτικής στην πλασματική αφηγηματική πεζογραφία και στα είδη της, και εντέλει συνηγόρησε υπέρ της ευμενούς, και χωρίς αντιστάσεις, υποδοχής τους.

3. Από τις πρώτες αυτοτελείς πραγματείες που δημοσιεύτηκαν ήταν το *La manière de bien traduire d'une langue à l'autre* (1540) του γάλλου ουμανιστή Etienne Dolet· για μια συνοπτική ανασκόπηση του ζητήματος, βλ. SUSAN BASSNETT-MCGUIRE, *Translation Studies*, London-New York, Methuen, 1980, σ. 39-64.

4. Βλ. σχετικά ΝΤ. ΚΟΝΟΛΙ, «Η (δι)αφάνεια του μεταφραστή», εφ. *Το Βήμα* (15.8.1998) Β5. Την ιστορία της αξιολόγησης των μεταφράσεων με κριτήριο τη γλαφυρότητα και τη διαφάνεια πραγματεύεται ο VENUTI, *Translator's Invisibility*.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Κατά την περίοδο 1700-1830 σημειώνεται αξιοπρόσεκτο ενδιαφέρον για την αφηγηματική πλασματική πεζογραφία, που εκφράζεται μέσα από ποικίλους τρόπους: συγγραφή, μετάφραση, ανάγνωση, θεωρητική ή κριτική συζήτηση. Μέχρι το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, από τα ερευνητικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, δείγματα αυτού του ενδιαφέροντος εντοπίστηκαν στο περιβάλλον των Μαυροκορδάτων και στα τυπογραφεία της Βενετίας. Κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, με την ανάδυση των τυπογραφείων της κεντρικής Ευρώπης, και κυρίως της Βιέννης, παρατηρείται αυξανόμενη πύκνωση του αριθμού των εκδόσεων, που κορυφώνεται στα χρόνια 1780-1800 και συμβαδίζει με την εντονότερη προσπάθεια συντονισμού με σύγχρονα ευρωπαϊκά αναγνώσματα. Κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα συνεχίζεται η ανοδική εκδοτική πορεία, με κάποιες πιο αργοπορημένες, όμως, μεταφραστικές επιλογές. Ωστόσο, κατά την περίοδο αυτή αρχίζει πλέον να βρίσκει τη ρητή του διατύπωση ο κριτικός και θεωρητικός λόγος για την πλασματική πεζογραφία, ο οποίος έως τότε λάνθανε, σε χειρόγραφη, κυρίως, μορφή.

Ο αριθμός των αφηγηματικών κειμένων που δεν αντλούν από συγκεκριμένα ξενόγλωσσα κείμενα-αφετηρίες, αλλά από ένα ευρύτερο πλέγμα διακειμενικών σχέσεων, είναι περιορισμένος. Δεσπόζουσα μορφή στη διάρκεια ολόκληρης της περιόδου είναι η μετάφραση, η οποία ενδέχεται και να λειτουργεί ανασταλτικά ως προς τη δημοσίευση της «πρωτότυπης» αφηγηματικής παραγωγής. Η συνομιλία με τη γηγενή-μεσαιωνική-μεταβυζαντινή παράδοση συνεχίζεται αμείωτη μέσω της επιβίωσης των «λογοτεχνικών λαϊκών βιβλίων» ή «αναγνωσμάτων του νέου ελληνισμού». Ο διάλογος με την αρχαιόγλωσση αφηγηματική παράδοση εμφανίζει σημάδια ανατροφοδότησης από τις αρχές του 18ου αιώνα και κορυφώνεται κατά το διάστημα 1790-1810· διεξάγεται μέσα από τη γλώσσα του πρωτοτύπου, και φαίνεται απρόθυμος να δεχτεί τις γλωσσικές ανακαινίσεις (παραφράσεις), οι οποίες, ακόμη και όταν επιχειρούνται, μένουν αδημοσίευτες (π.χ. *Αληθής ιστορία* του Λουκιανού). Παράλληλα, όμως, η «γηγενής παράδοση»,

ταυτιζόμενη με την ελληνική αρχαιότητα, καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τον διάλογο με τις δυτικές γραμματείες, μέσα από τις μεταφραστικές επιλογές αρχαιόμυθων ή αρχαιόθεμων πλασματικών κειμένων.

Η εκδοτική έκρηξη από τα μισά του 18ου αιώνα κ.ε. δεν φαίνεται να αναστέλλει τη χειρόγραφη διάδοση της πλασματικής πεζογραφίας. Η χειρόγραφη αυτή παράδοση άλλοτε λειτουργεί ανακαινιστικά, σημειώνοντας την πρωτιά σε νεωτερικά αφηγήματα ή προιωνιζόμενη τάσεις που θα εμφανιστούν αργότερα στο έντυπο, άλλοτε συμβαδίζει ή αντιγράφει το έντυπο, και άλλοτε, εφόσον βέβαια οι χρονολογικές αναγραφές δεν απατούν, συνεχίζει προγενέστερες εκδοτικές εκφάνσεις. Πάντως, σε μεγάλο βαθμό η χειρόγραφη κυκλοφορία δεν δείχνει να είναι αποκομμένη από την έντυπη.

Ο αφηγηματικός πλασματικός λόγος εμφανίζει θεματική και ειδολογική ποικιλία· απευθύνεται σε πολλές και διαφορετικές ομάδες αναγνωστών (παιδιά, νέους, γυναίκες, ενήλικες, λιγότερο ή περισσότερο μορφωμένους). Φαίνεται, συχνά, αμφίσημος και επιδέχεται πολλαπλές ή διαφορετικές αναγνώσεις: το ίδιο κείμενο μπορεί να προσληφθεί, π.χ., ως σάτιρα ή ως φανταστικό αφήγημα ή ως λίβελος· το παιδικό ανάγνωσμα, ο μύθος με ομιλούντα ζώα και ως κείμενο που ασκεί κριτική· το αισθηματικό περιπετειώδες μυθιστόρημα και το ειδυλλιακό-ερωτικό αφήγημα μπορεί, κάποτε, να προσλαμβάνει τη διάσταση του πολιτικού αναγνώσματος ή της μαχόμενης λογοτεχνίας.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιόδου είναι ο λογοτεχνικός συγκρητισμός: η προσπάθεια αφομοίωσης, ιδιοποίησης, εκμετάλλευσης, συγκερασμού ποικίλων και διαφορετικών λογοτεχνικών παραδόσεων: ελληνιστική, βυζαντινή, ανατολική παράδοση, γραμματεία της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, του κλασικισμού και του Διαφωτισμού. Η γραμματεία του Διαφωτισμού συνιστά και το τελευταίο όριο· ο αρχόμενος ευρωπαϊκός ρομαντισμός, αν και πραγματοποιεί ήδη τα πρώτα του αμήχανα βήματα, έχει ακόμη να διανύσει κάποιο δρόμο για να πραγματοποιήσει την ουσιαστική είσοδό του στην ελληνική αφήγηση.

Παρά την ειδολογική και θεματική ποικιλία του αφηγηματικού υλικού, που επιβιώνει, αναβιώνει, πρωτοεμφανίζεται και γενικά καλλιεργείται στη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου η οποία ξεπερνά το φράγμα ενός αιώνα, και, παρά τη διασπορά και τον πολυκερματισμό του ελληνόγλωσσου αναγνωστικού και εκδοτικού κόσμου, υπάρχει γενεαλογία, συνοχή, εξέλιξη. Η έννοια αυτής της συνέχειας είναι ορατή και στην αντίληψη και τη θεωρία της πλασματικής πεζογραφίας, η οποία, από το «πρελούδιο των Φώτων» έως τα εγχειρίδια ρητορικής και ποιητικής, βαδίζει στον δρόμο που άνοιξε ο εμπειρισμός και ο κλασικισμός, όπως αξιοποιήθηκαν στο έπακρο από τον γαλλικό Εγκυκλοπαιδισμό. Ο

Huet, ο συνομιλητής του Κοραή στη θεωρία του μυθιστορήματος, προϋπήρξε και συνομιλητής των Μαυροκορδάτων, ίσως όχι στα ίδια ακριβώς ζητήματα. Η ίδια εντύπωση μιας συνέχειας είναι ορατή και στην αντίληψη για τη λογοτεχνική ετερότητα, στην αντίληψη για τη μετάφραση ως πολιτισμικού αγαθού και διαδικασίας που συμβάλλει στην καλλιέργεια της νεοελληνικής γλώσσας.

Λογοτεχνικά είδη και θέματα που προσέλκυσαν την προσοχή στη διάρκεια αυτής της περιόδου είναι ανιχνεύσιμα στον αφηγηματικό πεζό λόγο των χρόνων που ακολούθησαν ύστερα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Το μέγεθος της συμβολής, της ρήξης, της συνέχειας, της ανατροφοδότησης, των τυχών ή των μορφών «χειραγώγησης» που επιφύλαξε στο αφηγηματικό αυτό υλικό η περίοδος 1830-1880 αποτελεί, νομίζω, ένα από τα ζητούμενα της έρευνας, που πρέπει πια να αναληφθεί, φυσικά σε άλλη μονογραφία. Πάντως, το ιστορικό γεγονός της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, ο terminus ante quem αυτής της πραγμάτευσης, φαίνεται, εντέλει, να συμπίπτει με μια πολιτισμική τομή, η οποία, αν μη τι άλλο, σηματοδοτεί μια διαφορετική αντίληψη για τη λογοτεχνική ετερότητα και τη λογοτεχνική ταυτότητα. Ο αγώνας δρόμου στον οποίο επιδίδονται ο Π. Σούτσος, ο Α. Σούτσος, ο Ι. Πιτσιπιός ή ο Γρ. Παλαιολόγος κατά τη δεκαετία του 1830 για να διεκδικήσουν τα πρωτεία στη συγγραφή ελληνικού μυθιστορήματος τοποθετώντας τον εαυτό τους στην ίδια θέση με τον Lesage, τον Goethe ή τον Foscolo υποδεικνύει ότι ξεκινά μια νέα εποχή. Παράλληλα, όμως, το γεγονός ότι οι «πρώτοι» αυτοί έλληνες συγγραφείς αφηγημάτων διαθέτουν ειδολογικούς όρους («μυθιστορία» ή «ρομάντσο») για να ονοματίσουν τις επιδόσεις τους στον πεζό αφηγηματικό λόγον, καταδεικνύει ότι είναι κληρονόμοι μιας εκμεταλλεύσιμης παρακαταθήκης.

Ύστερα από την εκτενή αυτή περιπλάνηση στον χρόνο και στον χώρο, σε δυτικές και ανατολικές γραμματείες, σε παραδόσεις παλαιές και σύγχρονες, σε αφηγηματικά είδη, θέματα και τεχνικές που διαχέονται ή συμφύρονται, σε ρευστές και συγκεχυμένες έννοιες και ορολογίες, μπορώ, νομίζω, να διατυπώσω ένα συμπέρασμα. Μέσα από τη σταθερή προσφυγή σε κείμενα του πλασματικού αφηγηματικού λόγου που διαθέτουν αυτονομία και αυτοτέλεια, τουλάχιστον ως προς τον τρόπο δημοσίευσης και κυκλοφορίας τους, και μέσα από τη διαρκή προσπάθεια της ειδολογικής ή δομικής τους οριοθέτησης και αξιολογικής τους αποτίμησης, κατά την περίοδο 1700-1830 φαίνεται να διαμορφώνεται μια συνείδηση που αναγνωρίζει την ιδιαιτερότητα της πλασματικής πεζογραφίας σε σχέση με τον έντεχνο πεζό λόγο και τείνει να την τοποθετήσει δίπλα στα λογοτεχνικά γένη και είδη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η κατάταξη γίνεται με βάση το επώνυμο του συγγραφέα. Οι ανθολογίες, οι συλλογές ή οι σύμμεικτοι τόμοι καταχωρούνται κάτω από το όνομα του ανθολόγου, του εκδότη ή του μεταφραστή. Τα ανώνυμα έργα καταγράφονται αλφαβητικά με βάση την πρώτη κύρια λέξη του τίτλου. Προηγείται η αναγραφή των εντύπων· ακολουθούν τα χειρόγραφα. Στα ονόματα των συγγραφέων και στους τίτλους διατηρείται η γραφή στην οποία παραδόθηκαν.

Σύμβολα

✍	Χειρόγραφο.
○	Χειρόγραφο εντοπισμένο σε καταλόγους, χωρίς να έχει πραγματοποιηθεί πρόσφατη αυτοψία, δική μου ή άλλων μελετητών.
✎	Η έκδοση-πηγή στους ξένους τίτλους (όπου έχει εντοπιστεί ή φαίνεται πιθανότερη).
♦	Διαφορετική μετάφραση.
▼	Οψίτυπη έκδοση.
🕮	Τίτλος γνωστός από έμμεσες πηγές (προκηρύξεις, αγγελίες, μνείες κτλ.).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΗΓΩΝ

ΑΘ Fe: Στέση Αθήνη, «Η πρώτη ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος *Les aventures de Télémaque* του *Fénelon*», *Μικροφιλολογικά* 20 (2006) 3-7.

ΑΘ Gr: Στέση Αθήνη, «Η περίπτωση Baltasar Gracián y Morales», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 413-428.

AN: Gregorio de Andrés, «Catálogo de los códices griegos de las Colecciones: Complutense, Lázaro Galdiano y March de Madrid», *Cuadernos de Filología Clásica* 6 (1974) 255-257.

ΑΝΑ: Β. Δ. Αναγνωστόπουλος, «Ξένη παιδική λογοτεχνία μεταφρασμένη στην ελληνική γλώσσα κατά το τέλος του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα», *Διαδρομές* 22 (1991) 94-96.

ΑΝΔ: Γιώργος Ανδρειωμένος, «Εκδόσεις των έργων του Βηλαρά. *Λογοτεχνικά έργα*», στο: *Ποιήματα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα, 1995, σ. 489-497.

ATH: Stessi Athini, «Une traduction manuscrite en grec moderne: *L'Histoire du comte de Comminge et d'Adélaïde*», *Σύγκριση/ Comparaison* 12 (2001) 88-96.

ΒΑ: Π. Βασιλείου, «Η πρώτη δημώδης παραλλαγή του μυθιστορήματος "Βαρλαάμ και Ιωάσαφ"», στο: *Μνήμη Λίνου Πολίτη*. Παράρτημα *ΕΕΦΣΠΑΘ*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1988, σ. 141-155.

ΒΕ: Ν. Α. Βέης, *Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων κωδίκων της εν Πελοποννήσῳ μονής του Μεγάλου Σπηλαίου*, τ. 1, Leipzig-Αθήνα 1915.

ΒΕΛ: Γιώργος Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854)*, Αθήνα, Χ. Μπούρας, 1987.

BOU: Jacques Bouchard, «Introduction. "Établissement du texte"», στο: Νικόλαος Μαυροκορδατος, *Φιλοθέου πάρεργα / Nicolas Mavrocordatos, Les loisirs de Philothée*, εισαγωγή – επιμέλεια - μετάφραση: Jacques Bouchard, Αθήνα-Montréal 1989, σ. 32-43.

BR: Lia Brad-Chisacof (επιμέλεια), *Ρήγας ανέκδοτα έργα/Rigas, Scrieri inedite*, Ρουμανική Ακαδημία - Ινστιτούτο Μελετών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Βουκουρέστι 1998.

ΒΡ Ρ: Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Αθήνα 1953.

ΒΡ ΡΜ: Λ. Βρανούσης, «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliex*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 121-157.

ΒΡ Σχ: Λ. Βρανούσης, «Εκδόσεις και χειρόγραφα του "Σχολείου των ντελικάτων εραστών"», *Ο Ερανιστής* 8 (1970) 302-323.

Γ-Μ: Δ. Σ. Γκίνης - Β. Γ. Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία (1800-1863)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1939-1957, 3τ.

CA Ac: Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, Institut for Balkan Studies, 1974.

CA Ne: Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor greceşti din Biblioteca Academiei Române*, τ. 2, Bucureşti 1940.

CA Sp: Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti 1946.

CAR: Mihai Caratașu, *Catalogul manuscriselor greceşti din Biblioteca Academiei Române*, τ. 3, Bucureşti 2005.

ΔΗ: Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, «Ο Ανώνυμος του 1789», Αθήνα, Ερμής, ^{8}2002, σ. 411-460.

ΔΙΑ: Κ. Α. Διαμάντης, «Η Βασιλική Πλέσου σύζυγος του Μουχτάρ Πασά (Κατά χειρόγραφον Αθ. Ψαλίδα)», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955) 1079-1081.

ΔΡ: Λουκία Δρούλια, «Ελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη* (Περιγραφή ενός κώδικα)», *Ο Ερανιστής* 4 (1966) 25-29.

FR: Medea Freiberg, «Un roman sentimental français du XVIIIème siècle dans les principautés danubiennes», *Synthésis* 2 (1975) 125-133.

ΖΩ: Λεωνίδας Ζώης, *Λεξικόν ιστορογραφικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, ^{3}1963 (^{1}1898).

ΗΗ: Herbert Hunger - Christian Hannick, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, τ. 4, Wien, G. Prachner, 1994.

ΗΛ: Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - φυλλάδια (1801-1818)*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1997.

ΗΛ 4: Φίλιππος Ηλιού, «Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - συμπληρώσεις», *Τετράδια Εργασίας* 4, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983.

ΗΛ LP: Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. 1: *Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα, Διογένης, 1973.

ΗΛ-ΠΟ: Φίλιππος Ηλιού - Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*. Ηλεκτρονικός κατάλογος: http://www.benaki.gr/bibliology.

ΚΕ 10: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Τρεις αβιβλιογράφητες εκδόσεις του 16ου αι.», *Τετράδια Εργασίας* 10, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1988, σ. 461-463.

ΚΕ Αρα 1: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η δεύτερη και οι τρίτες εκδόσεις του *Αραβικού μυθολογικού*», Ελληνικά 29 (1976) 358-362.

ΚΕ Αρα 2: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «*Το Αραβικόν μυθολογικόν* του 1792», Ο Ερανιστής 11 (1977) 203-205.

ΚΕ Αργ: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Το πρότυπο της νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος* του Ιωάννου Βαρκλαίου (John Barclay, *Argenis*) και τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα του Μπαρόκ: Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ελληνικά* 47.1 (1997) 133-143.

ΚΕ Βε: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νέα στοιχεία για ελληνικά έντυπα του 18ου αι.: Ενδείξεις του βενετικού αρχειακού υλικού», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 22 (1984) 231-250.

ΚΕ Δα: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Ανέκδοτα στοιχεία για τον Καισάριο Δαπόντε από το χειρόγραφο της Βυτίνας αριθ. 1», *Ο Ερανιστής* 18 (1986) 35-56· «Ένας Οθωμανός Αίσωπος στην αυλή των Μαυροκορδάτων και του Όθωνα: Οι πρώτες σωζόμενες ελληνικές μεταφράσεις του Νασρεντίν Χότζα» *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 4 (1993) 7-41

ΚΕ ΔΚ 1: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη*», στο: *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά, ΕΕΦΣΑΠΘ*, 1990, σ. 175-184.

ΚΕ ΔΚ 2: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Ένα τέταρτο χειρόγραφο του *Δον Κισότη της Μάντσας*, ή Οι ελπίδες των φιλολόγων πεθαίνουν τελευταίες», *Μικροφιλολογικά* 25 (Άνοιξη 2009) 9-10.

ΚΕ Ερ: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Από τα *Έρωτος αποτελέσματα* του Ι. Καρατζά ως τον *Θέρσανδρο* του Ε. Φραγκούδη: Στις απαρχές της νεοελληνικής και της νεότερης κυπριακής πεζογραφίας», *Σημείο* 4 (1996) 115-136.

ΚΕ Ρω: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Ο διηγηματογράφος Machiavelli στη σατιρική ερωτογραφία του νεοελληνικού Διαφωτισμού: μια πρώιμη αδιερεύνητη μαρτυρία (πρόδρομη ανακοίνωση)», *Μικροφιλολογικά* 21 (2007) 8-13.

ΚΕ Συ: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Ο βυζαντινός και μεταβυζαντινός Συντίπας: Για μια νέα έκδοση», *Graeco-Arabica* 1 (1982) 105-128.

ΚΕ Του: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση από την τουρκική λογοτεχνία (1800)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997-1998) 155-169.

ΚΙΣ: Μιχαήλ Τσερβάντες, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, εισαγωγή: Γ. Κεχαγιόγλου - Α. Ταμπάκη, κείμενο, γλωσσάρι και πίνακας κύριων ονομάτων: Γ. Κεχαγιόγλου, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007.

ΚΟ: Ντίνος Κονόμος, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1984.

ΛΑ: Γ. Λάιος, «Οι χάρτες του Ρήγα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 14 (1960) 303-305.

ΛΑΜ: Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος κωδίκων των εν Αθήναις Βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Ι. Κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής», *Νέος Ελληνομνήμων* 3 (1906) 113-121.

LE: Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou Description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au XVIIIème siècle*, Paris 1918-1928, 2 τόμοι.

LI: Constantin Litzica, *Catalogul manuscriptelor greceşti din Biblioteca Academiei Române*, τ. 1, Bucureşti 1909.

Λ-Χ: Γ. Γ. Λαδάς - Α. Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1791-1795· Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1796-1799*, Αθήνα 1970-1973.

ΜΑΘ: Μαρία Μαθιουδάκη, *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία των ελληνικών αναγνωσμάτων στο δευτέρο μισό του 19ου αι.*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2001.

ΜΑ: Μ. Ι. Μανούσακας, «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712) των τυπογράφων Σάρου - Bortoli της Βενετίας», *Τα Ιστορικά* 5 (1986) 211-224.

ΜΟ: Paul Moreaux, *Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, Turk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1964.

ΟΙ: Δ. Οικονομίδης, «Νεοελληνικά σημειώματα (Α΄ Η μετάφρασις του *El Criticón* του Balthazar Gracián», Αθηνά 62 (1958) 17-22.

ΟΜ: Omatos, Olga, *Οι τύχες του Δον Κισσότη: en un nuevo manuscrito del siglo XIX*, Madrid, 2006 [ανάτυπο από το περιοδικό *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 27 (2006) σ. 167-185].

ΠΑ: Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, τ. 1: *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984, τ. 2: *Παράρτημα. Προσθήκαι - συμπληρώσεις - διορθώσεις*, Αθήνα 1986.

ΠΚ ΘΜ: Αθ. Ι. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Έκθεσις παλαιογραφικών και φιλολογικών ερευνών εν Θράκη και Μακεδονία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 17 [Παράρτημα] (1886) 3-64.

ΠΚ Ι: Αθ. Ι. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη...*, Πετρούπολις, 1891-1915, τ. 5.

ΠΚ Κ: Αθ. Ι. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Δύο κατάλογοι ελληνικών κωδίκων εν Κωνσταντινουπόλει, της Μεγάλης του Γένους Σχολής και του Ζωγραφείου», *Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople* 14 (1909).

ΠΚ Μ: Αθ. Ι. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Κατάλογος των ελληνικών κωδίκων της εν Μηλεαίς Βιβλιοθήκης», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 5 (1901) 20-74.

ΠΛ: Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου* (1755-1824), Αθήνα 1969.

ΠΟ Α: Αλέξης Πολίτης, «Τέσσερις αθησαύριστες μεταφράσεις πεζών ποιημάτων του Salomon Gessner, 1820», *Ο Ερανιστής* 24 (2003) 206-214.

ΠΟ Δ: Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Ένα αισθηματικό αφήγημα του 1793» στο: Νάσος Βαγενάς (επιμέλεια), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997, σ. 315-343.

ΠΟ Λ: Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1991.

P-D Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1998.

ΣΑ: Ιωάννης Σακελλίων και Αλκιβιάδης Ι. Σακελλίων, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1892.

ΤΑ: Άννα Ταμπάκη, «Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού. Η πρόσληψη των ευρωπαϊκών αφηγηματικών ειδών», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 91-112.

ΤΣ: Αθανάσιος Γ. Τσερνόγλου, «Συμπληρωματικός κατάλογος χειρογράφων της παλαιάς Γυμνασιακής Βιβλιοθήκης Μυτιλήνης νυν του Α΄ Λυκείου Μυτιλήνης», *Λεσβιακά* 13 (1991) 347-397.

ΧΑ: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Η ελληνόθεμη αρθρογραφία του Franz Karl Alter στο περιοδικό *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* (1796-1801)», *Κονδυλοφόρος* 4 (2005) 275-330.

ΧΑ-S: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ένα άγνωστο τράβηγμα του Έρωτος αποτελέσματα», *Κονδυλοφόρος* 6 (2007) 127-134.

ΧΑΡ: Διονύσιος [Χαραλάμπους], *Συμπληρωματικός κατάλογος των χειρογράφων της Ιεράς Μονής Λειμώνος εν Λέσβῳ*, Αθήνα [1947].

1. Πρωτοτυπα (Νεοελληνικα) και Ελευθερες Αναπλασεις

Αληθής ιστορία, χ.χ. [ca 1789-1793], χ.τ.

Βηλαρας, Ιωαννης (1771-1823)

ca 1812-1815

- ▼ *Ο λογιότατος ταξιδιώτης· Ο λογιότατος ή ο Κολοκυθούλης* στο: *Ποιήματα και πεζά τινα*, Κέρκυρα 1827.
- ▼ *Το μυστήριον της Δημιουργίας*.
- ▼ *Το Λογικόν, ο άνθρωπος και τα ζώα*.
- ▼ *Ο Πατεράγιος και ο Φιλάληθος*.
- ▼ *Η αμαρτία*.
- ▼ *Γνώρισε του λόγου σου!*
- ▼ *Ιστορία του γάμου του Μουχτάρ Πασά με την Αικατερίναν (οπού την εχάιδευαν και την έλεγαν Νίτσαν)*.

[ΑΝΔ]

Δαποντες, Κωνσταντινος - Καισαριος (1713 ή 1714-1784)

ca 1731-1751

1. *Σύνοψις διαφόρων ιστοριών...*

↳ ιταλικό πρότυπο

2. *Οβιδίου μύθοι και αλληγορίαι*

3. *Πράξεις και αποφθέγματα του Ναστρατήν Χότζα*

Βυτίνα, Κοινοτική Βιβλιοθήκη, 1 [ΚΕ-Δα]

[Κανελος, Στεφανος (1792-1823)]

«Όνειρον» στο: Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Λυρικά*, Βιέννη, J. B. Zweck, 1811, σ. 7-29.

[ΗΛ]

Καραθεοδωρης Στεφανος (1789-1867)

Ειδύλλια, Τεργέστη, G. Weis, 1816.

[ΗΛ]

Καρατζας, Ιωαννης ο Κυπριος (1767-1798)

Ι*** Κ***, *Έρωτος αποτελέσματα, ήτοι Ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*, Βιέννη, Γ. Βεντότης, 1792· Βιέννη, 1792 (Κωνσταντινούπολη; 1798+, ή 1800-1815)· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1800 ή 1801· Βιέννη, Γ. Βεντότης, 1809, επιμέλεια: Κωνσταντίνος Κουσκουρούλης· Βενετία, Ν. Γλυκής, 1816.

«Ιστορία πρώτη, ήτις περιέχει τον σφοδρόν έρωτα ενός νέου Κωνσταντινουπολίτου»· «Ιστορία δευτέρα. Έρωτας ελεεινός ενός Κερκυραίου Δραγουμάνου του της Βενετίας πρέσβεως εν Κωνσταντινουπόλει»· «Ιστορία τρίτη, περιέχουσα διάφορα ερωτικά περιστατικά τινός Ζαγοραίου ευγενούς».

[Λ-Χ, ΗΛ 4, ΗΛ, ΚΕ Ερ, ΧΑ-S2]

Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, 2918 [ΒΡ Ρ]

Κορας, Αδαμαντιος (1748-1833)

1. «Μύθοι του Ζ.[ώου] Λ.[ογικού]». *Μύθων αισωπείων συναγωγή*, Παρίσι, J. M. Eberhart, 1810, σ. 497-515.
2. [*Παπατρέχας*]
Προλεγόμενα, Ομήρου Ιλιάδος ραψωδίαι Α, Β, Γ, Δ, Παρίσι, J. M. Eberhart, 1811, 1817, 1818, 1820.

[ΗΛ, ΗΛ-ΠΟ]

Λαπατης, Γεωργιος (ca 1769-1799)

Ιστορία ερωτική, ήτοι Έρωτας σφοδρός ενός νέου Κωνσταντινουπολίτου ο οποίος εγίνη εν ταύτη τη βασιλίδι των πόλεων εν τω παρόντι αιώνι [...] το μεν πρώτον ιστορήθη εν έτει 1793.

Συλλογή Δημ. Ι. Πολέμη [ΠΟ Δ]

Μαυροκορδατος, Νικολαος (1680-1730)

Φιλοθέου πάρεργα, ca 1716-1719

▼ *Φιλοθέου πάρεργα*, επιμέλεια: Γρηγόριος Κωνσταντάς, Βιέννη, Fr. A. Schraembl, 1800.

[Γ-Μ]

✍ 18ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr.455 (230).
18ος αι. αρχ., Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, cod. gr. 2108.
1721, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, cod. gr. 5616.
18ος αι. αρχ., Κων/πολη, Μετόχι Παναγίου Τάφου, cod. 71.
18ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 550 (231).
18ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 602 (232).
18ος αι. αρχ., Μηλεές, Βιβλιοθήκη, 54.
18ος αι., Άθως, Μεγίστη Λαύρα, Ι, 28.
18ος αι., Ζαγορά, 39.
18ος αι. τέλ., Άγκυρα, Τουρκική Εταιρεία Ιστορίας, cod. gr. 9 (22).
18ος αι., Κων/πολη, Μετόχι Παναγίου Τάφου, cod. 100.
18ος αι., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 276 (693).

[BOU]

Πολυειδης, Θεοκλητος (17ος αι. τέλη-ca 1754/1759)

Χρησμός, ήτοι Προφητεία του μακαρίου ιερομονάχου Αγαθαγγέλου, της μοναδικής πολιτείας του μεγάλου Βασιλείου, γεννηθείσα εν Μεσσήνη της Σικελίας, έτει 1279, νυν πρώτον θεία νεύσει τύποις εκδοθείσα εν Αγαθουπόλει έτει σωτηριώδει 1359, ,ατοδ΄. Λειψία 1751 [λανθάνει]· Βιέννη 1790 ή 1791 (εκ της γαλλικής διαλέκτου), μετάφραση; - επιμέλεια: Ρήγας Βελεστινλής· Βιέννη 1791-1792· Μεσολόγγι 1824.

[Λ-Χ, ΗΛ LP, ΜΑΘ]

✍ Μεγάλη χειρόγραφη παράδοση που δεν έχει καταγραφεί συστηματικά.

Ρωσσετης, Κωνσταντινος

[↪Nicolò Machiavelli (1469-1527), *Il demonio che prese moglie*, 1518]

Η κομψή ιστορία «Το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην» ή και «Κατάσκοπος του κόσμου πραγμάτων την επωνυμίαν είληφε».
18ος αι. τέλ.-19ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 924

[CA Ne, KE Pω]

Σολωμος, Διονυσιος (1798-1857)

▼ *Η γυναίκα της Ζάκυθος*, 1826/1829.

Τερτσετης, Γεωργιος (1800-1874)

▼ *Όνειρο του Φώτου*, ca 1830.

[KO]

Ψαλιδας, Αθανασιος (1767-1829)

▼ «Διήγημα πρώτον» στο: *Διηγήματα αληθινά*, 1821.

[ΔΙΑ]

2. Μεταφρασεις

Baculard D'Arnaud, François-Thomas-Marie De (1718-1805)

Anne Bell, histoire anglaise, 1769.

Δ' Αρνώ, *Άννα Βηλλ. Μυθιστορία Αγγλική* στο: Φραγκίσκος Σοάβιος, *Ηθικά διηγήματα*, μετάφραση: Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εκ Καββαΐας, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1816.

[ΗΛ]

Δ' Αρνώ, *Άννα Βηλλ. Μυθιστορία αγγλική*, χ.χ., χ.τ.

[ΗΛ]

Barclay, John (1582-1621)

Argenis, 1621.

↳ *L'Argenide*, 1629 κ.ε. (ιταλική μετάφραση: Francesco Pona).

✍ Ιωάννης Βαρκλαΐος ή Βαρκλαίος, *Η Αργενίς*

❍ 18ος αι., Καλάβρυτα, Μονή Μεγάλου Σπηλαίου, 65 [ΒΕ]
18ος αι., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 605 (238) [LI, P-D]
18ος αι., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 488 (239) [LI, P-D]
1750 ca, Μαδρίτη, Fundación Lázaro Galdiano, cod. gr. 15468, 15469, 15470 [AN, ΚΕ Αργ]

Barthélemy, Jean-Jacques, αββάς (1716-1795)

1. *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, 1788.

Ιωάννης Βαρθολομαίος, *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα περί το μέσον του τετάρτου αιώνος προ Χριστού*, μετάφραση: Γεώργιος Κωνσταντίνου Σακελλάριος, Βιέννη, Μαρκίδες Πούλιου, 1797, τ. 1. [Λ-Χ]

Νέος Ανάχαρσις, μετάφραση: Γεώργιος Βεντότης (κεφ. 32, 33, 34) και Ρήγας Βελεστινλής (κεφ. 35, 36, 37, 38, 39), Βιέννη, [Pichler], 1797, τ. 4. [Λ-Χ]

♦ Αββάς Βαρθολομαίος, *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*, μετάφραση: Χρυσοβέργης Κουροπαλάτης, Βιέννη, J. Schnierer, 1819, 7 τόμοι. [ΗΛ-ΠΟ]

♦ Αββάς Βαρθελεμύς, *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος* (κεφ. 62), στο: *Προλεγόμενα, Αριστοτέλους Πολιτικών τα σωζόμενα*, μετάφραση: Αδαμάντιος Κοραής, Παρίσι, J. M. Eberhart, 1821, σ. ε΄-νβ΄.

✍ *Viaggio d' Anacharsi il giovane*, Βενετία, A. Zatta, 1791.

♦🕮 *Νέος Ανάχαρσις*, μετάφραση: Δημήτριος Βενιέρης, Ιωάννης Μαρμαροτούρης, Σπυρίδων Πρεβέτος, Τριέστη, Τυπογραφείο Μεγχιταριστών, 1799.

Magasin Encyclopédique, VIe année, τ. 5, 1801, σ. 98.

[ΛΑ]

♦🕮 Ιωάννης Βαρθελύμιος / Βαρθολομαίος, *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος*, μετάφραση: λόγιος από την Οδησσό.

Ερμής ο Λόγιος 7 (1817) 148-149.

♦🕮 *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος*, μετάφραση: Κωνσταντίνος Μάνος, Βουκουρέστι (έκδοση του Μανουήλ Βενάρδου).

Ερμής ο Λόγιος 7 (1817) 596.

♦🕮 *Νέος Ανάχαρσις*, μετάφραση: Νικόλαος Σιγούρος, Ζάκυνθος 1820.

[ΖΩ]

2. *Les amours de Carite et de Polydore*, 1760· *Carite et Polydore*, 1799.

Αββάς Βαρθολομαίος, *Χαριτώ και Πολύδωρος*, μετάφραση: Κωνσταντίνος Γ. Κούτσικος, Πέστη, F. Patzkó, 1801.

[ΗΛ]

♦ Ιωάννης-Ιάκωβος Βαρθολομαίος, *Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον*, παράφραση: φιλογενής Βυζάντιος, Βουκουρέστι, Νεοσύστατον Τυπογραφείον, 1820.

[ΗΛ-ΠΟ]

Bernardin De Saint-Pierre, Jacques-Henri (1737-1814)

1. *Paul et Virginie*, 1787.

↳ *Œuvres Complètes*, 1818.

Ι. Ε. Βερναρδίνος Σαιμπιέρρος, *Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν*, μετάφραση: Ν. Σ. Πίκκολος, Παρίσι, F. Didot, 1824.

[ΗΛ-ΠΟ]

✍📖 *Παύλος και Βιργινία*, ca 1810, μετάφραση: Γεώργιος Γκολέσκου.

2. «La chaumière indienne» 1790, «Le café de Surate» 1790, «Voyage en Silésie» 1807. [CA Ac]

✍ *Œuvres Complètes*, 1818.

Ι. Ε. Βερναρδίνος Σαιμπιέρρος, *Ηθικά διηγήματα τρία, ήτοι Η ινδική καλύβη, Η λέσχη της Σουράτης και Περιήγησις της Σιλεσίας*, μετάφραση: Ν. Σ. Πίκκολος, Παρίσι, F. Didot, 1825.

[ΗΛ-ΠΟ]

Boccaccio, Giovanni (1313-1375)

Il Decamerone, 1350-1355.

✍ *Trenta Novelle di Messer Giovanni Boccacci*, 1747.

Ιωάννης Βοκκάκιος, *Διηγήματα δύω προς τοις είκοσιν*, μετάφραση: Σ.[πυρίδων] Β.[λαντής], Βενετία 1797.

[Λ-Χ]

Bunyan, John (1628-1688)

Pilgrim's Progress, 1678.

Η διατριβή του χριστιανού αποδημητού εις του εξηγητού τον οίκον. Αλληγορία τις θρησκευτική, Μελίτη, Εξ Αμερικής Τυπογραφία, 1824.

[ΗΛ-ΠΟ]

Η πρόοδος του χριστιανού αποδημητού εκ του παρόντος κόσμου μέχρι του μέλλοντος, μετάφραση: Σ. Σ. Βίλσων [S. S. Wilson], Μελίτη, Εξ Αμερικής Τυπογραφία, 1824.

[ΗΛ-ΠΟ]

Η διατριβή του χριστιανού αποδημητού εις του εξηγητού τον οίκον. Αλληγορία τις θρησκευτική, Μελίτη, Εξ Αμερικής Τυπογραφία, 1825.

[ΗΛ-ΠΟ]

Campe, Joachim-Heinrich Von (1746-1818)

Robinson der Jüngere, 1779.

Του Νέου Ρομπινσόν συμβάντα, μετάφραση: Κωνσταντίνος Δημητρίου Μπέλιος, Βιέννη, Γ. Βεντότης, 1792, 2 τόμοι.

[Λ-Χ]

— Βιέννη, Δημ. Δαβιδοβίκης, 1819, 2 τόμοι.

[ΗΛ-ΠΟ]

Cervantes Saavédra, Miguel de (1547-1616)

El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha, 1605-1615.

↳ *Don Chisciotte della Mancia*, ³1677 (μετάφραση: Lorenzo Franciosini).

✍ Μιχαήλ Τσερβάντες [ή: Μιχαήλ Τσερβάντες Σααβέδρας], *Ο επιτήδειος ευγενής Δον Κισ(ι)ότης [ή: Κισ(ι)ότε, -ος] της Μαντσίας [ή: Μάντσιας]*, ca 1720.

18ος αι. α΄ ήμ., Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ-Σγουρδαίου, ποικ. χφ. 22

[ΔΡ, ΚΙΣ]

18ος αι. α΄ ήμ., Βυτίνα, Κοινοτική Βιβλιοθήκη, 1 [ΚΕ ΔΚ 1, ΚΙΣ]

18ος αι. α΄ ήμ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr.1471.

[ΤΑ, ΚΙΣ]

19ος αι. α΄ ήμ., Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, MSS 78 4334

[ΟΜ, ΚΕ ΔΚ 2]

Chateaubriand, François-René De (1768-1848)

Atala ou Les amours de deux sauvages dans le désert, 1801.

Φραντζέσκος Αύγουστος Σατοβριάν, *Αταλά, ή Οι Έρωτες δύο αγρίων εγχωρίων της Βορείου Αμερικής*, [μετάφραση: Κωνσταντίνος Σταμάτης]. Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1805.

[ΗΛ]

↳ Ιταλικό πρότυπο.

♦🕮 *Αταλά.*

Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, 1806.

Croce, Giulio Cesare Dalla (1550-1609)

1. *Le sottilissime astuzie di Bertoldo*, 1606.

Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου, Βενετία, G. A. Giuliani 1646.

[ΗΛ LP]

Ιούλιος Καίσαρας Δαλλά Κρότε, *Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*, Βενετία, N. Σάρος ή A. Bortoli 1712, 1720· A. Bortoli ca 1753-1755· A. Bortoli, 1766, 1780· N. Γλυκής 1782, 1818, 1830· Δ. Θεοδοσίου 1785, F. Andreola, 1830.
Πανουργίαι υψηλότατα Βερτόλδου, Π. Θεοδοσίου 1803· N. Γλυκής, 1803· Π. Θεοδοσίου 1804· N. Γλυκής 1807.
Πανουργίαι γνωμικά και διαδήκη Βερτόλδου, Βενετία, Π. Θεοδοσίου 1813.

[ΜΑ, LE, ΗΛ LP, ΠΛ, ΗΛ, ΒΕΛ, ΗΛ-ΠΟ]

2. *Le piacevoli e ridicolose semplicità di Bertoldino* 1608.

Αι χαριέσταται και άξιαι γέλωτος απλότητες του Μπερτολδίνου [...], Βενετία, G. A. Giuliani 1646.

[[ΗΛ, LP]

Ιούλιος Καίσαρας Δαλλά Κρότε, *Βίος του Βερτολδίνου υιού του πανούργου Βερτόλδου, και αι γελοιόταται αυτού απλότητες*, Βενετία, N. Γλυκής 1795, 1807.
Βίος του Μπερτολδίνου υιού του πανούργου Μπερτόλδου, N. Γλυκής 1816, 1818.

[LE, ΗΛ]

Delisle de Sales, Jean-Baptiste-Claude (1741-1816)

«Orondal: écrit sur les mémoires de Zoroastre», στο: *Essai philosophique sur le corps humain, pour servir de suite à la philosophie de la nature*, Amsterdam, 1793.

▼ «Μπροστά στον τάφο του πατέρα», στο: Γιώργος Βαλέτας, *Πεζογραφική Ανθολογία της δημοτικής πεζογραφίας*, τ. 1: *από τον Μαχαιρά ως τον Σολωμό (1340-1827)*, Αθήνα 1947 σ. 399-400, μετάφραση: Επιφάνιος Δημητριάδης, 1798.

Διήγημα περίεργον και ωφέλιμον (εκ του γαλλικού), Ναύπλιο, Τυπογραφία Κ. Τόμπρα, Κ. Ιωαννίδου, Γ. Α. Μελισταγούς, 1830. [ΗΛ-ΠΟ]

Fénelon, François De Salignac De La Mothe- (1651-1715)

1. *Les aventures de Télémaque*, 1699.

Φραγκίσκος Σαλινιάκ, *Τύχαι Τηλεμάχου υιού του Οδυσσέως*, μετάφραση: Α.[θανάσιος] Σ.[κιαδάς], τ. 1· *Των συμβάντων του Τηλεμάχου υιού του Οδυσσέως*, τ. 2, Βενετία, A. Bortoli, 1742. [LE]

↳ *Les aventures de Télémaque*, 1717 κ.ε.

♦ Φραγκίσκος Σαλινιάκ δε λα Μόττε Φενελόν, *Τύχαι Τηλεμάχου υιού του Οδυσσέως*, μετάφραση: Δημήτριος Παναγιώτου Γοβδελάς, Βούδα, Βασιλικόν Πανδιδακτήριον, 1801, 2 τόμοι. [ΗΛ]

— Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1803, 2 τόμοι [αναπαραγωγή της έκδοσης του 1801 χωρίς την άδεια του μεταφραστή]. [ΗΛ]

— (επιστασία: Αντώνιος Δ. Πατεράκης), Βενετία, F. Andreola, 1830, 2 τόμοι [αναπαραγωγή της έκδοσης του 1803]. [ΗΛ-ΠΟ]

♦ *Τα κατά Τηλέμαχον*, μετάφραση: Λέων Φωσσέ [Léon Faucher], θεώρηση: Μ. Μηνάς [Μηνάς Μινωίδης], Παρίσι, A. Delalain, 1830, 2 τόμοι. [ΗΛ-ΠΟ]

🕮 Φενελών, *Τύχαι Τηλεμάχου*, μετάφραση: Δημήτριος Π. Γοβδελάς, [ελληνογαλλική έκδοση σε 4 τόμους]. *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816) 31-32.

✍♦ Φραντζέσκος Σαλινιάκ Φενελόν, *Αι Τύχαι του Τηλεμάχου, υιού του Οδυσσέως*, μετάφραση: Δημήτριος Προκοπίου Πάμπερης, 1715.
19ος αι. Μυτιλήνη, Μονή Λειμώνος 359
[ΧΑΡ, ΒΡ ΡΜ, ΑΘ Fe]

✍ *Τηλεμάχου τύχαι*
1814-1816, Μηλεές, Βιβλιοθήκη [ΑΝΑ]
○ 18ος αι. τέλ., Κων/πολη, Μετόχι Παναγίου Τάφου 699 [ΠΚ Ι]
○ 18ος-19ος αι., Μηλεές, Βιβλιοθήκη, 56 [ΠΚ Μ]
○ 18ος αι. *β΄* ήμ., Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, Άγκυρα, Τουρκική Εταιρεία Ιστορίας 57 [ΜΟ]

2. *Sophronime, ou Les aventures d'Aristonoüs*, 1700.

«Αριστονόου τύχαι - Γνωμικά ηθικά τε και πολιτικά [...] εκ του Τηλεμάχου», στο: *Δοκίμιον περί των γραμμάτων της των Γάλλων φωνής*, μετάφραση: Δημήτριος Π. Γοβδελάς, Βιέννη, J. B. Zweck, 1816.
[ΗΛ]

Fessler, Ignaz-Aurelius (1756-1839)

Alexander der Eroberer, 1797.

🕮 Ι. Φέσσλερ, *Αλέξανδρος ο Πορθητής*.
Ερμής ο Λόγιος 9 (1819) 717-718.

Florian, Jean-Pierre Claris De (1754-1794)

1. «Sophronime, nouvelle grecque»: *Six nouvelles*, 1784.

«Σωφρόνιμος, διήγησις ελληνική», στο: Ιωάννης Κασκαμπάς, *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας*, Κέρκυρα 1807.

✍ «Ιστορία του Σωφρόνιμου και της Χαριτώς», ca 1797.
○ Παραδουνάβιες Ηγεμονίες [P-D]

2. *Galatée, roman pastoral imité de Cervantès*, 1783.

Φλωριανός, *Γαλάτεια, δράμα ποιμενικόν*, μετάφραση: Αντώνιος Κορωνιός, Βιέννη, Μαρκίδες Πούλιου, 1796.

[Λ-Χ]

— Φλωριανός, *Γαλάτεια εις βιβλία Δ΄*, μετάφραση: Αντώνιος Κορωνιός, Ρέκιον Αυστρίας, Μ. Χ. Αδόλφος, 1824.

[ΗΛ-ΠΟ]

3. «Le rossignol et le prince», «La vipère et la sangsue», *Fables*, 1792.

Florian, «Ο μπεϊζαδές και τ' αηδόνι», «Η έχιδνα και η βδέλλα», απόδοση: Μ. εκ Βουκουρεστίου, Μισόκακος Φιλοπατρίδης, *Μέλισσα* 3 (1821) 298-299.

Galland, Antoine (1646-1715)

Mille et une nuits. Contes arabes, 1704-1717.

↳ *Novelle arabe divise in mille ed una notte*, 1721.

και Pétis de la Croix, François (1653-1713) – Lesage, Alain-René (1668-1747)

Mille et un jours. Contes persans. 1710-1712.

↳ *Novelle persiane, divise in mille, ed una giornata*, 1720.

1. Δερβύς Αμπουμπεκήρ, *Αραβικόν μυθολογικόν*, εκδοτική επιμέλεια: Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, Βενετία, Α. Zatta. τ. 1: 1757, τ. 2 και τ. 3: 1762· Γλυκής, ^{2}1777/1778· ^{3}1783· $^{3(4)}$1792· $^{3(5)}$1803.

[LE, ΗΛ LP, ΚΕ Αρα 1, ΚΕ Αρα 2]

— Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1804· Βενετία, Ν. Γλυκής, 1815, 3 τόμοι. (αναθεώρηση έκδοσης: Νικόδημος Γεωργίδης).

[ΗΛ, ΠΑ]

Galland, Antoine (1646-1715)

Mille et une nuits. Contes arabes.

↳ *Novelle arabe, divise in mille ed una notte*, τ. 1-2, 1721.

Δερβύς Αμπουμπεκήρ, *Νέα Χαλιμά, ήτοι Μυθολογικόν αραβικόν*, εκδοτική επιμέλεια: Πολ[υζώης] Λαμπ[ανιτσιώτης], Βιέννη τ. 1: 1791, τ. 2: 1792, τ. 3 και 4: 1794.

[Λ-Χ, ΗΛ LP]

GELLERT, CHRISTIAN FÜRCHTEGOTT (1715-1769)

Fabeln und Erzählungen, 1746.

Gellert, «Ο αγχίνους και ο μωρός», απόδοση: Αγαθόφρων Λακεδαιμόνιος [Κωνσταντίνος Νικολόπουλος]
Μέλισσα 1 (1819) 103.

GESSNER, SALOMON (1730-1788)

1. *Der Tod Abels*, 1758.

Γεσσνέρος, *Ο θάνατος του Άβελ [...] εις πέντε ωδάς*, μετάφραση: Γ.[εώργιος] Μ.[ανουήλ], Λειψία, Breitkopf, 1795.

[Λ-Χ]

♦ Γεσσνέρος, *Ο θάνατος του Άβελ*, Κέρκυρα, Τυπογραφία της Διοικήσεως, 1826.

[ΗΛ-ΠΟ]

2. «Der erste Schiffer», «Ein Gemälde aus der Syndtluth», «Die Nacht»: *Idyllen*, 1762.

Γεσνέρος, «Ο πρώτος ναύτης. Ποίημα εις δύο άσματα», μετάφραση: Αντώνιος Κορωνιός, στο: Ρήγας Βελεστινλής, *Ηθικός τρίπους*, Βιέννη, Μαρκίδες Πούλιου, 1797.

[Λ-Χ]

— Οφένη, Τυπογραφείον Πανδιδακτηρίου, 1815.

[ΗΛ]

♦ Σολομών Γεσσνέρος, «Ο πρώτος ναύτης εις δύο ωδάς», η «Εικών εκ του Κατακλυσμού» και «Η νυξ» στο: *Ποιήματα του Σολομώντος Γεσσνέρου* μετάφραση: Π.[έτρος] Ν.[ικολάου] Δ.[άρβαρης], Βιέννη, Δ. Δαβιδοβίκης, 1819.

[ΗΛ-ΠΟ]

«Τέσσαρα ειδύλλια εκ του Γεσσνέρου: "Παλαίμων", "Μύλων", "Οι ξέφυροι", "Θύρσις και Μενάλκας"», στο: Μιχαήλ Γ. Μποϊατζής, *Σύντομος γραμματική της ελληνικής γλώσσης*, Βιέννη, Δ. Δαβιδοβίκης, 1821, ²1823.

[ΠΟ Α]

3. *Daphnis*, 1754.

Σολομών Γεσνέρος, *Δάφνις εις βιβλία Γ΄*, μετάφραση: Πέτρος Νικολάου Δάρβαρης, Βιέννη, Δ. Δαβιδοβίκης, 1821.

[ΗΛ-ΠΟ]

Gracián Y Morales, Baltasar (1601-1658)

El Criticón, 1651-1657.

L'homme détrompé ou Le Criticon, 1696 κ.ε.

«Τα περί της νεότητος, ήτοι Της πρώτης ηλικίας» στο: Γαβριήλ Καλλονάς, *Παιδαγωγία περιέχουσα πάνυ ωφελίμους νουθεσίας τε και οίον δη κανόνας περί του πώς δει ανατρέφεσθαι τα παιδία*, [μετάφραση: Ιωάννης Ράλλης]. επιμέλεια έκδοσης: Ιγνάτιος και Γεώργιος Καλλονάς, Βιέννη, Fr. A. Schraembl, 1800.

[Γ-Μ]

Βαλτάσαρ Γρατιανός, *Ο της απάτης απαλλαγείς ή Το Κριτικόν*, μετάφραση: Ιωάννης Ράλλης, Ιάσι, 1754, τ. 1: *Περί νεότητος, ήτοι Της πρώτης ηλικίας*.

18ος αι., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 62 (233)

[LI, AΘ Gr]

18ος αι., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 88 (235)

[LI, AΘ Gr]

❍ 18ος αι., Κων/πολη, Ζωγράφειος Σχολή, 4

[ΠΚ Κ]

Περί νεότητος ή περί της πρώτης ηλικίας του ανθρώπου, 1791. *(Ο της απάτης απαλλαγείς). Μέρος πρώτον.*

18ος αι. *β΄* ήμ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 63 (234)

[LI, AΘ Gr]

Περί γήρατος.

❍ 18ος αι., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr.1206

[CAR]

♦🕮 Βαλτάξαρ Γρατιανός, *Μέγα θέατρον του παντός, τετράτομον, αξιόλογον και δι' όλων ανεκδότων*, μετάφραση: Διονύσιος Φωτεινός, 1818.

[ΟΙ]

Jussieu, Laurent Pierre De (1792-1866)

Simon de Nantua, ou Le marchant Forain, 1818.

🕮 Ιουσιού, *Ο καλός Συμεών ή Ο περιερχόμενος έμπορος*, μετάφραση: Ιώσηπος Μ. Δούκας.

Ερμής ο Λόγιος 8 (1818) 498-501.

Johnson, Samuel (1709-1784)

The History of Rasselas, Prince of Abyssinia, 1759.

Δ. Σαμουήλ Γιονσόνης, *Ρασσέλας πρίγγιψ της Αββυσσινίας*, μετάφραση: Π.[λάτων] Π.[ετρίδης], Κέρκυρα, Τυπογραφία της Διοικήσεως, 1817. [ΗΛ]

🕮 *Ρασσελάς*, [μετάφραση: Ιωάννης Κωλέττης; Γεώργιος Καλαράς;]

Ιδέα γενική..., Λιβόρνο, Τυπογραφία Θ. Μάζι και Συν., 1806, σ. 2.

Kennedy, Grace (1782-1825)

1. *Anna Ross: A Story for Children*, 1824.
   Η μικρά Άννα. Ιστορία, Μελίτη 1829.

[ΗΛ-ΠΟ]

2. *Jesse Allan, or The Lame Girl: A Story Founded on Facts*, 1823.
   Ιεσσή Αλλάν ή Η κουτζή κόρη. Διήγησις δεμελιωμένη επάνω εις γινόμενα, Μελίτη 1830.

[ΗΛ-ΠΟ]

Lafontaine, August (1758-1831)

Aristomenes und Gorgus, 1796.

Αύγουστος Λαφονταίνος, *Αριστομένης και Γοργώς*, μετάφραση: Γ.[εώργιος] Λ.[ασσάνης], Μόσχα, Α. Σεμένος, 1820, 2 τόμοι.

[ΗΛ-ΠΟ]

Lantier, Étienne-François De (1734-1826)

Les voyages d'Anténor en Grèce et en Asie, 1798.

📖 *Περιηγήσεις του Αντήνορος εις την Ελλάδα και την Ασίαν.* *Ερμής ο Λόγιος* 2 (1815) 349 και Δ. Ν. Ισκεντέρης, πρόλογος στο: *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, Παρίσι 1819.

Leprince De Beaumont, Jeanne-Marie Mme (1711-1780)

Magasin des enfants ou dialogues d'une sage gouvernante avec ses élèves de la première distinction, 1757.

Δε Βεαομόντ, *Αποθήκη των παίδων:* μετάφραση: Σπυρίδων Βλαντής, Βενετία, Ν. Γλυκής [...] 1788-1793 (τ. 1, 2: 1788, τ. 3: 1790, τ. 4: 1793)· [2]1794-1797 (τ. 1: 1794, τ. 2: 1795, τ. 3, 4: 1797)· [3]1803-1806 (τ. 2: 1803, τ. 1: 1805, τ. 4: 1805, τ. 3: 1806)· [4]1813-1814 (τ. 2: 1813, τ. 4: 1814)· [5]1815 (4 τόμοι)· [6]1817 (4 τόμοι)· 1819 (τ. 1), 1820 (4 τόμοι).

[LE, ΠΑ, ΗΛ, ΗΛ-ΠΟ]

📖 *Αποθήκη των παίδων*, παράφραση: Νεόφυτος Δούκας, Βιέννη, J. Schnierer, 1814.

[ΗΛ]

Lesage, Alain-René (1668-1747)

1. *Histoire de Gil Blas de Santillane*, 1715-1735.

📖 Lesage, *Γιλ Βλας εκ Σαντιλλάνης*, μετάφραση: Κοδράτος Αθανασίου.

Ερμής ο Λόγιος 8 (1818) 658.

✍ *Απόσπασμα εκ της του Gil Blas Ιστορίας η υπανδρεία της εκδικήσεως*, μετάφραση: Αν.[αστάσιος] Πολ.[υζωίδης] ο Μελενίκιος.
❍ 19ος αι. αρχ., Σόφια, Βιβλιοθήκη Κύριλλος και Μεθόδιος, cod. gr. 137 [ST]

2. *Le Diable boiteux*, 1707.

✍ Λεσάζ, *Ο κουτζός διάβολος επαυξηθείς με τας πατερίτζας του κουτζού διαβόλου*, μετάφραση: Αλέξανδρος Δρομούσης, Πέστη, 1810.
19ος αι. αρχ., Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη, S Gr. 199 [HU]

Loredano, Giovanni Francesco (1607-1661)

Scherzi geniali, 1632.
Φραγκίσκος Λαυρεδάνος, *Παίγνια της φαντασίας*, μετάφραση: Μαλάκης Γιακουμή Καστρίσιος, Βενετία, Ν. Σάρος, 1711· Ν. Γλυκής, 1789· Ν. Γλυκής, 1794.

[LE, Λ-Χ]

18ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr.1001 [CA]

Παίγνια της φαντασίας στο: Γεώργιος Ραζής, *Σύμμικτα διάφορα*, Παρίσι, 1813.

[ΗΛ]

Marmontel, Jean-François (1723-1799)

1. *Bélisaire*, 1767.

Μαρμοντέλιος, *Ηθική ιστορία Βελισσαρίου*, [μετάφραση: Γεώργιος Βεντότης ή Μιχαήλ Δούκας], εκδοτική επιμέλεια: Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, J. Baumeister, 1783.

[LE]

♦🕮 Μαρμοντέλ, *Ο Βελισσάριος*.

Ελληνικά Χρονικά 1825, σ. 322.

2. *Contes moraux*, 1761· *Nouveaux contes moraux*, 1765.

«Le trépied d'Hélène», «L'amitié en épreuve»
Μαρμοντέλης, «Ο τρίπους της Ελένης», «Φιλίας δοκιμασία» στο: *Ηθικά διηγήματα δύω*, μετάφραση: Ι. Μπάιλας, Μόσχα, N. S. Vsevoloski, 1812.

[ΗΛ]

✍ *Η δοκιμασμένη φιλία*, 25 Ιουλίου 1786. [μετάφραση: Ρήγας Βελεστινλής;]
Σιμπίου, Κρατικό Αρχείο, 65.

[BR]

«La bergère des Alpes», «Lausus et Lydie».

Μαρμοντέλης, *Η βοσκοπούλα των Άλπεων εις διπλάς μορφάς... Λαύσος και Λυδία*, [μετάφραση: Πέτρος Νικολάου Δάρβαρης], Βιέννη, Δ. Δαβιδοβίκης, 1822.

[ΗΛ-ΠΟ]

📖 *Η βοσκοπούλα των Άλπεων*, Βενετία, Θεοδοσίου, 1800 ή 1801.

[ΚΕ Του]

✍ *Η βοσκοπούλα των Άλπεων*,
ↄ ca 1790, Θεσσαλία. [ΧΑ-SI]

γ. «Le bon mari», «La femme comme il y en a peu», «Tout ou rien»

▼ Μετάφραση στα ελληνικά και στα ρουμανικά: Γιαννάκης Παπάζογλου 1824.
Λόγοι τρεις εκ των ηθικών του Μαρμοντέλου, Ιάσι, 1846.

[ΒΡ ΡΜ]

3. *Les Incas ou la destruction de l'empire du Pérou, épopée en prose*, 1777.

📖 Μαρμοντέλος, *Περί καταστροφής του Περού*, μετάφραση: Δημήτριος Βενιέρης, 1780.

[ΖΑ]

Mercier, Louis-Sébastien (1740-1814)

1. *L'an 2440 rêve s'il en fut jamais*, 1770.
Απανθίσματα έκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου, μετάφραση: Στέφανος Δημητριάδης, Βιέννη, Μαρκίδες Πούλιου, 1797.

[Λ-Χ]

2. *Isotime, le bon génie, poème en prose*, 1793.

Μερσιέ, «Ισόθυμος, αγαθοδαίμων» στο: Ιωάννης Κασκαμπάς, *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας*.
Βλ. και Κασκαμπας.

Montesquieu, Charles-Louis De Secondat (1689-1755)

Le temple de Gnide, 1724, *Céphise et l'amour*, 1725, *Histoire orientale ou Arsace et Isménie*, 1730, *Lettres persanes*, 1721.

🕮 Μετάφραση: Γιωργάκης Γκολέσκου, ca 1810.

[CA Ac]

Mouton, Charles

Les Fables politiques de Pilpai, philosophe indien, ou la conduite des grands et des petits..., 1750 [= *Kalila wa-Dimna – Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*].

Μυθολογικόν ηθικοπολιτικόν του Πιλπάιδος, Ινδού φιλοσόφου, [μετάφραση: Γεώργιος Βεντότης ή Μιχαήλ Δούκας], εκδοτική επιμέλεια: Πολυξώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, J. Baumeister, 1783.

[LE]

Ramsay, Andrew-Michael (1686-1743)

The Travels of Cyrus / Les voyages de Cyrus, 1727.

Ραμψαίος, *Ηθική περιήγησις Κύρου βασιλέως των Περσών*, [μετάφραση: Γεώργιος Βεντότης ή Μιχαήλ Δούκας], εκδοτική επιμέλεια: Πολυξώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, J. Baumeister, 1783.

[LE]

Rétif De La Bretonne, Nicolas-Edme (1734-1806)

Les Contemporaines ou aventures des plus caractéristiques femmes de l'âge présent recueillies par N.E.R.D.L.B., 1781-1783.

«Le petit Auvergnat», «Le garçon de boutique», «Le nouveau Pygmalion», «L'honneur éclipsé par l'amour», «Le premier amour», «La mort d'amour».

Σχολείον των ντελικάτων εραστών, ήτοι Βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιοτέρων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα, μετάφραση: Ρήγας Βελεστινλής Βιέννη, J. Baumeister, 1790.
«Ο νέος εξωμερίτης», «Το τσιράκι του εργαστηρίου», «Ο νέος Πυγμαλίων», «Η έκλειψις της τιμής εξ αιτίας του έρωτος», «Το πρώτον αμόρι», «Ο ερωτικός θάνατος».

[LE]

«Το πρώτον αμόρι».

❍ 19ος, Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 198 (753)

[LI, BP Σχ]

«Η έκλειψις της τιμής εξ αιτίας του έρωτος».

❍ 19ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 1080

[CAR, BP Σχ]

«Το τζιράκι του εργαστηρίου».

❍ 19ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 1081

[CAR, BP Σχ]

«Ο νέος εξωμερίτης».

❍ 19ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 1082

[CAR, BP Σχ]

Richmond, Legh (1772-1827)

1. *The Negro Servant: An Authentic Narrative of a Young Negro* (1810;).

   Ο Αιθίοψ υπηρέτης, Κωνσταντινούπολη 1818.

   [ΗΛ-ΠΟ]

   Ο μαύρος υπηρέτης, Μελίτη, Εξ Αμερικής Τυπογραφία, 1823· 1824.

   [ΗΛ-ΠΟ]

2. *The Dairymans's Daughter: An Authentic and Interesting Narrative*, 1809.

   Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου, αληθινόν διήγημα, [μετάφραση: Levi Parsons, Pliny Fisk, Νεόφυτος Βάμβας], Μελίτη, Εξ Αμερικής Τυπογραφία, 1822· 1823· 1826· 1828.

   [ΗΛ-ΠΟ]

3. *The Young Cottager: A Narrative from Real Life*, 1815.

Η αγροικόπαις, ήτοι Χωριατοπούλα. Αληθινόν διήγημα, Μελίτη, Εξ Αμερικής Τυπογραφία, 1823.

[ΗΛ-ΠΟ]

Η νέα καλυβίτις. Αληθινόν διήγημα, Μελίτη, 1829.

[ΗΛ-ΠΟ]

Rollin, Charles (1661-1741)

Histoire Ancienne [...], 1730.
Ρολλίν, *Παλαιά Ιστορία*, τ. 7: *Παλαιά ιστορία Φιλίππου του Μακεδόνος και Αλεξάνδρου του μεγάλου*, μετάφραση: Αλέξανδρος Καγκελλάριος, Βενετία, A. Bortoli, 1750/1751.

[LE]

Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778)

Émile ou de l'éducation, 1762.

📖 *Αιμίλιος, περί ανατροφής παίδων*, μετάφραση: Νικόλαος Σάββα Πίκκολος.

Ερμής ο Λόγιος 1 (1811) 158.

Sa'dī, Muslih ah-Din (1184;-1290;)

Būstān, 1256.

Σααδή, «Το άνθος του αγρού», απόδοση: Φιλότιμος Φιλανθρωπίδης Κοσμοπολίτης [Lord Guilford].
Ερμής ο Λόγιος 9 (1819) 606.
Σααδή, «Ο ύπνος του κακού ανθρώπου», «Η απάτη», «Τα φώτα».
Μέλισσα 1 (1819) 104-105, 3 (1821) 330.

Sherwood, Mary-Martha (1775-1851)

1. *The History of the Little Henry and His Bearer*, 1821.

Ιστορία του μικρού Ενρίκου, και του φέροντος αυτόν. Ή ο ορφανός Ινδός πιστεύων εις τον Ιησούν Χριστόν, Μελίτη, Εξ Αμερικής Τυπογραφία, 1826.

[ΗΛ-ΠΟ]

Ο μικρός Ερρίκος και ο φορεύς του, Μελίτη 1829.

[ΗΛ-ΠΟ]

2. *The Re-captured Negro*, 1821.

Ο ελευθερωθείς μαύρος, Μελίτη, Εξ Αμερικής Τυπογραφία, 1826.

[ΗΛ-ΠΟ]

Soave, Francesco (1743-1806)

Novelle morali, 1768.

Φραγκίσκος Σοάβιος, *Ηθικά διηγήματα*, μετάφραση: Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εκ Καββαΐας, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1816.

[ΗΛ]

Βλ. και Baculard d'Arnaud.

Tencin, Claudine-Alexandrine de, Mme (1682-1749)

Mémoires du comte de Comminge, 1735.

Ιστορία του κόντε δε Κομένζ και της Αδελαΐδας - Οι δυστυχείς ερασταί ή ο κόμης του Κομένζ, 1805.

19ος αι. αρχ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 570 (243)

[LI, FR, ATH]

♦ *Οι δυστυχείς ερασταί, ο κόντε δε Κομένζ και η Αδελαΐς.*

19ος αι. α΄ ήμ., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 1343

[CAR, FR]

Voltaire, François-Marie Arouet De (1694-1778)

1. *Zadig ou la destiné, histoire orientale*, 1748.

Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην, μετάφραση: Δ. Ν. Ισκεντέρης, Παρίσι, J. M. Eberhart, 1819.

[ΗΛ-ΠΟ]

ca 1795

❍ Παραδουνάβιες Ηγεμονίες [CA Sp]

2. *La princesse de Babylone*, 1768.

✍ Βολτέρ, *Η δομνίτσα της Βαβυλώνος*, ca 1770-1814.
19ος Οξφόρδη, Bodleian, cod. gr. misc. f. 3 [ΤΑ]

Wieland, Christoph-Martin (1733-1813)

1. *Geschichte von Agathon*, 1766.

Βειλάνδος, *Αγάθων*, μετάφραση: Κ. Μ. Κούμας, Βιέννη, 1814, 3 τόμοι.

[ΗΛ]

2. *Abderiten*, 1774.
Βειλάνδος, *Των Αβδηριτών η ιστορία*, μετάφραση: Κ. Μ. Κούμας, Βιέννη, Anton von Haycul, 1827, 2 τόμοι.

[ΗΛ-ΠΟ]

Wilson, Samuel Sheridan (1772-1827)

Little Susan and Her Lamb, 1827.
Η Κατερίτζα και το προβατάκι της, Μελίτη, Αποστολική Εταιρεία Λονδίνου, 1828.

[ΗΛ-ΠΟ]

3. Ανθολογιες - Συλλογες

Κασκαμπας, Ιωαννης

Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας. Ερανισθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων, Κέρκυρα, τυπ. Διονύσιου Σαραντόπουλου, 1807.

[ΗΛ]

Πεζογραφήματα με αφηγηματικό χαρακτήρα (δεν περιλαμβάνονται όσα αναφέρονται σε άλλα σημεία του καταλόγου): «Καρποί του γάμου, μύθος», σ. 9-15, «Σχολείον του Χαμήτ-Ιμπνή-Αμπδουλλάχ», σ. 16-20, «Περί αγάπης συζύγων, αληθές ανέκδοτον», σ. 33-57, «Περιέργεια γυναικός και αγχίνοια νέου», σ. 57-62, «Κρίσις των Αιγυπτίων»,σ. 68-73, «Φιλαλήθης και Αμάλια», σ. 99-125, «Σκέψις περί ηδύτητος της χωρικής ζωής (εκ των του Βερνή)» [François-Joachim de Pierre, cardinal de Bernis, *Réflexions sur le goût de la campagne*;] σ. 125-138, «Αλήθεια» μύθος ινδικός (Πιλπάιδος), σ. 140-149, «Περί ευδαιμόνων γηρατείων (Σύγγραμμα κυρίου Φορμέως)» [Jean-Henri-Samuel Formey, *Système du vrai bonheur*; 1751, *Consolations pour les personnes valétudinaires* 1758;], σ. 239-259.
Βλ. και Florian, Mercier.

Ραζης, Γεωργιος

Σύμμικτα διάφορα εκ των συγγραφέων των νεωτέρων Ελλήνων ερανισθέντα, Παρίσι, Ι. Μ. Εβεράρτος, 1813.

[ΗΛ]

Βλ. και Loredano, *Συντιπας*.

Les imposteurs fameux, ou histoires [...] des hommes du néant de toutes les nations qui [...] ont usurpé la qualité de l'Empereur, du Roi et du Prince, Paris, 1818.

Οι διαβόητοι πλάνοι, ήτοι Παράδοξα διηγήματα περί μηδαμινών ανθρώπων σφετερισθέντων την αξίαν αυτοκρατόρων, βασιλέων, πριγκίπων κτλ., μετάφραση: Ν. Φλογαΐτης, Αίγινα, Εθνική Τυπογραφία Ηλία Χριστοφίδου, 1828. [ΗΛ-ΠΟ]

4. Αρχαια Ελληνικα και Byzantina

Ι. Ερωτικα - Περιπετειωδη Μυθιστορηματα

Ευσταθιος Μακρεμβολιτης (12ος αι.)

(Editio princeps: Παρίσι 1617).

Ευστάθειος, *Το καθ' Υσμήνην και Υσμηνίαν. Δράμα, εις βιβλία ΙΑ΄*, εκδοτική επιμέλεια: Πολυξώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, Th. Trattner, 1791.

[Λ-Χ]

Καθ' Υσμινίαν και Υσμίνην, Λειψία, Breitkopf, 1792 [γραικολατίνα].

[ΠΑ]

- 1731, Συληβρία, Ελληνική Σχολή 2 (107) [ΠΚ ΘΜ]· τώρα: Λύκειο Μυτιλήνης, 69 [ΤΣ]
- 1750, Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 1030 [CA]
- 1783, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, 1297 [ΣΑ]
- 1784, Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 25 (248) [LI]
- 18ος αι., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 1119 [CAR]
- 18ος αι., Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής, 65 [ΛΑΜ]
- 18ος αι., Καλάβρυτα, Μέγα Σπήλαιον, 166 [ΒΕ]

Ηλιοδωρος (3ος / 4ος αι. μ.Χ.)

(Editio princeps: Βασιλεία 1534).

Ηλιόδωρος, *Αιθιοπικών βιβλία δέκα*, επιμέλεια: Σπυρίδων Βλαντής, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1790.

[LE]

♦ *Ηλιόδωρος, Αιθιοπικών βιβλία δέκα*, έκδοση: Αδαμάντιος Κοραής, Παρίσι, J. M. Eberhart, 1804, 2 τόμοι.

[ΗΛ]

📖 *Αιθιοπικά*
Μετάφραση: Σπυρίδων Βλαντής

[ΖΑ]

✍ ❍ 1727, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, 2128

[ΠΟ Λ]

Λογγος (2ος αι. μ.Χ.)

(Editio princeps: Φλωρεντία, 1598).

Λόγγος, *Ποιμενικά, Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*, Βιέννη, Γ. Βεντότης, 1792.

[Λ-Χ]

♦ Λόγγος, *Ποιμενικά, Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*, έκδοση: Αδαμάντιος Κοραής, Παρίσι, Didot, 1802, 2 τόμοι.

[ΗΛ]

✍ ❍ 1784, Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 25 (248) [LI]
❍ 18ος αι., Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, 1186 [ΣΑ]

Ξενοφων Εφεσιος (2ος αι. μ.Χ.)

(Editio princeps: Λονδίνο 1726).

Ξενοφών Εφέσιος, *Τα κατ' Ανθίαν και Αβρακόμην Εφεσιακών*, επιμέλεια: Πολυζώης Κοντός, Βιέννη, [Γ. Βεντότης], 1793 (δίγλωσση έκδοση, με ιταλική μετάφραση του Antonio Salvini).

[Λ-Χ]

De Anthia et Habrocome Ephesiacorum libri V (γραικολατίνα), Βιέννη, Μαρκίδες Πούλιου, 1796.

[ΗΛ LP]

Χαριτων Αφροδισιευς (1ος αι. π.Χ. / 1ος αι. μ.Χ.)

(Editio princeps: Άμστερνταμ 1750).

Χαρίτων Αφροδισιεύς, *Των περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην ερωτικών διηγημάτων λόγοι οκτώ*, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1810.

[ΗΛ]

Αχιλλευς Τατιος (2ος αι. μ.Χ.)

(Editio princeps: Χαϊδελβέργη 1601).

Τα κατά Λευκίππην και Κλειτοφώντα.

❍ 1729-1730, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, 2142 [ΠΟ Λ]
❍ 18ος αι., Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής, 47 [ΛΑΜ]

ΙΙ. ΠΟΙΚΙΛΑ ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ

Αισωπος

1. *Αισώπου βίος και μύθοι.*

Βενετία, Damian di Santa Maria 1525.

Βενετία, A. Bortoli 1709· Ν. Σάρος 1712· A. Bortoli 1727, 1747, 1760, 1770, 1777· Ν. Γλυκής 1777, 1779· A. Bortoli 1780· Ν. Γλυκής 1782, 1784, 1788, 1791, 1794, 1795, 1799· Π. Θεοδοσίου 1800· Ν. Γλυκής 1802· Π. Θεοδοσίου 1803· Ν. Γλυκής 1804, 1805, 1806,1807· Π. Θεοδοσίου 1811, 1813· Ν. Γλυκής 1813, 1815, 1816, 1818, 1819, 1820, 1830· F. Andreola, 1830.

[ΚΕ 10, ΗΛ LP, LE, ΜΑ, ΠΑ, ΗΛ, Γ-Μ, ΗΛ-ΠΟ]

2. *Αισώπου μύθοι.*

Βενετία, A. Bortoli 1709, 1721, 1727 [γραικολατίνα].

[ΠΑ, ΗΛ LP]

3. *Αισώπου μύθοι, υπό Αν[δρονίκου] Νου[κίου].*

Βενετία, Damian Santa Maria 1543.

Ν. Σάρος-Α. Bortoli 1712· Α. Bortoli 1752, 1766· Δ. Θεοδοσίου 1777· Ν. Γλυκής 1778, 1792· Π. Θεοδοσίου 1803· Ν. Γλυκής 1810· Π. Θεοδοσίου 1813· Ν. Γλυκής 1815, 1819· Π. Θεοδοσίου 1820· Ν. Γλυκής 1830· F. Andreola, 1830.

[ΜΑ, ΚΕ Βε, ΗΛ, ΗΛ-ΠΟ, ΠΛ]

Μύθων αισωπείων συναγωγή, έκδοση: Αδαμάντιος Κοραής, Παρίσι, J. M. Eberhart, 1810.

[ΗΛ]

♦ *Συλλογή αισωπείων μύθων μεταφρασθέντων εις τους οποίους επροστέθησαν καί τινα καθήκοντα των παίδων*, διασκευή: Θ. Δ., Βουκουρέστι, 1821.

[ΗΛ-ΠΟ]

4. *Βίος Αισώπου [...] εις την κοινήν φράσιν.*

Βενετία 1644.

Βενετία, 1711· Ν. Σάρος ή Α. Bortoli 1721· Δ. Θεοδοσίου 1765, 1768· Α. Bortoli 1775· Ν. Γλυκής 1783· Δ. Θεοδοσίου 1783· Ν. Γλυκής 1801, 1810, 1812.

[ΚΕ Βε, ΗΛ LP, ΗΛ]

Αλεξανδρος ο Μακεδων

Ιστορία ωραιοτάτη [...] *ο βίος Αλεξάνδρου του Μακεδόνος ή Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος.*

Βενετία ca 1670-1682.

Βενετία, Γ. Γεράρδι 1750· Α. Zatta 1758· Δ. Θεοδοσίου 1776, 1780, 1788, 1800· Ν. Γλυκής 1803, 1810, 1813· Π. Θεοδοσίου 1814· Ν. Γλυκής 1819· Π. Θεοδοσίου 1820.

[ΗΛ, Γ-Μ, ΗΛ-ΠΟ]

Ιστορία νέα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, περιέχουσα τα γενέθλια, τα ήθη, τας ανδραγαθίας, τα κατορθώματα και τους τόπους οπού επεριόδευσεν, ομού και άλλα πολλά περίεργα, επιμέλεια: Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης - Γεώργιος Κωνσταντίνου, Βενετία, Α. Zatta, 1758.

[ΠΑ]

Βαρλααμ και Ιωασαφ

«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ», στο: Αγάπιος Λάνδος, *Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος*.
Βενετία, J. P. Pinelli 1641.

[ΠΑ]

Βενετία, Ν. Γλυκής 1759, 1766, Ν. Σάρος 1770, Ν. Γλυκής 1778, 1782, 1790, 1797· Π. Θεοδοσίου 1809.

[LE, ΗΛ LP, Λ-Χ, ΗΛ]

Ιωάννου του Δαμασκηνού Ιστορία περί των δύο του Χριστού στρατιωτών Βαρλαάμ τε και Ιωάσαφ, (εκ της λατινίδος), μετάφραση: Πέτρος Κασιμάτης.

17ος αι. τέλ.-18ος αι. αρχ., Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Marc. Graec. VII 47 [ΒΑ]

Συντιπας

Μυθολογικόν Συντίπα του Φιλοσόφου, Βενετία, Ν. Σάρος, 1712.

[ΜΑ]

Συντίπας, ήγουν Βιβλίον μυθολογικόν, μεταγλωττισμένον εκ της σοφίας των Περσών, Βενετία, Ν. Σάρος 1720· A. Bortoli, 1721, 1744, 1755, 1765· Δ. Θεοδοσίου, 1765, 1783· Γλυκής 1790· Π. Θεοδοσίου 1804· Ν. Γλυκής, 1815, 1817, 1820.

[ΗΛ LP, ΚΕ Βε, LE, ΗΛ, ΗΛ-ΠΟ, ΚΕ Συ]

Βλ. και Γεωργιος Ραζης, *Σύμμικτα...*, Παρίσι 1813.

Σπανος

Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός, Βενετία, ca 1553.

Βενετία, Ν. Σάρος 1700· Δ. Θεοδοσίου 1771· Ν. Γλυκής 1795, 1796, 1803· Π. Θεοδοσίου 1803· Ν. Γλυκής 1817, 1827.

[LE, Λ-Χ, ΠΑ, ΗΛ]

Panchatrantra / Kalīla wa-Dimna/ Στεφανιτης και ιχνηλατης

Στεφανίτης και Ιχνηλάτης.
Μετάφραση (λόγια): Συμεών Σηθ, 9ος αι.

✍ 18ος αι., Άθως, Μεγίστη Λαύρα, 1049 [SJ]
18ος αι., Οξφόρδη, Bodleian, Misc. 278 [SJ]
18ος αι., Κων/πολη, Ζωγράφειος Σχολή, 43 [SJ]
19ος αι., Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, cod. gr. 1233 [SJ]

✍♦ *Διήγησις περί του φιλοσόφου Περξο(υ)έ, πώς επήγε εις την Ινδίαν και έφερεν το βιβλίον τούτο, τας Δεκαπέντε Συνομιλίας, και πώς ετιμήθη δι' αυτό παρά του βασιλέως της Περσίας Χοσρόου*, παράφραση: Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, 1584.

Με παραλλαγμένους τίτλους:
✍ 18ος αι., Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, 2144 [SJ]
18ος αι., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών- Σιδερίδη, 9 [SJ]
18ος αι., Σινά, 1910 [SJ]
19ος αι., Κοζάνη, Δημοτική Βιβλιοθήκη, 16 [SJ]

✍ *Στεφανίτης και Ιχνηλάτης ή Σοφία των Ινδών*, μετάφραση: Δημήτριος Προκοπίου, Πάμπερης, 1721.

18ος αι., Άθως, Μονή Παντελεήμονος, 6323 [SJ]
18ος αι., Βερολίνο, Εθνική Βιβλιοθήκη, cod. gr. 63 [SJ]
18ος αι., Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, cod. gr. 229 (80) [SJ]
18ος αι., Κων/πολη, Ζωγράφειος Σχολή, 23 [SJ]
18ος αι., Ιεροσόλυμα, Πανάγιος Τάφος, 434 [SJ]

II
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΕΝΤΥΠΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1700		*Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός*		Βενετία	Ν. Σάρος
1709		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1709		*Αισώπου μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1711	G. F. Loredano	*Παίγνια της φαντασίας*	Μαλάκης Γιακουμή Καστρίσιος	Βενετία	Ν. Σάρος
1711		*Αισώπου βίος*		Βενετία	
1712		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Ν. Σάρος
1720		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Ν. Σάρος
1720	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	Ν. Σάρος ή A. Bortoli
1721		*Αισώπου μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1721		*Βίος Αισώπου*		Βενετία	Ν. Σάρος ή A. Bortoli
1721		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	A. Bortoli
1727		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1727		*Αισώπου μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1742	F. Fénelon	*Τύχαι Τηλεμάχου*	Αθανάσιος Σκιαδάς	Βενετία	A. Bortoli
1744		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	A. Bortoli
1747		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1750		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	G. Gerardi
1752		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	A. Bortoli
1752	C. Rollin	*Παλαιά ιστορία Φιλίππου-Αλεξάνδρου*	Αλέξανδρος Καγκελλάριος	Βενετία	A. Bortoli
1753-1755	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	A. Bortoli
1755		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	A. Bortoli
1757-1762	A. Galland - Pétis de la Croix - A.-R. Lesage	*Αραβικόν μυθολογικόν*		Βενετία	A. Zatta
1758		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	A. Zatta

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1758		*Ιστορία νέα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*	Γ. Κωνσταντίνου	Βενετία	A. Zatta
1759	Α. Λάνδος	«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (*Παράδεισος*)		Βενετία	Ν. Γλυκής
1760		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1765		*Αισώπου βίος*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1765		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	A. Bortoli
1765		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1766		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	A. Bortoli
1766	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	A. Bortoli
1766	Α. Λάνδος	«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (*Παράδεισος*)		Βενετία	Ν. Γλυκής
1768		*Αισώπου βίος*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1770		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1770	Α. Λάνδος	«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (*Παράδεισος*)		Βενετία	Ν. Σάρος
1771		*Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1775		*Βίος Αισώπου*		Βενετία	A. Bortoli
1776		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1777		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1777		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1777		*Αισώπου μύθοι*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1778		*Αισώπου μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1777-1778	A. Galland - Pétis de la Croix - A.-R. Lesage	*Αραβικόν μυθολογικόν*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1778	Α. Λάνδος	«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (*Παράδεισος*)		Βενετία	Ν. Γλυκής
1779		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1780		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1780		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	A. Bortoli
1780	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	A. Bortoli
1782		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1782	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1782	Α. Λάνδος	«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (*Παράδεισος*)		Βενετία	Ν. Γλυκής
1783	A. Galland - Pétis de la Croix - A.-R. Lesage	*Αραβικόν μυθολογικόν*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1783		*Βίος Αισώπου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1783		*Βίος Αισώπου*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1783	J.-F. Marmontel	*Ηθική ιστορία Βελισαρίου*	Γ. Βεντότης ή Μ. Δούκας	Βιέννη	J. Baumeister
1783	A.-M. Ramsay	*Ηθική περιήγησις Κύρου βασιλέως Περσών*	Γ. Βεντότης ή Μ. Δούκας	Βιέννη	J. Baumeister
1783	C. Mouton	*Μυθολογικόν Πιλπάιδος*	Γ. Βεντότης ή Μ. Δούκας	Βιέννη	J. Baumeister
1783		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1784		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1785	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1788		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1788-1793	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*	Σπυρίδων Βλαντής	Βενετία	Ν. Γλυκής
1788		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Δ. Θεοδοσίου
1789	G. F. Loredano	*Παίγνια της φαντασίας*	Γιακουμής Μαλάκης Καστρίσιος	Βενετία	Ν. Γλυκής
1789 περ.		*Αληθής ιστορία*			
1790	Ηλιόδωρος	*Αιθιοπικά*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1790		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1790	Α. Λάνδος	«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (*Παράδεισος*)		Βενετία	
1790	Rétif de la Bretonne	*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*	Ρήγας Βελεστινλής	Βιέννη	J. Baumeister
1790/1791	Θ. Πολυείδης	*Χρησμός ήτοι Προφητεία Αγαθαγγέλου*		Βιέννη	
1791		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1791		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1791	Ευστάθιος Μακρεμβολίτης	*Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν*		Βιέννη	Th. Trattner

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1791-1794	A. Galland	*Νέα Χαλιμά*		Βιέννη	J. Baumeister
1791/1792	Θ. Πολυείδης	*Χρησμός ήτοι Προφητεία Αγαθαγγέλου*		Βιέννη	
1792		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	Ν. Γλυκής
1792	Ι. Καρατζάς ο Κύπριος	*Έρωτος αποτελέσματα*		Βιέννη	Γ. Βεντότης
1792	Ι. Καρατζάς ο Κύπριος	*Έρωτος αποτελέσματα*		Κων/πολη (;)	
1792	Λόγγος	*Ποιμενικά, Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*		Βιέννη	Γ. Βεντότης
1792	Ευστάθιος Μακρεμβολίτης	*Τα καθ' Υσμινίαν και Υσμίνην*		Λειψία	Breitkopf
1792	J. H. Campe	*Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα*	Κωνσταντίνος Δ. Μπέλιος	Βιέννη	Γ. Βεντότης
1792	A. Galland - Pétis de la Croix - A.-R. Lesage	*Αραβικόν μυθολογικόν*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1793	Ξενοφών Εφέσιος	*Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην*		Βιέννη	Γ. Βεντότης
1794		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1794-1797	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1794	G. F. Loredano	*Παίγνια της φαντασίας*	Μαλάκης Γιακουμή Καστρίσιος	Βενετία	Ν. Γλυκής
1795		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1795		*Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1795	G. C. dalla Croce	*Βίος του Βερτολδίνου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1795	S. Gessner	*Ο θάνατος του Άβελ*	Γεώργιος Μανουήλ	Λειψία	Breitkopf
1796		*Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1796	Ξενοφών Εφέσιος	*Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην*		Βιέννη	Μαρκίδες Πούλιου
1796	J. P. Claris de Florian	*Γαλάτεια*	Αντώνιος Κορωνιός	Βιέννη	Μαρκίδες Πούλιου
1797	Α. Λάνδος	«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (*Παράδεισος*)		Βενετία	Ν. Γλυκής
1797	J.-J. Barthélemy	*Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος*	Γεώργιος Κ. Σακελλάριος	Βιέννη	Μαρκίδες Πούλιου
1797	J.-J. Barthélemy	*Νέος Ανάχαρσις*	Γεώργιος Βεντότης, Ρήγας Βελεστινλής	Βιέννη	A. Pichler
1797	G. Boccaccio	*Διηγήματα δύο προς τοις είκοσιν*	Σπυρίδων Βλαντής	Βενετία	
1797	S. Gessner	«Ο πρώτος ναύτης» (*Ηθικός τρίπους*)	Αντώνιος Κορωνιός	Βιέννη	Μαρκίδες Πούλιου

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1797	L.-S. Mercier	*Απανθίσματα*	Στέφανος Δημητριάδης	Βιέννη	Μαρκίδες Πούλιου
1799		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1800		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1800		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1800	Ν. Μαυροκορδάτος	*Φιλοθέου πάρεργα*		Βιέννη	Fr. A. Schraembl
1800	B. Gracián y Morales	«Τα περί νεότητος» (Γαβριήλ Καλλονάς, *Παιδαγωγία*)	Ιωάννης Ράλλης	Βιέννη	Fr. A. Schraembl
1800 ή 1801	Ι. Καρατζάς ο Κύπριος	*Έρωτος αποτελέσματα*		Βενετία (;)	Π. Θεοδοσίου
1801	J.-J. Barthélemy	*Χαριτώ και Πολύδωρος*	Κωνσταντίνος Γ. Κούτσικος	Πέστη	F. Patzkó
1801		*Βίος Αισώπου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1801	F. Fénelon	*Τύχαι Τηλεμάχου*	Δημήτριος Π. Γοβδελάς	Βούδα	Βασιλικό Πανδιδακτήριο
1802		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1802	Λόγγος	*Ποιμενικά, Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*		Παρίσι	F. Didot
1803		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1803		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1803		*Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1803		*Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1803		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1803	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα Βερτόλδου*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1803	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Βερτόλδου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1803	F. Fénelon	*Τύχαι Τηλεμάχου*	Δημήτριος Π. Γοβδελάς	Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1803	A. Galland - Pétis de la Croix - A.-R. Lesage	*Αραβικόν μυθολογικόν*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1803-1806	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*	Σπυρίδων Βλαντής	Βενετία	Ν. Γλυκής
1804		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1804		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1804	Ηλιόδωρος	*Αιθιοπικά*		Παρίσι	J. M. Eberhart
1804	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1804	A. Galland - Pétis de la Croix - A.-R. Lesage	*Αραβικόν μυθολογικόν*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1805		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1805	F.-R. Chateaubriand	*Αταλά ή Οι έρωτες δύο αγρίων*	Κωνσταντίνος Σταμάτης	Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1806		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1807		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1807	Ι. Κασκαμπάς	*Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας*		Κέρκυρα	Δ. Σαραντόπουλος
1807	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Βερτόλδου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1807	G. C. dalla Croce	*Βίος του Βερτολδίνου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1809	Ι. Καρατζάς ο Κύπριος	*Έρωτος αποτελέσματα*		Βιέννη	Γ. Βεντότης
1809	Α. Λάνδος	«Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» (*Παράδεισος*)		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1810		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	Ν. Γλυκής
1810		*Βίος Αισώπου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1810		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1810	Χαρίτων Αφροδισιεύς	*Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1810	Α. Κοραής	«Μύθοι του Ζ. Λ.» (*Μύθων αισωπείων συναγωγή*)		Παρίσι	J. M. Eberhart
1811		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1811	Σ. Κανέλος	«Όνειρον» (Α. Χριστόπουλος, *Λυρικά*)		Βιέννη	
1811-1820	Α. Κοραής	*Προλεγόμενα Ομήρου Ιλιάδος-Παπατρέχας*		Παρίσι	J. M. Eberhart
1812		*Βίος Αισώπου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1812	J.--F. Marmontel	*Ηθικά διηγήματα δύο*	Ι. Μπάιλας	Μόσχα	N. S. Vsevoloski
1813		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1813		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1813		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1813		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1813	Γ. Ραζής	*Σύμμικτα διάφορα*		Παρίσι	J. M. Eberhart
1813	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι, γνωμικά και διαθήκη Βερτόλδου*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1813-1814	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*	Σπυρίδων Βλαντής	Βενετία	Ν. Γλυκής
1814	M.-C. Wieland	*Αγάθων*	Κωνσταντίνος Κούμας	Βιέννη	
1814	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*	Νεόφυτος Δούκας	Βιέννη	J. Schnierer
1814		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1815		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	Ν. Γλυκής
1815		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1815		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1815	A. Galland - Pétis de la Croix - A.-R. Lesage	*Αραβικόν μυθολογικόν*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1815	S. Gessner	«Ο πρώτος ναύτης» (*Ηθικός τρίπους*)	Αντώνιος Κορωνιός	Οφένη	Βασιλικό Πανδιδακτήριο
1815	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*	Σπυρίδων Βλαντής	Βενετία	Ν. Γλυκής
1816		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1816	Σ. Καραθεοδωρής	*Ειδύλλια*		Τεργέστη	G. Weis
1816	Ι. Καρατζάς ο Κύπριος	*Έρωτος αποτελέσματα*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1816	Baculard d'Arnaud	*Άννα Βηλ*	Κωνσταντίνος Οικονόμος εκ Καβαΐας	Βενετία	Ν. Γλυκής
1816	F. Fénelon	«Αριστονόου τύχαι» - «Γνωμικά... Τηλεμάχου» (*Δοκίμιον περί των Γραμμάτων της των Γάλλων φωνής*)	Δημήτριος Π. Γοβδελάς	Βιέννη	J. B. Zweck
1816	G. C. dalla Croce	*Βίος του Μπερτολδίνου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1816	F. Soave - F.-T.-M. de Baculard d'Arnaud	*Ηθικά διηγήματα – Άννα Βηλ*	Κωνσταντίνος Οικονόμος εκ Καβαΐας	Βενετία	Ν. Γλυκής
1817		*Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1817		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1817	S. Johnson	*Ρασέλας, πρίγκιψ της Αβησσυνίας*	Πλάτων Πετρίδης	Κέρκυρα	Διοικήσεως
1817	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*	Σπυρίδων Βλαντής	Βενετία	Ν. Γλυκής
1818	L. Richmond	*Ο αιθίοψ υπηρέτης*		Κων/πολη	
1818		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1818	G. C. dalla Croce	*Βίος του Μπερτολδίνου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1818	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1819		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1819		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	Ν. Γλυκής
1819		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1819	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*	Σπυρίδων Βλαντής	Βενετία	Ν. Γλυκής
1819	J.-J. Barthélemy	*Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος*	Χρυσοβέργης Κουροπαλάτης	Βιέννη	J. Schnierer
1819	H. J. Campe	*Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα*	Κωνσταντίνος Δ. Μπέλιος	Βιέννη	Δ. Δαβιδοβίκης
1819	C.-F. Gellert	«Ο αγχίνους και ο μωρός»	Κωνσταντίνος Νικολόπουλος	Παρίσι	περ. *Μέλισσα*
1819	S. Gessner	*Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου*	Πέτρος Ν. Δάρβαρης	Βιέννη	Δ. Δαβιδοβίκης
1819	Sa'dī	«Ο ύπνος του κακού ανθρώπου», «Η απάτη»	Κωνσταντίνος Νικολόπουλος	Παρίσι	περ. *Μέλισσα*
1819	Sa'dī	«Το άνθος του αγρού»	Lord Guilford	Βιέννη	περ. *Ερμής ο Λόγιος*
1819	F.-M. Voltaire	*Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*	Δ. Ν. Ισκεντέρης Βυζάντιος	Παρίσι	J. M. Eberhart
1820		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1820		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1820		*Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*		Βενετία	Π. Θεοδοσίου
1820		*Μυθολογικόν Συντίπα*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1820	J.-M. Leprince de Beaumont	*Αποθήκη των παίδων*	Σπυρίδων Βλαντής	Βενετία	Ν. Γλυκής
1820	J.-J. Barthélemy	*Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον*	φιλογενής Βυζάντιος	Βουκουρέστι	Νεοσύστατον τυπογραφείον
1820	A. Lafontaine	*Αριστομένης και Γοργώ*	Γεώργιος Λασσάνης	Μόσχα	Α. Σεμένος
1821		*Συλλογή αισωπείων μύθων*	Θ. Δ.	Βουκουρέστι	
1821	J.-J. Barthélemy	*Νέος Ανάχαρσις* (κεφ.62), *Προλεγόμενα Αριστοτέλους Πολιτικών...*	Αδαμάντιος Κοραής	Παρίσι	J. M. Eberhart

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1821	S. Gessner	«Τέσσαρα ειδύλλια εκ του Γεσνέρου: "Παλαίμων", "Μύλων", "Οι ζέφυροι", "Θύρσις και Μενάλκας"» (*Σύντομος γραμματική της ελληνικής γλώσσης*)	Μιχαήλ Γ. Μποϊατζής,	Βιέννη	Δ. Δαβιδοβίκης
1821	J.-P. Claris de Florian	«Ο μπεϊζαδές και τ' αηδόνι», «Η έχιδνα και η βδέλλα»	Μ. εκ Βουκουρεστίου, Κωνσταντίνος Νικολόπουλος	Παρίσι	περ. *Μέλισσα*
1821	S. Gessner	*Δάφνις*	Πέτρος Ν. Δάρβαρης	Βιέννη	Δ. Δαβιδοβίκης
1821	Sa'dī	«Τα φώτα»	Κωνσταντίνος Νικολόπουλος	Παρίσι	περ. *Μέλισσα*
1822	J. F. Marmontel	«Η βοσκοπούλα των Άλπεων», «Λαύσος και Λυδία»	Πέτρος Ν. Δάρβαρης	Βιέννη	Δ. Δαβιδοβίκης
1822	L. Richmond	*Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου*	Levi Parsons - Pliny Fisk - Νεόφυτος Βάμβας	Μελίτη	Εξ Αμερικής
1823	S. Gessner	«Τέσσαρα ειδύλλια εκ του Γεσνέρου: "Παλαίμων", "Μύλων" "Οι ζέφυροι", "Θύρσις και Μενάλκας"» (*Σύντομος γραμματική της ελληνικής γλώσσης*)	Μιχαήλ Γ. Μποϊατζής,	Βιέννη	Δ. Δαβιδοβίκης
1823	L. Richmond	*Ο μαύρος υπηρέτης*		Μελίτη	Εξ Αμερικής
1823	L. Richmond	*Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου*		Μελίτη	Εξ Αμερικής
1823	L. Richmond	*Η αγρικόπαις ήτοι χωριατοπούλα*		Μελίτη	Εξ Αμερικής
1824	Θ. Πολυείδης	*Χρησμός ήτοι Προφητεία Αγαθαγγέλου*		Μεσολόγγι	
1824	J.-H. Bernardin de Saint-Pierre	*Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν*	Νικόλαος Σ. Πίκκολος	Παρίσι	F. Didot
1824	J. Bunyan	*Η διατριβή του χριστιανού αποδημητού*		Μελίτη	Εξ Αμερικής
1824	J. Bunyan	*Η πρόοδος του χριστιανού αποδημητού*	Samuel Sheridan Wilson	Μελίτη	Εξ Αμερικής
1824	J. P. Claris de Florian	*Γαλάτεια*	Αντώνιος Κορωνιός	Ρέκιον (Βιέννης)	Μ. Χ. Αδόλφος
1824	L. Richmond	*Ο μαύρος υπηρέτης*		Μελίτη	Εξ Αμερικής
1825	J.-H. Bernardin de Saint-Pierre	*Ηθικά διηγήματα τρία*	Νικόλαος Σ. Πίκκολος	Παρίσι	F. Didot
1825	J. Bunyan	*Η διατριβή του Χριστιανού αποδημητού*		Μελίτη	Εξ Αμερικής
1826	S. Gessner	*Ο θάνατος του Άβελ*		Κέρκυρα	Διοικήσεως

ΕΤΟΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1826	L. Richmond	*Η θυγάτηρ του γαλακτοπώλου*	Levi Parsons - Pliny Fisk - Νεόφυτος Βάμβας	Μελίτη	Εξ Αμερικής
1826	M. Sherwood	*Ιστορία του μικρού Ενρίκου*		Μελίτη	Εξ Αμερικής
1826	M. Sherwood	*Ο ελευθερωθείς μαύρος*		Μελίτη	Εξ Αμερικής
1827		*Βιβλίον ονομαζόμενον Σπανός*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1827	Ι. Βηλαράς	*Ποιήματα και πεζά τινα*		Κέρκυρα	Διοικήσεως
1827	M.-C. Wieland	*Των Αβδηριτών η ιστορία*	Κωνσταντίνος Κούμας	Βιέννη	A. Haycul
1828	L. Richmond	*Του γαλακτοπώλου η θυγάτηρ*	Levi Parsons - Pliny Fisk - Νεόφυτος Βάμβας	Μελίτη	
1828		*Οι διαβόητοι πλάνοι*	Νικόλαος Φλογαΐτης	Αίγινα	Εθνική Τυπογραφία
1828	S. S. Wilson	*Η Κατερίτσα και το προβατάκι της*		Μελίτη	Αποστολικής Εταιρείας
1829	G. Kennedy	*Η μικρά Άννα*		Μελίτη	
1829	L. Richmond	*Η νέα καλυβίτις*		Μελίτη	
1829	M. Sherwood	*Ο μικρός Ερρίκος και ο φορεύς του*		Μελίτη	
1830		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	F. Andreola
1830		*Αισώπου βίος και μύθοι*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1830		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	F. Andreola
1830		*Αισώπου μύθοι*	Ανδρόνικος Νούκιος	Βενετία	Ν. Γλυκής
1830	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	F. Andreola
1830	G. C. dalla Croce	*Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου*		Βενετία	Ν. Γλυκής
1830		*Διήγημα περίεργον και ωφέλιμον*		Ναύπλιο	Κ. Τόμπρας και Σία
1830	F. Fénelon	*Τύχαι Τηλεμάχου*	Δημήτριος Π. Γοβδελάς	Βενετία	F. Andreola
1830	F. Fénelon	*Τα κατά Τηλέμαχον*	Leon Faucher	Παρίσι	A. Delalain
1830	G. Kennedy	*Ιεσή Αλάν ή η κουτσή κόρη*		Μελίτη	

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*: Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής ^{3}1983.

ΕΕΦΣΑΠΘ: *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*.

Ερμής ο Λόγιος: *Ερμής ο Λόγιος, 1811-1821* (ανατύπωση), εισαγωγή: Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, ΕΛΙΑ, Τα προεπαναστατικά περιοδικά, 1988-1990.

Εφημερίς: «*Εφημερίς*», *η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί, Βιέννη 1791-1797, Εκδότες: οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου*, επιμέλεια: Λέανδρος Ι. Βρανούσης, τ. 1: *Έτος πρώτο 1791*· τ. 2: *Έτος δεύτερο 1792*· τ. 3: *Έτος τρίτο 1793*· τ. 4: *Έτος τέταρτο 1794*· τ. 5: *Έτος έβδομο 1797- Προλεγόμενα*· τ. 6: *Έτος έβδομο 1797*, Αθήνα, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού/ Ακαδημία Αθηνών, 1995.

ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ελλάς*: Γεώργιος Ιωάννου Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν θέατρον*, επιμέλεια - εισαγωγή - ευρετήριον: Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Αθήνα 1872.

ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Δοκίμια*: Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1974.

ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Ευρισκόμενα*: Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, ^{2}1999.

ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Παλαιότερη πεζογραφία*, Β1· Β2: Γιώργος Κεχαγιόγλου (εισαγωγή - επιμέλεια - ανθολόγηση), *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Β1· τ. Β2, Αθήνα, Σοκόλης, 1999.

ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, *Πεζογραφική ανθολογία*, τ. 1· τ. 2: Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, τ. 1: *Από το τέλος του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, τ. 2: *Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2001 (διορθ. ανατ. 2004, ^{2}2008).

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Διαφωτισμός*: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μετάφραση: Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996.

ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*: *Αδαμάντιος Κοραής. Αλληλογραφία*, επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς - Άλκης Αγγέλου - Αικ. Κουμαριανού - Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, τ. 1: *(1774-1798)*· τ. 2: *(1799-1809)*· τ. 3: *(1810-1816)*· τ. 4: *(1817-1822)*· τ. 5: *(1823-1826)*· τ. 6: *(1827-1833)*, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1964-1984.

ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα*: Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η Αυτοβιογραφία του*, τ. 1, επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986· τ. 2, επιμέλεια: Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα ΜΙΕΤ, 1988· τ. 4, επιστασία: Ε. Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1995.

Μέλισσα: *Μέλισσα ή Εφημερίς Ελληνική* (ανατύπωση), εισαγωγή: Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα, ΕΛΙΑ, Τα προεπαναστατικά περιοδικά, 1984.

ΤΑΜΠΑΚΗ, *Χειρόγραφες μεταφράσεις*: Άννα Ταμπάκη, «Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού. Η πρόσληψη των ευρωπαϊκών αφηγηματικών ειδών», *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 91-112.

CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières*: Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, Institut for Balkan Studies, 1974.

The Cambridge History of Literary Criticism: H. B. NISBET - CLAUDE RAWSON (επιμέλεια), *The Cambridge History of Literary Criticism*, τ. 4: *The Eighteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Dictionnaire européen des Lumières: MICHEL DELON (επιμέλεια), *Dictionnaire européen des Lumières*, Paris, PUF, 1997.

Princeton Encyclopedia: ALEX PREMINGER κ.ά. (επιμέλεια), *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press, [3]1993.

Οι αναφορές στις βιβλιοθήκες βασίζονται στα ακόλουθα δημοσιεύματα. Όπου αξιοποιούνται πρόσθετες μελέτες δηλώνονται στο οικείο σημείο.

Βιβλιοθήκη Ιάκωβου Ρώτα: Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η βιβλιοθήκη του εμπόρου φίλου του Κοραή Ιάκ. Ρώτα», στο: *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 10-12 Μαΐου 1990), Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 129-139.

Βιβλιοθήκη Καΐρη: Αντών. Στέφ. Τηλιακός, «Κατάλογος Βιβλιοθήκης Θεόφ. Καΐρη (Γυμνασίου Άνδρου) [...]», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 5 (1965) 746-800.

Βιβλιοθήκη Κούμα: Μαρία Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», στο: *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα, Λύχνος, 1992, σ. 169-200.

Βιβλιοθήκη Κωνσταντίνου Νικολόπουλου: Αλέξης Πολίτης, *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου-Αγαθόφρονος Νικολόπουλου στην Ανδρίτσαινα*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1987.

Βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτων: N. Iorga, «Pilda bunilor Domni din trecut faţă de şcoala românească», *Analele Academiei Române*, Sect. Ist. Ser. II 37 (1914) σ. 79-120.

Βιβλιοθήκη Μηλεών: Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Κατάλογος παλαιών εντύπων της ιστορικής βιβλιοθήκης Μηλεών Πηλίου*, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων-Ιστορική Βιβλιοθήκη Μηλεών, 1993.

Βιβλιοθήκη Κωνσταντίνου Μπέλιου: *Πρακτικά του Ευγενεστάτου Βαρώνου Κυρίου Κ. Μπέλλιου Μακεδόνος*, συλλεγέντα υπό των Αυταδέλφων Δ. κ΄ Ν. Αργυριαδών, των εκ Σιατίστης της Μακεδονίας, Βιέννη 1838.

Βιβλιοθήκη Σχολής Καρτσιώτη: Χριστίνα Κουλούρη, *Η Βιβλιοθήκη της Σχολής Καρτσιώτη στον Άγιο Ιωάννη Κυνουρίας. Από την προεπαναστατική στη μετεπαναστατική σχολική βιβλιοθήκη*, Άστρος, Ίδρυμα Α. Ζαφείρη, 1991.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ[1]

Ελληνόγλωσση

Αβδαλη, Αθανασια Κ., *Η «Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα. Συμβολή στην ιστορία της Παιδείας του Νέου Ελληνισμού (1710-1839)*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 188, Αθήνα, 1984.

Abrams, M. H., *Ο καθρέφτης και το φως*, μετάφραση: Άρης Μπερλής, Αθήνα, Κριτική, 2001.

Αγαπιος Ιερομοναχος - Νικοδημος Μοναχος, *Πηδάλιον*, Λειψία 1800.

Αγαπητος, Π.-Α., «Η αφηγηματική σημασία της ανταλλαγής επιστολών και τραγουδιών στο μυθιστόρημα *Λίβιστρος και Ροδάμνη*», *Θησαυρίσματα* 26 (1996) 25-42.

Αγγελατος, Δημητρης, *Η «φωνή» της μνήμης. Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997.

—, *Το αφανές ποίημα του Διονύσιου Σολωμού. Η γυναίκα της Ζάκυθος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.

Αγγελου, Αλκης, *Πλάτωνος τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, Ερμής, 1963.

—, *Των Φώτων*, Αθήνα, Ερμής, 1988.

—, «Εισαγωγή», στο: Γρηγοριος Παλαιολογος, *Ο Πολυπαθής*, επιμέλεια - εισαγωγή: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1989, σ. 13*-186*.

— *Των Φώτων Β΄. Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999.

Αθανασιαδης, Κυριλλος, *Ερμηνεία εις τους Αναβαθμούς της Οκτωήχου παρά Ν. Κ. του Ξανθοπούλου*, Ιεροσόλυμα 1862.

Αθανασοπουλος, Βαγγελης, «Ένα νεοελληνικό δείγμα του γοτθικού και του grotesque. Σχόλιο στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*», στο: *Αρετή και δόξα του Διονυσίου Σολωμού. Εις μνήμην και τιμήν*, Τετράδια Ευθύνης 22 (1984) 171-184.

Αθηνη, Στεση, «Οι νεοελληνικές μεταφράσεις και η ένταξή τους στην παιδική λογοτεχνία. Παραδείγματα από τον 18ο αιώνα», *Διαδρομές* 33 (1994) 30-38.

—, «Στ. Δημητριάδης και L.-S. Mercier. Ουτοπικά όνειρα του 18ου αιώνα», *Σύγκριση/ Comparaison* 6 (1995) 25-40.

1. Δεν βιβλιογραφούνται εδώ οι πρώτες εκδόσεις των αφηγημάτων που καταγράφονται στα παραρτήματα.

—, «Οι πρώτες έντυπες μεταφράσεις του Florian», *Ελληνικά* 45 (1995) 317-323.

—, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας. Τα αποτελέσματα μιας πιθανής συνεργασίας», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1998/1999) 265-271.

—, «Τα "παραμύθια" του Guys», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1998/1999) 7-26.

—, «Η διαμόρφωση της σελίδας τίτλου του βιβλίου ως έκφραση αντίληψης για τη μετάφραση: Αφηγηματική πεζογραφία (18ος αι.-1830)», στο: *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο (15ος-19ος αι.)*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001), Αθήνα Κότινος, 2004, σ. 363-378.

—, «Η περίπτωση Baltasar Gracián y Morales», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σ. 413-428.

—, «Η πρώτη ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος *Les aventures de Télémaque* του Fénelon», *Μικροφιλολογικά* 20 (2006) 3-7.

Αμπατζοπουλου, Φραγκισκη, *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκης, 1999.

Αναγνωστοπουλος, Β. Δ., «Ξένη παιδική λογοτεχνία μεταφρασμένη στην ελληνική γλώσσα κατά το τέλος του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα», *Διαδρομές* 22 (1991) 90-96.

Αναστασιαδη-Συμεωνιδη, Αννα, *Η νεολογία στην κοινή νεοελληνική*, *ΕΕΦΣΑΠΘ* Παράρτημα 65, Θεσσαλονίκη, 1986.

Αντωνιαδης, Γιάννης Α. - Παπαϊωαννου, Μ. Μ. (επιμέλεια), *Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, 1783-1842. Επιστολαί διαφόρων ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, τούρκων διοικητών, εμπόρων και εσναφίων (1759-1824)*. *Ανέκδοτος χειρόγραφος κώδικας*, Αθήνα 1964.

Απόκοπος - Απολλώνιος - Ιστορία της Σωσάννης, εισαγωγή - επιμέλεια: Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα, Ερμής, 1982.

Απολλώνιος της Τύρου. Υστερομεσαιωνικές και νεότερες ελληνικές μορφές, εισαγωγή - επιμέλεια: Γιώργος Κεχαγιόγλου, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2004, 3 τ.

Αποστολη, Περσα, *Το πικαρικό μυθιστόρημα και η παρουσία του στον ελληνικό 19ο αιώνα (Από τον* Ερμήλο *ως την* Πάπισσα Ιωάννα*)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2002.

Αποστολιδου, Βενετια, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.

Αποστολοπουλος, Δημητρης Γ., *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και*

μικρά αναλυτικά, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 2003.

—, *Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban / Ουολταίρος, Μοντεσκιού, Ρεάλ*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 2007.

Αργυριου, Αστεριος - Δημαδης, Κωνσταντινος - Λαζαριδου, Αναστασια-Δαναη (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, 2 τ.

Αργυροπουλου, Ρωξανη, «Η απήχηση του έργου του Ρουσσώ στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) 198-199.

—, «Γλωσσολογικά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: *Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο*, Αθήνα, 1980, τ. 1, σ. 399-411.

—, «Η σκέψη των Ιδεολόγων στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»* (Χίος, 11-15 Μαρτίου 1983), τ. 2, Αθήνα 1985, σ. 31-46.

—, «Το πρότυπο του *Αγάθωνα* στη διανόηση του Κ. Μ. Κούμα», *Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας* 23-24 (1993-1994) 224-231.

Αργυροπουλου, Ρωξανη - Ταμπακη, Αννα (εισαγωγή - επιμέλεια), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Γ΄: «Ειδήσεις διά τα ανατολικά μέρη» 1811, «Ελληνικός Τηλέγραφος» 1812-1836, «Φιλολογικός Τηλέγραφος» 1817-1821*, Αθήνα ΚΝΕ/ΕΙΕ 1983.

Αριστοτελης, *Περί ποιητικής*, μετάφραση: Σίμος Μενάρδος, εισαγωγή - κείμενο - ερμηνεία: Ι. Συκουτρής, Ελληνική Βιβλιοθήκη 2, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Εστία, χ.χ.

Auerbach, Erich, *Μίμησις. Η εικόνα της πραγματικότητας στη δυτική λογοτεχνία*, μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2005.

Αυδικος, Ευαγγελος Γ., «*Ερμής ο Λόγιος* και παιδί: μύθοι, ιδεολογίες, πολιτισμικές ταυτότητες», στο: *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία, 19ος-20ός αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής-Επιτροπή Ερευνών, Αθήνα, ΔΠΘ-ΕΛΙΑ, 1999, σ. 23-53.

Βαγενας, Νασος, *Η ειρωνική γλώσσα*, Αθήνα, Στιγμή, 1994.

—, «Σημειώσεις για μιαν εισαγωγή στον *Πίθηκο Ξουθ*», στο: Ιακωβος Γ. Πιτσιπιος, *Ο πίθηκος Ξουθ ή Τα ήθη του αιώνος*, Αθήνα, Νεφέλη, 1995, σ. 7-36.

—, (επιμέλεια), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997.

—, *Σημειώσεις από το τέλος του αιώνα*, Αθήνα, Κέδρος, 1999.

Βαλετας, Γ., *Ανθολογία της δημοτικής πεζογραφίας*, τ. 1: *Από τον Μαχαιρά ως τον Σολωμό (1340-1827)*, Αθήνα 1947.

—, *Οι αρχές του νεοελληνικού θεάτρου. Ο άγνωστος θεατρικός πρόδρομος Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος και η ανέκδοτη τραγωδία του Πέρσαι ή Ξέρξης*, Αθήνα, Πηγή, 1953.

—, *Το ελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, Αθήνα, Φιλιππότης, ²1983.

ΒΑΡΔΑΛΑΧΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Ρητορική τέχνη*, Βιέννη 1815.

ΒΑΡΕΛΑΣ, ΛΑΜΠΡΟΣ, «Παραμυθικά στοιχεία του *Συντίπα* και ενδείξεις για την απήχησή τους στη νεοελληνική λαϊκή προφορική αφήγηση», *Ελληνικά* 45 (1995) 303-316.

Βαρλαάμ και Ιωάσαφ. Η παραλλαγή του κώδικα Ι 1004 της Μονής Μεγίστης Λαύρας, εισαγωγή - έκδοση: Π. Βασιλείου, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2004.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Π., «Η πρώτη δημώδης παραλλαγή του μυθιστορήματος "Βαρλαάμ και Ιωάσαφ"», στο: *Μνήμη Λίνου Πολίτη*, Παράρτημα *ΕΕΦΣΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1988, σ. 141-155.

BASSNETT, SUSAN, *Συγκριτική γραμματολογία: Κριτική Εισαγωγή*, μετάφραση: συλλογική, Αθήνα, Πατάκης 2000.

BEATON, RODERICK, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού Μεσαίωνα*, μετάφραση: Νίκη Τσιρώνη, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1996.

ΒΕΗΣ, Ν. Α., *Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων κωδίκων της εν Πελοποννήσῳ μονής του Μεγάλου Σπηλαίου*, τ. 1, Leipzig-Αθήνα 1915.

—, «Η συλλογή διηγημάτων "Έρωτος αποτελέσματα" και ο συγγραφεύς αυτών Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος», *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* 20 (1970), 349-366.

BECK, HANS-GEORG, *Ιστορία της βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας*, μετάφραση: Νίκη Eideneier, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988.

ΒΕΛΟΥΔΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ, «Η παρουσία του Salomon Gessner στη λογοτεχνία του ελληνικού διαφωτισμού», *Αναφορές. Έξη νεοελληνικές μελέτες*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1983, σ. 11-29.

—, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854)*, Αθήνα, Χ. Μπούρας, 1987.

—, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

—, «"Ποίηση"/"Πεζογραφία" (Ιστορία δύο γραμματολογικών όρων)», *Ψηφίδες. Για μια θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Γνώση, 1992, σ. 31-51.

—, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1994.

BENOIT-DUSAUSOY, ANNICK - FONTAINE, GUY (επιμέλεια), *Ευρωπαϊκά Γράμματα. Ιστορία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας*, μετάφραση: Αλέξης Ζήρας - Βίκτωρ

Ιβάνοβιτς - Γιάννης Κιουρτσάκης - Λύντια Στεφάνου - Τατιάνα Τσαλίκη-Μηλιώνη, Αθήνα, Σοκόλης, 1999, 3 τ.

Berman, Antoine, «Η αναμετάφραση ως χώρος της μετάφρασης», μετάφραση - παρουσίαση - σημειώσεις: Βαγγέλης Μπιτσώρης, *Μετάφραση '98* 147-154.

Βηλαρας, Ιωαννης, *Ποιήματα και πεζά τινά*, επιμέλεια: Αθανάσιος Πολίτης, Κέρκυρα, Τυπογραφία της Διοικήσεως, 1827.

—, *Άπαντα*, επιμέλεια: Αχιλ. Βαρβαρέτος, Αθήνα, Δημητράκος [1935].

—, *Ποιήματα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη/Ακαδημία Αθηνών, 1995.

Βιβιλακης, Ιωσηφ, «Αυξεντιανός μετανοημένος. Μια πολίτικη κωμωδία του 18ου αιώνα», στο: Ιωσηφ Βιβιλακης (επιμέλεια), *Το ελληνικό θέατρο από τον 17ο στον 20ό αιώνα*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου (Αθήνα, 17-20 Δεκεμβρίου 1998), Αθήνα, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, Ergo, 2002, σ. 69-80.

Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή Ιατρού, υπαγορευθείς υπό Η. Τανταλίδου κατ' εντολήν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, Κωνσταντινούπολη 1868.

Βολταιρος, *Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην*, επιμέλεια - επίμετρο: Μαριλίζα Μητσού, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991.

Bouchard, Jacques, *Γεώργιος Τερτσέτης. Βιογραφική και φιλολογική μελέτη (1800-1843)*, Αθήνα 1970.

—, «Νεοελληνικός Πρώιμος Διαφωτισμός. Ορισμός και περιοδολόγηση», *Κ Περιοδικό Κριτικής Λογοτεχνίας και Τεχνών* 11 (Ιούλιος 2006) 35-47 (Ανάτυπο από Αφιέρωμα Κ. Θ. Δημαράς, Μοντρεάλ, ²2010).

Βουλγαρης, Ευγενιος, *Περί των Διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας Δοκίμιον Ιστορικόν και κριτικόν*, Λειψία 1768.

Βουτιεριδης, Ηλιας, *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1000-1930)*, Αθήνα, 1933.

Brancfort-Marcus, Rosemary, «Ποιμενικό δράμα και ειδύλλιο», στο: David Holton (επιμέλεια), *Λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997, σ. 9-124.

Βρανουσης, Λ. Ι., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Αθήνα 1953.

—, *Οι πρόδρομοι*, Βασική Βιβλιοθήκη 11, Αθήνα 1955.

—, «Βηλαρικά σημειώματα», *Ο Ερανιστής* 2 (1964) 7-20, 40-59.

—, «Εκδόσεις και χειρόγραφα του "Σχολείου των ντελικάτων εραστών"», *Ο Ερανιστής* 8 (1970) 302-323.

—, «Ρήγας και Marmontel», στο: *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliex*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 121-157.

Breuil, Paul de, *Ο ξωροαστρισμός*, μετάφραση: Γιώργος Μαυρουδής, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1993.

Brunel, P. - Madelénat, D. - Gliksohn, J.-M. - Couty, D., *Κριτική της λογοτεχνικής κριτικής*, μετάφραση: Φοίβος Αρβανίτης, Τι ξέρω;, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, χ.χ.

Brunel, Pierre - Pichois, Claude - Rousseau, André-Michel, *Τι είναι η Συγκριτική Γραμματολογία;* πρόλογος - μετάφραση - σημειώσεις: Δημήτρης Αγγελάτος, Αθήνα, Πατάκης, 1998.

Γαβαθα-Παναγιωτοπουλου, Αγγελικη (επιμέλεια), *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Α΄: «Αθηνά», «Καλλιόπη», «Μέλισσα», «Το Μουσείον»*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1971.

Γιακωβακη, Νασια, «Η *Πραγματεία περί των τριών απατεώνων* και ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, *Μνήμων* 25 (2003) 147-170.

—, «Καθομιλουμένη και τυπογραφία. Όροι της διεύρυνσης του ελληνικού αναγνωστικού κοινού κατά τον 18ο αιώνα», στο: *Χρήσεις της γλώσσας*, Επιστημονικό Συμπόσιο (Αθήνα, 3-5 Δεκεμβρίου 2004), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), 2005, σ. 175-206.

Γιαννακοπουλος, Κωνσταντινος, *Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην ιταλική αναγέννηση (330-1600)*, Αθήνα, Εστία, 1985.

Γιαννοπουλου-Μινωτου, Μαριεττα, «Η "Υπερκάλυψη" του Φώσκολου και η "Γυναίκα της Ζάκυθος". Συγγένεια και ομοιότητες των δύο κειμένων», εφ. *Βραδυνή*, 31.10, 7.11, 14.11, 21.11.1960.

Γκινης, Δ. Σ. - Μεξας, Β. Γ., *Ελληνική βιβλιογραφία (1800-1863)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1939-1957, 3 τ.

Γλυκοφρυδη-Λεοντσινη, Αθανασια, *Νεοελληνική αισθητική και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1989.

—, «Η παράδοση της ρητορικής στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και οι έλληνες διανοούμενοι», στο: *Οι πνευματικές σχέσεις του ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς (18ος-20ός αι.)*, Α΄ Διαβαλκανικό Συνέδριο (Κομοτηνή, 30 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1998), Κομοτηνή, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής-Εκδοτική Ροδόπης, 1999, σ. 115-128.

—, «Ηθικό κάλλος και "ωραία ψυχή" στο νεοελληνικό Διαφωτισμό: Απόπειρα μιας νέας ανάγνωσης της νεοελληνικής αισθητικής», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996), Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 59-71.

ΓΟΥΤΣΟΣ, ΔΙΟΝΥΣΗΣ (επιμέλεια - μετάφραση), *Ο λόγος της μετάφρασης. Ανθολόγιο σύγχρονων μεταφραστικών θεωριών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001.

CLOGG, RICARD, «Ο Parsons και ο Fisk στη Χίο το 1820», *Ο Ερανιστής* 5 (1967) 177-193.

COTTA, HÉLÈNE, «Μετάφραση, παράφραση», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 2 (1990) 27-32.

D'ALEMBERT, JEAN LE ROND, «Παρατηρήσεις γύρω από την τέχνη της μετάφρασης», μετάφραση - παρουσίαση: Μαρία Παπαδήμα, *Μετάφραση '99* 101-112.

DALLA CROCE, GULIO CESARE, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1988.

ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ, *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, μεταφράξει ο Νικηφόρος Βενετζάς*, εισαγωγή - επιμέλεια: Ισαβέλλα Ο. Τσαβαρή, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1992.

ΔΑΝΕΖΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ, *Καλόανδρος ο πιστός. Ένα μυθιστόρημα του 17ου αιώνα και το πρότυπό του. Συγκριτική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1989.

—, «Ελληνικό λογοτεχνικό μπαρόκ (ένα σκιαγράφημα)», στο: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ (επιμέλεια), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, ΠΕΚ-Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, σ. 171-186.

ΔΑΠΟΝΤΕΣ, ΚΑΙΣΑΡΙΟΣ, *Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων (1778)*, εισαγωγή - επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ποικίλη Στοά-Λέσχη, 1991.

—, *Κήπος χαρίτων*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εστία, 1997.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, ΑΠ. Β., *Κοραής και Κοδρικάς. Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων, 1815-1821*, Αθήνα 1966.

ΔΕΛΑΜΠΕΡ, *Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα*, μετάφραση: Ραλλού Σούτσου, Βενετία 1819.

ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ, ΝΑΣΟΣ, «Η μνημειώδης μετάφραση των *Misérables* από τον Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίτση», *Γράμματα και Τέχνες* 60 (Ιανουάριος - Μάιος 1990) 14-20.

ΔΗΜΑΔΗΣ, Κ. Α. (επιμέλεια), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007.

ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ., *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982.

—, «Ελληνική νεολογία», Τετράδια Εργασίας 7, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984, σ. 33-43.

—, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, [8]1987.

—, *Ιστορικά φροντίσματα Α΄. Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα, Πορεία, 1992.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Κ. Α., «Η Βασιλική Πλέσου σύζυγος του Μουχτάρ Πασά (Κατά χειρόγραφον Αθ. Ψαλίδα)», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955) 1078-1082.

Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος, εισαγωγή - επιμέλεια: Γιώργος Βελουδής, Αθήνα, Ερμής, 1977.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ [ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ], *Συμπληρωματικός κατάλογος των χειρογράφων της Ιεράς Μονής Λειμώνος εν Λέσβῳ*, Αθήνα [1947].

ΔΡΟΥΛΙΑ, ΛΟΥΚΙΑ, «Ελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη* (Περιγραφή ενός κώδικα)», *Ο Ερανιστής* 4 (1966) 25-29.

Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί ελευθερίας, Ιταλία 1806.

Ελληνικός Τηλέγραφος, Βιέννη 1812-1836.

Επιστολαί Γ. Π. Κρέμου και Ηθική στιχουργία Α. Κ. Βυζαντίου, Λειψία 1870.

ΕΣΚΑΡΠΙ, ΝΤΕΝΙΖ, *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη*, μετάφραση: Στέση Αθήνη, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.

ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, ΣΠΥΡΟΣ, «RIGAS. *Scrieri inedite*. έκδοση, μετάφραση και επίλογος Lia Brad Chisacof», *Παράβασις/Parabasis* 3 (2000) 289-292 (βιβλιοκρισία).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΤΡΥΦΩΝ, *Η νήσος Σκίαθος και αι περί αυτήν νησίδες*, Αθήνα 1913.

FONTENELLE, *Ομιλίαι περί πληθύος κόσμων*, μετάφραση: Παναγιωτάκης Κοδρικάς, Βιέννη 1794.

FRYE, NORTHROP, *Ανατομία της κριτικής*, εισαγωγή: Ζ. Ι. Σιαφλέκης, πρόλογος – μετάφραση - επιμέλεια: Μαριέτα Γεωργουλέα, Αθήνα, Gutenberg, 1996.

ΖΑΛΛΩΝΗΣ, ΜΑΡΚΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ, *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, Αθήνα [3]1972.

ΖΩΗΣ, ΛΕΩΝΙΔΑΣ, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1898, Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, [3]1963, 2 τ.

ΖΩΡΑΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ., *Διηγήματα του Βοκκακίου πρότυπα του Τριβώλη και του Βηλαρά*, Αθήνα 1957.

—, «Επιφανίου Δημητριάδου Δοκίμιον περί "Πενίας"», *Παρνασσός* 12 (1970) 650-661.

—, *Επιφανίου Δημητριάδου ανέκδοτα κείμενα*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας 97, Αθήνα 1975.

Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης, Πρακτικά Ημερίδας (Θεσ-σαλονίκη, 24 Μαΐου 1997), Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998.

Η επίδραση του Δον Κιχώτη στα γράμματα και τις τέχνες, *Διακειμενικά* 6, Έκδοση Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2006.

Η Καλλιόπη, Βιέννη 1819-1821.

ΗΛΙΟΔΩΡΟΣ, *Αιθιοπικά ή Τα περί Θεαγένην και Χαρίκλειαν*, εισαγωγή: Γιώργης Γιατρομανωλάκης, μετάφραση: Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, Άγρα, 1997.

Ηλιου, Φιλιππος, *Προσθήκες στην Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. 1: *Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα, Διογένης, 1973.

—, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1981.

—, «Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863, Προσθήκες - Συμπληρώσεις», Τετράδια Εργασίας 4, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983.

—, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα, Πορεία, 1988.

—, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - φυλλάδια (1801-1818)*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1997.

—, «Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», «Βιβλία με συνδρομητές. ΙΙ. Από τα χρόνια της επανάστασης έως το 1832», «Ο Οβίδιος του Πολυξώη Λαμπανιτσιώτη», στο: Anna Ματθαιου - Στρατης Μπουρναζος - Ποπη Πολεμη, (επιμέλεια), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2005, σ. 123-205 και σ. 547-566.

Ηλιου, Φιλιππος - Πολεμη Ποπη, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*. Ηλεκτρονικός κατάλογος, http://www.benaki.gr/bibliology.

Hägg, Tomas, *Το αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα*, μετάφραση: Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα, MIET, 1992.

Heideneir, Hans, «Ο συγγραφέας του "Έρωτος αποτελέσματα"», *Θησαυρίσματα* 24 (1994) 282-285.

—, «Παρατηρήσεις στο δημώδη πεζό λόγο του 16ου-18ου αιώνα», στο: J.-M. Egea - J. Alonso (επιμέλεια), *Prosa y verso en griego medieval*, Rapports of the International Congress «Neograeca Medii Aevi III» (Vitoria, 1994), Amsterdam, A. M. Hakkert, 1996, σ. 153-160.

Holton, David, «Μυθιστορία», στο: David Holton (επιμέλεια), *Λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση: Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1997, σ. 253-291.

Horvath, Andrea, *Ουγγροελληνική βιβλιογραφία*, Βουδαπέστη 1940.

Hunger, Herbert, *Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, συλλογική μετάφραση, Αθήνα, MIET, 1992, τ. 1 και τ. 2.

Θωμοπουλος, Ι. Α., «Το πρότυπο του "Σχολείου των ντελικάτων εραστών"», *Νέα Εστία* 48 (1950) 1028-1038.

Ι*** Κ***, *Έρωτος αποτελέσματα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Mario Vitti, Αθήνα, Οδυσσέας, ²1993.

Iorga, N., *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, μετάφραση: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Gutenberg, 1989.

Ιστορία του Βελισαρίου, εισαγωγή - επιμέλεια: W. F. Bakker, - A. F. Van Gemert, Αθήνα, MIET, 1988.

Jauss, Hans-Robert, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, μετάφραση: Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα, Εστία, 1995.

Καγιαλης, Τακης, «Λογοτεχνία, δική μας και ξένη», εφ. *Το Βήμα* (28.11.1993) 60.

—, «Όλα δικά μας», εφ. *Το Βήμα* (9.1.94) 56.

Καδας, Σ., «Χειρόγραφες και αυτόγραφες σημειώσεις του Καισάριου Δαπόντε», στο: Ι. Ταρναниδης - Γ. Λαβας κ.ά. (επιμέλεια), *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Θεσσαλονίκη, 3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ΑΠΘ, 1988, σ. 183-235.

Καΐρης, Θεοφιλος, *Αλληλογραφία*, Μέρος δεύτερον: *Επιστολαί Ευανδίας Καΐρη, 1814-1866*, επιμέλεια: Δημήτριος Ι. Πολέμης, Άνδρος, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1997.

Καΐρης, Θεοφιλος, *Αλληλογραφία*, Μέρος τρίτον: *Επιστολαί προς Θεόφιλον Καΐρην, 1808-1839*, τ. 1, επιμέλεια: Δημήτριος Ι. Πολέμης, Άνδρος, Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1998.

Καιροφυλας, Κ., *Σολωμού ανέκδοτα έργα*. Αθήνα, Στοχαστής, 1927.

Καλοσπυρος, Νικολαος Α. Ε., *Ο Αδαμάντιος Κοραής ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης*, Αθήνα, ΣΩΒ, 2006.

Καμαριανου, Αριαδνη, «Λαϊκά τραγούδια και φαναριώτικα στιχουργήματα Ελλήνων και Ρουμάνων του 18ου και 19ου αιώνος», *Λαογραφία* 18 (1959) 94-112.

Καμαριανου-Τσιοραν, Αριαδνη, «Γεώργιος Λασσάνης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 11 (1965) 133-151.

Καμπεριδης, Λαμπρος, «Η σοφιολογική παράδοση και το *Περί καθηκόντων* του Νικολάου Μαυροκορδάτου», *Παλίμψηστον* 14/15 (1994-1995) 37-52.

Καραθανασης, Αθ. Ε., *Η Φλαγγίνειος σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, [2]1986.

Καραμπεροπουλος, Δημητριος Απ., «Η γαλλική "Encyclopédie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής απάνθισμα"», *Ο Ερανιστής* 21 (1997) 95-128.

Καραογλου, Χ. Λ., «Προεπαναστατικές μυθολογίες», *Σημείο* 1 (1992) 23-35 (= Μητσα, Δήμητρα, *Απολογία για τον μύθο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997, σ. 209-223).

Καρατζας, Σταματης, «Η "Ελληνική Εταιρία" του Παρισιού 1828-1831», *Αντί* τχ. 41 (20.3.1976).

Καρποζηλου, Μαρθα, «Ο *Νέος Ροβινσών* του Joachim Campe», *Η Λέξη* 118 (1993) 792-801.

—, «Η *Αποθήκη των παίδων* της Leprince de Beaumont», στο: *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΕΛΙΑ-Καστανιώτης, 1997, σ. 103-119.

Κασινης, Κ. Γ., *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ΄ - Κ΄ αι.*, Αθήνα, ΣΩΒ, 2006.

Κατσιγιαννη, Αννα, «Πορεία προς τη διαμόρφωση μιας νέας ποιητικής συνείδησης την Ελλάδα: Μεταφράσεις έμμετρων (ή πεζοποιητικών) έργων σε πεζό κατά τον 19ο αι.», *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας. Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά*, Πρακτικά Η΄ Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 11-14 Μαρτίου 1997), Αθήνα, Ερμής, 2001, σ. 165-186.

—, *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους (από τις αρχές ως το 1930)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2001.

Κατσιαρδη-Hering, Ολγα, «Προσπάθειες για την ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τεργέστη (1765)», *Τα Ιστορικά* 2 (1984) 253-264.

—, «Εκπαίδευση στη Διασπορά: Προς μια παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά (Αθήνα, 29 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1993), Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 197-120.

Κεντρωτης, Γιωργος, *Θεωρία και πράξη της μετάφρασης*, Αθήνα, Δίαυλος, 1996.

Κεφαλληναιου, Ευγενια, «Ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση στους Νεκρικούς Διαλόγους», *Νεοελληνικόν Αρχείον* 3 (1990) 274-296.

Κεχαγιογλου, Γιωργος, «Η δεύτερη και οι τρίτες εκδόσεις του *Αραβικού μυθολογικού*», *Ελληνικά* 29 (1976) 358-362.

—, «Το *Αραβικόν μυθολογικόν* του 1792», *Ο Ερανιστής* 11 (1977) 203-205.

—, «*Χίλιες και μία νύχτες*: σταθμοί στις τύχες του έργου και η μετάφραση του Κώστα Τρικογλίδη», *Διαβάζω* τχ. 33 (1980) 42-59.

—, «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις του 18ου αιώνα. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/6 (1982) 229-237.

—, «Ο βυζαντινός και μεταβυζαντινός *Συντίπας*: για μια νέα έκδοση», *Graeco-Arabica* 1 (1982) 105-128.

—, «Από την Κεντρική Ασία ως την Ανδαλουσία: δείγματα της λογοτεχνίας του αραβικού Μεσαίωνα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Διαβάζω* τχ. 73 (1983) 50-55.

—, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση της διήγησης *Alf Layla wa-Layla* (*Χίλιες και μία Νύχτες*)», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 213-226.

—, «Νέα Στοιχεία για ελληνικά έντυπα του 18ου αι.: Ενδείξεις του βενετικού αρχειακού υλικού», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 22 (1984) 231-250.

—, «Ανέκδοτα στοιχεία για τον Καισάριο Δαπόντε από το χειρόγραφο της Βυτίνας αριθ. 1», *Ο Ερανιστής* 18 (1986) 35-56.

—, «Νεοελληνικός Ανατολισμός: Συνέχεια και ασυνέχεια στις γραμματειακές προσεγγίσεις του Αραβικού κόσμου», στο: *Τιμητικός τόμος στη μνήμη Λίνου Πολίτη, ΕΕΦΣΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη, 1988, σ. 157-165.

—, «Τρεις αβιβλιογράφητες εκδόσεις του 16ου αι.», Τετράδια Εργασίας 10, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1988, σ. 457-470.

—, «Ξενόγλωσσες εκδόσεις ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας. Συμπληρωματικά στοιχεία για τον 18ο αιώνα», *Ελληνικά* 41 (1990) 287-311.

—, «Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του Δον Κιχώτη», στο: *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 5-7 Μαΐου 1988), Παράρτημα *ΕΕΦΣΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1990, σ. 175-184.

—, «1790-1800: Γέννηση, αναβίωση, ανατροφοδότηση ή επανεκτίμηση της ελληνικής ερωτικής πλασματικής πεζογραφίας;», *Σύγκριση/Comparaison* 2-3 (1991) 53-62.

—,«Νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία: Προκαταρκτικά Γραμματολογικά-Ειδολογικά και Βιβλιογραφικά Ζητήματα», *ΕΕΦΣΑΠΘ: Τμήμα Φιλολογίας* 1 (1991) 247-260.

—, «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση και η αναβίωση της νεοελληνικής πεζογραφικής μυθοπλασίας στον 18ο αιώνα», *Graeco-Arabica* 5 (1993) 287-293.

—, «Ο πεζός «Διγενής Ακρίτης», *ΕΕΦΣΑΠΘ: Τμήμα Φιλολογίας* 3 (1993) 315-339.

—, «Ειδολογικές και εκδοτικές προτάσεις για τα νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία (από τις αρχές ως τα τέλη του 18ου αιώνα)», στο: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμέλεια), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας/Origini della letteratura neogreca*, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας 14, Βενετία 1993, τ. 1, σ. 74-99.

—, «Ένας οθωμανός αίσωπος στην αυλή των Μαυροκορδάτων και του Όθωνα: Οι πρώτες σωζόμενες ελληνικές μεταφράσεις του Νασρεντίν Χότζα», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 4 (1993) 7-41 και *ΕΕΦΣΑΠΘ: Τμήμα Φιλολογίας* 5 (1994) 161-187.

—, «Βενετική έκδοση του *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας* του Ευγένιου Βούλγαρη;», *Ελληνικά* 44 (1994) 453-460.

—, «Συμπληρωματικές ενδείξεις για την προσωπικότητα του Ζήση Δαούτη», *Ελληνικά* 44 (1994) 460-469.

—, «Νεοελληνική αφηγηματική λογοτεχνία και ξένες παραδόσεις. Η ποικιλία των "ανατολικών" και "δυτικών" συμβολών κατά τον 18ο αιώνα», στο: *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου

Συγκριτικής Γραμματολογίας (Αθήνα, 28 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1991), Αθήνα, Δόμος, 1995, σ. 67-83.

—, «Σταδμοί της ερωτικής πεζογραφίας στην πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία», *Νέα Εποχή* (Λευκωσίας) 1/230 (1995) 6-11

—, «Από τα *Έρωτος αποτελέσματα* του Ι. Καρατζά ως τον *Θέρσανδρο* του Ε. Φραγκούδη: στις απαρχές της νεοελληνικής και της νεότερης κυπριακής πεζογραφίας», *Σημείο* 4 (1996) 115-136.

—, «Το πρότυπο της νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος* του Ιωάννου Βαρκλαίου (John Barclay, *Argenis*) και τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα του Μπαρόκ: πρόδρομη ανακοίνωση», *Ελληνικά* 47.1 (1997) 133-143.

—, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση από την τουρκική λογοτεχνία (1800)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997-1998) 155-167.

—, «Βενετικές, αθηναϊκές και άλλες "λαϊκές" εκδόσεις έργων της Κρητικής λογοτεχνίας», *Cretan Studies* 6 (1998) 145-178.

—, «Ελληνικές μεταφράσεις στον 18ο αιώνα: "Μεταδοτικές ή προδοτικές"· "πιστές και άσχημες"–"άπιστες και όμορφες», *Σύγκριση/Comparaison* 9 (1998) 45-46 και στο: *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998, σ. 25-46.

—, «Η πρώτη, και ουσιαστικότερη, συνοπτική παρουσίαση των *Φιλοθέου παρέργων* του Ν. Μαυροκορδάτου (2.8.1719)», *Ελληνικά* 49 (1999) 305-316.

—, «Σολομών Νέγρης, Έλληνας εκ Δαμασκού. Σύντομη παρουσίαση και νέα στοιχεία για έναν κορυφαίο ανατολιστή της Ευρώπης», στο: Στεφανος Κακλαμανης - Αθανασιος Μαρκοπουλος - Γιαννης Μαυρομάτης (επιμέλεια), *Ενδύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, ΠΕΚ-Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, σ. 323-340.

—, «*Ο λογιότατος ταξιδιώτης* του Βηλαρά και *Η ινδική καλύβα* του Bernardin de Saint-Pierre: μια κοινή διδακτική μήτρα του ύστερου Διαφωτισμού», *Μικροφιλολογικά* 10 (2001) 5-9.

—, «Πρώτες ελληνικές περιπέτειες του *Δον Κιχώτη*: Παλεύοντας, δίχως ισπανική πανοπλία, με ασυγκίνητους ανεμόμυλους, δειλούς γιατρούς / φλάρους και αυθάδειες σωματοφύλακες», στο: *Όσο κρατάει η ανάγνωση... Μια έκδοση αφιερωμένη στη μνήμη της Αντωνίας Κατσιαντώνη-Πίστα*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 477-489.

—,«Ο διηγηματογράφος Machiavelli στη σατιρική ερωτογραφία του νεοελληνικού Διαφωτισμού: μια πρώιμη αδιερεύνητη μαρτυρία (Πρόδρομη ανακοίνωση)», *Μικροφιλολογικά* 21 (2007) 8-13.

—, «"Ενύπνιον" του Λουκιανού και Οτεντότισσες στην Πόλη: σκηνοθετικές

προϋποθέσεις στο «Όνειρον» των Λυρικών (1811), *Μικροφιλολογικά* 25 (2009) 14-18.

Κιτρομηλιδης, Π. Μ., *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985 (²2004).

Koller, Werner, «Η έννοια της ισοδυναμίας και το αντικείμενο των Μεταφραστικών Σπουδών», στο: Διονυσης Γουτσος (επιμέλεια - μετάφραση), *Ο λόγος της μετάφρασης. Ανθολόγιο σύγχρονων μεταφραστικών θεωριών*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 81-95.

Κονδυλης, Παναγιωτης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

Κονομος, Ντινος, «Επτανησιακός Τύπος 1798-1864 (Ημίφυλλα, φυλλάδια, εφημερίδες και περιοδικά)», *Επτανησιακά Φύλλα* 5 (1964) 1-142.

—, *Ο Γεώργιος Τερτσέτης και τα ευρισκόμενα έργα του*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1984.

Κοντος Πολυζωης, *Νεκρικοί διάλογοι Ι΄. Συντεθέντες και στιχουργηθέντες παρά του Αιακού εις τον Άδην προτροπή του Πλούτωνος*, Βιέννη 1793.

Κοπιδακης, Μ. Ζ., «Η πικρία της γνώσης», *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη σε τοιχογραφίες*, επιμέλεια: Θ. Ιωαννίδης, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1992, σ. 183-190.

— (επιμέλεια), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1999.

Κοραης, Αδαμαντιος, *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, επιμέλεια: Γιώργος Βαλέτας, Αθήνα, Δωρικός, 1964.

—, *Ο Παπατρέχας*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1978.

Κουμαριανου, Αικατερινη, «"Λόγιος Ερμής" (κοσμοπολιτισμός και εθνικός χαρακτήρας)», *Εποχές* 18 (1964) 24-28.

— (εισαγωγή - επιμέλεια), *Ο Τύπος στον Αγώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1971.

—, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός Τύπος. Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.

Κουτσιβιτης, Βασιλης, *Θεωρία της μετάφρασης*, Αθήνα, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, 1994.

Κριαρας, Εμμ., «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracián», *Ελληνικά* 13 (1954) 294-314.

—, «Το πρότυπο του Ρε της Σκώτζιας *Historia de li doi nobilissimi amanti* (Venice 1524)», στο: *Probleme der neugriechischen Literatur*, τ. 3, Berlin 1960, σ. 62-92.

—, «Βηλαράς. Γλωσσικά και Γραμματολογικά», *Νέα Εστία* 94 (1973) 2-48.

Κυριακιδου-Νεστορος, Άλκη, *Λαογραφικά μελετήματα*, Αθήνα, Ολκός, 1975.

ΛΑΔΑΣ, Γ. Γ. - ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, Α. Δ., *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα 1970.

—, *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1796-1799*, Αθήνα 1973.

LADMIRAL, JEAN-RENÉ - BERMAN, ANTOINE, «Οι πηγολάτρες και οι στοχολάτρες. Μια συνομιλία», μετάφραση - παρουσίαση - σημειώσεις: Βαγγέλης Μπιτσώρης, *Μετάφραση '99* 129-135.

ΛΑΪΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Οι χάρτες του Ρήγα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 14 (1960) 303-305.

—, *Ο ελληνικός Τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήνα 1961.

ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπ., «Κατάλογος κωδίκων των εν Αθήναις Βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Ι. Κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής», *Νέος Ελληνομνήμων* 3 (1906) 113-121.

—, «Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος. "Βίος του συγγραφέως δια στίχων"», *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916) 426-427.

—, «Ποίησις και Ιστορία», *Νέος Ελληνομνήμων* 16 (1922) 447-452.

ΛΕΓΡΑΝΔ, ΑΙΜΙΛΙΟΣ, «Άγνωστα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων» *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 3 (1889) 689-693.

ΛΟΓΓΙΝΟΣ, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Περί ύψους*, εισαγωγή - επιμέλεια: Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1990.

ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, ΑΝΘΙΜΟΣ, *Βιογραφίαι των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843.

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, ΜΑΡΙΑ, *Οι τιμοκατάλογοι των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Μαρτυρίες για την ιστορία των ελληνικών αναγνωσμάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αι.*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, 2001.

ΜΑΚΡΕΜΒΟΛΙΤΗΣ, ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Υσμίνη και Υσμινίας*, απόδοση: Κώστας Πούλος, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1996.

ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ, ΜΑΡΙΑ, «Η φιλία Ρήγα-Κοραή», *Υπέρεια*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας» (Βελεστίνο, 30 Μαΐου-1 Ιουνίου 1986), Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, 1990, τ. 1, Αθήνα 1990, σ. 533-564.

ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ, ΜΑΡΙΝΑ, «"Saperne piu che Bertoldo...". Ο "*Μπερτόλδος*" του Gulio Cesare Croce – λογοτεχνικό, εκδοτικό και κοινωνικό-πνευματικό μοντέλο στις χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994), 229-253.

MARCHESELLI-LOUKAS, LUCIA, «Θεωρία και πράξη της μετάφρασης στον Δ. Καταρτζή», στο: *Ταυτότητα και ετερότητα στη λογοτεχνία, 18ος-20ός αι.*, τ. 3: ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ - ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ (επιμέλεια), *Μετάφραση και διαπολιτισμικές*

σχέσεις, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας (Αθήνα, 8-11 Νοεμβρίου 1998), Αθήνα, Δόμος, 2001, σ. 67-80.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Μ. Ι., «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712) των τυπογράφων Σάρου - Bortoli της Βενετίας», *Τα Ιστορικά* 5 (1986) 211-224.

ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Π. Δ., «Πλάτων Πετρίδης. Ο πρώτος βιογράφος του Βηλαρά», *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα*, Αθήνα, Γνώση, 1984, τ. 1, σ. 19-37.

—, *Η ποίηση του νέου ελληνισμού. Ι. Πρωτονεοελληνικά κείμενα. ΙΙ. Κρητική Λογοτεχνία. ΙΙΙ. Δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1991.

—, *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα, Δόμος, [7]2005.

ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Φιλοθέου πάρεργα / Nicolas Mavrocordatos, Les Loisirs de Philothée*, εισαγωγή - επιμέλεια - μετάφραση: Jacques Bouchard, Αθήνα-Montréal, ΟΜΕΔ - Les Presses de l'Université de Montréal, 1989.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ. Γ., «Το αισώπειο ζήτημα», *Διαβάζω* τχ. 167 (1987) 23-27.

—, «Ένας παλιός πρόλογος σε παιδικό βιβλίο», στο: ΑΝΤΑ ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ (επιμέλεια), *Παιδική λογοτεχνία. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1993, σ. 25-32.

MILLIEX, ROGER, «Ο Σολωμός και η Γαλλία», *Καινούργια Εποχή* (Άνοιξη 1957) 89-98.

ΜΙΧΑΗΛ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Διαιτητικά παραγγέλματα*, Βιέννη 1809.

ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ., *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1997.

MOENNIG, U., «Die Ιστορία νέα του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Venedig 1758)», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 369-399.

MOISAN, CLÉMENT, *Η λογοτεχνική ιστορία*, μετάφραση: Αριστέα Παρίση, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1992.

ΜΟΣΧΟΝΑΣ, ΕΜΜ. Ν., *Η δημοτικιστική αντίδεση στην κοραϊκή "μέση οδό"*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1981.

ΜΟΤΣΙΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ, *Ελληνική πεζογραφία, 1600-1821*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1990.

ΜΟΥΛΛΑΣ, ΠΑΝ., «Μεταφράσεις και πρωτότυπα κείμενα από τον 18ο αιώνα (Περιγραφή ενός κώδικα)», *Ο Ερανιστής* 3 (1965) 215-217.

—, «Εισαγωγή», στο: Γ. Μ. ΒΙΖΥΗΝΟΣ, *Νεοελληνικά διηγήματα*, επιμέλεια: Πάνος Μουλλάς, Αθήνα, Ερμής, 1980, σ. ιζ΄-ρλς΄.

—, «Το στίγμα (και τα στίγματα) της κριτικής», *Σύγκριση/Comparaison* 2-3 (1991) 63-67.

—, «Ο Κοραής και ο αυτοσχέδιος στοχασμός του», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 3 (1991) 115-130.

—, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Α΄: *Εισαγωγή*, Αθήνα, Σοκόλης, 1999.

MOUNIN, GEORGES, *Οι ωραίες άπιστες*, μετάφραση: συλλογική, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003.

ΜΟΥΤΖΑ-ΜΑΡΤΙΝΕΓΚΟΥ, ΕΛΙΣΑΒΕΤ, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή - επιμέλεια: Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Αθήνα 1965.

MOUTZAN-MARTINEGKOU, ELISABET, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή - επιμέλεια: Βαγγέλης Αδανασόπουλος, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1997.

ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ, ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ, «Κλασσική Αρχαιότητα, εκπαίδευση και παιδεία κατά το γαλλικό Διαφωτισμό», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliex*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 523-547.

ΜΠΑΧΤΙΝ, ΜΙΧΑΗΛ, *Έπος και μυθιστόρημα*, πρόλογος - μετάφραση: Γιάννης Κιουρτσάκης, Αθήνα, Πόλις, 1995.

ΜΠΕΤΤΗΣ, ΣΤΕΦ., «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Πολυξώης Λαμπανιτσιώτης. Ο μεγαλύτερος Έλληνας εκδότης του ΙΗ΄ αιώνα», *Ηπειρωτική Εστία* 16 (1967) 497-523.

ΜΠΙΤΣΩΡΗΣ, ΒΑΓΓΕΛΗΣ, «Από τη μία γλώσσα στην άλλη. Ιδιοποίηση και ξενισμός», *Σύγχρονα Θέματα* 54 (1995) 63-68.

ΜΠΛΟΜ, ΦΙΛΙΠ, *Οι Εγκυκλοπαιδιστές*, μετάφραση: Λεωνίδας Καρατζάς, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2005.

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, ΦΑΙΔΩΝ Κ., «Γεώργιος Τερτσέτης», *Ελληνική Δημιουργία* 5 (1950) 649-663.

ΜΠΩΚΟΣ, Γ. Δ., «Η "διαφημιστική" προβολή του βιβλίου κατά την Τουρκοκρατία», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982, σ. 113-135.

MUNDAY, JEREMY, *Μεταφραστικές Σπουδές*, μετάφραση: Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002.

ΜΥΛΜΑΝ, ΒΙΛΧΕΛΜ, *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και παγκόσμιος πολιτισμός*, μετάφραση: Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα, Νεφέλη, 1997.

Μ. Α. [=ΜΩΡΑΪΤΙΔΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ], «Παγκόσμιος Πανήγυρις συντεθείσα παρ' Επιφανίου Δημητριάδου εκ νήσου Σκιάθου», *Παρνασσός* 8 (1884) 394-409, 697-711, 844-852.

Νέα ιστορία Αθέσθη Κυθηρέου, εισαγωγή - επιμέλεια: Αλέξης Πολίτης, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983.

Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Βιβλιογραφία 1945-1995, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ-Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1998.

ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Χρηστοήθεια των χριστιανών*, Βενετία 1803.

ΝΟΥΚΙΟΣ, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ - ΑΙΤΩΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Αισώπου μύθοι. Οι πρώτες νεοελληνικές*

μεταφράσεις, εισαγωγή - επιμέλεια: Γ. Μ. Παράσογλου, Αθήνα, Εστία, 1993.

ΝΟΥΤΣΟΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡ., *Νεοελληνική φιλοσοφία, οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα, Κέδρος, 1981.

—, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005.

ΝΤ' ΑΛΑΜΠΕΡ, *Προεισαγωγικός Λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια*, μετάφραση: Τιτίκα Δημητρούλια, Αθήνα, Πόλις, 2005.

ΝΤΕΝΙΣΗ, ΣΟΦΙΑ, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1994.

—, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων, 1830-1880*, Αθήνα, Περίπλους, 1995.

—, «Η διεθνής και η ελληνική πορεία του Ροβινσώνα Κρούσου και των Ροβινσωνιάδων κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Μια πρώτη προσέγγιση», στο: *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΕΛΙΑ-Καστανιώτης, 1997, σ. 67-81.

—, «Το έργο της Ευανθίας Καΐρη στο πλαίσιο της γυναικείας πνευματικής δημιουργίας της εποχής της», στο: *Ευανθία Καΐρη, Διακόσια χρόνια από της γέννησή της 1799-1999*, Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος 4 Σεπτεμβρίου 1999, *Ανδριακά Χρονικά* 31 (2000) 27-44.

ΞΟΥΡΙΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. Το φιλολογικό έργο (η θεωρία των «Γραμματικών Τεχνών»)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής, 2007.

Ο Ανώνυμος του 1789. Φωτομηχανική ανατύπωση από το μοναδικό σωζόμενο αντίτυπο (Βιβλιοθήκη Κ. Θ. Δημαρά), Αθήνα, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1998.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β., «Ο Ρήγας Φεραίος εν Βλαχίᾳ», *Αθηνά* 53 (1949) 130-146.

—, «Νεοελληνικά Σημειώματα. Α΄- Η μετάφρασις του El Criticón του Balthazar Gracián», *Αθηνά* 62 (1958) 17-22.

—, «Διονυσίου Φωτεινού βίος και έργον», *Μνημοσύνη* 11 (1988-1990) 83-173.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων, *Γραμματικών Βιβλία Δ΄*, Βιέννη, 1817.

—, *Αλληλογραφία*, εισαγωγή - επιμέλεια: Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, τ. 1, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1989.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΣΟΦΟΚΛΗΣ Κ. (επιμέλεια), *Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου και Οικονόμου του εξ Οικονόμων, Τα Σωζόμενα Φιλολογικά συγγράμματα*, Αθήνα 1871.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, ΠΕΡΙΚΛΗΣ, «Στοιχεία για την προ-ιταλική παιδεία του Σολωμού (Πρόδρομη Ανακοίνωση)», *Πόρφυρας (Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό)* 95-96 (2000) 69-98.

ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΧΗ, *Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα, αφανείς, άσημοι*

και διάσημοι σε διασταυρούμενες τροχιές, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 2007.

ΠΑΛΑΜΑΣ, ΚΩΣΤΗΣ, «Ο Κοραής και η ρίμα», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (21, 29.6. - 12 7. 1926 (= *Άπαντα* τ. 13, Αθήνα Γκοβόστης-Μπίρης, χ.χ., σ. 24-38).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β. Π., «Βαρώνος Κωνσταντίνος Μπέλλιος. Ένας ομογενής στην Αθήνα του 1836», *Εποχές* 17 (Σεπτέμβριος 1964) 78-92.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΠΡΟΒΑΤΑ, ΕΛΙΣΑΒΕΤ, *Η γαλλική γλώσσα στην Ελλάδα. Συμβολή στην έρευνα διάδοσης της γαλλικής γλώσσας και γραμματείας (τέλος ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνας)*, Αθήνα, Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, 1994.

ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ Δ., *Από τη βουκολική ευτοπία στην πολιτική ουτοπία*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1995.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΙΩΑΝΝΗΣ-ΘΕΟΦΑΝΗΣ Α., *Αισώπεια και αισωπικά*, Αθήνα, 1989.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΡΕΤΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1857, 2 τ.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΘΩΜΑΣ Ι., *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, τ. 1: *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα, 1984 τ. 2: *(Παράρτημα), Προσθήκαι-Συμπληρώσεις-Διορθώσεις*, Αθήνα 1986.

—, *Ιονική βιβλιογραφία / Bibliographie ionienne, 16 ος-19 ος αιώνας. Ανακατάταξη - Προσθήκες - Βιβλιοθήκες*, τ. 1: *1508-1863*, Αθήνα, Ιονική Τράπεζα, 1996.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Αθ. Ι., «Έκθεσις παλαιογραφικών και φιλολογικών ερευνών εν Θράκη και Μακεδονία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Παράρτημα ΙΖ΄*, 1886, σ. 3-64.

—, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη* [...], Πετρούπολις, 1891-1915, τ. 4, 5.

—, «Κατάλογος των ελληνικών κωδίκων της εν Μηλεαίς Βιβλιοθήκης», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 5 (1901) 20-74.

—, «Δύο κατάλογοι ελληνικών κωδίκων εν Κωνσταντινουπόλει, της Μεγάλης του Γένους Σχολής και του Ζωγραφείου», *Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople*, τ. 14, Σόφια 1909.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Ερμής ο Κερδώος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία* (τ. Α΄-Δ΄), εισαγωγή - επιμέλεια: Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989.

ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, ΧΡΗΣΤΟΣ, «Η δυτική μυστική αντίληψη περί "Παγκοσμίου αρμονίας" και "Ο Ναός της Φύσης" στο "Carmen Seculare" του Δ. Σολωμού», στο: *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας (Αθήνα, 28 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1991), Αθήνα, Δόμος, 1995, σ. 180-213.

ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, ΘΑΝΑΣΗΣ, «Η μουσική τριάντα ασμάτων του έργου *Έρωτος Αποτελέσματα*», *Τα Ιστορικά* 20 (1994) 45-52.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ Α., *Ποιος έγραψε την «Ελληνική Νομαρχία»;*, Αθήνα 1987.

Παρανικας, Ματθαιος, *Σχεδίασμα περί της εν τῳ ελληνικῷ έθνει καταστάσεως των Γραμμάτων από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ΄) εκαντοταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867.

Πατρινελης, Χ. Γ. «Επικρίσεις για το κίνημα του Ρήγα και τις δραστηριότητες του Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798)», *Ελληνικά* 48 (1998) 113-129.

Πατσιου, Βικυ, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής* 19 (1993) 216-217.

—, «L.-P. Jussieu, *Simon de Nantua* (1818). Η περιπλάνηση του αγαθού εμπόρου και οι αφηγηματικές της προσαρμογές στα ελληνικά», *Ο Ερανιστής* 20 (1995) 66-74.

—, «Απόψεις και παρεμβάσεις του Κοραή στο θέμα των μεταφράσεων», *Ο Ερανιστής* 21 (1997) 216-224.

—, «Ενδείξεις γυναικείας λογιοσύνης τον αρχόμενο ελληνικό 19ο αιώνα: το μεταφραστικό έργο της Ευανδίας Καΐρη και η παράδοση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ευανδία Καΐρη. Διακόσια χρόνια από της γέννησή της 1799-1999*, Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος 4 Σεπτεμβρίου 1999, *Ανδριακά Χρονικά* 31 (2000) 45-62.

Πεχλιβανος, Μιλτος, *Εκδοχές νεοτερικότητας στην κοινωνία του γένους*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1999.

—, «Λογοτεχνία 1770-1821. Ανάμεσα στην ωφέλεια και την τέρψη», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, σχεδιασμός-διεύθυνση έκδοσης: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τόμ. 2: *Η Οθωμανική κυριαρχία, 1170-1821. Διαφωτισμός–Ιστορία της Παιδείας–Θεσμοί και Δίκαιο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 181-198.

Πιστας, Παναγιωτης Σ., «Η πατρότητα των στιχουργημάτων του "Σχολείου των ντελικάτων εραστών". Η συμβολή της χειρόγραφης ανθολογίας Γραμματικού», *Ελληνικά* 20 (1967) 393-412.

Πλουμιδης, Γεωργιος Σ., *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα 1969.

—, «Δύο πρόλογοι βιβλίων (1790-1791) του Σπυρίδωνα Βλαντή», *Παρνασσός* 13 (1971) 590-597.

—, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Βενετίας με προσθήκη αγνώστων εκδόσεων», *Ο Ερανιστής* 9 (1971) 221-273.

— (επιμέλεια), *Πρόλογοι και κατάλογοι τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 128, 1978.

Πολεμης, Δημητριος Ι., «Τα ελληνικά έντυπα του εν Μάλτᾳ τυπογραφείου της αγγλικανικής ιεραποστολής», *Ο Ερανιστής* 8 (1970) 153-168.

—, «Από την δραστηριότητα του εν Μάλτᾳ ελληνικού τυπογραφείου της Αποστολικής Εταιρείας του Λονδίνου», *Ο Ερανιστής* 10 (1972/73) 213-240.

—, «Ο Θεόφιλος Καΐρης και οι προτεστάνται μισσιονάριοι εις το Αιγαίον», *Πέταλον* 4 (1984) 78-103.

—, «Τα παιδικά βιβλία στις εκδόσεις των μισσιοναρίων», στο: *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΕΛΙΑ-Καστανιώτης, 1997, σ. 121-135.

Πολιτης, Αλεξης, «Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του *Αγαθαγγέλου*. Το μόνο γνωστό αντίτυπο», *Ο Ερανιστής* 7 (1969) 173-190.

—, «Ν. Σ. Πίκκολος και Φοριέλ», «Μια αθησαύριστη αγγελία του Ν. Σ. Πίκκολου (1821)», *Ο Ερανιστής* 16 (1980) 1-27, 301-305.

—, «Προσέγγιση του τεκμηρίου βιβλιοθήκη», Τετράδια Εργασίας 9, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1987, σ. 133-139.

—, «Οι Ρίμες: Έμμετρες αφηγήσεις περιστατικών», στο: *Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (19ος και αρχές 20ού αι.)*, Τετράδια Εργασίας 15, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1995, σ. 79-90.

—, «Το παραμύθι των αστών. Σκέψεις για τις απαρχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος», στο: *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά (Αθήνα, 29 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1993), Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 97-105.

—, «Τέσσερις αθησαύριστες μεταφράσεις πεζών ποιημάτων του Salomon Gessner, 1820», *Ο Ερανιστής* 24 (2003) 206-214.

—, «Η απουσία της πεζογραφίας στα χρόνια του Αγώνα (1821-1831)», στο: *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 3-6 Οκτωβρίου 2002), Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σ. 199-214.

—, «Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία. Α΄ 1821-1871», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Ιστορίας, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2004, τ. 1, σ. 321-341.

—, «Αρχαιόθεμα μυθιστορήματα, 1790-1900. Και πάλι το βάρος της αρχαίας κληρονομιάς;», στο: Στεφανος Κακλαμανης - Μιχαηλ Πασχαλης (επιμέλεια), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Στιγμή, 2005, σ. 125-163.

Πολιτης, Λινος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα ³1980.

—, *Θέματα της λογοτεχνίας μας*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, χ.χ. (β΄ έκδοση).

—, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα, 1991.

ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ, ΡΑΝΙΑ, «Ο προσωπικός λόγος στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996), Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 379-402.

ΠΟΛΥΛΑΣ, ΙΑΚΩΒΟΣ, «Ανέκδοτα έργα του Βηλαρά», *Εικονογραφημένη Εστία* 1894, σ. 161

ΠΟΥΧΝΕΡ, ΒΑΛΤΕΡ, *Είδωλα και ομοιώματα. Πέντε θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2000.

—, *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19ου αιώνα. Γλωσσοκεντρικές στρατηγικές του γέλιου από τα «Κορακιστικά» ως τον Καραγκιόζη*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, «Επιτετμημένη απαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων των εν τῳ νυν αιώνι ανθούντων», στο: J. A. FABRICIUS *Bibliotheca graeca*, τ. 11, Hamburg, 1722.

ΡΑΓΚΑΒΗΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ρ., *Περίληψις ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας*, Αθήνα 1887.

—, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, Αθήνα 1894.

REBLE, ALBERT, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μετάφραση: Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης - Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Αθήνα, Παπαδήμας, 1990.

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 1: *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, εισαγωγή - επιμέλεια: Π. Σ. Πίστας, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2001· τ. 3: *Ηδικός τρίπους*, εισαγωγή: Άννα Ταμπάκη, επιμέλεια: Ines di Salvo, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000· τ. 4: *Νέος Ανάχαρσις*, εισαγωγή - επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000.

ROTOLO, VICENZO, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή», στο: *Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Διήμερο Κοραή (Αθήνα, 29 και 30 Απριλίου 1983), Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984, σ. 45-58.

—, «Ο Κοραής και το αρχαίο μυθιστόρημα», στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»* (Χίος, 11-15 Μαρτίου 1983), τ. 1, Αθήνα 1985, σ. 55-66.

—, «Η έννοια του ύφους στις συζητήσεις των ελλήνων λογίων μεταξύ του ΙΗ΄ και του ΙΘ΄αιώνα», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 67 (1992) 673-685.

ΡΟΖΑ, ΑΛΜΠΕΡΤΟ ΑΖΟΡ, *Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας*, μετάφραση: Ζώζη Ζωγραφίδου - Ρόη Γερεντέ - Θέμις Σουρρή, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1988.

ΡΟΖΑΝΗΣ, ΣΤΕΦΑΝΟΣ, *Σπουδές στον Διονύσιο Σολωμό*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1982.

ΡΟΥΣΙΑΔΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Ομήρου Ιλιάς*, Βιέννη 1817.

ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ. Π. «Το νέο μας όργανο ιστορικής συνείδησης. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* [...]», *Εποχές* 40 (1966) 168.

—, «Εισήγηση σε μια νέα ανάγνωση της "Γυναίκας της Ζάκυθος"», *Περίπλους* 9-10 (1986) 11-28.

—, «Αναλυτικά περιεχόμενα του "Νέου Ερωτόκριτου" Διονυσίου Φωτεινού του εκ Παλαιών Πατρών», στο: *Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, σ. 417-445.

—, «Παλαιό κρασί σε νέα μπουκάλια, Ι». Λανθάνουσα φαναριώτικη διασκευή της Θυσίας του Αβραάμ», *Μαντατοφόρος* 32 (1990) 68-69.

—, «Στοιχειώδεις πίνακες για τη μελέτη φαναριωτών ποιητών και στιχουργών», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 3 (1991) 31-53.

—, «Στοιχειώδεις πίνακες για τη μελέτη φαναριωτών ποιητών και στιχουργών. Β΄», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 4 (1993) 43-88.

—, *Τράπεζα πνευματική*, Αθήνα, Πορεία, 1994.

—, «Παρατηρήσεις στην αφηγηματική τεχνική του Καισάριου Δαπόντε», στο: ANASTASIA-DANAÉ LAZARIDIS - VINCENT BARRAS - TERPSICHORE BIRCHLER (επιμέλεια), *Βουκόλεια. Mélanges offerts à Bertrand Bouvier*, Genève, Édition des Belles-Lettres, 1995, σ. 247-264.

— «Διονύσιος Φωτεινός (1777-1821)», (επιμέλεια: Ναταλία Δεληγιαννάκη), *Κονδυλοφόρος* 4 (2005) 9-18.

ΣΑΘΑΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν., *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1868.

SAID, EDWARD W., *Οριενταλισμός*, μετάφραση: Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ Ι., *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα, 1892.

ΣΑΜΟΥΗΛ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ, *Ο Ιδαλγός της ιδέας. Η περιπλάνηση του Δον Κιχώτη στην ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Πόλις, 2007.

ΣΑΝΔΗ, ΓΕΩΡΓΙΑ, *Λαιλία*, Σμύρνη, 1845.

ΣΑΤΩΒΡΙΑΝΔΟΣ, *Οδοιπορικόν εκ Παρισίων εις Ιεροσόλυμα*, μετάφραση: Εμμ. Ροΐδης, Αθήνα 1860, τ. 1.

ΣΑΝΤ, *Απόψεις για το μυθιστόρημα*, απόδοση: Παύλος Γερένης, Αθήνα, Το Δέντρο/Θεωρία 1, 1985.

ΣΑΧΙΝΗΣ, ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Εστία, [5]1980.

—, *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, [3]1981.

—, «Ορολογία και θεωρία του μυθιστορήματος», *Νέα Εστία* 129 (1991) 644-654, 727-738, 644-654.

ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ, Ζ. Ι., *Η εύθραυστη αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, Αθήνα, Gutenberg, 1994.

ΣΙΛΛΕΡ, ΦΡΙΤΝΤΡΙΧ, *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*, μετάφραση-εισαγωγή-σχολιασμός: Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, Αθήνα, Οδυσσέας, 1990.

ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, ΣΩΒ, 1994.

ΣΚΛΟΦΣΚΙ, ΒΙΚΤΟΡ, «Η κατασκευή του διηγήματος και του μυθιστορήματος», στο: ΤΣΒΕΤΑΝ ΤΟΝΤΟΡΟΦ (επιμέλεια), *Θεωρία λογοτεχνίας. Κείμενα των Ρώσων φορμαλιστών*, μετάφραση: Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995, σ. 205-207.

ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, *Ιωάννης Πρίγκος (1725-1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η Σχολή και η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς*, Αθήνα, 1964.

—, «Στηλιτευτικά κείμενα του ΙΗ΄αιώνος (Κατά των αναβαπτιστών)», *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* 20 (1970) 50-222.

SNELL, BRUNO, *Η Ανακάλυψη του πνεύματος. Ελληνικές ρίζες της ευρωπαϊκής σκέψης*, μετάφραση: Δανιήλ Ι. Ιακώβ, Αθήνα, ΜΙΕΤ, ²1984.

ΣΟΛΩΜΟΣ, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Η γυναίκα της Ζάκυθος. Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου, εγκάτοικου εις ξωκλήσι της Ζακύνθου*, εισαγωγή - επιμέλεια: Ελένη Τσαντσάνογλου, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1993.

—, *Ποιήματα και πεζά*, εισαγωγή - επιμέλεια: Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα, Στιγμή, 1994.

ΣΟΦΙΑΝΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν., «Φαναριώτικα στιχουργήματα», *Ο Ερανιστής* 21 (1997) 43-70.

—, «Διήγησις Βεφά και Μιχρής. Ανωνύμου ανέκδοτο στιχούργημα ΙΖ΄ αι.», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6 (2000) 37-82.

ΣΠΑΘΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1986.

—, «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα», στο: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΣΟΥΤΣΟΣ, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος. Κωμωδία συντεθείσα εν έτει αψπε΄: 1785*, εισαγωγή - εκδοτική επιμέλεια - σχολιασμός: Δημήτρης Σπάθης, Αθήνα, Κέδρος, 1995.

—, «Στο εργαστήρι της φαναριώτικης σάτιρας», *Τα Ιστορικά* 31(2000) 486-496 (βιβλιοκρισία).

Σπανός, εισαγωγή – επιμέλεια: Hans Eideneier, Αθήνα, Ερμής, 1990.

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΡΙΑ, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 12 (1989) 117-148.

ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ, «Ο Κοραής αφηγητής», *Περιδιαβάζοντας*, τ. 2: *Στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, Αθήνα, Κέδρος, 1986, σ. 11-16.

ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, Ι., *Μελέται και άρθρα*, Αθήνα 1956.

ΤΑΜΠΑΚΗ, ΑΝΝΑ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Τετράδια Εργασίας 14, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ 1988.

—, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις* (18ος-19ος αι.). *Μια συγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1993 (Ergo, 2002).

—, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004.

—, «Η ιστοριογραφική οπτική του μεταφραστικού εγχειρήματος: Από τη "μετακένωση" στη διαπολιτισμικότητα;», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, επιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Ιστορίας, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 2004, τ. 1, σ. 419-430.

—, *Το νεοελληνικό δέατρο (18ος-19ος αι.). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Δίαυλος, 2005.

—, «"Νεοτερικότητα" και ανάδυση των λογοτεχνικών και δραματουργικών κανόνων. Η *Ποιητική (Γραμματικά)* του Κωνσταντίνου Οικονόμου», *Παράβασις/Parabasis* 6 (2005) 353-365.

—, *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών. Εννέα μελέτες*, Αθήνα, Ergo, 2008.

Τα παραμύθια της Χαλιμάς, επιμέλεια: Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα, Ερμής, 1988-1994, 4 τ.

Τατιος, Αχιλλευς Αλεξανδρευς, *Λευκίππη και Κλειτοφών*, εισαγωγή - μετάφραση: Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, 1990.

Tonnet, Henri, *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας*, μετάφραση: Μαρίνα Καραμάνου - Πάνος Λαλιάτσης, Αθήνα, Παπαδήμας, 1995.

—, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, μετάφραση: Μαρίνα Καραμάνου, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

—, *Μελέτες για την νεοελληνική πεζογραφία*, μετάφραση: Φωτεινή Βλαχοπούλου, Αθήνα, Μεσόγειος, 2009.

Τοντοροφ, Τσβεταν, *Εισαγωγή στη φανταστική λογοτεχνία*, μετάφραση: Αριστέα Παρίση, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991.

— (επιμέλεια), *Θεωρία λογοτεχνίας. Κείμενα των Ρώσων φορμαλιστών*, μετάφραση: Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995.

Τσαντσανογλου, Ελενη, «Ο πληροφοριακός λόγος και ο λόγος της τέχνης στη "Γυναίκα της Ζάκυθος" του Σολωμού», *Παλίμψηστον* 6/7 (1988) 25-27.

—, «*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Μια απρόσμενη συνάντηση του Ρήγα με τον Μότσαρτ», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1 (1989) 37-41.

—, «Το πορτρέτο του Αθανάσιου Χριστόπουλου στην έκδοση των *Λυρικών* του 1833 και η πατρότητα του "Ονείρου"», στο: *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη, 10-12 Μαΐου 1990), Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 243-255.

ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, ΜΙΧΑΗΛ, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, εισαγωγή: Γ. Κεχαγιόγλου - Α. Ταμπάκη, κείμενο, γλωσσάρι και πίνακας κύριων ονομάτων: Γ. Κεχαγιόγλου, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007.

ΤΣΕΡΝΟΓΛΟΥ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Γ., «Συμπληρωματικός κατάλογος χειρογράφων της παλαιάς Γυμνασιακής Βιβλιοθήκης Μυτιλήνης νυν του Α΄ Λυκείου Μυτιλήνης», *Λεσβιακά* 13 (1991) 347-397.

ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, ΛΙΖΥ, *Εσωτερική ταχύτητα. Δοκίμια για τη λογοτεχνία*, Αθήνα, Άγρα, 2000.

ΤΣΙΤΟΥΡΗΣ, ΣΩΚΡΑΤΗΣ - ΡΩΣΣΗ, ΑΝΝΑ, «Κρυπτογραφήματα στον Ανώνυμο του 1789», *Πόρφυρας* 129 (Οκτ.-Δεκ. 2008) 304-308.

ΤΣΟΥΤΣΟΥΡΑ, ΜΑΡΙΑ, «Ο Σολωμός και η Γαλλική Παιδεία», *Πόρφυρας* 95-96 (2000) 105-120 (Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό).

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β., *Ο Ιωάννης Βιλλαράς*, Αθήνα 1943.

VAN GEMERT, ARNOLD, «Τα ερωτικά όνειρα και η παράδοσή τους», στο: ΜΑΡΙΝΟΣ ΦΑΛΙΕΡΟΣ, *Ερωτικά όνειρα*, εισαγωγή - επιμέλεια: Arnold van Gemert, Αθήνα, MIET, ²2006, σ. 33-48.

VITTI, MARIO, «"Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν" και ο ενθουσιασμός του Ανδρέα Κάλβου», *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέδρος, ²1980, σ. 129-139.

—, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση: Μυρσίνη Ζορμπά, Αθήνα, Οδυσσέας, ³1978 (αναθεωρημένη έκδοση: Αθήνα, Οδυσσέας, 2003).

—, «Με τους *"Στοιχειώδεις πίνακες για τη μελέτη φαναριωτών ποιητών και στιχουργών"* στο χέρι», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 5 (1995/96) 243-248.

ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ, ΓΕΩΡΓΙΑ, «''Ελληνικός Ζιλβλάσιος''; Ο *Πολυπαθής* του Γρ. Παλαιολόγου», *ΕΕΦΣΑΠΘ: Τμήμα Φιλολογίας* 1 (1991) 297-324.

—, «Η ειδυλλιακή διάσταση της διηγηματογραφίας του Παπαδιαμάντη», *Η αδιάπτωτη μαγεία. Παπαδιαμάντης, 1991*, Αθήνα Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1992, σ. 39-90.

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, ΔΑΝΙΗΛ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, *Γεωγραφία νεωτερική*, εισαγωγή - επιμέλεια: Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής, 1988.

Φιλολογικός Τηλέγραφος, Βιέννη 1817-1821.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, ΕΜΜ. Ν., «Τρεις μεταφράσεις αποδιδόμενες στους Γ. Βεντότη και Μιχ. Δούκα», *Ο Ερανιστής* 10 (1973) 149.

—, *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια Β΄: «Ερμής ο Λόγιος» 1811-1821*, Αθήνα ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1976.

—, «Η ευρυχωρία του βιβλίου: Από την καταγραφή των εκφάνσεών της στα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά (1811-1821)», στο: *Το βιβλίο στις προ-*

βιομηχανικές κοινωνίες, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982, σ. 145-156.

—, «Ο ψευδώνυμος επικριτής της "Ποιητικής" του Κων. Οικονόμου στον "Λόγιο Ερμή" και τα κίνητρά του», *Ο Ερανιστής* 21 (1997) 284-300.

—, «Ανεκπλήρωτα εκδοτικά σχέδια, 1811-1821. Οι μαρτυρίες του προεπαναστατικού τύπου», *Ο Ερανιστής* 25 (2005) 173-199.

Φραντζη, Αντεια, «Δύο αταύτιστα έργα στην Ανθολογία του Ζήση Δαούτη», *Ο Ερανιστής* 15 (1978-1979) 261-264.

— (εισαγωγή - επιμέλεια), *Μισμαγιά, Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818)*, Αθήνα, Εστία, 1993.

Φωτεινος, Διονυσιος, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, Βιέννη 1819.

Χαραλαμπακης, Χριστοφορος, «Παρατηρήσεις στη γλώσσα του παιδικού βιβλίου», στο: Αντα Κατσικη-Γκιβαλου (επιμέλεια), *Παιδική λογοτεχνία. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1993, σ. 57-74.

Χαραλαμποπουλος, Βασιλειος Χ., «Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων της σχολής Βυτίνης», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 14 (1960) 395-401.

Χαριτων, *Χαιρέας και Καλλιρρόη*, μετάφραση: Βασίλης Λεντάκης, Αθήνα, Το Ροδακιό, 1995.

Χατζηπαναγιωτη, Ιλια «Το "Σχολείο των ντελικάτων εραστών" και το "Έρωτος αποτελέσματα". Νέα στοιχεία για τα στιχουργήματά τους», *Ο Ερανιστής* 23 (2001), σ. 143-165.

Χατζηπαναγιωτη-Sangmeister, Ιλια,«Ο Ρήγας, η *Λάνασσα*, *Ο Δικηγόρος και ο Χωρικός*», *Ελληνικά* 53.1 (2003) 71-91.

—,«Η ελληνόθεμη αρθρογραφία του Franz Karl Alter στο περιοδικό *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* (1796-1801), *Κονδυλοφόρος* 4 (2005) 275-330.

—, «Ένα άγνωστο τράβηγμα του *Έρωτος αποτελέσματα*», *Κονδυλοφόρος* 6 (2007) 127-134.

Χατζοπουλος, Κωνσταντινος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991.

Χατζοπουλου, Λιτσα, «Έργα ρητορικής και ποιητικής (18ος-19ος αιώνας)», *Μαντατοφόρος* 35-36 (1992) 58-147.

—, «Κωνσταντίνος Οικονόμος, Γραμματικά – ζητήματα αισθητικής και φιλοσοφίας της τέχνης», στο: Γ. Σ. Καραγιαννης - Ν. Ι. Ηλιουδης (επιμέλεια), *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Θεσσαλοί φιλόσοφοι»*, (Λάρισα - Τσαρίτσανη, Μάρτιος 1995), έκδοση Δήμου Τρικκαίων, Τρίκαλα 1998, σ. 292-305.

Χοϊδα, Κονδυλια, «Το μάθημα της γαλλικής γλώσσας στη Μεγάλη του Γένους Σχολή κατά τον 19ο αιώνα», στο: *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή.*

Ιστορία και προσφορά, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας (Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2002), Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2004.

Wilson, Samuel Sheridan, *Το Παλληκάριον*, εισαγωγή - επιμέλεια: Δημ. Ι. Πολέμης, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη/Ακαδημία Αθηνών, 1990.

Woodhouse, C. M., *Ρήγας Βελεστινλής. Ο πρωτομάρτυρας της Ελληνικής Επανάστασης*, μετάφραση: Νίκος Νικολούδης, Αθήνα, Παπαδήμας, 1997.

Ξενόγλωσση

Agapitos, Panagiotis-Angelos, *Narrative Structures in the Byzantine Vernacular Romances: A Textual and Literary Study of* Kallimachos, Belthandros *and* Libistros, Miscellanea Byzantina Monacensia 34, München 1991.

Albert, Pierre, «Les progrès et la diversification de la presse aux XVIIème et XVIIIème siècles», *Histoire de la Presse*, Que sais-je?, Paris, PUF, [8]1996.

Alexiou, Margaret, «A Critical Reappraisal of Eustathios Makrembolites' *Hysmine and Hysminias*», *Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (1977) 23-43.

Andrés, Gregorio de, «Catálogo de los códices griegos de las colecciones: Complutense, Lázaro Galdiano y March, de Madrid», *Cuadernos de Filología Clásica* 6 (1974) 255-257.

Angenot, Marc, *La parole pamphlétaire. Contribution à la typologie des discours modernes*, Paris, Payot, 1982.

Angenot, Marc - Bessière, Jean - Fokkema, Douwe - Kushner, Eva (επιμέλεια), *Théorie littéraire. Problèmes et perspectives*, Paris, PUF, 1989.

Argyriou, Asterios, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1982.

Athini, Stessi, «Une traduction manuscrite en grec moderne: *l'Histoire du comte de Comminge et d'Adélaïde*», *Σύγκριση/Comparaison* 12 (2001) 88-96.

—, «Lecture et traduction dans le milieu phanariote. Le cas de "The Pleasures of the Imagination" de Joseph Addison», στο: P. M. Kitromilidès-Anna Tabaki (επιμέλεια), *Relations Gréco-Roumanes, Interculturalité et identité nationale*, Institut des Recherches Néohelliques/Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Athènes 2004, σ. 113-124.

BADOLLE, MAURICE, *L'Abbé Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795) et l'Hellénisme en France dans la seconde moitié du XVIIIème siècle*, Paris, PUF, 1927.

BAHIER-PORTE, CHRISTELLE, *La poétique d'Alain-René Lesage*, Paris, Champion, 2006.

BAKHTINE, MIKHAÏL, *L'œuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Âge et sous la Renaissance*, μετάφραση: Andrée Robel, Paris, Gallimard, 1970.

—, *Esthétique et théorie du roman*, μετάφραση: Daria Olivier, Paris, Gallimard, 1978.

—, *Esthétique de la création verbale*, μετάφραση: Alfreda Aucouturier, Paris, Gallimard, 1984.

BALAŸ, CHRISTOPHE, «François Pétis de la Croix et les Mille et un jours», *Studies on Voltaire* 215 (1982) 9-43.

BALLARD, MICHEL - D'HULST, LIEVEN (επιμέλεια), *La traduction en France à l'âge classique*, Lille, Septentrion, 1996.

BARBIER, ALEX. ANT., *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, Paris, G. P. Maisonneuve, 1964.

BARBU, DANIEL, «Loisirs et pouvoir. Le temps de la lecture dans les pays roumaines», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 17-27.

BARDON, MAURICE, *"Don Quichotte" en France au XVIIème et XVIIIème siècles (1605-1815)*, Paris, 1931, Genève, Slatkine Reprints, 1974.

BARROVECCHIO, ANNE-SOPHIE, «Bélisaire, Histoire d'une figure européenne au Siècle des Lumières», *The European Journal* 7.1 (2006) 4-5.

BARTHOLDY J. L. S., *Observations sur le voyage en Grèce, fait dans les années 1803-1804*, Paris 1807.

BASSNETT-MCGUIRE, SUSAN, *Translation Studies*, London-New York, Methuen, 1980.

BASSNETT SUSAN - LEFEVERE, ANDRÉ, «Introduction: Proust's Grandmother and the Thousand and One Nights. The "Cultural Turn" in Translation Studies» στο: SUSAN BASSNETT - ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *Translation, History and Culture*, London, Cassell, ²1995, σ. 1-13.

BATTEUX, CHARLES, *Principes de littérature*, Paris 1746.

BEATON, Roderick (επιμέλεια), *The Greek Novel AD 1-1985*, London, Croom Helm, 1988.

BEAUMARCHAIS, J.-P. DE - COUTY, DANIEL - RAY, ALAIN, *Dictionnaire des littératures de langue française*, Paris, Bordas, 1984.

BERMAN, ANTOINE, *L'épreuve de l'étranger, Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*, Paris, Gallimard, 1984.

—, *Pour une critique des traductions: John Donne*, Paris, Gallimard, 1995.

BERNARD, SUZANNE, *Le poème en prose. De Baudelaire jusqu'à nos jours*, Paris, Nizet, 1978.

BERNARDIN DE SAINT-PIERRE, *Paul et Virginie*, εισαγωγή - επιμέλεια: Jean Delabroy, Paris, Pocket, 1991.

BERTRAND, LOUIS, *La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIIIème siècle et les premières années du XIXème en France*, Paris, Hachette, 1896, Genève, Slatkine Reprints, 1968.

BLAIR, HUGH, *Lectures on Rhetoric*, London [10]1806.

BLANCHARD, J.-M., «Style pastoral, style des lumières», *Studies on Voltaire* 114 (1973) 331-346.

BORONAD, ANDRÉ, «Genèse et esthétique de la nouvelle», *Revue de Littérature Comparée* 50 (1976) 402-420.

BOUCHARD, JACQUES, «Les Relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake», *Ο Ερανιστής* 11 (1971) 67-92.

—, «Nicolas Mavrocordatos et l'aube des Lumières», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 20 (1982) 237-246.

—, «Sagesse et folie dans l'œuvre de Mavrocordatos», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 21 (1983) 114-115.

—, «La réception des "Maximes" de la Rochefoucauld chez les Grecs au XVIIIème siècle. L'oeuvre des Mavrocordatos», στο: *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας (Αθήνα, 28 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1991), Αθήνα, Δόμος, 1995, σ. 169-180.

BRAD-CHISACOF, LIA, «Un portrait robot de l'*Anonyme de 1789*», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995-1996) 99-117.

—, (έκδοση - μετάφραση - επίλογος), *Ρήγας. Ανέκδοτα έργα/Rigas, Scrieri inedite*, Βουκουρέστι, Ινστιτούτο Μελετών Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης/ Ρουμανική Ακαδημία, 1998.

BRAGT, KATRIN VAN, «Corpus bibliographiques et analyses des traductions. Un programme d'analyse par ordinateur», *Revue de Littérature Comparée* 63 (1989) 171-178.

BRAUNDSCHWEIG, ROGER, «Deux amis et disciples: Senancour et Nodier», στο: HERMAN HOFER (επιμέλεια), *Louis-Sébastien Mercier précurseur et sa fortune*, München, Wilhelm Fink, 1977, σ. 155-196.

BRISSET, ANNIE, «The Search for Native Language: Translation and Cultural Identity», στο: LAWRENCE VENUTI (επιμέλεια), *The Translation Studies*

Reader, London, Routledge, 2000, σ. 343-375.

BRUNEL, PIERRE - CHEVREL, YVES (επιμέλεια), *Précis de littérature comparée*, Paris, PUF, 1989.

BUCHANAN, MICHELLE, «Marmontel: un auteur à succès du XVIIIème siècle», *Studies on Voltaire* 55 (1967) 321-331.

CALANTZOPOULOS, VICTORIA C., *La reprise de la tragédie antique dans la Grèce moderne (1817-1927)*, διδακτορική διατριβή, Paris, Université de Paris I, 1977.

CAMARIANO-CIORAN, ARIADNA, *Spritul revoluţionar francez şi Voltaire in limbă greacă şi română*, Bucureşti 1946.

CAMARIANO, NESTOR, *Catalogul manuscriselor greceşti din Biblioteca Academiei Române*, τ. 2, Bucureşti 1940.

—, «Constantin Dapontès et les Pricipautés Roumaines», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 8 (1970) 481-494.

CARATAŞU, MIHAI, *Catalogul manuscriselor greceşti din Biblioteca Academiei Române*, τ. 3, Bucureşti 2005.

CARDY, MICHEL, «The Literary Doctrines of Jean-François Marmontel», *Studies on Voltaire* 210 (1982) 127-145.

CARPENTER, HUMPHREY - PRICHARD, MARI, *The Oxford Companion to Children's Literature*, Oxford - New York, Oxford University Press, 1984.

CASTELLAN, A. L., *Lettres sur la Morée, l'Hellesponte et Constantinople*, Paris ²1820, τ. 1.

CHARTIER, ROGER - MARTIN, HENRI-JEAN, *Histoire de l'édition française: Le livre triomphant 1660-1830*, Paris, Promodis, 1990.

CHARTIER, ROGER - ROCHE, DANIEL, «Livres et presse: véhicules des idées. Rapport préliminaire», *Studies on Voltaire* 264 (1989) 585-598.

CHASLES, ÉMILE, *Michel de Cervantes: sa vie, son temps, son œuvre politique et littéraire*, Paris, Didier, 1866.

CHATEAUBRIAND, *Atala - René*, επιμέλεια: Pierre Reboul, Paris, Flammarion, 1964.

—, *Atala*, επιμέλεια: Christiane Marcellesi, Paris, Larousse, 1973.

CHÉREL, ALBERT, *Fénelon au XVIIIème siècle*, Paris, 1917, Slatkine Reprints, Genève 1970.

CHEVREL, YVES, *La littérature comparée*, Que sais-je?, Paris, PUF, ²1991.

CHOUILLET, JACQUES, *L'esthétique des Lumières*, Paris, PUF, 1974.

CIORANESCU, A., *Bibliographie littéraire du XVIIIème siècle*, Paris, 1969, 3 τ.

COLLIGNON, ALBERT, *Notes sur l'«Euphormion» de Jean Barclay*, Nancy 1901.

—, *Notes historiques, littéraires et bibliographiques sur l'Argenis de Jean Barclay*, Paris-Nancy 1902.

COMPAGNON, ANTOINE, *La Seconde Main*, Paris, Seuil, 1979.

Condylis, Hélène, «La traduction grecque de *Kalīla wa-Dimna*», *Graeco-arabica* 3 (1984) 207-212.

Condylis-Basoukos, Hélène, *Stéphanitès kai Ichnilatès, traduction grecque (XIème siècle) du livre Kalīla wa-Dimna d'Ibn al-Muqaffa' (VIIIème siècle). Étude lexicologique et littéraire*, Louvain, Peeters, 1997.

Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation en Grèce* [Paris] 1803.

Correa-Calderón, Evaristo, *Baltasar Gracián, su vida y su obra*, Madrid, Gredos, (1961) 1970.

Coulet, Henri, *Le roman jusqu'à la Révolution*, Paris, Armand Colin, [8]1991.

—, «Expérience sociale et imagination dans les romans de Mme de Tencin», *Cahiers de l'Association Internationale des Études Françaises* 46 (1994) 31-51.

Coward, David, «The Revolutionary Pamphlets of Restif de la Bretonne», *Studies on Voltaire* 242 (1986) 293-334.

—, *The Philosophy of Restif de la Bretonne*, *Studies on Voltaire* 283 (1991).

Cuddon, J. A., *Dictionary of Literary Terms*, London, Penguin, [30]1992.

Cupane, Carolina, «Metamorphosen des Eros. Liebesdarstellung und Liebesdiskurs in der byzantinischen Literatur der Komnenenzeit», στο: Panagiotis A. Agapitos - Diether R. Reinsch (επιμέλεια), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit*, Meletemata 8, Frankfurt a/M. 2000, σ. 25-54.

Darnton, Robert, *Édition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIème siècle*, Paris, Gallimard, 1991.

D'hulst, Lieven, «Les variantes textuelles des traductions littéraires», *Poetics Today* 2 (1981) 133-141.

—, «Le discours sur la traduction en France (1800-1850)», *Revue de Littérature Comparée* 63 (1989) 179-188.

—, *Cent ans de théorie française de la traduction. De Batteux à Littré (1748-1847)*, Lille, Presses Universitaires de Lille, 1990.

Delon, Michel - Baruch, Daniel (εισαγωγή – επιμέλεια): *Paris le jour, Paris la nuit:* Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris- Le nouveau Paris*, Restif de la Bretonne, *Les nuits de Paris*. Paris, Laffont, 1990.

Dima-Dragan, Corneliu, «La bibliophilie des Mavrocordato», στο: *Symposium: L'époque phanariote* (21-25 Octobre 1970), Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 209-216.

Droulia, Loukia, «Les foyers de culture en Grèce», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, KNE/EIE, 1982, σ. 189-206.

—, «The Classics in the Service of Renascent Greece: Adamantios Korais and his Editorial Work», *Humanitas* 49 (1997) 245-261.

DUȚU, ALEXANDRE, *Coordonate ale culturii romaânesti în secolul XVIII*, Bucarest 1960.

—, «Livres populaires français et allemands dans l'Europe du Sud-Est», *Dix-huitième siècle* 18 (1986) 179-189.

Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Paris-Neuchatel 1751-1780, ανατύπωση: Stuttgart, Bad Cannstatt, 1966.

Enfants de langue et Drogmans, Istanbul 1995.

ESCARPIT, ROGER, *Le littéraire et le social*, Paris, Flammarion, 1970.

EVEN-ZOHAR, ITAMAR, «Polysystem Theory», *Poetics Today* 11.1 (1990) 9-26.

—, «The "Literary System"», *Poetics Today* 11.1 (1990) 37-44.

—, «Translation and Trasfer», *Poetics Today* 11.1 (1990) 73-78.

—, «Interference in Dependent Literary Polysystems», *Poetics Today* 11.1 (1990) 79-83.

FABRE, JEAN, *Lumières et Romantisme*, Paris, C. Klincksieck, 1963.

FLORIAN, JEAN-PIERRE CLARIS DE, *Nouvelles*, εισαγωγή - επιμέλεια: René Godenne, Paris, Didier, 1974.

FOLLIERI, ENRICA, «Gli elementi originali nella versione neogreca del Teseida del Boccaccio», στο: *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953), τ. 3, Αθήνα, 1958, σ. 292-298.

FOUCAULT, MICHEL, «What's an author», στο: DONALD BOUCHARD (επιμέλεια), *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays*, Ithaca-New York, Cornell University Press, 1980, σ. 113-138.

FREIBERG, MEDEA, «Un roman sentimental français du XVIIIème siècle dans les principautés danubiennes», *Synthésis* 2 (1975) 125-133.

FRYE, NORTHROP, *The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance*, Cambridge-Massachusetts-London, Harvard University Press, ⁵1982.

FURETIÈRE, ANTOINE, *Le roman bourgeois*, εισαγωγή - επιμέλεια: Georges Mongrédien, Paris, Le Club du meilleur livre, Classiques, 1958.

GÉGOU, FABIENNE (εισαγωγή - επιμέλεια), *Lettre-Traité de Pierre-Daniel Huet sur l'origine des romans* Paris, A.-G. Nizet, 1971.

GENETTE, GÉRARD, *Palimpsestes*, Paris, Seuil, 1982.

—, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987.

—, *Fiction et diction*, Paris, Seuil, 1991.

GERHARDT, M. I., *The Art of Story-Telling. A Literary Study of Thousand and One Nights*, Leiden, E. J. Brill, 1963.

GIGANTE, DENISE, *Taste, a literary history*, New Haven and London, Yale University Press, 2005.

Godenne, René, *Histoire de la nouvelle française aux XVIIème et XVIIIème siècles*, Genève, Droz, 1970.

—, *Études sur la nouvelle française*, Genève, Slatkine, 1985.

Granderoute, Robert, *Le roman pédagogique de Fénelon à Rousseau*, Genève-Paris, Slatkine-Champion, 1985, 2 τ.

Gusdorf, Georges, *La conscience révolutionnaire. Les Idéologues*, Paris, Payot, 1978.

Hafter, Monroe Z., *Gracián and Perfection: Spanish Moralists of the Seventeenth Century*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1966.

Hatzopoulos, Marios, *Ancient Prophecies, Modern Predictions: Myths and Symbols of Greek Nationalism*, διδακτορική διατριβή, London, University of London, 2005.

Hawes, Clement, «Johnson and Imperialism», στο: Greg Clingham (επιμέλεια), *Samuel Johnson*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, σ. 114-126.

Hazard, Paul, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Paris 1934-1935, 2 τ.

—, *La pensée européenne au XVIIIème siècle*, Paris 1946, 3 τ.

Henson, Eithne, «Johnson and the Condition of Women», στο: Greg Clingham (επιμέλεια), *Samuel Johnson*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, σ. 67-84.

Hermans, Theo (επιμέλεια), *The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation*, Croom Helm, London and Sydney, 1985.

—, «Literary Translation: The Birth of a Concept», στο: José Lambert - André Lefevere (επιμέλεια), *La traduction dans le développement des littératures*, Actes du XIème Congrès de L'Association Internationale de Littérature Comparée (Paris, 20-24 août 1985), Genève, Peter Lang, 1993, σ. 93-104.

—, «Translation's Representations», *Σύγκριση/Comparaison* 9 (1998) 14-30.

Hillebrand, Bruno, *Theorie des Romans*, München 1980.

Hollier, Denis (επιμέλεια), *De la littérature française*, Paris, Bordas, 1993.

Holmes, James S., «The Name and Nature of Translation Studies», στο: Lawrence Venuti (επιμέλεια), *The Translation Studies Reader*, London, Routledge, 2000, σ. 172-185.

Howells, R. J., «Télémaque et Zadig: apports et rapports», *Studies on Voltaire* 215 (1982) 63-75.

Hunger, Herbert - Hannick, Christian, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, IV, Βιέννη, 1994.

Hunter, Paul J., «The Novel and Social / Cultural History», στο: John Richetti

(επιμέλεια), *The Cambridge Companion to the Eighteenth Century Novel*, Cambridge, Cambridge University Press ²1998, σ. 9-40.

—, *Before Novels, The Cultural Contexts of Eighteenth Century English Fiction*, New York-London, W. W. Norton, 1990.

HURMUZAKI, EUDOXIU, *Documente greceşti privitoare la Istoria Românilor*, επιμέλεια: N. Iorga, Bucureşti, τ. 14, 1915-1917.

IKNAYAN, MARGUERITE, *The Idea of the Novel in France: The Critical Reaction 1815-1848*, Genève-Paris, Droz-Minard, 1961.

ISER, WOFGANG, *The Implied Reader, Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press, 1978.

—, *L'acte de lecture. Théorie de l'effet esthétique*, μετάφραση: Evelyne Sznycer, Bruxelles, Pierre Mardaga, 1985.

JAUSS, HANS-ROBERT, *Pour une esthétique de la réception*, μετάφραση: Claude Maillard, Paris, Gallimard, 1978.

—, «Littérature médiévale et théorie des genres», *Théorie des genres*, μετάφραση: Élliane Kaufholz, Paris, Seuil, 1986, σ. 37-76.

KÁLMÁN, GYÖRGY C., «Some Borderline Cases of Translation», στο: JOSÉ LAMBERT - ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *La traduction dans le développement des littératures*, Actes du XIème Congrès de L'Association Internationale de Littérature Comparée (Paris, 20-24 août 1985), Genève, Peter Lang, 1993, σ. 69-72.

KAMPERIDIS, LAMBROS, «The Notion of Millet in Mavrokordatos' *Philotheou Parerga* and his Perception of the Enlightened Ottoman Despot», *Journal of the Hellenic Diaspora* 18 (1992) 67-78.

KARATHANASSIS, A. E., «Contribution à la connaissance de deux Grecs de la Diaspora: Athanasios Kondoïdis et Athanasios Skiadas (18e siècle)», *Balkan Studies* 19 (1978) 159-184.

—, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIII-XIX siècles*, Thessaloniki, Institut for Balkan Studies, 1989.

KATZ, EVE, «Marmontel and the Voice of Experience», *Studies on Voltaire* 76 (1970) 233-259.

KEHAGIOGLOU, GEORGE, «Modern Greek Orientalism: A Preliminary Survey of Literary Responses to the Arab World», *Modern Greek Studies Yearbook* 3 (1987) 75-97.

KEHAYIOGLOU, GEORGE, «The Discontinuity of Greek Literary Responses to the

Arab World (18th-20th Centuries)», *Journal of Modern Greek Studies* 7 (1989) 65-76.

Kerslake L., «The Sources of Some Literary Articles in the Encyclopédie», *Studies on Voltaire* 215 (1982) 139-161.

Kitromilidis, P. M., «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* 1 (1983) 51-70.

—, «John Locke and the Greek Intellectual Tradition», στο: G. A. Rogers (επιμέλεια), *Locke's Philosophy*, Oxford 1994, σ. 217-235.

—, «Le retentissement des idées de Jean-Jacques Rousseau au sein du radicalisme balkanique», στο: Tanquy L'Aminot (επιμέλεια), *Politique et révolution chez Jean-Jacques Rousseau*, Oxford, Voltaire Foundation, 1994, σ. 121-139

Kittay, J. - Godzich, W., *The Emergence of Prose*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1987.

Klein, W., *Die Legende von Barlaam und Ioasaph als Programmschrift des Mönches Agapios Landos*, Hamburg, Dr. Kovač, 1997.

Knös, Börje, «Les Oracles de Léon le Sage», *Αφιέρωμα στη μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Αθήνα, 1960, σ. 155-188.

—, *L'histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm-Göteborg-Uppsala, Almqvist - Wiksell, 1962.

Kristeller, Paul Oskar, «The modern system of the arts: A Study in the History of Aesthetics», *The Journal of the History of Ideas* 12 (1951) 496-527, 13 (1952) 17-46.

Laffont-bompiani, *Dictionnaire des œuvres, de tous les temps et de tous les pays*, Paris, Robert Laffont, ^{6}1989.

—, *Dictionnaire des personnages*, Paris, Robert Laffont, ^{7}1999.

Lambert, José, «Théorie de la Littérature et théorie de la traduction en France (1800-1850), interprétées à partir du polysystème», *Poetics Today* 2 (1981) 161-170.

—, «Le discours implicite sur la traduction dans l'*Encyclopédie*», στο: Michel Ballard - Lieven D'Hulst (επιμέλεια), *La traduction en France à l'âge classique*, Lille, Septentrion, 1996, σ. 101-119.

Lantier, Etienne-François de, *Œuvres Complètes*, επιμέλεια: P.-J. Charrin, Paris 1836.

Laufer, Roger, *Lesage ou le métier du romancier*, Paris, Gallimard, 1971.

Lausberg, Heinrich, *Handbuch der Literarischen Rhetorik*, München, Max Hueber, 1960.

LAYTON, EVRO, «The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for the foreign missions (1822-1833)», *Ο Ερανιστής* 9 (1971) 169-193.

LEFEVERE, ANDRÉ, «Translation Studies: The Goal of the Discipline», στο: JAMES S. HOLMES - JOSÉ LAMBERT - RAYMOND VAN DEN BROECK (επιμέλεια), *Literature and Translation: New Perspectives in Literary Studies*, Leuven, Acco, 1978, σ. 234-235.

—, «Translation: Its Genealogy in the West», στο: SUSAN BASSNETT - ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *Translation, History and Culture*, London, Cassell, ²1995, σ. 14-28.

LEGRAND, ÉMILE (έκδοση-μετάφραση), *Κωνσταντίνος Δαπόντες, Δακικαί Εφημερίδες/Constantin Dapontes, Ephemerides Daces*, Paris, Ernest Leroux, 1881, τ. 1.

—, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au XVIIIème siècle*, Paris 1918-1928, 2 τ.

LEWIS, C. - PELLAT, CH. - SCHACHT, J. (επιμέλεια), *Encyclopédie de l'Islam*, Leiden-Paris, E. J. Brill - G. P. Maisonneuve & Larose, 1960-1967.

LITZICA, CONSTANTIN, *Catalogul manuscriptelor greceşti din Biblioteca Academiei Române*, τ. 1, Bucureşti 1909.

LOICQ-BERGER, M.-P., «Pour une lecture des romans grecs», *Les Études Classiques* 48 (1980) 23-42.

LUKÁCS, GEORG, *Soljénitsyne*, Paris, Gallimard, 1970.

MACKRIDGE, PETER, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, New York, Oxford University Press, 2009.

MADELÉNAT, DANIEL, *La biographie*, Paris, PUF, 1984.

MALANDAIN, PIERRE, *Delisle de Sales philosophe de la nature (1741-1816)*, *Studies on Voltaire* 203-204 (1982).

MANGO, CYRIL, *Byzantium and its Image*, London, Variorum Reprints, 1984.

MARINESCU, FLORIN - PENELEA-FILITTI, GEORGETTA - TABAKI, ANNA, *Documents Gréco-Roumains. Le Fonds Mourouzi d'Athènes*, Athènes-Bucarest, CRN-FNRS/Académie Roumaine-Institut d'Histoire «N. Iorga», 1991.

MARINO, ADRIAN, *Comparatisme et théorie de la littérature*, Paris, PUF, 1988.

—, *La critique des idées littéraires*, μετάφραση: Manol Friedman, Bruxelles, Éditions Complexe, 1997.

MARMONTEL, JEAN-FRANÇOIS, *Éléments de littérature*, Paris 1787.

MARTIN, ANGUS, «The Origins of the Contes moraux: Marmontel and other Authors of Short Fiction in the *Mercure de France* (1750-1761)», *Studies on Voltaire* 171 (1977) 197-210.

MASTORIDIS, KLIMIS, *Casting the Greek Newspaper. A Study of the Morphology of the Ephemeris from its Origins until the Introduction of Mechanical setting*, Θεσσαλονίκη, ΕΛΙΑ, 1999.

MAUGAIN, GABRIEL, *Documenti bibliografici e critici per la storia della fortuna del Fénelon in Italia*, Paris, Champion, 1910.

MAUZI, ROBERT, *L'idée du bonheur au 18ème siècle*, Genève-Paris-Gex, Slatkine Reprints, 1979.

MAY, GEORGES, «L'Histoire a-t-elle engendré le roman? Aspects français de la question au seuil du siècle des lumières», *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 55 (1955) 155-176.

—, *Le dilemme du roman au XVIIIème siècle*, New Haven-Paris, Yale University Press-PUF, 1963.

—, *Les Mille et une nuits d'Antoine Galland*, Paris, PUF, 1986.

MERCIER, DANIEL, «Le problématique d'équivalence des langues aux XVIIème et XVIIIème siècles», στο: MICHEL BALLARD - LIEVEN D'HULST (επιμέλεια), *La traduction en France à l'âge classique*, Lille, Septentrion, 1996, σ. 63-81.

MERCIER, LOUIS-SÉBASTIEN, *L'an deux mille quatre cent quarante. Rêve s'il en fut jamais*, εισαγωγή - επιμέλεια: Raymond Trousson, Bordeaux, Ducros, 1971.

MILLER, NANCY K., «Le roman-mémoires: genres croisés», στο: DENIS HOLLIER κ.ά. (επιμέλεια), *De la littérature française*, Paris, Bordas, 1993, σ. 418-424.

MILNER, MAX, *Le diable dans la littérature française. De Cazotte à Baudelaire 1772-1861*, Paris, José Corti, 1960, 2 τ.

MINSKI, ALEXANDER, *Le préromantisme*, Paris, Armand Colin, 1998.

MOISAN, CLÉMENT, *Qu'est-ce que l'histoire littéraire*, Paris, PUF, 1987.

MOREAU, FRANÇOIS, *De bonne main. La communication manuscrite au XVIIIème siècle*, Universitas-Paris, Oxford, Voltaire Foundation, 1993.

MOREAU, P., *La critique littéraire en France*, Paris, Armand Colin, 1960.

MOREAUX, PAUL, *Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, Ankara 1964.

MORNIER, DANIEL, *La pensée française au XVIIIème siècle*, Paris, Armand Colin, 1969.

MORTIER, ROLAND, «Unité ou Scission du siècle des Lumières?», *Clartés et Ombres du siècle des Lumières*, Genève, Droz, 1969, σ. 114-124.

—, *L'originalité. Une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières*, Genève, Droz, 1982.

MOSSÉ, F. (επιμέλεια), *Littérature allemande*, Paris, Aubier, 1959.

MOURET, FRANÇOIS J.-L., «Entre vers et prose ou les Encyclopédistes s'interrogent», *Neohelicon* 2.3-4 (1974) 373-384.

MÜCKE, DOROTHEA E. VON, *Virtue and the Veil of Illusion: Generic Innovation and the Pedagogical Project in Eighteenth-Century Literature*, Stanford, Stanford University Press, 1991.

NEROULOS, JACOBAKI-RIZO, *Cours de littérature grecque moderne*, Genève 1827, ²1828.

NEUSCHÄFFER, J. *Boccacio und der Beginder Novellistik*, München, W. Fink, 1969.

NILSSON, INGELA, «Spatial Time and Temporal Space: Aspects of Narrativity in Makrembolites», στο: PANAGIOTIS A. AGAPITOS - DIETHER R. REINSCH (επιμέλεια), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit*, Meletemata 8, Frankfurt a/M. 2000, σ. 94-108.

NOEL, THOMAS, *Theories of the fable in the Eighteenth Century*, New York and London, Columbia University Press, 1975.

NORDEN, EDUARD, *Die antike Kunstprosa*, Leipzig-Berlin 1909, τ. 1.

OLSEN, BIRGIT, «The Model and Transaltion Method of the Greek *Theseid*», στο: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμέλεια), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας/Origini della letteratura neogreca*, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας 14, Βενετία 1993, τ. 2, σ. 313-318.

OMATOS, OLGA, *Οι τύχες του Δον Κισσότη: en un nuevo manuscrito del siglo XIX*, Madrid 2006 (ανάτυπο από το περιοδικό *Erytheia: Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 27 [2006] 167-185).

PAGÈS, ALAIN, «Η κυκλική επικοινωνία», *Διαβάζω* τχ. 170 (1987) 20-24.

PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia, «Manuscrits italo-grecs de la bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) 125-136.

—, «La satire sociale-politique dans la littérature dramatique en langue grecque des Principautés (1774-1830)», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 15 (1977) 75-92.

—, «La Fonction idéologique de la littérature en langue grecque des principautés roumaines au XVIIIème siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 18 (1980) 333-344.

—, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990) 29-37.

—, *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, Institute for Balkan Studies 266, Thessaloniki, 1998.

PAPADEMETRIOU, J.-TH., *Studies in the Manuscript Tradition of Stephanites kai Ichnelates*, Urbanna 1960.

PAPADEMETRIOU, J.-TH., «Aesop Romance and the Picaresque Novel», *Aesop as an Archetypal Hero*, International Centre for Humanistic Research, Studies and Researches 39, Athens, Hellenic Society for the Humanistic Studies, 1997, σ. 43-57.

PARKER, FRED, «The Scepticism of Johnson's Rasselas», στο: GREG CLINGHAM (επιμέλεια), *Samuel Johnson*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, σ. 127-142.

PATTERSON, ANNABEL, *Pastoral and Ideology: Virgil to Valéry*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1987.

PATTERSON-TEMPLE, HELEN, «Petites clefs à de grands mystères (Victor Hugo, Jean Paul Richter et Sébastien Mercier)», *Revue de Littérature Comparée* 25 (1951) 85-100.

PECORARO, VINCENCO, «La nascita del romanzo moderno nell'Europa del XIIo secolo. Le sue origini orientali e la mediazione di Bisanzio all'Occidente», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/3 (1982) 306-319.

PELEGRIN, BENITO, *Le Fil Perdu de «Criticón» de Baltasar Gracián: objectif Port-Royal, Allégorie et composition «conceptiste»*, Aix-en Provence, Université de Provence, 1985.

PIPPIDI, ANDREI, «Mysticisme et rationalisme au Phanar: le cas de Daniel de Fonseca», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) 175-196.

—, «L'Histoire de Marcada, ses versions et ses lecteurs», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 29 (1991) 27-37.

POLITI, JINA, «Fall and Redemption of Language in the 17th Century», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 19 (1980) 271-282.

POMEAU, RENÉ - EHRARD, JEAN, *Littérature française*, τ. 5: *De Fénelon à Voltaire*, Paris, Arthaud, ²1989· τ. 6: *De l'Encyclopédie aux Méditations*, Paris, Arthaud, ²1989.

PROBYN, CLIVE T., «The Unstable Genre: Novels and Readers, 1692-1785», *English Fiction of the Eighteenth Century, 1700-1789*, London and New York, Longman, 1987.

QUÉRARD, J.-M., *La France littéraire ou Dictionnaire biographique*, Paris, Maisonneuve et la Rose, 1964 (αναπαραγωγή της έκδοσης 1825-1857).

—, *Les supercheries littéraires dévoilées; Galerie des Écrivains français de toute l'Europe qui se sont déguisés sous des cryptonymes, des initialismes,*

des noms littéraires, des pseudonymes facétieux ou bizarres, etc., Paris, G. P. Maisonneuve & Larose, 1964 (αναπαραγωγή της έκδοσης 1847-1853).

RACAULT, JEAN-MICHEL, «Système toponymique et organisation de l'espace romanesque dans *Paul et Virginie*», *Studies on Voltaire* 242 (1986) 377-417.

—, «Paul et Virginie et l'utopie: de la "petite société" au mythe collectif», *Studies on Voltaire* 242 (1986) 419-471.

—, *L'Utopie narrative en France et en Angleterre 1675-1761*, *Studies on Voltaire* 280 (1991).

RAMOS FOSTER, VIRGINIA, *Baltasar Gracián*, Boston, Twayne Publishers, 1975.

RANGABÉ, A. R., *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, Calmann Levy, Paris 1877, 2 τ.

RANGABÉ, EUGÈNE- RIZO, *Livre d'or de la noblesse Phanariote en Grece, en Roumanie, en Russie et en Turquie*, Athenes, S. Vlastos, 1892.

RENWICK, JOHN, *Marmontel, Voltaire and the «Bélisaire» affair*, *Studies on Voltaire* 121 (1974).

RESTIF DE LA BRETONNE, *Les contemporaines mêlées*, επιμέλεια: J. Assezat, Paris, [1884].

RICHARD, MARCEL - OLIVIER, JEAN-MARIE, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Turnhout, Brepols, 1995.

RICHER, CLAUDE, *L'âge libertin*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1987.

SAINT-ÉVREMOND, *Critique littéraire*, επιμέλεια: Maurice Wilmotte, Paris, Bossard, 1921.

SAKALI, HELEN, *The Elegant Narrative "The Dairyman's Daughter: American Missions in Greece and Asia Minor in the Early Nineteenth Century*, μεταπτυχιακή εργασία, University of Birmigham 1989.

SAPEGNO, NATALINO, *Compendio di Storia della Letteratura Italiana*, τ. 2: *Cinquecento, Seicento, Settecento*, Firenze, La Nuova Italia, ^{5}1994.

SENIOR, NANCY, «The Structure of Zadig», *Studies on Voltaire* 135 (1975) 135-141.

SCHAEFFER, JEAN-MARIE, *Qu'est-ce qu'un genre littéraire?*, Paris, Seuil, 1989.

SCHOLAR, RICHARD, *The je-ne- sais- quoi in Early Modern Europe. Encounters with a certain something*, New York, Oxford University Press, 2005.

SHAVIT, ZOHAR, «The Ambivalent Status of Texts: The Case of Children's Literature», *Poetics Today* 1 (1980) 75-86.

—, «The Ambivalent Status of Texts. A Rejoinder», *Poetics Today* 2 (1980/81) 199-201.

—, «Translation of Children's Literature as a Function of its Position in the Literary Polysystem», *Poetics Today* 2.4 (1981) 171-179.

SIEBER, HARRY, *The Picaresque*, London, Methuen, 1977.

SIMON, SHERRY, «Translating the Will to Knowledge: Prefaces and Canadian Literary Politics», στο: SUSAN BASSNETT - ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *Translation, History and Culture*, London, Cassell, ²1995, σ.110-117.

SJÖBERG, LARS-OLOF, *Stephanites und Ichnelates*, Stocholm 1962.

SOFOU, ALKISTIS, *L'Ephémeris, un journal grec libéral dans la Vienne des Hasbourg (1791-1797)*, διδακτορική διατριβή, Paris, Université de Paris-Sorbonne, Paris IV, 2007.

SOULOYANNIS, EUTHYMIOS, *Cesario Daponte e la sua opera «Φανάρι Γυναικών»*, Universita di Roma, Facolta di Lettere e Filosofia, 1973-1974.

SOUPEL, SERGE, «Richardson as a Source for Baculard d'Arnaud's Novelle», *Revue de Littérature Comparée* 67 (1993) 207-217.

SPADARO, GIUSEPPE, «La fortuna del romanzo di *Apollonio di Tiro* in Grecia», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 23-33.

STASSINOPOULOU, MARIA A. «Μετάφρασέ μας τίποτε από την γλώσσαν των αηδόνων. Zur griechieschen Übersetzungsprosa an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert», *Jahrbuch der Österreichiscen Byzantinistik* 44 (1994) 369-388.

STEIG, MICHAEL, «The Ambivalent Status of Texts», *Poetics Today* 2:1b (1980-1981) 193-197.

STOJANOV, M., *Codices graeci... Serdisiensis*, Σόφια 1937.

STRECKEISEN, ANNA-DOROTHEA, «Le romantisme allemand et Mercier», στο: HERMAN HOFER (επιμέλεια), *Louis-Sébastien Mercier précurseur et sa fortune*, München, Wilhelm Fink, 1977, σ. 117-134.

SZEGEDY-MASZÁK, MIHÁLY, «Translation and Canon Formation», στο: *Ταυτότητα και ετερότητα στη λογοτεχνία, 18ος-20ός αι.*, τ. 3: ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ - ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ (επιμέλεια), *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας (Αθήνα, 8-11 Νοεμβρίου 1998), Αθήνα, Δόμος, 2001, σ. 199-206.

TABAKI, ANNA, «Un aspect des Lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», *Ελληνικά* 35 (1984) 315-337.

—, «La notion d'Orient dans la presse littéraire au temps des Lumières en Grèce», *Orient et Lumières*, Colloque de Lattaquié (29 septembre-2 octobre 1986), textes recueillis par A. Moalla, Université de Grenoble III, 1987, σ. 63-73.

—, *Le théâtre néohellénique: genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, διδακτορική διατριβή, Paris, EHESS, 1995. Diffusion Septentrion, Presses Universitaires, Thèse à la carte, Lille 2001, 3 τ.

—, «Byzance à travers les Lumières néohelléniques (début du XVIIIème siècle-1830)», στο: KARSTEN FLEDELIUS (επιμέλεια), *Byzantium, Identity,*

Image, Influence, Major Papers, XIX International Congress of Byzantine Studies (University of Copenhagen, 18-21 August 1996), Danish National Committee of Byzantine Studies, Copenhagen, Eventus, 1996, σ. 318-335.

—, «La presse pre-révolutionnaire grecque: reflet de nouvelles conceptions esthétiques et culturelles dans le Sud-Est européen», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 34 (1996) 133-140.

—, «Identité et diversité culturelle. Le mouvement de traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIIème siècle - début XIXème)», *Σύγκριση/ Comparaison* 9 (1998) 71-91.

—, «Les intellectuels grecs à Paris (fin du XVIIème-début du XIXème siècles», *Corneliae Papacostea-Danielopolu in memoriam*, Bucureşti, 1999, σ. 75-90.

ΤΑΒΑΚΙ, ΑΝΝΑ - ΣΦΗΝΙ, ΑΛΕΧΑΝΔΡΑ, «Typologie des manuels d'éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIème siècle: l'évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est Européen», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 30 (1992) 253-268.

ΤΕΜΜΕΡ, ΜΑΡΚ J., «*Candide* and *Rasselas*. Revisited», *Revue de Littérature Comparée* 56 (1982) 177-193.

ΤΕΝCIN, Mme de, *Mémoires du comte de Comminge*, εισαγωγή - επιμέλεια: Jean Decottignies, Lille, Faculté des Lettres de Lille, 1969.

—, *Mémoires du comte de Comminge*, εισαγωγή – επιμέλεια: Michel Delon, Paris, Desjonquères, 1996.

ΤΕSTUD, ΡΙΕRRE, «Culture populaire et création littéraire. Le cas de Rétif de la Bretonne», *Dix-huitième Siècle* 18 (1986) 85-97.

The Spectator, επιμέλεια Gregory C. Smith, London-Melbourne-Toronto, Everymans' Library, 1979.

ΤΗΟΜΟΡΟULOS, G., «L'original de l'"École des amants délicats" de Rhigas Velestinlis», *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* 19 (1949) 1-12.

ΤΟDOROV, ΤΖVETAN, *Grammaire du Décaméron*, La Haye, Mouton, 1969.

ΤΟLIAS, Georges, *La médaille et la rouille*, Paris-Athènes, Hatier-Kauffmann, 1997.

ΤΟURY, GIDEON, «Translated Literature: System, Norm, Performance», *Poetics Today* 2 (1981) 5-14.

—, *In Search of a Theory of Translation*, Tel Aviv, Porter Institute for Poetics and Semiotics, 1980.

—, «The Nature and Role of Norms in translation» στο: LAWRENCE VENUTI (επιμέλεια), *The Translation Studies Reader*, London, Routledge, 2000, σ. 198-211.

TRAHARD, PIERRE, *Les maîtres de la sensibilité française u XVIIIème siècle (1715-1789)*, Genève, Slatkine Reprints, 1967, 4 τ.

TROUSSON, RAYMOND (επιμέλεια), *Romans libertins du XVIIIème siècle*, Paris, Robert Laffont, 1993.

TYMOCZKO, MARIA, «Translation as a Force for Literary Revolution in the Twelfth-Century Shift from Epic to Romance», στο: JOSÉ LAMBERT– ANDRÉ LEFEVERE (επιμέλεια), *La traduction dans le développement des littératures*, Actes du XIème Congrès de L'Association Internationale de Littérature Comparée (Paris, 20-24 août 1985), Genève, Peter Lang, 1993, σ. 75-92.

VAN DEN HEUVEL, JACQUES, *Voltaire dans ses contes*, Paris, Armand Colin, ³1967.

VAN TIEGHEM, PAUL, «Les idylles de Gessner et le rêve pastoral», *Le préromantisme*, Paris 1930, σ. 233-267.

VELOUDIS, GEORG, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1983, 2 τ.

VENUTI, LAWRENCE, *The Translator's Invisibility*, London-New York, Routledge, 1995.

VERSINS, PIERRE, *Encyclopédie de l'Utopie*, Lausanne, L'Âge de l'Homme, 1984.

VINCENT-MUNNIA, Nathalie, *Les premières poèmes en prose: Généalogie d'un genre*, Paris, Champion, 1996.

VITTI, MARIO (επιμέλεια), *Testi letterari italiani tradotti in greco: dal '500 ad oggi*, Atti del IV Convegno di Studi Neogreci (Viterbo, 20-22 maggio 1993), Soveria Mannelli-Messina, Rubbettino, 1994.

VOISINE, JACQUES, «Le récit court des Lumières au Romantisme (1760-1820)», *Revue de Littérature Comparée* 66 (1992) 105-129, 149-171.

—, *La poésie en prose. Des Lumières au Romantisme*, Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1993.

VOLTAIRE, *Romans et contes*, εισαγωγή - επιμέλεια: René Pomeau, Paris, Garnier-Flammarion, 1966.

VRANOUSSIS, L., «Manuscrits, livres, imprimeries et maisons d'édition», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinstik* 32/1 (1982) 393-480.

WEITZMAN, ARTHUR J., «The Oriental Tale in the Eighteenth Century: A Reconsideration», *Studies on Voltaire* 58 (1967) 1839-1855.

WELLEK, R., *A History of Modern Criticism 1750-1950, 1. The Later Eighteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

WELLES, MARCIA L., *Style and Structure in Gracián's El Criticón*, North Carolina, Chapel Hill, 1976.

WEST, CONSTANCE B., «La théorie de la traduction au XVIIIème siècle», *Revue de Littérature Comparée* (1932) 330-355.

WILHEM, DANIEL, *Les Romantiques allemands*, Paris, 1980.

WILLIAMS, David, «Voltaire on the Sentimental Novel», *Studies on Voltaire* 135 (1975) 115-144.

WIMSATT, WILLIAM K. - BROOKS, Cleanth, *Literary Criticism: A Short History*, London, Routledge - Kegan Paul, 1957.

YAHALOM, SHELLY, «Du non littéraire au littéraire. Sur l'élaboration d'un modèle romanesque au XVIIIème siècle», *Poétique* 44 (1980) 406-421.

ZERVOS, SOCRATE, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique* (1666-1821), διδακτορική διατριβή, Paris EHESS, 1990.

ZIMBONE, ANNA DI BENEDETTO, «Note critiche alla *Ιστορία εβραιοπούλας της Μαρκάδας*», στο: ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμέλεια), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας/Origini della letteratura neogreca*, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία 7-10 Νοεμβρίου 1991), Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας 14, 1993, τ. 2, σ. 641-660.

ZUBER, ROGER, *Les «belles infidèles» et la formation du goût classique*, Paris, Albin Michel, 1995.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

Αβδάλη, Αδανασία 141, 187
Αγαθόφρων Λακεδαιμόνιος 84· βλ. και Νικολόπουλος, Κωνσταντίνος
Αγάθων 51, 109, 110, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 227, 263, 288, 289, 291, 312, 314, 327, 333, 375, 376, 378, 383, 412, 417, 436, 437, 438
Αγαπητός, Π.-Α. 5, 224
Αγάπιος μοναχός 323
Αγγελάτος, Δημήτρης 101, 102, 105, 282
Αγγέλου, Άλκης 24, 50, 84, 117, 118, 125, 126, 127, 155, 175, 187, 235, 236, 248, 284, 289, 323, 332, 348, 367
Αγιορείτης, Νικόδημος 71, 118, 323
Άδαμ, Φρειδερίκος 374
Αδανασιάδης, Κύριλλος 238
Αδανασίου, Κοδράτος 167
Αδανασόπουλος, Βαγγέλης 105
Αθήναιος 77, 78
Αθήνη, Στέση 19, 74, 99, 132, 140, 157, 192, 195, 215, 223, 244, 352, 390
Άθλιοι 420
Αι τύχαι του Τηλεμάχου (μτφ. του Δ. Προκοπίου) 67, 81, 132, 135, 372, 377
Αι χαριέσταται και άξιαι γέλωτος απλότητες του Μπερτολδίνου 116, 117, 317, 347· βλ. και *Βερτολδίνος*
Αιθιοπικά, ή Τα κατά Θεαγένην και Χαρίκλειαν 4, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 27, 83, 271, 272, 275, 281, 282, 283, 293
Αικατερίνη Β΄ 17, 374
Αιμίλιος, περί ανατροφής των παίδων 377
Αίσωπος 113, 117, 127, 187, 188, 189, 284, 294, 359
Αισώπου βίος και μύθοι 128, 186
Αισώπου μύθοι 128, 186, 274, 317
Αιτωλός, Γεώργιος 186
Αλεξανδρίδης, Δημήτριος 73
Αλεξανδροπούλου, Όλγα 107
Αλέξανδρος ο Πορδητής 174
Αλή (Πασάς) 85, 160, 161
Αληθή διηγήματα 273· *Αληθής ιστορία* 273, 441· *Αληθινή ιστορία* 14 (του Λουκιανού)
Αληθής ιστορία 71, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 103, 112, 179· βλ. και *Ανώνυμος του 1789*
«Αλιμέκ, ήτοι Η ευτυχία» (μυθιστορία αραβική) 72
Αμαρτωλών σωτηρία 56
Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη 150
Αμπουμπεκίρ, δερβίς 69, 359
Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Άννα 271
Ανάχαρσις 145, 146, 151, 179
Ανδρεόπουλος, Μιχαήλ 65, 361
Ανδρεώπολος, Ανδρέας (ψευδ. του Κωνσταντίνου Ασώπιου) 306
Άνθη ευλαβείας 198, 382
Άννα Βηλ 52, 53, 59, 204, 205, 288, 360, 424
Αντωνιάδης, Γιάννης Α. 13, 289

* Το ευρετήριο περιλαμβάνει τα κύρια ονόματα προσώπων και τους τίτλους των έργων. Δεν ευρετηριάζονται οι τίτλοι δημοσιευμάτων που χρησιμοποιούνται ως βιβλιογραφικές αναφορές.

Ανώνυμος ο Έλλην 326
Ανώνυμος του 1789 90, 92· βλ. και *Αληθής Ιστορία*
Απανθίσματα έκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου 98, 99, 100, 101, 310, 321, 349, 350, 351, 352, 361, 388, 423, 424
Αποθήκη των παίδων 192, 193, 195, 196, 197, 365, 376, 387, 388
Αποκάλυψη του Ιωάννη 97, 98, 103
Απόκοπος 340
Απόκρυφη ιστορία ή Ανέκδοτα 176
Απολλώνιος 5, 134, 340
Απομνημονεύματα (του Κολοκοτρώνη) 28
Απομνημονεύματα (του Ραγκαβή) 175
Αποστολή, Πέρσα 116, 166
Αποστολίδου, Βενετία 333
Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ. 369
Αραβικόν μυθολογικόν 46, 56, 68, 69, 70, 71, 72, 83, 228, 262, 317, 349, 350, 359, 361, 364, 386, 419
Αργενίς 15, 16, 17, 157, 181, 227, 360
Αργυροπούλου, Ρωξάνη 34, 148, 151, 285, 311, 395
Αριμάν 164
Αριστέας 370, 371, 379
Αριστομένης και Γοργώς 27, 28, 35, 289, 316, 333, 360, 365, 374
Αριστονόου τύχαι 137
Αριστοτέλης 77, 84, 257, 275, 278, 279, 280, 282, 284, 298
Αρμόδιος και Αριστογείτων 28
Αρχαιολογία συνοπτική των Ελλήνων 142, 145
Αταλά ή οι έρωτες δύο αγρίων εγχωρίων της Βορείου Αμερικής 37, 38, 59, 179, 214, 215, 228, 263, 360, 366, 389
Αυδίκος, Ευάγγελος Γ. 192
Αυτοβιογραφία (της Μουτζάν) 195, 202
Αφθόνιος 187
***A** Voyage to Abyssinia* 159
Abderiten 109
Abel-Rémusat, Jean-Pierre 74
Abrams, M.H. 251, 269, 299, 302
Addison, Joseph 237, 238, 244, 245, 250, 254, 298
Agapitos, P.-A. 5· βλ. και Αγαπητός, Π.-Α.
Achiless la Skiro 19
Albert, Pierre 307
Alexander der Eroberer 174
Alexiou, Margaret 5
Alf Layla wa-Layla 61
Alfieri, Vittorio 326
Almanach des Muses 307
al-Muqaffa' 66
Alter, F. C. 55
Alter, Jean 78
Amélie 58
Amusement de jour 58
Amyot, Jacques 27
Angenot, Marc 29, 35, 180
Anna Ross: A Story for Children 208
Anne Bell 52, 58, 360, 425
Anthologie arabe 73
Arcadia 25
Aretino, Pietro 200, 336, 339
Argenis et Poliarque 15·*Argenis y Poliarco* 15
Argenis 14, 15, 16, 77, 78, 197, 360
Argyriou, Asterios 97
Aristomenes und Gorgus 27, 360
Ars Critica 237
Atala ou Les amours de deux sauvages dans le désert 36, 58, 360
Athini, Stessi 47, 244· βλ. και Αθήνη, Στέση
Aucassin et Nicolette 216
Auerbach, Erich 199
Avellaneda, Alonso Fernández de 120
Avis d'une mère à sa fille 325

Βαβυλωνιακά 272
Βαγενάς, Νάσος 88, 219, 238
Βαλέτας, Γ. 73, 355, 424
Βάμβας, Νεόφυτος 210, 299, 306, 338, 358, 362, 415
Βαρδαλάχος, Κωνσταντίνος 191, 288, 298-303, 306, 375, 411, 418
Βαρελάς, Λάμπρος 66
Βαρθολομαίος, αββάς (Barthélemy, Jean-Jacques) 350, 354, 378
Βαρκλαίος ή Βαρκλάιος Ιωάννης (Barclay, John) 350
Βαρλαάμ και Ιωάσαφ 63, 64, 65, 135, 159, 284, 340
Βασίλειος ο Μέγας 100, 361
Βασιλείου, Αλέξανδρος 12, 24, 72, 84, 146, 167, 191, 202, 271, 275, 283, 285, 286, 293, 294, 299, 303, 306, 316, 410, 411, 412, 413, 414
Βασιλείου, Π. 63, 64
Βασίλης 248· βλ. και *Διγενής Ακρίτης*
Βατραχομυομαχία 14, 188, 418
Βάυλος (Bayle, Pierre) 298
Βεάττειος (Beattie, James) 298
Βέης, Ν. 46
Βειλάνδος (Wieland, Martin-Christoph) 148, 149, 350, 378
Βεκκαρίας (Beccaria, Cesare) 416
Βελεστινλής, Ρήγας 13, 19, 20, 21, 26, 30, 31, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 55, 57, 95, 96, 100, 101, 106, 107, 139, 143, 144, 145, 215, 216, 221, 225, 253, 264, 266, 270, 310, 322, 351, 352, 361, 380, 388, 404, 411, 420, 421, 422, 428, 429, 432, 433, 435, 436
Βελή Πασάς 85
Βέλθανδρος 5
Βελισάριος (του H.K.H. von Trautzschen) 178
Βελισάριος 177, 319
Βελουδής, Γιώργος 31, 32, 104, 111, 173, 203, 256, 257, 266
Βενετσάς, Νικηφόρος 63
Βενιέρης, Δημήτριος 37, 145, 179
Βεντότης, Γεώργιος 145, 179, 193, 220, 261, 308, 309, 310, 356, 363, 429
Βερκέλειος (Berkeley, George) 298
Βερναδίνος, Σαιμπιέρρος Ι. Ε. (Bernardin de Saint-Pierre, J.-H.) 350
Βερτολδίνος 117, 317
Βερτόλδος 117
Βηλαράς, Ιωάννης 14, 85, 86, 110, 111, 112, 113, 158, 161, 188, 200, 289, 398, 418
Βιβιλάκης, Ιωσήφ 91
Βίβλος 63, 193
Βίβλος βασιλειών 247
Βίβλος Συντίπα του φιλοσόφου 65, 340, 361· βλ. και *Συντίπας*
Βίος Αισώπου 115, 116, 117, 186, 317
Βίος του Επαμεινώνδου 412
Βίος του Ναπολέοντος 210
Βιργίλιος 22, 31, 213
Βίων 22, 32
Βλαίρος (Blair, Hugh) 298, 300
Βλαντής, Σπυρίδων 9, 10, 12, 13, 53, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 260, 261, 273, 282, 290, 365, 380, 382, 388
Βλαστός, Μελέτιος 214, 223
Βλάχος, Γεράσιμος 339
Βλεμμύδης, Νικηφόρος 92
Βοελαίος (Boileau-Despréaux, Nicolas) 241
Βοκάσιος 201· Βοκκάκιος, Ιωάννης 202, 350 (Boccaccio, Giovanni)
Βολταίρος 42, 298, 300, 374, 381, 398· Βολτέρ 359 (Voltaire)
Βοσποροµαχία 162

Βούλγαρης, Ευγένιος 18, 84, 87, 92, 156, 162, 177, 215, 253, 260, 270, 273, 341, 357
Βουτιερίδης, Ηλίας Π. 334
Βρανούσης, Λ. Ι. 26, 44, 55, 56, 91, 158, 178, 217, 290, 308
«Βρούτος» 357
Βυξάντιος, Μ. Σ. 426
Βωμόντ, κυρία (Beaumont, Mme de) 194

Bacon, Francis 77, 237, 238, 239, 245, 257, 259, 260, 263, 266, 302
Baculard d'Arnaud 47, 48, 49, 52, 53, 58, 106, 204, 353, 354, 340, 424
Badino, L. 15
Badolle, Maurice 21
Bahier-Porte, Christelle 88, 166
Bakhtine, Mikhail 6, 22, 118, 146, 149, 162
Bakker, W. F. 176
Balaÿ, Christophe 67
Barbu, Daniel 235
Barclay, John 14, 77, 78, 80, 81, 153, 157, 181, 197
Bardon, Maurice 119, 120, 121, 122, 125, 126
Baretti, Giuseppe 160
Baridon, Michel 172, 182, 239
Barrovecchio, Anne-Sophie 176, 177, 178
Barthélemy, Jean-Jacques αβάς 20, 21, 22, 51, 57, 143, 144, 146, 151, 152, 205, 214, 263, 352, 435
Bartholdy, Jacob-Salomon 127, 338
Baruch, Daniel 89
Basedow, Johann Bernhard 324
Basker, James 244, 307
Bassnett, Susan 403, 440
Batteux, Charles, αβάς 22, 254, 257, 297, 298, 299, 303, 389, 405, 406, 412, 429, 430
Baumeister, Joseph 68, 309, 310, 363
Bayle, Pierre 243, 298, 307
Beaton, Roderick 5
Beattie, James 298
Beaumarchais, J. P. de 108
Beaumont, Mme de 192, 194, 195, 206
Beauzée, Nicolas 406
Beccaria, Cesare 271, 326, 410
Beck, Hans-Georg 5
Bélisaire 107, 176, 360
Bellegarde, Jean-Baptiste Morvan de 242
Berchet, Jean Claude 82
Berkeley, George 298
Berman, Antoine 81, 315, 379, 388, 397, 403, 420, 428
Bernard, Suzanne 215
Bernardin de Saint-Pierre, J.-H. 33, 36, 38, 39, 40, 106, 108, 109, 112, 179, 214, 319, 333, 390, 436, 437
Bernier, François 164
Bernis, Pierre 30, 355
Bertòla, Aurelio di Giorgi 22
Bertrand, Louis 20, 143
Bibiliothèque orientale 82, 164
Bibliographia Historico-Politico-Philologico Curiosa 236
Bibliothèque des Dames 51
Bibliotheca graeca 240
Bibliothèque universelle et historique 237
Bignon, Jean-Paul, αβάς 82, 83
Bizy, Delisle de 236
Blair, Hugh 269, 270, 298, 299, 300, 302, 303
Blanchard, J. M. 34
Blanckenburg, Christian Friedrich von 282
Boccaccio, Giovanni 77, 83, 86, 199, 200, 201, 202, 211, 243, 333
Boccalini, Traiano 157, 241
Boeclerus, Henricus 236

Boileau-Despréaux, Nicolas 120, 241, 242, 284, 351
Boissonade, Jean-François 10
Boivin, Jean-Paul 82
Bollème, Geneviève 17
Boronad, André 202
Bortoli, Andrea 132, 386
Bosch, Hieronymous 154
Bouchard, Jacques 7, 76, 77, 80, 81, 82, 84 106, 120, 122, 136, 228, 235, 236, 238, 241
Bouhours, Dominique 251
Bourguet, Marie-Noël, 169
Bouterwe(c)k, Fr. 316
Brad-Chisacof, Lia 88, 89, 91, 106, 108
Bragt, Katrin van 345, 367
Brancfort-Marcus, Rosemary 23
Braundschweig, Roger 105
Breuil, Paul de 141
Brisset, Annie 395
Brunel, P. 233, 247, 250, 251, 315
Bruzen de la Martinière, Antoine-Augustin 265
Buchanan, Michelle 55
Buffon, George-Louis Leclerc 295
Bunyan, John 209, 357
Burton, R. F. 224
Bussy-Rabutin, Roger de 78, 120

Γαβαδά-Παναγιωτοπούλου, Αγγελική 311
Γαδάρου λύκου κι αλουπούς διήγησις ωραία 117, 323
Γαζής, Άνθιμος 18, 95, 317
Γαλάτεια, δράμα ποιμενικόν 25, 26, 27, 30, 34, 215, 218, 219, 220, 222, 225, 227, 311, 350, 360, 404
«Γενική γραμματική» 406
Γένος, ήθος, κίνδυνοι και κατορθώματα Πέτρου 182, 366
Γερμανός, Σπαρμιώτης 13
Γεσνέρος (Gessner, Salomon) 349
Γεωγραφία νεωτερική 31, 92, 220
Γεωγραφική ιστορία 190, 248
Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας 124
Γεωργίου Κύπριος, Νικόλαος 291 (ψευδ. του Αδαμάντιου Κοραή)
Γιακωβάκη, Νάσια 180, 249
Γιαννακόπουλος, Κωνσταντίνος 336
Γιαννοπούλου-Μινώτου, Μαριέττα 103
Γιατρομανωλάκης, Γιώργης 11, 13, 213, 272
Γιλ Βλας 167, 263, 312
Γιονσόνης (Johnson, Samuel) 350
Γκολέσκου, Γεώργιος 13· Γκολέσκου, Ιορντάκε 39
Γλυκής / Γλυκήδες 8, 10, 12, 196, 364
Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Αθανασία 147, 150, 300, 301, 303
Γοβδελάς, Δημήτριος Π. 133, 136, 137, 139, 148, 317, 373, 376, 410, 426, 428, 429, 430, 432
Γραμματική της αιλοδωρικής 112
Γραμματικών βιβλία Δ' 139, 203, 288, 295, 298, 299, 300, 303, 305, 306, 417, 430
Γρατιανός (Gracián y Morales, Baltasar) 158, 350
Γυναίκα της Ζάκυθος 71, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 214

Calantzopoulos, Victoria C. 28
Caldéron de la Barca, Petro 15
Calloandro fedele 153
Camariano, Nestor 246
Camariano-Cioran, Adriana 39, 132, 133, 155, 196, 337, 348, 424, 431
Camerarius, Joachim 78
Campe, J.-H. 193, 196, 197, 206, 333, 356
Candaux, Jean-Daniel 235
Candide 154, 159
Cantemir, Dimitrie 190

Canterbury Tales 61
Cardy, Michel 54
Carpenter, Humphrey 207
Cartier de Saint-Philippe 251
Carpinato, Caterina 199
Castellan, A. 223
Castiglione, Baldassare 233, 336
Caylus, κόμης 58
Cazotte, Jacques 94
Cervantes Saavedra, Miguel de 20, 25, 26, 80, 81, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 157
Chambers, Ephraim 254, 266
Chapelain, Jean 14
Chardin, Jean 141, 164
Chardon de la Rochette, G. 10
Chartier, Roger 99, 307, 309, 312
Chasles, Émile 119
Chateaubriand, François-René 36, 37, 58, 179, 214, 215, 263, 389
Chaussard, Pierre-Jean-Baptiste 94
Chenier, M.-J. 437
Chérel, Albert 131, 132, 134, 136, 140, 151
Chesterfield, κόμης του 142
Chevrel, Yves 315, 372
Chouillet, Jacques 254
Ciampolini, Luigi 397
Cioranescu, Alexandre 352
Clarisse Harlowe 58
Clogg, Richard 210, 362
Collignon, Albert 15, 16, 17, 78
Commelinus 6
Condylis, Hélène 66
Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie 266
Considérations sur la grandeur et la décadence des Romains 29
Contes et fables indiennes 74
Contes et historiettes à l'usage de la jeunesse 205
Contes et nouvelles 200
Contes moraux 53, 56, 58
Contes orientaux 73
Corancez, Olivier de 34
Coray, Adamance 281, 410
Corneille, Pierre 241, 254
Correa-Calderón, Evaristo 155
Così fan tutte, ossia La scuola degli amanti 43
Cotta, Hélène 347
Coulet, Henri 38, 47, 48, 79, 134, 143, 179, 214, 242
Cours de littérature grecque moderne 51, 331, 332, 333
Couty, Daniel 108, 233
Coward, David 41, 42, 43, 90
Crébillon, Claude-Prosper 58
Cuddon, J. A. 171
Cupane, Carolina 4
Cvjetković, Kurelec, Vesna 398, 407

Δ'Αρνώ 349, 350· Δαρνώ 204 (Baculard D'Arnaud)
Δαλαμάνης, Νικόλαος 374
Δαλέμβερτος 298· Δαλαμβέρτιος 300 (D'Alembert)
Δαμασκηνός, Ιωάννης 63
Δανέζης, Γιώργος 153
Δάντης 103
Δαούτης, Ζήσης 29, 49, 162, 182
Δαπόντες, Κωνσταντίνος-Καισάριος 70, 123, 176, 190, 195, 200, 214, 223, 246, 247, 249, 250, 251, 264, 348
Δάρβαρης, Δημήτριος Ν. 291, 324, 356, 366, 377, 401
Δάρβαρης, Πέτρος Ν. 27, 31, 34, 56, 288, 366, 381, 432, 433, 435, 436
Δασκαλάκης, Απόστολος 291, 292, 352
Δάφνις 26, 27, 28, 34, 213, 288, 360, 366, 436

Δεκαήμερος 77, 86, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 243
Δετζώρτζης, Νάσος 420
Δημαράς, Κ. Θ. 26, 37, 76, 77, 80, 87, 90, 104, 142, 143, 160, 218, 228, 239, 253, 254, 255, 260, 318, 334, 335, 336, 342, 357, 358, 359, 386, 409, 410
Δημητριάδης, Επιφάνιος-Στέφανος 73, 92, 99, 100, 101, 156, 215, 349, 351, 353, 361, 380, 383, 423, 424
Δημόκριτος 417
Δημοσθένης 201
Δημοφόντης 363
Διαιτητικά παραγγέλματα 323
Διάλογοι περί ηθικής και πολιτικής του Φωκίωνος 356
Διάλογος 394
Διάφορα ηθικά και αστεία στιχουργήματα 49, 162, 182
Διγενής Ακρίτης 5, 214, 223
Διδερότος (Diderot) 298
Διήγημα περίεργον και ωφέλιμον 211
Διηγήματα αληθινά 86
Διηγήματα δύο προς τοις είκοσιν 83, 198, 200, 202, 347, 365
«Διήγημα το κατά Βελισάριον» 176
Διήγησις Αλεξάνδρου (ριμάδα) 175, 214
Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος (φυλλάδα) 172, 173, 175, 317
Διήγησις εις τας πράξεις του περιβοήτου στρατηγού των Ρωμαίων, μεγάλου Βελισαρίου 176
Διήγησις των συμβάντων τῳ τε Βεφρά και Μιχρῆ 390
Διογένης ο Λαέρτιος 77
Δόβρας 211· βλ. Τόμπρας Κωνσταντίνος
Δοκίμιον περί ανεξιθρησκείας 87, 177
Δοκίμιον περί των Γραμμάτων της των Γάλλων φωνής 137
Δον Κισότης 16, 124, 227, 248, 401· *Δον Κιχώτης* 16, 119, 120, 123, 124, 157, 282
Δοσίθεος, μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας 353, 424
Δούκας, Ιώσηπος Μ. 168, 316, 324, 388
Δούκας, Μιχαήλ 363
Δούκας, Νεόφυτος 196
Δρομούσης ή Δορμούσης, Αλέξανδρος 95, 437
Δροσινός, Ιωάννης 316
Δρούλια, Λουκία 9, 123

D'Alembert, Jean Le Rond 47, 253, 254, 256, 259, 260, 263, 266, 299, 392, 407, 408, 409, 412, 421, 422, 423
D'Herbelot, Barthélemy 82, 164
D'Hulst, Lieven 367, 383 405, 406, 407, 412, 413, 430, 437
D'Urfé, Honoré 216
Da Fonseca, Daniel 120, 234
Dacier, Mme 269
Dalla Croce, Gulio Cesare 116, 117, 187, 323, 347
Dante, Alighieri 336, 339
Daphnis 27
Darnton, Robert 99
David, Jacques-Louis 178
De l'Allemagne 297
De l'éducation des filles 205
De la philosophie de la nature 73
De officiis 135
De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia 96
Decottignies, Jean 49
Défense et illustration de la langue française 416
Defoe, Daniel 193, 196, 351
Delisle de Sales, Jean-Baptiste-Claude 73
Delon, Michel 50, 89, 104

«Der erste Schiffer» 30, 360
Der Tod Abels 29
Dervaux, Sylvie 75
Desmolets, Pierre-Nicolas 280
Diana 25
Dianea 197
Dictionnaire Universel 123
Dictionnaire de la fable ou Mythologie grecque, latine, égyptienne, celtique... 294
Diderot, Dénis 21, 89, 254, 256, 266, 267, 269, 279, 285
Didot, Firmin 24, 108, 211
Didymi clerici prophetae minimi. Hypercalypseos liber singularis 103
Don Chisciotte della Mancia 120
Don Quichot 124· *Don Quijote* 80, 124· *Don Quixote* 124· *Donchisot* 122
Dorat, Claude-Joseph 49, 353, 400
Droulia, Loukia 271· βλ. και Δρούλια, Λουκία
Du Bellay, François 416
Dubos, Jean-Baptiste *αββάς* 250, 254
Duţu, Alexandre 155, 376

Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική 380
Εγκυκλοπαιδεία 253, 255, 369
Εγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων γραμματικής, ρητορικής και ποιητικής 187
Ειδύλλια 32, 50, 213, 289, 316, 386, 388
«Εικών εκ του κατακλυσμού» 31, 436
Εις την σωφροσύνην 5
Ελβέτιος (Helvétius) 298
Ελληνικά Χρονικά (εφ.) 178, 318
Ελληνική Νομαρχία 160, 326
Ελληνικός Τηλέγραφος (εφ.) 73, 311, 314
Ελληνόφρων Σαλαμίνιος 125· βλ. και Νικολόπουλος, Κωνσταντίνος
Εμμανουήλ, Ιωάννης Καστοριανός 13
«Ενύπνιον πολιτικόν» 101
Εξηνταβελώνης 342, 417
Επίκουρος 77
Επιστολή προς την αυτοκρατόρισσαν των Ρώσων 357
«Επιστολή της Αμερικανίδας Ζεηλάς προς τον γάλλον Βαλκούρ» 49
«Επιστολή του Κομένζ» 353
Επιτετμημένη επαρίθμησις των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών 240
Επιτομή της του Ερμογένους Ρητορικής 299
Έραστος 31
Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων 29
Ερμής ο Κερδώος, ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία 138
Ερμής ο Λόγιος (περ.) 31, 39, 51, 71, 107, 111, 124, 125, 138, 139, 145, 151, 152, 160, 161, 165, 167, 168, 191, 201, 205, 206, 269, 288, 289, 291, 298, 303, 306, 313, 314, 316, 317, 318, 324, 350, 365, 376, 377, 378, 388, 401, 415, 416, 417, 438
Ερμογένης 187, 273, 292
Ερωτικά 272, 279
Ερωτόκριτος 5, 132, 153, 214, 224, 225, 248, 268, 277, 323, 326, 332, 340, 341
Έρωτος αποτελέσματα 9, 44, 45, 46, 83, 86, 215, 217, 220, 225, 290, 310, 322
Ερωφίλη 153, 248, 323, 340, 341
Εσκαρπί, Ντενίζ 140, 185, 194, 196
Ευαγγελάτος, Σπύρος 107
Ευαγγελίδης, Τρύφων 101
Ευγενειανός, Νικήτας 4, 276
Ευστάθιος Μακρεμβολίτης 5, 8, 273, 276
Εφεσιακά ή Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην 4, 8, 10, 11, 272, 274, 310, 321
Εφημερίς 11, 13, 86, 96, 101, 218, 221, 222, 274, 308, 309, 310, 311, 320, 376
Εφημερίς (του Γ. Βεντότη) 308

Ehrard, Jean 269
Eideneier, Hans 46, 214
El Criticón 153, 154, 155, 157, 158, 215, 318, 348, 360
El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha 80, 118
Éléments de littérature 413
Éléments de littérature extraits du cours de Batteux 298
Elements of the Philosophy of Human Mind 269
Émile ou De l'éducation 39, 196, 206
Encyclopédie 169, 253, 254, 256, 258, 259, 265, 269, 270, 279, 281, 282, 285, 295, 303, 304, 305, 370, 371, 405, 429· *Supplément (à l'Encyclopédie)* 254, 406· *Encyclopédie méthodique* 256
Entretiens d'Ariste et d'Eugène 251
Entretiens sur la pluralité des mondes 393
Épîtres 242
Escarpit, Roger 245
Escherny, François d' 269
Essai sur les mœurs 164
Essai sur les Fanariotes 94
Essai de traduction de quelques morceaux de Tacite 407
Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne 177
Essai sur le roman 270
Essai sur les fictions 270
Essai sur les grands événements par les petites causes, tiré de l'histoire 182
Essay on the Principles of Translation 430
Euphormionis Lusinini [...] Satyricon 77, 81
Even-Zohar, Itamar 44, 185, 209, 331, 376, 439
Fables de Bidpai 68, 73, 359
Fables de Loqman 74
Fables nouvelles 295
Fables Orientales 74
Fabre, Jean 25, 38, 216
Fabricius, J. A. 240
Falkner, Everard 236
Faraj ba'd az šeddat 61
Fedor und Marie 27
Fénelon, François de La Mothe de Salignac de 16, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 149, 155, 157, 163, 205, 237, 243, 282, 377, 428, 430
Fessler, J. 174
Fielding, Henry 161, 282
Filosofia morale 260
Fisk, Pliny 210, 362
Florian, Jean-Pierre Claris de 19, 20, 25, 26, 27, 33, 40, 51, 119, 188, 192, 205, 216, 221, 295, 350, 355, 425, 426, 427
Flotte, Gaston de 152
Foissey 95
Follieri, Enrica 199
Fontenelle, Bernard de Bouvier de 22, 182, 269, 393, 410
Formey, Jean-Louis-Samuel 266, 355
Foscolo, Ugo 103, 443
Foster, Virginia Ramos 154
Foucault, Michel 360
Franciosini, Lorenzo 124
Franke, Augustus Hermann 324
Freiberg, Medea 52
Frustra Letteraria (περ.) 160
Frye, Norhtrop 6, 29, 63, 64
Furetière, Antoine 79, 80, 123, 245

Gabor, Bethlem 16
Gabrieli, F. 224
Galatea 25

Galatée 25, 26, 216, 360
Galland, Antoine 67, 68, 69, 70, 82, 224, 250, 359
Gangutia, E. 116
Gay, John 22, 188, 192
Gégou, Fabienne 64, 275, 276, 277, 279, 283, 284
Gellert, Christian 151, 188, 191, 295, 350
Genette, Gérard 183, 342, 351, 357, 366
Genlis, Mme de 51, 205, 206
Gerhardt, M. I. 70
Geschichte von Agathon 146, 283
Gessner, Salomon 20, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 38, 57, 213, 215, 288, 333, 366, 432, 437
Gigante, Denise 245, 250
Gilespie, Gerald 288
Gliksohn, J.-M. 233
Glück, C. W. 34, 222
Godenne, René 20, 25, 33, 40, 43, 52, 53, 54
Godzich, W. 216
Goethe, Johann Wolfgang von 50, 147, 151, 353, 443
Goldsmith, Oliver 210
Gorp, Hendrik van 344, 403
Göttinger Musenalmanach (περ.) 307
Göttingische gelehrte Anzeigen (εφ.) 316
Goulemot, Jean-Marie 99
Gozzi, Gasparo 188
Gracián y Morales, Baltasar 153, 154, 156, 157, 215, 244, 318, 348, 423
Grammaire Générale 395, 406
Granderoute, Robert 134, 140, 158
Gravina, Giovanni Vincenzo 269
Guarini, Giambatista 23
Guilford, λόρδος 84
Guingené, Pierre-Louis 298
Guizot, Mme 205, 206, 415
Guys, Augustin 195, 223, 390

Ζ.[ώον] Λ.[ογικόν] 127, 189, 270, 296· βλ. και Κοραής
Ζαβίρας, Γεώργιος 13, 21, 38, 174, 317, 348, 363, 366
Ζαλίκογλου, Γρηγόριος 289, 290
Ζαλλώνης, Μάρκος-Φίλιππος 94
Ζερζούλης, Νικόλαος 84
Ζουρνάλ δε σαβάν (*Journal des Savants*) 243
Ζυγομαλάς, Θεοδόσιος 66, 67, 135
Ζώρας, Γεώργιος Θ. 86, 100, 199
Ζωροάστρης 164
Ζωσιμάδες / Ζωσιμάς, Ζώης 209, 374

***Η** αγροικόπαις, ήτοι Χωριατοπούλα* 208
«Η αλήθεια, μύθος ινδικός» 72
«Η απάτη» (Sabīʾ) 74
Η εύμορφη βοσκοπούλα 23, 214, 323, 340
«Η βοσκοπούλα των Άλπεων» (μτφ. του Ρήγα Βελεστινλή) 55, 215, 342, 352, 421, 422
Η βοσκοπούλα των Άλπεων εις διπλάς μορφάς 56, 347, 360, 366, 378, 433
Η διατριβή του Χριστιανού αποδημητού εις του εξηγητού τον οίκον / Η πρόοδος του χριστιανού αποδημητού εκ του παρόντος κόσμου μέχρι του μέλλοντος 209
Η δοκιμασμένη φιλία 106, 178, 361, 428
Η δομνίτσα της Βαβυλώνος 17, 18, 162, 359, 361
Η δυγάτηρ του γαλακτοπώλου 208, 210, 362
«Η ινδική καλύβη» 108, 109, 360
Η Κατερίτσα και το προβατάκι της 208
Η κομψή ιστορία «Το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην» ή και «Κατάσκοπος του κόσμου πραγμάτων την επωνυμίαν είληφε» 93, 94

«Η λέσχη της Σουράτης» 109, 360
Η μικρά Άννα 208
Η νεαρή καλυβίτις 208
«Η νυξ» 31, 436
Ηθικά διηγήματα 72, 203, 204, 380, 388, 424
Ηθικά διηγήματα δύο 107, 108, 314
Ηθικά διηγήματα τέσσερα 108
Ηθικά διηγήματα τρία 108, 319, 327, 347, 375, 436, 437
Ηθική ιστορία Βελισαρίου 107, 175, 176, 177, 227, 327, 350, 354, 360, 363, 364, 380, 389
Ηθική περιήγησις Κύρου, βασιλέως των Περσών 68, 140, 141, 142, 148, 170, 172, 262, 327, 350, 360, 363, 373, 378, 380, 386, 387
Ηθική στιχουργία 321, 322
Ηθική φιλοσοφία 392, 429
Ηθικός τρίπους 30, 31, 54, 310, 428
Ηλιόδωρος 4, 6, 8, 11, 12, 13, 14, 27, 271, 272, 275, 276, 278, 280, 284, 285, 286, 294, 303, 332, 413
Ηλιού, Φίλιππος 14, 74, 110, 150, 195, 287, 318, 323, 358, 364, 376

Hafter, Monroe Z. 154
Hager, Fritz-Peter 169, 193
Hägg, Tomas 4, 7, 173
Hatzopoulos, Marios 97
Hawes, Clement 159
Hazard, Paul 143, 270
Henrich, Günther S. 357
Henson, Eithne 159
Herder, Johann Gottfried 151
Hermans, Theo 336, 344, 345, 366, 368, 379, 383, 384, 416, 438
Hillebrand, Bruno 283
Histoire amoureuse des Gaules 78
Histoire de Charles XII 182
Histoire de Gil Blas de Santillane 165, 166, 167, 168, 271
Histoire de l'admirable Don Quichotte de la Manche 120
Histoire de Miss Jenny 58
Histoire de Poliarque et d'Argenis, 14
Histoire des Sévarambes 136
Histoire naturelle 295
Historia de los dos amantes Argenis et Poliarco 14
Historia religionis veterum Persarum 164
Historiettes et conversations à la portée des enfants et à l'usage de la jeunesse 205
History of the Little Henry and his Bearer 208, 360
Hobbes, Thomas 237
Hofer, Herman 89, 269
Holland, Henry 160
Holmes, James S. 343
Holton, David 5, 6
Holzberg, N. 116
Horen (περ.) 50
Houdar de La Motte 188, 254, 269, 295
Howells, R. J. 163
Hudde, Hinrich 35, 95
Huet, Pierre-Daniel 7, 14, 64, 270, 275, 276, 277, 278, 283, 284, 302, 443
Hugo, Victor 313, 420
Humbert, Jean 73
Hume, David 298
Hunger, Herbert 4, 7, 186, 197
Hunter, J. Paul 286, 287, 288, 327
Hurmuzaki, Eudoxius 7
Hyde, Thomas 164

Θ. Δ. 188· βλ. *Συλλογή αισωπείων μύθων*

Θάλης 417
Θεία Κωμωδία 103
Θεοδοσίου, Πάνος 317
Θεόκριτος 22, 32, 213
Θεόφραστος 113, 128
Θησαυρός γραμματικής 310
Θησέος γάμοι και της Εμιλίας 199
Θουκυδίδης 84, 176
«Θύρσις και Μενάλκας» 32
Θυσία του Αβραάμ 340
Θωμόπουλος, Ι. 341, 351, 352

Ι* Κ***, 45, 46, 221· βλ. και Καρατζάς Ιωάννης ο Κύπριος
Ιάμβλιχος 284, 332
«Ιβραχίμ (μυθιστορία περσική)» 72
Ιγνάτιος, μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας 376
Ιεροκλέους φιλοσόφου αστεία 128
Ιεσή Αλάν ή η κουτσή κόρη 208
Ιλιάς 8, 126, 134, 139, 263, 291, 325
Ιμπέριος 18, 340
Ιουστινιανός 176
Ισκεντέρης, Δ. Ν. 152, 162, 165, 289, 358, 381, 398
«Ισόδυμος, αγαθοδαίμων» 214, 355, 360
Ιστορία (του Προκοπίου) 176
Ιστορία εβραιοπούλας της Μαρκάδας 45, 214, 367
Ιστορία ερωτική, ήτοι Έρωτας σφοδρός ενός νέου Κωνσταντινουπολίτου 46, 215, 217, 221
Ιστορία Καρόλου του ΙΒ΄ Βασιλέως της Σουεδίας 182, 358
Ιστορία νέα του Μεγάλου Αλεξάνδρου 174
Ιστορία της Αμερικής 179
Ιστορία της Ελλάδος 210
Ιστορία της πάλαι Δακίας 156, 291, 327
Ιστορία της Ρωσίας 107
Ιστορία του γάμου του Μουχτάρ πασά με την Αικατερίναν 85
Ιστορία του κόντε δε Κομένζ και της Αδελαΐδας / Οι δυστυχείς εραστaί ή Ο κόντες του Κομένζ 48, 50, 52, 59, 227, 340, 351, 353, 360, 381, 399
Ιστορία του μικρού Ενρίκου, και του φέροντος αυτόν 208
Ιστορία του ρε της Σκότσιας με τη ρήγισσα της Εγγλιτέρας 199
Ιστορία του Σταυράκη 214
«Ιστορία του Σωφρόνιμου και της Χαριτώς» 215, 217, 220, 426
Ιωάννου Πλοχώφ βουλευτού 357

Idée sur les romans 270
Idyllen 30
Iknayan, Marguerite 159, 162, 166, 270, 279, 313, 315
Il Decamerone 61, 199, 200, 201, 202
Il demonio che prese moglie 93
Il libro de Cortigiano 235
Il Pastor Fido 23
Il Teseida 199
Incas ou la destruction de l'empire de Pérou 37, 179
Introduction générale à l'étude des sciences et des belles lettres 265
Iorga, N. 6
Isotime, le bon génie 214, 355, 360
Istoria lui Sofronim şi a Haritei 19

Jacques le fataliste 267
Jaucourt, Louis de 169, 254, 265, 270, 304, 371, 429
Jauss, H.-R. 223
Jean Paul [Richter] 104, 105
Je ne sais quoi 251
Jesse Allan or The Lame Girl 208, 360
Johnson, Samuel Dr 22, 158, 159, 160, 161, 210, 298, 374

Joseph Andrews 282
Journal des Savants (περ.) 15, 243, 245, 307, 308
Journal Encyclopédique (περ.) 307
Journal Étranger (περ.) 307
Jussieu, Pierre-Laurent 168

Κάβρας, Ζήσης 299
Καγκελλάριος, Αλέξανδρος 174, 297
Καδάς, Σ. 247
Καθρέπτης γυναικών 247
Καΐρη, Ευανθία 138, 205, 413, 414
Καΐρης, Θεόφιλος 205, 210, 211, 298, 414, 415
Καιροφύλας, Κ. 101, 102,
Κακλαμάνης, Στέφανος 233, 336
Καλ(λ)ιμάχου Σεβαστή δόμνα, 16
Καλαράς, Γεώργιος 161, 418
Κάλβος, Ανδρέας 397
Καλλέργης, Αντώνιος 339
Καλλιάρχης, Διονύσιος 375, 383
Καλλίμαχος 5
Καλλιόπη (περ.) 288, 289, 313, 314, 355, 378, 417, 426, 435
Καλλόανδρος ο πιστός 153
Καλλονάς, Γαβριήλ 156, 193, 318, 348
Καλλονάς, Γεώργιος 348
Καλλονάς, Ιγνάτιος 348
Καλοσπύρος, Νικόλαος Α. Ε. 12, 338
Καλόφωνος, Γιώργος Θ. 111
Κάλφογλου, Αλέξανδρος 50, 274, 321, 322, 326, 358
Καμαριανού, Αριάδνη 28, 215, 217
Καμπερίδης, Λάμπρος 81, 135
Κανέλος, Στέφανος 111, 112, 268
Καντ, Εμμ. (Kant, Immanuel) 150
Καπετανάκης, Μανουήλ και Κυριακός 289, 401
Καποδίστριας, Ι. 181
Καραθανάσης, Αθ. Ε. 133, 337
Καραθεοδωρής, Στέφανος 32, 33, 35, 50, 213, 289, 316, 386, 388
Καραϊωάννης, Κωνσταντίνος 310
Καραμζίν, Νικολάι 107
Καραμπερόπουλος, Δημήτριος Απ. 254
Καράογλου, Χ. Λ. 142, 274
Καρατζάς, Νικόλαος 424
Καρατζάς, Ιωάννης 39
Καρατζάς, Ιωάννης 125
Καρατζάς, Ιωάννης ο Κύπριος 45, 46, 215, 310, 322
Καρατζάς, Σταμάτης 74
Κάρολος Ε΄ (της Αυστρίας) 393
Καρπόζηλου, Μάρθα 196
Κασιμάτης, Πέτρος 63
Κασκαμπάς, Ιωάννης 19, 30, 72, 214, 216, 287, 288, 349, 355, 373
Καστρίσιος, Μαλάκης Γιακουμή 198, 380, 382, 385, 387
Καταρτζής, Δημήτριος 11, 99, 100, 143, 219, 220, 253-267, 270, 302, 322, 325, 326, 361, 369, 370, 371, 372, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 414, 418, 419, 420
Κατήφορος, Αντώνιος 97
Κατσιαρδή-Hering, Όλγα 174, 324
Κατσιγιάννη, Άννα 215
Καυσοκαλυβίτης, Νεόφυτος 8
Κεντρωτής, Γιώργος 343
Κεύνος, Βερνάρδος (Keun, Bernard) 339
Κεχαγιόγλου, Γιώργος 5, 15, 23, 41, 45, 46, 56, 57, 62, 65, 69, 70, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 92, 93, 96, 102, 103, 111, 112, 113, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 162, 165, 173, 176, 177, 183, 187, 190, 191, 198, 200, 209, 218, 223, 240, 247, 248, 334, 340, 390, 392, 401, 419
Κήπος χαρίτων 249

Κικέρων 77, 135
Κιτρομηλίδης, Π. Μ. 11, 29, 97, 135, 136, 141, 143, 193, 228, 253, 256, 264, 284, 326, 337, 392, 396, 397, 398
Κλέαρχος ο Σολεύς 279
Κλεομένης 333
Κληματιώτης, Θεοχάρης 316
Κοδρικάς, Παναγιώτης 84, 85, 125, 192, 291, 292, 293, 358, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 404, 426, 429, 430
Κοκκινάκης, Κωνσταντίνος 268, 411, 412
Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος 28, 101
Κολπστούκ (Klopstock, F.G.) 256
Κομμητάς, Στέφανος 13, 187, 377
Κομνηνός, Άνθιμος 383
Κονδορσέτος (Condorcet, μαρκήσιος) 298
Κόνολι, Ντ. 440
Κονομάτης, Χριστόδουλος 204
Κονόμος, Ντίνος 308
Κοντός, Πολυζώης 10, 101, 261, 274, 310, 321, 326, 358, 383
Κοπιδάκης, Μ. Ζ. 263, 379
Κοραής, Αδαμάντιος 8, 11, 12, 13, 14, 24, 25, 39, 72, 84, 89, 112, 118, 126, 127, 128, 136, 146, 148, 165, 167, 168, 188, 189, 191, 201, 202, 205, 210, 211, 267-270, 287, 289-296, 298, 299, 302, 302-306, 311, 316, 319, 322, 326, 338, 339, 358, 410-414, 415, 418, 425, 443
Κορακιστικά ή διόρθωσις της ρωμαίκης γλώσσας 112
Κορνέλιος (Corneille, Pierre) 241
Κορωνιός, Αντώνιος 26, 30, 34, 215, 216, 218, 219, 220, 222, 225, 333, 428, 432, 435, 436
Κουσκουρούλης, Κωνσταντίνος 290
Κούκου, Ελένη 299
Κουμαριανού, Αικατερίνη 9, 37, 178, 308, 319
Κούμας, Κωνσταντίνος Μ. 51, 109, 110, 147, 148, 149, 150, 151, 220, 263, 289, 291, 297, 299, 303, 306, 314, 316, 327, 333, 375, 378, 382, 383, 387, 412, 418, 436, 437, 438
Κουμπάρης, Αλεξάνδρος 145, 374
Κουρμουτζιάν, Τσελεμπί 45
Κουροπαλάτης, Χρυσοβέργης 146, 374, 387, 417, 429
Κουτσιβίτης, Βασίλης 369
Κούτσικος, Γεωργιάδης Κωνσταντίνος 21, 354, 385, 435
Κρασοπατέρας 111
Κριαράς, Εμμ. 113, 156, 158, 193, 199, 348
«Κρίσις των Αιγυπτίων» 72
Κριτόπουλος, Μητροφάνης 339
Κυπριακά 272
Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη 224
Κυριακός, Ελαιών 333
Κύρου παιδεία 16, 134, 141, 148, 149
Κωλέττης, Ιωάννης 160, 161
Κωνσταντάς, Γρηγόριος 31, 83, 84, 91, 92, 95, 220, 266, 274, 338
Κωνσταντίνου, Γεώργιος 174, 261, 363

Kalīla wa-Dimna 61, 66
Kamperidis, Lambros 81· βλ. και Καμπερίδης, Λάμπρος
Karathanassis, A. E. 133, 428· βλ. και Καραθανάσης, Αθ.
Katz, Eve 54, 107
Kehagioglou, George 62, 68, 72· Kehayóglou, George 61· Kehayoglou, George 62· βλ. και Κεχαγιόγλου, Γιώργος
Kennedy, George A. 239, 297
Kennedy, Grace 208
Kerslake, L. 254
Kitromilidis, Paschalis M. 51, 325· βλ. και Κιτρομηλίδης, Π. Μ.

Kittay, J. 216
Klein, W. 64
Klopstock, Friedrich Gottlieb 151
Knös, Börje 97, 334, 335
Koller, Werner 343
Kriaras, Em. 199· βλ. και Κριαράς, Εμμ.
Krinebol 73
Kristeller, Paul Oskar 238, 257

Λαιλία 261
Λάιος, Γεώργιος 308
Λαμπανιτσιώτης, Πολυξώης 8, 10, 68, 69, 141, 142, 148, 174, 175, 177, 192, 193, 261, 309, 356, 359, 363, 364, 365, 380, 386
Λάμπρος, Σπυρίδων 27, 92, 99
Λάνδος, Αγάπιος 56, 64, 317
Λαπάτης, Γεώργιος 47, 215
Λασσάνης, Γεώργιος 28, 35, 316, 333, 365, 382
Λαυρεδάνος, Φραγκίσκος (Loredano, Francesco) 350, 378
«Λαύσος και Λυδία» 56, 360, 388
Λαφονταίνος (La Fontaine, Jean de) 188
Λαφονταίνος, Αύγουστος (Lafontaine, August) 350
Λαχάρπιος (La Harpe) 161
Λεγράνδ, Αιμίλιος 19· βλ. και Legrand, Émile
Λεξικόν τετράγλωσσον 174, 261
Λεξικόν της γαλλικής γλώσσης 289
Λεξικόν της ιταλικής γλώσσης 290
Λεξικόν τρίγλωσσον 261, 356
Λεσάζ (Lesage, Alain-René) 350
Λεσσίγγιος (Lessing, Gotthold Ephraïm) 295
Λέων ο Σοφός 97
Λίβιστρος 5, 224
Λογγίνος 238, 242, 298, 302
Λόγγος 22, 24, 25, 27, 30, 32, 34, 276
Λογική (του Βλεμμύδη) 92
Λόγος τού παπά Χαρηστικίου 357
Λοκμάν 284
Λούδη, Αγγελική 61
Λουδοβίκος ΙΔ΄ 79, 138
Λουδοβίκος ΙΗ΄ 152
Λουδοβίκος ΙΕ΄ 164
Λουκιανός 14, 77, 78, 88, 273, 276, 284, 441
Λούντζης, Νικόλαος 105
Λυρικά (του Χριστόπουλου) 110
Λώκιος (Locke, John) 298
Λώτος, Δημήτριος 271

L'an 2440, rêve s'il en fut jamais 99, 352, 361, 383
L'apocalypse du solitaire 105
L'huomo di corte 156
L'amitié en épreuve 106, 361
L'Art Poétique 242
L'Astrée 216
L'avare 342
L'esprit des lois 351
L'étourdi 155
L'histoire de la littérature néo-grecque 334, 335
«La bergère des Alpes» 54, 55, 360
La Bruyère, Jean de 113, 128, 351
La cantatrice par infortune 58
«La chaumière indienne» 108, 112, 360
La Décade Philosophique (περ.) 72, 311
«La Descente de l'abbé Mauri aux Enfers» 90
«La femme comme il y en a peu» 56
La Fontaine, Jean de 120, 188, 240
La Globe (περ.) 159
La Harpe, Jean François de 137, 162, 166, 270, 279, 280, 298, 299, 333
La Mothe le Vayer, François de 237
La nouvelle Héloïse 50, 58

La princesse de Babylone 17, 63
La princesse de Clèves 351
La Rochefoucauld, François 77, 241, 351
La science du gouvernement 369
Laclos, Choderlos de 58
Ladmiral, Jean-René 403
Lafayette, Mme de 275, 351
Laffont-Bompiani 119
Lafontaine, August 27, 28, 58, 333
Lalli, Domenico 222
Lambert, José 344, 367, 403, 405, 413
Lambert, Mme de 325
Lane Patey, Douglas 237
Lantier, Etienne-François de 151, 152
Latiniano 19· βλ. Slătineanu, Iordache
Laufer, Roger 88, 165, 166
Lausberg, H. 273
«Lausus et Lydie» 360
Layton, Evro 9, 210
Le aventure di Telemaco 139
«Le bon mari» 56
Le Cabinet des fées, ou Collection chérie des contes des Fées 206
«Le Café de Surate» 109, 360
Le contrat social 290
Le diable amoureux 94
Le diable boiteux 88, 90, 93, 95, 361
Le diable boiteux à Bicêtre 95
Le dialogue entre le diable boiteux et le biable borgne 95
Le Grand Cyrus 7
Le livre des récompenses et des peines 74
Le Motraye, A. 236
Le nouveau diable boiteux 94
Le songe de Boccace ou Le labyrinthe de l'amour 95
Le Spectateur ou Socrate moderne 244· βλ. και *The Spectator*
«Le trépied d'Hélène» 108
«Le voyage en Silésie» 109
Leclerc, Jean 7, 120, 136, 236, 237, 240
Lecture pour la jeunesse ou contes et fables instructifs et agréables destinés aux enfants du moyen âge 205
Lectures on Rhetoric 270, 298, 300, 301
Lefevere, André 283, 339, 342, 344, 368, 372, 379, 380, 389, 403
Legrand, Émile 190, 249
Legs d'un père à ses filles 205
Leibniz, Gottfried 164
Lerner, Laurence 34
Les amants malheureux 47, 48, 52, 58, 353
Les amours de Carite et Polydore 20· *Carite et Polydore* 20, 360
Les amours de Zeokinizul roi des Kofirans 73
Les aventures d'Aristonöus 137
Les aventures de Télémaque 16, 131, 134, 137, 139, 140, 154, 163, 277, 282, 360, 431
Les beaux-arts réduits à un même principe 257, 303
Les bijoux indiscrets 89
Les caractères 351
Les contemporaines 40, 43, 100, 216, 351, 352, 361
Les enfants 205
Les épreuves du sentiment 52
Les femmes démasquées 58
Les imposteurs fameux 180, 354
Les liaisons dangereuses 58
Les petits émigrés 206
Les Quatre Poétiques d'Aristote, d'Orace, de Vida, Despréaux 298
Les songes et les visions philosophiques 104
Les trois imposteurs 180
Les voyages d'Anténor en Grèce et en Asie 151

Les Voyages de Cyrus 63, 140, 360
Lesage, A.-R. 69, 88, 93, 94, 95, 120, 165, 166, 263, 271, 359, 378, 437, 443
Lessing, Gotthold Ephraïm 151, 188, 295
Lettere 198
«Lettre du comte de Comminge à sa mère» 49, 353
«Lettre sur le roman» 279
Lettres (του Bussy-Rabutin) 120
Lettres à Sophie 205
Lettres persanes 351
Lettres (της Mme de Sevigné) 120
Lewis, B. 70, 224
Lezioni di Rettorica 298, 301
Liebe und Dankbarkeit 28, 58
Little Susan and Her Lamb 208
Littmann, E. 70, 224
Lobo, Jerom 159
Locke, John 157, 188, 193, 196, 207, 237, 238, 348, 389
Loicq-Berger, M.-P. 7
Loredano, Giovanni Francesco 157, 197, 198, 385
Lukács, Georg 199
Lycée ou Cours de littérature ancienne et moderne 270, 280, 298

Μ. εκ Βουκουρεστίου 427
Μάβλης (Mably, G.-B.) 298
Μάγερ, Ι. 318
Μαξαράκης, Άνθιμος 133
Μαθιουδάκη, Μαρία 98
Μακρυγιάννης, Γιάννης 289
Μάνος, Κωνσταντίνος 145
Μανουήλ ή Εμμανουήλ, Γεώργιος 29, 33, 35, 317, 366, 373, 381, 382
Μαντουβάλου, Μαρία 146
Μαρινέσκου, Μαρίνα 118
Μαρκίδες Πούλιου, αδελφοί 55, 96, 98, 101, 308, 309, 310, 311
Μαρμαροτούρης, Ιωάννης 145
Μαρμοντέλ 178, 350· Μαρμοντέλης 350, 377· Μαρμοντέλιος 350, 377· Μαρμοντέλος 300 (Marmontel, Jean-François)
Μαρτελάος, Αντώνιος 195
Μαστροδημήτρης, Π. Δ. 160
Μαυρέλος, Νικόλαος 80
Μαυρογένης, Νικόλαος 100, 424
Μαυροκορδάτοι (πρώτοι - κύκλος) 6, 7, 14, 15, 16, 17, 24, 67, 68, 77, 78, 80, 81, 120, 123, 131, 135, 153, 156, 157, 190, 198, 200, 234, 239, 246, 248, 250, 257, 308, 339, 372, 443
Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος (ο εξ απορρήτων) 76
Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος (ο Φιραρής) 44, 46, 235, 236, 373
Μαυροκορδάτος, Κωνσταντίνος 6, 200, 235, 246, 251, 372
Μαυροκορδάτος, Νικόλαος 6, 7, 13, 67, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 85, 120, 121, 122, 123, 124, 132, 135, 136, 235-240, 274, 302, 337, 339, 372
Μαυροκορδάτος, Σκαρλάτος 7, 78, 79, 122, 123, 124, 135, 157, 200, 240-246, 251
Μαυροκορδάτου, Σμαράγδα 124
Μαχμούτ Β΄ 32
Μέγα θέατρον του παντός 158
Μέγας Πέτρος 97, 133
Μέδικοι / Μεντισίδες 393
Μεϊτάνης, Γεώργιος 375
Μελέτιος Αθηνών 309
Μέλισσα (περ.) 16, 34, 74, 84, 125, 191, 311, 350, 425, 426, 427
Μελιτηνιώτης, Θεόδωρος 5
Μελοδράμα Τηλεμάχου τε και Καλυψώς και Ορφέως και Ευρυδίκης 222
«Μέμνων» 162, 214, 342, 357

Μερακλής, Μ. Γ. 189, 193
«Μερόπη» 357
Μερσιέ (Mercier, Louis-Sébastien) 355
Μεσσιάδα 256
Μεταμορφώσεις 364
Μετρική 306
Μητσού, Μαριλίζα 152, 162, 165, 341, 358, 374
Μήττα, Δήμητρα 274
Μιλησιακά 276
Μισάνθρωπος 267, 268, 412
Μισόκακος Φιλοπατρίδης 426· βλ. και Νικολόπουλος, Κωνσταντίνος
Μιχαήλ, Κωνσταντίνος (Καστοριανός) 323
Μιχαηλάρης, Παναγιώτης Δ. 323
Μοισιόδαξ, Ιώσηπος 10, 35, 143, 193, 255, 260, 274, 337, 387, 392, 396, 397, 404, 429
Μολιέρος 412, 416· Μολλιέρ 430· Μουλιέρης 242 (Molière)
Μομάρς 162
Μοντέσκιος (Montesquieu) 298· Μοντεσκιού 430
Μοσχονάς, Εμμ. Ν. 112, 417
Μόσχος 22, 32, 213, 219
Μότσαρτ 43, 222
Μουλλάς, Π. 54, 61, 231, 261, 268, 285
Μουρούζης, Αλέξανδρος 9
Μουρούζης, Δημήτριος 94
Μουρούζης, Κωνσταντίνος 9, 99
Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ 195, 201, 204, 289, 339, 340
Μπαγιόνας, Αύγουστος 279
Μπάιλας, Ιωάννης 107
Μπαχτίν, Μιχαήλ 118, 283, 287· βλ. και Bakhtine, Mikhail
Μπελγάρδ (Bellegarde, Jean-Baptiste) 243
Μπέλιος, Κωνσταντίνος 27, 37, 52, 58, 95, 124, 139, 146, 151, 162, 167, 175, 193, 196, 197, 206, 297, 354, 356, 380, 386, 388
Μπενάκη, Λιμπεράλε 374
Μπέττης, Στέφανος 8, 363
Μπιτσώρης, Βαγγέλης 388, 403, 439
Μπλομ, Φίλιπ 254
Μποελός (Boileau-Despréaux, Nicolas) 242
Μποϊατζής, Μιχαήλ Γεωργίου 32
Μυθολογία του Αλεξάνδρου 318
Μυθολογίαι αραβικαί 71, 317
Μυθολογικά 274
Μυθολογικόν ηθικοπολιτικόν του Πιλπάι-δος 68, 83, 142, 350, 360, 363
Μυθολογικόν Συντίπα 65, 66, 69, 71, 72, 293, 317· βλ. και *Συντίπας*
Μύθων αισωπείων συναγωγή 188, 189, 293
Μύλμαν, Βίλχελμ 110, 122
«Μύλων» 32
Μωάμεθ 180
Μωραϊτίδης, Αλέξανδρος 156
Μωυσής 180

Mably, Gabriel Bonnot de 298, 356
Machiavelli, Niccoló 93, 94, 95, 326
Mackridge, Peter 352
Madelénat, Daniel 172, 233, 247, 250, 251
Magasin des enfants 192, 194, 206
Maitland, Thomas 160
Malandain, Pierre 73
Mango, Cyril 97
Marcheselli-Loukas, Lucia 266, 393, 410
Mardrus Dr 224
Marie, ou les peines de l'amour 58
Marinescu, Florin 9
Marini, Giovanni Ambrosio 153
Marino, Adrian 234, 272, 274
Marivaux, Pierre de 79, 120, 243, 245
Marmontel, Jean-François 37, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 73, 106, 107, 108, 139,

176, 177, 178, 179, 205, 215, 254, 259, 270, 295, 298, 299, 314, 319, 333, 352, 354, 355, 363, 366, 377, 406, 408, 412, 413, 433
Martin, Angus 53, 288
Martin, Henri-Jean 99, 307
Masson, Nicole 75
Mastoridis, Klimis 309
Maugain, Gabriel 132
Mauzi, Robert 59, 142
May, Georges 70, 144, 148, 242, 250, 265, 280, 284, 286, 327, 351, 389
Melanges de littérature orientale 73
Mélanges de littérature, d'histoire, de morale et de philosophie 269
«Melica» 223
Memnon ou La sagesse humaine 162
Mémoire sur l'état actuel de la civilisation de la Grèce 270, 281, 285, 410·
Mémoires d'une dame de qualité 58
Mémoires du comte de Comminge, 47, 49, 52, 58, 353
Mercier, Daniel 405
Mercier, Louis-Sébastien 89, 92, 95, 99, 100, 104, 105, 126, 214, 269, 352, 353, 355, 383
Mercure de France 53, 187
Metastasio, Pietro 19, 222, 352, 363, 369
Mille et un jours, contes persans 69, 359, 419
Mille et une nuits, contes arabes 69, 72, 90, 164, 250, 419
Miller, Nancy K. 48
Millevoye, Charles Hubert 270
Milliex, Roger 104
Milner, Max 104
Minski, Alexander 48, 59
Moclès 359
Moennig, U. 174
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 8, 120, 127, 128, 155, 342, 369, 372, 416
Montaigne, Michel de 36, 77, 241, 250, 251
Montemayor, Jorge de 25
Montesquieu, Charles de Sécondat baron de 29, 254, 299, 326, 351
More, Thomas 96
Moreau, François 51
Morelly, Etienne-Gabriel 98
Morhof, Daniel Georg 236
Mornet, Daniel 3
Mortier, Roland 3, 75, 239, 285, 413
Mounin, Georges 342
Moura, Jean-Marc 36, 38
Mouret, François J.-L. 258
Mouton, Charles 68, 363
Mücke, Dorothea E. von 50, 149, 150
Munday, Jeremy 343, 404
Muratori, L. 260, 387, 392

N. I. 161, 313, 416
Ναπολέων 55
Νασρεντίν Χότζα 72, 113, 118, 127, 190, 191, 195, 247, 390
Νέα ιστορία Αδέσθη Κυθηρέου 214
Νέα Χαλιμά, ήτοι Μυθολογικόν αραβικόν 69, 83, 133, 192, 228, 349, 350, 356, 359, 361, 362, 419
Νεκρικοί διάλογοι 101, 274, 321
Νέον λεξικόν ιταλικο-γραικικόν 260, 261, 273
Νέος Ανάχαρσις 144, 145, 227
Νέος Ανάχαρσις (μτφ. του Ρήγα Βελεστινλή και του Γ. Βεντότη) 310, 352, 360, 363, 376, 411· βλ. και *Νέος Ανάχαρσις*
Νέος Ερωτόκριτος 158, 225, 326
Νερουλός, Ιακωβάκης Ρίζος 51, 112, 332, 333, 375

Νικολόπουλος, Κωνσταντίνος 16, 73, 74, 84, 85, 125, 192, 296, 426
Νούκιος, Ανδρόνικος 186, 188· βλ. και *Αισώπου μύθοι*
Νούτσος, Παναγιώτης 59, 253
Ντ' Αλαμπέρ 253· Νταλαμπέρτ 407 (D'Alembert)
Ντενίση, Σοφία 49, 171, 173, 193, 391
Ντιντερό (Diderot, Dénis) 256, 261, 266

Néologie, ou Vocabulaire de mots nouveaux, à renouveler ou pris dans des acceptions nouvelles 126
Neuschäffer, J. 199
New Tales 19
Newton, Isaac 237
Nilsson, Ingela 5
Nisbet, H. B. 239
Nodier, Charles 104, 105
Noël, François 294
Noel, Thomas 187, 189, 295
Norden, Eduard, 213
Nouveaux contes moraux 53
Nouvelles aventures de l'adimirable Don Quichotte de la Manche 120
Nouvelles de la république des lettres (περ.) 120, 243, 307, 308
Novalis 104, 105
Novelas ejemplares 80
Novelle Morali 203
Nuits de Paris 89, 90
Nussbaum, Felicity A. 172

Ξενοφών 134, 141, 143, 148, 149, 201, 326
Ξενοφών Εφέσιος 4, 8, 274, 276, 332
Ξούριας, Γιάννης 303
Ο *αιθίοψ υπηρέτης* 208
«Ο δυνάστης τιμωρηθείς (μυθιστορία ανατολική) » 72
Ο επιτήδειος ευγενής Δον Κισ(ι)ότης της Μάντσας 124
Ο θάνατος του Άβελ 29, 30, 33, 34, 35, 213, 350, 360, 366, 317, 373
Ο ινδός φιλόσοφος ή η μέθοδος του ευτυχώς ζην εις την κοινότητα 142
Ο καλός Συμεών ή Ο περιερχόμενος έμπορος 168, 388
Ο κουτσός διάβολος επαυξηθείς με τας πατερίτσας του κουτσού διαβόλου 95, 347, 350, 361, 437
Ο λογιότατος ταξιδιώτης 112
Ο μαύρος υπηρέτης 208
Ο μικρός Ερρίκος και ο φορεύς του 208, 360
Ο πιστικός βοσκός 23
«Ο πρώτος ναύτης» 30, 31, 34, 213, 333, 360, 428, 432, 436
Ο της απάτης απαλλαγείς ή Το Κριτικόν 155· βλ. και *Το Κριτικόν*
Ο της απάτης απαλλαγείς ή Το Κριτικόν (μτφ. του Ι. Ράλλη) 155, 157, 347, 348· βλ. και *Το Κριτικόν*
«Ο τρίπους της Ελένης» 108
«Ο ύπνος του κακού ανθρώπου» 74
Ο΄ (μετάφραση των) 370, 371, 377, 378, 379, 382, 391
Οβίδιος 247, 364
Οδύσσεια 133, 134, 137, 139, 263, 282
Οι διαβόητοι πλάνοι 180, 181, 354
«Οι ξέφυροι» 32
«Οι ηδονές της φαντασίας» 244
Οικονομίδης, Δημ. Β. 19, 156, 348
Οικονόμος, Κωνσταντίνος 11, 139, 191, 203, 215, 270, 288, 295, 298, 299, 303, 305, 306, 342, 358, 416, 417, 430
Οικονόμος, Κωνσταντίνος εκ Καβαΐας 53, 72, 203, 204, 380, 424
Οικονόμος, Ιωάννης Λαρισαίος 13, 14, 204, 289

Οικονόμος, Σοφοκλής 139, 305
Οικονόμος, Στέφανος 11
Οκτώηχος 192, 193, 197, 388
«Ολύμπια» 43, 352, 411
Όμηρος 37, 92, 137, 201, 219, 268, 282, 325
Ομιλίαι περί πληθύος κόσμων 393, 429
Όνειρο του Φώτου 105, 106
«Όνειρον» 110, 111, 112
Όραμα του Διονύσιου ιερομόναχου 106
Οράτιος 257, 275, 423
Ορομάζης 164
Ορφεύς και Ευρυδίκη 145
Ουαλτάιρος 357· Ουολταίρος 357 (Voltaire)
Ούμης (Hume, David) 298
Ουόλφιος (Wolff, Christian) 92

Olsen, Birgit 199
Omatos, Olga 124
«On taste» 244
Oráculo manual 157
Orlandu 123
«Orondal, écrit sur les mémoires de Zoroastre» 73
Osservazioni morali sopra Tacito 241

Π. Μ. 161, 413
Παγκόσμιος ιστορία της οικουμένης 174
«Παγκόσμιος πανήγυρις» 156, 215, 423
Παγκράτης, Περικλής 195
Παίγνια της φαντασίας 197, 198, 347, 350, 361, 378, 382, 385
Παιδαγωγία 155, 157, 193, 317, 348
Παΐζη-Αποστολοπούλου, Μάχη 247
Παλαιά Διαθήκη 29, 98, 247, 370, 378, 382
«Παλαίμων» 31
Παλαιά ιστορία 174
Παλαιά ιστορία Φιλίππου του Μακεδόνος και Αλεξάνδρου του Μεγάλου 174
Παλαιολόγος, Γρηγόριος 443
Παλαμάς, Κωστής 126, 268
Παμπλέκης, Χριστόδουλος 92, 253
Πανουργίαι υψηλότατα του Μπερτόλδου 116, 127, 128, 347· βλ. και *Βερτόλδος*
Παπαγγελής, Θεόδωρος Δ. 33
Παπαγεωργίου-Προβατά, Ελισάβετ 338
Παπαδημητρίου, Ι.-Θ. 115, 116, 117
Παπαδόπουλος, Θωμάς Ι. 179, 355
Παπαδόπουλος, Νικόλαος 138
Παπαδόπουλος-Βρετός, Ανδρέας 10, 21, 107, 181
Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Αθ. Ι. 132
Παπάζογλου, Χρήστος 104
Παπαζώτος, Θανάσης 217
Παπαθεοδώρου, Γιάννης 323
Παπαϊωάννου, Μ. Μ. 13, 14, 289
Παπατρέχας 126, 127, 128, 129, 228, 269, 270
Παπαχρίστος, Κώστας Α. 160
Παπουτσάκης, Μανόλης 371
Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παίδων 297
Παράδεισος 64
Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα 325
Παραμύθια της Χαλιμάς 18, 420
Παράσογλου, Γ. Μ. 186, 187
Πάρεργα 128, 293
Παρούσιος, Γεώργιος 382
Παστόρ φίδος 23
Πατίνης (Patin, Guy) 241
Πατούσας, Γεώργιος 382
Πατούσας, Ιωάννης 132, 380
Πατρινέλης, Χ. Γ. 322
Πάτσιου, Βίκυ 168, 377, 410
Πεντάτευχος 66
Περδικάρης, Μιχαήλ 358
Περί αμαρτημάτων και ποινών 271, 410
«Περί γούστου» 244

Περί καθηκόντων 135
Περί καταστροφής του Περού 38, 179
Περί ποιητικής 275, 278, 279, 280, 281, 284
Περί των διχονοιών των εν ταις Εκκλησίαις της Πολωνίας δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν 177, 357, 360
Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών, μεταφυσικών, πνευματικών και θείων αρχών 253
Περιηγήσεις του Αντήνορος εις την Ελλάδα και την Ασίαν 152, 165
«Περιήγησις της Σιλεσίας» 109
Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα (μτφ. του Χρ. Κουροπαλάτη) 146, 172, 174, 314, 347, 350, 360, 374, 387, 417, 429
Περίληψις Ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας 334
Πετρίδης, Πλάτων 160, 161, 365, 374
Πετροκόκκινος, Ιωάννης 362
Πετρώνιος 77, 79, 80
Πεχλιβάνος, Μίλτος 46, 77, 81, 132, 137, 238, 259
Πηδάλιον 118, 323
Πίκκολος, Νικόλαος Σ. 39, 108, 206, 289, 319, 333, 375, 376, 390, 397, 436, 437
Πιλπάι 72, 284
Πίστας, Παναγιώτης Σ. 40, 41, 217
Πιστός βοσκός 23
Πιτσιπιός, Ιάκωβος 443
Πλάτων 77, 143, 147
Πλουμίδης, Γεώργιος Σ. 193, 317, 364
Πλούταρχος 78, 326
Ποιμενικά. Τα κατά Δάφνιν και Χλόην 24, 25, 27, 38, 83
Πολέμης, Δημήτριος Ι. 46, 138, 205, 207, 211, 218, 362
Πολίτης, Αλέξης 26, 32, 39, 95, 96, 167, 223, 289, 290, 319, 342, 390
Πολίτης, Λίνος 102, 334
Πολιτικά (του Αριστοτέλους) 146
Πολιτικά (του Réal) 369, 371, 392, 407, 408, 409, 420
Πολυείδης, Θεόκλητος 97
Πολυκανδριώτη, Ράνια 248
Πονήματα του Σολομώντος Γεσνέρου 31, 289, 350, 366, 381, 436
Πούχνερ, Βάλτερ 107, 112, 129
Πρεβέτος, Σπυρίδων 145
Πρίγκος, Ιωάννης 249
Προγυμνάσματα 273
Πρόδρομος, Θεόδωρος 4, 276
Προκόπιος 176
Προκοπίου Πάμπερης, Δημήτριος 67, 132, 135, 240, 337, 372, 377, 428
Προλεγόμενα στον Ηλιόδωρο («Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου») 14, 271-283, 285-287, 303
Πρωτοψάλτης, Ε. Γ. 39
«Προφητεία» 101
Πτολεμαίος Β΄ 370, 371, 372
Πτωχολέων 97
Πυθαγόρας 417
Πωπ, Ζηνόβιος 306
Πώπος (Pope, Alexander) 300

Pageaux, Daniel-Henri 61
Pagès, Alain 271
Palmerin d'Olive 123
Pamela 286, 351
Panchatantra 61, 66
Panckoucke, Charles 256
Papacostea-Danielopolu, Cornelia 7, 16, 19, 49, 79, 94, 120, 135, 181, 240, 242, 244
Papademetriou, J.-Th. 116, 117, 119
Parker, Fred 159, 161
Parsons, Levy 210, 362

Patin, Guy 237, 241
Patsiou, Vicky 203· βλ. και Πάτσιου, Βίκυ
Patterson, Annabel 23, 35
Paul et Virginie 36, 38, 39, 108, 214, 360
Pecoraro, Vincenco 61
Pelegrin, Benito 154
Pellat, Ch. 70, 224
Pend-Nameh, ou Le livre des conseils de Ferid-Eddin Attar 74
Penelea-Filitti, Georgetta 9
Peri, Massimo 153
Pétis de la Croix, François 67, 68, 69, 82, 359
Philothei symbola christiana 78
Pierre de Provence 17, 18, 62
Pignoti, Lorenzo 192
Pippidi, Andrei 6, 45, 120, 236, 367
Politi, Jina 15, 181
Polyhistor literarius, philosophicus et practicus 236
Pomeau, René 164, 269
Pope, Alexander 22, 299
Prevost, Antoine-François, αββάς 58
Prichard, Mari 207
Principes de la littérature 297, 298, 304
Promenades d'un père et de ses enfants 206
Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος 175, 333, 334
Ραζής, Γεώργιος 72, 198
Ράλλης, Ιωάννης 155, 156, 348, 372
Ραμψαίος (Ramsay, Andrew-Michael) 141, 378
Ρασελάς 160, 289
Ρασέλας, πρίγκιψ της Αβησσυνίας 66, 159, 161, 170, 210, 227, 288, 313, 315, 350, 360, 365, 374, 415
Ραστής, Ιωάννης 137
Ρεάλ (Réal de Curban) 430
Ρείδος (Reid, Thomas) 298
Ρεπουμπλίκ δε λετρ (*Nouvelles de la République des Lettres*) 243
Ρητορική τέχνη 288, 299, 300, 302, 306
Ροβινσών Κρούσος 30, 196
Ρόζα, Αξόρ 202
Ροζάνης, Στέφανος 105
Ρουσιάδης, Γεώργιος 291, 325
Ρουσσώ (Rousseau, Jean-Jacques) 42, 298
Ρωμαίος και Ιουλία 145
Ρωσσέτης, Κωνσταντίνος 93
Ρωσσέτη-Ροζνοβάνου, Νικόλας 137
Ρωσσέτος, Ιωάννης 24
Ρώσση, Άννα 88
Ρώτας, Ιάκωβος 39, 146, 168, 206, 280, 316

Racault, Jean-Michel 38, 98, 136, 143, 159
Ragguagli di Parnasso 241
Ragionamenti 200
Ramos Foster, Virginia 154
Ramsay, Andrew-Michael 140, 141, 363, 378
Rawson, Claude 239
Ray, Alain 108
Réal de Curban, Gaspar de 369, 407, 409
Reble, Albert 196
Recueil de contes en prose, composé de pièces jolies tirées des meilleurs auteurs 51, 205
Reeve, Clara 286
Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture 250, 251
Réflexions critiques sur quelques passages du rhéteur Longin 242
Refoulements curieuses de littérature et de la morale 242
Reid, Thomas 298

Reland, Adrian 82
Renwick, John 54, 107, 177
Rétif de la Bretonne, Nicolas-Edmé 40, 41, 42, 43, 89, 90, 100, 104, 216, 221, 222, 225, 351, 352, 420, 421
Riccoboni, Mme 58
Richardson, Samuel 52, 58, 286, 351
Richer, Adrien 182
Richer, Claude 78
Richmond, Legh 207, 208
Robert (Dictionnaire) 126
Robertson, William 179
Robinson Crusoe 154, 193, 196
Robinson der Jüngere 193, 196, 206
Roche, Daniel 309, 312
Rollin, Charles 174, 297, 298
Roman bourgeois 79, 80, 245
Romans et contes 58
Rossetti 93
Rotolo, Vincenzo 273, 276, 279, 284, 392, 430
Rousseau, Jean-Baptiste 191
Rousseau, Jean-Jacques 23, 26, 33, 34, 38, 39, 42, 50, 51, 55, 58, 194, 196, 205, 206, 254, 290, 326, 353, 377
Rudiments de la traduction, ou L'art de traduire le latin en français 413
Ryer, Pierre du 15

Σαββίδης, Γ. Π. 23, 103, 104, 156, 218, 225, 247, 250, 336
Σακελλάριος, Γεώργιος 142, 145, 317, 429
Σαλινιάκ, Φραγκίσκος (Fénelon) 350
Σαμουήλ, Αλεξάνδρα 119, 124
Σαμουρκάση, Ρωξάνη 31
Σάνδη, Γεωργία 261
Σαντ (Sade, Donatien Alphonse François μαρκήσιος) 270
Σατοβριάν, Φραντζέσκος Αύγουστος (Chateaubriand) 350
Σατυρικόν 79, 80
Σαχίνης, Απόστολος 171, 260, 271, 291
Σένεκας (Seneca) 123, 246
Σιγούρος, Νικόλαος 146
Σιστάκου, Εβίνα 22
Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Αγγελική 100, 134, 187
Σκαρλάτος, Ιωάννης 124
«Σκέψις περί ηδύτητος της χωρικής ζωής» 30, 355
Σκιαδάς, Αθανάσιος 97, 132, 136, 155, 182, 366, 382, 428, 430
Σκλόφσκι, Βίκτορ 61
Σκουβαράς, Ευάγγελος 91, 250
Σκυλίτσης, Ισίδωρος Ισιδωρίδης 420
Σοάβε (Soave, Francesco) 204· Σοάβιος 350
Σολωμός, Διονύσιος 71, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 394
Σουίδας 276
Σουμμάκης, Μιχαήλ 23
Σούτσος, Αλέξανδρος (ηγεμόνας Ουγγροβλαχίας) 374
Σούτσος, Αλέξανδρος 443
Σούτσος, Γεώργιος 23
Σούτσος, Μιχαήλ 125, 370, 371, 372, 374, 393, 408
Σούτσος, Παναγιώτης 443
Σούτσου, Ραλλού 291, 325
Σοφιανός, Δημήτριος Ζ. 390, 391
Σπάθης, Δημ. 49, 94, 107, 178, 218
Σπανός 90, 118, 128, 223, 317, 323
Σπεκτατόρος 244· βλ. και *Le Spectateur*
Σταμάτης, Κωνσταντίνος 37, 366, 389
Στασινοπούλου, Μαρία 307, 316
Στέβαρτος (Stewart, Dugald) 298
Στεργιόπουλος, Κώστας 126
Στεφανίτης και Ιχνηλάτης 16, 66, 67, 68, 71, 81, 135, 294, 340, 361

Στέφος, Δ. 91
Στούπης, Σπυρ. 161
Στρατηγός, Αντώνιος 198, 382
Συβαριτικοί λόγοι 276
Συκουτρής, Ι. 234, 278
Συλλογή αισωπείων μύθων 188
Συλλογή διαφόρων τραγωδιών, όσαι παρεστάθησαν εις το θέατρον του Βουκουρεστίου 357
Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας 19, 30, 72, 214, 216, 287, 349, 355, 374, 388
Συλλογισμοί [περί ενός βιβλίου ονομαζομένου περί ανεξιδρησκείας] 87, 92
Συμεών ο Μεταφράστης 361
Συμεών Σηθ 66, 67, 361
Σύμμικτα διάφορα εκ των συγγραφέων των νεωτέρων Ελλήνων 72, 198
Σύνθεμα νέον επιγραφόμενον η ηχώ του 195
Σύνταγμα φιλοσοφίας 150
Συντίπας 65, 66, 71, 72, 135, 294, 359
Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1000-1930 334
Σύντομος γραμματική της ελληνικής γλώσσης 32
Σφοίνη, Αλεξάνδρα 393, 429
Σχινάς, Ιωάννης 374
Σχινάς, Κ. Δ. 374
«Σχολείον του Χαμήτ-Ιμπνή-Αμνδουλάχ» 72
Σχολείον των συξύγων 8
Σχολείον των ντελικάτων εραστών 9, 40, 42, 44, 45, 48, 50, 100, 215, 216, 217, 220, 221, 225, 310, 322, 334, 341, 351, 352, 361, 388, 404, 420, 422, 428
Σωσάννα 248
«Σωφρόνιμος, διήγησις ελληνική» 19, 20, 21, 215, 216, 217, 355, 360, 404

Sabīl, Muslih ad-Din 74
Sade, Donatien Alphonse François μαρκήσιος 270
Said, Edward W. 73
Saint-Constant, Ferri de 413
Saint-Évremond, Charles de 77, 120, 121, 237
Saint-Lambert, Jean-François de 74
Saint-Martin, Louis-Claude de 104
Sakali, Helen 207, 210
Salvo, Ines di 203
Sambrook, James 238, 251
Sanctius ή Sanctus 119
Sannazaro, Jacoppo 25
Sapegno, Natalino 200
Satire sur les romans du jour 270
Satires 242
Sauder, Gerhard 3
Schacht, J. 70, 224
Scherzi geniali 197, 361
Schiller, Friedrich 33, 50, 151, 298, 378
Schlegel, Friedrich 151, 279
Schmid, Jean 16
Scholar, Richard 251
Schütze, J. S. 269, 298
Scott, W. 171
Scudéry, Mlle de 7, 157
Segrais, Jean Regnault de 275
Senior, Nancy 163
Septante, version de 369, 370, 405
Sévigné, Mme de 120
Sgard, Jean 307
Shavit, Zohar 185, 186, 194, 196, 205
Shaw, Harry 171, 173
Sherwood, Mary-Martha 207
Showalter, English 276
Sieber, Harry 166
Silvestre de Sacy, Antoine-Isaac 73, 74, 165
Simon, Richard 82

Simon de Nantua, ou le marchand forain 168
Simon, Sherry 342, 345, 368
Sindbad-nāme 61
Six nouvelles 19
Slătineanu, Iordache 19, 217
Snell, Bruno 34
Soave, Francesco 72, 203, 205, 301, 340, 380, 388, 424
Sofou, Alkistis 309
Soirées du bois de Boulogne 58
Some Thoughts Concerning Education 157, 188, 193, 348
Songes d'un hermite 95
«Sophronime, nouvelle grecque» 18, 19, 216, 360
Souloyannis, Euthymios 71, 200, 247
Soupel, Serge 52
Spadaro, Giuseppe 5
Sphini, Alexandra 142· βλ. και Σφοίνη, Αλεξάνδρα
Staël, Mme de 270, 297, 298
Stark, S. G., 67
Stassinopoulou, Maria A. 148, 419, 437· βλ. και Στασινοπούλου, Μαρία
Steele, Richard 238, 244
Steig, Michael 186
Sterne, Laurence 267, 271, 351
Stewart, Dugald 269, 298, 324
Streckeisen, Anna-Dorothea 105
Swedenborg, Em. 104
Symbola et emblemata 78
Szegedy-Maszák, Mihály 428

Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν 5, 6, 8, 9, 11, 83, 111, 273
Τα κατ' Ανδίαν και Αβροκόμην 4, 8, 11
Τα κατ' Αρίστανδρον και Καλλιθέαν 4
Τα κατά Δρόσιλλαν και Χαρικλέα 4
Τα κατά Θεαγένιν και Χαρίκλειαν 4, 14
Τα κατά Λευκίππην και Κλειτοφώντα 4, 6, 7
Τα κατά Παύλον και Βιργινίαν 39, 57, 59, 108, 179, 227, 289, 319, 333, 360, 375, 390, 397, 436
Τα κατά Ροδάνθην και Δοσικλέα 4
Τα κατά Χαριτώ και Πολύδωρον 22, 288, 313, 347, 354, 374, 428, 435
Τα μεγάλα συμβεβηκότα εκ μικρών αιτιών προξενηθέντα 182, 183
Τα περί τον Σαδίκην ή την Ειμαρμένην 74, 152, 162, 164, 181, 227, 289, 358, 360, 374, 398
Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην 4, 8, 9, 10, 13, 278
Τα περίεργα συμβεβηκότα του Ρόμπισον Χοσρόε 192, 356
Τάκιτος 135, 406, 422· Τάκιτσος 241
Ταμπάκη, Άννα 8, 18, 76, 80, 107, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 143, 144, 145, 155, 157, 160, 169, 170, 174, 228, 240, 254, 267, 280, 289, 297, 303, 311, 324, 339, 340, 342, 359, 369, 373, 392, 401, 404, 406
Ταρτούφος 267, 268, 411, 412, 417
Τάτιος Αχιλλεύς 4, 5, 213, 272, 276, 284, 332
«Τα φώτα» (Saḥīī) 74
Τερτσέτης, Γεώργιος 105, 106
Τεσταμπούζας, Θωμάς 7, 122, 123, 157, 240, 245, 260, 274
Τέχνης ρητορικής βιβλία Γ΄ 299
Τζέτζης 71
Τζετήρης, Αδάμ και Δημήτριος 374
Τζιόβας, Δημήτρης 287
Τηλέμαχος (μτφρ. του Κ. Οικονόμου) 139, 215, 342
Τηλέμαχος 140, 144, 151, 360
Τηλέμαχος και Καλυψώ 145
«Τιοχάγγ (μυθιστορία κινεζική)» 72
Το διεγερτικόν των Βασιλέων 357

Το Κριτικόν 227, 262, 340, 360
Το παλληκάριον 209
Τοαλέτο, ήτοι Γυναικών καθρέπτης 91, 158
Τόμπρας, Κωνσταντίνος 211
Τοντόροφ, Τσβετάν 88· βλ. και Todorov, Tzvetan
Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα 193, 194, 197, 206, 211, 356, 374, 381, 386, 387, 388
Τριάντου-Καψωμένου, Ιφιγένεια 104
Τριβώλης, Ιάκωβος 199
Τρικογλίδης, Κώστας 224
Τρωικά 340
Τσαντσάνογλου, Ελένη 42, 103, 110, 112
Τσερβάντες, Μιχαήλ (Cervantes Saavedra, Miguel) 401
Τσιγαράς, Κωνσταντίνος 182, 358
Τσιριμώκου, Λίζυ 154
Τσιτούρης, Σωκράτης 88
Τσούτσουρα, Μαρία 104
Τυανίτη μαντάμ 50
Τύχαι Τηλεμάχου (μτφ. του Π. Γοβδελά) 133, 136, 137, 148, 312, 317, 373, 376, 410, 428, 429, 430, 431· βλ. και *Τύχαι Τηλεμάχου και Τηλέμαχος*
Τύχαι Τηλεμάχου (μτφ. του Α. Σκιαδά) 132, 133, 365, 386, 431· βλ. και *Τύχαι Τηλεμάχου και Τηλέμαχος*
Τύχαι Τηλεμάχου 56, 138, 139, 140, 151, 172, 181, 211, 227, 277, 360, 372
Τωμαδάκης, Νικόλαος Β. 188
Των Αβδηριτών η ιστορία 109, 151, 227, 333, 375, 382, 436

Tabaki, Anna 7, 9, 23, 73, 142, 222, 261, 290, 312, 343, 364· βλ. και Ταμπάκη, Άννα
Tableau de Paris 89
Tavernier, Jean-Baptiste 164
Temmer, Mark J. 159, 161
Temple Patterson, Helen 105
Tencin, Mme de 47, 48, 49, 50, 52, 353, 399
Testud, Pierre 44, 216
The Annals of the Poor 208
The Critical Review (περ.) 307
The Dairymans's Daughter 208
The Gentleman's Magazine (περ.) 307
The History of America 179
The History of Rasselas, Prince of Abyssinia 63, 158, 159, 160, 161, 289, 360
The London Magazine (περ.) 307
The Loves of Poliarchus and Argenis, 14
The Monthly Review (περ.) 307
The Negro Servant 208
The Pilgrim's Progress, from this World to that which is to Come 209, 357
«The Pleasures of the Imagination» 238, 244, 245
The Progress of Romance 286
The Rambler (περ.) 307
The Spectator (περ.) 187, 238, 244, 307
The Tatler (περ.) 187, 307
The Works of Confucius 74
The Young Cottager 208
Thomopoulos, G. 351· βλ. και Θωμόπουλος Ι. Α.
Thomson, Ann 82
Thomson, James 160
Tieck, Ludwig 151
Todorov, Tzvetan 199
Tolias, Georges 10, 55, 72, 165
Tom Jones 161, 162
Tommaseo, Niccolò 126
Tonnet, Henri 88, 260, 287, 340, 414, 423
Toury, Gideon 344, 368, 403, 428
«Tout ou rien» 56

Trahard, Pierre 33, 36, 42, 50
Traité des études: De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles Lettres 297, 298
Traité du sublime ou du merveilleux [...] de Longin 242
Traité sur l'origine des romans 7, 64, 270, 275, 276, 277, 283, 284, 287
Trautzschen, H.K.H. von 178
Trenta novelle di messer Giovanni Boccacci 200
Trousson, Raymond 58
Turgot, A.-R.-J. 177
Tytler, Alexander Fraser 430

Van Bragt, Katrin 345, 367
Van den Heuvel, Jacques 162, 164, 182
Van Gemert, Arnold 111, 176
Van Tieghem, Paul 3, 23, 27, 33
Vaultier, Marie-Claude-Fréderic 412
Veiras, Denis 136
Veloudis, Georg 27, 28, 388· 6λ. και Βελουδής, Γιώργος
Venuti, Lawrence 341, 343, 362, 404, 430, 440
Versins, Pierre 99
Versuch einer Theorie des Reims nach Inhalt und Form 269
Versuch über den Roman 282
Viaggio d'Anacharsi il giovane 145
Vico, Giambattista 269
Villoison, Jean-Baptiste-Gaspar d'Anse de 72
Vincent-Munnia, Nathalie 269
Virey, J. J. 324
Visione di Dionisio Ιερομόναχο 101, 102, 103
Vitti, Mario 153, 217, 318, 334, 397
Voisine, Jacques 213, 215, 216, 222, 288
Voiture, Vincent 157
Voltaire, François-Marie Arouet 17, 58, 74, 89, 108, 125, 152, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 177, 182, 215, 236, 254, 342, 353, 357, 358, 359
Voyage du jeune Anacharsis 21, 143, 146, 152, 360, 410
Voyage en Perse et en Inde orientales 141
Voyages imaginaires, songes, visions et romans cabalistiques 95

Watt, Ian 239
Weisgerber, Jean 216
Weitzman, Arthur J. 70
Wellek, R. 269
Welles, Marcia L. 154
West, Constance B. 414, 415
Wieland, Martin-Christoph 106, 109, 146, 147, 149, 151, 162, 263, 283, 298, 314, 333, 353, 375, 419, 436, 437, 438
Wilhelm Meister 147
Wilhem, Daniel 279
Williams, David 163
Wilmotte, Maurice 121
Wilson, S. S. 209, 210, 362
Wolff, Christian 92

Υ*περκάλυψις* 103
Υψηλάντης, Αλέξανδρος 181, 374

Φ. A. 314
Φαίδρος 188
Φαλιέρος, Μαρίνος 111
Φανάρι γυναικών 200, 247
Φαρίνου-Μαλαματάρη, Γεωργία 22, 167, 172
Φαρμακίδης Θεόκλητος 306
Φενελόν 135, 138, 139· Φενελόν δε λα

Μόττε, Φραγκίσκος Σαλινιάκ 350· Φενελόν Φραντξέσκος Σαλινιάκ 137, 350, 377· Φενελών 138 (Fénelon, François de la Motte)
Φέσλερ, Ι. (Fessler, J.) 175
Φιελδίγγος (Fielding, Henry) 161
«Φιλαλήθης και Αμάλια» 30
Φιλάργυρος 416, 417
«Φιλίας δοκιμασία» 107, 361
Φιλιππίδης, Δανιήλ 31, 92, 124, 220, 358
Φιλοθέου πάρεργα 13, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 91, 239, 274, 339
Φιλολογικός Τηλέγραφος (περ.) 73, 311
Φλογαΐτης, Νικόλαος 180, 354
Φλόριος 340
Φλωριανός (Florian, Jean-Pierre Claris de) 350
Φοντάνας (La Fontaine, Jean de) 241
Φοντενέλ (Fontenelle, Bernard de Bouvier) 430
Φορατιέρης (Furetière, Antoine) 79
Φραγκίσκος Α΄ (της Γαλλίας) 393
Φραγκίσκος, Εμμ. Ν. 128, 294, 306, 311, 312, 317, 363
Φραγκόπουλος, Ιωάννης 364, 365
Φραντζή, Άντεια 49, 225
Φυσικής απάνθισμα 254
Φωτεινός, Διονύσιος 91, 156, 158, 225, 291, 326, 327
Φώτιος 4, 7, 261, 272, 276

Χ*αλιμά* 71, 72, 88, 103, 164, 250, 318, 323, 420
Χαντζερής, Κωστάκης 47
Χαντζερής, Νικόλαος 9
Χαραλαμπάκης, Χριστόφορος 208
Χαρίδημος, Δημήτριος 314, 417
Χαριτώ και Πολύδωρος 20, 21, 151, 263, 350, 360, 374, 378, 385
Χαρίτων Αφροδισιεύς 4, 8, 272, 278
Χάρτα της Ελλάδος 31
Χατζηνίκος, Παναγιώτης 337
Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ίλια 19, 43, 217, 222
Χατζόπουλος, Κωνσταντίνος 337
Χατζοπούλου, Λίτσα 187, 298, 303, 306
Χίλιες και μία νύχτες 77, 210, 224, 322, 361
Χοϊδά, Κονδυλία 337
Χρησμός, ήτοι Προφητεία του μακαρίου ιερομονάχου Αγαθαγγέλου 96, 97, 98, 99, 101, 103, 367
Χρηστοήθεια των χριστιανών 71
Χριστόπουλος, Αθανάσιος 110, 111, 112, 398
Χριστός 180
Χρονογράφος 318
Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης 278

Ψαλίδας, Αθανάσιος 46, 85, 86, 92, 310, 417, 418
Ψαλτήριον 193, 194, 197, 388
Ψελλός, Μιχαήλ 4, 7

«**Ω**δή περί του αξιώματος των γυναικών» 33, 50

Yahalom, Shelly 144, 172

Z*adig ou La Destinée* 63, 74, 158, 159, 162, 163, 164, 182, 360
Zaïde 275
Zeitung für die elegante Welt 152
Zervos, Socrate 49, 94
Zimbone, Anna di Benedetto 45
Zoroastre, Conficius et Mahomet 73
Zuber, Roger 343

Το Βιβλιο
Οψεις της Νεοελληνικης Αφηγηματικης
Πεζογραφιας, 1700-1830
της Στεσης Αθηνη
Στοιχειοθετηθηκε και Σελιδοποιηθηκε
απο τη Βασω Αντωνιου στο τμημα Μηχανογραφησης
του Ινστιτουτου Νεοελληνικων Ερευνων
του Εθνικου Ιδρυματος Ερευνων
τυπωθηκε στις «Γραφικες Τεχνες Γ. Αργυροπουλος επε»
τον Σεπτεμβριο 2010

Βιβλιοθηκη Ιστοριας των Ιδεων

1. Roxane D. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance*, Athènes 2001.
2. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Αθήνα 2003.
3. Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 15ος-17ος αιώνας. Ιστορική προσέγγιση του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου*, Αθήνα 2003.
4. Ioli Vingopoulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, Athènes 2004.
5. Ioannis Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, Athènes 2005.
6. Βασίλειος Γ. Μαραγκός, *Παΐσιος Χιλανδαρινός και Σωφρόνιος Βράτσης. Από την ορθόδοξη ιδεολογία στη διάπλαση της βουλγαρικής ταυτότητας*, Αθήνα 2009.
7. Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, Αθήνα 2010.

Η αφηγηματική παραγωγή των χρόνων 1700-1830, που συγκροτήθηκε με βάση την καταγραφή πρωτότυπων και μεταφρασμένων, παλαιότερων και νεότερων, έντυπων και χειρόγραφων, δημοσιευμένων ή αναγγελμένων σε αρχαία ή νεοελληνική γλώσσα κειμένων επιτρέπει την αναθεώρηση της κληροδοτημένης εικόνας από την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας περί ισχνής παρουσίας του αφηγηματικού πεζού λόγου. Η ταξινόμηση του υλικού σε ενότητες και η παράλληλη διερεύνηση των σχέσεών του με τις γηγενείς και ξένες λογοτεχνικές παραδόσεις καταδεικνύουν ότι η νεοελληνική αφηγηματική πεζογραφία διαθέτει ειδολογικό και θεματικό εύρος και συνομιλεί με περισσότερες γραμματείες (αρχαιοελληνική, βυζαντινή, ιταλική, ισπανική, γαλλική, αγγλική, γερμανική κ.ά.), λογοτεχνικές τάσεις και ρεύματα (Αναγέννηση, Μπαρόκ, νεοκλασικισμός, διαφωτισμός, προρομαντισμός / ρομαντισμός κτλ.). Η καλλιέργεια του αφηγηματικού πεζού λόγου βρίσκεται σε συνάφεια με τις απαρχές μιας θεωρητικής αντίληψης για την πεζογραφία και την αναζήτηση ορολογίας για τα νεωτερικά είδη. Δεσπόζουσα μορφή εξωγλωσσικού διαλόγου αναδεικνύεται η μετάφραση, η οποία εγγράφεται στην οπτική της εποχής για τη δυτικοευρωπαϊκή πολιτισμική ετερότητα και τη νεοελληνική ταυτότητα, και συνοδεύεται από θεωρητικούς προβληματισμούς για τη μεταφραστική πράξη. Στη διάρκεια της περιόδου φαίνεται να διαμορφώνεται μια συνείδηση που αναγνωρίζει την ιδιαιτερότητα της πλασματικής πεζογραφίας σε σχέση με τον έντεχνο πεζό λόγο και τείνει να την τοποθετήσει δίπλα στα λογοτεχνικά γένη και είδη. Στην ιστορικογραμματολογική και συγκριτολογική αυτή θεώρηση της αφηγηματικής πεζογραφίας ως λογοτεχνικού φαινομένου αξιοποιήθηκαν οι προβληματισμοί των Πολυσυστημικών Σπουδών και τα μεθοδολογικά εργαλεία των Μεταφραστικών Σπουδών, καθώς και οι υποδείξεις άλλων θεωρητικών προσεγγίσεων.

MD0006135134

ISBN 978-960-7916-93-8